

ISSN1680-0761

М.УТЕМИСОВ АТЫНДАҒЫ БАТЫС ҚАЗАҚСТАН УНИВЕРСИТЕТІ

ЗАПАДНО-КАЗАХСТАНСКИЙ
УНИВЕРСИТЕТ
ИМ. М. УТЕМИСОВА

M. UTEMISOV
WEST KAZAKHSTAN
UNIVERSITY

Ғылыми журнал

БҚУ ХАБАРШЫСЫ

Научный журнал

ВЕСТНИК ЗКУ

Scientific journal

BULLETIN WKU

БҚУ Хабаршысы
Вестник ЗКУ

2(82) – 2021

ISSN 1680-0761

М.Өтемісов атындағы Батыс Қазақстан университеті
Западно-Казакстанский университет им. М. Утемисова
M.Utemissov West Kazakhstan university

БҚУ
ХАБАРШЫСЫ

ВЕСТНИК **BULLETIN**
ЗКУ **WKU**

**ПЕДАГОГИКА, ФИЛОЛОГИЯ, ТАРИХ,
ЭКОЛОГИЯ, ГЕОГРАФИЯ сериясы**

**Серия ПЕДАГОГИКА, ФИЛОЛОГИЯ, ИСТОРИЯ,
ЭКОЛОГИЯ, ГЕОГРАФИЯ**

**PEDAGOGY, PHILOLOGY, HISTORY,
ECOLOGY, GEOGRAPHY series**

№ 2 (82)/2021

Жылына 4 рет шығады
Выходит 4 раза в год
Published 4 times a year

2000 жылдан бастап шығады
Издается с 2000 года
Founded in 2000

Орал-Уральск-Uralsk, 2021

«БҚУ Хабаршысы» ғылыми журналының редакциялық алқасының құрамы

Бас редактор:

Серғалиев Н.Х. – биология ғылымдарының кандидаты, профессор, М.Өтемісов атындағы БҚУ.

Бас редактордың орынбасары:

Ахмеденов Қ.М. – география ғылымдарының кандидаты, профессор, М.Өтемісов атындағы БҚУ.

Редакциялық алқасының мүшелері

«Педагогика» бағыты бойынша:

1. **Подгорска-Яхник Д.** – философия докторы (PhD), профессор, Лодзь университеті (Лодзь қ., Польша);
2. **Мардахаев Л.В.** – педагогика ғылымдарының докторы, профессор, Ресей мемлекеттік әлеуметтік университеті (Мәскеу қ., Ресей);
3. **Кекеева З.О.** – педагогика ғылымдарының докторы, профессор, Б.Б. Городовиков атындағы Қалмақ мемлекеттік университеті (Элиста қ., Ресей);
4. **Байтлесова Н.Қ.** – философия докторы (PhD), М.Өтемісов атындағы БҚУ;
5. **Қажимова К.Р.** – философия докторы (PhD), М.Өтемісов атындағы БҚУ.

«Филология» бағыты бойынша:

1. **Мушаев В.Н.** – филология ғылымдарының докторы, профессор, Б.Б. Городовиков атындағы Қалмақ мемлекеттік университеті (Элиста қ., Ресей);
2. **Гилазов Т.Ш.** – филология ғылымдарының кандидаты, доцент, Қазан (Приволж) федералды университеті (Қазан қ., Ресей);
3. **Хасанов Ғ.Қ.** – филология ғылымдарының докторы, доцент, М.Өтемісов атындағы БҚУ;
4. **Мутиев З.Ж.** – филология ғылымдарының кандидаты, доцент, М.Өтемісов атындағы БҚУ;
5. **Сұлтанғалиева Р.Б.** – филология ғылымдарының кандидаты, М.Өтемісов атындағы БҚУ.

«Тарих» бағыты бойынша:

1. **Дабровски Д.** – философия докторы (PhD), профессор, Ұлы Казимир университеті (Быдгощ қ., Польша);
2. **Бонора Ж.Л.** – философия докторы (PhD), профессор, Шығыс және жерортатеңізін зерттеудің халықаралық қауымдастық (Рим қ., Италия);
3. **Сдықов М.Н.** – тарих ғылымдарының докторы, профессор, М.Өтемісов атындағы БҚУ;
4. **Нұрғалиева А.М.** – тарих ғылымдарының докторы, доцент, М.Өтемісов атындағы БҚУ.

«География» бағыты бойынша:

1. **Длужевска А.** – философия докторы (PhD), профессор, Ұлы Казимир университеті (Быдгощ қ., Польша);
2. **Петрищев В.П.** – география ғылымдарының докторы, доцент, Орынбор мемлекеттік университеті (Орынбор қ., Ресей);
3. **Мазбаев О.Б.** – география ғылымдарының докторы, профессор, Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті (Нұр-Сұлтан қ., Қазақстан);
4. **Маусымбаева А.Д.** – техника ғылымдарының кандидаты, Қарағанды мемлекеттік техникалық университеті (Қарағанды қ., Қазақстан);
5. **Имашев Э.Ж.** – философия докторы (PhD), М.Өтемісов атындағы БҚУ.

«Экология» бағыты бойынша:

1. **Качмарек С.** – биология ғылымдарының докторы, профессор, Ұлы Казимир университеті (Быдгощ қ., Польша);
2. **Морачевска Д.** – философия докторы (PhD), профессор, Ұлы Казимир университеті (Быдгощ қ., Польша);
3. **Сапанов М.К.** – биология ғылымдарының докторы, профессор, Ресей ғылым академиясының Ормантану институты (Мәскеу қ., Ресей);
4. **Андронов Е.Е.** – биология ғылымдарының кандидаты, доцент, Бүкілресейлік ауылшаруашылық микробиология ғылыми-зерттеу институты (Санкт-Петербург қ., Ресей);
5. **Бакиев А.Г.** – биология ғылымдарының кандидаты, доцент, Ресей ғылым академиясының Еділ бассейнінің экологиясы институты (Тольятти қ., Ресей);
6. **Иманбаева А.А.** – биология ғылымдарының кандидаты, Маңғышлақ эксперименталдық ботаникалық бағы (Ақтау қ., Қазақстан).

«БҚУ Хабаршысы» ғылыми журналы (бұдан әрі – журнал) 2000 жылы құрылған және құрылтайшысы М. Өтемісов атындағы Батыс Қазақстан университеті болып табылады. Журнал 1999 жылғы 7 желтоқсанда Қазақстан Республикасының Мәдениет, ақпарат және қоғамдық келісім министрлігімен тіркелді.

Журналды Қазақстан Республикасы Мәдениет және ақпарат министрлігінің Ақпарат Комитетімен қайта тіркелді. Мерзімді баспасөз басылымын, ақпараттық агенттікті және желілік басылымды қайта есепке қою туралы 2021 жылғы 04 наурыздағы № KZ54VPY00033104 куәлік.

Сериялық басылымдардың стандартты нөмірлерінің халықаралық орталығымен журналға төмендегідей индекс берілді: ISSN 1680-0761 баспа нұсқасы.

2012 жылдан бастап Журнал қазақстандық сілтемелер базасына, 2019 жылдан бастап ресейлік ғылыми сілтемелер индексі базасына кіреді.

Журнал халықаралық баспагерлер қауымдастығына (Crossref) енгізілген және Digital Object Identifier (DOI): 10.37238 халықаралық сандық сәйкестендіргішіне ие.

Журнал жылына 4 нөмір мерзімділіктен баспа және электрондық нысанда шығарылады.

Журналдың электрондық мекенжайы – wku.bulletin@gmail.com.

Журналдың жеке ресми сайты бар (Интернеттегі мекенжайы – <https://vestnik.wksu.kz>).

Журнал қазақстандық және шетелдік ғылыми жұртшылықты, докторанттарды, магистранттарды және студенттерді іргелі және қолданбалы ғылым саласында маңызы бар жаңа ғылыми нәтижелермен таныстыру үшін арналған.

Журналда Қазақстан мен шет елдердегі педагогика, филология, тарих, география және биология ғылымдары саласындағы мәселелер мен жетістіктерді баяндайтын бірегей ғылыми мақалалар жарияланады. Сондай-ақ, журнал ғылыми шолулар, педагогикалық, филологиялық, тарихи географиялық және биологиялық ғылымдар бойынша қысқаша ғылыми хабарламалар, жоғары оқу орнының білім беру мәселелері бойынша материалдар, ғылыми кеңестер, конференциялар материалдарын, ғалымдардың мерейтойлық күндеріне құттықтаулар, ақпараттық материалдар жариялайды.

ISSN 1680-0761

М.Өтемісов атындағы БҚУ, 2021.
ТІРКЕУ НӨМІРІ №KZ54VPY00033104
ЖАЗЫЛУ ИНДЕКСІ № 76156

Состав редакционной коллегии научного журнала «Вестник ЗКУ»

Главный редактор:

Сергалиев Н.Х. – кандидат биологических наук, профессор, ЗКУ им. М.Утемисова.

Заместитель главного редактора:

Ахмеденов К.М. – кандидат географических наук, профессор, ЗКУ им. М.Утемисова.

Члены редакционной коллегии

По направлению «Педагогика»:

1. Подгорска-Яхник Д. – доктор философии (PhD), профессор, Лодзинский университет (г. Лодзь, Польша);
2. Мардахаев Л.В. – доктор педагогических наук, профессор, Российский государственный социальный университет (г. Москва, Россия);
3. Кекеева З.О. – доктор педагогических наук, профессор, Калмыцкий государственный университет им. Б.Б. Городовикова (г. Элиста, Россия);
4. Байтлесова Н.К. – доктор философии (PhD), ЗКУ им. М.Утемисова;
5. Кажимова К.Р. – доктор философии (PhD), ЗКУ им. М.Утемисова.

По направлению «Филология»:

1. Мушаев В.Н. – доктор филологических наук, профессор, Калмыцкий государственный университет им. Б.Б. Городовикова (г. Элиста, Россия);
2. Глазов Т.Ш. – кандидат филологических наук, доцент, Казанский (Приволжский) федеральный университет (г. Казань, Россия);
3. Хасанов Г.К. – доктор филологических наук, доцент, ЗКУ им. М.Утемисова;
4. Мутиев З.Ж. – кандидат филологических наук, доцент, ЗКУ им. М.Утемисова;
5. Султангалиева Р.Б. – кандидат филологических наук, ЗКУ им. М.Утемисова.

По направлению «История»:

1. Дабровски Д. – доктор философии (PhD), профессор, Университет Казимира Великого (г. Быдгощ, Польша);
2. Бонора Ж.Л. – доктор философии (PhD), профессор, Международная ассоциация по изучению востока и средиземноморья (г. Рим, Италия);
3. Сдыков М.Н. – доктор исторических наук, профессор, ЗКУ им. М.Утемисова;
4. Нурғалиева А.М. – доктор исторических наук, доцент, ЗКУ им. М.Утемисова.

По направлению «География»:

1. Длужевска А. – доктор философии (PhD), профессор, Университет Казимира Великого (г. Быдгощ, Польша);
2. Петрищев В.П. – доктор географических наук, доцент, Оренбургский государственный университет (г. Оренбург, Россия);
3. Мазбаев О.Б. – доктор географических наук, профессор, Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева (г. Нур-Султан, Казахстан);
4. Маусымбаева А.Д. – кандидат технических наук, Карагандинский государственный технический университет (г. Караганда, Казахстан);
5. Имашев Э.Ж. – доктор философии (PhD), ЗКУ им. М.Утемисова.

По направлению «Экология»:

1. Качмарек С. – доктор биологических наук, профессор, Университет Казимира Великого (г. Быдгощ, Польша);
2. Морачевска Д. – доктор философии (PhD), профессор, Университет Казимира Великого (г. Быдгощ, Польша);
3. Сапанов М.К. – доктор биологических наук, профессор, Институт лесоведения Российской академии наук (г. Москва, Россия);
4. Андронов Е.Е. – кандидат биологических наук, доцент, Всероссийский научно-исследовательский институт сельскохозяйственной микробиологии (г. Санкт-Петербург, Россия);
5. Бакиев А.Г. – кандидат биологических наук, доцент, Институт экологии Волжского бассейна Российской академии наук (г. Тольятти, Россия);
6. Иманбаева А.А. – кандидат биологических наук, Мангышлакский экспериментальный сад (г. Актау, Казахстан).

Научный журнал «Вестник ЗКУ» (далее – журнал) основан в 2000 году и учредителем является Западно-Казахстанский университет имени М.Утемисова. Журнал зарегистрирован Министерством культуры, информации и общественного согласия Республики Казахстан 7 декабря 1999 года.

Журнал перерегистрирован Комитетом информации Министерства информации и общественного развития Республики Казахстан. Свидетельство о постановке на переучет периодического печатного издания, информационного агентства и сетевого издания №KZ54VPY00033104 от 04 марта 2021 года.

Международным центром стандартных номеров сериальных изданий журналу присвоен индекс печатной версии ISSN 1680-0761.

Журнал с 2012 года входит в Казахстанскую базу цитирования; с 2019 года – в базу Российского индекса научного цитирования.

Журнал включен в Международную ассоциацию издателей (Crossref) и имеет международный цифровой идентификатор – Digital Object Identifier (DOI): 10.37238.

Журнал издается в печатной и электронной форме с периодичностью 4 номера в год.

Электронный адрес журнала – wku.bulletin@gmail.com.

Журнал имеет отдельный официальный сайт (адрес в Интернете – [https:// vestnik.wku.edu.kz](https://vestnik.wku.edu.kz)).

Журнал предназначен для ознакомления казахстанской и зарубежной научной общественности, докторантов, магистрантов и студентов с новыми научными результатами, имеющими значение в области фундаментальной и прикладной науки.

В журнале публикуются оригинальные научные статьи, освещающие проблемы и достижения в области педагогических, филологических, исторических, географических и биологических наук в Казахстане и за рубежом. Также в журнале публикуются научные обзоры, краткие научные сообщения по педагогическим, филологическим, историческим, географическим и биологическим наукам, материалы по проблемам вузовского образования.

ISSN 1680-0761

ЗКУ им. М. Утемисова, 2021.
РЕГИСТРАЦИОННЫЙ НОМЕР №KZ54VPY00033104
ПОДПИСНОЙ ИНДЕКС № 76156

The editorial Board of the scientific journal "Bulletin WKU»

Chief Editor:

Sergaliyev N.H. – candidate of biological sciences, professor, M. Utemissov WKU.

Deputy Editor:

Akhmedenov K.M. – candidate of geographical sciences, professor, M. Utemissov WKU.

Members of the Editorial Board

Direction "Pedagogics":

1. **Podgorska-Jahnik D.** – doctor of philosophy (PhD), professor, University of Lodz (Lodz, Poland);
2. **Mardakhaev L. V.** – doctor of pedagogical sciences, professor, Russian State Social University (Moscow, Russia);
3. **Kekeeva Z. O.** – doctor of pedagogical sciences, professor, Kalmyk State University named after B. B. Gorodovikov (Elista, Russia);
4. **Baytlesova N. K.** – doctor of philosophy (PhD), M. Utemissov WKU;
5. **Kazhimova K. R.** – doctor of philosophy (PhD), M. Utemissov WKU.

Direction "Philology":

1. **Mushaev V.N.** – doctor of philology, professor, Kalmyk State University named after B. B. Gorodovikov (Elista, Russia);
2. **Gilazov T. Sh.** – candidate of philological sciences, docent, Kazan (Volga region) Federal University (Kazan, Russia);
3. **Hasanov G.K.** – doctor of philological sciences, docent, M. Utemissov WKU;
4. **Mutiev Z.Zh.** – candidate of philological sciences, docent, M. Utemissov WKU;
5. **Sultangaliyeva R.B.** – candidate of philological sciences, M. Utemissov WKU.

Direction "History":

1. **Dabrowski D.** – doctor of philosophy (PhD), professor, Kazimierz Wielki University in Bydgoszcz (Bydgoszcz, Poland);
2. **Bonora Zh.L.** – doctor of philosophy (PhD), professor, International Association of Mediterranean and Oriental Studies (ISMEO), (Rome, Italy);
3. **Sdykov M. N.** – doctor of historical sciences, professor, M. Utemissov WKU;
4. **Nurgaliyeva A.M.** – doctor of historical sciences, docent, M. Utemissov WKU.

Direction "Geography":

1. **Dluzewska A.** – doctor of philosophy (PhD), professor, Kazimierz Wielki University in Bydgoszcz (Bydgoszcz, Poland);
2. **Petrishev V.P.** – doctor of geographical sciences, docent, Orenburg State University (Orenburg, Russia);
3. **Mazbayev O.B.** – doctor of geographical sciences, professor, L. N. Gumilyov Eurasian National University (Nur-Sultan, Kazakhstan);
4. **Mausymbayeva A.D.** – candidate of technical sciences, Karaganda State Technical University (Karaganda, Kazakhstan);
5. **Imashev E.Zh.** – doctor of philosophy (PhD), M. Utemissov WKU.

Direction "Ecology":

1. **Kaczmarek S.** – doctor of biological sciences, professor, Kazimierz Wielki University in Bydgoszcz (Bydgoszcz, Poland);
2. **Moraczewska J.** – doctor of philosophy (PhD), professor, Kazimierz Wielki University in Bydgoszcz (Bydgoszcz, Poland);
3. **Sapanov M.K.** – doctor of biological sciences, professor, Institute of Forest Science of the Russian Academy of Sciences (Moscow, Russia);
4. **Andronov E.E.** – candidate of biological sciences, docent, All-Russian Research Institute of Agricultural Microbiology (Saint Petersburg, Russia);
5. **Bakiev A.G.** – candidate of biological Sciences, docent, Institute of Ecology of the Volga Basin of the Russian Academy of Sciences (Tolyatti, Russia);
6. **Imanbayeva A.A.** – candidate of biological sciences, Mangyshlak Experimental Garden (Aktau, Kazakhstan).

The scientific journal "Vestnik ZKU" (hereinafter – the journal) was founded in 2000 and the founder is the West Kazakhstan University named after M. Utemisov. The journal was registered by the Ministry of Culture, Information and Public Consent of the Republic of Kazakhstan on December 7, 1999.

The journal was re-registered by the Information Committee of the Ministry of Information and Public Development of the Republic of Kazakhstan. Certificate of re-registration of a periodical, news agency, and online publication No. KZ54VPY00033104 dated March 04, 2021.

The International Center for Standard Serial Numbers assigned the journal the index of the printed version ISSN 1680-0761.

Since 2012, the journal has been included in the Kazakhstan citation Database; since 2019, it has been included in the Russian Science Citation Index.

The journal is included in the International Association of Publishers (Crossref) and has an international digital identifier – Digital Object Identifier (DOI): 10.37238.

The journal is published in print and electronic form with a frequency of 4 issues per year.

Email address of the journal – wku.bulletin@gmail.com.

The magazine has a separate official website (the Internet address is [https:// vestnik.wku.edu.kz](https://vestnik.wku.edu.kz))

The journal is intended to familiarize the Kazakh and foreign scientific community, doctoral students, undergraduates and students with new scientific results that are important in the field of fundamental and applied science.

The journal publishes original scientific articles covering problems and achievements in the field of pedagogical, philological, historical, geographical and biological sciences in Kazakhstan and abroad. The journal also publishes scientific reviews, short scientific reports on pedagogical, philological, historical, geographical and biological sciences, materials on problems of higher education.

ISSN 1680-0761

M.Utemisov WKU, 2021.

REGISTRATION NUMBER №KZ54VPY00033104

SUBSCRIPTION INDEX № 76156

ПЕДАГОГИКА – PEDAGOGY

УДК 614.7. 553. 98 (574.1) 0.56. 22
МРНТИ 77. 05. 09
DOI 10.37238/1680-0761.2021.82(2).1

¹АБИШЕВ А.Р.*, ²МУТАФОВА-ЗАБЕРСКА Ю, ³КОКЕБАЕВА Р.С.,
⁴ЕСТЕМЕСОВ У.О., ⁵САЙДАКОВ Е.М., ⁵КЕНДЖИБАЕВ А.Б.

¹Национальный научно-практический центр физической культуры, Алматы, Казахстан

²Национальная академия спорта имени Васил Левски, София, Болгария

³Казахский национальный аграрно –исследовательский университет, Алматы, Казахстан

⁴Академия логистики и транспорта Алматы, Казахстан

⁵Казахский национальный педагогический университет имени Абая, Алматы, Казахстан

*Автор-корреспондент: shakizat1964@mail.ru

E-mail: shakizat1964@mail.ru, zangar84@bk.ru, absadyk.amir@mail.ru

СРАВНИТЕЛЬНАЯ ОЦЕНКА ФИЗИЧЕСКОГО РАЗВИТИЯ ДЕВУШЕК ЗАНИМАЮЩИХСЯ И НЕЗАНИМАЮЩИХСЯ СПОРТОМ (КОМПОНЕНТЫ МАССЫ ТЕЛА)

Аннотация. Проблема возрастного становления анатома – антропологическое показателей, характеризующих рост и развитие подрастающего поколения в различных этно-территориальных, профессиональных и спортивных групп населения, продолжает на современном этапе оставаться одной из важнейших задач для решения и выполнения государственной программ развития массового спорта в Республике Казахстан.

В связи с этим следует уточнить изменения морфофункциональных показателей при занятиях различными видами физической культуры и спорта применительно к отдельным возрастно-половым, этно-территориальных и профессиональным группам населения.

Необходимой предпосылкой для наиболее полного раскрытия потенциальных возможностей организм человека методами физической культуры и спорта является знания общих закономерностей перестроек систем использования (опорно-двигательного аппарата) и систем, обеспечивающих их оптимальное функционирование в разные периоды онтогенеза. Задача дошкольном школьного воспитание заключаются, прежде всего в том, чтобы сформировать двигательный стереотип ребенка, воспитать потребности движениях.

Изучение вопросов двигательной активности молодого поколения представляет интерес для большого круга исследователей: медиков, биологов, психологов и педагогов, так как очень важно, как будет выглядеть завтра потенциальный резерв человеческого общества.

Материалы проведенного исследования углубляют представляет: об антропометрических особенностях физического развития детей и подростков 8 – 17 лет в связи с их возрастной – половой принадлежностью; обеспечивают возможность сравнительной оценки физического состояния детей при влиянии занятиях отдельными видами спорта, включая возрастную динамику размеров тела, силы мышц и другие параметры.

Показатели физического развития, полученные на основе обследования однородных групп населения, явились репрезентативным материалом для сравнительного анализа школьников, несущих различную двигательную нагрузку.

Ключевые слова: Физическое воспитании; гармоническое воспитание; функциональное состояния; организм; здоровья; физическое развитие; утомления; биологический возраст; максимальный прирост.

Введение

Физическая культура и спорт рассматриваются как одно из важнейших средств воспитания гражданина, гармонически считающее в себе духовное богатство, моральную чистоту и физическое

совершенство. Успешное выполнение этой задачи во многом зависит от правильной постановки физического воспитания в школьном возрасте. Улучшение физического развития человека, укрепления его здоровья и физической дееспособности связано со знаниям возрастных особенностей физического развития как одного из интегральных показателей состояния здоровья, что особенно важно и необходимо для выявления влияния на организм разнообразных природных естественных и искусственно созданных факторов и условий жизни. На современном этапе исследования по изучению морфофункционального развития детского населения нашей республики носят плановый комплексный характер. Именно на комплексной оценке морфофункционального развития детей и должно основываться изучение гармоничности физического развития и полноценности функционального состояния организма школьников.

Методы и организация исследования

Объектом исследования явились дети-школьники в возрасте 8-17 лет. Все обследуемые дети и подростки обучались в общеобразовательных школах, расположенных в типовых помещениях. Учебно-воспитательный процесс, медицинское обследование не имели существенных различий. Мы анализировали абсолютные и относительные показатели физического развития и годичных приростов морфологических признаков у школьников, двигательный режим которых соответствует программе физического воспитания общеобразовательных школ.

Результаты исследования

Данный раздел исследования посвящен изучению адаптационных изменений морфофункциональных показателей у девочек под воздействием физических нагрузок. Приводите сравнительная оценка физического развития путем сопоставления детей, имеющих различный двигательный режим: учащихся школы со спортивным уклоном и учащихся общеобразовательных школ [1,с.25].

Мышечный компонент у спортсменок заметно отличается по сравнению с не спортсменами во всех возрастных группах. Пубертатный скачок происходит одновременно как у занимающихся спортом, так и у не занимающихся в возрасте 12 лет, максимальный прирост мышечного компонента достигает у спортсменок в возрасте 12 лет -17,57%, а у не спортсменок в этом же возрасте 15,45%.

По итогам исследования уровне жирового компонента веса тела показано, что у спортсменок абсолютная и относительная величина значительно меньше жирового компонента по сравнению с не спортсменами. Максимальная скорость прироста жирового компонента у спортсменок происходит в возрасте 11лет 21,05% а у не занимающихся спортом он наблюдается годом позже, т.с. в 12 лет и составляет 17,74% [2,с.65].

Таким образом, скорость прироста компонентов массы тела имеет свои особенности, нарастание мышечной массы зависит от вида деятельности и характера нагрузок, активная двигательной деятельность способствует меньшей скорости роста жирового компонента.

Показатели скорости роста костного компонента у спортсменок более высоки по сравнению с не занимающимися спортом. Пубертатный скачок происходит у спортсменок в возрасте 10 лет 13,37%, а у не спортсменок он происходит на год позже в 11 лет, и составляет 12,62 [3,с.25].

Поверхность тела как функция длины и массы тела имеет суммарный прирост у спортсменок 43,14%, ф у не занимающихся спортом она составляет 43,42%. Максимальная скорость прироста у спортсменок происходит в возрасте 12 лет – 9,60%, а у не спортсменок в 11 лет – 10,58%. Падение скорости прироста у спортсменок происходит в возрасте 13 лет, а у не занимающихся спортом с 12 лет (таблица 1) [4,с.25].

Таблица - Скорости прироста абсолютные и относительные годовые приросты для компонентов массы тела у девочек 8-17 лет занимающихся и не занимающихся спортом

Воз-раст	Кол-во	Занимающихся спортом			Кол-во	Не занимающихся спортом			t	p
		М+ -m-	Величина прироста			М+ -m-	Величина прироста			
			Абсолютная	Относительная в %			Абсолютная	Относительная в %		
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11
Жировой компонент (кг)										

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11
8	20	3,75±0,17			86	3,74+,-0,09			0,90	0,5
9	20	3,80±0,13	0,05	0,31	85	4,31±0,13	0,57	13,22	2,31	0,05
10	20	4,20±0,15	0,40	9,52	85	5,01±0,15	0,70	13,97	2,79	0,02
11	20	5,32±0,27	1,12	21,05	86	6,03±0,14	1,02	16,91	1,74	0,1
12	20	5,71±0,21	0,39	6,83	86	7,33±0,23	1,30	17,74	4,91	0,001
13	19	7,15±0,27	1,44	20,14	86	8,05±0,21	0,72	8,94	1,23	0,2
14	19	8,41±0,34	1,26	14,98	86	9,35±0,27	1,30	13,90	1,39	0,2
15	20	10,34±0,40	1,93	18,66	85	9,89±0,28	0,54	5,46	0,93	0,5
16	20	9,29±0,34	-1,05	-11,30	85	10,46±0,28	0,57	5,44	9,00	0,01
17	19	9,15±0,29	-0,14	-1,53	85	11,27±0,31	0,81	7,18	9,77	0,01
Костный компонент (кг)										
8	20	4,53± 0,11			86	4,41±0,07			2,21	0,05
9	2	4,99± 0,14	0,46	9,21	85	4,99±0,10	0,58	11,62	0,41	0,5
10	20	5,76±0,20	0,77	13,36	85	5,58±0,10	0,69	12,14	1,22	0,2
11	20	6,43±0,19	0,67	10,42	86	6,50±0,09	0,82	12,61	0,37	0,5
12	20	7,26±0,13	0,83	11,43	86	7,23±0,09	0,73	10,09	1,28	0,2
13	19	7,79±0,24	0,53	6,80	86	7,89±0,11	0,65	8,24	0,88	0,5
14	19	8,25±0,20	0,46	5,57	86	8,25±0,11	0,37	4,48	1,72	0,1
15	20	8,85±0,19	0,60	6,77	85	8,59±0,10	0,34	3,95	2,07	0,05
16	20	9,23±0,21	0,38	4,11	85	8,84±0,12	0,25	2,82	3,43	0,01
17	19	9,43±0,17	0,20	2,12	85	9,20±0,13	0,36	3,91	2,03	0,05
Мышечный компонент (кг)										
8	20	7,84±0,30			86	7,78±0,12			0,77	0,5
9	20	9,10±0,38	1,26	13,84	85	8,81±0,15	1,03	11,69	1,41	0,2
10	20	10,66±0,53	1,56	14,62	85	9,68±0,18	0,87	8,98	2,21	0,05
11	20	11,96±0,62	1,30	10,87	86	11,27±0,22	1,59	14,10	1,17	0,5
12	20	14,51±0,52	2,55	17,57	86	13,33±0,24	2,06	15,45	2,91	0,02
13	19	15,36±0,73	0,85	5,53	86	14,76±0,27	1,43	9,68	2,24	0,05
14	19	17,26±0,72	1,90	11,00	86	16,18±0,30	1,42	8,77	2,43	0,02
15	20	18,53±0,56	1,27	6,85	85	16,96±0,29	0,78	4,59	3,78	0,001
16	20	19,86±0,60	1,33	6,69	85	18,16±0,33	1,20	6,60	3,58	0,01
17	19	20,78±0,37	0,92	4,42	85	19,59±0,36	1,43	7,29	4,29	0,001
Поверхности тела (см ²)										
8	20	0,87±0,02			86	0,86±0,01			1,04	0,2
9	20	0,96±0,02	0,09	9,37	85	0,94±0,01	0,08	8,51	1,74	0,1
10	20	1,03±0,03	0,07	6,79	85	1,02±0,01	0,08	7,84	0,99	0,5
11	20	1,13±0,02	0,10	8,84	86	1,14±0,01	0,12	10,52	0,00	0,5
12	20	1,25±0,02	0,12	9,60	86	1,26±0,01	0,12	9,52	0,50	0,5
13	19	1,35±0,03	0,10	7,40	86	1,33±0,01	0,07	5,26	2,44	0,02
14	19	1,42±0,02	0,07	4,92	86	1,40±0,01	0,07	5,00	2,06	0,05
15	20	1,48±0,02	0,06	4,05	85	1,44±0,01	0,04	2,77	2,35	0,02
16	20	1,51±0,02	0,03	1,98	85	1,48±0,01	0,04	2,70	1,84	0,1
17	19	1,53±0,01	0,02	1,30	85	1,52±0,01	0,04	2,63	1,65	0,1

Резюмируя вышесказанное можно отметить, что занятия физической культурой и спортом оказывает положительные воздействия на анатома - антропологические особенности детей, изменяя тем или иным образом ход становления этих показателей [5,с.28].

Подводя итоги сравнения изученное нами группы детей занимающихся и не занимающихся спортом, необходимо рассмотреть соотношение их анатома антропологических характеристик по возрастным группам (8-17 лет). Для этого нами были составлены диаграммы включающие 5 антропометрических признаков, в которых за 100 процентов принимались абсолютные значения детей контрольной группы общеобразовательных школ (не занимающийся спортом.)

Так, в 8 летнем возрасте спортсмены почти по всем изучаемым параметрам превосходят своих сверстниц не спортсменов, у спортсменок отмечена превосходство в компонентах массы тела. Здесь можно выделить максимальные показатели у спортсменок в мышечной и костной компоненты. Минимальные показатели у спортсменок по жировой складок [6,с.26].

В 9 летнем возрасте у спортсменок увеличена следующая группа показателей. В компоненте увеличены костный и мышечный показатели, сниженный показатель жирового компонента. В 10 летнем возрасте были показаны что в компонентах массы тела мышечной и костной увеличены, а жировая уменьшена. В 11 лет, по итогам компоненты массы тела у спортсменок наблюдается увеличение мышечного и костного компонента и резкое уменьшение жировой складки [7,с.46]. В 12 лет у спортсменок наблюдается значительное увеличение в компоненте массы тела у спортсменок увеличены мышечные и костные показатели и уменьшенный размер жировой складок. Как видно из диаграммы, спортсмены почти по всем параметрам превосходят своих сверстников – не спортсменок.

По итогам обследования динамика становления анатома антропологических показателей у детей (у девочек) занимающихся и не занимающихся спортом имеющих различный двигательный режим, выявлено ряд существенных закономерностей.

Задача исследования состояла не только в том чтобы понизить динамику становления анатома антропологических показателей у детей занимающихся и не занимающихся в один из не наиболее важных отрезков онтогенеза, но и выделить так называемые сенситивные периоды их развития, то есть время максимальных приростов признаков [8,с.105].

Например, у девочек спортсменок в возрасте 12 лет приходит максимальный прирост до 15,30% а потом в 13 лет резкое падение скорости прироста до 7,81%. Скорость роста компонентов массы тела так же имеет специфические темпы. Данные показатели прироста поверхности тела не расходятся с материалами нашими и московскими учеными. Максимальный прирост у мальчиков у алматинских детей приходится на 12-14 лет, в среднем 13 лет. А по нашим данным максимальный прирост наблюдается у девочек в 11-12 лет. Максимальная скорость роста жирового компонента у не спортсменок и спортсменок наблюдается в 11 лет, а у девочек в 12, 11 лет. Скорость роста мышечного компонента у девочек не спортсменок и спортсменок наблюдается в возрасте 12 лет [9,с.50].

Максимальна скорость роста костного компонента у не спортсменок и спортсменок наблюдается в возрасте у девочек в 10-11 лет. Сравнивая развития силы отдельных мышц у не спортсменок и спортсменок можно увидеть, что максимальная скорость прироста силы мышц туловища не спортсменок и спортсменок наблюдается у девочек 9-15 лет.

В скорости прироста наблюдается еще два основных пика: у девочек оно приходит в возрасте 10-12, 9-12 лет. Сравнение скорости роста компонентов массы тела в изученной возрастной интервал позволил установить закономерности возрастного развития организма, характерные детей занимающихся и не занимающихся спортом. Так, скорости роста остальных параметров не одинаковы по величине и по времени наступления максимальных приростов признака, то есть, они растут разными темпами, достигают максимума скорости и заканчивают рост не одинаково и не одновременно.

Сравнивая скорости роста и развития в различных возрастных периодах можно обнаружить, что самые существенные сдвиги в антропометрических показателей происходят в основном в 11-14 лет. В младшем и среднем школьном возрасте (от 8-11 лет и от 11 до 14 лет), а в старшем школьном возрасте все идет наоборот [10,с.71].

Заключение

На основании полученных данных можно констатировать, что становление морфологических особенностей у детей, занимающихся и не занимающихся спортом, имеет гетерохромный характер, заключающихся в изменение скорости роста по годам. Наибольшая скорость роста для преобладающего большинства анатома антропологических показателей занимающихся и не занимающихся спортом происходят у девочек в 12 лет. Сравнивая морфофункциональные показатели школьников 8-17 лет с различным двигательным режимом учащихся общеобразовательных школ и школ со спортивным уклоном можно найти отличие по величине признаков и скорости их роста.

ЛИТЕРАТУРА

- [1] Указ Президента Республики Казахстан «О государственной программе развития массового спорта в Республике Казахстан на 1996-2000 годы» от 19 декабря 1996 г. № 3276 «Әділет». - С.25-40.
- [2] Камилова Р.Т. Влияние социально генетических факторов условия жизни детей школьного возраста уровень из физического развития / Р.Т. Камилова // Гигиена и санитария – 2001. – №6. – С. 65-68.

[3] Мусагалиева Г.М. Физическое развитие школьников как критерий здоровья подрастающей поколения / Г.М. Мусагалиева, А.И. Маханова // Материалы международной научно-практической конференций. «Молодежь – Спорт – Здоровье».- 6-9 ноября Алматы, 2000. - С.45-49.

[4] Молдабекова Г.К. Состояние физического развития и здоровья подростков в сельских районах Приаралья: автореф... канд.мед.наук: специальность медицина 140002, - Алматы, 2002.- 25 с.

[5] Киения И.И. Антропометрическая характеристика сельских школьников 8-13 лет, проживающих на территории радиоактивного загрязнения / И.И.Киения, Э.М.Зайка, В.И.Мельник // Санитария и гигиена. 2003, № 6.- С. 28-30.

[6] Пляскина И.В. Здоровья детей, обучающихся в школах нового вида НИИ Гигиены и охраны здоровья детей и подростков НЦЗД РАМН / И.В. Пляскинна. - Москва, 2002. – С. 26-31.

[7] Хамаганова Т.Г. Проблемы профилактики нарушения психического здоровья школьников / Т.Г. Хамаганова, Д.Н. Крылов, О.В. Даниленко, С.Б. Семке // Гигиены и охраны здоровья детей и подростков НЦЗД РАМН.-Москва, 2002. - С. 46-51.

[8] Мусагалиева Г.М. Влияние окружающей среды на некоторые морфофункциональные показатели развития школьников г.Алматы и здоровье человека / Мусагалиева Г.М. - Изд «Наука» Каз ССР, г.Алматы.1988.- С.105-106.

[9] Мырзабаева Б.М. Оценка физического развития детей и подростков в эпидемическом неблагоприятном районе Казахстана / Б.М. Мырзабаева / Институт региональных проблем питания г.Алматы // Санитария и гигиена .2001, №8.- С.50-51.

[10] Кирина А.Е. Тотальные размеры и состав тела мальчиков казахской национальности, занимающихся и не занимающихся спортом / А.Е. Кирина // В кн:Тезисы всесоюзной конференции «Критерии анатомо-антропологического контроле в спорте» Ереван-Цахкадзор.12-15 октября.М., 1998.- С.71-72.

REFERENCES

[1] Ukaz Prezidenta Respubliki Kazahstan (1996). O gosudarstvennoj programme razvitiia massovogo sporta v Respublike Kazahstan na 1996-2000 gody [About the state program development of mass sports in the Republic of Kazakhstan for 1996-2000]. Adilet, 3276, 25-40 [In Russian].

[2] Kamilova, R.T. (2001). Vliyanie social'no geneticheskikh faktorov usloviya zhizni detej shkol'nogo vozrasta uroven' iz fizicheskogo razvitiya [Influence of socio-genetic factors living conditions of children of school age level of physical development]. Gigiena i sanitariya - Hygiene and sanitation, 6, 65-68 [In Russian].

[3] Musagalieva, G.M., Mahanova, A.I. (2000). Fizicheskoe razvitie shkol'nikov kak kriterij zdorov'ya podrastayushchej pokoleniya [Physical development of schoolchildren as a criterion of health of the younger generation]. Materialy mezhdunarodnoj nauchno-prakticheskoy konferencij. Molodezh' – Sport – Zdorov'e - Materials of the international scientific and practical conference. Youth-Sports-Health, 45-49 [In Russian].

[4] Moldabekova, G.K. (2002). Sostoyanie fizicheskogo razvitiya i zdorov'ya podrostkov v sel'skih rajonah [Physical development and health status of adolescents in rural areas]. Priaral'ya: avtoref... kond.med.nauk: special'nost' medicina 140002 - Priaralya: authors... cand. of med.scien: specialty medicine 140002, Almaty, 25 [In Russian].

[5] Kieniya, I.I., Zajka, E.M., Mel'nik, V.I. (2003). Antropometricheskaya harakteristika sel'skih shkol'nikov 8-13 let, prozhivayushchih na territorii radioaktivnogo zagryazneniya [Anthropometric characteristics of rural schoolchildren aged 8-13 years living in the territory of radioactive contamination]. Sanitariya i gigiena - Sanitation and gygiene, 6, 28-30 [In Russian].

[6] Plyaskina, I.V. (2002). Zdorov'ya detej, obuchayushchihsya v shkolah novogo vida [Health of children enrolled in new type of schools]. NII Gigeny i ohrany zdorov'ya detej i podrostkov NCZD RAMN - Research Institute of Hygiene and Health Protection of Children and Adolescents SCCH RAMS, Moskva, 26-31 [In Russian].

[7] Hamaganova, T.G., Krylov, D.N., Danilenko, O.V., Semke, S.B. (2002). Problemy profilaktiki narushenii psicheskogo zdorov'ya shkol'nikov [Problems of prevention of mental health disorders of schoolchildren]. Gigeny i ohrany zdorov'ya detej i podrostkov NCZD RAMN - Hygiene and health protection of children and adolescents SCCH RAMS, Moskva, 46-51 [In Russian].

[8] Musagalieva, G.M. (1988). Vliyanie okruzhayushchej sredy na nekotorye morfofunkcional'nogo pokazateli razvitiya shkol'nikov g.Almaty i zdorov'e cheloveka [The influence of the environment on some

morphofunctional indicators of the development of schoolchildren in Almaty and human health]. Izd. «Nauka» Kaz SSR - Publishing house «Nauka» Kaz SSR, Almaty, 105-106 [In Russian].

[9] Myrzabaeva, B.M. (2001). Ocenka fizicheskogo razvitiya detej i podrostkov v epidemicheskom neblagopriyatnom rajone Kazahstana [Assessment of physical development of children and adolescents in the epidemic unfavorable region of Kazakhstan]. Institut regional'nyh problem pitanie g, Almaty. Sanitariya i gigiena - Institute for Regional Problems Nutrition of the Republic of Kazakhstan, Almaty. Sanitation and hygiene, 8, 50-51 [In Russian].

[10] Kirina, A.E. (1998). Total'nye razmery i sostav tela mal'chikov kazahskoj nacional'nosti, zanimayushchihsya i ne zanimayushchihsya sportom [Total size and body composition of boys of Kazakh nationality, engaged and not engaged in sports]. V kn: Tezisy vsesoyuznoj konferencii «Kriterii anatomo-antropologicheskogo kontrole v sporte» - In the book: Abstracts of the All-Union conference «Criteria of anatomical and anthropological control in sports», Erevan-Cahkadzor, 71-72 [In Russian].

**Абишев А.Р., Мутафова-Заберска Ю., Кокебаева Р.С., Естемесов У.О.,
Сайдаков Е.М., Кенджибаев А.Б**

**СПОРТПЕН ШҰҒЫЛДАНАТЫН ЖӘНЕ ШҰҒЫЛДАНБАЙТЫН ҚЫЗДАРДЫҢ
ФИЗИКАЛЫҚ ДАМУЫН САЛЫСТЫРМАЛЫ БАҒАЛАУ
(дене салмағының компоненттері)**

Аңдатпа. Халықтың әртүрлі этно – аумақтық, кәсіби және спорттық топтарындағы өскелең ұрпақтың өсуі мен дамуын сипаттайтын анатомо-антропологиялық көрсеткіштердің өскелең қалыптасу проблемасы қазіргі кезеңде Қазақстан Республикасында бұқаралық спортты дамытудың мемлекеттік бағдарламасын шешу және орындау үшін маңызды міндеттердің бірі болып қала береді.

Осыған байланысты дене шынықтыру мен спорттың әр түрлі түрлерімен айналысу кезінде халықтың жекелеген жас – жыныстық, этно – аумақтық және кәсіби топтарына қатысты морфофункционалды шағымдардың өзгеруін нақтылау қажет.

Дене шынықтыру және спорт әдістерімен адамның организмнің ықтимал мүмкіндіктерін неғұрлым толық ашудың қажетті шарты онтогенездің әртүрлі кезеңдерінде олардың оңтайлы жұмыс істеуін қамтамасыз ететін жүйелерді (тірек-қимыл аппараты) және жүйелерді қайта құрудың жалпы заңдылықтарын білу болып табылады. Мектепке дейінгі мектеп тәрбиесінің міндеті, ең алдымен, баланың моторикалық стереотипін қалыптастыру, қозғалыс қажеттіліктерін тәрбиелеу.

Жас ұрпақтың қозғалыс белсенділігі мәселелерін зерттеу көптеген зерттеушілер үшін қызығушылық тудырады: дәрігерлер, биологтар, психологтар мен мұғалімдер, өйткені адамзат қоғамының болашақ резерві ертең қалай көрінетіні өте маңызды.

Зерттеу материалдары мыналарды тереңдетеді: 8-17 жас аралығындағы балалар мен жасөспірімдердің физикалық дамуының антропометриялық ерекшеліктері туралы; дене өлшемдерінің, бұлшық еттердің және басқа параметрлердің өсу динамикасын қоса алғанда, жеке спорт түрлерінің әсерінен балалардың физикалық жағдайын салыстырмалы бағалау мүмкіндігін қамтамасыз етеді.

Халықтың біртекті топтарын зерттеу негізінде алынған физикалық даму көрсеткіштері әртүрлі қозғалтқыш жүктемесі бар оқушыларды салыстырмалы талдау үшін өкілдік материал болды.

Кілт сөздер: Дене тәрбиесі; үйлесімді білім; функционалдық күй; организм; денсаулық; физикалық даму; шаршау; биологиялық жас; максималды өсуі.

**Abishev Asylkhan, Mutafova-Zaberskaya Yulia, Kokebaeva Ryskul, Estemesov Ulan, Saidakov Erkin,
Kenjibaev Akmyrza**

**COMPARATIVE ASSESSMENT OF THE PHYSICAL DEVELOPMENT OF GIRLS WHO
INVOLVED AND NOT INVOLVED IN SPORTS (body mass components)**

Annotation. The problem of the growing formation of anatomy-anthropological indicators that characterize the growth and development of the younger generation in various ethno-territorial, professional and sports groups of the population continues at the present stage to remain one of the most important tasks for solving and implementing the state program for the development of mass sports in the Republic of Kazakhstan.

In this regard, it is necessary to clarify the changes in morpho functional index when practicing various types of physical culture and sports in relation to individual age-sexual, ethno-territorial and professional groups of the population.

A necessary prerequisite for the most complete disclosure of the potential possibilities of human body by methods of physical culture and sports is knowledge of the General laws of rearrangements of the use systems (muscle system) and systems that ensure their optimal functioning in different periods of ontogenesis. The task of preschool school education is, first of all, to form a motor stereotype of the child, to educate the needs of movements.

The study of the issues of motor activity of the younger generation is of interest to a large circle of researchers: doctors, biologists, psychologists and teachers, as it is very important what the potential reserve of human society will look like tomorrow.

The materials of the study deepen the knowledge about the anthropometric features of the physical development of children and adolescents aged 8-17 years in connection with their age – sex predisposition; provide the possibility of a comparative assessment of the physical condition of children under the influence of certain sports, including the increased dynamics of body size, muscle strength and other parameters.

Indicators of physical development obtained on the basis of a survey of homogeneous groups of the population were representative material for a comparative analysis of schoolchildren carrying different motor loads.

Keywords: *Physical education; harmonious education; functional state; organism; health; physical development; fatigue; biological age; maximum growth.*

UDC 373.1

IRSTI 14.25

DOI 10.37238/1680-0761.2021.82(2).2

¹MUTALIEVA A. SH, ²KAZHIMOVA K.R.*, ¹AKHTANOVA S.K.¹L.N. Gumilyov Eurasian National University, Nur-Sultan, Kazakhstan²M. Utemisov WKU, Uralsk, Kazakhstan

*Correspondence: kkr_1980@mail.ru

E-mail: mutalieva.ardak@mail.ru, kkr_1980@mail.ru

INNOVATIVE TECHNOLOGIES IN SCHOOLS

Annotation. Innovative technologies are now firmly embedded in schools, adapting the educational process to the rapidly changing conditions and challenges of society, its productivity and rapid development. Innovative educational technologies - a threefold task: mastering the pedagogical experience of the progressive organization of pedagogical work; a pedagogical phenomenon enabling students to resolve the continuity of the necessary units of sociocultural experience; And most importantly, the personal maturity of the teacher himself, the development of qualities such as morality, creativity, the need for self-improvement, the importance of his supposed possibilities and the professional abilities demanded today.

The current state of education poses new challenges for teachers in the difficult context of rethinking both traditional approaches and educational organization, which significantly increases the importance of research modernization and the transformation of pedagogical functions.

Keywords: innovation; pedagogical technologies; the individual; the process; information; education; methods and techniques; theoretical; key factor; social.

Introduction

Today, technologies used to improve and facilitate learning can be found everywhere. Leaving other contextual factors to the side – such as unequal access to technological innovations and connected technologies across schools and districts – we can only say that we have embraced technology in education when it is used for both teaching and learning. With the incorporation of technology into schools, the main purpose is to change how teachers and students gather, access, analyse, present and transmit information. This can democratize information in classrooms as well as help differentiate instruction, particularly for students with special needs. Innovation theory in education is a new field of scientific pedagogic knowledge; it is a paradigm of inseparable unity and interconnection of the three main pedagogic processes in the field of education: creation of novelties, their mastering and application. In other words, the subject of innovation theory is the studies of integration of development, mastering and integration of novelties.

Innovation theory in education is an innovative process in the educational system, innovative activity, novelty and innovative environment, in which the innovative processes take place. Innovative processes are considered in three main aspects - social-economical, psychological and organizational - regulatory. These aspects define the general climate and conditions, in which innovative processes take place and which either prevent or facilitate the innovative process. Moreover, innovative process does not have a spontaneous nature, but rather it is consciously regulated. Integrating the novelties is a highly significant new function of management. Innovative activity is nothing but a system of conducted measures for providing innovative process on a certain level of education. Novelties in education present themselves as creative exploration of new ideas and principles, which, in single cases, brings them to becoming typical projects containing the conditions for their adaptation and application. According to the activity types, there are pedagogical, supplying and administrative novelties. There are two types of innovative phenomena: pedagogical innovation theory (innovations in the educational system) and innovative learning. While pedagogical innovation theory is related to restructuring and modifying, improving and changing the educational system or its separate parts, characteristics and aspects (creating new legal acts, new structure, models, learning paradigms, forms of integration connections, etc.), innovation learning is defined as a specific type of mastering the knowledge and as a product of conscious, goal-oriented and scientifically founded activity in

the educational process. Innovative learning is currently replacing supporting learning. It is considered to be the educational system's reaction to the society's transition to a higher stage of development and reaction to the changed goals of education.

Research materials and methods

Innovative learning is learning that stimulates innovative changes in the existing culture and social environment. It acts as an active reaction to the problem situations, which appear in front of each single person and the society in general. It is called to prepare not only a "learning person", but also an "acting person". Moreover, all elements of supporting learning are present in the innovative process; the only question is the definition of the proportion between reproductive and productive, active and creative components [1].

How technology can be used to improve learning?

The following are ways that technology could be better leveraged to improve learning:

With the widespread availability of student databases that are able to track individual progress, teachers are encouraged to identify learning objectives and differentiate instruction based on the needs of their students. Whenever teachers attempt to present instruction using technology, they should do so using a channel that is relevant to the objectives, the learning style, mode and the technology selected. When evaluating technology-based instruction, there needs to be appropriate evaluation techniques that are in line with the methods of instruction, objectives and the technology. Teachers can design follow-up activities when using technology to evaluate students' learning and the role technology played in that process. By accelerating the pace of innovation in learning sciences and technologies, the United States has the opportunity to close the achievement gap, improve national competitiveness, and drive economic growth.

Accelerating the pace of innovation requires a fresh approach to research and development and the infrastructure that supports it. The following image shows how research, product development, and adoption should be linked together in an education innovation ecosystem where each part of the process informs and improves the next. Unfortunately, the current research and development pipeline in education doesn't look like this. Instead of an interconnected ecosystem, there is a series of disjointed processes that don't inform or support each other. Research in learning science is disconnected from practical implementation. High development costs and limited investment funding hamper the commercialization of solutions. Impenetrable acquisition processes inhibit deployment of new tools and approaches. Lack of infrastructure and data-driven improvements stifle adoption. All of this is particularly frustrating at a time when advances in technology and digital media hold the potential to dramatically reshape the way we approach instruction, assessment, and data use. An intentionally integrated innovation ecosystem, that links the different partners in an ongoing and iterative design process, can help remove the barriers that slow innovation in learning technologies [2].

Overall, technology is central to many sectors of society and its integration into the education process has great promise for student learning. With technology, one can expect increased efficiency and effectiveness on both the part of teachers and students. Technology can also prompt pedagogical change and address issues that affect learning, teaching and social organization. Technology can therefore be seen as both a tool and a catalyst for change. Students should embrace technology for them to benefit and teachers should be open to introducing technology into the classroom to improve and innovate their teaching practice. Educational technologies are associated with increasing the effectiveness of education and upbringing and are aimed at the final result of the educational process: the training of highly qualified specialists:

- having fundamental and applied knowledge;
- able to successfully master new, professional and managerial fields, to respond flexibly and dynamically to changing social and economic conditions;
- possessing high moral and civil qualities in the conditions of innovative educational space.

According to the modern outlooks, the same changes are constantly taking place. We can look at situations like new technologies, scientific novelties, solutions to current problems. They have a huge connection. Because you could say that one piece of news could lead to the next piece of news and open up many doors. Here the notion of "innovation" would certainly come. The notion of "innovation" has been defined differently by many scientists. For example, E. Ragers called innovation "Innovation is an idea that is new to a person". Miles "Innovation" is a special new change. We expect it to solve our systemic problems". It is worth noting that our country is considering educational technologies of foreign countries in the field of education, i.e., in the pedagogical field. First gave the definition of the concept» Innovation " in the Kazakh language scientist Nemerbai Nurakhmetov. It proposes a definition of "innovation, an innovation

process - a separate activity of educational institutions related to the creation, mastery, application and diffusion of innovation". At present it is obvious that this material needs not only to read, but also to study, discuss its relevance, to use in life. And for that, innovative technologies are important [4].

The aim of these pedagogical technologies - humanization of learning, i.e. these means of learning are important for the independent activity of students. Although there are many types of new pedagogical technologies, the ability to use them effectively depends, of course, on the teacher's skills. The emergence and introduction of new innovative technologies is one of the major transformations in our country. All this contributes to the enhancement of capacity and the individualization of knowledge and knowledge before the learner.

The Law of the Republic of Kazakhstan "On Education" provides for the tasks of: "the preservation of all the benefits accumulated by modern schools, firstly in practical activities; secondly, the improvement of the intellectual power of society, the education of a person who is developing further the material and financial resources of the country, the upbringing of a person, developing further secondary education, further development and mobilization of secondary education. In order to achieve these goals, school teams, learning through daily search, need to make new and new discoveries and transformations, bold path to change, new practices, new relationships"(engime.org (taken from the site). In other words, practical activities involve raising the level of intelligence in society, improving qualifications and improving the educational system. Together with theoretical concepts, practical relationships contribute to the improvement of knowledge, the application of professional knowledge in practice, and the development of skills [5].

In an era of new information, every teacher must process materials in the education system, extract the most basic materials and explain them in innovative ways. The impact of this system of education on the relations between the teacher and the pupil is enormous. The economic, financial, political conditions in our society should be listened to not only by adults, but also by schoolchildren. All this can lead to changes in the educational system. But I believe that it is through this system that real innovative technologies will be developed. deepens their motivation for learning. In this matter, teachers must first of all go through their own practice and fully master these methods. Today the technology of consolidation of the didactic units of P. M. Erdniev, the technology of developing education of D. B. Elkonin and V.V. Davydova, W. A. The humane personality theory of Amonashvili, intensive training technology based on the labels and circuits of the teaching materials of V. F. Shatalov, high information and communication technologies and others are widely applied.

It is gratifying to note that new innovative technologies are now emerging in pedagogical directions, which are being introduced for the development of the personality of the child. Innovative pedagogical teaching technology puts the personality, rather than the knowledge, abilities and skills of the child, at the centre of its development through the acquisition of knowledge.

- All socially relevant characteristics of the individual;
- A system of relations with oneself, with world and;
- The system of social roles, the complex of behavioural actions carried out in practice;
- An adequate understanding of the world and of oneself;
- A system of requirements:
- All creative abilities and abilities entire;
- A combination of external conditions and soon .

According to teachers using innovative technologies in school practice, it is necessary to define the pedagogical position of these technologies and to consider them as a key factor in the educational system. In today's world, education has become one of the most important elements of the social structure. Today we see that teaching is not only teaching, but also the main task of teaching-education of the teacher and the combined educational activity of the pupil. The rising generation needs to educate every pupil as a person. It is therefore important to increase the educational interest of students in each subject [6].

If, in the educational process, on the basis of the pupils' abilities,

- Tasks at different levels;
  - To diversify each lesson, to conduct it in a new and unconventional way;
  - Innovative pedagogical techniques have been introduced in the teaching and educational process;
- It increases the student's cognitive interest in the subject, increases the student's interest in the subject directly influences the student's performance, In the educational process of the school, innovative pedagogical technology can be used as a tool for the development of the pupil.

Nowadays, as the education system has changed, as well as the educational paradigm of our country has changed, the content of education has been updated, new attitudes have emerged, and new relationships have emerged with a view to equality with the education system of other countries. Educating the younger generation in accordance with the requirements of society and modern images remains one of the most important tasks of teachers. Of great importance for the development of innovative technologies is the implementation of the education of each student's abilities, curiosity, creativity. After all, the organization of the educational process at the level of the state educational standard obliges to introduce new pedagogical technologies. One of the tasks set for educational workers, that is, teachers in educational institutions, is the continuous improvement of teaching methods, practice and the development of modern pedagogical technologies. Today, teachers are promoting quality and engaging classroom experiences using innovative and interactive techniques [7].

Research results

Methodologist S. Koshimbetova in her research noted the following features of the use of innovative methods and techniques of teaching in the educational process:

- the technology of independent learning increases the social and psychological responsibility of the individual, forming humane, moral qualities for mastering the basics of science in the educational process;
- assimilation of the laws of nature and society based on integration;
- new abilities, brought to life on the basis of a creative search that the teacher does not know about;
- in the technology of a differentiated level of education, the content and methods of teaching are aimed at the formation of innovative human abilities on the basis of creative search activity.
- informational program training - organization of training content in the context of intersubject communication;
- in illustrative and explanatory teaching, a system-conscious culture is formed in the worldview of a harmonious orientation "man-society-nature".

Nowadays, educational institutions can serve any model they want, depending on the variety of options. But each direction has its own content, structure, ideas and technologies. In this regard, teaching technologies are selected and undergo practice in accordance with the psychological characteristics of the student. In the scientific and pedagogical literature, methods and techniques that reflect the results of the learning process are in many ways innovative and innovative [8].

Conclusion

New innovative teaching technology is a special kind of professional activity. To master innovative teaching technologies, it is necessary to use a vast pedagogical experience. This is a job that requires a person who is creative in his work and has certain business personality traits. Indeed, each teacher in the process of mastering new innovative technologies self-develops and shapes himself. The training of future specialists, the formation of their professional competence is one of the urgent and not amenable to retreat problems of society. What actions can we take to enable future professionals to use innovative technologies?

First, their cognitive interests must intersect with their motivational criteria. That is, the desire of a future specialist to develop his professional skills, the ability to fulfill his profession with pleasure, to influence the future generation, to take leading positions, to be focused on raising the level of qualifications and to introduce innovative activities into practice.

REFERENCES

- [1] Bashanova, L. (2017). Psihologia v shkole [Psychology at school] 1, 14-15 [in Kazakh].
- [2] Opaleva, J. (2017). Sredstva vospitania [A means of education] 1, 5-10 [in Kazakh].
- [3] Bekenova, M. (2017). Doshkolnogo vospitania i obuchenia [Preschool education and training] 1, 3-6 [in Kazakh].
- [4] Esengalieva, I.W, Heiser J. (2019). Vishaya shkola Kazakhstana [Higher school of Kazakhstan] 4, 12-16 [in Kazakh].
- [5] Tazabekova, T.A. (2019). Uchitel - metodist; metodicheskaya rabota po vsem predmetam [Teacher - Methodist; guidelines for all subjects] 5-6, 2-4 [in Kazakh].
- [6] Almetov, N.Sh., Bekzhanova, S.Zh. (2020). Vestnik akademii pedagogicheskix nauk Kazakhstana [Gazette of the Academy of pedagogical Sciences of Kazakhstan] 3, 35-40 [in Kazakh].

[7] Karshalova, B. (2018). Vo vne klassnoi rabote v shkole [In extracurricular activities at school] 12, 46-49 [in Kazakh].

[8] Kenzhegaliev, T.N. (2015). Inostrannie yazyki v shkolax Kazakhstana [Foreign languages in schools of Kazakhstan] 5, 17-28 [in Kazakh].

Муталиева А.Ш., Кажимова К.Р., Ахтанова С.К.
МЕКТЕПТЕГІ ИННОВАЦИЯЛЫҚ ТЕХНОЛОГИЯЛАР

Аңдатпа. Инновациялық технологиялар қазіргі таңда мектептің өмірінде берік орын алады, олар білім беру үрдісінің тез өзгерген жағдайлар мен қоғамның талабына бейімделуін, оның өнімділігі мен жылдам дамуын қамтамасыз етеді. Инновациялық білім беру технологиялары - үштұғырлы міндетті: педагогикалық еңбекті өнімді ұйымдастырудың прогресивті педагогикалық тәжірибесін меңгеру; оқушыларға әлеуметтік мәдени тәжірибенің қажет бірліктерін сабақтастыруды, ең бастысы, мұғалімнің өзінің тұлғалық жетілуін, оның бойында адамгершілік, креативтілік, өзін өзі жетілдіруге мұқтаждық, өзінің болжалды мүмкіндіктері мен бүгінде сұранысқа ие кәсіби қабілеттерін маңыздауы сынды қасиеттердің қалыптасуын шешуге мүмкіндік беретін педагогикалық феномен. Білім берудің қазіргі жайы педагогтардың алдына білім беру үрдісін ұымдастырудың дәстүрлі тәсілдерімен қатар әдістеріне де қайта мән берудің күрделі жағдайында кәсіби қызметті жүзеге асырумен байланысты жаңа міндеттерді қояды, бұл педагогикалық қызметтің функцияларын түрлендіру, зерттеушілік жаңғыртуының маңызын біршама арттырады.

Кілт сөздер: Инновация; педагогикалық технологиялар; жеке тұлға; үрдіс; ақпараттар; білім беру; әдіс-тәсілдер; теориялық; негізгі фактор; әлеуметтік.

Муталиева А.Ш., Кажимова К.Р., Ахтанова С.К.
ИННОВАЦИОННЫЕ ТЕХНОЛОГИИ В ШКОЛЕ

Аннотация. Инновационные технологии занимают на сегодняшний день прочную позицию в жизни школы, обеспечивая динамическое развитие, продуктивность, и быструю адаптацию образовательного процесса к меняющимся условиям и требованиям общества. Инновационные образовательные технологии являются тем педагогическим феноменом, который сосредоточивает в себе возможность решения триединой задачи: освоение прогрессивного педагогического опыта продуктивной организации педагогического труда; передача необходимых единиц социокультурного опыта ученикам; а главное – личностное совершенствование самого учителя, формирование в нем таких качеств, как гуманность, креативность, потребность в самореализации, самоактуализации своих потенциальных возможностей и профессиональных способностей, востребованных сегодня.

Современная ситуация в образовании ставит перед педагогом ряд новых задач, связанных с осуществлением профессиональной деятельности в сложных условиях переосмысления и традиционных, форм и методов организации образовательного процесса, что в значительной мере повышает роль преобразовательной, исследовательской модернизации функций педагогической деятельности.

Ключевые слова: Инновация; педагогические технологии; личность; процесс; информация; образование; методы; теоретический; основной фактор; социальный.

ӘОЖ 378.1 (574)

FTAXP 14.01.07

DOI 10.37238/1680-0761.2021.82(2).3

¹ТАБДРАХМАНОВА Ш.Т. *, ²ИРГАЛИЕВ А.С., ³МУХАНБЕТЧИНА А.Г.¹Қазақстан Республикасы Президенті жанындағы Мемлекеттік басқару Академиясының
Батыс Қазақстан облысы бойынша филиалы, Орал, Қазақстан²Батыс Қазақстан инновациялық-технологиялық университеті, Орал, Қазақстан³М.Өтемісов атындағы Батыс Қазақстан университеті, Орал, Қазақстан

*Корреспондент авторы: appercia81@mail.ru

E-mail: appercia81@mail.ru, asylbek_78@mail.ru, muhanbetchina@mail.ru

**ПРОФЕССОР ӘЛИЯ МҰХАНБЕТЖАНОВАНЫҢ ҒЫЛЫМИ-ПЕДАГОГИКАЛЫҚ
МЕКТЕБІ**

Аңдатпа. Мақалада авторлар Батыс Қазақстанда педагогика ғылымдарының докторы, профессор Әлия Мендешқызы Мұханбетжанованың ғылыми мектебінің қалыптасу кезеңдерін зерделеді. Ғылыми мектептегі түйінді трендтер мен ғылыми-әдіснамалық тұрғылардың сипаттамасы мазмұндалып, ғылыми-педагогикалық зерттеу кезеңдерінің спецификасы қарастырылды. Ғылыми мектепте қолданылған теориялық және эмпирикалық зерттеу әдістеріне шолу жасалды. Профессор Ә.М. Мұханбетжанованың ғылыми мектебінің әдіснамалық негіздеріне анықтама берілді.

Зерттеуде ғылымдағы «ғылыми мектеп» ұғымына анықтама беріліп, ғылыми мектепке тән спецификалық белгілер ажыратылды. 2002-2019 жылдарда қызмет жасаған ғалымның ғылыми мектебінде зерттелген заманауи педагогикалық тұжырымдамалар талданып, ғылыми ізденістердің болжамдық сипатына ерекше мән берілді. Ғылыми көшбасшылық ұғымының мәні ғалымның тұлғалық және өмірлік сипаттамасында дәлелденіп, ғылыми мектебінің онтологиясын құрастыруда жоғары оқу орнындағы практикалық қызмет қорытындыланып, тұжырымдалды.

Кілт сөздер: ғылым; ғылыми мектеп; ғылыми көшбасшы; профессор Әлия Мұханбетжанова; инновациялық ізденістер; оқу іс-әрекеті; ғылыми зерттеудің әдіснамасы; ғылыми зерттеудің әдістемесі; зерттеу кезеңдері; ғылыми-зерттеу қызметі.

Kіріспе

VUCA әлемде сенімді және тұрақты құралдардың бірі ғылым екендігі көптеген зерттеулерде белгіленді. Әлемді өзгерткен 2020 жыл белгісіздік пен тұрақсыздыққа жауап беретін сала ретінде ғылымды танытты.

Дәстүрлі түсіндірмеде ғылым - бұл арнайы мақсаттар мен оларға жету әдістері кіретін адам әрекетінің спецификалық түрі; бұл әртүрлі тұжырымдамалар мен теорияларды, ұғымдық аппаратты және т.б. біріктіретін білімдер жиынтығы; бұл жекелеген ғалымдар мен олардың ресми және бейресми бірлестіктері, ұйымдары және т.б. кіретін әлеуметтік институт ретінде қарастырылады. Заманауи түсіндірмеде ғылым әлем туралы жаңа объективті және дәйектелген білімді жасауға бағытталған таным формасы, ерекше әрекет. Ғылым өз алдына зерделенетін объектілерге, құбылыстарға (процестерге) тән қасиеттерді, ерекшеліктер мен заңдылықтарды анықтау мақсатында қоршаған болмысты зерделеуге және алынған білімді практикада пайдалануға бағытталған ғылыми қызметке айналады [1].

Қазақстандық заңнамаға сәйкес, ғылым функциясы табиғи байлықтарды ұтымды пайдалану және қоғамды тиімді басқару мақсатында табиғат, қоғам және ойлау заңдарын зерделеу, болмыс туралы объективті білімді тұжырымдау және теориялық жағынан жүйелеу болып табылатын адам қызметінің саласы деп түсіндіріледі [1].

Қазақстан Республикасындағы ғылыми әлеует жүйесіндегі маңызды ұғым - бұл ғылыми қоғамдастық, ол ғылымның құрылымдық бөлімшелерінің бірін білдіреді. Ғылымның дамуы әрқашан жетекші ғылыми мектептердің әлеуетімен анықталады. Бұл әсіресе ХХІ ғасырға тән, бүгінде әлемдік

ғылымның барлық салалары ғылыми мәселелерді ғалымдардың бірлескен күш-жігері, әртүрлі саладағы ғалымдарды біріктіретін топтарды құруды қажет етіп отыр.

Мұндай жағдайда ғылыми мектептердің маңызы ерекше арта түседі.

Ғылыми мектеп ұғымдарына тоқталып көрелік. Ғылым теориясында «ғылыми мектеп» ұғымының мәні әртүрлі түсіндіріледі. Ғылымда ғылыми мектепті ғылыми қауымдастықтың түрі, ғылыми қызмет ынтымақтастығының ерекше формасы деп анықтайды. «Білім және ғылым» энциклопедиялық сөздікте «Ғылыми мектеп - ғылыми жетекшілері ұсынып қалыптастырған оқушылар тобы мен олардың ғылыми бағытындағы табысты ғылыми зерттеулердің барысы және ғылыми нәтижелері» деген мағыналы анықтама береді [2, б.89].

Ғалымдардың зерттеулеріне сүйенсек, ғылыми мектеп - бұл ғылыми пән, ғылыми бағыт, ғылыми ұйым (университет, институт, зертхана, кафедра) сынды ғылыми-әлеуметтік бірлестіктер және құрылымдармен түйіндескен ерекше феномен.

Ш.Т. Таубаева педагогикада «ғылыми мектеп» түсінігін сол мектеп жасаған теорияны қарастыруға байланысты туындайтындығын атап көрсетеді. Ғалым ғылыми мектепті жинақталған білімдердің танып-білінуі мен берілуі үдерістерінің бірлігін жүзеге асыратын ғылыми қызметтің ұйымдастырылуының әдісі мен нысаны ретінде анықтайды [3,б.341].

Біз ғалым Ш.Т. Таубаеваның пікіріне қосыламыз, зерттеушінің қалыптасуына ғылыми жетекшінің, ғылыми мектептің ықпалы зор. Себебі зерттеуші әрекеттің сипаты арнайы эксперименттік және теориялық, математикалық, логикалық, философиялық-әдіснамалық, этикалық-адамгершілік даярлықты қажет етеді. Демек, ғылыми ізденістер мен жаңа ғылыми білімді игеруде ғылыми жетекшінің тұлғасы мен ғылыми мектептердің орны анықтаушы болмақ.

М.Г. Ярошевскийдің пікірінше, ғылыми мектептің басты белгілеріне мыналарды жатқызуға болады:

- 1) ғылыми мектептің даму бағытын айқындайтын көшбасшының болуы;
- 2) бір мақсатты көздейтін ұжымды біріктіретін зерттеу бағдарламасының болуы;
- 3) бірлескен қызметтің ортақ тұрғылары (бір парадигма) [4].

Аталған белгілердің ішінде, біздің ойымызша, көшбасшы фигурасы ғылыми мектептің өзегі болып табылады, сондықтан оған ерекше мән беру керек деп есептейміз. С.И.Гессен көшбасшылыққа қатысты былай жазды: «Ғылыми ойлау әдісі ауызша дәстүр арқылы беріледі, оның тасымалдаушысы -тұлға. Ұстаз бен мектептің таптырмас маңыздылығы дәл осында. Жақсы мектеп бере алатын нәрсені ешқашан ешқандай кітап бере алмайды» [5].

Ғылыми мектептің табысты қызметі үшін көшбасшыда ғылыми қызметке қажетті қасиеттерге қоса, шығармашылық топты өз айналасына жинай алатын қасиет болуы керек.

Осы аталған белгілер «Білім берудің жаңа парадигмасы» ғылыми-педагогикалық мектепке тән.

Зерттеу материалдары мен әдістері

«Білім берудің жаңа парадигмасы» ғылыми-педагогикалық мектеп іргетасының қалыптасуы 2002 жыл болып есептеледі. Осы уақытта педагогика ғылымдарының докторы, профессор, Қазақстан Республикасының Білім беру ісінің үздігі Әлия Меңдешқызы Мұханбетжанова М.Өтемісов атындағы Батыс Қазақстан мемлекеттік университетінің ғылыми әлеуетін көтеру мақсатында арнайы шақыртумен келіп, педагогика факультетінің негізін қалады. Осы кезеңде негізгіге айналған зерттеулердің бағыты нақты айқындалды - жаңа парадигма негізінде білім беру жүйесіне инновацияларды ендіру.

Тарихқа көз жүгіртсек, 2000 жылы Қазақстан Республикасы Үкіметінің Қаулысымен гуманитарлық, аграрлық және өнер институты біріктіріліп, Батыс Қазақстан мемлекеттік университеті құрылды. Сол кезеңде университет ректоры болған академик Б.К.Дамитов (2000-2002 жж.) жоғары мектепте кадрлық әлеуетті қалыптастыру, әлемдік стандарттарға сай оқу үдерісін жаңарту, білім мен ғылымды дамыту, университеттің жаңа құрылымын жасау, аспирантура және магистратураның педагогикалық мамандықтарының аясын кеңейту мақсатында ғалымдарды жинақтады [6]. Батыс Қазақстандағы байырғы, ірі білім ордасы өзінің алдына жаңа міндеттер қойды.

Ректораттың шақыруымен Әлия Меңдешқызы Мұханбетжанова 2002 жылы жаңадан ашылған «Педагогика және психология» кафедрасын басқарып, ғылыми мектеп ортасын негіздеп, қалыптастырды. «Білім берудің жаңа парадигмасы» ғылыми-педагогикалық мектепте кредиттік жүйе жағдайында жоғары оқу орнында инновациялық және интерактивті әдістерді қолдану, нәтижеге

бағдарланған құзыреттілікті білім беруді ұйымдастыру, білім мазмұнын интеграциялау және т.б. басым бағыттарда аймақтың сұраныстары мен өндірістік қажеттіліктер негізінде туындаған зерттеулер жүргізіле бастады.

Осы мәселеге арналған ғылыми мақалалар жинақтары жүйелі түрде шығарылды, онда білім берудің барлық деңгейлерінде тұлғаның шығармашылығын дамытуға бағытталған жаңа парадигмасы идеяларын насихаттайтын ғалымдар мен педагогтардың мақалалары жарияланды [7; 8; 9;10; 11].

Ә.М. Мұханбетжанованың басшылығымен 2002-2019 жылдары қарқынды ғылыми жұмыстар жүрді. Ол ғылым кандидаттары мен докторларын, магистрларды дайындады. Ғылыми мектепке М.Өтемісов атындағы Батыс Қазақстан университетінде жұмыс істейтін ғалымдарға (п.ғ.к. А.Б.Медешова, Г.А.Ерғалиева, А.Г.Муханбетчина) қоса, Қазақстанның Батыс өңіріндегі Ж. Досмұхамедов атындағы Жоғары педагогикалық колледж (п.ғ.д. С.М. Бахишева), Жәңгір хан атындағы Батыс Қазақстан аграрлық-техникалық университеті (п.ғ.к. А.Х. Қасымова), Батыс Қазақстан инновациялық-технологиялық университеті (п.ғ.к. А.С. Иргалиев), Қазақстан Республикасы Президенті жанындағы мемлекеттік басқару Академиясы (п.ғ.к. Ш.Т. Мұқанбетова-Габдрахманова) өкілдері де кіреді. Бұл ғылыми мектептің негізін құрайтын іргетас. Оған дербестік пен берік сенімдер, мақсатқа бағытталу менбастама, сыни ойлау менүнемі сұрақ қою әрекеттері тән болды.

Ғылыми мектептің және профессор Ә.М. Мұханбетжанованыңғылыми жұмысы тек Орал халқына ғана емес, Ақтөбе, Атырау, Ақтау, Түркістан, Жамбыл, Алматы және т.б. Қазақстанның өңірлеріне, Ресей мемлекетіне де танымал болды. Оның ішінде Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік университеті (п.ғ.д., профессор К.Ж.Төребаева т.б.), Х.Досмұхамедов атындағы Атырау университеті(п.ғ.д., профессор Б.Т.Барсай, п.ғ.д. А.У. Мұханбетжанова,п.ғ.к. С.Н. Идрисов, п.ғ.к. А.М.Утешкалиева, Е.С.Қоянғалиев, Ғ.Қ.Баймукашева,т.б.), Волгоград мемлекеттік әлеуметтік-педагогикалық университеті(п.ғ.к. Т.Н.Сайтимова), «Өрлеу» біліктілікті арттыру ұлттық орталығы» акционерлік қоғамының филиалы Батыс Қазақстан облысы бойынша педагог қызметкерлердің біліктілігін арттыру институты (п.ғ.к., БҚМУ профессоры С.С.Измуханбетова), Батыс Қазақстан инновациялық-технологиялық университеті (п.ғ.к. Г.К.Джонисова), М.Өтемісов атындағы Батыс Қазақстан университеті (п.ғ.к. А.Х.Казетова) т.б. бар. Ғалым бірқатар ғылым кандидаттары мен докторлардың ғылыми еңбектерін қорғауына ғылыми бағасын беріп, аймақтардың ғылыми әлеуетінің қалыптасуына өз үлесін қосты.

Ғылыми мектептің қызметінде магистрларды даярлау ерекше мәнге ие болды. Себебі М.Өтемісов атындағы Батыс Қазақстан мемлекеттік университеті 2006 жылы кредиттік оқыту технологиясына көшкен алғашқы университеттердің қатарында болды. Университет ректоры, академик Т.З.Рысбековтің басқаруымен жоғары оқу орнында кредиттік жүйені тиімді ендіру үшін оны ғылыми-әдістемелік тұрғыдан қамтамасыз ету жұмыстары жоғары мектептегі зерттеулердің басты бағытына айналды.

Педагогика факультеті осы кезеңде оқытудың жаңа технологияларын, интерактивті оқыту әдістерін қолдануда профессор-оқытушылыққұрамның педагогикалық тәжірибесімен алмасу алаңыны болып қалыптасады [12,13].

2003-2019 жылдар аралығында Орал, Атырау жоғары оқу орындарындапрофессор Ә.М.Мұханбетжанованың жетекшілігімен 60-қа жуық магистрлік диссертациялар дайындалып, қорғалды. Осы педагогика ғылымдарының магистрі академиялық дәрежесіне ие азаматтар Орталық және Батыс Қазақстандағы білім жүйесінің мектепке дейінгі оқытудан жоғары мектеп, қайта даярлау және біліктілікті арттыру салаларында еңбек етіп жүр.

Ғылыми семинарлар - ғылыми ортаны дамытудың негізгі құралы болып табылады. Профессор Ә.М. Мұханбетжанова жетекшілігіндегі ғылыми мектеп жүйесінде 2002-2012 жылдар аралығында өткен тұрақты ғылыми семинар жұмыстарына қазақстандық және ресейлік ғалымдар қатысты. Олар: п.ғ.д., профессор А.А.Бейсенбаева (Алматы), екі мәрте ғылым докторы (педагогика, психология) А.А.Калужный (Ақтөбе), профессор Б.И.Қожабаева (Алматы), п.ғ.д., профессор Б.Т.Барсай (Атырау), ф.-м.ғ.д., профессор Е.Я.Коган (Самара), п.ғ.к., доценттер Т.Н.Черняева(Саратов), Голуб Г.Б. (Самара) және т.б.

Ұйымдастырылған семинарлар аспиранттар мен магистранттарға ғылыми-зерттеу қызметінің дағдыларын меңгеруді, ғылыми дәйектеу тәсілдерін, ғылыми зерттеу нәтижелерін презентациялауды, сандық және сапалық әдістерді тәжірибелік-эксперимент жұмысында қолдануды, ғылыми пікірталас жүргізуді үйретті.

Ғылыми семинарлар аясында шақырылған танымал ғалымдардың проблемалық дәрістері бүгінгі көптеген жоғары оқу орындарында жүйелі түрде енгізілген академиялық ұтқырлық форматын белгіледі.

Профессор Ә.М. Мұханбетжанова Х.Досмұхамедов атындағы Атырау мемлекеттік университетінде 2002-2010 жылдар аралығында 13.00.01 Жалпы педагогика, педагогика және білім тарихы, этнопедагогика мамандығы бойынша педагогика ғылымдарының кандидаты, кейін докторлық, ғылыми дәрежесін беру жөніндегі БД 14.61.02 біріккен диссертациялық кеңесте кеңес мүшесі, төрағаның орынбасары қызметтерін атқарды.

Осы кезең ғылыми мектептің шарықтау кезеңі еді. Кафедра мәжілістері мен ғылыми семинар отырыстарында қорғауға шығарылатын кандидаттық диссертациялар қызу талқылаудан, қызыл пікірталасдан кейін жаңа бір дүние болып туатын. Авторефераттарды өңдеу, жұмыстың ғылыми аппаратын құрастыру - әрбір аспиранттың күнделікті үйреншікті жұмысына айналды. Диссертацияларды бірнеше мәрте оқу, ғылыми фактілер мен дәйектемелерге сыни сұрақтар қою, қарама-қайшылықтарды анықтау, бір-біріне қарсы пікірлерді зерттеу, ғылыми көзқарастарын еш өзгертпей және соны дәлелдеп шығу сынды ғылыми ойлаудың дағдылары ғылыми мектептің әрбір мүшесінде жоғары деңгейде қалыптасты. Осы тәжірибе кейін шынайы ғалым, ізденуші, зерттеуші ретінде дамуға толық негіз болды.

Жоғарыда айтылғандарды қорытындылай келе, профессор Ә.М. Мұханбетжанованың ғылыми мектебінің әдіснамалық негіздері - бұл педагогикалық ғылым (оқыту, тәрбиелеу, білім беру) бейнелейтін ақиқат шындықты тануда және қайта құрылымдауда қолданылатын жоғары сапа (мәртебе) туралы білім деп танымыз.

Зерттеу нәтижелері

Осы жерде профессор Ә.М. Мұханбетжанованың ғылыми мектебінің зерттеушілік атмосферасын сипаттаған бірнеше спецификалық қырларына тоқталып өтсек. Профессор жұмысының айрықша стилі тұлғаның мүмкіндіктеріне сеніммен сипатталатын жоғары дәрежедегі ғылыми талап ете білу, конструктивті сынның негізін қалау және өзіндік тұжырымдау. Ғылыми көшбасшы еркін әңгіме, ашық әңгіме, барлық пікірлерді сынамай, бағаламай қабылдау принципінде білім алушылармен жұмыс жасады, оқу уақыты мақсатты белгілеу, болжам жасау кезеңдеріне көбірек бөлінді.

Ғылыми-әдіснамалық парадигма мен дүниені танудың тұжырымдамасы кез-келген ғылыми мектептің негізін құрайды. Ә.М. Мұханбетжанованың мектебі ғылыми зерттеудің бірегей әдіснамасы мен әдістемесіне ие. Оның түп-тамыры Кеңестер Одағы Педагогика Ғылымдары Академиясының (АПН СССР) «Тәрбие теориясы» ғылыми-зерттеу институтында профессор Б.З. Вульфовтан, ғылыми кеңесші А.А. Бейсенбаевадан алған ғылыми тәжірибесінде жатыр.

Профессор Ә.М. Мұханбетжанованың ғылыми мектебіндегі түйінді, «танымал» трендтерге тоқталып өтсек:

1. Жетекшілік жасалған зерттеулерде ғылыми-әдіснамалық тұрғыларға (негізделген ғылыми тұжырым, принцип, теория) айрықша мән берілді; олар:

- философиялық-психологиялық тұлға теорияларына, тұлғаның белсенділігін, оның әдеуметтік, іс-әрекеттік, шығармашылық мәнін (өзіндік дамуға ұмтылатын, белсенді мақсатты әрекетке қабілетті субъект) тануға негізделген **тұлғалық тұрғы**. Ә.М. Мұханбетжанованың зерттеулерінде бұл тұрғы жекелеу принципінде, тұлғалық-бағдарлы білім берудің құрылымданған модельдерінде көрініс тапты;

- табиғи және әлеуметтік ортаны мақсатты, сәйкесті қайта құрылымдаудағы **іс-әрекеттік тұрғы** - тұлғаны дамытудың іргетасы, құралы және шешуші шарты ретінде қарастырылуы. Тұлға тек іс-әрекет барысында қалыптасып, дамиды; бұл үдерісте іс-әрекетті ұйымдастыру қатысушылардың барлығына және әрқайсысына жеке қабілеттері мен мүмкіндіктерін дамытуға қажетті шарттар барынша жасалуы шарт.

- **тұтастық тұрғысы** тұлғаның біртұтастық сипаттамаларына бағытталуды белгілейді. Бұндағы тұлға тұтастық; өзіндік құрылымы, қызметтері мен ішкі құрылысына ие күрделі психикалық жүйе ретінде түсіндіріледі. Тұлғаның барлық қырлары өзара байланыста, өзара әрекеттестікте болғанымен әлеуметтік мәнге басымдық беріледі, яғни тұлғаның дүниетанымы мен бағытталуы оның қажеттіліктерін, қызығушылықтарын, мүдделерін, мақсаттарын, моралдық және эстетикалық сапаларын бейнелейді. Маңызды критериалдық тұлғалық сапа - тұлғаның бағытталуы; ол тұлғаның негізін, рухани өзегін құрайды;

- **полисубъектілік (диалогтық) тұрғы** - іс-әрекетке қарағанда тұлғалық мән бай, жан-жақты және күрделі болып келеді. Тұлға адамгершілік, ізгіліктік мазмұнға басқа адамдармен қарым-қатынасқа түсу арқылы ие болады. Бұл мағынасында тұлға - қоршаған ортамен қарым-қатынастың өнімі мен нәтижесі. Адамның ішкі дүниесінің «диалогтық» мәні - бұл тұлғаға тән қарым-қатынастар жүйесі; ал адам - бұл әлеуметтік топпен өзара қарым-қатынас пен өзара әрекеттестіктің тасымалдаушысы. Тұлғалық және іс-әрекеттік тұтастықтағы диалогтық тұрғы Ә.М. Мұханбетжанованың педагогикалық көзқарастарының мәндік негізін құрайды.

2. Жетекшіліктегі ғылыми-педагогикалық зерттеулер міндетті түрде 6 кезеңге сәйкес ұйымдастырылып, реттелу спецификасы болатын:

а) зерттеу пәнінің басты ұғымдарын жалпы сипаттау, олардың түйінді компоненттерін анықтау, белгілерін ажырату, олардың даму өлшемдері мен деңгейлерін белгілеу, өлшемдері мен критерийлерін бекіту;

б) білім беру тәжірибесінде зерттеу міндеттерін шешу жағдайына баға беру мақсатында шынайы педагогикалық үдерісті зерттеу (бақылау, әңгіме және т.б.);

в) зерттеу болжамын нақтылау - мақсатқа жету құралдарының кешенін анықтау, олардың даму барысындағы өзгерістерін жобалау және тиімді ықпалының дәрежесін жорамалдау;

г) зерттеу әдістерін іріктеу. Бұл кезеңде профессор Ә.М. Мұханбетжанова зерттеу міндетін шешуде таңдалған құралдардың қандай шарттары бар екендігін анықтауға бағыттады.

д) эксперимент және сынақтан өткізу әдістерінің көмегімен болжамның шынайылығын тексеру; бұл белгіленген педагогикалық міндеттерді шешудің табысты нұсқаларын таңдауға мүмкіндік береді;

е) зерттеу нәтижелерін қорытындылау және педагогикалық үдерістің белгілі бір қырларын жетілдіруге арналған ұсыныстар беру; эксперимент мәліметтерін теориялық жалпылау және зерттеу үдерісін әрі қарай жетілдіруді болжау әдістерін үйлестіру.

3. Зерттеу әдістерінің кең спектрін пайдалану. Басты қағида бұнда былайша тұжырымдалды: *шынайы ғылыми таным зерттеудің әрбір кезеңінде ұтымды әдістер кешенін қолдану қажеттігін айқындайды*. Кешен уақыт кеңістігіндегі өзгермелі сапалардың даму динамикасын көрсететін алуан түрлі мәліметтерді алуға мүмкіндік береді. Әдістер тек нәтижелерді ғана емес, ол нәтижелерді тудырған шарттарды талдауға жол ашады. Аталған ғылыми мектепте қолданылатын теориялық және эмпирикалық зерттеудің кейбір әдістеріне шолу жасасақ:

- *абстракциялау* (жалпылау абстракциясы, сәйкестендіру абстракциясы, окшаулау абстракциясы, аналитикалық абстракция, идеализация);

- *нақтылау әдісі* (алуан түрлілік тән нақты материалдық объект);

- *индукция* (индуктивті жалпылау, индуктивті ой қорытындысы, толық индукция және толық емес индукция);

- *дедукция* (пайымдау, ой қорытындылары, пікірге (салдарға) бекіну);

- *талдау* (элементтерге, бірліктерге жіктеу, ажырату, сұрыптау);

- *синтез* (біріктіру, құрастыру, үйлестіру, жалпы және дара, тұтастық пен түрлілік);

- *жүйелеу (классификация)* (объектілер мен құбылыстарды жүйелеу және саралау, түрлер арасында байланыстарды бөлу, даму үдерісінде бір түрден екінші түрге ауысуды бөлу);

- *салыстыру* (объектілерді салыстыру, ұқсастықтар мен айырмашылықтарды анықтау);

- *жалпылау* (ерекшеліктердің бөлінуі, жалпыдан жекеге ауысу, аз жалпыдан көп жалпыға ауысу);

- зерттеу объектісінің жағдайы туралы ақпарат жинауда, ғылыми фактілерді жинақтауда қолданылатын *эмпирикалық әдістер*. Олар педагогикалық тәжірибені зерттеу және жалпылауда, тәрбиелеу тәжірибесін талдауда, мәселелерді анықтауда қолданылады. Әдетте қолданылатын әдістер: *әдебиеттерді, нормативтік құжаттарды, іс-әрекет өнімдерін талдау, бақылау, сұрау* (әңгіме, интервью, сауалнама), *бағалау* (сараптамалық әдіс немесе құзыретті мамандар әдісі), *тестілеу, педагогикалық тәжірибені зерттеу және жалпылау, педагогикалық-сынақ жұмыс, эксперимент*.

Ғылыми мектепте 2002-2012 жылдар аралығында қолға алған істі нәтижелі жүргізетін, болашаққа бағдарды айқын қоя білетін іскер ғалым ретінде оқу мен ғылыми-зерттеу және тәрбие жұмыстарын жақсартуға аса мән беріп, жас мамандар мен ізденушілерді, аспиранттар мен магистранттарды ғылымға бағыттап, педагогиканың өзекті мәселелері зерттелді. Олар:

1) педагогикалық жүйелерді басқарудағы жобалаудың ғылыми теориялық негіздері [14; 15];

- 2) 12 жылдық білім беруде бастауыш білім мазмұнын интеграциялау [16; 21];
- 3) бастауыш сынып оқушыларының оқу икемділігін ақпараттық технология арқылы дамытудың педагогикалық шарттары [17];
- 4) рухани-адамгершілік құндылықтар негізінде студенттердің өзін-өзі тәрбиелеуінің педагогикалық шарттары;
- 5) колледж оқушылары білімдерін жаңа ақпараттық технологиялар арқылы интеграциялаудың педагогикалық шарттары [17];
- 6) 12-жылдық білім беру жүйесінде педагог кадрларды даярлау [18];
- 8) тұлғалық-бағдарлы білім беру негізінде оқушылардың коммуникативтік құзыреттіліктерін қалыптастырудың педагогикалық шарттары [19;20];
- 9) балалар ауылы жағдайында тәрбиеленушілердің нәтижелі әлеуметтенуінің педагогикалық шарттары [22];
- 10) мектепалды даярлықта балалардың белсенділігін дамытушы орта арқылы қалыптастыру [23] және т.б. Аталған зерттеу бағыттарының нәтижесі ғылыми жобаларда және докторлық, кандидаттық, магистрлік диссертацияларда көрініс тапты.

Ғылыми мектеп қызметінің тағы бір нәтижесі: нарық сұранысына сай қайта даярлау курстарында қажетті мамандарды даярлау. Облыстық Білім Басқармасының ұсынысымен әдістемелік кабинет, оқу ісінің меңгерушілері, әдістемелік бірлестік жетекшілері, бастауыш мектеп мұғалімдеріне «Құзыреттілік-бағдарлы білім берудің теориясы, технологиясы және әдістемесі» бағдарламасының мазмұны жасақталды. Ә.М.Мұханбетжанованың жетекшілігімен Батыс Қазақстан облыстық педагогикалық кадрлардың біліктілігін жетілдіру және қайта даярлау институтының базасында құзыреттілік-бағдарлы тапсырмалар, оқытудың жеке-бағдарлы, жобалық және зерттеу әдістері, оларды оқу үрдісінде қолдану әдістемесі, оқу-әдістемелік кешендер әзірленді.

Ғалымның бастамасымен университет жанынан Ы.Алтынсарин ат. Ұлттық білім академиясының аймақтық ресурстық орталығы құрылды. Орталықтың қызметі «ғылым-білім-тәжірибе» үштұғырлы тізбекте педагогикалық зерттеулер жүргізу, жаңадан құрылған жалпыға міндетті білім беру стандартына сәйкес педагог кадрларды қайта даярлау және оларға қосымша білім беруді қамтыды. Орталықта «Әлеуметтік педагог», «Мектепке дейінгі мекемелердің педагог-тәрбиешілері» қосымша білім беру оқу курстары жүрді. Бұл жобалар 2011 жылы бакалавриатта «Әлеуметтік педагогика және өзін-өзі тану», 2014 жылы «Мектепке дейінгі оқыту және тәрбие» жаңа мамандықтарын, 2019 жылы магистратурада Н.Г.Чернышевский атындағы Саратов ұлттық зерттеу мемлекеттік университетімен «Педагогика және психология (ҚР), Әлеуметтік педагогика (РФ)» бірлескен бағдарламасын ашуға қажетті ресурстық ортаны қамтамасыз етті. Оған қоса, 8D011 - Педагогика және психология докторантура білім бағдарламасын жасақтауға негіз болды.

2012-2019 жылдар аралығында профессор Ә.М. Мұханбетжанова жаңартылған білім беру бойынша республикалық шығармашылық топта жұмыс жасады. Білім берудің жаңа құзыреттілік-бағдарлы мазмұнын, топтық оқыту әдістемесінің жаңа тәсілдерін ескере отырып, педагогтарды оқыту мен біліктілігін арттыруды жүзеге асыру қажет екендігін үйретті.

Орталықтың жұмысы 2017-2020 жылдары педагогика факультеті жанынан құрылған Педагогикалық инноватика халықаралық зертханасының зерттеулерінде өз жалғасын тапты. Зертхана серіктестестері «Назарбаев Зияткерлік мектептері» дербес білім беру ұйымының Педагогикалық шеберлік орталығы және оның Орал қаласындағы филиалы, Орал қаласындағы физика-математика бағытындағы Назарбаев Зияткерлік мектебі, Халықаралық Сабақты зерттеу қауымдастығымен бірге «Жаңартылған білім беру мазмұны» зерттеулерін жүргізді. Зерттеу нәтижелері педагогикалық мамандықтардың білім бағдарламаларының жаңа контентін құрастыруға негіз болды.

Инновациялық ізденістер, шығармашыл ұжым, ғылыми орта - профессор Әлия Мұханбетжанованың жетекшілігіндегі Қазақстанның Батыс өңіріндегі үлкен ғылыми мектептің басты белгілеріне айналды [24].

Осылайша, профессор Ә.М. Мұханбетжанованың ғылыми мектебінің ғылыми-педагогикалық әлеуетін талдай келе, ғылыми мектеп ұғымына мынадай анықтама береміз.

Ғылыми мектеп- бұл ғылыми білімді өндіру және ғылыми кадрларды даярлау міндеттерін көздейтін, шынайы көшбасшысы жетекшілігінде ортақ зерттеу бағдарламасына ие бірлескен ғылыми қызметтің формасы. Ғылыми мектептер және олардың ғылыми әлеуеті ғылымды дамытудың маңызды формасы деп белгілейміз.

Қорытынды

Ғалым Әлия Мұханбетжанованы ғылым жолындағы қарашаңырағы Абай атындағы Қазақ Ұлттық педагогикалық университеті оны ұлттық білім беру жүйесінің негізін қалаушылардың бірі деп бағалайды. Ақжайықтың қызы, ғалымөз еліне сүйіспеншілігін өскелең ұрпаққа шынайы ісімен үлгі көрсетті: туған жеріне, оқыған білім ордасына оралып, өзінен кейін өшпес із қалдырды. Осыдан «Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру» мақаласында аталған «туған жерге, оның мәдениеті мен салт-дәстүрлеріне айрықша іңкәрлікпен атсалысу - шынайы патриотизмнің маңызды көріністерінің бірі» деген тезистің дәлелін көреміз [25].

Ғалым Қазақстан Республикасының жоғары мектеп және ғылым саласында өзіндік орны бар, Батыс Қазақстанда педагогиканың дамуына зор үлесін қосқан ірі зиялы тұлға, ғылым дамуымен қадамын тең басқан заманауи новатор, білгір басшы және көреген көшбасшы.

Ғалым Әлия Мұханбетжанованың кафедра дамуына салған күш-жігерімен әлеуеті қазіргі М. Өтемісов атындағы Батыс Қазақстан университетінің «Педагогика және психология» кафедрасы қызметінің іргетасы болып табылады. Бүгінде оның шәкірттері дана-ғалымнан алған үлгі-өнегесін, ғылыми мектептің дәстүрі мен тәжірибесін өздерінің педагогикалық қызметтерінде берік ұстанып, басшылыққа алады.

ӘДЕБИЕТ

[1] Қазақстан Республикасының 2011 жылғы 18 ақпандағы №407-IV «Ғылым туралы» Заңы [Электрондық ресурс]. - Қол жеткізу режимі: <http://adilet.zan.kz/kaz/docs/Z1100000407>

[2] Білім және ғылым. Энциклопедиялық сөздік / Бас редактор Ж.Қ.Түймебаев, - Алматы, 2009. - 400 б. - Б.89

[3] Таубаева Ш. Педагогиканың философиясы және әдіснамасы: / Ш. Таубаева // Оқулық. - Алматы: Қазақ университеті, 2015. - 359 б.

[4] Ярошевский М.Г. Логика развития науки и научная школа / М.Г. Ярошевский // Школы в науке / Под ред. С.Р.Микулинского, М.Г.Ярошевского, Г.Кребера, Г.Штейнера. - М., 1977. - С. 86.

[5] Гессен С.И. Основы педагогики / С.И. Гессен // Введение в прикладную философию. - М., 1995. - С.35.

[6] Кузнецов Е.А. Талантливый государственный деятель и организатор высшей школы Казахстана / Е.А. Кузнецов [Электрондық ресурс]. - Қол жеткізу режимі: <https://articlekz.com/article/19280>.

[7] Жоғары оқу орнындағы оқытудың инновациялық технологиялары мен интерактивтік әдістері: Республикалық ғылыми-практикалық конференция материалдар жинағы. / Ред.: Т.З.Рысбеков, З.К.Мухлисова, Ә.М.Мұханбетжанова және т.б. - Орал, 2006. - 340 б.

[8] Педагогикалық оқу орындарында құзыреттілік тұрғыдан білім беруді жүзеге асырудың өзекті мәселелері: Республикалық ғылыми-практикалық конференция материалдар жинағы. / Ред.: Т.З. Рысбеков, Ә.М. Мұханбетжанова, З.К. Мухлисова және т.б. - I, II бөлім. - Орал: М.Өтемісов ат.БҚМУ БО, 2007. - 306 б.

[9] Мектеп - ЖОО - мектеп: ынтымақтастық проблемалары мен перспективалары: Облыстық ғылыми-практикалық конференция материалдар жинағы / Ред.: Т.З. Рысбеков, Ә.М. Мұханбетжанова, С.М. Бахишева және т.б. - Орал: М.Өтемісов ат.БҚМУ БАҚ және баспа орталығы, 2008. - 204 б.

[10] Ұлттық білім беру жүйесін жаңарту және адам ресурстарының жаңа сапасын қалыптастырудағы оның рөлі: Халықаралық ғылыми-практикалық конференция материалдар жинағы. - I, II бөлім. / Ред.: Ж.К. Түймебаев, Т.З. Рысбеков, Т.О. Балыкбаев, Ә.М. Муханбетжанова және т.б.- Орал: М.Өтемісов ат.БҚМУ баспа орталығы, 2009. - 268 б.

[11] Білім берудегі құзыреттілік және тұлғалық-бағдарлы тұрғылар: интеграциялау мәселелері. П.ғ.д., профессор Ә.Мұханбетжанованың 60 жас мерейтойына арналған Республикалық ғылыми-практикалық конференция материалдар жинағы. - I, II, III бөлім. / Ред.: Т.З. Рысбеков, А.А. Бейсенбаева, Б.Т. Барсай және т.б.- Орал: М.Өтемісов ат.БҚМУ баспа орталығы, 2011. - 330 б.

[12] Кредиттік жүйе жағдайында оқытудың инновациялық технологиялары. Оқу құралы / Редакциялық жетекшілік: Ә.М. Мұханбетжанова, С.М. Бахишева. - Орал: М.Өтемісов ат.БҚМУ, 2006. - 72б.

[13] Рысбеков Т.З. Алғы сөз / Т.З. Рысбеков // Білім берудегі құзыреттілік және тұлғалық-бағдарлы тұрғылар: интеграциялау мәселелері. П.ғ.д., профессор Ә.Мұханбетжанованың 60 жас мерейтойына арналған республикалық ғылыми-практикалық конференция материалдар жинағы. – I бөлім. - Орал: М.Өтемісов ат.БҚМУ баспа орталығы, 2011. - 330 б. - Б.3-5.

[14] Бахишева С.М. Педагогикалық жобалау: теориясы мен технологиясы / С.М. Бахишева // Оқулық. - Алматы: ЖШС РПБК «Дәуір», 2011.- 336 б.

[15] Мұханбетжанова Ә. Педагогикалық жүйетану негіздері / Ә. Мұханбетжанова. //Оқулық, - Алматы, 2015. - 325 б.

[16] Мұханбетжанова Ә.М. 12 жылдық білім беруде бастауыш білім мазмұнын интеграциялау мәселесі / Ә.М. Мұханбетжанова // Нәтижеге бағдарланған құзыреттілікті білім беруді ұйымдастырудың негізі ретінде ұлттық стандартты (куррикулумды) дамыту: Халықаралық ғылыми-практикалық конференция материалдары. - Астана, 2006. - Б.60-64.

[17] Мұханбетжанова Ә.М. Қазіргі педагогика ғылымындағы инновациялық үрдістер / Ә.М. Мұханбетжанова // Жоғары оқу орнындағы оқытудың инновациялық технологиялары мен интерактивтік әдістері: Республикалық ғылыми-практикалық конференция материалдары. - Орал, 2006. - Б.11-16.

[18] Мұханбетжанова Ә.М. 12 жылдық білім беру жүйесінде педагог кадрларды даярлау мәселесі / Ә.М. Мұханбетжанова // Мектеп - ЖОО - мектеп: ынтымақтастық проблемалары мен перспективалары: облыстық ғылыми-практикалық конференция материалдары. - Орал, 2008. - ББ.3-5.

[19] Мұханбетжанова Ә.М. Тұлғалық бағдарлы білім берудің әдіснамалық және теориялық мәселелері / Ә.М. Мұханбетжанова //Жоғары оқу орнындағы оқытудың инновациялық технологиялары мен интерактивтік әдістері: Республикалық ғылыми-практикалық конференция материалдары. - Орал, 2006. - Б.21-24.

[20] Gabdrakhmanova Sh.T. Personal-oriented education:theory and experience. - Uralsk, «Шұғыла Принт» press, 2018. - P 91.

[21] Бейсенбаева А.А. Интеграция в контексте компетентностного подхода / А.А. Бейсенбаева // Білім берудегі құзыреттілік және тұлғалық-бағдарлы тұрғылар: интеграциялау мәселелері. П.ғ.д., профессор Ә.Мұханбетжанованың 60 жас мерейтойына арналған республикалық ғылыми-практикалық конференция материалдары. – I бөлім. - Орал: М.Өтемісов ат.БҚМУ баспа орталығы, 2011. - 330 б. - Б.6-8.

[22] Muhanbetzhanova A.M., Bakhysheva S.M., Irgaliev A.S., Kinghekova R.S., Gabdrahmanova S.T.and KolesovaL.G. Psychological and Pedagogical Support of Teenage Inmates of Children's Village//International Journal of Environmental & Science Education. - 6 august 2016. - Vol. 11. - No11.PP.4595-4609.

[23] Мұханбетжанова Ә., Мұханбетчина А. Дамытушы органы ұйымдастыру: теория және практика / Ә. Мұханбетжанова, А. Мұханбетчина // Оқу-әдістемелік құрал, БАҚ және БО М. Өтемісов ат.БҚМУ, 2009.-38 б.

[24] Габдрахманова Ш.Т. Профессор Әлия Мұханбетжанованың ғылыми мектебі және заманауи педагогика ғылымының дамуы / Ш.Т. Габдрахманова // Қ.Жұбанов ат.Ақтөбе өңірлік МУ-нің 85 жылдық мерейтойына арналған «Қазақстанның батыс өңіріндегі педагогика ғылымының тарихы, дамуы және зерттеу перспективалары» республикалық ғылыми-практикалық конференция материалдары. - Ақтөбе, 2020.

[25] 2017 жылғы 12 сәуірдегі Мемлекет басшысының «Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру» мақаласы [Электрондық ресурс]. - Қол жеткізу режимі: https://www.akorda.kz/kz/events/akorda_news/press_conferences/memleket-basshysynyn-bolashakkabagdar-ruhani-zhangyru-atty-makalasy

REFERENCES

[1] Kazakstan Respublikasynyn 2011 zhylygy 18 akpandagy №407-IV «Gylym turaly» Zany [Law of the Republic of Kazakhstan. February 18, 2011. №407-IV, «On Science»]. - adilet.zan.kz. Retrieved from <http://adilet.zan.kz/kaz/docs/Z1100000407> [in Kazakh].

- [2] Tuimebaev, J.C., Abylkassymova, A.E., Bekboev, I.B., Kalabaev, N.B., Ongarbaev, E.A., & Piraliev, S.Zh., et al. (2009). Bylym zhane gylym. Ensiklopedyalyk Sozdik [Education and science. Encyclopedic dictionary]. Almaty [in Kazakh].
- [3] Taubaeva, Sh. (2015). Pedagogikanyн filosofiyasy zhane adisnamasy: okulyk. [Philosophy and methodology of pedagogy: textbook]. Almaty [in Kazakh].
- [4] Yaroshevsky, M.G. (1977). Logika razvitiya nauki i nauchnaya shkola. Shkoly v nauke [Logic of development of science and scientific school. Schools in science]. Moscow [in Russian].
- [5] Hessen, S.I. (1995). Osnovy Pedagogiki. Vvedenie v prikladnyu filosofiyu. [Fundamentals of pedagogy. Introduction to Applied Philosophy]. Moscow [in Russian].
- [6] Kuznetsov, E.A. (2014). Talantlivyy gosudarstvennyy deyatel' i organizator vyshey shkoly Kazahstana [Talented statesman and organizer of higher schools of Kazakhstan]articlekz.com.Retrieved from <https://articlekz.com/article/19280> [in Russian].
- [7] Rysbekov, T.Z., Mukhlisova, Z.K., Mukhanbetzhanova, A.M., et al. (2006). Zhogary oqu ornyndagy oqytudyn innovasiyalq tehnologialary men interaktivtik adistry:konferenciya [Innovative technologies and interactive methods of teaching in higher education:Proceedings of the Republican scientific-practical conference].- Uralsk [in Kazakh/Russian].
- [8] Rysbekov, T.Z., Mukhanbetzhanova, A.M., Mukhlisova, Z.K., et al. (2007). Pedagogikalyq oqu ornynda quzyrettilik turgydan bilim berudi zhuzege asyrudyn ozekty maselelery:konferenciya [Proceedings of the Republican scientific-practical conference «Actual issues of the implementation of competency-based education in pedagogical schools»]. Uralsk[in Kazakh/Russian].
- [9] Rysbekov, T.Z., Mukhanbetzhanova, A.M., Bakhisheva, S.M.,et al. (2008). «Mektep-ZhOO-mektep:yntymaqtastyq problemalary men perspektivalary» konferenciya [Collection of articles of the regional scientific-practical conference «School - university - school: problems and prospects of cooperation»]. - Uralsk [in Kazakh/Russian].
- [10] Tuimebaev, Zh.K., Rysbekov, T.Z., Balykbaev, T.O., Mukhanbetzhanova, A.M.,et al. (2009). Ultyq bilim beru zhuesin zhanartu zhane adam resurstarynyn zhana sapasyn qalyptastyrudagy onyn roli. I, II bolim [Modernization of the national system of education and its role in forming new qualities of human resources:Proceedings of the International scientific-practical conference. Parts I and II]. - Uralsk [in Kazakh/Russian/English].
- [11] Beisenbaeva, A.A., Barsai, B.T., Kenzhegulova, A.K., et al. (2011). Bilim berudegi quzyrettilik zhane tulgaluq-bagdarly turgylar: integrasiyalau maseleleri.P.g.d.,professor Aliya Mukhanbetzhanovanyn 60 zhass mereitoiyna arналған respublikalyq gylimi praktikalyq konferenciyanyn materialdar zhinagy. I, II, III bolim. -[Competence and personality-oriented approaches in education: issues of integration. Materials of conference. Parts I, II, III.]. - Uralsk [in Kazakh/Russian].
- [12] Kredittik zhuie zhagdainda oqytudyn innvasiialyq tehnologialary. (2006). Edited by: Mukhanbetzhanova, A.M., Bakhisheva, S.M. Oqu quraly. [Innovative learning technologies in the credit system. Edit.:A.M. Mukhanbetzhanova, S.M. Bakhisheva. Textbook]. - Uralsk [in Kazakh/Russian].
- [13] Rysbekov, T.Z.(2011). Algy soz. Bilim berudegi quzyrettilik zhane tulgaluq-bagdarly turgylar: integrasiyalau maseleleri.P.g.d.,professor Aliya Mukhanbetzhanovanyn 60 zhass mereitoiyna arналған konferenciyanyn zhinagy.I bolim. [Foreword. Competence and personality-oriented approaches in education:issues of integration.Materials of conference.Parts I]. - Uralsk [in Kazakh/Russian].
- [14] Bakhisheva, S.M. (2011). Pedagogikalyq jobalau: oqulyq [Pedagogical Management.Textbook]. – Almaty [in Kazakh].
- [15] Mukhanbetzhanova, A. (2015). Pedagogikalyq juetanu negizderi: oqulyq [Foundations of the Pedagogical Taxonomy.Textbook]. - Almaty [in Kazakh].
- [16] Mukhanbetzhanova, A.M. (2006). 12 jylidyq bilim berude bastauysh bilim mazmunyn integrasiyalau maselesi. [The problem of integrating the content of primary education into 12-year education]. Natijege bagyttalghan quzyrettilikti bilim berudi uymdastyrudyn negizi retinde ultyq standartty (kurrikulumdy) damytu. konferenciya zhinagy - Materials of the conference.Development of national standards(curricula)as a basis for organizing competence-based training - Astana [in Kazakh].
- [17] Mukhanbetzhanova, A.M. (2006). Qazirgi pedagogika gylimyndagy innovasiialyq urdister [Innovative tendencies in modern pedagogical science]. Zhogary oqu ornyndagy oqytudyn innovasiialyq

tehnologialary men interaktivtik adistry: konferenciyanyn zhinagy - Innovative technologies and interactive methods of teaching in higher education: Proceedings of the conference. – Uralsk [in Kazakh/Russian].

[18] Mukhanbetzhanova, A.M. (2008). 12-jyldyq bilim beru juiesinde pedagog kadrlardy dayarlaw maselesi [Problems of teacher training in the system of 12-year education]. «Mektep - ZhOO-mektep: yntymaqtastyq problemalary men perspektivalary» konferenciya zhinagy Collection of articles of the conference «School - university - school: problems and prospects of cooperation». - Uralsk [in Kazakh/Russian].

[19] Mukhanbetzhanova, A.M. (2006). Tulgalyq bafdarly bilim berudin adisnamalyq zhane teoriyalq maseleleri [Methodological and theoretical problems of student-centered education]. Zhogary oqu ornyndagy oqytudyn innovasiyalq tehnologialary men interaktivtik adistry: konferenciya - Innovative technologies and interactive methods of teaching in higher education: Proceedings of the conference. - Uralsk [in Kazakh/Russian].

[20] Gabdrakhmanova, Sh.T. (2018). Personal-oriented education: theory and experience. - Uralsk [in English].

[21] Beisenbaeva, A.A. (2011). Integrasiya v kontekste kompetentnostnogo podkhoda. Bilim berudegi quzuretilik zhane tulgaluq-bagdarly turgylar: integrasiyalau maseleleri [Integration in the context of a competence-based approach. Competence in education and personality-oriented approaches: integration issues]. P.g.d., professor Aliya Mukhanbetzhanovany 60 zhass mereitoiyna arналган konferenciyanyn zhinagy - Materials of the conference dedicated, 1. - Uralsk [in Kazakh/Russian].

[22] Muhanbetzhanova, A.M., Bakhysheva, S.M., Irgaliev, A.S., Kinghekova, R.S., Gabdrahmanova, S.T. and Kolesova, L.G. (2016). Psychological and Pedagogical Support of Teenage Inmates of Children's Village. International Journal of Environmental & Science Education. 6 august., 11,11, 4595-4609 [in English].

[23] Muhanbetzhanova, A., Mukhanbetchina A. (2009). Organization of the developing environment: theory and practice. Educational and methodical manual of mass media and Business Center named after M. Utemisov WKSU, Uralsk [in Kazakh].

[24] Gabdrakhmanova, Sh.T. (2020). Naýchnaia shkola professora Aliy Mýhanbetjanovoi i razvitie sovremennoi pedagogicheskoi naýki [Scientific school of Professor Aliya Mukhanbetzhanova and the development of modern pedagogical science conference]. Respýblikanskaia konferentsiia «Istoriia, razvitie i perspektivy issledovaniia pedagogicheskoi naýki v zapadnom regione Kazahstana», posviaennaia 85-letiiy Aktýbinskogo gosýdarstvennogo ýniversiteta imeni K. Jýbanov. – Aktobe [in Kazakh].

[25] 2017 jyly 12sayirdegi Memleket basshysynyn «Bolashaqqa bagdar: rukhani jangyru» maqalasy [Article of the Head of State dated April 12, 2017. «In the Focus of the Future: Spiritual Revival»]. Retrieved from https://www.akorda.kz/kz/events/akorda_news/press_conferences/memleket-basshysynyn-bolashakka-bagdar-ruhani-zhangyru-atty-makalasy [in Kazakh].

Габдрахманова Ш.Т., Иргалиев А.С., Муханбетчина А.Г.

НАУЧНО-ПЕДАГОГИЧЕСКАЯ ШКОЛА ПРОФЕССОРА АЛИИ МУХАНБЕТЖАНОВОЙ

Аннотация. Статья посвящена комплексному исследованию этапов становления научной школы доктора педагогических наук, профессора Алии Мендешовны Муханбетжановой в Западном регионе Казахстана. Дается описание ключевых трендов и научно-методологических подходов научной школы, рассматривается специфика этапов научно-педагогических исследований; обзор теоретических и эмпирических методов исследования, используемых в практике данной научной школы. Дано определение понятия «методологические основы научной школы профессора А.М. Муханбетжановой».

Авторы статьи раскрывают содержание понятия «научная школа», анализируют специфические особенности исследуемой научной школы. Основное внимание в работе акцентировано на анализе исследований, которые имели место в деятельности научной школы в период 2002-2020 гг. Обосновывается мысль о прогностическом характере научных изысканий и предложенных концепций ученого и последователей научной школы. В качестве ключевого доказательства служат биографические данные и уникальная личность ученого. Обобщается практический опыт вуза при составлении онтологии научной школы.

Ключевые слова: наука; научная школа; научный лидер; профессор Алия Муханбетжанова; инновационные исследования; учебная деятельность; методология научного исследования; методика научного исследования; этапы исследования; научно-исследовательская деятельность.

Gabdrakhmanova Shynar, Irgaliyev Assylbek, Mukhanbetchina Akhlina
**PROFESSOR ALIYA MUKHANBETZHANOVA'S
SCIENTIFIC-PEDAGOGICAL SCHOOL**

Annotation. *The article is devoted to the study of the stages of the establishing of a scientific school of Doctor of Pedagogical Sciences, Professor Aliya Mendeshovna Mukhanbetzhanova in western Kazakhstan. The article described the key trends and methodological approaches of the scientific school, consideration of the specificity of the stages of educational research. Review of theoretical and empirical research methods used in practice of the scientific school. The authors give a definition of the concept «methodological foundations of the scientific school of Professor A.Mukhanbetzhanova».*

The authors of the article reveal the concept of «a scientific school», analyse the specific features of the research school. The focus of the work is on the analysis of research that have taken place in the activities of the scientific school in 2002-2020. There are considered the prognostic nature of the research and the proposed concepts a scientist and followers of the scientific school. The key evidence is the biographical data and unique personality of the scientist. The practical experience of the University in the preparation of the ontology of the scientific school is summarized.

Keywords: *science; scientific school; scientific leader; professor Aliya Mukhanbetzhanova; innovative research; training activities; methodology of scientific research; technique of scientific research; milestones of research; research activities.*

УДК 78 (574)
МРНТИ 18.41.91
DOI 10.37238/1680-0761.2021.82(2).4

ЕРЖАНОВ М.Е.*

Западно-Казахстанский университет имени М.Утемисова, Уральск, Казахстан

*Автор-корреспондент: erzhanov.1947@mail.ru

E-mail: erzhanov.1947@mail.ru

ПРЕЕМСТВЕННОСТЬ ПЕДАГОГИЧЕСКИХ НАЦИОНАЛЬНЫХ ТРАДИЦИИ НАРОДОВ КАЗАХСТАНА И ИХ РОЛЬ В ОБУЧЕНИИ И ВОСПИТАНИИ МОЛОДОГО ПОКОЛЕНИЯ

***Аннотация.** Роль народной педагогики и её идей для содержания народных традиций, обычаев возможностей их использования в современной практики и для воспитания и образования молодого поколения. Традиции закрепляют результаты трудовой и общественной деятельности людей и являются важным элементом национальной особенности. Педагогическая культура народа тесно связана со всеми сферами народной жизни. Традиционная культура, является надвременной ценностью. Приобщение к миру этикета - традиционной жизни с ее обычаями, ритуалами все это познается в контексте с окружающей действительностью молодого человека. Обучение и воспитание-это целостной образовательной процесс современной школы.*

За годы независимого развития Республики Казахстан общественный интерес к традиционным культурным ценностям казахского народа неизменно возрастал. Он охватывает все стороны бытия народа, образа жизни, социального обустройства, искусства, нравственных устоев, менталитета, общественных идеалов.

***Ключевые слова:** Народная педагогика; язык; память; культура; трилогия; металитет; деформация традиции и обычаи; этнос; процес; культура; процесс; активность масс; теории; духовная культура; устаз; геронтократия; учитель-наставник; духовно-нравственная; родоначальник; этикет; модель; юрта; символ; социум; этноэтикет; обучение; воспитание; этнокультура; патриот; перестройка; стратегия; цель; задач; гуманист; самореализация; патриотизм; пропаганда; молодежь.*

Введение

В связи с демократическими реформами, гуманизацией общественной жизни и исходя из государственных интересов Республики Казахстан, направленных на сохранение межэтнической стабильности, утверждения казахстанского патриотизма и этнического возрождения народов в современном обществе продолжает возрастать роль народной педагогики и ее идей.

Казахский народ имеет богатое духовное наследие, уходящее корнями в глубь веков Казахстана – край орлиных крыльев, и действительно, он занимает территорию от седого Каспия до Алтайских гор, от Уральского хребта до высокогорного Алатау. Казахи – жители Великой степи – испокон веков имели и громадную единую территорию, и единый язык, и единую национальную культуру. На этой земле родился великий сын казахской степи, ученый – энциклопедист, Аристотель Востока Абу Наср аль-Фараби. Богат казахский фольклор, в нем сконцентрированы все оттенки и нюансы народной педагогики и народной психологии кочевников. Нашествия арабов, монголов, джунгар, длившиеся почти десять веков, разрушили древнюю казахскую цивилизацию. Одна Отрарская трагедия, героическая борьба жителей этого центра цивилизации казахской степи напоминает о многом, несмотря на варварское уничтожение. Наш народ сохранил самобытную культуру, язык, почти не подвергал его деформации. Удивительно и то, что изречения, философские толгау первого степного философа Асана Кайғы устно, слово в слово передавались из поколения и поколение на протяжении пяти веков. Это тоже свидетельствует об этнопсихологических особенностях народа.

Изучение обрядов, традиций народов является вспомогательной исторической дисциплиной, которая имеет как научно-теоретическое, так и прикладное значение. Ибо особенности уклада, быта, обычаи и традиции - это своего рода символы народа, рассказывающие об истории народа, его устремлениях. Поэтому вполне закономерным является тот всплеск возрождения истории, культуры, обрядов и традиций казахского народа, наблюдаемые в годы независимости. Они становятся достоянием и других народов. Казахстан стал истинной родиной для всех проживающих здесь людей, представителей различных национальностей и вероисповеданий. Они объединены общей исторической судьбой и для всех сохранить мир дружбу, межнациональное и межконфессиональное согласие. Только уважая свои национальные истоки, люди в состоянии принимать и уважать культуру других народов. Ничто не объединяет людей разных национальностей лучше, чем взаимоуважение, основанное на понимании духовного мира представителей другого этноса.

Казахстан - многонациональная страна. Более 100 национальностей и народностей проживает в Казахстане, и у каждого своя культура, свои традиции и обряды, песенное и танцевальное искусство.

Мы обладаем бесценным богатством, и очень важно сохранить и развивать соцветие культур и народов Казахстана.

Создание общей теории культуры и тем более ее общей истории невозможно без воссоздания подлинной картины истории воспитания, важнейшей из сторон педагогической культуры.

Между экономической жизнью общества и его духовной жизнью воспитание выступает как связующее звено. Этим объясняется и особое положение педагогической культуры в целом, в материальной и духовной жизни народа.

Материальный прогресс общества находит отражение в духовном прогрессе общества. Материальный прогресс первичен, но это отнюдь не исключает обратного влияния духовного прогресса на дальнейшее усиление и ускорение материального прогресса.

Совокупная педагогическая культура народа, включающая в себя как достижения педагогической мысли в стране, педагогическую просвещенность масс, состояние воспитания подрастающего поколения, так и индивидуальную педагогическую культуру граждан, отражает конкретный уровень общественного прогресса. Совершенно закономерно поэтому, что именно демократический строй создает наиболее благоприятные условия для расцвета педагогической культуры народа. Творческая инициатива и активность масс, поддерживаемая обществом, распространяется и на педагогическую сферу. Серьезнейшим стимулом в расцвете педагогической культуры является повышение внимания к народным традициям воспитания. Народная педагогика возникла как практика, как искусство воспитания, она древнее педагогической науки, всегда обогащала ее и, в свою очередь, сама обогащалась ею. Таким образом, получалась своего рода расширение воспроизводство педагогической культуры. Это постоянное взаимодействие обеспечивает прогресс педагогической культуры народа, и общества в целом. Первичными элементами народной педагогики были примитивные педагогические умения как зачатки педагогического искусства («ремесла»).

Критериями деятельности народных педагогов служили здравый смысл, эмпирическое обобщение опыта, что послужило в дальнейшем исходным основанием для педагогической теории. На ранних ступенях воспитатели из народа, не зная еще науки, постепенно начинали опираться на передающуюся из поколения в поколение народную мудрость - начатки теории. Народная педагогика из-за отсутствия письменности и грамотности несла больше потери, мудрости расплылась, многие открытия делались заново тысячи раз. Отсутствие возможности концентрировать педагогические знания являлось препятствием в прогрессе педагогической культуры народа.

Известный советский философ Г.Н.Волков высказал интересную мысль: «Попробуйте мысленно лишить современное общество всех орудий жизни и средств материальной культуры: всей техники, зданий, дорог, коммуникаций. Поставьте общество «один на один» с нетронутой природой. Что произойдет? Вернется эпоха первобытного варварства? Ничего подобного. Человечество претерпит большие лишения, его развитие затормозится, но лишь на несколько десятилетий, в течение их общество заново построит всю материальную культуру цивилизации, построит по последнему слову науки».

А что случится с человечеством, если оно лишится духовной культуры, и соответственно перестанет заниматься педагогической деятельностью?

Для каждого человека имеет важное значение его близость к духовной культуре человечества. Чем дальше человек от этих духовных сокровищ, тем он стоит ниже как мыслящее и чувствующее существо. Чем прочнее духовные нити, связывающие человека со всем человечеством, тем выше он как член человеческого общества.

Традиционная духовная культура казахов благодаря устойчивости и статичности во времени сохранила в себе очертания целостности системы, в которой четко дифференцированы две полярные позиции: носители духовных ценностей и их потребители. Носителями надвременных ценностей у казахов считались аксакалы (белобородые), народные музыканты, певцы, поэты, сказители, которых называли «Устаз», что означало и учитель, и мудрый наставник, и духовный отец. Именно им отводилась миссия сохранить и донести народным массам обычаи и традиции «правильной» или праведной жизни предков. При этом следует отметить, что коллективная память сохраняла лишь то, что находило отклик в душе кочевника, а именно – старые. Проверенные временем ценности. Жизнь вынуждала казаха быть реалистичным и практичным, что привело к тому, что его сознанию происходил отбор только тех традиций, которые были применены к реалиям кочевья. На протяжении веков кочевое общество создавало устойчивые институциональные механизмы и формы проявления социальной памяти, которые нашли свое яркое воплощение в патриархальной семье, в родовых отношениях, в системе обычного права («адат»).

Традиционную казахскую семью невозможно представить без аксакала являющегося главным носителем и хранителем духовных качеств. Он считался всеобщим уважением как много видевший, слышавший и знающий.

У казахов, как и других восточных народов, старший по возрасту служил примером для подражания, ибо воплощал в себе этнический идеал человека вообще. Однако не всякий старый человек почитался как мудрый учитель-наставник, так как, по представлениям казахов, стареть можно по-разному – или мудрею, набираясь жизненного опыта своих предшественников и передавая его младшим поколениям или просто физически стареть, но ничего ценного не неся и не передавая другим. Геронтократия – власть старцев и старейшин является одной из архаичных форм социальной организации общества, – одним из основных институтов патриархально-родового строя. Естественно, что такой властью наделялись лишь между миром предков и современных людей, как служители и хранители культа предков, подражание и следование традициям предков закладывалось в первую очередь в форме обычаев, обрядов и ритуалов, преимущественно в сфере обыденной мирской жизни. Вся жизнь казаха проходила в рамках ритуала, за что его часто называли «обрядолюбивый казах».

Известно, что первобытной общине человек находился в неразрывной связи с родом, он не представлял свою жизнь вне родового коллектива. То, что было вне моральных норм.

Самый первый вопрос у казахов: к какому роду ты относишься? Это в свою очередь выявляло и укрепляло чувство этнической специфики казахов, не позволяя им ассимилироваться и потерять свой облик при всех переплетениях судьбы.

С укреплением родовых обычаев и обрядов возникает необходимость в охранительных функциях со стороны социального целого. В представлении казаха, нарушение обряда или отказ от него ведет к несчастью – «кесірге бастау», сокращение численности рода, болезням, войнам, падежу скота и пр.

Благодаря лаконичности и запоминаемости перечисленных средств позволяли выполнять главное условие трансляции традиционной культуры – повторение.

Каждый последующий учитель-наставник, принимая от предыдущего учителя духовное богатство его личности, передает ученикам уже не совсем то, что воспринял, а за многие века может накопиться масса небольших импровизаций, так что от первоначального содержания традиции почти ничего не остается, и она приходит в упадок.

Традиционная культура сама по себе является надвременной ценностью. С которой современность постоянно вступает в диалог, извлекая из нее уроки прошлого.

Это такие праздники, как «Наурыз», «Тасаттык», «Орақ салар», «Соғым сой», «Кархат той» и также, что объединяющим центром всех народно-хозяйственных праздников, да и семейных, являются игры, состязания: борьба «казакша күрес», «бәйге», «күміс салу» и многие другие. Каждый праздник приурочен к завершению определенного вида труда, связанного со скотоводством и земледелием, и в каждом новом случае выступает как форма сохранения духовных ценностей и способствует возникновению чувства солидарности, взаимовыручки участников [1].

Казахские праздники – яркое проявление духовной жизни народа: они давали заслуженный отдых, ими удовлетворяли потребность в общении, они были своего рода собранием, театром, где присутствующие выполняли одновременно две роли-и зрителя, и актера: путем целостного отбора складываются, формируются образцы, эталоны общения, которые закрепляются в нормативно-чувственных символических формах- этикете.

Ярким примером в этом плане является народный праздник «Наурыз». Основой идеей праздника является проводы старого, отжившего, возрождение природы, надежда на благополучие в семье, стремление обеспечить членам семьи доброе здоровье и долголетие. Новый год воспринимается как важнейшая дата года, как особое сакральное время, в ходе которого совершался переход от прошлого в будущее, как своеобразный разрыв в непрерывном потоке времени и одновременно как праздник, не позволяющий нарушиться, порваться великой «связи времен» жизни, человечества, вселенной. В настоящее время в Республике Казахстан проводятся народные гулянья, праздничные представления, приближенные по своему сценарию к традиционному Наурызу. Сохранилась форма приветствия, призванная оказать почтение прежде всего старшим, обмен подарками, считалось, чем щедрее одаришь других, тем счастливее и богаче будет жизнь в наступившем году.

Сохранение старинных народных праздников и обрядов обогащает духовно-нравственную культуру, несущие идеи добродетелей, человеколюбия и благовоспитанности народа. Праздничные этикетные ситуации оказывают сильное влияние на чувства, эмоции, настроение, что затрагивает нравственно-этическую сферу сознания, а взгляды, убеждения, установки, пропущенные через сознание, становятся нравственным поведением.

В особый ряд мы выстроили этикет, связанный с религиозными представлениями народа. Являясь закономерной исторической формой практического и духовного освоения мира, он содержит в себе удивительно тонкую нравственно-этическую информацию, поддающуюся осмысленно, пониманию и освоению.

Изучая нашу проблему, мы не обращали внимание на причины возникновения тех или иных этикетных ситуаций, норм и предписаний. И они в большей части укоренены в религиозных верованиях народа. Предпочтение в их осмыслении отдается шаманизму, как древней религии казахов. В нем представлено определенное духовное мировоззрение, корни которого уходят в сознании народа шаманистских представлений. Обращение к религиозному этикету закономерно, поскольку «всякая культура имеет духовную основу - она есть продукт творческой работы духа над природными стихиями».

Следовательно, нравственная культура – результат духовного (религиозного) миропонимания, мироощущения и мироведения. Для нравственного осмысления религиозных обычаев необходимо вникнуть в их содержание. Самой важной особенностью традиционной культуры казахов является ее обращенность на связь человека и природы. Природа служит для человека неиссякаемым источником и гарантом жизни. «Казахи придерживались преимущественно шаманских религиозных верований, шаманизм у казахов синкретичен в своей основе. Большое место в нем занимает культ природы и поклонение животным. Вместе с тем шаманизм органически связан с верой в духов. Особенно сильно выражен в нем культ духа предков» Этот вывод К.Ж.Кожаметовой основан на работах Ч.Валиханова «Тенгри», «Следы шаманства у киргизов» и другие где отмечались, что шаманство в том его проявлении, в котором оно было распространено у казахов, представляет собой олицетворение сил природы и почитание духов умерших предков. Помимо неба («Тенгри»), олицетворялись и другие силы природы, такие как – солнце, звезды, луна.

Менее могущественными, но также почитаемыми в народе считались горы, реки, холмы и пр. Поклонение духам предков было основано на почитании членами рода его родоначальника. «У киргизов почитание арвахов до сих пор во всей силе. Они в трудные жизни призывают имена своих предков. Как мусульмане своих святых. Всякую удачу приписывают покровительству арвахов» [2].

Особое значение имел и культ огня. Казахи искренне верили в святость огня, его очистительную силу. Огонь издревне считался покровителем жилищ, домашним святилищем. «Наряду с шаманскими верованиями и на его основе, но вместе с тем выходявшем далеко за его пределы, в казахском народном сознании сформировался целый набор образов, примет и представлений, отражавших их суеверия, которые при всей своей наивности и простоте в течение длительного времени служили мировоззренческим ориентиром степных народов». Они затрагивали

все стороны их жизни, регламентировали и регулировали их поведение и во время хозяйственной деятельности, и в быту, и при лечении людей и животных от разных болезней, и при рождении и воспитании детей, и при внутривидовых и межвидовых конфликтах и т.д. Многие образы, отражавшие суеверия древних казахов, были призваны нагонять страх наказания необыкновенными и уму непостижимыми чудовищами на людей, отступивших от требований родовых обычаев и общепринятых правил поведения. Другим сулили благорасположение волшебных существ за праведные дела и поступки. Таким образом, передавая нормы и установки обращения с природой, народ тем самым вносил в систему традиционной педагогической культуры неповторимые образцы нравственного поведения.

Горы, реки, деревья, по представлениям казахов, олицетворяли силы реального мира, и человек призывал их помочь ему выжить в трудных погодных - климатических условиях. Он просил поддержать его, обеспечить благополучие рода. По этому случаю устраивал различные обряды. Существует целая система почитания объектов природы. Каждая единица этой системы представляет собой этноэтический сценарий, насыщенный ритуальными сценами, действующими лицами, философско-религиозным содержанием. Но следует отметить, что многие культовые обряды сохранили лишь внешние атрибуты, утратив первоначальный смысл, приобретая новые, адаптированные к современным условиям качества. Так, из духовной жизни казахов исчезли многие традиционные религиозные обряды, хотя отдельные элементы, такие как поклонение родовых горам, освящение источника, поклонение огня, неизменно присутствуют и сегодня.

Таким образом, приобщение к миру этикета – традиционной жизни с ее обычаями, ритуалами, всеми богатствами нравственных взаимоотношений и взаимодействий – все это познается в контакте с окружающей действительностью, через институты социальной среды, созданной для социализации молодого человека.

Семья в этой системе является значимым ядром в подготовке человека в предстоящей жизни, в ней закладывается основная модель поведения, которая затем переносится на внесемейные отношения. Доминирующей основой этой модели служит нравственное воспитание.

В этом смысле, юрта, как основа семейного воспитания, и связанная с ней система правил поведения, занимают особое место в этноэтике казахов. Далее кратко остановимся лишь на тех существенных характеристиках поведения человека в юрте, которые служат основой нравственности.

Юрта по древним представлениям кочевых народов – своеобразный микромир – символ космоса и триединства Вселенной, символ освоенного пространства. Все действия в ней строго регламентированы в соответствии с организацией пространства. Семантически значимыми объектами, по отношению к которым устанавливается целый комплекс правил и запретов, являются: очаг, дверь, околотверная, серединная части и төр, центральная. Прежде всего рассмотрим этикет, связанный с юртой и поведением в ней (соответственно: босаға, ошақ, төр), а также правая и левая стороны. Центр юрты (ошақ) служит местом приготовления пищи и обогрева в холодное время. Напротив входа находилось почетное место в юрте – төр. Именно там находились гости, заслуженные люди. Пространство у дверей называлось босаға. Направо от входа в юрте располагались домашняя утварь и посуда влево – конская сбруя. Направо от босаға располагалась также кровать хозяев дома, отгороженная занавеской (шымылдык).

“Этикетные нормы традиционного кочевого общества запрещали, - как отмечает В.Тимошинов, - подъезжал к аулу и юрте на скаку или бегом (ауылға қарай шаппа; жүгірме) – это считалось знаком известия о чьей-либо смерти”. Входить в юрту, следовательно, друг за другом, не одновременно, поскольку это разрешалось делать только во время похоронно-поминальных обрядов.

Запрещались также переходить дорогу мужчине. Это было возможными неудачами на его пути. Многие запреты, регулирующие поведение, например, запрет подъезжать к юрте со стороны входа, были закреплены в обычном праве казахов.

У казахов не рекомендовалось входить в юрту с плеткой в руках. Также нельзя было в нее входить, имея что-либо во рту; выходить, напротив, считалось хорошим знаком: «К врагу входят жуя, а от друга выходят жуя». Вошедшему в юрту обязательно предлагают отведать пищу - «тамақ ауыз тию». Отказываться от угощения не принято.

Здесь осуждается скупость, и к такому человеку домой никто не хотел заходить. Этикет застолья еще раз акцентирует внимание на таких идеях народного воспитания, как щедрость и внимание людей друг к другу. Таким образом, этноэтикет как наиболее насыщенная сфера любой

культуры отображает традиционную педагогическую культуру и служит благоприятным средством нравственного воспитания детей; он составляет основы, на которых строились взаимоотношения взрослых и детей, вырабатывая специфические.

В ходе переосмысления старых традиций и зарождения новых тенденций в развитии общества, оказались отодвинутыми на задний план важнейшие проблемы, заслуживающие особо пристального внимания: воспитание молодежи, развитие ее творческих способностей и духовно-нравственное совершенствование.

А талантливый педагог и философ Л.Сколова замечает, что «имея дидактику и ряд дидактик, педагогику вообще как теорию некоего ремесла или искусства, мы не имеем того, что можно назвать философией воспитания и образования, т.е. обсуждения самого образования и воспитания в ряду остальных культурных факторов. Также их отношения к вечным чертам человеческой природы и постоянным задачам истории».

Усвоение общечеловеческих ценностей осуществляется посредством специфических способов воспитания, свойственных национально-культурным традициям того или иного народа.

Каждый человек уже в силу рождения становится причастным к той или иной этнокультуре. Он впитывает ее с молоком матери, едва появившись на свет, с колыбельными песнями, сказками и преданиями, как правило, бабушек и дедушек, с этическим укладом жизни. В условиях актуальности формирования национального самосознания обращение к народности имеет огромное значение, потому что ценности народной культуры общечеловечны. Путь к культуре лежит через познание, максимальное использование прогрессивных элементов этнической культуры. Самая основная задача национального воспитания, «..весь смысл, его ценность в том именно и заключается, чтобы в молодежи зазвучал и окреп «категорический императив» - посвятить свои силы на служение родине».

Перед системой высшего образования Казахстане сегодня поставлены принципиально новые задачи. Важнейшей его миссией является подготовка высоконравственных, интеллектуально развитых, творчески работающих профессионалов - людей, любящих Родину. Образование не должно сводиться исключительно к передаче знаний и переучиванию людей, ему необходимо менять отношение человека к окружающей среде, обеспечить пригодность человека к деятельности в меняющихся условиях труда и производства, способствовать формированию гибкого мышления и установок на диалог и сотрудничество.

«Подлинная перестройка системы воспитания требует пересмотра целей, принципов, ориентиров, идей, лежащих в его основе отказа от тех их них; которые являются плодами тоталитаризма, пренебрежения личностью подрастающего человека, идеологического униформизма и догматизма. Необходимая новая парадигма воспитания, выдвижение на первый план гуманистических идей и ориентиров, пронизанных уважением к личности каждого учащегося, заботой о развитии всех его сущностных сил.» Именно здесь вырисовываются культурно-философские основания, по которым должны вестись воспитательная работа.

«Различие, находимое нами в поступках и привычках людей, обязано своим происхождением главным образом воспитанию, и мы вправе заключить, что следует прилагать величайшее старание к образованию души у детей и как можно раньше поселять в них те наклонности, влияние которых будет сказываться на всей их последующей жизни».

Организационные формы воспитания разрабатываются на основе принципов: природосообразности, предполагающей, что оно основывается на научном понимании взаимосвязи природных и социокультурных процессов; гуманистическом, предлагающим отношение педагога воспитанникам как к ответственным субъектам; культуросообразности - воспитание основывается на национальных ценностях, не противоречащих общечеловеческим.

Искусству и религии народов, проживающих в многонациональном Казахстане; сочетание в системе воспитания общечеловеческих, национально-этнических ценностей, образующих основу воспитания; организация изучения социальных, культурных, психологических особенностей, ценностных ориентацией молодежи, их интересов и создание необходимых методик; условия для развития самоуправления, координация деятельности общественных молодежных объединений; организация культурного досуга, удовлетворение духовных и культурных потребностей молодежи посредством проведения различных фестивалей, смотров, конкурсов, встреч, посещение театров, музеев и т.д.; проведение мероприятий, направленных на пропаганду здорового образа жизни.

Материалы и методы исследования

Решение большинства проблем народной педагогики, т.е. определение и обоснование ее методологических основ, целей и задач, содержания народных традиций, обычаев, возможностей их использования в современной практике воспитания и образования требует совместных усилий ученых, педагогов-практиков, органов образования, общественных организаций.

В этом смысле работа Елбасы Н.А. Назарбаева «В потоке истории» является важным и многозначимым событием в научной, культурной жизни всех центрально-азиатских народов, ибо это культурологическое исследование как по своему содержанию, так и по многим методологическим аспектам раскрывает новую страницу решения проблем переосмысления и глубокого освоения нашей истории. Язык, память и культура – важная трилогия народного менталитета – находят в работе важное переосмысление [3].

Традиции и обычаи формировались на основе социальных явлений жизни, общественных отношений, особенностей культуры, природно-географической среды и быта. Их сохранение, воспроизводство и передача осуществляется посредством общественного сознания. Традиции закрепляют результаты трудовой и общественной деятельности людей, дают общую направленность их поведению в этническую характеристику нации, являются важным элементом национальной особенности [4].

Искусство и традиции различных народов, соединяясь в единую общеказахстанскую культуру, сверкающую неповторимыми гранями – вот та цель, к которой ведет национальная политика, проводимая Елбасы РК Н.А. Назарбаевым [5].

Необходимость в воспитании формировалась вместе с возникновением человечества. Старшие поколения должны были передавать накапливаемый опыт младшим поколениям, т.е. воспитывать подрастающее поколение для активного участия в жизни своего этноса. Под влиянием острой необходимости накапливать и передавать из поколения в поколение опыт воспитания детей, развивалась одновременно педагогическая мысль народов.

Результаты исследования

Педагогическая культура каждого народа свидетельствует, что для этнической педагогики был характерен подход к воспитанию как целостному процессу.

Педагогическая культура, глубоко проникающая как в материальную, так и духовную культуру общества, служит мостом между ними. Преемственная связь между двумя сферами человеческой культуры обеспечивается, именно педагогической культурой.

Педагогическая культура народа тесно связана со всеми сферами народной жизни, она носит синтетический характер [6].

Духовная культура есть аккумулированная и концентрированная энергия, накопленная всем многовековым развитием человеческой цивилизации, усилиями всех поколений наших предков. Связь между поколениями обеспечивается воспитанием. Поэтому педагогическая культура является своего рода двигателем, приводящим в движение человеческий ум, использующим эту аккумулированную и концентрированную духовную энергию. Сохранение и развитие духовной культуры немислимо без соответствующего педагогического прогресса. Чем эффективнее процесс воспитания, тем выше общий духовный прогресс личности, народа, страны и человечества в целом [6, с.22].

Заключение

Другим важнейшим институтом сохранения и передачи традиций является род.

Знание своего рода, племени, своих предков в семи поколениях («Жеті ата») являлось для каждого казаха обязательным условием осознания своей родовой идентичности, а через это и трансляции (передачи) традиций своего народа.

Устная народная культура на протяжении веков выработала наиболее эффективные средства хранения и передачи информации с помощью пословиц и поговорок, музыкальных средств, обычаев и обрядов.

В традиционной культуре казахов можно выделить целый ряд праздников, на которых особенно ярко представляется этноэтикет.

Тесная связь народных праздников с природой, народно-хозяйственным календарем кочевого народа, повлияла на жизнестойкость этих праздников, придала и своеобразие, и национальную окраску.

Нравственное воспитание в традиционной казахской семье опирается на совокупность идей народной педагогики, этических норм, которые служат кодексом нравственного поведения. Они же составляют энциклопедию народных морально-этических и социальных знаний.

Современное состояние казахстанского общества таково, что в условиях экономического и политического реформирования существенно изменилась социокультурная жизнь подрастающего поколения, и это заставляет по-новому взглянуть на проблему воспитания молодежи, формирования ее интеллектуального и творческого потенциала в процессе обучения.

Обучение и воспитание – это целостный образовательный процесс современной школы. Еще Аль-Фараби утверждал, что «человеку, прежде всего, необходимо воспитание: знания, приобретенные без него, принесут вред человечеству» [7].

В социальном плане воспитание – это социально – организованное, целенаправленное включение человека в освоение и преобразование мира человеческой культуры.

В настоящее время особый интерес в сфере образования представляют этнокультурный подход, преемственность национальных традиций в обучении и воспитании молодого поколения. Поэтому одной из важнейших задач воспитания в современных условиях является развитие личности на духовно-нравственной основе, этических нормах с учетом национальных традиций и идеалов; формирование мировоззрения личности, отражающего диалектику взаимосвязи общечеловеческого и национального: воспитание культуры народного самосознания и межнациональных отношений [8, с. 3-74].

Одним из путей предотвращения нравственной и духовной деградации молодежи в сегодняшнем состоянии общества мы видим в национальном воспитании, являющимся основой общей системы воспитания. Строить здоровое общество и сильное государство может только человек-патриот своей Родины.

Благодарность

«Образования и воспитание – это единый процесс, способствующий развитию личности и формированию человека. Еще древние мудрецы и философы говорили о том, что нельзя стать человеком, не научившись действовать как человек. Знания, добродетели, благочестие приобретаются с помощью учения, деятельности, образования и воспитания».

Главной проблемой на сегодняшний день является отсутствие стратегии по вопросам воспитания молодежи Казахстана. Государственная политика в сфере воспитания должна включать в себя, его цели и задачи, стратегию их решения; разработку законодательства, государственных программ; выделение ресурсов на поддержку социально значимых воспитательных проектов, определение механизма контроля и т.д. Сегодня одним из важнейших стратегических направлений развития модели национального образования можно назвать обозначение проблемы философии национального образования и воспитания, центральный фокус которой направлен на систему ценностей. При этом определение их конкретных целей и задач, моделирование воспитательного пространства в целях обеспечения самоопределения личности, создание условий для ее самореализации составляют основу политики в системе образования Казахстана. Исходя из этого, должны быть определены стратегические цели, задачи и направления формирования личности в данной системе [9].

Цель стратегии – обеспечение необходимых научно обоснованных, культурологических, методических, организационных, кадровых, информационных и других условий для развития личности в системе образования; упорядочение их деятельности, способствующей развитию социальной и культурной компетентности личности, ее самоопределению в социуме, формированию человека как гуманиста, патриота, специалиста- профессионала.

Задачи стратегии состоят в следующем:

1. Воспитание молодого специалиста XXI в. – разносторонне образованного, обладающего широким кругозором, граждански активного, духовного, нравственного, профессионально подготовленного в работе по избранной специальности.
2. Воспитание здорового национального самосознания и формирование репрезентативной в этическом и деловом отношении личности, способной полноценно участвовать в процессе модернизации нашего общества.
3. Развитие гуманистических принципов.
4. Повышение культуры межнациональных и межэтнических отношений.

5. Создание наиболее благоприятствующих и оптимальных условий для формирования инициативной творческой личности, имеющей фундаментальную научную подготовку, обладающей способностью самостоятельно формулировать и практически решать актуальные социальные и профессиональные проблемы в условиях обновляющейся политической и социально-экономической системы.

6. Формирование устойчивых мотивов для занятий физической культурой, т.к. именно в молодом возрасте закладывается фундамент здоровья.

7. Создание системы психолого-педагогической и медико-социальной помощи.

8. Повышение уровня работы со СМИ по вопросам воспитания.

9. Рост профессионального уровня управления процессом воспитания.

Воспитательный процесс в системе образования – целенаправленная деятельность, ориентированная на создание условий для развития духовности учащегося на основе общечеловеческих и национальных ценностей в процессе нравственного, гражданского и профессионального становления личности; оказание помощи в жизненном самоопределении, создание условий для самореализации.

Для реализации целей формирования личности необходимо обозначить такие приоритетные направления воспитательной работы в учебных заведениях как формирование воспитательной системы, включающей в себя целостный учебно-воспитательный процесс; организация и проведение комплекса мероприятий; способствующие воспитанию сознания национального достоинства, патриотизма, любви к традициям, обычаям и языку; приобщение молодежи к искусству (работа кружков художественной самодеятельности – оркестра народных инструментов, клуба молодых акынов, кружков домбры, народных песен, драмы, танца и др.); проведение мероприятий, направленных на расширение сферы функционирования государственного языка; доброжелательное отношения к культуре.

Молодежь – будущее государства, его интеллектуальный и творческий потенциал. Главной задачей всей системы образования является всесторонняя подготовка специалистов- профессионалов, стремящихся связать свое будущее с будущим страны, любящих Отечество, воспитанных на лучших национальных ценностях и традициях, имеющих общечеловеческое значение.

ЛИТЕРАТУРА

[1] С.Кенжеахметулы «Казахские народные традиции и обряды» / С.Кенжеахметулы.- ТОО издательство «Ана тілі». 2002.

[2] Ч.Валиханов «Тенгри» / Ч.Валиханов.- Алма Ата: Издво АН Каз.ССР, 1961.776 с.

[3] Н.А.Назарбаев «В потоке истории» / Н.А.Назарбаев.- Издательство «Атамұра», 1999.

[4] А.Мухамбетова «Национальные обычаи и традиции казахского народа и их влияние на воспитание детей и молодежи» / А.Мухамбетова. Автореф.дис....канд. пед.наук.М.,1974

[5] Н.А.Назарбаев. Соблюдение обычаев и традиции / Н.А.Назарбаев. 26.06.2013.<http://el.kz>

[6] Г.Н.Волков «Этнопедагогика» Глава 3 параграф 4 Народное воспитание и преемственность поколения / Г.Н.Волков.- Чувашское книжное издательство, 1974.с.22

[7] Аль-Фараби «Естественные – научные трактаты». Существо вопросов. Издательство: Наука, Алма-Ата. 1987.С.227.

[8] Наурызбай Ж.Ж. Концепция этнокультурного образования / Ж.Ж. Наурызбай.- Казахстанская правда от 07.08.1996 с.3. с.74.

[9] Концепция государственной молодежной политики Республики Казахстан до 2020 года «Казахстан 2020: путь в будущее». Постановление Правительства Республики Казахстан от 27 февраля 2013 года №191.

REFERENCES

[1] Kenzheakhmetuly, S. (2002). *Kazakhskiyе narodnyye traditsiy i obryady* [Kazakh folk traditions and rituals]. Publisher: Ana tili [in Russian].

[2] Valikhanov, Ch. (1961). *Tengri* [Tengri]. Almaty: Publishing house of the Academy of Sciences of the Kazakh SSR [in Russian].

[3] Nazarbayev, N.A. (1999). *V potoke istorii* [In the flow of history]. Publisher: Atamura [in Russian].

[4] Mukhambetova, A. (1974). *Natsional'nyye obychai i traditsii kazakhskogo naroda i ikh vliyayeniye na vospitaniye detey i molodezhi* [National customs and traditions of the Kazakh people and their influence

on the upbringing of children and youth]. Extended abstract of PhD dissertation (Pedagogy). Moscow [in Russian].

[5] Nazarbayev, N.A. (26.06.2013). Soblyudeniye obychayev i traditsii [Compliance with customs and traditions]. – <https://el.kz>. [in Russian].

[6] Volkov, G.N. (1974). Narodnoye vospitaniye i preymstvennost' pokoleniy [Folk education and continuity of generations]. Etnopedagogika – Ethnopedagogy.- Chuvash book publishing house [in Russian].

[7] Al'-Farabi Yestestvenno-nauchnyye traktaty. Sushchestvo voprosov [Al'-Farabi Natural science treatises. The essence of the questions] (1987). Alma-Ata: Science [in Russian].

[8] Nauryzbay, Zh.Zh. (1996). Kontsepsiya etnokul'turnogo obrazovaniya [Ethnocultural education concept]. Kazakhstanskaya Pravda newspaper from 07.08.1996,74,3 [in Russian].

[9] Kontsepsiya gosudarstvennoy molodezhnoy politiki Respubliki Kazakhstan do 2020 goda «Kazakhstan 2020: put' v budushcheye» [The concept of the state youth policy of the Republic of Kazakhstan until 2020 «Kazakhstan 2020: the path to the future»]. Resolution of the Government of the Republic of Kazakhstan from February 27, 2013, 191[in Russian].

Ержанов М.Е.

ҚАЗАҚСТАН ХАЛЫҚТАРЫНЫҢ ҰЛТТЫҚ ДӘСТҮРЛЕРІНДЕГІ ПЕДАГОГИКАЛЫҚ САБАҚТАСТЫҚ ЖӘНЕ ОНЫҢ ЖАС ҰРПАҚТЫ ОҚЫТУ МЕН ТӘРБИЕЛЕУДЕГІ ОРНЫ

Аңдатпа. Мақалада халық педагогикасының орны және оның қазіргі тәжірибелік қолданыста, жас ұрпаққа білім беру мен тәрбиелеу ісінде халықтардың салт-дәстүрлер мазмұнында идеяларының қамтылуы таразыланады. Дәстүр атаулы адамдардың қоғамдық ісі мен еңбек нәтижелерімен бекітілген ұлттық ерекшеліктің басты элементі тұрғысында қарастырылып, халықтың сан ғасырлық педагогикалық мәдениеті халық өнерінің күллі салаларымен байланыстылығы зерделенген. Дәстүрлі мәдениет ұлттық құндылық тұрғысында айшықталып, әлеми этикетпен байланыстырыла бүгінгі жаңа ұрпақтың тұлға қалпында қалыптасуының қайнар көзі ретінде сипатталған. Осы тұрғыдан келгенде, оқыту мен тәрбиелеу бүгінгі жаңа кезең мектебінің біртұтас білім беру үрдісі үлгісінде танылмақ.

Мақалада бүгінгі Тәуелсіз Қазақстанның даму деңгейінде қазақ халқының дәстүрлі ұлттық құндылықтарына қоғамдық қызығушылықтың қарқынды қалыпта өсе түскені, оның бүгінде халық тұрмысының барлық саласын қамтитыны, өмір өрнегін, әлеуметтік құрылымды, күллі өнер атаулын, адамгершілік қағидаларын, менталитеттік табиғатымызды, қоғамдық идеалдарымызды қамту деңгейіне акцент берілген.

Кілт сөздер: Халық педагогикасы; тіл; жады; мәдениет; триология; менталитет; салт-дәстүрдің деформациялануы; этнос; үрдіс; көпшіліктің белсенділігі; теория; рухани мәдениет; ұстаз; геронтократия; тәлімгер-мұғалім; рухани- адамгершілік; бастапқы арна; этикет; модель; киіз үй; символ; социум; этноэтикет; оқыту; тәрбие; этномәдениет; патриот; қайта құру; стратегия; мақсат; міндет; гуманист; өзін-өзі таныту; патриотизм; насихат; жастар.

Yerzhanov Makhambet

CONTINUITY OF PEDAGOGICAL NATIONAL TRADITIONS OF THE PEOPLE OF KAZAKHSTAN AND THEIR ROLE IN TEACHING AND UPBRINGING YOUNG GENERATION

Annotation. The role of folk pedagogy and its ideas for the content of folk traditions, customs, the possibility of their use in modern practice and for the upbringing and education of the younger generation. Traditions consolidate the results of labor and social activities of people and are an important element of national identity. The pedagogical culture of the people is closely connected with all spheres of people's life. Traditional culture is an over-time value. Introduction to the world of etiquette - traditional life with its customs, rituals, all this is learned in the context of the surrounding reality of a young person. Education and upbringing is an integral educational process of a modern school. Over the years of the independent development of the Republic of Kazakhstan, public interest in the traditional cultural values of the Kazakh people has steadily increased. It covers all aspects of the life of the people, way of life, social arrangement, art, moral principles, mentality, social ideals.

Keywords: folk pedagogy; language; memory; culture; trilogy; mentality; deformation of tradition and customs; ethnos; process; progress; activity of the masses; theories; spiritual culture; gerontocracy; teacher-mentor; spiritual blood; ancestor; etiquette; model; yurt; symbol; society; ethno-etiquette; training; education; ethnoculture; patriot; strategy; goal; tasks; humanist; self-realization; patriotism; propaganda; youth.

ӘОЖ 557.3:61(075.3)

ҒТАХР 14.35.09

DOI 10.37238/1680-0761.2021.82(2).5

БАЙЗАК У.*, БАЙЗАКОВА Б.**А.Ясауи атындағы халықаралық қазақ-түрік университеті, Түркістан, Қазақстан*****Корреспондент авторы: usen.baizak@ayu.edu.kz****E-mail: usen.baizak@ayu.edu.kz, bakyt.baizakova@ayu.edu.kz****«МЕДИЦИНАЛЫҚ БИОФИЗИКА» ПӘНІН ОҚЫТУДЫ ЖЕТІЛДІРУДІҢ
КЕЙБІР ЖОЛДАРЫ**

Аңдатпа. Мақалада қазіргі заман талаптарына сәйкес медициналық жоғары оқу орындарында болашақ дәрігерлерді дайындауда медициналық биофизика пәнін оқытуды жаңаша ұйымдастыру проблемасы қарастырылған. Осыған байланысты медициналық биофизика пәнін оқытуда заман мен қоғам талаптарын қанағаттандыратын, ғылым саласындағы соңғы жаңалықтар ескерілген жаңа мазмұндағы типтік бағдарлама мен соған сәйкес оқу жоспарын жасау, жаңа оқулық ұсыну, студенттің өз бетінше білім алуына және оны меңгеруіне ықпал ететін есептер мен тест жинағын дайындау, яғни «Медициналық биофизика» пәні үшін оқу-әдістемелік кешен құру тәрізді жұмыстар жасау қажеттігі туындайды. Біздің, түрлі дерек көздеріне жүргізген талдауларымыз, аталған пән бойынша оқу-әдістемелік кешен жасау туралы терең ғылым тұрғыдан жүргізілген педагогикалық зерттеулердің қажетігін көрсетті. Мақалада осы мәселелерді шешудің жаңа жолы ұсынылған.

Кілт сөздер: медициналық биофизика; физика; болашақ дәрігер; жоғары медициналық оқу орны; студент; кәсіби білім беру.

Кіріспе

XX ғасырдың соңында басталып XXI ғасырдың басында одан ары жалғасқан, бүкіл әлемге тән құбылыс - білім, ғылым және қоғамдық қатынастырдың даму қарқынының үдемелі түрде артуы әлемдегі осы кезге дейінгі қалыптасқан білім беру, маман дайындау т.б. үрдістердің өзгеруіне үлкен ықпал етті.

Бұл құбылыстан ҚР сырт қалған жоқ, еліміздің бүкіл әлемдік білім беру қауымдастығына енуі елде қалыптасқан білім беруді түбегейлі өзгертуге алып келді. Соның бір көрінісі ретінде медициналық ЖОО білім беруді атауға болады. Өткен ғасырда, көптеген жылдар бойы қалыптасқан, болашақ дәрігерлерді дайындаудың «6+1» жүйесі 2007 жылдан бастап «5+2» жүйесіне өтті, ал қазірге уақытта, яғни 2019-2020 оқу жылынан бастап болашақ дәрігерлерді дайындау «5+1» жүйесі бойынша жүргізу қабылданды. Бұл өзгерістер қазіргі қоғам мен оның талаптарын толық қанағаттандыратын маман дайындауға қол жеткізеді деп саналады.

Осындай өзгерістер, медициналық жоғары оқу орындар мен университеттердің медициналық факультеттерінде осы кезге дейін қалыптасқан білім беру жүйесін өзгертуге, яғни білім беру жүйесін жаңаша ұйымдастыруға алып келетіні белгілі. Осы жағдайда байланысты болашақ дәрігерлерді дайындау ісінде өзіндік үлесі бар медициналық биофизика пәнін қалай оқыту керек деген ой туындайды.

Зерттеу материалдары мен әдістері

Алдымен, медициналық биофизика пәні болашақ дәрігерлерге қаншалықты қажет, ол қандай теориялық мәліметтер береді, қандай дағдыларға үйретеді деген заңды сұраққа жауап іздейік.

ҚР Денсаулық сақтау министрілігі 2017 жылғы 17 шілдедегі № 530 бұйрығымен "Медициналық және фармацевтикалық мамандықтар бойынша мемлекеттік жалпыға бірдей міндетті стандарттар мен үлгілік кәсіптік оқу бағдарламаларын" бекітті. Осы құжатқа сәйкес ҚР медициналық жоғары оқу орындары жаңа тұрпаттағы оқу жоспары мен оқу бағдарламаларын алды. Әрине жаңа жоспар ғылымның, оның ішінде медицинаның даму ерекшеліктерін, шет ел білім беру жүйесінің педагогикалық жетістіктерін ескере отырып жасаған, бұған ешқандай дау ата алмаймыз.

Бірақ, жаңа жоспарды қарай отырып, тағы да әттеген-ай деген ойға қаласын. Бұрын жоғары медициналық оқу орындарында физика, биофизика математика деген пәндер жеке-жеке оқытылып келген болатын, кейін бұл пәндер біріктіріліп медициналық биофизика деп аталынды. 2017 жылғы жаңадан қабылданған жоспарға сәйкес ендіге жерде бұл пән міндетті түрде оқытылатын пәндер қатарынан алынып тасталды. Осыған сәйкес ҚР көптеген медициналық университеттері аталған пәнді өз оқу жоспарларына қоспай отыр, яғни оны оқып меңгерудің қажеті жоқ, оған бөлінген уақытты клиникалық қажетті пәндерге жұмсаған дұрыс деп шешті. Осы жерде денсаулық сақтау министрлігінің осы шешімі қаншалықты дұрыс, мұндай шешім неге негізделіп қабылданды, шетел жоғары медициналық оқу орындарында бұл пән оқытыла ма деген заңды сұрақ туындайды.

Көптеген елдерде, оның ішінде көршіміз Ресейдің барлық медициналық жоғары оқу орындарында, Түркия Республикасындағы Гази, Ходжатеппе, Чехияның Карлов, Прибалтика т.б. көптеген елдердің университеттеріндегі медицина факультеттерінде биофизика немесе медициналық биофизика, ал кей елдерде медициналық физика деп аталып, оқытылады.

Менің медициналық жоғары оқу орында қызмет атқарғаным 40 жылға таянды, соңғы жылдары медициналық факультетке қабылданғандар арасында физика пәнін меңгерген немесе оны аз да болса білетін студенттер саны күрт төмендеп кетті. Оған дәлел жыл сайын қыркүйек айының басында медицина факультетінің 1 курсына қабылданған студенттерден биофизикаға қажетті физикалық заңдар мен түсініктер туралы мәлімет жинаймын, сонда байқағаным, ұсынған 40 сұраққа толық жауап бермек түгіл, оның 10-15 сұрағына дұрыс жауап беретін студенттер саны сиреп кетті. Оның себебін сұрасам барлығы бір ауыздан, ағай Сіздің физикаңызды соңғы 2-3 жылда оқымақ түгіл, физика оқулығының бетін ашқан жоқпыз, өйткені ол пәннен ҰБТ тапсырмаймыз, оған кеткен уақытты биология, химия т.б. пәндерге арнадық деп жауап береді. Бұл өте қауіпті тенденция, болашақ дәрігерге медициналық құралдарды оқып үйрету мен меңгеруіне қажетті теориялық мәліметтер физика пәні арқылы қалыптасады емес пе, олай болса, физика пәнінің болашақ дәрігерлерге қажеттігін ескеріп, ҚР білім және ғылым министрлігі медициналық мамандыққа түсетін талапкерлерден физика пәні бойынша ҰБТ тапсыруын қарастырса дұрыс болар еді, өйтпеген жағдайда жоғарыдағы тенденция жалғаса берсе, біраз уақыттан соң физикадан «жүрдай» болған білімсіз, медициналық техникадан «қорқатын» дәрігерлерді дайындаймыз. Онсыз да қазіргі кезеңде ауруханалар мен емханаларда көптеген медициналық техникаларды шаң басып жатыр, онымен жұмыс істей алатын білікті дәрігер жоқ.

Жалпы адам денесінде орын алатын көптеген құбылыстарды шартты түрде анатомиялық, физиологиялық, химиялық және физикалық деп бөлу қалыптасқан дүние. Соның ішінде жүректің қан айдауын, көру, есту, сезіну, бұлшық еттің жиырылу және т.б. физиологиялық құбылыстардың негізі таза физикалық процесстерге келіп тіреледі және аталған құбылыстарды физиканың заңдылықтары арқылы ғана түсіндіруге болады. Мысалы, жүректің жиырылуы, көру мен естудің және т.б. құбылыстардың алғашқы қадамы аталған мүшелерде (жүрек құлақшасындағы синус түйініндегі, көздің тор қабатындағы таяқшаларында, құлақтың Корти мүшесінде) биопотенциалдың пайда болуын және соның негізінде пайда болған токтың нерв бойымен таралуынан басталады. Өздеріңіз байқағандай аталған құбылыстарың басы аталған мүшелердің жасушасындағы биопотенциалдың пайда болуына тікелей байланысты, осы құбылыстардың механизмін толық түсіндіру тек биофизика пәнінің міндетіне кіреді, ол таза физикалық құбылыстар. Жүректің жиырылуы мен оның өзгерісін өлшеу мен тіркеуді, яғни ЭКГ-ның негізі физикадағы дипольдің потенциалы туралы құбылысқа тікелей байланысты, ал қан тамырлар жүйесінің күйін анықтау, яғни қан тамырларының қанға толуын зерттеуге арналған электрореография әдісі де физиканың Ом заңы негізінде жүргізіледі, мұның да негізінде физикалық құбылыс жатыр, мұндай мысалдарда көптеп келтіруге болады [1].

Қазіргі кезеңде ядролық медицина үлкен қарқынмен дамуда, оған мысалдар жеткілікті. Аталған әдіс арқылы обыр ауруының пайда болуын жасуша деңгейінде анықтауға қол жеткізілуде, олардың қатарындағы инновациялық радиотерапевтік құрал «MR Linac», МРТ, ПЭТ және т.б. диагностикалық әдістердің негізі атомдық физикада жатыр.

Жалпы медициналық биофизика пәнінің алдында тұрған міндеттері жоғарыда аталған мысалдармен шектеліп қоймайды, оның міндетіне болашақ дәрігерлерді медицинада қолданылатын замануи диагностикалық және терапиялық құралдармен таныстыру, олардың жұмыс істеу

принциптерін талдау жасау да жатады, яғни болашақ дәрігерлерге медициналық техника туралы алғашқы білімнің негізін қалау осы медициналық биофизика пәніне жүктелген [2].

Қазіргі кезеңде емдеу ісінде түрлі дәрі-дәрмекпен қатар, сан алауан физикалық факторлар арқылы емдеу де кең тараған. Оған мысал ретінде электрофорезді, Дарсонвалды, ультра, аса жоғары жиілікті (УЖЖ, АЖЖ), т.б. токтарды атасақ жеткілікті. Медициналық биофизика пәні осы аталған терапиялық емдеудің физикалық механизмін ашып түсіндіреді, яғни электр өрісі мен жоғары жиілікті токтар арқылы зарядталған иондар мен токтың адам денесі арқылы таралуын қарастырады, бұл жерде де электр өрісі, Кулон заңы, айнымалы және тұрақты ток, электромагниттік өріс әсерлерінен адам денесіндегі иондардың өзгерісін қарастырады [3].

Зерттеу нәтижелері

Осы айтылған ойларды және болашақ дәрігерлерді кәсіби тұрғыдан дайындау туралы ғылыми - педагогикалық зерттеулерді басшылыққа ала отырып ЖОО дәрігерлерді дайындауда «Медициналық биофизика» пәнінің орны ерекше екендігіне көз жеткізуге болады.

Медициналық ЖОО оқылатын іргелі(фундаментелды) пәндердің қатарына жататын «Медициналық биофизика» пәнінің маңызы туралы М.В.Волькенштей «Биофизикалық зерттеулер негізі физикалық тұрғыдан жүргізілетіндіктен биофизиканы тіршілікті молекулалық деңгейден биосфералық деңгейге дейін зерттейтін физика» деп атаған, ал Ю.Владимиров және басқалары «Биофизика-қарапайым өсімдіктен бастап, тірі ағзалардағы жүйелер арасындағы өз ара байланыс механизмін атом-молекулалық, субжасушалық, жасушалық, ұлпалық және ағзалық деңгейде қарастыратын физика» деп көрсеткен [4, б.12; 5, б.19].

Жалпы жоғары оқу орнында болашақ мамандарды дайындау проблемасына арналған ғылыми-педагогикалық зерттеулер мол, бірақ солардың қатарында болашақ дәрігерлерге «Медициналық биофизика» пәнін оқытудың осы заманғы физика мен медицинада ашылған құбыластар мен оларды медицинада қолдану туралы көлемді, терең ғылыми тұрғыдан жүргізілген зерттеулер аз.

Біздің, ғылыми – педагогикалық зерттеулерге, түрлі дерек көздеріне жүргізген талдауларымыз мына жайтарды көрсетті. А.Н.Бирюкова өз зерттеуінде физика пәнін биологиялық пәндермен интеграциялау арқылы дәрігер- студенттерді кәсіби мәселелерді шешуге дайындаудың жолдарын қарастырған, ал А.В.Тарасова физикалық практикум арқылы медициналық ЖОО студенттерінің кәсіптік құзырлығын қалыптастыруды ұсынады [6-7]. Н.Г.Арзуманян Н.И.Боциев, И.Ф.Боциевтер медициналық ЖОО физикалық эксперимент пен физикалық практикумды оқыту ерекшелігін зерттеген [8-9]. Ю.И.Никитина қазіргі заманғы медицинада түрлі деңгейдегі медициналық техникалық құралдардың көптеп қолданылуына байланысты болашақ дәрігерлердің политехникалық күзінеттілігін қалыптасуы «физика» пәніндегі тақырыптарды кәсіби бағытта қарастыру арқылы іске асыруды ұсынады, ал К.А.Адырин-заде, Е.Л.Рязанова, Д.Е.Суетенков, Г.В.Бирюкова, И.В.Зенина зерттеулері физика пәнін оқыту барысында болашақ дәрігерлердің кәсіби құзыреттілігін қалыптастырудың жолдарын қарастырған [10- 13].

Біз ұсынып отырған ғылыми зерттеуге мазмұны бойынша жақын жұмыстың бірі К.Абдыбалиеваның зерттеу жұмысын атауға болады. Ол өз зерттеуінде медициналық ЖОО медициналық және биологиялық физиканы оқытуды жетілдірудің жолын ұсынған. Ол 1 курс студенттерінің мектеп физика мен математика, биология пәндері бойынша білім деңгейін анықтап, анықталған кемшіліктер бойынша тиісті шаралар жасау арқылы биофизика пәнін меңгеуді жетілдіруді ұсынады, осындай зерттеу жұмыстары Г.В.Чернова, Е.Н.Денисов еңбектерінде де кездеседі, олар медициналық биофизика пәнін оқытуда физиология, биология, химия пәндеріндегі заңдылықтар мен түсініктерді, яғни пән аралық байланысты ескеруді ұсынады [14-15]. Б.С.Уалиханова өз зерттеуінің басты бағыт ретінде - пән аралық байланысты, яғни медициналық биофизика пәнінде қарастырылған түрлі физикалық заңдылықтар мен құбылыстарды «жалаң» қарастырмай, олардың клиникалық пәндерде қолданылуын қарастыру арқылы студенттердің пәнге деген кәсіби қызығушылығын туғызуды ұсынған [16]. Қазіргі заманғы медицина өз қызметінде түрлі диагностикалық және терапиялық құралдарды кең түрде қолданады, У.А.Байзақ, О.Д.Дайырбеков өз зерттеулерінің басты бағыты ретінде осы мәселені қарастырған. Олар «Медициналық биофизика» пәнінде заманауи медициналық техникалардың жұмыс істеу принциптерінің физикалық негізін ашып, ол медтехникалардың қандай клиникалық пәндерде қажет болатындығын ескере отырып оқытудың жаңа педагогикалық технологиясын ұсынады [17].

Осындай тұжырымды Украинаның Ұлтық медициналық университеті оқытушылары да ұстануда. Олар студенттерді жоғары технологиялық медициналық құрал жабдықтармен жұмыс істеуді төменгі курстан бастап, арнаулы жабдықталған лабораторияларда бастауды ұсынады [18].

Шет елдік медициналық жоғары оқу орындарында медициналық биофизика (шет елдерде бұл пән медициналық физика деп аталады) пәнінің болашақ дәрігерлерді кәсіби дайындаудағы қажеттілігі мен маңызын ескеріп, оны оқыту мәселесін күн тәртібінен түсірген емес. Соңғы жылдары медицинаға физика ғылымының ықпалының күрт артуы, оны оқытуды жақсарту қажеттілігін көрсетіп отыр, осы орайда В.Issa «Медициналық физика бойынша білімнің аймақтық және халықаралық мәселелері» атты зерттеуінде физикалық білім мен оны игеру дағдылары арасындағы алшақтық мәселелеріне тоқталған, оны жақсартудың жолы ретінде жаңа бағдарламалар ұсынып, оны білім беру ісіне ығалайлау керектігін атаған [19].

Ал G.Zlateva, E.Tsankova өз зерттеулерін медицина факультеті студенттерін медициналық физиканы оқытуда қолданылған инновациялық және бейрәсімді оқыту әдістерінің тиімділігін анықтаған, зерттеу нәтижесі студенттердің білім алуын пассивті түрден, белсенді шығармашылық процеске айналатындығын атаған [20].

Біз жоғарыда қарастырған зерттеулердің арасынан медицина саласына қойылып отырған қазіргі заманғы талаптарынан туындайтын, болашақ дәрігерлерді осы талаптар негізінде жаңаша дайындау туралы зерттеулерді кездестіре алмадық.

Оның үстіне қазіргі заманғы ЖОО алдында тұрған үлкен мәселенің бірі - болашақ маманның қажетті білімді өз бетінше тауып, меңгеріп алуына жағдай жасау, ықпал ету болып табылады.

Бұрын ЖОО оқытушылары студенттерге тақырыпты «шайнап» берсе, ендігі кезеңде олар берілген тақырыпты өз беттерінше зерттеп, тиісті тапсырмаларды орындап келуі тиіс, ал оқытушы болса, студенттің тақырыпты қаншалықты терең меңгергенін, тақырыптың қай тұстарын толық түсінбегендігін анықтап, тиісті педагогикалық іс-шаралар қолданады, мұны осы заманғы ЖОО білім берудегі соңғы үрдіс деп атауға болады.

Қазіргі кезеңде болашақ дәрігерлерді дайындау мерзімінің қысқару мен дәрігерге қойылатын талаптың артуы, маман дайындуды жаңаша жүргізуде талап етеді. Бұл өз кезегінде медициналық ЖОО оқылтын «Медициналық биофизика» пәнінің оқытуды жаңаша ұйымдастуды талап кетеді.

Қорытынды

Осыған байланысты медициналық ЖОО-да «медициналық биофизика» пәнін оқытуда заман мен қоғам талаптарын қанағаттандыратын, ғылым саласындағы соңғы жаңалықтар ескерілген жаңа мазмұндағы типтік бағдарлама мен соған сәйкес оқу жоспарын жасау, жаңа оқулық ұсыну, студенттің өз бетінше білім алуына және оны меңгеруіне ықпал ететін есептер мен тест жинағын дайындау, яғни «Медициналық биофизика» пәні үшін оқу-әдістемелік кешен құру тәрізді жұмыстар жасау қажеттігі туындайды. Біздің, түрлі дерек көздеріне жүргізген талдауларымыз, аталған пән бойынша оқу-әдістемелік кешен жасау туралы терең ғылым тұрғыдан жүргізілген педагогикалық зерттеулердің қажетігін көрсетті.

Осы қайшылықтардың шешімін табуда өзіндік үлес қосатын медициналық жоғары оқу орындарында болашақ мамандарды кәсіби даярлауда медициналық биофизика пәнін оқыту әдістемесін жетілдіруді теориялық тұрғыдан зерделеу зерттеудің өзектілігін айқындады.

Бұл айтылғандарды орындау үшін мынандай ұйымдық және педагогикалық мәселелердің шешілуі тиіс:

- «Медициналық биофизика» пәнінде физика мен медицина ғылымдарының соңғы жаңалықтарын қолдау;
- «Медициналық биофизика» пәнінің типтік бағдарламасын жаңа талаптарға сәйкес дайындау;
- «Медициналық биофизика» пәнінің мазмұнын заман талаптарын қанағаттандыратын деңгейде қайта қарап, толықтыру;
- «Медициналық биофизика» пәні оқулығын жаңа талаптарға сәйкес жазу;
- Оқудың қазіргі заманғы талаптарына сәйкес, студенттердің медициналық биофизика пәнін өз беттерінше меңгеруін қамтамасыз ету үшін қажетті оқу-әдістемелік кешен дайындау.
- Қазақ тіліне аударылатын 100 оқулық тізіміне «Медициналық биофизика» оқулығын қосу және қазақ тіліне аудару қарастырылсын.
- Медициналық жоғары оқу орындарына түсетін талапкерлерден физика пәні бойынша тест тапсыру міндеттелсін.

ӘДЕБИЕТ

- [1] Федорова В.Н. Медицинская и биологическая физика / В.Н. Федорова, Е.В. Фаустова. -М: ГЭОТАР -Медиа, 2009. -592 с.
- [2] Медициналық биофизика. Типтік бағдарлама. [ҚР ДСМ 18.03.2007 ж. бекіткен]. -13 б.
- [3] Улащик В.С. Общая физиотерапия / В.С. Улащик, И.В. Лукомский. -Мн.: Книжный двор, 2003.-512 с.
- [4] Волькенштейн М.В. Общая биофизика / М.В.Волькенштейн. -М.:Наука, 2002.-245 с.
- [5] Владимиров Ю.А. Биофизика / Ю.А.Владимиров, А.А.Рощупкин, А.В.Потапенко.- М.:Наука,1998.-255 с.
- [6] Бирюкова А.Н. Подготовка к решению профессиональных задач студентов медицинских вузов при обучении физике с учетом междисциплинарной интеграции: автореф. дис. на соискание уч. степени канд. пед. наук: спец. 13.00.02 – «Теория и методика обучения и воспитания» / А.Н. Бирюкова. – М., 2013.- 34 с.
- [7] Тарасова А.В. Физический практикум как средство формирования профессиональных компетенции студента медицинского вуза: автореф. дис. на соискание уч. степени канд. пед. наук: спец. 13.00.02 – «Теория и методика обучения и воспитания». / А.В. Тарасова. - М.,2012. -22 с.
- [8] Арзуманян Н.Г. Формирование обобщенных экспериментальных умений студентов медицинского вуза в процессе обучения физике: дис. ...канд.пед.наук: 13.00.02 / Н.Г.Арзуманян.- Омск, 2014. - 176 с.
- [9] Боциев Н.И., Боциев И.В. Особенности физического практикума в медицинском вузе / Н.И.Боциев, И.В.Боциев. // Вектор науки ТГУ Серия: педагогика, психология. -2013.- №4. -С. 38-40
- [10] Никитана Ю.И. Формирование политехнических компетенции будущего врача в процессе изучения дисциплины «физика и математика»: автореф. дис. на соискание уч. степени канд. пед. наук: спец. 13.00.02 – «Теория и методика обучения и воспитания» / Ю.И. Никитана. - Казань, 2015. - 26 с.
- [11] Адыширин-заде К.А. Формирование профессиональных компетенций будущих врачей / К.А.Адыширин-заде. // Педагогические науки. Серия: Проблемы подготовки специалистов. - 2009. - №3, -С.248-251
- [12] Рязанова Е.Л. Реализация принципа профессиональной направленности в курсе физики медвузов (на примере факультета высшего сестринского образования): автореф. дис. на соискание уч. степени канд. пед. наук: спец. 13.00.02 – «Теория и методика обучения и воспитания» / Е.Л.Рязанова. -М., 1999. - 126 с.
- [13] Суетенков Д.Е. Преподавание вопросов биофизики в медицинском вузе. / Д.Е.Суетенков, Г.В.Бирюкова, И.В.Зенина // Бюллетень медицинского интернет конференций. -2016, -том.5, -№ 11, - С.1371-1371
- [14] К.Абдыбалиева Совершенствование процесса обучения медицинской и биологической физике в медвузе: дис. ...канд.пед.наук: 13.00.02.–Теория и методика обучения и воспитания(физика) / К.Абдыбалиева. - Бишкек, 2011. - 187 с.
- [15] Чернова Г.В. Проблемы преподавание биофизики в медвузе. / Г.В.Чернова, Е.Н.Денисов // NovaInfo -2018, -№78, -С.222-225
- [16] Б.С.Уалиханова Медициналық жоғары оқу орнында физиканы кәсіби бағытта оқытудың әдістемесі: дис. PhD: 6D011000- философия / Б.С.Уалиханова. -Алматы, 2017. -127 б.
- [17] Байзақ У.А. Болашақ дәрігерлерді кәсіби дайындауда медициналық техникаларды қолданудың педагогикалық технологиялары: монография / У.А.Байзақ, О.Д.Дайырбеков -Алматы: Эверо, 2011. – 320 б.
- [18] Tsekhmister Ya.V.,Chalyi A.V., Chalyu K.A. Teaching and learning of medical physics and biomedical engineering in Ukrainian medical universities. // IFMBE Proceedings Volume 25, Issue 12, 2009, Pages 383-384World Congress on Medical Physics and Biomedical Engineering1: General Subjects; Munich; Germany; 7 September 2009 through 12 September 2009.
- [19] Issa B. Medical physics education and training: Regional and international challenges. // IFMBE Proceedings Volume 25, Issue 12, 2009, Pages 204-207World Congress on Medical Physics and Biomedical Engineering1: General Subjects; Munich; Germany; 7 September 2009 through 12 September 2009.

[20] Zlateva G., Tsankova E. Application of innovative methods to optimize the learning process in physics for medical students (Conference Paper) // AIP Conference Proceedings Volume 1203, 2010, Pages 1298-1301 7th International Conference of the Balkan Physical Union; Alexandroupolis; Greece; 9 September 2009 through 13 September 2009.

REFERENCES

- [1] Fedorova, V.N, Faýstova, E.V. (2009). Meditsinskaya i biologicheskaya fizika [Medical and biological physics]. Moscow: GEOTAR-Media [in Russian].
- [2] Meditsinalyq biofizika. Tipik baǵdarlama [Medical biophysics. A typical program] (2007) QR DSM from 18.03.2007 Astana. [in Kazakh].
- [3] Ýlaik, V.S, Lýkomskaı, I.V. (2003). Obıaıa fizioterapiya [General physiotherapy]. Minsk:Knizhnyı dvor [in Russian].
- [4] Volkenshtein, M.V, (2002). Obshaya biofizika [General biophysics]. Moscow: Nauka [in Russian].
- [5] Vladimirov, Iy.A, Roýpkın, A.A, Potapenko, A.V. (1998). Biofizika [Biophysics]. Moscow: Nauka [in Russian].
- [6] Bırıýkova, A.N. (2013). Podgotovka k resheniyú professionalnyh zadach stýdentov meditsinskıh výzov pri obýchenii fizike s ýchetom mejdistsiplinarnoi integratsii [Preparation for the solution of professional tasks of students of medical universities in the study of physics with accounting for interdisciplinary integration]. Extended abstract of candidate's thesis. Moscow [in Russian].
- [7] Tarasova, A.V. (2012). Fizicheskii praktikúm kak sredstvo formirovaniya professionalnyh kompetentsii stýdenta meditsinskogo výza [Physical practice as a means of forming professional competence of a student of a medical university]. Extended abstract of candidate's thesis. Moscow [in Russian].
- [8] Arzymanian, N.G. (2014). Formirovaniye obobennyh eksperimentalnyh ýmenii stýdentov meditsinskogo výza v protsesse obýcheniya fizike [Formation of generalized experimental skills of medical students in the process of teaching physics]. Candidate's thesis. Omsk [in Russian].
- [9] Botsiev, N.I, Botsiev, I.V. (2013). Osobennosti fizicheskogo praktikúma v meditsinskom výze [Features of a physical workshop in a medical university]. Vector nauki TGU. Seriya: Pedagogika, Psychologiya - Features of a physical workshop at a medical university, 2. 38-40 [in Russian].
- [10] Nikitana, Iy.I. (2015). Formirovaniye politehnicheskıh kompetentsii býdyúego vracha v protsesse ızyúheniya distsipliny «fizika i matematika» [Formation of polytechnical competence of the future doctor in the process of studying the discipline "physics and mathematics"]. Extended abstract of candidate's thesis. Kazan [in Russian].
- [11] Adyshirin-zade, K.A. (2009) Formirovaniye professionalnyh kompetentsii býdyúıh vrachei [Formation of professional competences of future doctors]. Pedagogicheskie nauki. Seriya: Problemy podgotovki spetsialistov - Pedagogical sciences. Series: Problems of training specialists, 3, 248-251 [in Russian].
- [12] Rıazanova, E.L. (1999). Realizatsiya printsıpa professionalnoi napravlennosti v kýrse fiziki medvýzov (na primere fakúlteta vysshego sestrińskogo obrazovaniya) [Ryazanova E.L. Implementation of the principle of professional orientation in the physics course of medical universities (on the example of the faculty of higher nursing education)]. Candidate's thesis. Moscow [in Russian].
- [13] Sýetenkov, D.E, Bırıýkova, G.V, Zenina, I.V. (2016). Prepodavaniye voprosov biofiziki v meditsinskom výze [Teaching questions of biophysics at a medical university]. Bıýlleten meditsinskogo internet konferentsii - Bulletin of Medical Internet Conferences, 5, Issue 11, 2016, pp. 1371-1374 [in Russian].
- [14] Abdybalieva, K. (2011). Sovershenstvovaniye protsessı obýcheniya meditsinskoı i biologicheskoi fizike v medvýze [Improving the process of teaching medical and biological physics in a medical university]. Candidate's thesis. Bishkek [in Russian].
- [15] Chernova, G.V, Denisov, E.N. (2018). Problemy prepodavaniya biofiziki v medvýze [Problems of teaching biophysics in a medical university]. Nova Info, 78, 222-225 [in Russian].
- [16] Ýalıhanova, B.S. (2017). Meditsinalyq joǵary oqý ornynda fizikany kásibi baǵytta oqytýdyń ádistemesi [Methods of teaching physics in a professional direction at the Medical University]. PhD doktor's thesis. Almaty [in Kazakh].
- [17] Baızaq, Ý.A, Daıyrbekov, O.D. (2011). Bolashaq dáriǵerlerdi kásibi daıyndaýda meditsinalyq teńnikalary qoldanıdyń pedagogikalıq teńnologıalary [Pedagogical technologies for the use of medical equipment in the professional training of future doctors]. Almaty: Evero [in Kazakh].

[18] Tsekhmister, Ya.V, Chalyi, A.V, Chalyy, K.A. (2009). Teaching and learning of medical physics and biomedical engineering in Ukrainian medical universities. IFMBE Proceedings Volume 25, Issue 12, Pages 383-384, World Congress on Medical Physics and Biomedical Engineering1: General Subjects; Munich; Germany.

[19] Issa, B. (2009). Medical physics education and training: Regional and international challenges. IFMBE Proceedings Volume 25, Issue 12, Pages 204-207 World Congress on Medical Physics and Biomedical Engineering1: General Subjects; Munich; Germany.

[20] Zlateva, G, Tsankova, E. (2009). Application of innovative methods to optimize the learning process in physics for medical students (Conference Paper). AIP Conference Proceedings Volume 1203, 2010, Pages 1298-1301 17th International Conference of the Balkan Physical Union; Alexandroupolis; Greece.

Байзак У, Байзакова Б.

**ОБ ОДНОМ ПУТИ СОВЕРШЕНСТВОВАНИЯ ПРЕПОДАВАНИЯ МЕДИЦИНСКОЙ
БИОФИЗИКИ**

Аннотация. В статье изложена проблема организации обучения медицинской биофизики в подготовке будущих врачей в медицинских вузах в соответствии с современными требованиями и с учетом передовых научных разработок. В связи с этим возникает необходимость в создании типовой программы нового содержания с учетом последних нововведений в области науки, разработка нового учебного плана, разработка нового учебника, подготовка заданий и тестовых сборников, способствующих самостоятельному обучению студента и его освоению, т. е. создание учебно-методического комплекса для дисциплины «Медицинская биофизика». Наши анализы различных источников показали необходимость глубоких научных исследований в создании учебно-методического комплекса по данной дисциплине. В статье представлен один из таких способов решения этих проблемы и способы решени данной проблемы.

Ключевые слова: медицинская биофизика; физика; будущий врач; высшее медицинское учебное заведение; студент; профессиональное образование.

Baizak Usen, Baizakova Bakhyt

ON ONE WAY TO IMPROVE TEACHING OF “MEDICAL BIOPHYSICS”

Annotation. The article describes the problem of organizing the training of medical biophysics in the training of future doctors in medical universities in accordance with modern requirements. In this regard, there is a need to create a model program of new content, taking into account the latest innovations in science, to develop a new curriculum, develop a new textbook, prepare assignments and test collections that contribute to the student's independent learning and development, i.e. methodological complex for the discipline "Medical Biophysics". Our analyzes of various sources showed the need for deep scientific research in the creation of an educational and methodological complex in this discipline. The article presents one such way to solve these problems.

Keywords: medical biophysics; physics; future doctor; higher medical educational institution; student; professional education.

ӘОЖ 373
FTAXP 14.09.15
DOI 10.37238/1680-0761.2021.82(2).6

¹СӘДУАҚАС Г.Т., ²ТУРАЛБАЕВА А.Т., ³КАЖИМОВА К.Р.*

^{1,2}Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті, Алматы, Қазақстан

³М. Өтемісов атындағы Батыс Қазақстан университеті, Орал, Қазақстан

*Корреспондент авторы: kkr_1980@mail.ru

E-mail: gulbanu_sadvakasova@mail.ru, turalbaeva_a@mail.ru, kkr_1980@mail.ru

БОЛАШАҚ ПЕДАГОГ МАМАНДАРДЫ КӘСІБИ ДАЯРЛАУДЫҢ ТЕОРИЯЛЫҚ АСПЕКТІЛЕРІ

Аңдатпа. Ұсынылып отырған мақалада ЖОО-да болашақ мамандарды қалыптастырудағы «кәсіби даярлық» ұғымына акцент беріледі. «Кәсіби даярлық» ұғымының мәні философиялық тұрғыда «кәсіпке бейімделу – барлық ғылымдармен айналысу»; «жақсы ойлау, жақсы сөйлеу, жақсы еңбек ету»; «адамгершілік сапасы мен білімі тұрғысынан үйлесімділікті жетілдіріп отыру»; «ғылымдар топтауын (классификациясын) қарастыру» және т.б. деп сипатталады. Ал психологиялық қызмет түрінде «кәсіби даярлық» ұғымының құрылымы: субъектінің психикалық дамуында белгілі бір микросатылар; жоғары оқу орындары жағдайында әлеуметтену процесі; академиялық үлгерімде жетістікке жету мотивациясы; адам санасының жүйелі ұйымдасуы деп беріледі. Қазақстандық, отандық және шетелдік ғалымдардың зерттеулерін негізге ала отырып, «Кәсіби даярлық» ұғымының контент талдауы ұсынылады. Мақалада талданған теориялық талдаулар өз кезегінде ЖОО-да мамандарды даярлаудағы білім беру бағдарламаларының оқытылуы барысында түлек атрибуттарын қамтамасыз етуге көмегін тигізери анық. «Кәсіби даярлау» ұғымының теориялық аспектілерін зерделеп, студенттердің кәсіби даярлығы үшін анықталған критерийлердің деңгейлерін анықтауда эксперимент жұмыстары талданады. Студенттердің кәсіби даярлануына байланысты Е.Е.Туниктің «Жеке адамның (креативтілік) шығармашылығын психодиагностикалау» сауалнамасы алынып, оның нәтижелері беріледі.

Кілт сөздер: кәсіби даярлық; мотивация; кәсіби-тұлғалық қасиеттер; болашақ мамандарды қалыптастыру; әлеуметтену; түлек атрибуттары; кәсіпке бейімділік; адамгершілік сапа; өзін-өзі дамыту; әлеуметтік мотив; креативтілік.

Кіріспе

Қазақстан Республикасында білімнің беталыстары ғасырдағы өркениет пен азаматтық қоғам алдында тұрған міндеттермен тікелей байланысты. Олар: тұлғаны жан-жақты дамыту, оның өзін-өзі жетілдіруі, кәсібилікке бағыттау және кәсіби ұтқырлықты дамыту т.б. екендігін ескерсек, болашақ мамандарды жаңашылдыққа даярлаудың өзектілігі анық байқалады.

Осы орайда, Қазақстан Республикасының «Білім туралы» Заңының 1-бап, 9-1 тармағында: «...білім беру – имандылық, зияткерлік, мәдени, тәндік жағынан дамыту және кәсіби құзыреттілікті қалыптастыру мақсаттарында жүзеге асырылатын тәрбиелеу мен оқытудың үзіліссіз процесі»; 3-бабы 8-тармағында: «оқытудың, тәрбиенің және дамытудың бірлігі» деп атап көрсетіледі [1]. Заңдағы көрсетілген баптар ЖОО-да болашақ мамандарды дайындаудағы ұсынылатын білім беру бағдарламалары мен оқу жоспарларындағы кәсібиліктің, құзыреттіліктің қамтамасыз етілуін қадағалап, болашақ мамандарды кәсіби даярлауға мүмкіндік береді.

Бұған сәйкес, «Қазақстан 2020: болашаққа жол» атты Қазақстан Республикасы мемлекеттік жастар саясатының 2020 жылға дейінгі тұжырымдамасының (Қазақстан Республикасы Үкіметінің 2013 жылғы 27 ақпанындағы №191 қаулысы) мақсаты: жастардың ойдағыдай әлеуметтенуіне, олардың әлеуетін елді одан әрі дамытуға бейімдеуге бағытталған мемлекеттік жастар саясатының тиімді моделін қалыптастыру болып табылады [2]. Тұжырымдамадағы мақсатқа қол жеткізуде бүгінгі студент моделінің қалыптасуындағы бірнеше міндеттерді шешуді болжайды, жастар ортасында моральдық-рухани білім онтологиясы алға шығарылады.

Сондай-ақ, Қазақстан Республикасында білім беруді және ғылымды дамытудың 2020-2025 жылдарға арналған мемлекеттік бағдарламасы бойынша (ҚР Үкіметінің 2019 жылғы 27 желтоқсандағы №988 қаулысы) «Экономиканың және өңірлердің қажеттілігіне сәйкес білім беру мен кәсіби даярлықтың сабақтастығын, үздіксіздігін қамтамасыз ету» бөлімінде «Білім берудің әрбір деңгейіндегі оқыту мазмұны жалпы әдіснамалық шеңберге біріктірілмеген әртүрлі мақсаттар мен күтілетін нәтижелерге құрылады. Қажетті білім, дағды және құзыреттер жиынтығына ие Қазақстан азаматының моделін (бейнесін) айқындайтын өмір бойы оқытудың бірыңғай тұжырымдамасы жоқ. (ұсынылатын білім бағдарламаларының нәтижесіне қарай). Жоғары және жоғары оқу орнынан кейінгі білім алу кезінде студент оқытудың 5 нәтижесін көрсетуі тиіс. Олар:

- оқып жатқан саласындағы білім және түсінік;
- кәсіби деңгейде қолдану, дәлелдерді қалыптастыру және проблемаларды шешу;
- ақпаратты жинау мен түсіндіруді жүзеге асыру;
- ақпаратты, идеяларды, шешімдерді хабарлау;
- оқуды өз бетінше жалғастыру дағдысы деп міндеттейді [3].

Ендеше, жоғарыда көрсетілген әрі талданған нормативтік құжаттардың мақсат, міндеттерін шешу жолында қазіргі кезде маманды сапалы дайындау және болашақта кәсіби іріктеу үшін кәсіби маңызды сапалардың мазмұнын сипаттау және оларды өлшеу бағанасының көрсеткіштері арқылы айқындалған түрленуінің қолайлы шегін анықтау қажеттігі туындап отыр.

Мемлекетіміз үшін білім, ғылымдағы субъективті идеяларды қамтамасыз етуде формальды және формальды емес білім беруді оқытудың нәтижелерін танудың озық жүйесінде, бақытты өмір сүруге қажетті дұрыс және тұрақты әдеттер сезімдерін, ізденушілік мәдениетін меңгеруде пайымын айқындайтын және көшбасшылығын қамтамасыз ететін студенттердің «моральдық компасында» кәсіби даярлау бірінші дәрежелі басымдықтар ретінде қарастырылады.

Сондықтан біз, бүгінгі ұсынып отырған ғылыми мақаламызда «кәсіби даярлық» ұғымына теориялық талдауларды, яғни философиялық, психологиялық және педагогикалық тұрғыдан сипаттаймыз.

Зерттеу материалдары мен әдістері

«Кәсіби даярлық» ұғымына теориялық талдаулар жүргізіліп, оның философиялық, психологиялық, педагогикалық тұрғыдағы категориялық-аппаратын негіздеуде контент талдау әдісі жүзеге асырылады.

Философиялық болмысқа бағытталған болжамдарға тыңғылықты талдаулар мен логикалық пайымдаулардың жасалуы «кәсіп», «даярлық» ұғымдарының білімдік мәнін ашуға көмегін тигізеді. Сондықтан біз, болашақ мамандарды кәсіби даярлаудағы диалектикалық тұрғыдан болмыстың себеп-салдарлық сипатын бейнелейтін философиялық талдауларға тоқталамыз.

Ертедегі Грекияның алғашқы философтары стихиялы материалистік бағытты ұстануымен ерекшеленеді. Олар бүкіл дүниені тұтастай алып қарап, әлемнің, дүниенің түп негізін, алғашқы бастамасын табуға тырысты. Сондай-ақ, ежелгі грек ойшылдары өз еңбектерінде ұстаздың балаларды тәрбиелеудегі рөліне ерекше көңіл бөлген. Кәсіпке бейімделу идеясы ежелгі грек философы Платонның (б.з.д.427-347) еңбектерінде: «Менің ойымша, барлық ғылымдармен айналыса отырып, егер олардың бір-біріне болмыстары арқылы бірігуін тапсақ, қандай-да бір мақсатқа жетуге болады, бұл жұмыс өз нәтижесін берері анық» деп түсіндіреді [4]. Философтың идеясының өміршеңдігі бүгінгі күнге дейін ұштасып, маңызын жойған жоқ. Біздің тұжырымдауымыз бойынша қандай да бір ғылымға енудің өзі даярлықты қажет ететіндігі табиғи құбылыс ретінде сипат алады.

Демокрит (б.з.д. 460-360) алғаш рет адамның, адамзаттың, қоғамның пайда болып, қалыптасуын әлемдік даму процесінің бір бөлігі ретінде қарастырды. Ол өз еңбектерінде адамдар табиғатынан емес, көп жаттығудың нәтижесінде жақсы адам болып қалыптасатындығын негізгі ұстаным ретінде көтере отырып, балаға жақсы тәрбие беру үшін «жақсы ойлауға, жақсы сөйлеуге, жақсы еңбек етуге», – үйрету қажеттігін пайымдаған [4, б. 69].

Сократ (б.з.д.469-399) өз заманындағы натурфилософияның негізін салушылардың бірі. Философ әлемдегі иерархияны құрастырумен айналысты. Ол әлемді түсінгісі келді, бірақ оны басқаша мәнерде қарастырды. Сократ құбылыстан құбылысқа өту арқылы емес, жалпыдан құбылысқа қарай беттеу арқылы ізденіс жүргізді. Ондағы басты идея – жақсылық, ізгілік, мүдде. Әр нәрсенің қажеттілігі осы идеямен анықталады. Сократ адамгершілікті ақылмен байланыстыра отырып, «білім қайдан туады?» деген сұраққа жауап іздейді. Философтың өзі осы сұраққа

пікірталастан туады деп жауап береді: тәсіл (ирония, майевтика), пікір алысу, жан-жақты байланыс пен үзіліссіздікті қарастыру жаңа ой тудырады. Сократ диалектика тәсіліне көңіл бөледі. Сократтың пайымдауынша, тәрбиені мемлекет тарапынан ұйымдастыру, тәрбие беруді мемлекеттік іс деп қарауды ұсынған. Оның философиясы «Өзіңді-өзің таны» деген педагогикалық идеяға құрылып, тәрбие берушілерді адамгершілік сапасы мен білімі тұрғысынан үйлесімді жетілдіріп отыруды көздейді. Сократ философиясы адамгершілікті танып, меңгеруге болады, ал адамгершілікті білуден оған сүйеніп әрекет етуге болады деген ойға негізделген [4, б. 73].

Адамның «өзін-өзі тануы» немесе «жан қуаты» жайлы ойлардың қалыптасуында адамтану ілімінің алғашқы қадамын жүйелеген философ Әбу Насыр Әл-Фараби (870-950) болды. Философ бақытқа жетудің жолы – бірнеше ғылымдардың аралық байланысы деп түсіндіреді. Фарабидің философиялық және логика-методикалық көзқарастарын жақсы түсіну үшін оның ғылымдар топтауын (классификациясын) қарастыруға болады. Бұл топтау Шығыс философиясының даму бағытын бейнелейтін рационалистік және материалистік талпыныстарының нәтижесі болып табылады [5].

«Кәсіби даярлық» ұғымының мазмұнын талдаудағы философиялық білімнің көрінісі көп параметрлі болатындығын аңғаруға болады. Олай деуге негіз бар. Философияда «кәсіп, мамандық, оған даярлық» ұғымдар тізбегі мынадай параметрлермен айқындалады: «*кәсіпке бейімделу – барлық ғылымдармен айналысу*»; «*жақсы ойлау, жақсы сөйлеу, жақсы еңбек ету*»; «*адамгершілік сапасы мен білімі тұрғысынан үйлесімділікті жетілдіріп отыру*»; «*ғылымдар топтауын (классификациясын) қарастыру*» және т.б. (1-сурет).

1 - Сурет – «Кәсіби даярлық» түсінігінің философиялық мәні

Болашақ мамандардың кәсіби даярлығында алдымен өздерінің тәрбиесі мен білімі, біліктілігі, адамгершілігі, жақсылыққа бейім болуы, ғылымды меңгеруі сынды кәсіби құзыреттілігінің қалыптасуына басымдық беру керек деп санаймыз.

Біз, болашақ мамандардың «кәсіби даярлығын» психологиялық қызметтің бір құрамдас бөлігі ретінде анықтадық. Мысалы, батыс зерттеушілерінің еңбектеріне сүйенсек, «кәсіби даярлық» ұғымы қандай да бір өмірлік кәсіпке өз мінез-құлқын арнау немесе сәйкестендіру деп беріледі.

Бұл тұрғыда А.Маслоу(1908-1970) зерттеулерінде: «...Өзін-өзі өзектендіретін адамдардың тұлғалық ерекшеліктерін: тәуелсіз болу, креативтілік, дүниені философиялық қабылдау, қарым-қатынастағы демократиялық, өнімділік т.б.» деп бөліп сипаттайды. А. Маслоу «кәсіби даярлық» ұғымы турасында: «өзін-өзі өзектендіретін адам қандай да бір іске кіріскен олар сол іске берілген, ол іс олар үшін өте құнды – бұл олардың басты ұстанымы» деп түсіндіреді [6]. ЖОО-дағы студенттердің кәсіби даярлануы болашаққа үнемі даму мен өз мүмкіндігін тәжірибеде жүзеге асыруды көздейді. А.Маслоудың пікірі бойынша, өзін-өзі өзектендіру туа берілетін құбылыс, ол адамның табиғатына кіреді. Жалпы алғанда, бұл адамның ядросын құрайды деуге болады.

ЖОО-да болашақ мамандардың кәсіби анықталуы көптеген сатылардан тұрады. Студенттердің кәсіби анықталу сатыларын әр психолог әр түрлі кезеңдерге бөледі. Мәселен, американдық психолог Д.Сюпер адамның кәсіби жолының кеәбір өзіне тән сатыларын бөліп

қарастырады. Оны ең бірінші болашақ маманның өзінің *ікемділігі мен қабілетін анықтау* және соған сәйкес мамандықты іздеуі қызықтырған [7].

Р.Хейвигхерст кәсіби анықталу кезеңдерінде адамның міндеттерін толық атқаруда, жарамды жұмыс істеуге даярлығында адамның бағдарлануына және еңбек дағдыларына басты назар аударған. Р.Хейвигхерст бойынша кәсіби даму сатылары: *оптант, адепт, адаптант, интервал, шебер, авторитет, ұстаз* [7, б. 244].

Жоғары оқу орындарында болашақ маманның кәсіби даярлығы және оның қалыптасуы тұрғысында психологтардың зерттеулерін келесідей топтастыруға болады:

-субъектінің психикалық дамуында белгілі бір микросатылардың болуы оның белсенділігінің нәтижесі (А.М.Матюшкин) [8];

-болашақ мамандығының өкілі ретінде және тұтас қоғамның мүшесі ретінде академиялық үлгерімде жетістікке жету мотивациясы (Равен Дж.) [9];

-адамның тұрақты, кең деңгейлі ерекшеліктерінен тұратын адам санасының жүйелі ұйымдасуы (М.К.Мамардашвили) [10] және т.б.

Ғылыми еңбектерге жасалған талдаулар көрсетіп отырғандай, «кәсіби даярлық» ұғымына байланысты психологиялық зерттеулерге сүйене келе, студенттердің кәсіби қалыптасуында кәсіби міндеттерді шешудің мотивациялары өзгерістерге ұшырап, танымдық мотивтері кәсіби мотивтерге трансформацияланып отырады.

2 - Сурет – «Студенттердің кәсіби даярлығы» ұғымының психологиялық аспектілері

Ендеше біз, студенттердің кәсіби-тұлғалық қалыптасуындағы негізгі тірек болатын «студенттердің кәсіби даярлығы» ұғымының психологиялық аспектідегі құрылымын 2-суретте ұсынамыз.

Сонымен жалпы алғанда, «кәсіби даярлық» ұғымының мәні мен мазмұны философиялық, психологиялық аспектілерде көп параметрлі көрініс беріп отырғандығын аңғарамыз. Себебі, «кәсіби» ұғымының мәні қызмет тұрғысынан ашылады да, «дайындық» негізі оның ғылыми-теориялық және іс-тәжірибелік тұсында, яғни өз болашақ мамандығы бойынша студенттердің ғылыми-шығармашылық жетістіктерін, алған білімдерін толық меңгеруді өз тәжірибесінде пайдалану өнерін алға шығарады.

Біз, «кәсіби даярлық» ұғымына теориялық талдаулар жасай отырып, жоо-дағы берілетін білімдегі кәсібилік болашақ маманның біліктілігін көрсететін сапа деп түсінеміз. Бұлай дейтініміз, болашақ мамандардың кәсіби біліктілігін келесідей компоненттер арқылы сипаттауға болады:

-ЖОО-да алған теориялық білімдерін тәжірибемен ұтымды үйлестіре білу білігі;

-өз мамандығы бойынша құбылысты шындықты жүйелі түрде қабылдап, одан анализ шығара білуі;

-алған білімдерінен жүйелі әрекет жасай алуы;

-заманауи түсінігі арқылы технологияны жетік білуі;

-өз-өзіне есеп беруі, өз әрекетін рефлексиялай алуы және т.б.

Білім беру жүйесінің негізгі мәселелерінің бірі – ЖОО-дары студенттерінің кәсіби қалыптасуы болып табылады. Болашақ мамандардың танымдық іс-әрекеттеріне, олардың жеке

тұлғалық қасиеттерінің қалыптасуына дербес мақсатының болуы, білім мен іскерлікті игеруге деген талпынысы, өзінің болашақ қызметі туралы нақты ғылыми дәйекті ақпараттардың болуы және жоспарлы бағдарламалардың жүйелі болуы айтарлықтай ықпал етеді.

Ғалым М.А. Чошанов болашақ маманның кәсіби даярлығы – білім, білік, дағдының өзара байланысындағы жаңалықты көруге, оны нақты жағдайларда тез әрі оңай пайдалануға тұрақты ұмтылу, мәселені алдын-ала айқындау, болжау, ойлаудың икемділігі мен сыншылығы, ең оңтайлы және тиімді шешімдерді таңдау қабілетін меңгеру деп қарастырады. Ғалым кәсіби даярлықтың *білімді қолданудың жылдамдығы+әдістердің оралымдылығы+ойлаудың сыншылығы* деп формуласын құрастырады [11].

М.Ж. Сұлтанбек өзінің «Қазақстанда бастауыш сынып мұғалімдерін кәсіби-педагогикалық даярлау жүйесінің даму кезеңдері (1991-2011ж.ж.)» атты ғылыми еңбегінде: «*Кәсіби-педагогикалық даярлығы* – кәсіби даярлығына қатысты құзыреттіліктерді меңгеруі, өзінің даму деңгейіне сәйкес келетін және педагогикалық үдерісте туындаған кез-келген мәселені мақсатына орай тез шешім қабылдай алатын, тұлғалық қасиеттер жиынтығы» деп нақтылайды [12].

Студенттерді кәсіби даярлау педагогикалық қызметтің функционалдық құрылымы арқылы берілетін, кәсіби функцияларын орындау үшін өте қажетті деп саналатын теориялық және практикалық даялықтардың бірлігін айтуға болады.

Біз, ары қарай «кәсіби даярлық» ұғымына педагогикалық қызмет тұрғысында теориялық талдаулар жасауды жөн санаймыз. Сондай-ақ, «кәсіби даярлық» мәселесін зерттеген ғалымдардың еңбектеріне және ондағы түйінді ойларын негіздеулеріне талдаулар жүргізу барысында контент талдауды ұсынамыз.

1 - Кесте – «Кәсіби даярлық» ұғымының контент талдауы

Ғалымдар	Кәсіби даярлық мазмұны	Комментарийлер
1	2	3
Л.С. Выготский	«...кәсіби дайындықты – педагогикалық қызметке бағытталған дайындық кезеңінде пайда болатын болашақ педагогтың санасын, оның болатын қызметке қатынасын анықтаушы жаңа құрылымдар. Дайындық – кәсіби функцияларды орындауға бағытталу механизмін, педагогтың болатын қызмет барысына нақты бағытталуын білдіреді».	Қызметке қатынасын анықтаушы жаңа құрылымдар
Н.Д. Хмель	Кәсіби іс-әрекет дайындығы – әлеуметтік маңызды мотивтерінің, психологиялық-педагогикалық білім жиынтықтары және тұтас педагогикалық үдеріс іс-әрекетінің жемісті орындалуын анықтаушы әрекет тәсілдері компоненттерінің болуымен сипатталады.	Әлеуметтік маңызды мотивтер мен білім жиынтықтары
Т.С. Сабыров	Мұғалімдердің кәсіби даярлығына жататындар: олардың оқыту процесінің теориясы мен практикасы бойынша игерген білімдері, қызметке деген ынтасы (мотивтері) мен мүмкіндіктері.	Қызметке деген мотив
С.Я.Батышев	Кәсіби даярлық – кәсіби тапсырмаларды жоғары тұрақты өніммен шешу тәсілдерін және алгоритмдерін меңгерген субъект еңбегінің сапалық сипаттамасы.	Субъект еңбегінің сапалық сипаттамасы
И.А.Колесникова	Кәсіби дайындық – бұл стандарт талаптарын орындау қабілеті мен дайындығы	Стандарт талаптарын орындау қабілеті мен дайындығы
И.Д.Багаева	Қызмет барысында қалыптасатын оның азаматтық жауапкершілігі	Азаматтық жауапкершілігі

1	2	3
Н.Н. Лобанова	Қызметке дайындық – болашақ маманның кәсіби қызметінің көрсеткіші, педагог шығармашылығы қалыптасуының және дамуының негізі. Кәсіби даярлық кәсіби құзырлылықтың іргелі негізі, қалыптасуының алғышарты.	Педагог шығармашылығы қалыптасуының және дамуының негізі
М.Ж.Сұлтанбек	Кәсіби-педагогикалық даярлығы – кәсіби даярлығына қатысты құзыреттіліктерді меңгеруі, өзінің даму деңгейіне сәйкес келетін және педагогикалық үдерісте туындаған кез келген мәселені мақсатына орай тез шешім қабылдай алатын, тұлғалық қасиеттер жиынтығы.	Кәсіби-тұлғалық қасиеттер жиынтығы
М. А. Чошанов	Болашақ маманның кәсіби даярлығы – білім, білік, дағдының өзара байланысындағы жаңалықты көруге, оны нақты жағдайларда тез әрі оңай пайдалануға тұрақты ұмтылу, мәселені алдын-ала айқындау, болжау, ойлаудың икемділігі мен сынилығы, ең оңтайлы және тиімді шешімдерді таңдау қабілетін меңгеру.	Білімді қолданудың жылдамдығы+ әдістердің оралымдылығы+ ойлаудың сынилығы
Ұ.Ж.Қонақбаева	Кәсіби даярлау – болашақ мұғалімнің кәсіби-тұлғасын жетілдіру мақсатында және бүгінгі күн талабына сай өмірлік тәжірибені жинақтаған, әлеуметтендіру шамасына іс-әрекет түрлерін нақты анықтауға жоғары оқу орны түлегін, яғни болашақ мұғалімдердің теориялық және тәжірибелік даярлығының біртұтастығы.	Теориялық және тәжірибелік даярлығының біртұтастығы

Кестедегі талдаулардан байқайтынымыз, болашақ мамандарды кәсіби даярлаудағы негізгі түйінді ойлар өзара тығыз байланысты көрсетеді. Белгілі болғандай, болашақ қызметке деген мотивтер мен білім жиынтықтары, теориялық және тәжірибелік дайындық бірлігі және т.б.

Зерттеу нәтижелері

Болашақ педагог тұлғасын жан-жақты зерттеудің қажеттілігі туындап, сондай-ақ мұны теориялық әдістердің ғана көмегімен жасау бізге мүмкіндік бермейтіні анық.

Бұл ретте педагогикалық мамандықтарда кәсіби даярлықты зерттеуде диагностикалық әдістер әлі де болса жеткіліксіз әзірленгендігін алға тартып, бізге ең тиімді деген диагностикалық әдістерді болжам бойынша ұсынуға болады.

Біздің мақаламызда маңызды деп саналатын зерттеу әдістері – теориялық; философиялық және психологиялық-педагогикалық әдебиеттерді талдау, педагогикалық тәжірибені зерделеу, алынған мәліметтерді талдау және синтездеу, диагностикалау деп айтамыз.

Енді осы әдістердің әрқайсысына және оларды қолдану арқылы жүргізілген жұмыстарға қысқаша сипаттама беріледі. Кез-келген зерттеу *анықтау диагностикалық жұмыстарынан* басталады.

Зерттеу сұрағымыз бойынша эксперименттік-тәжірибе жұмыстарында Абай атындағы ҚазҰПУ-нің бастауышта оқыту педагогикасы мен әдістемесі мамандығының студенттері іс-тәжірибелік сынақтан өткізілді. Анықтау экспериментінде студенттердің тұлғалық жетістікке жету және (креативтілік) шығармашылық деңгейлерін бағалау мақсатында Е.Е.Туниктің «Жеке адамның (креативтілік) шығармашылығын психодиагностикалау» сауалнамасы арқылы диагностикаланды [13]. Біз, ары қарай аталмыш сауалнаманың жүргізілу барысымен таныстырып өтуді жө санаймыз.

Нұсқаулық. Бұл әдістің көмегімен креативті, шығармашыл адам екеніңізді білуге болады. Сауалнамада берілген сипаттамалардан басқасына қарағанда өзіңізге керектісін таңдайсыз. Әрқайсысына көп ойланбастан жауап беруге тырысамыз. Бұл жерде дұрыс немесе дұрыс емес жауаптар болмайды. Берілген мәтінді оқи отырып, ойыңызға алғашқы келген жауабын белгілеу керек. Бұл тапсырмада шектеуі жоқ, бірақ та да жылдамырақ жауап береміз. Әр сөйлемге жауап беру барысында әркім өзіне керектісін бағанға «+» белгісін белгілеу керек. *Мәліметтерді өңдеу.*

Сауалнама мәліметтерін сараптау кезінде жеке адамның (креативтілік) шығармашылықпен өзара байланысын көрсететін екі фактор алынды. Оған кіретіндер: Білім алуға құштарлық (БҚ), ізденіс жұмыстарында тәуекел етуге бейімделу (ТЕБ). Әр фактор ретінде екі өңделмеген көрсеткіштердің жалпы қосындысын алып қарастырамыз.

Мәліметтерді өңдеу кезінде респонденттердің берген жауаптарын кілтпен салыстыру керек.

Кілт:

Ізденіс жұмыстарында тәуекел етуге бейімделу (жауаптарын 2 баллмен бағалау)

а) + : 1,2,4, 5, 15, 21,22,25,28,29, 33,40,41,43,46, 48;

б) -теріс жауаптар: 3, 6, 9, 10, 11, 12, 19,20,23,24, 30,31,34, 35,39,42.

в) «мүмкін» сұрақтардың жауаптары 1 балл

г) сұрақтарға «білмеймін» деген жауаптарына 1 балл

Білім алуға құштарлық (жауаптарына 2 баллмен есептелінеді)

а) оң жауаптар: 7, 8, 11, 13, 14,15,16,17,18, 25,26,27, 32, 36,37, 38, 47, 49.

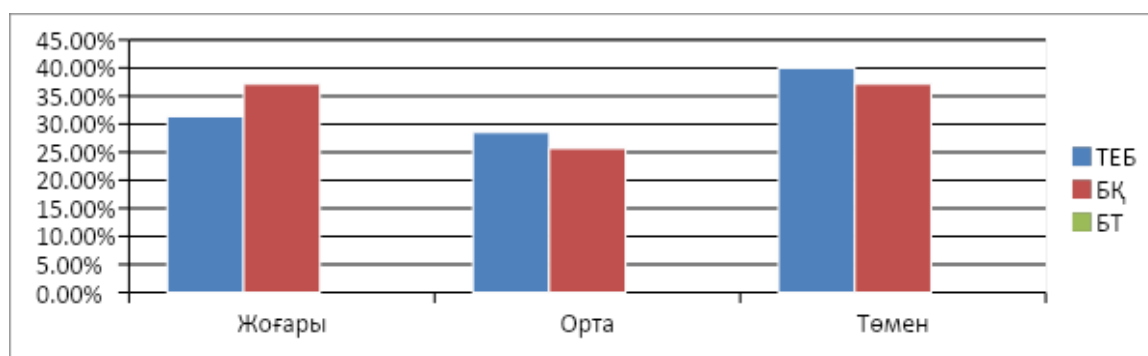
б) теріс жауаптар: 50

в) «мүмкін» деген барлық жауаптары +1 баллмен, ал «білмеймін» -1 балл.

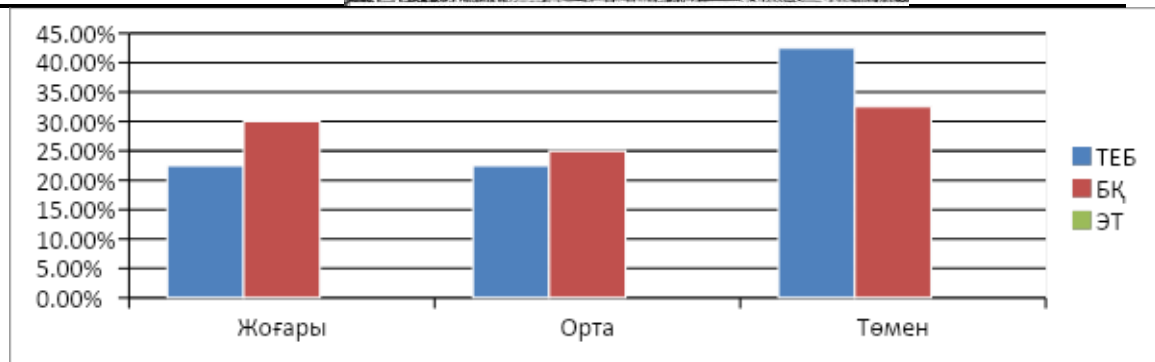
Айқындаушы экспериментте ЖОО-да педагог мамандарды кәсіби даярлау динамикасын бағалауға мүмкіндік беретін кәсіби (креативтілік) шығармашылық деңгейін анықтау үшін эксперименттік және бақылау топтарының студенттеріне, яғни болашақ мұғалімдердің кәсіби даярлануы үшін қажетті критерийлер болып табылатын екі факторды анықтауда сауалнама жүргізіліп, нәтижесі келесідей болды.

2 - Кесте – Е.Е.Туниктің «Жеке адамның (креативтілік) шығармашылығын психодиагностикалау» сауалнамасы бойынша БТ және ЭТ нәтижесінің көрсеткіштері [6,7,8,13 авторлары бойынша]

Критерийлер	Бақылау тобы (35 білім алушы)						Эксперименттік топ (40 білім алушы)					
	жоғары		орта		төмен		жоғары		орта		төмен	
	п	%	п	%	п	%	п	%	п	%	п	%
Тәуекелге бару бейімі	11	31,4%	10	28,5%	14	40%	9	22,5%	9	22%	17	42,5%
Білім алуға құштарлық	13	37,1%	9	25,7%	13	37,1%	12	30%	10	25%	13	32,5%

3 - Сурет – Е.Е.Туниктің «Жеке адамның (креативтілік) шығармашылығын психодиагностикалау» нәтижесі бойынша бақылау тобының пайыздық көрсеткіштерінің диаграммасы [6,7,8, 13 авторлары бойынша]

4 - Сурет – Е.Е.Туниктің «Жеке адамның (креативтілік) шығармашылығын психодиагностикалау» нәтижесі бойынша эксперимент тобының пайыздық көрсеткіштерінің диаграммасы [6,7,8,13 авторлары бойынша]

Сауалнама мәліметтерін сараптау кезінде жеке адамның (креативтілік) шығармашылықпен өзара байланысын көрсететін екі фактор алынды. Оған кіретіндер: Білім алуға құштарлық (БҚ), ізденіс жұмыстарында тәуекел етуге бейімі (ТЕБ). Анықтау эксперименті бойынша БТ-да 35 респонденттің ТЕБ (тәуекел ету бейімі) ЖД-11 респондент, бұл 31,4%, ОД-10 студент, яғни 28,5%-ды көрсетсе, ТД-14, 40%-ды реттейді. Ал енді екінші критерий бойынша БҚ(білімге құштарлық) ЖД-13 респондент, бұл 37,1%; ОД-9 студент, 25,7%-ды құраса, мұндағы ТД-13 жауап, 37,1%-ды көрсетеді. Эксперименттің нәтижелерін өңдеуде ЭТ-қа қатысқан 40 респонденттердің ТЕБ бойынша ЖД-22,5%, ОД-22,5%, ТД-42,5%-дық көрсеткішті құрайды. Бұл жердегі БҚ бойынша ЖД-30%, ОД-25%, ТД-32,5%-ды көрсетеді.

Зерттеу нәтижелерін талдау келе, болашақ педагог мамандардың кәсіби даярлығын қалыптастыру, өзін-өзі іске асыруына жағдай жасау, үздіксіз білім алуға сұранысын арттыру, интеллектуалдық өміріне жауапты тұлғаны дайындау сынды міндеттер алға шығарылады.

Қорытынды

ЖОО-да болашақ мамандарды білімді одан әрі кәсіби даярлықта жетілдіре оқыту уақыт талабы болып отырғандығын байқаймыз. Кез-келген іс-әрекеттің табысты орындалуы тұлғаның кәсіби шеберлігіне тікелей байланысты болмақ. Жоғарыда «кәсіби даярлық» ұғымына философиялық, психологиялық және педагогикалық тұрғыдан талдаулар жүргізе отырып, бүгінгі елшісіне ЖОО-да маман даярлау жағдайында білім беру бағдарламаларын құрастыруда өркениеттік үлгіге сай әлеуметтік сапалардың түзілуі міндеттеледі де, болашақ маманның бойында өзіндік атрибуция, адами және өркениеттік құндылықтардан хабардар тұлға болуы қажеттігі алға шығатындығын айқындаймыз. Сондықтан қорытындыда:

-елімізде студенттердің кәсіби даярлануы жолында өзін-өзі басқарудың(өздігінен тәуекел ете алуы, ешкімнің ықпалынсыз білімге құштар болуы) негізгі ережелерін құру;

-білім алушыларда дербестік, іскерлік қасиеттер, сатылылық, мақсаттылық атрибуттарының болуын ЖОО-дағы бәсекеге түсіп жүрген білім беру бағдарламаларына енгізу қажет деген ұсыныстар береміз.

ӘДЕБИЕТ

[1] Білім туралы Қазақстан Республикасының 2007 жылғы 27 шілдедегі, №319-III Заңы.

[2] «Қазақстан 2020: болашаққа жол» Қазақстан Республикасы тмемлекеттік жастар саясатының 2020 жылға дейінгі тұжырымдамасы. - Астана, 2019, сәуір.

[3] Қазақстан Республикасында білім беруді және ғылымды дамытудың 2020-2025 жылдарға арналған мемлекеттік бағдарламасы / Қазақстан Республикасы Үкіметінің 2019 жылғы 27 желтоқсандағы №988 қаулысымен бекітілген.

[4] Реале Дж. Батыс философиясы: бастауынан бүгінгі күнге дейін: Оқулық./Ауд. Т.Х. Ғабитов, т.б. /Дж. Реале, Д. Антисери.- Алматы: 2012.-628 б.

[5] Сорокина Н.Д. Управления новациями в вузе / Н.Д. Сорокина. - М.: Канон, 2009.

[6] Маслоу А. Мотивация и личность / А. Маслоу. - СПб.: Питер, 2008. –352 с.

[7] Иргебаева Н.М. Психология: оқулық / Н.М. Иргебаева. - Алматы, 2015. - 525 б.

[8] Матюшкин А.М. Проблемные ситуации в мышлении и обучении / А.М. Матюшкин / Издательство: Директмедиа Паблицинг, 2008г. 392стр.

- [9] Равен Дж. Компетентность в современном обществе: выявление, развитие и реализация / Пер. с англ. / Равен Дж.- М.: «Когито-центр», 2015. -396 с.
- [10] Хозяинов Г.И. Мастерство педагога в процессе образования и обучения / Г.И. Хозяинов.- М.: Педагогика, 2005.–349с.
- [11] Чошанов М.М. Гибкая технология проблемно – модульного обучения / М.М. Чошанов / М.: Просвещение, 1996. -158с.
- [12] Сұлтанбек М.Ж. Қазақстанда бастауыш сынып мұғалімдерін кәсіби-педагогикалық даярлау жүйесінің даму кезеңдері (1991-2011ж.ж.): филос. док. (PhD) ... дис. / М.Ж. Сұлтанбек.- М.: Алматы, 2015. – 150 б.
- [13] Фетискин Н.П. Диагностика личностной креативности (Е.Е.Туник). Социально-психологическая диагностика развития личности и малых групп / Н.П. Фетискин, В.В. Козлов, Г.М. Мануйлов.- М. 2014. С.59-64.

REFERENCES

- [1] Bilim týraly Qazaqstan Respublikasynyń 2007 jylǵy 27 shildedegi, №319-III Zańy. [On Education Law of the Republic of Kazakhstan] dated July 27, 2007 No. 319-III. (2007. 07) [in Kazakh].
- [2] "Qazaqstan 2020: bolashaqqa jol" Qazaqstan Respublikasy tmemlekettik jastar saiasatynyń 2020 jylǵa deingi tujyrymdamasy. - Astana, 2019, sáyir. [Concept of the state youth policy of the Republic of Kazakhstan until 2020" Kazakhstan 2020: the way to the future"]. - Astana, 2019, April -1 .(2019. 04) [in Kazakh].
- [3] Qazaqstan Respublikasında bilim berwdi jáne ǵılmı damıtwdıń 2020-2025 jıldarǵa arnalǵan memlekettik baǵdarlaması / Qazaqstan Respublikası Úkimetiniń 2019 jilǵı 27 jeltoqsandaǵı №988 qawlısımen bekitilgen [State program for the development of education and science of the Republic of Kazakhstan for 2020-2025 / approved by the decree of the Government of the Republic of Kazakhstan dated December 2019 No. 988]. (2019, 12) [in Kazakh].
- [4] Reale, Dj. Antiseri (2012). Batys filosofiasy: bastaýynan búgingi kúnge dein: oqýlyq. [Western Philosophy: from its origins to the present: a textbook]. / Translated by T. H. Gabitov, T. B. [in Kazakh].
- [5] Sorokinoko, N.D. (1989). Upravlenye v vyze [In search of happiness]. Public and political revival of Arab-Islamic philosophers, 100-127 [in Russian].
- [6] Maslow, A. (2008). Motivasiya i lichnost [Motivation and personality] [in Russian].
- [7] Irgebayeva, N.M. (2015). Psihologiya: oqýlyq [Psychology: textbook] [in Kazakh].
- [8] Matyushkin, A.M. (2008). Problemnye situatsii v mishlenii i obychnii [Problematic situations in cat and training] [in Russian].
- [9] Raven, Dj. (2015). Kompetentnost v sovremennom obchestve: viiavlenye, razvitye i realizasiya [Competence in modern society: identification, development and implementation]. Trans. from English.-M.: "Kogito-center" [in Russian].
- [10] Khozyainov, G.I. (2005). Masterstvo pedagoga v prosesse obrazovanya i obychniya. [Master's degree as a teacher in the process of education and training] [in Russian].
- [11] Choshanov, M. M. (1996). Gibkaya tehnologia problemno-modulnogo obuchenia [Gibkaya technology is problematic. - modular training]. Moscow: Prosveshchenie publ. [in Russian].
- [12] Sultanbek, M.ZH. (2015). Qazaqstanda bastaýysh synyp muǵalimderin kásibi-pedagogikalıq dairalaý júesiniń damý kezeńderi (1991-2011j.j.): filoz. dok. (PhD) ... dis. [Stages of development of the system of professional and pedagogical training of primary school teachers in Kazakhstan (1991-2011): Philos. Doc. (PhD) ... dis.] [in Kazakh].
- [13] Fetiskin, N.P., Kozlov, V.V., Manuilov, G.M. (2014). Diagnostika lichnostnoi kreativnosti (E.E. Týnik). Sosialno-psixologicheskaiya diagnostika razvitya lichnosti i malix grupp. [Diagnostics of personal creativity (E.E. Tunik) / Socio-psychological diagnostics of the development of personality and small groups], 59-64 [in Russian].

Сәдуақас Г.Т., Туралбаева А.Т., Қажимова К.Р.

ТЕОРЕТИЧЕСКИЕ АСПЕКТЫ ПРОФЕССИОНАЛЬНОЙ ПОДГОТОВКИ БУДУЩИХ ПЕДАГОГИЧЕСКИХ КАДРОВ

Аннотация. В предлагаемой статье акцент делается на понятии «профессиональная подготовка» в формировании будущих специалистов в вузе. Суть понятия профессиональная индивидуальность в философском плане характеризуется как «адаптация к профессии – занятие всеми

науками»; «хорошее мышление, хорошая речь, хорошая работа»; «совершенствование гармонии с точки зрения нравственных качеств и знаний»; «рассмотрение классификации наук» и т.д.. Структура понятия «профессиональная подготовка» в форме психологической службы заключается в: определенных микросхемах психического развития субъекта; процессе социализации в условиях высших учебных заведений; мотивации к успеху в академической успеваемости; системной организации сознания человека. Исходя из исследований казахстанских, отечественных и зарубежных ученых, предлагается контент анализ понятия «профессиональная подготовка». Анализируемый в статье теоретический анализ в свою очередь поможет обеспечить атрибуты выпускника в процессе обучения образовательных программ подготовки специалистов в вузе. Изучаются теоретические аспекты понятия «профессиональная подготовка», анализируется экспериментальная работа по определению уровней критериев, определенных для профессиональной подготовки студентов. В связи с профессиональной подготовкой студентов будет взята анкета Е.О.Туника «Психодиагностика личностного (креативного) творчества», результаты которой будут даны.

Ключевые слова: профессиональная подготовка; мотивация; профессионально-личностные качества; формирование будущих специалистов; социализация; атрибуты выпускника; склонность к профессии; нравственное качество; саморазвитие; социальный мотив; креативность.

Sadvakas Gulbanu, Turalbayeva Almash, Karylgash Kazhimova

THEORETICAL ASPECTS OF PROFESSIONAL TRAINING OF FUTURE TEACHERS

Annotation. The article focuses on the concept of «professional training» in the formation of future specialists in higher education. The essence of the concept of professional individuality in philosophical terms is characterized as «adaptation to the profession-occupation of all Sciences»; «good thinking, good speech, good work»; «improvement of harmony in terms of moral qualities and knowledge»; «consideration of the classification of Sciences». The structure of the concept of «professional training» in the form of psychological services consists of: certain chips of mental development of the subject; the process of socialization in higher educational institutions; motivation for success in academic performance; system organization of human consciousness. Based on the research of Kazakhstani, domestic and foreign scientists, a content analysis of the concept of «professional training» is proposed. The theoretical analysis analyzed in the article, in turn, will help to ensure the attributes of the graduate in the process of learning educational programs for training specialists at the University. The theoretical aspects of the concept of "professional training" are studied, and experimental work is analyzed to determine the levels of criteria defined for professional training of students. In connection with the professional training of students, the questionnaire E. O. Tunik «Psychodiagnostics of personal (creative) creativity» will be taken, the results of which will be given.

Keywords: professional training; motivation; professional and personal qualities; formation of future specialists; socialization; graduate attributes; aptitude for the profession; moral quality; self-development; social motive, creativity.

ӘОЖ 37.013.31
FTAXP 14.35.09
DOI 10.37238/1680-0761.2021.82(2).7

¹КАЗБЕКОВА Г.Н.*, ²ТУРСЫМБЕКОВА З.Ж., ³СҮНДЕТОВА А.Р.

¹Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті,
Түркістан, Қазақстан

²Қазақ қатынас жолдар университеті, Алматы, Қазақстан

³Баишев университеті, Ақтөбе, Қазақстан

*Корреспондент авторы: G_kazbekova@mail.ru

E-mail: G_kazbekova@mail.ru, zakira220171@mail.ru, alma_sundetova82@mail.ru

БОЛАШАҚ МАМАНДАРДЫ ДАЙЫНДАУДА ПРАКТИКАЛЫҚ- БАҒЫТТАЛҒАН ТӘСІЛДІ ІСКЕ АСЫРУ ЖОЛДАРЫ

Аңдатпа. Бүгінгі таңда еңбек нарығында жоғары білікті мамандар тапшылығы ерекше орын алуда. Қалыптасқан жағдайдың негізгі себепшісі білім беру үрдісін ұйымдастыру және жүйедегі мәселелер, яғни жас маманның бойынан табылуға тиісті тәжірибелік дағды, білім мен тәжірибені талап ететін нақты өндірістік жағдайлардан теориялық білім берудің алыақтап кетуі болып табылады. Қалыптасқан жағдайда теория мен практиканың арасындағы алыақтықты жою мәселесімен жұмыс берушіге күресуге тура келеді, себебі білікті мамандармен қамтамасыз ету – бұл жетістікке қол жеткізудің кепілі. Мұндай жағдайда жас мамандардың оқу үрдісінде алған білімдерін жүзеге асыру жоспарланатын кәсіпорын қызметінің ерекшелігін ескере отырып, қосымша оқу, тәжірибеден өту, қайта даярлау қажеттілігі туындайды.

Болашақ мамандардың кәсіби түрде қалыптасуы үшін белгілі бір кәсіби қызмет аясында кәсіби қызмет тәжірибесін игеру көздеу туралы жазылған. Олардың кәсіби түрде қалыптасуына қатысты мәселені шешудің әдіснамалық негізі оларды дайындау процесінде тәжірибеге бағытталған тәсіл болып табылады. Ол үшін оқытудың дуалды жүйесіне ерекше көңіл бөлінуі қажет.

Дуалды оқыту жүйесі білім алушыны оқыту мен оның өндірістегі кәсіби қалыптасуы арасындағы тығыз байланысты білдіреді. Қоғамға қажетті мамандардың санына әлеуметтік-экономикалық сұраныс ұсынылады және оларды даярлаудың сандық және сапалық көрсеткіштері анықталады. Бұл студенттердің танымдық белсенділікті, олардың тәуелсіздігі мен жауапкершілігін арттыруға деген ынтымақ арттыруға қызмет етеді.

Кілт сөздер: оқыту технологиялары; дуалды білім; кәсіби маман; құзіреттілік; оқыту әдіснамасы; оқу-тәрбие процесі.

Кіріспе

Қазіргі заманғы технологиялар барлық үдемелі прогреспен қатар жедел қарқынмен дамуда. Жас ұрпақтың біліміне қоғамның үнемі өзгеріп отыратын әлеуметтік сұранысы ұсынылады. Педагогтің басты міндеті білім алушыны оқуға үйрету болып табылады, яғни инновациялық ақпараттың осындай жылдам ағымына байланысты адам өмір бойы ізденіп оқуға тура келеді. Педагог кәсіби жұмысына икемді болуы керек, үнемі туындайтын практикалық мәселелерді шешудің жаңа шығармашылық тәсілдерін таба білуі керек.

Жоғары оқу орындарында жүзеге асырылатын білім беру қызметі процесінде білім алушылар олардың еңбек-кәсіпкерлік қызметіне көшуін жеңілдетуге, сондай-ақ еңбек нарығын білікті жеке кәсіпкерлермен қамтамасыз ету мақсатына қол жеткізуге арналған белгілі бір құзіреттерге ие болады.

Осыған байланысты қазіргі білім беру процесінде практикаға бағытталған тәсіл ерекше орын алады. Тәжірибеге бағытталған оқытудың басты мақсаты - болашақ маманның кәсіби қызметке толық дайындығын қалыптастыру [1, б.65].

Ғылыми мақаланың зерттеу мақсаты: болашақ мамандарды дайындауда практикалық-бағытталған тәсілді іске асыру жолдарын қарастырып, дуалды оқыту жүйесінің маңыздылығын анықтау

Еңбек нарығы жағдайларына байланысты кәсіпорындармен, әлеуметтік серіктестік мекемелермен келісе отырып, өндірістік машықтандыруды жүзеге асыру бойынша бірігіп дуалды оқыту арқылы мамандар дайындауда – әдістемелік мәселелер бойынша келісім шарт міндеттерін жасау керек. Студенттердің қызығушылығы мен мекемелердің сұранысына қарай жұмысқа деген ынтасын ептілігі мен ұқыптылығын арттыру қажет [2, б.11].

Дуалды жүйе бойынша оқытылатын тұлғаның қажетті біліктілік пен еңбек дағдыларына, кәсіби білімге ие болса еңбек нарығында сұранысы жоғарылайды. Сонымен бірге, кез-келген оқу орны болсын мекемелерде де осы мамандыққа деген сұраныс көбейіп, халықтың жұмыссыздығы кемиді. Өндіріс орындарының сұранысы негізінде кәсіби деңгейі жоғары көп салалы маман даярлауда жұмысшы мамандықтарды оқытуды қажет етеді. Көп салалы мамандықтарды даярлаудың, қосымша мамандықтарды игерудің негізгі түсінігі тәжірибедегі уақыттарын тиімді пайдалану өндіріс орындарымен келісілген оқу жоспары арқылы жүргізіледі [3, б.35].

Ал, шын мәнінде Қазақстанда кейбір оқу орындарында дуалды оқыту жүйесі дұрыс жолға толық қойылмай отырған сияқты, көп жағдайда формалды түрде жүргізіледі.

Әлемдік тәжірибеге қарағанда, білім берудің дуалды жүйесі мамандықты толықтай игеруіне ықпал етіп, еңбек өнімділігі артады және жұмыссыздық азаяды. Дуалды білім беруде әлеуметтік серіктестермен тығыз байланыста болу.

Зерттеу материалдары мен әдістері

Болашақ мамандарды дайындауда практикалық-бағытталған тәсілінің бірі-дуалды оқыту жүйесін Қазақстанда іске асырылғанымен, өте баяу қарқында. Қазіргі кезде оқу орындары заманымызға сай жаңару мен даму үстінде. Бұның барлығы кәсіптік білім беруде оқытудың заманауи бағдарламалары мен оқыту әдістемелерін жаңғырту игеру және пайдалануда басқару қызметінің маңыздылығына көз жеткізе түседі. Дуалды оқыту артықшылығы ең алдымен жас мамандар жұмысқа орналасуының жоғарғы пайызын көрсетеді. Өйткені олар жұмыс берушінің талаптарына толығымен жауап береді Дуалды білім беру процесі, ең алдымен жеке тұлғаға бағытталып, студенттің шығармашылық іскерлік сапаларын, коммуникативтілігін, жұмысқа бейімділігін, рухани-адамгершілік мәдениетін және болашақ мамандардың сауаттылығын қалыптастырады. Дуалды білім беру жүйесі оқу үрдісінде оқу орындары базасында қалыптасып, кәсіби мамандарды өндіріске бейімдеу қажет [4, б.172]. Осы дуалды оқыту жүйесін дамыту үшін ғалымдар өз ұсыныстарын жасауда. Мәселен, Ресей ғалымы Т.В.Юрченконың ойынша ЖОО-да оқытудың тәжірибеге бағытталған жүйесінің тиімділігі болашақ кәсіпкер үшін ол барлық қатысушы тараптардың – болашақ кәсіпкер мен мемлекеттің мүдделеріне жауап беретіндігімен түсіндіріледі, яғни болашақ кәсіпкер үшін тәжірибеге бағытталған білім беру жүйесі –

- бұл өзін болашақ қызметіне дайындау мүмкіндігі;
- жастар үшін тәжірибеге бағытталған білім беру жүйесі - ерте тәуелсіздік алуға және ересек өмірге оңай бейімделуге тамаша мүмкіндік;
- өз экономикасы үшін білікті кадрларды даярлау міндеттерін тиімді шешетін мемлекет те сөзсіз ұтыста қалып отыр десе, Ресейдің кейбір ғалымдары дуалды білім беруді сәтті енгізу үшін жұмыс берушілерді білім беру жүйесімен диалогқа ынталандыруды;
- олардың өзара іс-қимылының жаңа мәдениетін қалыптастыруды;
- дамудың барлық кезеңдерінде жұмыс берушілерді белсенді тартуды;
- білім беру бағдарламаларын; салық кодексін жетілдіру;
- дуалды білім берудің нормативтік-құқықтық базасын әзірлеуді ұсынады.

Дуалды білім беруде оқу процесінің кестесі бірінші курста жалпы теориялық базаны алу арқылы құрылуы қажет, содан кейін студент өндірістік жағдайда тәжірибеге бағытталған оқу міндеттерін шешуді қамтитын жеке жоспарға көшеді. Кәсіпорындағы оқу процесін практикалық жұмыс тәжірибесі жеткілікті мамандар басқарады. Дуалды білім беру тиімділігі студенттердің бүкіл оқу мерзімі барысында нақты кәсіпорында практикалық тәжірибе алуына негізделген. Мұндай оқытудың басты ерекшелігі - білім беру мекемесінің түлегі осы кәсіпорында жұмысқа орналасу жоғары кепілдігіне ие.

Зерттеу нәтижелері

Оқу-тәрбие процесінің осы проблемасын шешудің әдіснамалық негізі студенттерді болашақ мұғалімдерді оқытудағы кәсіби қалыптасуы болып табылады, оларды даярлау процесінде тәжірибеге бағытталған тәсілге жүгінбеу мүмкін емес.

Дуалды оқыту жүйесі білім алушыны оқыту мен оның өндірістегі кәсіби қалыптасуы арасындағы тығыз байланысты білдіреді. Қоғамның мамандар қажетті санына әлеуметтік-экономикалық сұранысы тегістеледі, оларды даярлаудың сандық және сапалық көрсеткіштері анықталады. Педагогикалық мамандыққа және оның беделіне назар аударылады, бұл студенттердің танымдық белсенділікті, олардың тәуелсіздігі мен жауапкершілігін арттыруға деген ынтасын жақсартуға қызмет етеді [5, б.161].

Дуалды оқыту жүйесінің негізгі міндеттері:

- қажетті кадрларды даярлауда ұйымдар мен кәсіпорындар қаржылық қатысуының әдіснамалық базасын әзірлеу және модельдерін жасау;
- жұмыс берушілер мен оқу орындарының желілік өзара іс-қимыл модельдерін құру;
- пилоттық жобаларда дуальді оқыту және тексеру әдістемесін әзірлеу.

Даярлау кезінде практикаға бағытталған оқытуды жүзеге асыру мақсатында студенттер мен болашақ педагогтардың практиканы өткізудегі кейбір ерекшеліктері енгізілген.

Мәселен, студенттің оқу, өндірістік және диплом алдындағы практикаларын ұйымдастыру мектеп – ЖОО-ның желілік өзара іс-қимылын қамтиды.

Нәтижесінде нақты мәселені шешу үшін өндірістік және шығармашылық тізбек құрылуы керек: оқытушы → кәсіби маман → студент-орындаушы → нақты нәтиже.

Оқу орнының практикаға бағытталған білім беру ортасын құру ЖОО түлегінің кәсіби қалыптасуына ықпал ететін болады.

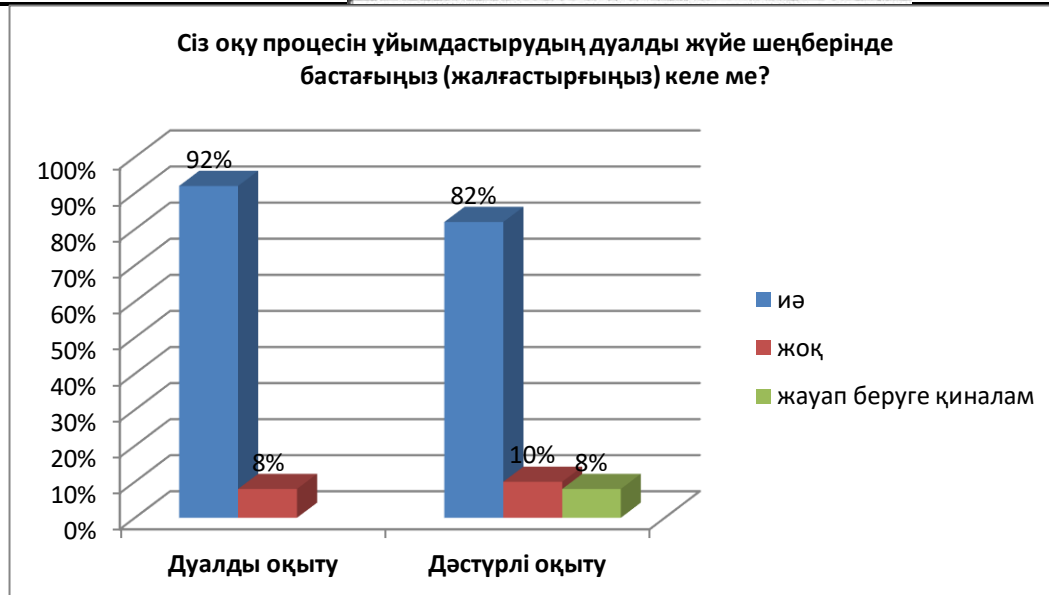
Жоғарыда аталған мәселені шешуге мамандарды даярлауға практикалық-бағытталған тәсіл қабілетті. Дайындықтың осындай сипатын қамтамасыз ету және теория мен практика арасындағы алшақтықты жою үшін кәсіптік білім беретін оқу орындарында дуалды оқыту жүйесі кеңінен қолдануымыз қажет [6, б.21].

Бүгінгі таңда дуалды оқыту моделі Швеция, Ұлыбритания, Жапония және Германия сияқты елдердің білім беру жүйелері тәжірибесі арқылы әлемде жоғары кәсіби кадрларды даярлаудағы алдыңғы қатарлы нысандарының бірі болып табылады, олар білім беру процесін практикамен интеграциялау қажеттігін көрсетеді. Германиядағы дуалды білім беру тәжірибесі ерекше маңызға ие. Бұл ел 15 жылдан астам дуалды жүйе қағидаттары бойынша жұмыс істеп келеді. Өндірісте тағылымдамадан өту оқуда бірінші дәрежелі болып табылады. Тәжірибе базасын іздеу және кәсіпорынмен келісімшарт жасасу білім беру мекемесі студентінің міндетіне кіреді. Германияның нормативтік-құқықтық құжаттары бизнес-қоғамдастықты білім беру жүйесін қаржыландыру шығындарының көп бөлігін жүктей отырып, тағылымдамадан өтуші студенттерді кәсіпорынға қабылдауға міндеттейді. Мұндай білім беру жүйесі көпшілікке мүмкіндік береді.

Білім беру бағдарламасы тапсырыс бойынша немесе жұмыс берушілердің қатысуымен жасалады, олар оқу материалын мамандық бейіні мен кәсіпорынның қажеттіліктеріне сәйкес пәндер бойынша бөлуді айқындайды. Теориялық және практикалық бөлімдерде сағат саны бірдей, ал оқу процесі оқу және практикалық тапсырмалардың күрделенуіне негізделген. Осылайша, Германияда дуалды білім беру негізінен өндірістік және технологиялық салаларға бағытталған, гуманитарлық салаға аз әсер етеді. Бұл елдегі дуалды білім беру жүйесі тиімділік экономикасы жақсы дамыған Еуропа елдері арасында жастардың ең төмен жұмыссыздығымен расталады.

Қазақстанда қандай деңгейде? Осы мақсатта Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университетінің Информатика мамандығының 3-курс студенттерінен сауалнама алынды.

Дуалды және дәстүрлі оқыту жүйесі шеңберінде кәсіби құзыреттілікті қалыптастыру тиімділігін анықтауды салыстыру барысында мынадай сұрақтар қамтылды: "Сіз оқу процесін ұйымдастырудың дуалды жүйесі шеңберінде оқуды бастағыңыз (немесе жалғастырғыңыз) келе ме?" және «Дуалды оқыту - Қазақстандағы кәсіптік білім берудің болашағы» деген ұғыммен келісесіз бе? Нәтижесінде,

Сурет - Сауалнама нәтижесі

Бұл мәселеде мақсатты және бақылау топтары студенттерінің жауаптары арасында статистикалық маңызды айырмашылықтар байқалмайды.

Жоғары және арнаулы орта білімі бар адамдар Қазақстандағы жұмыссыздардың едәуір бөлігін құрайды. "Соңғы он жылда жұмыссыздар санының азаюымен жоғары және орта арнаулы білімі бар жұмыссыз азаматтардың үлес салмағы іс жүзінде өзгерген жоқ. Бұл топ танылған жұмыссыздардың шамамен 40% - ын құрайды".

Жұмыссыз халықтың сапалық құрамы көбінесе Білім және кәсіби дайындық деңгейімен анықталады. Жұмыста 2005 жылы жоғары білімі бар адамдар арасындағы жұмыссыздық деңгейі 4,5%, орта кәсіптік — 7,5%, жалпы орта — 10,4% құрады. Жұмыссыздардың жалпы санында орта кәсіптік және орта жалпы білімі бар тұлғалар басым, тиісінше 25% - 39,8%. Бұл ретте жұмыссыз әйелдердің білім деңгейі жоғары, жоғары білімі бар жұмыссыздар арасында олар 60%-ды, ал орта кәсіптік білімі бар әйелдер арасында 66%-ды құрады. Жұмыссыздардың көпшілігі бұрын экономиканың түрлі салаларында жұмыс істеген, ал олардың бір бөлігі ғана оқуды аяқтағаннан кейін жұмыс таба алмаған.

Қалыптасқан жағдайдың себептерінің бірі - ғылыми негізделген кадрлық жоспарлаудың болмауы. Кәсіпорындарда кадрларды даярлау және қайта даярлау қазіргі заманғы өндіріс талаптарына сәйкес келмейді. Ол білікті жұмысшылар мен техникалық кадрларға қажеттіліктің өзгеруіне нашар бейімделген. Жағдайды түзету үшін нақты өндірістің даму перспективаларын ескере отырып, білікті жұмысшыларға деген қажеттіліктерін қамтамасыз ету үшін кадрларды кәсіптер мен біліктіліктер бойынша даярлауды оңтайландыру қажет. "Кәсіпорынның білікті жұмысшы кадрларға деген қажеттілігін ғылыми негізделген анықтауды қамтамасыз ететін тетік оларды қанағаттандыру жолдарын анықтай отырып, барған сайын айқындала түсуде".

Алайда, өндірістік практикадан өткен дуалды оқыту жүйесінің студенттері арнайы әлеуметтік-экономикалық білімді зерделеуге ерекше назар аударатынын атап өткен жөн.

Сонымен қатар, сауалнамаға қатысқан студенттердің көпшілігі жұмыс беруші үшін жеке қасиеттерден гөрі кәсіби дағдылар басымдық болып табылады деп санайды.

Өкінішке орай, біздің елімізде дуалды оқыту жүйесінің тұжырымдамасы толығымен пысықталмаған және бірлі-жарым енгізу сатысында тұр.

Сонымен дуалды білім беру жүйесі нені білдіреді? Дуалды білім беру жүйесі оқу үрдісінде мамандар дайындығын теориялық және практикалық түрде интеграциялауға құқық береді. Оқу барысында кәсіптік білім беру оқу орындарындағы әдеттегі сабақтармен қатар студенттер нақты жұмысқа, яғни кәсіби практикалық тәжірибе жинақтайтын кәсіпорын немесе компанияға жұмысқа барады.

Дуалды білім беру жүйесінде кәсіпорындар, тең құқықта оқу орындарымен бірге қызметкерлердің кәсіби дайындығына қатысады. Сонымен қатар, оқу орындары теориялық сауаттылық пен білімділік үшін жауап береді, кәсіпорындар өз кезегінде практикалық оқытуға жағдай жасайды және оған қатысты ақшалай шығындарды жабады [7, б.109].

Дуалды білім беру тұжырымдамасын жақсарту үшін біз оқытудың келесі мақсаттарын, міндеттері мен принциптерін атап өтуге болады. Мақсаты:

- жұмысшы кадрларды даярлаудың өнімді құрылымын әзірлеу жолымен кәсіптік білім беру жүйесін жетілдіру;

- білім беру ұйымдарының оқу жоспарына оқытудың заманауи әдістері мен құралдарын енгізу;

- үздіксіз кәсіптік білім беру жүйесін жаңғырту;

- жұмысшы кадрлардың кәсіби стандарттарын жетілдіру. Міндеттері:

- кадрларды даярлау жүйесінің еңбек нарығындағы сұраныс құрылымына сәйкессіздігін жою.

- халық өмірі мен еңбек нарығының барлық салалары қажеттіліктеріне сәйкес келетін бірқатар кәсіптік білім беретін жоғары оқу орындарын құру.

- кадрларды кәсіби даярлау, олардың жоғары кәсібилігі мен ұтқырлығын қамтамасыз ететін оқу жоспарларының мазмұнын мен құрылымын өзгерту және сапасын жетілдіру.

- кадрларды кәсіби даярлауды ұйымдастыруда тиісті деңгейге дейін дамыған ғылыми-әдістемелік және материалдық-техникалық қамтамасыз етуді енгізу.

Оқу-білім беру бағдарламасының құрылымы мен мазмұнын қалыптастыру принциптері:

1. Кадрларды даярлаудың теориялық және практикалық бөлігі кәсіптік білім берудің оқу мекемелерінде, фирмалар мен кәсіпорындарда жүзеге асырылады.

2. Теориялық дайындыққа, жұмыс беруші тарапынан маманның құзыреттілігіне қойылатын қажеттіліктер мен талаптарға зиян келтірместен максималды сәйкес болады.

3. Білім алушылар контингентін қалыптастыру үшін кәсіпорын мен жоғары оқу орны арасында кадрларға қойылатын кәсіби талаптар, оқу процесінің мазмұнын ұйымдастыру және біліктілік емтихандарын өткізу шарттары баяндалатын шарт жасалады. Шартта кәсіпорынның маманды оқытуға жұмсаған шығындарын қаржыландыруға байланысты мәселелер, сондай-ақ оларды өтеу шарттары талқыланады. Өз кезегінде, кәсіпорын, кәсіптік білім беретін жоғары оқу орны және білім алушы арасында үшжақты шарт жасасу схемасы да жоққа шығарылмайды [8, б.6].

Шартта қаржыландыруға қатысты мәселелер талқыланады.

4. Тең құқықта кәсіпорын мен оқу ұйымы әңгімелесуден, тестерден немесе білімді бақылаудың өзге де нысандарынан алынған нәтижелер негізінде оқу ұйымы көздеген білім беру бағдарламасы бойынша оқуға кандидаттарды іріктеуді бірлесіп жүргізеді. Ең маңызды факторлардың бірі - үміткердің белгілі бір мамандық бойынша жұмыс істеуі үшін медициналық қарсы көрсетілімдердің болмауы.

Дуалды білім беру жүйесі кәсіпорындар, білім алушылар, сондай-ақ мемлекеттің мүдделеріне сәйкестікке кепілдік береді.

Кәсіпорындар үшін дуалды білім беру өз талаптарына толық сәйкес келетін жоғары білікті кадрларды даярлаудың жақсы мүмкіндігі болып табылады, бұл ретте мамандарды іздеуге, оларды қайта даярлауға және бейімдеуге кететін уақыт пен шығындарды қысқартады. Сонымен қатар, кәсіпорынның білім беру және кәсіби ұйымның ең жақсы түлектерін таңдауға мүмкіндігі бар, өйткені студенттер оқу кезінде не істей алатындығын көрсетеді. Өз кезегінде, қызметкерлерді іріктеудің бұл тәсілі оларды толыққанды оқытуға итермелейді.

Дуалды білім беру - студенттер үшін тұрақтылық пен ертеңгі күнге деген сенімділікке ие болудың тамаша мүмкіндігі. Бұл жүйе қажетсіз қиындықсыз кәсіби және еңбек қызметіне біркелкі және бірыңғай қосылуға мүмкіндік береді.

Дуалды білім беру белгілі бір кәсіби міндеттерді орындауды үйренуге ғана емес, сонымен қатар жұмыс тобына сәтті бейімделуге, қажетті құзыреттер мен жауапкершілікті қалыптастыруға мүмкіндік береді.

Ал, педагог кадрларды дуалды-бағдарланған даярлау бағдарламалары, педагогтар мен тәлімгерлер басшылығымен білім беру мекемелеріндегі нақты жұмыс орындарында іске асыру мүмкіндігі үш негізгі компонентті қамтиды:

- практикалық және зертханалық сабақтар;

- оқу, өндірістік (педагогикалық) практика;
- аудиториядан тыс жұмыс (экскурсиялар, дөңгелек үстелдер, семинар-практикумдар)

Студенттер құзыреттілігін қалыптастыруды ұйымдастырушылық-әдістемелік қамтамасыз ету оқытудың инновациялық технологияларын қолдануды көздейтін жаңа мемлекеттік стандарттар жағдайында оларды кәсіби даярлаудың маңызды құрамдас бөлігі болып табылады. Оқытудың заманауи инновациялық технологиялары білім алушылардың танымдық қызметін жандандырумен және олардың креативті ойлауын дамытумен байланысты. Қазіргі уақытта педагогикалық теорияда заманауи маман даярлаудың әртүрлі мәселелері бойынша айтарлықтай танымдық әлеует жинақталған. Қазіргі уақытта жаңа мемлекеттік білім беру стандарттарын енгізу студенттердің оқу нәтижелеріне қол жеткізудің инновациялық құралдарын, соның ішінде пәндік, мета-пәндік және жеке құзыреттерді қалыптастыруды қайта қарастыруға және іздеуге ықпал етті. Сонымен қатар, оқытудың жаңа формалары мен модельдерін, дидактикалық құралдар мен әдістерді дамыту жүзеге асырылады, онда студент оқу іс-әрекетінің белсенді субъектісі болып табылады, ол жоспарлауды, болжауды, өзі үшін ең қолайлы оқыту әдісін таңдай алады. Кәсіптік білім беру жүйесінде оқушылардың өзіндік жұмысын ұйымдастыру ерекше маңызға ие, ол зерттеушілер үшін де, практиктер үшін де үлкен қызығушылық тудырады [11, б.108].

Жоғары білім берудің педагогикалық теориясы мен қазіргі заманғы практикасы маман даярлаудың әртүрлі проблемалары бойынша айтарлықтай танымдық әлеуетке ие, оның негізгі элементі студенттердің шеберліктерін кезең-кезеңімен дамыту процесінде өзіндік жұмысын жандандыру болып табылады. Студенттердің өзіндік жұмысы аралас оқыту технологиясын қолдану процесінде белсенді түрде жүзеге асырылады.

Дәл осы аралас оқыту дәстүрлі, күндізгі оқыту нысанын қолдануды, сондай-ақ кәсіби құзыреттер студенттерін қалыптастыру бойынша әртүрлі қашықтықтан оқыту технологияларын қолдануды білдіреді.

Теориялық оқыту және кәсіптік-практикалық оқыту бір-бірімен тығыз байланысты. Оқытудың дуальды жүйесін ұйымдастыру міндеттердің нақты бөлінуімен сипатталатыны және басты рөл әрбір студентпен жеке шарт жасасқан және өз базасында білім беру процесін қамтамасыз етуге көмектесетін мектепке дейінгі білім беру ұйымына тиесілі екені айқын болады.

Мұндай маңызды өзара іс-қимыл болашақ қос профильді оқытушы үшін қажет және ынталандырушы болып табылады. Бұдан басқа, білім берудің әртүрлі деңгейлері үздіксіздігі мен сабақтастығын қамтамасыз ету үшін оқу жоспарлары мен практикалар бағдарламаларын келісу проблемалары шешіліп, оқу процесінің практикаға бағдарланған технологияларында, оның ішінде тікелей практикада (мектепке дейінгі білім беру ұйымдары қабырғасында) тиімділігі едәуір күшейтілді, демек, өндірістік және дипломалды практиканың тиімділігі артады.

Осылайша, шындықтың ерекшелігін ескере отырып, дуальды оқыту білім берудің ерекше түрі ретінде емес, студенттер, жұмыс беруші және мемлекет арасындағы әлеуметтік-экономикалық қатынастардың нақты формасына негізделген білім беру процесін ұйымдастыру нысаны ретінде көрсетілуі керек [12, б.5].

Мемлекет үшін дуалды білім беру - біріншіден, білікті кадрларды жоғары тиімді даярлау және оларды кедергісіз жұмысқа орналастыру, екіншіден, экономикалық тұрғыдан аталған білім өзін-өзі қаржыландырады.

Жоғарыда баяндалған мәтінге сүйене отырып, дуалды білім беру жүйесінің айқын басымдылығын атап өткен жөн:

1. Мамандарды практикалық оқыту білім беру ұйымдарының шеберханалары, зертханалары және полигондарында ғана емес, кәсіпорындарда да жүргізіледі.
2. Білім беру бағдарламаларының мазмұны мен құрылымы оқу орны мен кәсіпорын арасында келісілген, бұл барлық тараптардың талаптарын қанағаттандыруға мүмкіндік береді.
3. Оқу орны мен кәсіпорын арасында тығыз қарым-қатынас туындауы және қалыптасуы мүмкін.
4. Жұмысқа орналасу кезінде еңбек процесіне тез бейімделу мүмкін.
5. Оқу орнындағы теориялық қызметтің кәсіпорындағы практикалық жұмыс оқу-жаттығудың ең жақсы мотивациясы болып табылады, ал өндірістік процесс айтарлықтай зардап шекпейді.
6. Мамандықты неғұрлым дәл түсінуге, сондай-ақ стандартталған дайындық деңгейіне кепілдік береді.

Дуалды кәсіби білім беру және кәсіби дайындық – бұл, кәсіби дайындықтың жаңа түрі. Дуалды білім беру және оқыту жобалары білім беру жүйесі шеңберінде компанияда және оқу орталығында оқыту мен оның процестерін біріктіреді және олардың жұмыс пен оқу орталығы арасындағы ауыспалы ұзақтықта болу сағаттары немесе күндерінің санымен оқу орталығы мен компания арасындағы кезектесу жүйесінде жүзеге асырылатындығымен сипатталады. Осы жаңа инновациялық модальділік арқылы компаниялар Кәсіптік оқыту орталықтарымен қарым-қатынаста жетілдіруді іздеуге және олардың корпоративтік әлеуметтік жауапкершілігін арттыруға бағытталған кәсіптік оқытудың жаңа ұйымдастырушылық модельдерін қолдай алады [13, б.3].

Білім беру үдерісіне дуалды оқыту жүйесін енгізу тәжірибесі дәстүрлі білім беру үлгісінен келесі артықшылықтарды дәлелдеді:

1. Дуалды білім беру дәстүрлі оқыту құралдары мен әдістерінің негізгі кемшіліктерін жоюға бағытталған.

2. Дуалды жүйе оқытудың теориялық және практикалық бөлігі арасындағы алшақтықты жоққа шығарады.

3. Студенттерді кәсіпорынның корпоративтік этикасымен, оның білім алу кезеңіндегі ерекшеліктерімен таныстыру.

4. Студенттердің теориялық білім алуға және практикалық жұмыс тәжірибесін алуға жоғары уәждемесі.

5. Мамандарды дуалды оқыту жүйесі кезінде оқу орындары кәсіпорындардың болашақ қызметкерлерге қойылатын барлық талаптарын ескереді.

6. Кәсіпорын басшыларының өз қызметкерлерін жоғары сапалы теориялық және практикалық оқытуға қызығушылығы [14, б.31].

Дуалды білім беру жүйесінің оң жақтарын атап өтіп, оның кемшіліктерін қарастырамыз:

1. Кәсіпорындағы мотивациямен қатар білім деңгейі нашарлауы мүмкін.

2. Білім беру ұйымдарының оқу бағдарламалары кәсіпорында орындалатын жұмыстардың маусымдық реттілігін әрдайым қолдай бермейді.

3. Білім беру ұйымы кейде кәсіпорынға қажетті оқу материалын уақытында бере алмайды.

4. Кәсіпорындардың бос жұмыс орындары болмауына байланысты жаңа мамандарды қабылдауға дайын болмауы.

5. Қаржылық ресурстардың жетіспеушілігіне байланысты кәсіпорындар өздері өндіретін өнімнің бағасын көтеру арқылы білім алуға қаражат табуға мәжбүр.

Аталған проблемаларды талдау білім беру сапасын арттыруға бағытталған педагогикалық дайындық профилі бар жоғары оқу орындарында білім беру процесін ұйымдастыруға қойылатын жалпы талаптарды бөліп көрсетуге мүмкіндік берді:

* психологиялық-педагогикалық пәндердің мазмұнына өзекті білім беру проблемаларын енгізу (білім беруді жаңғыртудың тұжырымдамалық негіздері мен бағыттары, қазіргі жағдайда балалар мен оқушы жастарды тәрбиелеуді ұйымдастыру, оқыту мен тәрбиелеудің инновациялық технологиялары, білім беру процесінде ақпараттық-коммуникациялық технологияларды қолдану, мониторингтік зерттеулер, оқытуды саралау т. б.);

* ЖОО-да педагогикалық практиканы жетілдіру, педагогикалық жағдайларды талдауды, құқықтық және нормативтік-әдістемелік білім беру құжаттарын зерделеуді қоса алғанда, оқытудың белсенді нысандары мен әдістерін кеңінен қолдану арқылы болашақ педагогтердің ғылыми-әдістемелік және практикалық дайындығын күшейту [15, б.8];

* базалық пәндерді мектепте және ЖОО-да оқытудың мазмұндық-технологиялық сабақтастығы негізінде меңгеру сапасын арттыру, сондай-ақ оларды жоғары және тереңдетілген деңгейлерде мектеп оқушылары үшін оқытудың ерекшелігін ескеру;

* Әлеуметтік және азаматтық жауапкершілікті қалыптастыруға, жаңа әлеуметтік-мәдени жағдайларда өскелең ұрпақты тәрбиелеуге дайындыққа бағытталған болашақ педагогтың кәсіби даярлығының тәрбиелік функциясын күшейту.

Мамандарды даярлаудың дуалды жүйесі теория мен практика арасындағы алшақтықты жояды; мамандарға дуалды оқыту жүйесін қолдану жұмыста білім алуға және дағдыларды меңгеруге жоғары мотивация жасайды, оның ішінде олардың сапалы білімі жұмыс орындарында қызметтік міндеттерін орындаумен тікелей байланысты.

Қорытынды

Дуалды білім беру жүйесінің мәнін, оның артықшылықтары мен кемшіліктерін қарастыра отырып, қорытынды жасауға болады. Қазіргі кемшіліктерге қарамастан, білікті, жоғары білікті, еңбек биржасында сұранысқа ие жоғары кәсіптік білім беретін және орта кәсіптік білім беретін оқу ұйымдарының түлектерін дуалды оқыту жүйесі мамандарды даярлаудың дәстүрлі жүйесімен салыстырғанда айқын артықшылыққа ие. Оқытудың бұл моделі кәсіптік білім беретін оқу орындарында өте тартымды болып табылады, алайда әлеуметтік-экономикалық жағдайды, білім берудегі халықаралық интеграциялық процестерді дамытуды, қоғамдағы қолданыстағы нормативтік құжаттар мен менталитетті тиісінше ескере отырып, қоғамда дуалды оқытудың пайдасын дұрыс қолға алу қажет.

ӘДЕБИЕТ

- [1] Юрченко Т.В. Пути реализации практико-ориентированного подхода при подготовке студентов – будущих педагогов / Т.В.Юрченко // Всероссийская научно-практическая конференция «Дуальное образование: опыт, проблемы, перспективы». – Краснодар.- 2019. - М.: Мир науки.
- [2] Гребенников О.В. Рыночные принципы партнерства в реализации дуальной модели профессионального образования/ О.В.Гребенников // Всероссийская научно-практическая конференция «Дуальное образование: опыт, проблемы, перспективы».- Краснодар.- 2019.- Материалы конференции – М.: Мир науки.
- [3] Жанкабыл Г.Е. Дуальное обучение-залог качественного образования / Г.Е.Жанкабыл // Молодой ученый.- 2017.- №10.-1.-С.35-38.
- [4] Кантер Д.С. Влияние образовательно-профессиональных несоответствий на доход и удовлетворенность работой: анализ данных 18-й волны РМЭЗ НИУ ВШЭ / Д.С.Кантер // Вестник Российского мониторинга экономического положения и здоровья населения НИУ ВШЭ (RLMS-HSE).- 2018.- Вып.8: сб. научн.ст. М.: Нац. исслед. ун-т «Высшая школа экономики».- С.172-188.
- [5] Растегаева А.В. Профессионально-квалификационный дисбаланс как фактор прекаризации труда / А.В.Растегаева // Вестник Саратовского государственного социально-экономического университета.-2017.- №5.- С.161-165.
- [6] Терещенкова Е.В. Дуальное образование как инновационный формат системы высшего профессионального образования / Е.В. Терещенкова, М.Бернхард // Вестник МГЭИ.-2014.- №1.- С.21-41.
- [7] Жук О. Л. Педагогическая подготовка студентов: компетентностный подход / О. Л Жук // Минск : РИВШ.- 2009. – 336 с.
- [8] Сеницын Ю.Н. Дуальное обучение как часть постиндустриального образования/ Ю.Н.Сеницын // Всероссийская научно-практическая конференция «Дуальное образование: опыт, проблемы, перспективы».- Краснодар.-2019.- М.: Мир науки.
- [9] Шайбель А.А. Реализация технологий личностно-ориентированного образования в начальной школе через проектную деятельность / А.А.Шайбель // Всероссийская научно-практическая конференция «Дуальное образование: опыт, проблемы, перспективы».- Краснодар.- 2019.- М.: Мир науки.
- [10] Pozo-Llorente M.T. Evaluation of strengths of dual vocational educational training in andalusia (Spain)/ M.T.Pozo-Llorente, M.F.Poza-Vilches // a stake on the future. Multidisciplinary Digital Publishing Institute (MDPI). - 2020. - Issue 12. - pages 1-23. <https://www.mdpi.com/journal/education>
- [11] Булавко О.В. Дуальная система обучения для производства и образовательных организаций / О.В.Булавко, М.В.Иваницкая // Электронный научно-методический журнал Омского ГАУ. - 2017. – Спецвыпуск №3. - URL <http://ejournal.omgau.ru/index.php/spetsvypusk-3/36-spets03/720-00258>. - ISSN 2413-4066.
- [12] Бреус М.Е. Дуальная система обучения – залог профессиональной мобильности выпускников аграрных вузов на рынке труда / М.Е.Бреус, Н.В.Довгополая, А.В.Ноговицына, П.В.Симонин / Интернет-журнал «Наукovedение».-Том 8.- 2016- №1.- С.1-7.- <https://naukovedenie.ru/PDF/17EVN116.pdf>
- [13] Prieto J.S. Gender and Digital Teaching Competence in Dual Vocational Education and Training / J.S.Prieto, J.M.Trujillo Torres, M.G.García, G.G. García // MDPI.-24 March 2020.

- [14] Kërënghi S. The gestalt intuition model: Theory and practice in teaching / S. Kërënghi, P.Gjoci // Gestalt intuijijski model: Teorija i praksa u nastavi.- Croatian Journal of Education 17.-2015.- с. 63-92.
- [15] Lowe, T. Debugging: The key to unlocking the mind of a novice programmer? Proceedings - Frontiers in Education Conference/ T. Lowe// FIE.- 2019.-9028699
- [16] Джаманбалин К.К. и др. Внедрение цифровых технологий в дуальной системе высшего образования: Учебник. / К.К. Джаманбалин, К.С. Рыспаев, Л.Ю. Олкиян . - Костанай: КСТУ им. З.Алдамжар.- 2018. - 88с.

REFERENCES

- [1] Yurchenko, T.V. (2019). Puti realizacii praktiko-orientirovannogo podhoda pri podgotovke studentov – budushchih pedagogov [Ways of implementing a practice-oriented approach in the preparation of students - future teachers]. Vserossijskaya nauchno-prakticheskaya konferenciya «Dual'noe obrazovanie: opyt, problemy, perspektivy - All-Russian scientific and practical conference "Dual education: experience, problems, prospects", Krasnodar, M.:Mir nauki, Materials of the conference [in Russian].
- [2] Grebennikov, O.V. (2019). Rynochnye principy partnerstva v realizacii dual'noj modeli professional'nogo obrazovaniya [Market principles of partnership in the implementation of the dual model of vocational education]. Vserossijskaya nauchno-prakticheskaya konferenciya «Dual'noe obrazovanie: opyt, problemy, perspektivy - All-Russian scientific and practical conference "Dual education: experience, problems, prospects", Krasnodar, M.:Mir nauki, Materials of the conference [in Russian].
- [3] Zhankabyl, G.E. (2017). Dual'noe obuchenie-zalog kachestvennogo obrazovaniya [Dual training is the key to quality education]. Molodoj uchenyj- Young scientist, 10, 35-38 [in Russian].
- [4] Kanter, D.S. (2018). Vliyanie obrazovatel'no-professional'nyh nesootvetstvij na dohod i udovletvorennost' rabotoj: analiz dannyh 18-j volny RMEZ NIU VSHE [The impact of educational and professional inconsistencies on income and job satisfaction: data analysis of the 18th wave of the HSE RMEZ]. Vestnik Rossijskogo monitoringa ekonomicheskogo polozheni i zdorov'ya naseleniya NIU VSHE (RLMS-HSE)-Bulletin of the Russian Monitoring of the Economic Situation and Health of the Population of the Higher School of Economics (RLMS-HSE), Vyp.8: sb. nauchn.st. M.: Nac. issled. un-t «Vysshaya shkola ekonomiki»-Issue 8: sat. nauchn.st. M.: Nat. research. Higher School of Economics, 172-188 [in Russian].
- [5] Rastegaeva, A.V. (2017). Professional'no-kvalifikacionnyj disbalans kak faktor prekarizacii truda [Professional-qualification imbalance as a factor of labor precarization]. Vestnik Saratovskogo gosudarstvennogo social'no-ekonomicheskogo universiteta- Bulletin of the Saratov State Socio-Economic University, 5, 161-165 [in Russian].
- [6] Tereshchenkova, E.V. (2014). Dual'noe obrazovanie kak innovacionnyj format sistemy vysshego professional'nogo obrazovaniya [Dual education as an innovative format of the system of higher professional education], Vestnik MGEI- Bulletin of the IPEI, 1, 21-41 [in Russian].
- [7] Zhuk, O. L. (2009). Pedagogicheskaya podgotovka studentov: kompetentnostnyj podhod [Pedagogical training of students : a competence approach]. Minsk, RIVSH [in Russian].
- [8] Sinicyn, YU.N. (2019). Dual'noe obuchenie kak chast' postindustrial'nogo obrazovaniya [Dual training as a part of post-industrial education]. Vserossijskaya nauchno-prakticheskaya konferenciya «Dual'noe obrazovanie: opyt, problemy, perspektivy, All-Russian scientific and practical conference "Dual education: experience, problems, prospects", Krasnodar, M.:Mir nauki [in Russian].
- [9] SHajbel', A.A. (2019). Realizaciya tekhnologij lichnostno-orientirovannogo obrazovaniya v nachal'noj shkole cherez proektnuyu deyatel'nost' [Implementation of technologies of personality-oriented education in primary school through project activity]. Vserossijskaya nauchno-prakticheskaya konferenciya «Dual'noe obrazovanie: opyt, problemy, perspektivy, All-Russian scientific and practical conference "Dual education: experience, problems, prospects", Krasnodar, M.:Mir nauki [in Russian].
- [10] Pozo-Llorente, M.T. (2020). Evaluation of strengths of dual vocational educational training in andalusia [Evaluation of strengths of dual vocational educational training in andalusia]. A stake on the future. Multidisciplinary Digital Publishing Institute (MDPI). Issue 12, 1-23 <https://www.mdpi.com/journal/education> [Spain].
- [11] Bulavko, O.V. (2017). Dual'naya sistema obucheniya dlya proizvodstva i obrazovatel'nyh organizacij [Dual training system for production and educational organizations]. Elektronnyj nauchno-metodicheskij zhurnal Omskogo GAU, Electronic scientific and Methodological Journal of the Omsk State

Agrarian University. 3, URL <http://ejournal.omgau.ru/index.php/spetsvypusk-3/36-spets> 03/720-00258. - ISSN 2413-4066 [in Russian].

[12] Breus, M.E. (2016). Dual'naya sistema obucheniya – zalog professional'noj mobil'nosti vypusknikov agrarnykh vuzov na rynke truda [The dual system of training is the key to professional mobility of graduates of agricultural universities in the labor market]. Internet-zhurnal «Naukovedenie», 8- Internet-journal "science of Science". 8, 1. 1-7. <https://naukovedenie.ru/PDF/17EVN116.pdf> [in Russian].

[13] Prieto, J.S., Trujillo Torres, J.M., García, M.G. and García, G.G. (2020). Gender and Digital Teaching Competence in Dual Vocational Education and Training. MDPI, 20206 24 March 2020 [in English].

[14] Kërënxhi, S., Gjoci, P. (2015). The gestalt intuition model: Theory and practice in teaching [Gestalt intuicijski model: Teorija i praksa u nastavi]. Croatian Journal of Education 17, 63-92 [in English].

[15] Lowe, T. (2019). Debugging: The key to unlocking the mind of a novice programmer? Proceedings - Frontiers in Education Conference, FIE 2019, 9028699 [in English].

[16] Dzhamanbalin, K.K. i dr. (2018). Vnedrenie cifrovyyh tekhnologiy v dual'noj sisteme vysshego obrazovaniya: Uchebnik [The introduction of digital technologies in the dual system of higher education: Textbook]. Kostanaj: KSTU im. Z.Aldamzhar [in Russian].

Казбекова Г.Н., Турсымбекова З.Ж., Сундетова А.Р.

ПУТИ РЕАЛИЗАЦИИ ПРАКТИКО-ОРИЕНТИРОВАННОГО ПОДХОДА ПРИ ПОДГОТОВКЕ БУДУЩИХ СПЕЦИАЛИСТОВ

Аннотация. *Сегодня на рынке труда особое место занимает дефицит высококвалифицированных специалистов. Основной причиной сложившейся ситуации являются проблемы в системе и организации образовательного процесса, т. е. отрыв теоретических знаний от реальных производственных ситуаций, требующих от молодого специалиста практических навыков, знаний и опыта. В сложившейся ситуации с проблемой устранения разрыва между теорией и практикой приходится сталкиваться работодателю, ведь обеспечение квалифицированными специалистами – залог успеха. В этих условиях возникает необходимость дополнительного обучения, прохождения практики, переподготовки молодых специалистов с учетом специфики деятельности предприятия, на котором планируется реализация полученных в учебном процессе знаний.*

Профессиональное становление студента – будущего специалиста предполагает овладение им опытом профессиональной деятельности в рамках определенной направленности (профиля). Методологической основой решения проблемы профессионального становления студентов – будущих педагогов является обращение к практико-ориентированному подходу в процессе их подготовки. Пути реализации данного подхода могут представлять внедрение практико-ориентированных технологий обучения и внедрения дуальной системы образования.

Методологической основой решения проблемы профессионального становления студентов – будущих специалистов является обращение к практико-ориентированному подходу в процессе их подготовки. Пути реализации данного подхода могут представлять внедрение практико-ориентированных технологий обучения и внедрения дуальной системы образования.

Ключевые слова: *технологии обучения; дуальное образование; профессионал; компетентность; методология обучения; учебно-воспитательный процесс.*

Kazbekova Gulnur, Tursymbekova Zakira, Sundetova Alma

WAYS TO IMPLEMENT A PRACTICE-ORIENTED APPROACH IN THE TRAINING OF FUTURE S PECIALISTS

Annotation. *Today, the shortage of highly qualified specialists occupies a special place in the labor market. The main reason for this situation is the problems in the system and organization of the educational process, i.e. the separation of theoretical knowledge from real production situations that require practical skills, knowledge and experience from a young specialist. In the current situation, the problem of eliminating the gap between theory and practice has to be faced by the employer, because the provision of qualified specialists is the key to success. In these conditions, there is a need for additional training, practical training, and retraining of young specialists, taking into account the specifics of the company's activities, where it is planned to implement the knowledge gained in the educational process.*

Professional development of a student – future teacher involves mastering the experience of professional activity within a certain direction (profile). The methodological basis for solving the problem of professional development of students and future teachers is to apply a practice-oriented approach in the process of their training. Ways to implement this approach can be the introduction of practice-oriented learning technologies and the introduction of a dual education system.

The methodological basis for solving the problem of professional development of students -future teachers is to apply a practice-oriented approach in the process of their training. Ways to implement this approach can be the introduction of practice-oriented learning technologies and the introduction of a dual education system.

Keywords: *teaching technologies; dual education; professional; competence; teaching methodology; educational process.*

УДК 6.14.7.553.98(574.1) 0.56.22

МРНТИ 77.05.09.

DOI 10.37238/1680-0761.2021.82(2).8

¹КОКЕБАЕВА Р.С., ²ЕСЕНБАЕВА Р.К., ³ХАБИРОВ Р.Р., ⁴АБИШЕВ А.Р.*,
⁴СЕЙСЕНБЕКОВ Е.К.

¹Казахский национальный аграрно- исследовательский университет,
Алматы, Казахстан

²Казахская национальная академия имени Т. Жургенова, Алматы, Казахстан

³Атырауский университет имени Х.Досмухамедова, Атырау, Казахстан

⁴Казахский национальный педагогический университет имени Абая, Алматы, Казахстан

*Автор-корреспондент: shakizat1964@mail.ru

E-mail: shakizat1964@mail.ru, absadyk.amir@mail.ru, erlan_fks@mail.ru

ДИНАМИКА ФИЗИЧЕСКОГО РАЗВИТИЯ МАЛЬЧИКОВ КОРЕННОЙ НАЦИОНАЛЬНОСТИ ЗАНИМАЮЩИХСЯ СПОРТОМ (тотальные размеры тела)

Аннотация. В теории физического воспитания оценка физической подготовленности учащихся общеобразовательных и спортивных школ является одной из актуальных проблем, так как она непосредственно связана с совершенствование учебного процесса по физической культуре в школе. Для наиболее объективной оценки физической подготовленности школьников необходимы возрастные ориентиры – нормы показателей физического развития, двигательных качеств и функционального состояния, рассматриваемых в комплексе. При этом необходимо учитывать не только возрастно – половые, природно - климатические особенности, но и этническую принадлежность учащихся. Однако на сегодняшний день мы мало имеем соответствующих стандартов для детей коренной национальности проживающих в Южном регионе нашей Республики. Существующие же стандарты устарели, либо в них не полностью учитываются особенности развития этнического характера. Создающееся положение может не отразиться на качестве учебного процесса по физической культуре в школе. Это предопределяет необходимость коррекции учебных нормативов, содержания физического воспитания детей и подростков. В связи с этим представляется целесообразным изучение анатомо-антропологических особенностей детей с различными двигательными режимами. Объектом исследования являлись дети-школьники в возрасте 8-17 лет.

Обследовано 584 дети, занимающихся в общеобразовательных школах со спортивным уклоном (спортсмены). Специальная физическая подготовка состояла из уроков физического воспитания и отдельных занятий физической культурой или тренировок по схеме 2 часа 2 раза в неделю общефизической подготовки и 2 раза в неделю двухчасовых занятий игровыми видами спорта (волейбол, футбол, баскетбол, плавание) и легкой атлетикой. В школе со спортивным уклоном обследовали детей, занимающихся спортом не менее трех лет, спортсменов мальчиков-коренной национальности 293 школьников.

Ключевые слова: динамический специализация; пубертатный скачок; интенсивный прирост; компоненты; физическое развитие; физическая культура.

Введение

Физическая культура и спорт рассматриваются как одно из важнейших средств воспитания гражданина республики гармонически сочетающего в себя духовное богатство, моральную чистоту и физическое совершенствование. Успешное выполнение этой задачи во многом зависит от правильной постановки физического воспитания в школьном возрасте.

Успешное использование физической культуры для гармонического развития личности и формирования активной жизнерадостной позиций тесно связано с применением научных достижений накопленных в спортивной морфологии. Очень важно дифференцировать объем

двигательных нагрузок для разных возрастных групп населения, проживающих в различных регионах Казахстана. В настоящее время проявляется тенденция к ускорению как физического так и интеллектуального развития подрастающего поколения.

Задача дошкольного и школьного физического воспитания заключается, прежде всего в том, чтобы сформировать двигательный стереотип ребенка, воспитать потребности в движениях.

Изучение вопросов двигательной активности молодого поколения представляет интерес для большого круга исследователей: медиков, биологов, психологов и педагогов, так как очень важно, как будет выглядеть завтра потенциальный резерв человеческого общества.

Физическое воспитание является одним из важнейших средств в гармоническом развитии человека, так как содействует всестороннему развитию человека, подготовка к труду, повышая его трудоспособность, способствует укреплению здоровья, развивает физические (двигательные) качества, формирует и совершенствует знания, умения, навыки, необходимые в труде, военном деле, быту и спорте. Правильно поставленное физическое воспитание содействует воспитанию волевых и нравственных - моральных качеств человека [1,с.21].

Научно обоснованное и правильно организованное физическое воспитание детей должно благотворно влиять на молодой организм: оно должно способствовать гармоническому физическому и психическому развитию; расширять двигательные возможности; повышать защитно-приспособительные реакции и усиливать устойчивость организма к неблагоприятным воздействиям внешних факторов; вырабатывать у детей и подростков оптимизм и бодрость; создавать условия для высокопроизводительного труда и учебы; воспитывать коллективизм; чувство патриотизма и любовь к своей Родине.

Улучшение физического развития человека, укрепление его здоровья и физической дееспособности связано со знанием возрастных особенностей физического развития, как одного из интегральных показателей состояния здоровья, особенно важно и необходимо для выявления влияния на организм разнообразных природных, естественных и искусственно созданных факторов и условий жизни [2,с.65].

Под физическим развитием понимают состояние морфологических и функциональных свойств и качеств, лежащих на основе определения возрастных особенностей физической силы и выносливости организма. Для детей и подростков это толкование можно расширить с учетом тех биологических процессов, которые характерны для растущего организма.

Многочисленные исследования свидетельствуют о том, что физическое развитие является одной из сторон развития индивидуума и представляет собой биологический процесс, детерминированный средовыми и генетическими факторами, которые определяют индивидуальные темпы морфологического и функционального созревания организма [[3,с.45].

Большинство исследователи считают, что рост и развитие детей протекает неравномерно как в отношении всего организма, так и отдельных его частей. Рост – это непрерывный процесс, для которого характерны:

- а) эндогенность - внешние воздействия могут лишь изменить темпы процессов роста, но не их сущность;
- б) постепенность - имеет место определенная, не нарушаемая последовательность физического развития;
- в) гармоничность - как правило, процесс роста и развития отдельных частей организма совершаются относительно синхронно;
- г) необратимость - обратного хода в возрастных изменениях организма происходит.

Выше изложенное и послужило основанием для планирования и проведения настоящего исследования в рамках проблемы гигиены детей и подростков, в который физическое развитие и здоровье детей рассматривается с позиций влияния на них условий среды обитания [4,с.49].

Материалы и методы исследования

Установить влияние дифференцированного двигательного режима на становление антропологических показателей у детей школьников в возрасте 8-17 лет мальчиков коренной национальностей и наметить пути гармонического развития подрастающего поколения. Исходя из целевой установки частными задачами являлись:

1. Изучение антропометрических данных у детей коренной национальности с активным двигательным режимом (дети занимающиеся в школах с спортивным уклоном).

2. Изучение антропометрических данных у детей коренной национальности с пассивными двигательным режимом (дети общеобразовательных школах, не занимающиеся спортом).

Результаты исследования

Наши данные характеризующие скорости роста тотальных размеров не расходятся с имеющиеся данными литературы.

Объектом исследования являлись дети-школьники в возрасте 8-17 лет.

Дети занимающиеся спортом мальчики коренной национальности 105 школьников.

Все обследуемые дети обучались в общеобразовательных школах, расположенных в типовых помещениях. Учебно-воспитательный процесс, медицинское обслуживание не имели существенных различий. Из спортивных специализаций обследованы футболисты, волейболисты и пловцы. Все специализаций относятся к массовым видам спорта, широко распространенным видам спорта. Однако каждому спортсмену были присущи свои специфические особенности. Футболистам, волейболистам свойственны динамический тип, а пловцам также динамический в водной среде [5, с.27].

Все испытуемые были распределены на 10 возрастной групп, состав который колеблется от 8 до 13 человек в группах (таблица 1).

Таблица 1- При распределений школьников по возрастным группам с интервалом в один год мы пользовались общепринятой схемой. Контингент обследованных представлен

Возраст в годах	Занимающегося спортом
8	11
9	8
10	8
11	11
12	13
13	10
14	8
15	11
16	12
17	13

Соответственно поставленными задачами в работе были применены методы, широко распространённые гигиенических исследованиях при оценке физического здоровья детей и подростков: антропометрических, аналитических (фракционирование массы тела); вариационно-статистический.

Показатели соматометрических и функциональных признаков заносились в специальную карту, составленную на каждого исследуемого.

Все антропометрические измерения проводились по унифицированной методике, принятой в НИИ антропологии МГУ им. Ломоносова.

Мы анализировали абсолютные и относительные показатели годовых приростов морфологических признаков у школьников занимающихся спортом коренной национальности, двигательный режим которых выше со сравнением не занимающих спортом [6, с 38].

В количестве относительных величин использованы отношения (в %) годового прироста и величие в его предшествующей год.

Длина тела. Если принять показатели 8 летних школьников за 100% то можно видеть, что с 8 до 17 лет длина тела у школьников, занимающихся спортом, возрастает на 26,83% масса тела до 60,70%, длина туловища на 25,77%, длина корпуса на 22,55%, окружности грудной клетки на 29,54%.

Скорость роста длина тела с 8 до 12 лет постепенно повышается начиная 9 лет – 2,34%, 10 лет он резко уменьшается и в 11 оно увеличивается до 4,95% и в 12 лет оно увеличивается до самой высокий пик 5,74%, потом постепенно уменьшается и к 17 он доходит до 0,91%. Таким образом годичный прирост длины тела колеблется от 0,91% до 5,74%. Суммарный прирост, абсолютный 46,09см, а относительный 30,59%.

Масса тела. Скорости роста массы тела начиная с 9 лет оно достигает – 5,54%, 10 лет доходит до 10,83%, а в 11 лет немного уменьшается и доходит до 7,31%, а потом 12 лет оно опять увеличивается и доходит до 8,90%, в 13 лет до 9,92%. Самый максимальный прирост в этом параметре показывает в 14 лет, оно достигает до 13,84%, а затем постепенно уменьшается но второй пик в 15 лет достигает 12,09%, 16 лет уменьшается до 6,41% и в 17 лет оно достигает до 13,54%. Суммарный прирост, абсолютный до 38,81 кг, а относительный до 88,38%.

Обхват груди. Скорость роста обхвата груди постепенно начиная с 9 лет увеличивается до 0,02%, а в 10 лет увеличивается 2,89%, 11 лет 2,93%, 12 лет оно доходит до 4,48%, затем 13 лет оно немного уменьшается и доходит до 4,41%, а начиная 14 лет опять увеличивается до 5,35%, 15 лет 5,65%, а в 16 лет уменьшается до 2,43% и в 17лет оно опять увеличивается и доходит до самый высокий точки 6,03%. Суммарный прирост абсолютный 24,67см, относительный до 34,19%.

Длина корпуса. Скорость роста длины корпуса аналогична с массами тела, оно начиная с 9 лет 1,46% и в 10 лет уменьшаются до 0,25%, а потом начиная 11 лет оно резко увеличивается и достигает 4,81%, потом 12 лет оно немного уменьшается и достигает до 2,41%, а в 13 лет опять немного увеличивается до 3,90%, а потом в 14 лет резкий скачок до 6,91%, затем постепенно снижение и к 17 годам оно доходит до 0,53%. Суммарный прирост абсолютный показатель 17,8см, а относительный показатель до 24,90%.

Таким образом скорость роста тотальных размеров мальчиков коренной национальности занимающихся спортом начиная с возраста 8-17 лет со сравнением мальчиков не занимающихся спортом увеличение с 8 до 13 лет, два года больше чем не спортсмены. Однако годичные приросты тотальных размеров выглядят так: длина тела колеблется от 0,91% до 5,74%, масса тела от 5,54% до 13,84%, окружность грудной клетки от 0,02% до 6,03%, длина корпуса от 0,25% до 6,91% длина туловища от 0,30% до 8,83%.

Максимальная величина прироста отмечена у массы тела, меньший прирост имеет обхват груди, длина тела, длина корпуса и длина туловищ [7, с.16].

Масса тела, длина корпуса, длина туловища имеет максимальный прирост в возрасте 14 лет, а длина тела в 12 лет, а окружность грудной клетки имеет в возрасте 17 лет, что это связано с наличием в этом периоде пубертатного скачка роста (таблица 2).

Таблица 2 - Скорости роста тотальный размеров тела у мальчиков коренной национальности занимающихся спортом 8-17 лет

Возраст в периода	Признаки	Средняя величина	Величина прироста		Суммарный прирост	
			Абсолютный (см,кг)	Относительный (в%)	Абсолютный (см, кг)	Относительный (%)
1	2	3	4	5	6	7
7-8	Длина тела в см	125,68				
8-9		128,69	3,01	2,34		
9-10		131,25	2,56	1,95		
10-11		138,09	6,84	4,95		
11-12		143,46	5,37	5,74		
12-13		152,15	8,69	5,71		
13-14		160,38	8,23	5,13		
14-15		166,45	6,08	3,65		
15-16		170,21	3,75	2,21		
16-17		171,77	1,56	0,91	46,09	30,59

1	2	3	4	5	6	7
7-8	Масса тела в кг	25,09				
8-9		26,56	1,47	5,54		
9-10		29,79	3,23	10,83		
10-11		32,14	2,35	7,31		
11-12		35,28	3,14	8,90		
12-13		39,16	3,88	9,92		
13-14		45,45	6,29	13,84		
14-15		51,70	6,25	12,09		
15-16		55,24	3,54	6,41		
16-17		63,90	8,66	13,54	38,81	88,38
1	2	3	4	5	6	7
7-8	Окружност ть грудной клетки (ОГК) в см	58,86				
8-9		58,88	0,01	0,02		
9-10		60,63	1,75	2,89		
10-11		62,45	1,83	2,93		
11-12		65,38	2,93	4,48		
12-13		68,40	3,02	4,41		
13-14		72,26	3,86	5,35		
14-15		76,59	4,33	5,65		
15-16		78,50	1,91	2,43		
16-17		83,54	5,04	6,03	24,67	34,19
1	2	3	4	5	6	7
7-8	Длина корпуса в см	61,16				
8-9		62,06	0,90	1,46		
9-10		62,22	0,16	0,25		
10-11		65,36	3,14	4,81		
11-12		66,98	1,62	2,41		
12-13		69,70	2,72	3,90		
13-14		74,88	5,18	6,91		
14-15		77,32	2,44	3,16		
15-16		78,54	1,22	1,56		
16-17		78,96	0,42	0,53	17,80	24,99

Скорость роста тотальных размеров тела у мальчиков, занимающихся спортом коренной национальности в изученный возрастной интервал, позволило установить закономерности возрастного развития организма характерные для детей, занимающихся спортом. Так, скорости отдельных параметров не одинаковы по величине и по времени наступления максимальных приростов признака, то есть, рост отдельных тотальных размеров тела происходит асинхронно. Они растут разными темпами, достигает максимума скорости и заканчивают рост не одновременно. Подобная гетерохронность развития анатомо-антропологических признаков, по мнению некоторых ученых расширяет адаптационные возможности организма в сфере [8,с.12].

Скорость роста различные возрастные периоды, можно обнаружить, что самые существенные сдвиги в антропометрических показателя в основном 11-14лет. В младшем и среднем школьном возрасте (от 8 до 11лет и от 11 до 14 лет) рост тела в длину преобладает над телом в ширину. В старшем школьном возрасте все идет, наоборот [9,с. 65].

На основании полученных данных можно сказать, что становление морфологических особенностей у детей, занимающихся спортом, имеет гетерохромный характер, заключающийся в изменении скорости роста по годам. Согласно полученными данными, изменение в длине тела у спортсменов (занимающихся спортом) наступают в среднем школьном возрасте у мальчиков в 12 лет. По видимому, на первых этапах подготовки спортсменов повышенный двигательный режим не оказывает существенного влияние на этот признак, что может быть связано или с низким объемом и

интенсивностью физических нагрузок, или с очень высокой степенью генетической обусловленностью длины тела, или же, наконец с действием и того и другого факторов вместе [10, с. 49].

Заклучение

Резюмируя вышеуказанное, можно отметить, что двигательная деятельность при занятиях спортом оказывает более сильное воздействие на анатомо-антропологические особенностей детей, изменяя тем или иным образом и ход становления этих показателей. При этом изменения носят не толка количественный характер, но и отражаются на возрасте максимальных приростов, так как каждый вид спорта вносит в этом процессе свой коррективы.

ЛИТЕРАТУРА

[1] Указ Президента Республики Казахстан «О государственной программе развития массового спорта в Республике Казахстан на 1996-2000 годы» от 19 декабря 1996 г. № 3276 «Әділет».- с. 21-38.

[2] Камилова Р.Т. Влияние социально генетических факторов условия жизни детей школьного возраста уровень из физического развития / Р.Т.Камилова // Гигиена и санитария – 2001. – №6. – С. 65-68.

[3] Мусагалиева Г.М. Физическое развитие школьников как критерий здоровья подрастающей поколения / Г.М. Мусагалиева, А.И. Маханова // Материалы международной научно-практической конференций. «Молодежь – Спорт – Здоровье».- 6-9 ноября Алматы, 2000. - С.45-49.

[4] Даутов Ф.Ф. Влияние факторов окружающей среды на физическое развитие детей дошкольного возраста / Ф.Ф. Даутов, А.М. Лысенко, А.Х. Яруллин // Гигиена и санитария. – 2004. – №6. – С. 49-51.

[5] Ильин А.Г. Современные тенденций динамики состояния здоровья подростков / А.Г. Ильин, И.В. Звездина, М.М. Эльянова // НИИ Гигиены и охраны здоровья детей и подростков, НЦЗД РАМН. – Москва. – 2002. – № 6. – С.27-31.

[6] Лысенко А.И. Роль социальных и биологических факторов в формировании состояния здоровья детей дошкольного возраста / А.И Лысенко.- Казанская Гос.Мед. Академия. – 2002. – С.38-43.

[7] Пляскина И.В. Здоровье детей, обучающихся в школах нового вида НИИ Гигиены и охраны здоровья детей и подростков / И.В. Пляскина. НЦЗД РАМН.– Москва, 2002. –№ 4.- С.16-30.

[8] Сабирова З.Ф. Антропогенное загрязнение атмосферного воздуха и состояние здоровья детского населения / З.Ф. Сабирова // Гигиена и санитария.- 2001, № 2.- С.12-15.

[9] Ямпольская Ю.Л. Физическое развитие мальчиков Москвы за последние десятилетия / Ю.Л. Ямпольская // Гигиена и санитария. – 2000. – №6. – С. 65-68.

[10] Беляков В.А. Влияние загрязнение атмосферного на физическое развитие детей / В.А. Беляков, А.В. Василиев // Гигиена и санитария.- 2003, № 4.- С.49-51.

REFERENCES

[1] Ukaz Prezidenta Respubliki Kazahstan (19 dekabrya 1996). O gosudarstvennoj programme razvitiia massovogo sporta v Respublike Kazahstan na 1996-2000 gody [About the state program development of mass sports in the Republic of Kazakhstan for 1996-2000]. Adilet, 3276, 21-38 [In Russian].

[2] Kamilova, R.T. (2001). Vliyanie social'no geneticheskikh faktorov usloviya zhizni detej shkol'nogo vozrasta uroven' iz fizicheskogo razvitiya [Influence of socio-genetic factors living conditions of children of school age level of physical development]. Gigiena i sanitariya - Hygiene and sanitation, 6, 65-68 [In Russian].

[3] Musagalieva, G.M., Mahanova, A.I. (2000). Fizicheskoe razvitie shkol'nikov kak kriterij zdorov'ya podrastayushchej pokoleniya [Physical development of schoolchildren as a criterion of health of the younger generation]. Materialy mezhdunarodnoj nauchno-prakticheskoy konferencij. Molodezh' – Sport – Zdorov'e - Materials of the international scientific and practical conference. Youth-Sports-Health, 45-49 [In Russian].

[4] Dautov, F.F., Lysenko, A.M., Yarullin, A.H. (2004). Vliyanie faktorov okruzhayushchej sredy na fizicheskoe razvitie detej doshkol'nogo vozrasta [Influence of environmental factors on the physical development of preschool children]. Gigiena i sanitariya - Hygiene and sanitation, 6, 49-51 [In Russian].

[5] Il'in, A.G., Zvezdina, I.V., El'yanova, M.M. (2002). Sovremennye tendencij dinamiki sostoyaniya zdorov'ya podrostkov [Current trends in the dynamics of the health status of adolescents]. NII Gigieny i ohrany zdorov'ya detej i podrostkov NCZD RAMN - Research Institute of Hygiene and Health Protection of Children and Adolescents SCCH RAMS, Moskva, 6, 27-31 [In Russian].

[6] Lysenko, A.I. (2002). Rol' social'nyh i biologicheskikh faktorov v formirovanii sostoyaniya zdorov'ya detej doshkol'nogo vozrasta [The role of social and biological factors in the formation of the health status of preschool children]. Kazanskaya Gos.Med. Akademiya - Kazan State Medical Academy, 38-43 [In Russian].

[7] Plyaskina, I.V. (2002). Zdorov'ya detej, obuchayushchihsya v shkolah novogo vida [Health of children enrolled in new type of schools]. NII Gigieny i ohrany zdorov'ya detej i podrostkov NCZD RAMN - Research Institute of Hygiene and Health Protection of Children and Adolescents SCCH RAMS, Moskva, 4, 16-30 [In Russian].

[8] Sabirova, Z.F. (2001). Antropogennoe zagryaznenie atmosfernogo vozduha i sostoyanie zdorov'ya detskogo naseleniya [Anthropogenic air pollution and the health status of the child population]. Gigiena i sanitariya - Hygiene and sanitation, 2, 12-15 [In Russian].

[9] Yampol'skaya, Yu.L. (2000). Fizicheskoe razvitie mal'chikov Moskvy za poslednie desyatiletiya [Physical development of Moscow boys over the past decades]. Gigiena i sanitariya - Hygiene and sanitation, 6, 65-68 [In Russian].

[10] Belyakov, V.A., Vasiliev, A.V. (2003). Vliyanie zagryaznenie atmosfernogo na fizicheskoe razvitie detej [Influence of atmospheric pollution on the physical development of children]. Gigiena i sanitariya - Hygiene and sanitation, 4, 49-51 [In Russian].

Кокебаева Р.С., Есенбаева Р.К., Хабиров Р.Р., Абишев А.Р., Сейсенбеков Е.К.
СПОРТПЕН ШҰҒЫЛДАНАТЫН ЖЕРГІЛІКТІ ҰЛТ БАЛАЛАРЫНЫҢ ФИЗИКАЛЫҚ
ДАМУ ДИНАМИКАСЫ (дененің жалпы мөлшері)

Андатпа. Дене тәрбиесі теориясында жалпы білім беретін және спорт мектептері оқушыларының дене дайындығын бағалау өзекті мәселелердің бірі болып табылады, өйткені ол мектептегі дене шынықтыру бойынша оқу процесін жетілдірумен тікелей байланысты. Оқушылардың физикалық дайындығын объективті бағалау үшін жас ерекшеліктері қажет-физикалық даму көрсеткіштерінің нормалары, мотор қасиеттері және кешенде қарастырылған функционалды жағдай. Бұл жағдайда тек жас – жыныстық, климаттық ерекшеліктерді ғана емес, сонымен бірге студенттердің этникалық ерекшеліктерін де ескеру қажет.

Алайда, бүгінгі таңда біздің республикамыздың оңтүстік аймағында тұратын байырғы ұлт балалары үшін тиісті стандарттар аз. Қолданыстағы стандарттар ескірген немесе олар этникалық даму ерекшеліктерін толығымен ескермейді. Қалыптасқан жағдай мектептегі дене шынықтыру процесінің сапасына әсер етпеуі мүмкін. Бұл оқу нормативтерін түзету қажеттілігін, балалар мен жасөспірімдердің дене тәрбиесінің мазмұнын анықтайды. Осыған байланысты әртүрлі қозғалыс режимдері бар балалардың анатомиялық және антропологиялық ерекшеліктерін зерттеу орынды болып көрінеді. Зерттеу нысаны 8-17 жас аралығындағы мектеп оқушылары болды.

Жалпы білім беретін мектептерде спорттық бейімділікпен айналысатын 584 бала тексерілді (спортшылар). Арнайы дене шынықтыру жаттығулары дене шынықтыру сабақтарынан және жеке дене шынықтыру сабақтарынан немесе аптасына 2 сағат 2 рет жалпы физикалық дайындықтан және аптасына 2 рет екі сағаттық ойын спортынан (волейбол, футбол, баскетбол, жүзу) және жеңіл атлетикадан тұрады. Спорттық бағыттағы мектепте кемінде үш жыл спортпен айналысатын балалар, 293 ұл ұлдарының спортшылары тексерілді.

Кілт сөздер: динамикалық мамандану; жыныстық жетілу; қарқынды өсу; компоненттер; физикалық даму; дене шынықтыру.

Kokebaeva Ryskul, Esenbayeva Raushan, Khabirov Rafael, Abishev Asylkhan, Seisenbekov Yerlan
DYNAMICS OF PHYSICAL DEVELOPMENT OF BOYS OF INDIGENOUS
NATIONALITY ENGAGED IN SPORTS (total body size)

Annotation. In the theory of physical education, the assessment of physical fitness of students of general education and sports schools is one of the most urgent problems, since it is directly related to the improvement of the educational process in physical culture at school. For the most objective assessment of

physical fitness of schoolchildren, age guidelines are necessary – the norms of indicators of physical development, motor qualities and functional state, considered in the complex. At the same time, it is necessary to take into account not only age – sex, natural and climatic features, but also the ethnicity of students.

However, today we do not have enough relevant standards for children of indigenous nationality living in the Southern region of our Republic. The existing standards are outdated, or they do not fully take into account the peculiarities of ethnic development. The current situation may not affect the quality of the educational process in physical culture at school. This determines the need for corrections of educational standards, the content of physical education of children and adolescents. In this regard, it seems appropriate to study the anatomical and anthropological features of children with different motor modes. The object of the study was school children aged 8-17 years.

584 children who are engaged in general education schools with a sports bias (athletes) were examined. Special physical training consisted of lessons of physical education and individual physical training or training for scheme 2 hours 2 times a week physical training and 2 times weekly two-hour classes play sports (volleyball, football, basketball, swimming) and track and field . In a school with a sports bias, children who have been engaged in sports for at least three years, and boys of indigenous nationality were examined 293.

Keywords: *dynamic specialization; puberty jump; intensive growth; components; physical development; physical culture.*

ӘОЖ 911.3:33 (574)
FTAXP 65.24.07; 25.14.99
DOI 10.37238/1680-0761.2021.82(2).9

¹КАЖИМОВА К.Р.*, ¹ТАСМУХАНОВА Б.Т., ²ТУРАЛБАЕВА А.Т

¹М. Өтемісов атындағы Батыс Қазақстан университеті, Орал, Қазақстан

²Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті, Алматы, Қазақстан

*Корреспондент авторы: kkr_1980@mail.ru

E-mail: gulbanu_sadvakasova@mail.ru, turalbaeva_a@mail.ru, kkr_1980@mail.ru

ВОЛОНТЕРЛЫҚ ІС-ӘРЕКЕТ – БОЛАШАҚ ПЕДАГОГ ҚҰЗЫРЕТТІЛІГІНІҢ ҚҰРАМДАС БӨЛІГІ

Аңдатпа. Болашақ педагогтарды дайындау үдерісінде олардың кәсіби құзыреттілігін қалыптастыруда волонтерлық іс-әрекетке қатыстыру мәселесі соңғы жылдарда қарастырыла бастады.

«Волонтерлік қызмет – жеке және заңды тұлғалардың мүдделерінде өтеусіз негізде жүзеге асырылатын, әлеуметтік бағыттағы ерікті, ерік қалауымен орындалатын қоғамдық пайдалы қызмет» деп ҚР 2016 жылғы 30 желтоқсандағы №42-ҮІ ҚЗЗ «Волонтерлік қызмет туралы» Заңында анықталған. 2020 жыл Қазақстан Республикасында қоғамға белсенді еңгізіліп отырған қызмет түріне айналды. Осы орайда жастарда соның ішінде педагогикалық жоғары оқу орындарында білім алатын студенттерді кәсіби даярлауда волонтерлық іс-әрекетке тән кәсіби сапаларды қалыптастыруға ерекше мән беріледі.

Осы мақалада волонтерлық іс – әрекет кәсіби құзыреттіліктің бір бөлігі ретінде қарастырылып, талданды.

Кілт сөздер: Волонтерлық іс-әрекет; құзырет; коммуникативтік құзыреттілік; ақпараттық технология; жобалау; ұйымдастырушылық қабілет; адамгершілік құндылық.

Кіріспе

Болашақ педагогтарды дайындау үдерісінде олардың кәсіби құзыреттілігін қалыптастыруда волонтерлық іс-әрекетке қатыстыру мәселесі соңғы жылдарда қарастырыла бастады.

«Волонтерлік қызмет – жеке және заңды тұлғалардың мүдделерінде өтеусіз негізде жүзеге асырылатын, әлеуметтік бағыттағы ерікті, ерік қалауымен орындалатын қоғамдық пайдалы қызмет» деп ҚР 2016 жылғы 30 желтоқсандағы №42-ҮІ ҚЗЗ «Волонтерлік қызмет туралы» Заңында анықталған. 2020 жыл Қазақстан Республикасында қоғамға белсенді еңгізіліп отырған қызмет түріне айналды. Осы орайда жастарда соның ішінде педагогикалық жоғары оқу орындарында білім алатын студенттерді кәсіби даярлауда волонтерлық іс-әрекетке тән кәсіби сапаларды қалыптастыруға ерекше мән беріледі.

Осы мақалада волонтерлық іс – әрекет кәсіби құзыреттіліктің бір бөлігі ретінде қарастырылып, талданды.

Шетел сөздерінің сөздігінде «құзырет» ұғымы құзыреттіліктерге ие- белгілі бір ұйымның, адамның өкілеттігі аясы немесе бір адамның жүргізуі тиіс сұрақтар мен істер аясы деп түсіндіріледі. Competent(франц.) – құзыретті, өкілетті, Competents(лат.) – сәйкесті, қабілетті, competence(ағылш.) - қабілеттілік [1].

Зерттеу материалдары мен әдістері

Құзырет – өзінің бойындағы белгілі бір білімі мен дағдысы арқылы шешім қабылдауға қатысуға немесе өз бетімен мәселелерді шешуге мүмкіндік беретін лауазым иесінің жеке мүмкіншіліктері, оның біліктілігі(білімі мен тәжірибесі) [2].

Құзыреттілік тұрғыдан келу қазіргі үздіксіз білім беру, соның ішінде кәсіби білім беруде, білімді дамытудың келесі тенденцияларын айқындайды.

1.Үздіксіз білім берудің жалпы жүйесінде өздігінен білім алу кезеңдерінің мәнділігі. Сондықтан білім берудің қазіргі кезеңінде білім алушылардың өзбетіндік, танымдық және практикалық іс-әрекет дағдысын қалыптастыру міндеті ерекше өзектеліп отыр.

2.Өздігінен білім алуды дамыту жағдайында сөз жоқ, оқыту құралдарының рөлі артады. Қазіргі кезеңдегі оқыту технологиясында оқытудың ақпараттық технологиясының құралдары ерекше мәнге ие болуда.

3.Білім беруді жүзеге асырудың даралап оқыту принципін рөлін күшейтеді, әрбір білім алушы үшін оқу үдерісін даралауды жүзеге асыруды көздейді.

4.Білім беруде пәндік – бағдарлық жүйеден жобалау жүйесіне көшуге бағыттайды.

Зерттеу нәтижелері

Білім беруді жаңарту негіздерінің бірі ретінде құзыреттілік тұрғыдан келуді жақтаушылар күтілетін нәтижелер тұжырымдамасын жасауда негізгі ереже ретінде төмендігілерді көрсетеді:

- Құзыреттілік ұғымы тек танымдық және технологиялық құраушы ғана емес, әрі мотивациялық, этикалық, әлеуметтік және мінез-құлықтық, яғни ол оқыту нәтижелерін (білім мен іскерлікті), құндылық бағдар жүйелерін, әдет және т.б.камтиды.

- Құзыреттілік – алынған білім, іскерлік, тәжірибе мен мінез – құлық тәсілдерін нақты іс-әрекет жағдайында жұмылдыру қабілетін білдіреді [1, б 6].

«Құзырет», «құзыреттілік» ұғымдары бүгінгі педагогика ғылымында зерттеу деңгейінде ғана мәлім. Сондықтан осы күнге дейін бұл ұғымдардың нақты, соңғы анықтамасы қалыптаспаған.

Құзыреттіліктер пәндік (пәнаралық және т.б) және негізгі болып көрсетіледі. Еуропа Кеңесі негізгі құзыреттіліктердің бес тобын айқындаған, соларға ерекше мән беріледі [2, б. 39-40].

1 - Кесте – Құзыреттіліктердің жіктелуі

р/с	Құзыреттіліктердің негізгі тобы		Құзыреттіліктің негізгі проблемасы	
	Атауы	Мазмұны	Проблема	Өзектілігі
	1	2	3	4
1	Саяси және әлеуметтік	Өзіне жауапкершілікті ала білу қабілеті, бірлесіп шешім қабылдауға қатысу, дау-жанжалды зорлық – зомбылықсыз жолмен реттеу, демократиялық институттардың қызмет етуіне қатысу және оны жақсарту	Зерттеу	Тәжірибеден пайдалыны алу іскерлігі; өз білімін байланыстыру және оларды реттеу; өзіндік оқу тәсілдерін ұйымдастыра білу; проблеманы шешу қабілеті; өз бетімен оқуға қабілеті.
2	Көпмәдениетті қоғамда өмір сүру қабілетіне қатысты	Расизм мен ксенофобиялар тууына, таралуына жол бермеу, бірін-бірін сыйлау, басқа мәдениет тілдері және діндегі адамдармен бірге өмір сүру қабілеті	Іздеу	Түрлі мәліметтерді іздестіру; айналадан сұрау; сарапшыдан кеңес алу; ақпарат алу; құжаттармен жұмыс жасау және оларды жіктеу.
3	Қарым-қатынастың ауызша және жазбаша формаларын меңгеруге қатысты	Бірнеше тілді меңгеру	ойлау	Өткен және қазіргі оқиғалардың өзара байланысын ұйымдастыру; қоғамның белгілі бір жағынан дамуына сыни көзқарас.

	1	2	3	4
4	Қоғамдық ақпаратты пайдалану және мойындаумен байланысты,	Жаңа технологияларды меңгеру, оны қолдануды түсіну, оның күшті және әлсіз жақтарын айқындау, БАҚ тарататын ақпараттар мен жарнамаларға сыни көзқарас	Ынтымақтастық әрекет	Топта ынтымақтастықпен жұмыс жасау іскерлігі; шешім қабылдау; дау-жанжалдарды шеше білуі.
5	Өмір бойы оқуға қабілеттілік	Үздіксіз даярлықтың және кәсіби даярлықтың, сонымен қатар жеке және қоғамдық өмірдің негізі ретінде	Іске кірісу	Жобаға ену; жауапкершілік; топ және ұжымға ену және өз үлесін қосу; өз жұмысын ұйымдастыра білу қабілеті; есептеуіш және модельдік приборлармен жұмыс жасауы.
			Бейімделу	Ақпараттық және коммуникациялық жаңа технологияларды пайдалана білуі; қиындықтарға төтеп беруі; жаңа шешімдер қабылдай білуі.

Автормен [2, б. 39-40] бойынша құрастырылды

Саяси және әлеуметтік құзыреттілік тобы қоғамда белең алған жағдаяттарды шешуде болашақ кәсіби педагогтардың рухани құзыретін қалыптастырады. Мысалы теріс діни наным-сенімде жүрген жасөспірімдерді, ата-анасы теріс жолға түскен балалардың, девианттық мінез-құлқы бар жастарымыздың тағы да басқа болашақ ұрпақты дұрыс тәрбиелеуде көптеген игі шараларды жоспарлап, әлеуметтік көмек көрсетіп, шешімдер табуымыз қажет. Болашақ педагогтың бойында әр іске деген жауапкершілік, ұлттық құндылық, шыдамдылық пен іскерлік қасиеттері терең сіңуі қажет.

Көптеген ғалымдардың пікірінше, жалпы маманның кәсіби құзыреттіліктің : практикалық (арнайы), әлеуметтік, психологиялық, ақпараттық, коммуникативтік, экологиялық, валеологиялық құзыреттілік түрлері жатады, соның ішіндегі студенттерді волонтерлық кәсіби құзыреттілігін дамытуда «әлеуметтікті» аламыз. Ол өзіне жауапкершілікті ала білу мен шешімді қабылдау қабілеті, топтасып бірлесе шешім қабылдауға қатысу, зорлық-зомбылықсыз жолымен дауды реттеп отыру, басқа да мәдениет пен дін өкілдерімен тиімді өзара әрекеттесуді қамтиды.

Әлеуметтік дағдылар тобы болашақ кәсіби педагогтың қоғам алдында туындайтын жағдайларды шешуге болашақ кәсіби педагогтардың рухани құзыреттілігін қалыптастыратынын байқауға болады. Мысалы, көптеген кәсіби шеберлікпен шараларды әзірлеу, әлеуметтік көмек көрсету және болашақта теріс жолға түскен жасөспірімдерге, ата-аналар, ұстаздар қарама-қарсы бағытта жүрген балаларға және девианттық мінез-құлқы бар жасөспірімдерге заңды білім беру үшін жауап табу маңызды. Болашақ кәсіби жетілген педагог мамандардың бойына өзіне жүктелген міндеттерге, әлеуметтік қасиеттерге, табандылыққа және іскерлік қасиеттерге терең қанық болуы керек.

Көптеген зерттеуші ғалымдар атап өткендей, жалпы кәсіби құзыретті маманның бойынан төмендегі түрлерін жатқыза аламыз: әлеуметтік, ақыл-ой, нұсқаулық, ақпараттық, табиғи, валеологиялық қабілеттер, соның ішінде студенттерді кәсіби қабілеттерін дамытудағы "әлеуметтік" қабілеттер. Ол жауапкершілікті өз мойнына алу және шешім қабылдау, жиналыстарда бірлескен динамикаға қатысу, қатыгездіксіз пікірталастарды шешу және әртүрлі қоғамдар мен діндердің өкілдерімен белсенді ынтымақтастық жасау мүмкіндігін қамтиды.

2 - Кесте – Т.Н.Лобанов Ю.А.Тихомировтың құзыреттілік теориясының негізінде басты құзыреттіліктердің төмендегідей құрылымы

р/с	Құзыреттіліктер	Мазмұны
1	Ойлау жүйесі мен процестерінің дамуы	Мәселені шешудегі жүйелілік және құрылымдық тұрғы.
2	Талдау қабілеттері	Мәселені шешудегі қисындылық, шешім қабылдау әдістемесін білуі, ұқыптылық, ұтымдылық, реттілік, бөлшектерді есепке алудағы алдын ала болжау.
3	Жаңашылдық	Жаңаны қабылдай алу және ұсына білу іскерлігі, шығармашылықты басқару.
4	Икемділік	Өзгерістерге дайындық; түрлі оқыс ситуацияларда тез және сәйкесті жауап қайтара алу қабілеті, мәселені көру және анықтай алу, оны шешудің жолдарын таба білу, нәтижесіне баға беру.
5	Жүйелі дамуға бағдарлану	Жаңа технологияны және әдістерді қабылдауда ашықтық
6	Ұйымдастырушылық қабілеттер	Адамдарды басқара білу, тапсырманы орындауда ұжымды және өзін ұйымдастыра алу іскерлігі, құзыреттіліктерді орын орнына қою, маңыздысына мән беру, жоспарлау, бақылау
7	Уақытты игере білу іскерлігі	Ситуациялық талдау жасай алу іскерлігі, мақсатты анықтау және құрылымдау, апталық, айлық, жылдық жоспарларды жүзеге асыру, күнді жоспарлау
8	Топта жұмыс жасау	Топты құра білу және онда жұмыс жасау; тиісті топтың ерекшеліктерін білу; ынтымақтастық ахуалын ұстай білу, топ мүшелерінің қарым-қатынас және мінез-құлық ережелерін орындауы, топ мүшелерінің жағымсыз мінез-құлықтарын түзету
9	Коммуникативтік – іскерлік қабілет	Өз пікірін, құқығын қарым-қатынасын бұзбай қорғай білу; жаңа идея және жоспар арқылы іс-әрекетке ынталандыра білу
10	Келіссөз жүргізе білу іскерлігі	Презентацияның міндеттерін және мақсаттарын, аудиторияның қызығушылығын анықтай білу; сөз сөйлеуді ұйымдастыру, сендіре білу және шешендік дағдыларға ие болу
11	Оқушыға бағдарлану	Оқушымен жұмыс жасау саласында стандарт пен саясатты білу; оқытушы мен оқушының перспективті ағымдағы қажеттіліктеріне бағдарлану

Автормен [2, б. 41-42] бойынша құрастырылды

2-кестеде көрсетілген «ұйымдастырушылық қабілеттер» құзыреттілігі болашақ кәсіби педагогтардың волонтерлық іс-әрекет негізінде ұжымды сапалы ұйымдастыра білуге дамытады. Адамдарды басқара білу, тапсырманы орындауда ұжымды және өзін ұйымдастыра алу іскерлігі, құзыреттіліктерді орын орнына қою, маңыздысына мән беру, жоспарлау, бақылау сияқты дағдыларды білсе оқушылармен, ата-анамен, әріптестерімен қала берді қоғаммен тығыз қарым-қатынас жасай алады. Топта жұмыс жасау, коммуникативтік іскерлік қабілет, келіссөз жүргізе білу құзыреттіліктері болашақ педагогтың волонтерлық іс-әрекеті негізінде қоғаммен қарым – қатынас жасауда ықпалы мол.

В.П.Пугачев кәсіби құзыреттілікті мамандарды дайындау сапасының сипаттамасы, еңбек әрекетінің тиімділік потенциалы ретінде қарастырады. Мұнда автор кәсіби құзыреттілік ретінде мамандандырумен байланысты кәсіби функцияларды орындауда жұмыскердің «техникалық» дайындығын түсінеді [6, б. 54].

Құзыреттілік сыртқы белгіленген әрекеттерге қарағанда неғұрлым күрделі құбылыс болып саналады, ол өмірде кездесетін ситуациялық жағдайлардың неғұрлым тиімді шешімін табуға көмек беретін, адамның шынайылықты қабылдаудың белгілі бір қасиеті деп айтуға болады.

Б.Т.Кенжебеков құзыреттіліктің әр түріне кәсіпаралық жалпы компоненттердің мынадай түрлерін енгізеді:

- *мамандыққа құзыреттілік* — өндіріс процесін жоспарлауға қабілеттілік, компьютермен, оргтехникамен жұмыс істей білу, техникалық құжаттамаларды оқу, қол машықтығы;

- *жеке тұлға құзыреттілігі* — өзінің еңбегін жоспарлауға, бақылауға және реттеуге қабілеттілік, өз бетімен шешім қабылдауға үйреншікті емес (нестандартное) шешімдер табуға, қисынды теориялық және практикалық ойлау; проблеманы көре білу, өз бетімен жаңа білім мен іскерлікті игеру қабілеті;

- *дара құзыреттілік* — жетістік мотивациясы және табыстың қорлануы, өз жұмысының сапалы болуына ұмтылу, өзін-өзі мотивациялауға қабілеттілігі, өзіне деген сенімі мен оптимизм [7, б. 273].

Осы компанентердің ішіндегі болашақ мұғалімдірге волонтерлық іс-әрекетті жүйелі қалыптастыруда жеке тұлға құзыреттілігін ерекше атап көрсетуге негіз болады. Себебі қоғамда болып жатырған өзекті проблемаларды көре біліп, оның шешімдерін табуда өзінің ой пікірін ортаға салып, өзінше талқылап өз ойын терең жеткізуге ықпалын тигізеді.

Я.Каменский мұғалімнің басты қасиеті оның биік адамгершілігімен, адамдарға деген сүйіспеншілігімен, білімімен, еңбекқорлығымен және басқа да қасиеттерімен балалар еліктейтіндей, өзгелерге үлгі болуымен анықталады деген болатын. Сонымен қатар ол мұғалім балаларға мейірімді, жылы жүзді, оларды қатал қылықтарымен өзінен кері итермей, қайта жылы сөзімен, сүйкімділігімен оларды өзіне тарта білуі керек деген [5, б.437].

Б.Момышұлы айтқандай, болашақтың басшысын да, данасын да, ғалымын да, еңбекқор егіншісін де, кеншісін де өсіретін – ұстаз. Сондықтан бәріміздің ойлаған мақсатымыз, атқарар ісіміз біреу, ол – бәсекеге қабілетті, жан-жақты дамыған тұлға тәрбиелеу. Біз әрқайсымыз ізденімпаз ғалымбыз, нәзік психологпыз, тынымсыз еңбекқормыз, өз ортамазыдың ұйытқысымыз, жан-жақты шеберміз, білімдіміз, жалпы айқанда сегіз қырлы, бір сырлымыз. Сондықанда болашақ мұғалімдерге кәсіби құзыреттілікті жан-жақты дамытуымыз қажет.

Негізгі құндылықтар адамзат дамуының кезеңдерінде өзгеріссіз болып қала береді. Өмір, денсаулық, махаббат, білім, еңбек, әдемілік, шығармашылық, қарым-қатынас және т.б. әр уақытта да адамдардың назарында болып отыр. Бұл құндылықтарда ізгіліктің бастауы жатыр. Қазақстандық қоғамды демократияландыру жағдайында аталған құндылықтар қайта қаралып, қайта бағаланады [8,9,10].

2020 жылдан бастап қолға алынып отырған волонтерлік қызметті тек материалдық қажеттіліктерді өтеумен ғана шектеліп қалмай, білімді жетілдіруге де қолданса, тиімді болар еді. Студенттердің қосымша үйірмелермен, өзін жетілдіру бағытындағы курстармен қамтылуы өте төмен деңгейде. Осы тұста жоғары оқу орындарының студенттері мен аудан орталықтарында, қалалық жерлерде қызмет ететін жас мамандар өздерінің туған ауылдарына барып, кемінде 2 аптада 1 рет болса да тегін курстар ұйымдастырып тұрса, ауыл балалары үшін тиімді болар еді. Қазіргі таңда сұранысқа ие салаларды қарастыра отырып төмендегідей курс түрлері жүргізілсе, еліміздің оқушы жастарына тигізер көмегі зор болар еді:

- Ақпараттандыру, IT саласы бойынша бағдарламаларды құрастыру;
- Өнер саласында;
- Ағылшын тілін үйрету;
- Спорттық курстар;
- Әр түрлі оқу пәндері бойынша курстар;
- Қолөнерге баулитын курстар т.б.

Міне жоғарыда аталған курстарды жүргізу үшін ерікілер тобы құрып, ауылдық жерлерде сабақтар жүргізілетін болса, біріншіден, дарынды жастардың көбі ауылдық жерлерден шығатыны ескерсек, осындай дарынды балалардың болашақ маман болып қалыптасуына ықпал ете аламыз; екіншіден, маман тапшылығынан зардап шегіп, баласының болашағы үшін жылы орнынан көшуге мәжбүр болған ата-анаға көмектесіп, ауылдарымызды сақтап қала аламыз, үшіншіден, сабақ беруге барған студенттер тек білім беріп қана қоймай, өз шеберліктерін жетілдіруге, өздерін сынауға мүмкіндік алады, төртіншіден халқымыз «батаменен ел көгерер» деп айтып кеткеніндей, елдің

алғысын алу қай қазақ баласы үшін де игілікті іс екенін сіз бен біз жақсы білеміз. Б.Момышұлы «Ұстаздық – ұлы құрмет. Себебі ұрпақтарды ұстаз тәрбиелейді», – дегендей, сапалы білім, саналы тәрбие берген қоғамдағы ұстаз қауымының орны ерекше екенін ұмытпай, қоғамның әр мүшесі жан-жақты қолдау көрсетуі қажет деп ойлаймын.

Қорытынды

Қорытындылай келе, бізге берілген мүмкіндікті, яғни еріктілер жылын барынша тиімді ұйымдастыра отырып, елімізді дамытуға үлес қосуды, жастардың бойында өзгелерге қол ұшын беру сынды адамгершілік құндылықтарды барынша сіңіруге тырысуымыз қажет.

ӘДЕБИЕТ

- [1] Барсай Б.Т. Бастауыш сынып мұғалімдерінің кәсіби – дидактикалық құзыреттілігін қалыптастырудың әдіснамасы, теориясы және технологиясы / Б.Т.Барсай // Монография. Алматы-2009.- 5-6 б.
- [2] Габдрахманова Ш.Т. Тұлғалық – бағдарлы білім беру: теория және тәжірибе / Ш.Т.Габдрахманова // Монография. Орал - 2018.- 37-38 б.
- [3] Словарь иностранных слов.-13-е изд., стереотип.-М.,1986
- [4] Розов Н.С. Философия гуманитарного образования / Н.С.Розов.- М., 1993. – с.137
- [5] Каменский Я.А. Избранные педагогические сочинения / Я.А.Каменский.-М.: Педагогика, - 1982.- 217 с.
- [6] Пугачев В.П. Руководство персоналом организации / В.П.Пугачев.-М., 2000. –112 с.
- [7] Кенжебеков Б.Т. Университет студенттерінің кәсіби құзыреттілігін қалыптастырудың теориясы мен практикасы / Б.Т.Кенжебеков //Астана-2001.- 275 б.
- [8] Слостенин В.А. Педагогика / В.А.Слостенин, И.Ф.Исаев, А.И. Мищенко, Е.Н. Шиянов. Учебник. – М.,1997.
- [9] Шиянов Е.Н. Гуманизация образования и профессиональной подготовки учителя / Е.Н.Шиянов – М., Ставрополь 1991.61 б.
- [10] Анламасова Г.А. Мектеп оқушыларының адамгершілік құндылықтар негізінде әлеуметтендіру // Г.А.Анламасова // Педагогика ғылымдарының кандидаты ғылыми дәрежесіне алуға дайындалған дисс...: 13.00.01.-Тараз, 2003.

REFERENCES

- [1] Barsai, B.T. (2009). Bастауыш synп мұғалімдерінің кәсібі – дидактикалық қузыреттілігін қалыптастырудың әдіснамасы, теориясы және технологиясы [Methodology, theory and technology of formation of professional and didactic competencies of primary school teachers]. – Алматы [in Kazakh].
- [2] Gabdrakhmanova, Sh. T. (2018). Tulǵalyq – baǵdarly bilim berу: teoria jáne tájiribe [Personality-oriented education: theory and practice]. – Uralsk [in Kazakh].
- [3] Sheteldik sózderdiń sózdigi [Dictionary of foreign words].- М., 13th ed .., stereotype (1986). [in Russian].
- [4] Rozov, N.S. (1993). Gýmanitarlyq bilim filosofiasy [Philosophy of humanitarian education]. Moscow [in Russian].
- [5] Kamenskiy, Ya.A. (1982). Таңдалған педагогикалық шығармалар [Selected pedagogical works]. - Moscow [in Russian].
- [6] Pugachev, V.P. (2000). Uıym personalyna basshylyq etу [Management of the organization's personnel]. – Moscow [in Russian].
- [7] Kenjebekov, B.T. (2001). Ýniversitet stýdentteriniń kásibi quzyrettiligin qalyptastyruǵyń teoriasy men praktikasы [Theory and practice of the formation of professional competence of university students]. – Astana [in Kazakh].
- [8] Slastenn, V.A., Isaev, I.F., Mishchenko, A.I., Shiyarov, E.N. (1997). Pedagogika [Pedagogy]. – Moscow [in Russian].
- [9] Shiyarov, E.N. (1991). Múgalimniń bilimi men kásibi daıarlyǵyn izgilendirу [Humanization of education and professional training of teachers]. Stavropo [in Russian].
- [10] Anlamasova, G.A. (2003). Mektep oqúshylarynyń adamgershilik qundylyqtar negizinde áleymettendirу [Socialization of schoolchildren on the basis of moral values]. - Taraz [in Kazakh].

Кажимова К.Р., Тасмуханова Б.Т., Туралбаева А.Т.

ВОЛОНТЕРСКАЯ ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ – СОСТАВЛЯЮЩАЯ КОМПЕТЕНЦИИ БУДУЩЕГО ПЕДАГОГА

Аннотация. В последние годы при подготовке будущих педагогов для формирования их профессиональной компетенции начала рассматриваться вопрос привлечения к волонтерской деятельности.

«Волонтерская деятельность – добровольная социально направленная, выполняемая по свободному волеизъявлению общественно полезная деятельность, осуществляемая на безвозмездной основе в интересах физических и (или) юридических лиц», - определено в Законе РК от 30 декабря 2016 года № 42-VI ЗРК «о волонтерской деятельности». 2020 год в РК является годом активного внедрения деятельности в общество. В связи с этим в уделяется особое внимание формированию профессиональных качеств, свойственных волонтерской деятельности при подготовке молодежи, студентов, обучающихся в педагогических вузах.

В этой статье волонтерская деятельность была исследована как одна часть профессиональной компетенции.

Ключевые слова: Волонтерская деятельность; компетенция; коммуникативная компетенция; информационная технология; проектирование; организационная способность; гуманные ценности.

Kazhimova Karylgash, Tasmukhanova Bibigul, Turalbayeva Almash

VOLONTERSKY ACTIVITIES – THE COMPONENT OF COMPETENCY OF A FUTURE TEACHER

Annotation. In the last years, in the process of preparing future teachers for the formation of their professional competence, the question of attracting them to volunteer activities has begun to be considered.

"Volunteer activity is a voluntary socially oriented useful activity carried out on a free basis in the interests of individuals and (or) legal entities", - defined in the Law of the Republic of Kazakhstan dated December 30, 2016 N42-VI RoK Law "on volunteer activities ". 2020 in the Republic of Kazakhstan is the year of active implementation of activities in society. In this regard, special attention is paid to the formation of professional qualities inherent in volunteering in the preparation of young people, students studying in pedagogical universities.

In this article, volunteering has been considered as one part of professional competence.

Keywords: Volunteer activity; competence; communicative competence; information technology; design; organizational ability; humane values.

УДК 78
МРНТИ 18.41
DOI 10.37238/1680-0761.2021.82(2).10

ЕРЖАНОВ М.Е.*

Западно-Казахстанский университет имени М.Утемисова, Уральск, Казахстан

*Автор-корреспондент: erzhanov.1947@mail.ru

E-mail: erzhanov.1947@mail.ru

МЕТОДОЛОГИЧЕСКИЙ АНАЛИЗ КАК ИНСТРУМЕНТ ИССЛЕДОВАНИЯ ИДЕОЛОГИЧЕСКОЙ НАПРАВЛЕННОСТИ МУЗЫКАЛЬНОГО ОБРАЗОВАНИЯ

***Аннотация.** Научно-исследовательские изыскания по проблемам общего и профессионального музыкального образования заметно расширились, этому во многом способствовала разработка методологии педагогики музыкального образования как отрасли этой науки. Целостное видение профессиональных проблем позволяет педагогу-музыканту в своей профессиональной деятельности быть исследователем и художником одновременно. Главным инструментом достижения этого выступает методологический анализ. Методологический анализ связан с идеологической направленностью музыкального образования. Произведение искусства, следует всегда рассматривать как исконно единства, проявление эстетико-идеологического сознания.*

Как особая область человеческого опыта, идеология существовала всегда. Разумеется, смысл ее и в прежние времена понимался по-разному, поскольку различным было толкование сущности самих «идей».

Вместе с тем, идеи были и остаются тем основанием, благодаря которому человеку открываются сущностные смыслы бытия: его целостность и бесконечность, красота и мудрость, величие и драматизм.

***Ключевые слова:** амплитуда; глубина; разработка проблем; добра; красота; процесс; методологическая культура; овладения; познание природы; быть исследователем; художником; методологический анализ; абстрактное; конкретное; идеология; идей.*

Введение

Сегодня музыкально-педагогическая наука идеалом специалиста нового тысячелетия признает такую личность, которая свободна от конформизма, наделена духовно-нравственной чуткостью и ответственностью, творческим потенциалом, готова к взаимодействию с окружающим миром по законам добра и красоты.

Обладая сам высочайшим уровнем методологической культуры, Б.В.Асафьев не представлял себе специалиста в области преподавания музыки без широкой общегуманитарной и специальной подготовки, без умения отбирать и использовать знания из смежных областей (в том числе философии, социологии, психологии и др.) в целях познания и преобразования музыкально-педагогической действительности.

Данный анализ, как подтверждает опыт его применения в музыкально-педагогической теории и практике, не только обеспечивает высокое качество научно-исследовательского поиска (независимо от его масштабов), но и, что принципиально важно, ведет к преобразованию личности педагога-музыканта, пробуждает в нем дух творчества, расширяет пространство его жизненного и профессионального бытия. Попытаемся подробно обосновать данный вывод.

В то же самое время он может обеспечить изучение того или иного конкретного аспекта практической работы учителя-музыканта и способствовать его качественному улучшению. В том и другом случае осуществление данного анализа в логическом плане представляет собой концентрическое движение мысли педагога - музыканта от избранной «точки-проблемы», подлежащей изучению, к освещающему ее «снаружи» богатейшему опыту человеческого знания (представленного в различных научных и художественных областях) и обратно к исходной проблеме (как говорят философы, к «отправным созерцанием»). В результате этого, суть последней осознается

педагогом- музыкантом на качественно новом, более глубоком уровне, в границах не только своей профессиональной области, но и в контексте целостной культурной и образовательной действительности. Этим и обуславливается живая логика - многоуровневая структура методологического анализа, позволяющая педагогу-музыканту обрести, по выражению П.А.Флоренского, «круглое мышление», в функции которого входит не «нанизывание последовательным рядом»получаемых при этом знаний различной научной и художественной направленности, а создание из них «дружного общества, в котором каждый беседует с каждым». Говоря иначе, такой акт творчества, как методологический анализ, позволяет педагогу-музыканту в своем поиске подвигаться различными дорогами (подсказанными философией, психологией, теорией музыки и другими областями научных и художественных знаний), но при этом не терять из виду изучаемую проблему, корректировать свои представления о ней на основе полученных в ходе анализа результатов.

Осуществляя методологический анализ, педагог-музыкант так или иначе сталкивается с вопросом о том, как теоретическую (по степени обобщения - абстрактную) мысль того или иного автора воплотить в конкретной форме-действии по отношению к педагогике музыкального образования? В большинстве случаев трудности при решении этого вопроса, по нашим наблюдениям, возникают по причине того, что «абстрактное» и «конкретное» как категории познания нередко противопоставляются друг другу без учета существующей между ними глубокой диалектической связи. В частности, игнорируется вывод о том, что в абстрактном всегда содержится «корень» (по Шпету «остаток») конкретности, с тем лишь отличием, что абстрактное «свидетельствует» о неразвитом предмете и его соответствующем мысленном отражении, тогда как конкретное, наоборот – о развитом предмете и его мысленном отражении (В.В.Давыдов, Э.В.Ильенков). С этих позиций построение нового методологического знания (что в идеале может считаться конечной целью методологического анализа) связано с восхождением мысли педагога-музыканта от абстрактного к конкретному, прослеживающим реальный путь изучаемого предмета, явления.

В научно-исследовательской практике немало барьеров, которые стоят на пути постижения истины. Иногда в качестве своеобразного препятствия выступает сам исследователь, утративший чувство реальности и ответственности, поддавшийся, говоря словами А.А.Ухтомского, «иллюзии всепонимания», «оглушению собственной теорией». Методологический анализ может в таких случаях помочь исследователю (в том числе педагогу-музыканту) избавиться от подобных провалов в «пустоту безответственности» (И.А.Ильин), при любых обстоятельствах сохранить равновесие ума и сердца, проявить самокритичное, совестливое отношение к себе и к результатам научно-творческой деятельности другого.

Надо признать, что восхождение от абстрактного к конкретному в ходе методологической рефлексии- дело весьма непростое, требующее концентрации всех сил ума и души педагога-музыканта, его универсальной оснащенности знаниями из различных научных и художественных областей.

Понятие «идеология» в контексте многих современных высказываний обретает исключительно негативный, даже угрожающий смысл. «Идеология, пишет В.П.Зинченко,- это извращенная форма сознания, подмена формирования индивидуального сознания формированием коллективного бессознательного со всеми присущими последнему клише, стандартами, аксиомами, табу и т.п.» [1,с.198]. С этим суждением трудно не согласиться. Но при этом следует иметь в виду, что такое понимание можно признать справедливым лишь по отношению к идеологии недавнего прошлого. Охватить, а тем более заменить им суть данного феномена - значит допустить серьезную методологическую ошибку. Ведь изначальный смысл идеологии как «учения об идеях» (по Платону концепция «идей-эйдосов») совершенно несопоставим с теми значениями, которыми наделяется это понятие сегодня.

Порождаемые сознанием и душой человека, идеи проживали свою «судьбу», умирали и возрождались заново, пересекали время и пространство, вели по «лестнице духовности» вверх или же толкали человека и целые народы вниз к опустошенности, крушению.

«Наши идеи,- писал Ортега – и- Гасссет Х., - как бы смотровая площадка, с которой мы обозреваем весь мир.Мы видим вещи с помощью идей о вещах.

Мыслить-значит стремиться охватить реальность посредством идей» [2,с.251]. Разумеется, для того, что бы идеи выступали в такой функции, человеческая душа должна принять их, отразить в себе, наполнить своим, только ей присущим, духовно-энергетическим смыслом. П.Я.Чаадаев восклицал:

«Что означает то или иное свойство души?» Это идея, идея, которую мы находим в своем уме, но откуда может в нас возникнуть она, если не из того океана идей, в которые мы погружены? [3, с.85].

Может быть, «океаном идей» будет правильнее считать такую область, как идеология? Возможно, именно так, не впадая в крайность, не замыкаясь суждениями о ней в границах «смутного времени», появится шанс отмыть «окно смысла» (В.В.Медушевский) данного феномена? Вряд ли это удастся сделать за короткое время. Уж очень глубокой деформации подвергся смысл идеологии в прошедшее столетие. Но будет ли правильным и впредь не замечать участия идеологии в нашей жизни, отделить ее от наук о человеке, его развитии, образовании? Вполне понятно, что речь идет не об идеологии, санкционированной теми или иными политическими (равно как и другими) доктринами, и не об общественной психологии, зачастую выступающей носителем лишь коллективно-бессознательного. В идеологии такого уровня действительно кроется опасность: ведь идеи при этом не добываются человеком, а навязываются ему извне, подчиняют и подавляют его разум и сердце. Но ведь были и, надо полагать, всегда будет идеология другого, истинно высокого уровня, представленная например, философско-мировоззренческими взглядами отечественных мыслителей: Д.Андреева, С.Н.Булгакова, Ф.М.Достоевского, И.А.Ильина, Н.О.Лосского, П.А.Флоренского и многих других. Разве их идеи добра, свободы, соборности, совести не отразились в человеческих душах? В своей совокупности высказанное ими-и есть идеологии в самом высоком смысле этого слова. Если мы были от нее отлучены, и не было возможности впитать в себя ее целительный потенциал, то, может, в том наши беды сегодняшние, поскольку истинное обновление, как утверждал И.А.Ильин, идет не от внешнего внутрь, не от формы к содержанию, не от видимости к существу, а обратно.

Сегодня в самом образовании, оказавшемся как и все наше общество на переломе, происходит своеобразный «конкурс идей». Их поиск – это не что иное, как попытка сомкнуть некогда разорванную цепь отечественных культурных традиций с потребностями современности, обогатить и укрепить последние идеями высокой духовности и нравственности.

Интересно, как бы сегодня отнеслись противники идеологии к уроку, на котором школьники оказались в буквальном смысле слова захваченными музыкой 11 симфонии Д.Д. Шостаковича, посвященной событиям 1905 года? В наши дни эту ситуацию встретить можно значительно реже. После «одергиваний», а то и прямых предупреждений об опасности возврата к идеологии учитель музыки сегодня и впрямь теряется в отборе музыкального материала, все чаще спасается под сенью народной или храмовой музыки.

А в это время на школьников каждый день обрушивается поток «музыкальной мути». Массовая субкультура претендует (если не сказать, что уже хозяйничает) на то, чтобы стать носителем мировоззренческих, в том числе идеологических, установок. Срачиваясь с пропагандой и идеологией «силы и денег», она приводит к выхолащиванию остатков этической порядочности у детей и подростков. В этом скрыта особая опасность: замаскированные под «высшее» в области искусства, эстрадные произведения приводят к тому, что в человеческом сознании атрофируется способность осмысления мира как чего-то неоднозначного, многомерного, не укладывающегося в простые формы. А тем самым упрощается и сам человек.

Материалы и методы исследования

За последние десятилетия научно-исследовательские изыскания по проблемам общего и профессионального музыкального образования заметно расширились, обрели большую содержательную амплитуду и глубину. Этому во многом способствовала разработка проблемы методологии педагогики музыкального образования как отрасли этой науки. Этот факт вполне закономерен и обусловлен теми изменениями, которые произошли на смене веков в различных сферах социальной и культурной жизни нашего общества.

Решающее значение в характеристике современного педагога-музыканта приобретает его готовность к методологической деятельности, обеспечивающей целостное видение музыкально-образовательного процесса.

Вопрос о необходимости овладения педагогом-музыкантом методологической культурой в скрытой или явной форме ставился и ранее многими специалистами. В свое время еще Б.В.Асафьев подчеркивал, что педагог-музыкант не должен быть узким «спецом» в какой-либо области музыки, поскольку его профессиональная деятельность интегрирует в себе целый ряд других профессий: педагога, психолога, музыковеда, философия, музыканта-исполнителя.

Такой же методологической пронизательностью и широтой отличался подход Г.Г.Нейгауза к осмыслению самых разных по сложности и значимости жизненных и профессиональных проблем, чего бы они ни касались: особенностей интерпретации и функционирования музыкального сочинения, репертуарной политики, закономерностей музыкального искусства.

Художник – мыслитель высоко оценивал роль философских и общенаучных знаний для решения конкретных художественно-исследовательских задач. «Разве не понятно, - вопрошал он, - что периодическая таблица как великий подвиг человеческого ума, как метод *познания природы* (с которым художники бывают иногда более тесно связаны, чем ученые, исследующие ее) далеко выходит за строгие границы химии, и постигший ее музыкант, если обладает способностью к ассоциативным связям, к мышлению широкими аналогиями..- такой музыкант не раз вспомнит о ней, углубляясь в бесконечные закономерности своего искусства» [4, с.38].

Результаты исследования

Именно многомерное, целостное видение профессиональных проблем позволяет педагогу-музыканту в своей профессиональной деятельности быть исследователем и художником одновременно.

Главным инструментом достижения этого выступает методологический анализ, представляющий по существу «совокупность принципов, методов, исследовательских средств, направленных на решение музыкально-педагогических проблем и целостное, многоуровневое (концептуальное) обоснование полученного результата» [4,с.64].

По своей функции методологический анализ является важнейшим средством собственно исследовательской деятельности педагога-музыканта.

В результате этого, суть последней осознается педагогом-музыкантом на качественно новом, более глубоком уровне, в границах не только своей профессиональной области, но и в контексте целостной культурной и образовательной действительности.

Необходимость возвращения понятия «идеология» в истинное лоно смысла осознается сегодня все более остро и в образовании, в том числе – музыкальном.

«Хотим мы этого или не хотим,- подчеркивает Б.С.Гершунский, идеология, понимаемая достаточно широко и пронизывающая все культурно-просветительские, воспитательно-образовательные институции общества, его духовную сферу, формирует (и формирует активно) мироощущение и мировоззрения, систему взглядов на мир» [5, с.135-136].

Музыкальное образование движется в том же направлении, но только с тем отличием, что задача идейно-нравственного воспитания учащихся даже в момент потери обществом «идеологического равновесия» оставалась приоритетной и значимой. Наверное, трудно поколебать истинность слов Д.Б.Кабалевского о том, что эстетическое начало включает в себя не только художественность, но и нравственность, и идейность.

Заключение

Современной теории и практике музыкального образования подобных «восхождений» становится все больше. В этой связи прежде всего надо назвать Д.Б.Кабалевского, которому блестяще удалось музыкально-теоретическое учение Б.В.Асафьева об интонации «переплавить» в оригинальную художественно-педагогическую концепцию, в принципы и методы организации музыкально-образовательного процесса по законам искусства. Д.Б.Кабалевский проявлял уважительное отношение ко всем ранее появившимся системам и программам музыкального образования детей, учел отраженный в них музыкально-педагогический опыт, обосновал возможность и необходимость дальнейшего творческого развития собственных музыкально-педагогических идей.

В опоре на методологический анализ педагог-музыкант может не только «открыть» что-либо новое в сфере своей профессиональной области, но и подвергнуть переосмыслению уже давно обсуждаемые в ней проблемы. Приведем результаты проведенного нами методологического анализа по одной из них, связанной с идеологической направленностью музыкального образования.

Произведение искусства, как полагал Д.С.Лихачев, следует всегда рассматривать как некое единство, проявление эстетико-идеологического сознания.

В заключении еще раз вернемся к высказыванию П.Я.Чаадаева: «Для того чтобы стать достоянием человечества, идея должна пройти через известное число поколений, другими словами, идея становится достоянием всеобщего разума лишь в качестве традиций» [6,с. 82].

Благодарности

В песнях и других жанрах музыки воспевалось лучшее из жизни, которую знали мы и люди старшего поколения. Так поддерживалась вера в добро и справедливость, стремление к созиданию, осознавалась ценность служения своему народу и человечеству. Урок музыки становился уроком высокой гражданственности.

Сегодня высоту истинной идеологии, которой отличалась профессиональная действительность Ушинского и Сухомлинского, Нейгауза и Кабалевского, мы постигаем заново. К ней нас ведут не чьи-нибудь призывы и указания, а наша совесть, понимание той ответственности, которая была и остается наиважнейшим сущностным признаком истинных идей.

ЛИТЕРАТУРА

- [1] Зинченко В.П. Посох Осипа Мандельштама и Трубка Мамардашвили. К началам органической психологии / В.П. Зинченко.-М., 1997.
- [2] Ортега-и-Гассет Х. Дегуманизация искусства / Х.Ортега-и-Гассет // Самосознание европейской культуры XX века: Мыслители и писатели Запада о месте культуры в современном обществе.-М., 1991.
- [3] Чаадаев П.Я. Избранные сочинения и письма / П.Я. Чаадаев.-М., 1991.
- [4] Нейгауз Г.Г. Об искусстве фортепианной игры: Заметки педагога / Г.Г.Нейгауз.-Изд.4-е.-М., 1982.
- [5] Гершунский Б.С. Философия образования для XX века (В поисках практико-ориентированных образовательных концепций) / Б.С.Гершунский.-М., 1997.
- [6] Методологическая культура педагога-музыканта: Учебное пособие / Под ред. Э.Б.Абдуллина.-М., 2002.

REFERENCES

- [1] Zinchenko, V.P. (1997). Posokh Osipa Mandel'shtama i Trubka Mamardashvili. K nachalam organicheskoy psikhologii [Osip Mandelstam's staff and Mamardashvili's pipe. To the beginnings of organic psychology]. Moscow: New School [in Russian].
- [2] Ortega-i-Gasset, Khose (1991). Degumanizatsiya iskusstva [Dehumanization of art] Samosoznaniye yevropeyskoy kul'tury XX veka: Mysliteli i pisateli Zapada o meste kul'tury v sovremennom obshchestve - Self-Consciousness of European Culture of the 10th Century: Thinkers and Writers of the West on the Place of Culture in Modern Society. Moscow: Publishing house of political culture [in Russian].
- [3] Chaadaev, P.Ya. (1991). Izbrannyye sochineniya i pis'ma [Selected Works and Letters]. Moscow: Pravda [in Russian].
- [4] Neygauz, G.G. (1981). Ob iskusstve fortepiannoy igry: Zametki pedagoga [On the art of piano playing: Notes of a teacher]. - Fourth edition. – Moscow: Music [in Russian].
- [5] Gershunsky, B.S. (1997). Filosofiya obrazovaniya dlya XXI veka (V poiskakh praktiko-orientirovannykh obrazovatel'nykh kontseptsiy) [Philosophy of Education for the XXI Century (In Search of Practice-Oriented Educational Concepts)]. Moscow: InterDialect + [in Russian].
- [6] Abdullin, E.B. (2001). Metodologicheskaya kul'tura pedagoga-muzykanta: Uchebnoye posobiye [Methodological culture of a teacher-musician: Textbook]. Moscow: Academy [in Russian].

Ержанов М.Е.

ӘДІСНАМАЛЫҚ ТАЛДАУ – МУЗЫКАЛЫҚ БІЛІМ БЕРУДІҢ ИДЕОЛОГИЯЛЫҚ БАҒЫТЫН ЗЕРДЕЛЕУДІҢ ҚҰРАЛЫ

Аңдатпа. Мақалада жалпы және кәсіби музыкалық білім беру мәселелеріндегі ғылыми-зерттеушілік ізденістің әдіснамалық талдамаларының жіктелімдік қағидаларының айқындала түсуінің қажеттілігіне сипаттама берілген. Осы тұрғыдан келгенде кәсіби мәселелерді тұтас үлгіде кешенді қарастыру педагог-музыка маманына өзіндік кәсіби саласында әрі зерттеуші, әрі суреткер бола білуді негіздейді. Бұл реттегі басты құрал – мәселеге әдіснамалық талдау тұрғысынан келу. Әдіснамалық талдау музыкалық білім берудің идеологиялық бағыттарының айқындалуымен бірден-бір байланысты. Өнер туындысын әр кез тұлға болмысындағы эстетикалық-идеологиялық сананың көрініс беруімен бірлікте қарастыру жөн.

Бізге мәлімі, адамзат тәжірибесінің айрықша тұсы тұрғысында идеологияның танылары анық. Сөзсіз, оның маңыз-мәні әр кезеңде әрқилы қарастырылып, негізгі идеяның қилы үлгіде талдануына байланысты қарастырылған. Ұсынылып отырған мақалада осы реттегі идеяның әр кез

негізгі тірек үлгісінде алынып, нәтижеде тұрмыстың мағыналық мәні біртұтастықта, шексіздікте, сұлулық пен даналықта, кеңдік пен драматизм үлгісінде танылары зерделенеді.

Кілт сөздер: Амплитуда; тереңдік; мәселені талқылау; жақсылық; сұлулық; үрдіс; методологиялық мәдениет; меңгеру; табиғатты тану; зерттеуші болу; суретші; методологиялық талдау; абстрактылық; нақтылық; идеология; идея.

Yerzhanov Makhambet

METHODOLOGICAL ANALYSIS AS A TOOL FOR RESEARCHING THE IDEOLOGICAL DIRECTION OF MUSIC EDUCATION

Annotation. Research studies on the problems of general and professional music education have significantly expanded, this was largely facilitated by the development of the methodology of pedagogy of music education as a branch of this science. A holistic vision of professional problems allows a music teacher to be a researcher and an artist at the same time in his professional activity. Methodological analysis is the main instrument for achieving this. The methodological analysis is associated with the ideological orientation of music education. A work of art should always be considered as a unity, a manifestation of aesthetic and ideological consciousness.

As a special area of human experience, ideology has always existed. Of course, its meaning in earlier times was understood in different ways, since the interpretation of the essence of the "ideas" themselves was different.

At the same time, ideas were and remain the foundation thanks to which the essential meanings of being are revealed to a person: its integrity and infinity, beauty and wisdom, greatness and drama.

Keywords: amplitude; depth; development of problems; goodness; beauty; process; methodological culture; mastering; cognition of nature; being a researcher; artist; methodological analysis; abstract; concrete; ideology; idea.

ӘӨЖ 373.1.02:372.8
FTAXP 14.01.85
DOI 10.37238/1680-0761.2021.82(2).11

¹ҚОШАНОВА Г.Д., ¹КАЗБЕКОВА Г.Н.*, ²ЖАБЫКБАЕВ А.М.

¹Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті,
Түркістан, Қазақстан

²С. Аманжолов атындағы Шығыс Қазақстан мемлекеттік университеті,
Өскемен, Қазақстан

*Корреспондент авторы: gulnur.kazbekova@ayu.edu.kz

E-mail: gulnazira.koshanova@ayu.edu.kz, gulnur.kazbekova@ayu.edu.kz, aidos1987_kz@mail.ru

ЖОО-ДА АҚПАРАТТЫҚ ТЕХНОЛОГИЯЛАРДЫ ОҚЫТУ ПРОЦЕСІНДЕ МЕДИАСАУАТТЫЛЫҚТЫ ҚАЛЫПТАСТЫРУ

Аңдатпа. Ақпараттық-коммуникациялық технологиялар пәні бойынша гуманитарлық сала мамандарын даярлаудың мазмұндық және іс-әрекеттік құрамын өзгерту қажеттілігі негізделген. Гуманитарлық аудиторияда ақпараттық технологияларды оқыту мақсаттарының бірі ретінде медиасауаттылықтың қалыптасуын бақылайтын көрсеткіштер сипатталған. Білім алушының жеке басының құрылымы деңгейіндегі өзгерістерді жалпылама сипаттау қажет. Ол медиа білім беруде жақсы дамыған және ақпараттық технологиялар арқылы қалыптасқан ақпараттық мәдениет тұжырымдамасына толық сәйкес келетін медиа сауаттылық ұғымын негізге алу ұсынылады.

Бірқатар зерттеушілердің пікірінше, педагогикалық практикада ақпараттық технологиялар құралдары тақырыптардың басым болуына байланысты гуманитарлық ғылымдарға оқытудың технократиялық тәсілі әлі де басым. Болашақ заңгерлерге түзілген ақпараттық технологиялар пәні мазмұнына технократиялық көзқарастың негізгі себебі компьютерлендіру мен ақпараттандыруды сәйкестендіру болып саналады.

Кілт сөздер: ақпараттық технологиялар; медиасауаттылық; медиамәдениет; медиабілім; медиатизация.

Кіріспе

Қоғамның тұрақты дамуының, білім беру мен ақпараттандыру процесінің өзара тәуелділігі ақпараттық технологияларды оқытуды, оның ішінде гуманитарлық білімді іргелілендіру үшін маңызды болып табылатын білім беру саласы ретінде өзекті етеді.

Жалпы гуманитарлық ғылымдар циклін жаратылыстану және техникалық пәндерге қосу керек. Біріншіден, ол күрделі, өйткені «бұл жаратылыстану ғылымдарынан үзінді және жеңілдетілген ақпараттың мазмұны болмауы керек. Керісінше, бұл әлемнің қазіргі ғылыми бейнесі туралы ұтымды ойлар мен идеялардың элементтерін қалыптастыруға бағытталған математика мен жаратылыстанудың тұтас тұжырымдамалық курстары болуы керек» – деп атап өтті академик В.Г. Кинелев [1, б.26].

Соған қарамастан, іргелілендіру білім мазмұнын ғылыми білім жүйесіне дейін төмендетпеуі керек. В. В.Краевский, И. Я. Лернер, М. Н. Скаткин және т. б. мәдениеттану тұжырымдамасына сәйкес оқу пәні ғылымның қарапайым проекциясы, белгілі бір ғылыми пәннің қысқартылған көшірмесі бола алмайды. «Бұл білім беру мазмұнының тұжырымдамасы, оны адамзаттың педагогикалық тұрғыдан бейімделген әлеуметтік тәжірибесі ретінде қарастырады, изоморфты, яғни құрылымы жағынан бірдей, адамзат мәдениеті оның барлық құрылымдық толықтығы» [2, б.18].

Зерттеу материалдары мен әдістері

Бірқатар зерттеушілердің пікірінше [3], педагогикалық практикада ақпараттық технологиялар құралдары тақырыптардың басым болуына байланысты гуманитарлық ғылымдарға оқытудың технократиялық тәсілі әлі де басым. Болашақ заңгерлерге түзілген ақпараттық технологиялар пәні мазмұнына технократиялық көзқарастың негізгі себебі компьютерлендіру мен ақпараттандыруды сәйкестендіру болып саналады [3, б.5].

Ақпараттандыру процесін өзінің зерттеу пәні деп санайтын әлеуметтік информатика «ол үш диалектикалық өзара байланысты процестерді қамтуы керек: медиатизация – ақпаратты жинау, сақтау және тарату құралдарын жетілдіру процесі; компьютерлендіру – ақпаратты іздеу және өңдеу құралдарын жетілдіру процесі; интеллектуалдандыру – адамдардың ақпаратты (білімді) қабылдау және қалыптастыру қабілеттерін дамыту процесі, яғни жасанды интеллект құралдарын қолдануды қоса алғанда, қоғамның зияткерлік әлеуетін арттыру процесі» [4, б.14].

Демек, технократтық тәсіл медиатизация процесін, әсіресе оның әлеуметтік-мәдени құрамын елемеуге әкеледі.

Посткеңестік кеңістіктегі медиатизация феноменін ғылыми тұрғыдан түсіну жақында басталды [3]. А. И. Ракитов [4] «медиаландыру құралдарының» әсерінен «Бұқаралық мәдениет пен элиталық мәдениеттің мазмұны, олардың пропорциялары мен қарым-қатынастары сапалы түрде өзгеретінін» айтты.

А. А. Поповтың еңбегінде [5] ақпараттандырудың құрамдас бөліктері әлеуметтік философия тұрғысынан қарастырылмайды, бірақ ақпараттық қоғамның құраушы принциптері: электрлендіру, компьютерлендіру, ақпараттандыру, медиатизация, виртуалдандыру. Медиацияға қатысты көзқарасты В. Н.Кимстач ұстанады [6].

Медиатизация бірқатар басқа ғылымдарды зерттеу тақырыбына кіреді: әлеуметтану, психология, коммуникативтілік және т.б., осылайша күрделі пәнаралық проблема болып табылады. Сонымен қатар, ақпараттық қоғамның қалыптасуының қазіргі кезеңі, көптеген зерттеушілердің пікірінше, медиатизация процесінің үстемдігімен ерекшеленеді: қоғам, адам қызметі, мәдениет (медиатизация мәселесі бойынша ғылыми жұмыстарға шолуды қараңыз [7]).

Білім беру мазмұнының мәдени тұжырымдамасы тұрғысынан бұл «педагогикалық медиатизация» мәселесін өзекті етеді, өйткені мәдениетте бекітілген медиация тәжірибесі әлеуметтік маңызды қызмет ретінде ешқашан (компьютерлендіру тәжірибесінен және тұтастай ақпараттандырудан айырмашылығы) педагогикалық бейімделудің тәуелсіз объектісіне айналған емес.

Бұл педагогикалық мәселелерді шешу нұсқаларының бірі медиа білімді педагогикалық процеспен біріктіру екені белгілі. Бірақ медиа білімге қатысты қолданыстағы тәсілдер бізді қанағаттандырмайды, өйткені олар медиа ортадағы қызметті дамытуға бағдарланбайды және медиатизация проблемасын қоғамды ақпараттандырудың жалпы проблемасымен байланыстырмайды. Медиа білім беру технологияларын информатика әдістемесіне біріктіруге болады, бірақ мазмұнды медиа білім медиатизация тәжірибесін «тұтас тұжырымдамалық курстар» түрінде бейімдеуге мүмкіндік бермейді.

Соған қарамастан, бұл адамзат жинаған медиациялау тәжірибесінің педагогикалық бейімделуі, біздің ойымызша, гуманитарлық ғылымдар үшін ақпараттық-коммуникациялық технологиялар мазмұнының негізі болуы керек, бұл бір жағынан «тұтас тұжырымдамалық курстар» құруға, екінші жағынан ақпараттандырудың әлеуметтік тәжірибесінің бейімделген бөлігін жеке игеру фактісін көрсететін жеке сапаны қалыптастыруға және сол арқылы кәсіби құзіреттілікті қалыптастыру тұрғысынан гуманитарлық білімнің қажеттіліктерін қанағаттандыруға мүмкіндік береді.

Осылайша, гуманитарлық ғылымдар үшін ақпараттық-коммуникациялық технологиялар мазмұнының моделін құру білім беруді іргелілендіру принципінің (біздің жағдайда гуманитарлық) және оның мазмұнының мәдени тұжырымдамасының үйлесуіне негізделуі керек. Гуманитарлық аудитория үшін ақпараттық технологиялардың қажетті мазмұнын әр түрлі ғылымдардың тұжырымдамаларында ашып, медиатизация мәселесін, оның тиісті аспектілерін ашамыз.

Біз ұсынған «іргелі-мәдени» тәсіл келесі ережелерге негізделген:

1. Бейімделетін тәжірибенің жүйелілігі. Біз ақпараттандырудың бүкіл тәжірибесін біртұтас жүйе ретінде қарастырамыз. Медиатизация тәжірибесі ақпараттандырумен біріктірілген, сондықтан медиатизация тәжірибесін жеке игерудің тұтастығы мен тұжырымдамасы жалпы контекстті игерген жағдайда ғана мүмкін болады.

2. Бейімделген мазмұнның іргелілігі. Бұл медиатизацияның орталық проблемаларын кең аралық жарықтандыруды талап етеді. Сонымен қатар гуманитарлық ғылымдар туралы ақпарат кеңінен қолданылады. Мазмұн ақпараттандырудың әлеуметтік тәжірибесінің гуманитарлық ғылымдар саласына сәйкес келетін, олардың шығармашылық және кәсіби мақсаттарына сәйкес келетін бөлігін көрсетеді.

3. Мәдени немесе жүйелік-жеке. Оқыту нәтижесі жеке тұлға құрылымындағы «мәдени өзгерген» – жаңа жеке сапаны қалыптастыру және біріктіру, мазмұнға бейімделген тәжірибе мен

мәдениеттің саласымен байланысты, жеке тұлға игерген болуы керек. Бұл белсенді және саналы, яғни ақпараттық технологиялар курсының мазмұнын ғылыми тұрғыдан игеруді, «әлемнің қазіргі ғылыми бейнесі туралы ұтымды ойлау мен идеялардың негіздерін қалыптастыруды» қамтиды.

Оқыту мақсатын сипаттау үшін, яғни білім алушының жеке басының құрылымы деңгейіндегі өзгерістерді жалпылама сипаттау қажет. Ол медиа білім беруде жақсы дамыған және ақпараттық технологиялар арқылы қалыптасқан ақпараттық мәдениет тұжырымдамасына толық сәйкес келетін медиа сауаттылық ұғымын негізге алу ұсынылады.

А. В. Федоровтың терминологиялық сөздігіне сәйкес «медиа сауаттылық – бұл кеңістік-уақыт шындығын талдау және синтездеу қабілеті, медиамәтінді «оқу» қабілеті; медиамәдениеттің даму көрсеткіші» [8]. Медиа сауаттылық – «қоршаған әлемді тану құралы, медиа арқылы жасалған объектілерді қайта құру құралы. Медиа сауаттылық жалпы сауаттылықты білдірудің тағы бір түрі ретінде ғана емес, қазіргі заманғы адамның өмірлік қажеттілігі ретінде қарастырылуы керек» [9, б.6].

Оқытушы медиа сауаттылықты сапалы түрде – оқу процесінде жеке тұлға алған медиа ортадағы білім, білік және дағды жүйесі ретінде, сонымен қатар сандық (бағалау) – осы жүйенің белгілі бір даму деңгейі ретінде көре алады. Біздің ойымызша, медиа сауаттың мәні жеке тұлғаны дамыту мен үйлестіру мақсатында медиа ортадағы мақсатты іс-әрекеттен (оның формалары, әдістері, құралдары мен нәтижелері жиынтығын қоса) тұрады.

Осылайша, медиа сауаттылық – медиа іс-әрекеттерді барабар қабылдаудың, медиаманипуляцияларды танудың және оларға қарсы тұру қабілетінің ғана емес, сонымен қатар медиа ортадағы шығармашылық және кәсіби қызметті жетілдірудің қажетті шарты.

Университеттің ақпараттық технологиялық курстарында студенттердің медиа сауатын дамыту әлеуеті өте маңызды, бірақ оқу бағдарламаларын талдау студенттердің медиа сауатын қалыптастыру міндеттері жоқ екенін көрсетеді.

А.В. Федоров [10] және Д. В. Залагаев [11] көрсеткіштері негізінде медиа сауаттылықтың қалыптасу деңгейін бағалау үшін біз медиа ортадағы жеке тұлғаның тікелей қызметін сипаттайтын қызмет көрсеткіштерінің блогын әзірледік. Интерактивтілікті иелену көрсеткіші реципиенттің интерактивтік ортадағы қызметін, оның жеке және кәсіби сипаттағы ақпаратты құру үшін желілік медиаресурстарды пайдалану қабілетін, өз өнімділігін күшейту үшін желілік және басқа да электрондық ресурстарды пайдалануды сипаттайды. Технологиялық көрсеткіш медиа ортадағы операциялық қызметтің технологиялық жағын, толыққанды медиа объектілерді (интерактивті, коммуникативті және мультимедиялық) құру қабілетін сипаттайды. Коммуникативтілік көрсеткіші алушының жеке және кәсіби қарым - қатынасқа қабілеттілігін сипаттайды. Шығармашылық көрсеткіші медиа-шығармашылық деңгейін сипаттайды. Тиімділік көрсеткіші медианың «агенттігі» ретіндегі қызметті сипаттайды, «аудиторияға» медиажәрдемінің репрезентативтілігімен айқындалады, авторлық ниетке барабар медиажәрдемі «санатты», «тілдік» және «аудиторияны» таңдау қабілетін болжайды..

Бұл ретте, біріншіден, коммуникативтілік, интерактивтілік және мультимедиялық атрибуттарын иемденген медиа ортадағы өзгерістерді басшылыққа алдық. Екіншіден, медиа ортаны қабылдау ғана емес, сонымен қатар медиа орта арқылы тиімді әсер ету қабілеттерін дамыту қажеттілігі. Үшіншіден, мәдениеттанушылардың кәсіби қызметінің ерекшелігі, онда қолданылатын ақпараттық технологиялардың көлемі, әдетте, қазіргі заманғы технологиялармен шектеледі.

Біз әзірлеген медиа сауаттылықты қалыптастырудың әдістемелік жүйесі келесі принциптерге негізделген:

1. Іс-әрекеттік – ақпараттандыру/медиа тизациялау үрдісінде және оның көмегімен оқыту. Бұл ретте:

- аудитория әрдайым медиатекалармен және оларды бағалау әдістерімен диалог процесінде болады деп болжанады, ол үшін медиамәтінді оқу-қабылдау (декодтау) қағидаларын оқыту және сыни ойлауды дамыту қажет;

- медиа ортаны практикалық дәйекті түрде дамыту, қарым - қатынас жасау мүмкіндігі ғана емес, сонымен қатар оқу процесінде мұндай қарым-қатынастың жоғары деңгейі де қарастырылған;

- медиа сауаттылықты мақсатты түрде қалыптастыру үшін медиамәтінді қабылдау мен талдауға емес, студенттердің медиамәтіндерді құру жөніндегі қызметіне назар аудару қажет.

2. Позициялау – оқыту және әрдайым ақпараттандыру/медиатизация процесіне қатысты нақты анықталған ұстанымдарды (пайдаланушының, маманның, зерттеушінің және т.б. позициясы) жүзеге асырылады.

3. Технологиялық – оқытудың мазмұны мен әдістерінің жиынтығы оқыту нәтижелерінің репродуктивтілігін статистикалық тұрғыдан сенімді қамтамасыз ететін педагогикалық технологияны ұсынуы керек. Оқыту барысында бақылау (кері байланыс) және оқу процесін түзету әдістерін қолдануды көздейді.

4. Үздіксіздік – технология бұрыннан қалыптасқан жеке қасиеттерге негізделуі керек: ақпараттық мәдениет, компьютерлік сауаттылық және т. б. [12].

Студенттердің медиасауаттылығын қалыптастыру оларды толыққанды белсенді шығармашылық және кәсіби қызметке дайындау мақсатын көздейді. Жоғарыда сипатталған қағидаттарға негізделген біз әзірлеген әдістемелік жүйе жаңа деңгейдегі мамандарды дайындауға мүмкіндік береді: қолда бар медиа ресурстарды сыни тұрғыдан талдай алатын және медиа ортада өзіндік шығармашылық қызметке қабілетті жаңа ресурстар жасай алады. Сонымен, медиатизация – ақпараттандыру процестеріне, яғни ақпараттық қоғамның қалыптасуына шығармашылық және кәсіби түрде енгізілген қызмет.

Қорытынды

Қолданыстағы білім беру жүйелерінде ақпараттық технологиялар бойынша білім беру мазмұнын жаңарту медиабілім элементтерін ұсыну әдістерін (форумдардағы, электрондық тақталардағы қарым-қатынас, электрондық сауалнамалар, жеке жұмыстар бойынша дауыс беру) және алған білімдерін, іскерліктері мен дағдыларын мониторингтеу әдістерін жаңғырту, сондай-ақ білім алушылардың жұмыстарын әзірлеу қажеттілігіне әкелді.

Педагогикалық эксперимент жүргізу барысында әзірленген әдістеме білім алушылардың медиасауаттылық деңгейін арттыруға ықпал етеді. Талдау жұмысы дәлелденген болжамдағы әдіс негізінде жүргізілді. Білім алушылардың медиасауаттылығын қалыптастыру оларды толыққанды белсенді шығармашылық және кәсіби дайындау мақсатын көздейді.

ӘДЕБИЕТ

[1] Бешенков С.А и др. Гуманитарная информатика: от технологий и моделей к информационным принципам / Бешенков С.А. и др. // Информатика и образование. -2008.- № 2.- С. 3–7.

[2] Лапин Н.И. и др. Социальная информатика: основания, методы, перспективы / Н. И. Лапин и др.// М.: Едиториал УРСС.- 2003.- с.216

[3] Соколова И. В. Социальная информатика / И. В. Соколова // М. : Перспектива.- Изд-во РГСУ.- 2008.- с.271.

[4] Ракитов А.И. Современные тенденции информатизации и медиатизации общества: науч.-аналит. обзор / А. И. Ракитов Т. В. Андрианова // Ин-т науч. информации по общественным наукам (Москва).- М.- 1991.-с.118.

[5] Попов А.А. Институциональные параметры информационного общества: технологический, научный, социальный, антропологический: дис канд. филос. наук: 09.00.11 / А. А. Попов // Самара.- 2007.- с.195.

[6] Кимстач В. Н. Концепция информационного общества: культурологический аспект / В. Н. Кимстач // Наука и образование: VII Междунар. науч. конф. [Электронный ресурс]. -Белово.- 2008.- Режим доступа: http://conference.kemsu.ru/conf/niobel2008/sect/index.htm.en?sec_id/=935.

[7] Hjarvard S. The Mediatization of Society.A Theory of the Media as Agents of Social and Cultural Change / S. Hjarvard // Nordicom Review.- № 29.- (2008).- P.105-134.

[8] Федоров А.В. Краткий словарь основных медиаобразовательных терминов / А.В.Федоров // Медиатека.- № 2.- 2006.- Стр. 35.

[9] Лапчик М. П. О целях информатического образования учащихся /М. П. Лапчик// Информатика и образование.- 2008.- №3.- С.6.

[10] Федоров А. В. Специфика медиаобразования студентов педагогических вузов / А. В. Федоров // Педагогика: науч.-теоретический журнал РАО.- М.- 2004.- №4.- С.43–51.

[11] Залагаев Д. В. Развитие медиаграмотности учащихся в процессе обучения информатике: дис.канд. пед. наук: 13.00.02 / Д. В. Залагаев. Омск, 2005. 150 с.

[12] Жилинская Т. С. Формирование медиаграмотности в процессе обучения информатике в вузе / Т.С.Жилинская // Информатика и образование.-2012.- №5.- с.192-196.

REFERENCES

- [1] Beshenkov, S.A i dr. (2008). Gumanitarnaya informatika: ot tekhnologij i modelej k informacionnym principam [S.A.Beshenkov et al. Humanitarian computer science: from technologies and models to information principles]. Informatika i obrazovanie - Computer science and education, 2, 3-7 [in Russian].
- [2] Lapin, N.I. (2003). Social'naya informatika: osnovaniya, metody, perspektivy [Social computer science: foundations, methods, perspectives/ under common]. Editorial URSS [in Russian].
- [3] Sokolova, I.V. (2008). Social'naya informatika [Social computer science(s)], M.: Perspektiva, Izd-vo RGSU, M.: [in Russian].
- [4] Rakitov, A. I., Andrianova, T.V. (1991). Sovremennye tendencii informatizacii i mediatizacii obshchestva: nauch.-analit. Obzor [Modern trends of informatization and mediatization of society: scientific analysis. review]. In-t nauch. informacii po obshchestvennym naukam (Moskva), M. [in Russian].
- [5] Popov, A.A. (2007). Institucional'nye parametry informacionnogo obshchestva: tekhnologicheskij, nauchnyj, social'nyj, antropologicheskij: dis kand. filos. nauk: 09.00.11 [Institutional parameters of the information society: technological, scientific, social, anthropological: dis cand. phylos. sciences: 09.00.11]. Samara [in Russian].
- [6] Kimstach, V.N. (2008). Konceptiya informacionnogo obshchestva: kul'turologicheskij aspekt [The Concept of the Information Society: the Cultural Aspect]. Nauka i obrazovanie: VII Mezhdunar. nauch. konf. Elektronnyj resurs - Science and Education: VII International. scientific. conf. Electronic Resource, Belovo [in Russian].
- [7] Hjarvard, S. (2008). The Mediatization of Society.A Theory of the Media as Agents of Social and Cultural Change, Nordicom Review, 29, 105-134 [in English].
- [8] Fyodorov, A.V. (2006). Kratkij slovar' osnovnyh mediaobrazovatel'nyh terminov [A short dictionary of the main media educational terms]. Mediateka, 2, 35 [in Russian].
- [9] Lapchik, M.P. (2008). O celyah informaticheskogo obrazovaniya uchashchihsya [On the goals of computer education of students]. Informatika i obrazovanie - Informatics and the image title, 3, 6 [in Russian].
- [10] Fedorov, A.V. (2004). Specifika mediaobrazovaniya studentov pedagogicheskix vuzov [Specificity of media education of students of pedagogical universities]. Pedagogika: nauch.-teoreticheskij zhurnal RAO - Pedagogy: scientific and theoretical journal of the Russian Academy of Education, M, 4, 43-51 [in Russian].
- [11] Zalagaev, D.V. (2005). Razvitie mediagramotnosti uchashchihsya v processe obucheniya informatike: dis.kand. ped. nauk: 13.00.02 [Development of media literacy of students in the learning process computer science: dis.kand. ped. sciences: 13.00.02]. Omsk [in Russian].
- [12] Zhilinskaya, T.S. (2012). Formirovanie mediagramotnosti v processe obucheniya informatike v vuze [Formation of media literacy in the process of teaching computer science at the university]. Informatika i obrazovanie - Informatics and education, 5. 192-196 [in Russian].

Кошанова Г.Д., Казбекова Г.Н., Жабыкбаев А.М.

ФОРМИРОВАНИЕ МЕДИАГРАМОТНОСТИ В ПРОЦЕССЕ ОБУЧЕНИЯ ИНФОРМАЦИОННЫХ ТЕХНОЛОГИИ В ВУЗЕ

Аннотация. Обоснована необходимость изменения содержательного и деятельностного состава подготовки специалистов гуманитарной сферы по дисциплине информационно-коммуникационные технологии. Описаны показатели, контролирующие формирование медиаграмотности как одной из целей обучения информационным технологиям в гуманитарной аудитории. Необходимо описать изменения на уровне структуры личности обучающегося. Предлагается исходить из понятия медиаграмотности, которое хорошо развито в медиаобразовании и полностью соответствует понятию информационной культуры, сформированной посредством информационных технологий.

По мнению ряда исследователей, в педагогической практике по-прежнему преобладает технократический подход к обучению гуманитарным наукам в связи с преобладанием в них средств информационных технологий. Основной причиной технократического подхода к содержанию

предмета информационных технологий, сформированного у будущих юристов, является идентификация компьютеризации и информатизации.

Ключевые слова: информационные технологии; медиаграмотность; медиакультура; медиаобразование; медиатизация.

Koshanova Gulnazira, Kazbekova Gulnur, Zhabikbaev Aidos
FORMATION OF MEDIA LITERACY IN THE PROCESS OF LEARNING INFORMATION
TECHNOLOGY AT THE UNIVERSITY

Annotation. *The necessity of changing the content and activity composition of the training of specialists in the humanitarian sphere in the discipline of information and communication technologies is justified. The article describes the indicators that control the formation of media literacy as one of the goals of teaching information technologies in the humanitarian audience. It is necessary to describe the changes at the level of the student's personality structure. It is proposed to proceed from the concept of media literacy, which is well developed in media education and fully corresponds to the concept of information culture formed through information technologies.*

According to a number of researchers, the technocratic approach to teaching the humanities still prevails in pedagogical practice due to the predominance of information technology tools in them. The main reason for the technocratic approach to the content of the subject of information technology, formed by future lawyers, is the identification of computerization and informatization.

Keywords: *information technologies; media literacy; media culture; media education; mediatization.*

УДК 614.7.553.98(574.1)0.56.22

МРНТИ 77.05.09

DOI 10.37238/1680-0761.2021.82(2).12

¹БОЗТАЕВА С.Ж., ¹АБИШЕВ А.Р.*, ²ЕСТЕМЕСОВ У.О.,
³ХАБИРОВ Р.Р., ³КАЛДЫБАЕВА А.А.

¹Казахский национальный педагогический университет имени Абая,
Алматы, Казахстан

²Академия логистики и транспорта, Алматы, Казахстан

³Атырауский университет имени Х. Досмухамедова, Атырау, Казахстан

*Автор-корреспондент: asylkhan.a54@mail.ru

E-mail: boztai0506@mail.ru, asylkhan.a54@mail.ru, yestem1412@mail.ru, khabirov01@mail.ru,
kaldy0707@mail.ru

ДИНАМИКА ФИЗИЧЕСКОГО РАЗВИТИЯ ДЕВОЧЕК КОРЕННОЙ НАЦИОНАЛЬНОСТИ ЗАНИМАЮЩИХСЯ СПОРТОМ (ТОТАЛЬНЫЕ РАЗМЕРЫ ТЕЛА)

***Аннотация.** Главная задача физкультурного движения, всей системы физического воспитания – всемерно способствовать укреплению здоровья людей нашей республики, повышению их работоспособности и производительности труда, готовности к защите Родины, формированию высоких нравственных качеств, бодрости духа, силы и выносливости, воспитанию здорового и жизнерадостного подрастающего поколения.*

Успешное использование физической культуры для гармонического развития личности и формирования активной жизненной позиции тесно связано с применением научных достижений, накопленных в спортивной морфологии. Очень важно дифференцировать объем двигательных нагрузок для разных возрастных групп населения, проживающих в различных регионах Казахстана.

В связи с этим следует уточнить изменение морфофункциональных показателей при занятиях различными видами физической культуры и спорта применительно к отдельным возрастно-половым, этно-территориальным и профессиональным группам населения.

Однако на сегодняшний день мы мало имеем соответствующих стандартов для детей коренной национальности.

Цель нашей исследований установить влияние дифференцированного двигательного режима на становление анатомо-антропологических показателей у детей школьниц в возрасте 8-17 лет девушек коренной национальностей и наметить пути гармонического развития подрастающего поколения. Исходя из целевой установки частными задачами являлись:

Изучение антропометрических данных у детей с активным двигательным режимом (дети занимающиеся в школах со спортивным уклоном). Из спортивных специализации обследованы футболисты, волейболисты и пловцы. Все специализации относятся к массовым, широко распространенным видам спорта.

А также детей с пассивным двигательным режимом, дети общеобразовательной школы, который занимающиеся общей физической культурой по программе школы.

Темп занятий сочетает чередование малой и средней интенсивности нагрузок согласно программе, утвержденной Министерством образования и науки.

Ключевые слова: физическая культура; углубление; двигательный режим; совершенствование; морфологические и функциональные показатели.

Введение

Главная задача физкультурного движения, всей системы физического воспитания – всемерно способствовать укреплению здоровья людей нашей республики, повышению их работоспособности и производительности труда, готовности к защите Родины, формированию

высоких нравственных качеств, бодрости духа, силы и выносливости, воспитанию здорового и жизнерадостного подрастающего поколения.

Под физическим развитием понимают состояние морфологических и функциональных свойств и качеств, лежащих в основе определения возрастных особенностей физической силы и выносливости организма. Для детей и подростков это толкование можно расширить с учетом тех биологических процессов, которые характерны для растущего организма [1, с.12].

Многочисленные исследования свидетельствуют о том, что физическое развитие является одной из сторон развития индивидуума и представляет собой биологический процесс, детерминированный средовыми и генетическими факторами, которые определяют индивидуальные темпы морфологического и функционального созревания организма.

Успешное использование физической культуры для гармонического развития личности и формирования активной жизненной позиции тесно связано с применением научных достижений, накопленных в спортивной морфологии. Очень важно дифференцировать объем двигательных нагрузок для разных возрастных групп населения, проживающих в различных регионах Казахстана [2, с.47].

В теории физического воспитания оценка физической подготовленности учащихся общеобразовательных и спортивных школ является одной из актуальных проблем, так как она непосредственно связана с совершенствованием учебного процесса по физической культуре в школе. Для наиболее объективной оценки физической подготовленности школьников необходимы возрастные ориентиры-нормы показателей физического развития, двигательных качеств и функционального состояния, рассматриваемых в комплексе. При этом необходимо учитывать не только возрастно-половые, природно-климатические особенности, но и этническую принадлежность учащихся [3, с.110].

Проблема возрастного становления, анатомо-антропологических показателей, характеризующих рост и развитие подрастающего поколения в различных этнотерриториальных, профессиональных и спортивных группах населения продолжает оставаться одной из важнейшей при решении и выполнении Государственной программы развития массового спорта в Республике Казахстан.

Физическое воспитание является одним из важнейших средств в гармоничном развитии человека, так как содействует всестороннему развитию человека, подготовке к труду, повышая его трудоспособность, способствует укреплению здоровья, развивает физические (двигательные) качества, формирует и совершенствует знания, умения, навыки, необходимые в труде, военном деле, быту и спорте. Правильно поставленное физическое воспитание содействует воспитанию волевых и нравственно-моральных качеств человека [4, с.104].

Научно обоснованное и правильно организованное физическое воспитание детей должно благотворно влиять на молодой организм: оно должно способствовать гармоничному физическому и психическому развитию; расширять двигательные возможности; повышать защитно-приспособительные реакции и усиливать устойчивость организма к неблагоприятным воздействиям внешних факторов; вырабатывать у детей и подростков оптимизм и бодрость; создавать условия для высокопроизводительного труда и учебы; воспитывать коллективизм, чувство патриотизма и любви к своей Родине [5, с. 65].

Улучшение физического развития человека, укрепление его здоровья и физической дееспособности связано со знанием возрастных особенностей физического развития, как одного из интегральных показателей состояния здоровья, особенно важно и необходимо для выявления влияния на организм разнообразных природных, естественных и искусственно созданных факторов и условий жизни [6, с.12].

Представляется актуальным выяснение влияния физических нагрузок при целе-направленной двигательной деятельности на организм человека, особенно резервных возможностей пластического и энергетического обеспечения функций организма, существенно важных для гармонического развития человека, повышения его физических качеств.

Особую актуальность приобретает вопрос о совершенствовании таких физических качеств, как сила и гибкость которые, в основном, обеспечивают двигательные возможности человека во всех сферах его деятельности [7, с.29].

Материалы и методы исследования

Установить влияния дифференцированного двигательного режима на показатели физического развития у детей школьного возраста Южного региона Республики Казахстан, определить пути гармонического развития подрастающего поколения.

1. Изучить анатомо-антропологические характеристики детей общеобразовательных школ в возрасте 8-17 лет.

2. Изучить анатомо-антропологические характеристики детей школьников со спортивным уклоном в возрасте 8-17 лет.

3. Изучить возрастную динамику морфофункциональных показателей и выявить сенситивные периоды развития у детей с различной двигательной активностью.

4. Определить возрастное становление показателей силы отдельных групп мышц для разных возрастных групп детей занимающихся спортом в возрасте 8-17 лет.

Результаты исследования

Дети занимающихся спортом не менее трех лет, спортсменов девушек коренной национальности 293.

Всего обследовано 293 школьниц.

Все обследуемые дети обучались в общеобразовательных школах, расположенных в типовых помещениях. Учебно-воспитательный процесс, медицинское обслуживание не имели существенный различий [8, с.49].

В испытуемые распределены на 10 возрастные группы. Количество наблюдаемых в группах соответствовало методикам, предложенным для такого рода исследований А.В.Ставицкой и Д.М.Арон (1959).

При определении школьников по возрастным группам с интервалом в один год мы пользовались общепринятой схемой.

Соответственно поставленным задачам в работе были применены методы, широко распространенные в гигиенических исследованиях при оценке физического здоровья детей и подростков: антропометрический, аналитический, вариационно-статистический.

Показатели самометрических и функциональных признаков заносились в специальную карту, составленную на каждого исследуемого.

Антропометрически определились: тотальные размеры тела из них длина тела, масса тела, окружности грудной клетки, длина корпуса.

В данном разделе анализируются абсолютные и относительные морфологические показатели физического развития годовых приростов у школьниц, занимающихся спортом коренной национальности, двигательный режим которых выше по сравнению с не занимающихся спортом.

В качестве относительных величин использованы отношения (в%) годового прироста признака к величине его в предшествующий год.

Таким образом, в основном максимальный прирост тотальных размеров приходится 12,13,14 лет [9, с.47].

Здесь длина, масса тела и окружной грудной клетки достигает в 12 лет максимальный прирост и составляет 6,95 см 4,72%, 5,14 кг 13,63%, 3,86 см 5,73% а длине туловища приходится в 13 лет 2,97 см 4,16% и длина туловища в этом же возрасте 3,21 см 6,67%.

Так же можно отметить специфические изменения годовых приростов длины тела, массы тела обхват грудной клетки, длины корпуса и длины туловища имеющие неодинаковые величины.

Для длины тела прирост колеблется в пределах от 0,56% до 4,72%, для массы тела от 2,46% до 13,63% для окружности грудной клетки от 0,33% до 5,73% для длины корпуса от 0,88% до 4,16% для туловища от 0,86% до 6,67%.

Суммарный прирост для длины тела 36,67 см 25,49%, для массы тела 29,07 кг 78,58%, для окружности грудной клетки 19,76 см 29,29%, для длины корпуса приходится 14,74 см 21,37% (таблица 1).

Таблица - Скорости роста тотальных размеров тела у девочек коренной национальности занимающихся спортом 8-17 лет

Возраст в годах	Признаки	Средняя Величина	Величина прироста		Суммарный прирост			
			Абсолютный	Относительный в %	Абсолютный	Относительный в %		
7-8	Длина тела в (см)	123,65						
8-9		128,81	5,16	4,01				
9-10		134,36	5,55	4,13				
10-11		140,45	6,09	4,34				
11-12		147,41	6,95	4,72				
12-13		153,00	5,59	3,65				
13-14		156,13	3,13	2,00				
14-15		158,46	2,33	1,47				
15-16		159,42	0,96	0,61				
16-17		160,32	0,90	0,56			36,67	25,49
7-8		Масса тела в (кг)	22,47	2,44			9,80	
8-9	24,91		3,26	11,57				
9-10	28,17		4,38	13,46				
10-11	32,55		5,14	13,63				
11-12	37,69		4,72	11,14				
12-13	42,41		3,04	6,70				
13-14	45,46		2,76	5,72				
14-15	48,22		1,21	2,46				
15-16	49,43		2,11	4,10	29,07	78,58		
16-17	51,55							
7-8	Окружность грудной клетки (ОТК) в (см)	56,60	1,21	2,10				
8-9		57,81	3,14	5,15				
9-10		60,95	2,64	4,15				
10-11		63,59	3,86	5,73				
11-12		67,45	1,62	2,34				
12-13		69,07	4,22	5,76				
13-14		73,29	2,46	3,25				
14-15		75,75	0,25	0,33				
15-16		76,00	0,36	0,48			19,76	29,29
16-17	76,38							
7-8	Длина корпуса в (см)	60,83	1,08	1,75				
8-9		61,91	1,12	1,77				
9-10		63,02	2,59	3,95				
10-11		65,61	2,70	3,96				
11-12		68,32	2,97	4,16				
12-13		71,29	1,67	2,29				
13-14		72,96	1,07	1,44				
14-15		74,03	0,88	1,17				
15-16		74,90	0,67	0,88			14,74	21,37
16-17	75,57							

Скорости роста тотальных размеров тела, а также компонентов массы тела в изученный возрастной интервал позволило установить закономерности возрастного развития организма, характерны для детей, занимающиеся спортом. Так, скорости отдельных параметров неодинаковы по величине и по времени наступления максимальных приростов признака, то есть, рост отдельных тотальных размеров тела происходит асинхронно. Они растут разными темпами, достигают максимума скорости и заканчивают рост не одновременно [10,с.391]. Подобная гетерохронность

развития анатомо-антропологических признаков, по мнению В.В.Бунака (1958) расширяет адаптационные возможности организма в сфере. Скорости роста в различные возрастные периоды, можно обнаружить, что самые существенные сдвиги в антропометрических показателях в основном происходит в 11-14 лет.

Заклучение

На основании полученных данных можно сказать, что становление морфологических особенности у детей, занимающихся спортом имеет гетерохронный характер, заключающийся в изменении скорости года по годам.

Согласно полученным данным, изменение в длине тела у спортсменов наступают в среднем школьном возрасте у девочек 12 лет. По видимому, на первых этапах подготовки спортсменов повышенный двигательный режим не оказывает существенного влияния на этап признак, что может быть связано или с низким объемом и интенсивностью физических нагрузок, или с очень высокой степенью генетической обусловленностью длины тела, или же, наконец с действием и того и другого факторов вместе.

ЛИТЕРАТУРА

[1] Указ Президента Республики Казахстан «О государственной программе развитии массового спорта в Республике Казахстан на 1996-2000 годы» от 19 декабря 1996 г. № 3276 «Әділет».-С.12-22.

[2] Савицкая А.Б. Методика исследование физического развития детей и подростков / А.Б. Савицкая, Д.И. Арон. - М., 1969. – 47 с.

[3] Мусагалиева Г.М. Анатомо-антропологическая характеристика спортсменов, занимающих национальной борьбой казакша күрес / Г.М.Мусагалиева, Е.С.Олшевский, Л.Е. Кирина // В кн: Тезисы всесоюзные конференции «Критерии-антропометрического контроля в спорте». Ереван Цахкадзор., 12-15 октября 1983. - с. 110-111.

[4] Козлов В.И. В кн: Основы спортивной морфологии / В.И.Козлов, А.А. Гладышева - ФисС 1977. - с. 104.

[5] Ямпольская Ю.А. Физическое развитие мальчиков Москвы последнее десятилетия / Ю.А. Ямпольская // «Гигиена и санитария». - 2000. - №6, – 65-68 с.

[6] Дүйсеменов А.Д. Национальная политика семейного здравоохранения в Казахстане / А.Д. Дүйсеменов, Н.А. Коюпова // Здравоохранение Казахстан. – 1999, – №7, С. 12-15.

[7] Касенова Л.Ж. Динамика анатомо-соматических параметров развития подростков двух этнических параметров развития подростков двух этнических групп.(по данным г.Астана) / Л.Ж. Касенова. Автореф, Дисс...канд.мед.наук, 14.00.02. -Актобе, 2002. - 29 с.

[8] Даутов Ф.Ф. Влияние факторов окружающей среды на физическое развитие детей дошкольного возраста / Ф.Ф. Даутов Лысеко А.Н., Яруллин А.Х. // Гигиена и санитария.-2004.- №6.-С. 49-51.

[9] Олшевский А.Б. Методика исследования физического развития детей подростков / А.Б. Олшевский, Д.И. Арон.– М., 1969. – 47 с.

[10] Головкина В.А. Физическое воспитание / В.А.Головкина, В.А.Масляков, А.В. Коробкова и др. – М.: Высшая школа. – 1983. – 391 с.

REFERENCES

[1] Ukaz Prezidenta Respubliki Kazahstan (19 dekabrya 1996). O gosudarstvennoj programme razvitiia massovogo sporta v Respublike Kazahstan na 1996-2000 gody [About the state program development of mass sports in the Republic of Kazakhstan for 1996-2000]. Adilet, 3276, 12-22 [In Russian].

[2] Savickaya, A.B., Aron, D.I. (1969). Metodika issledovanie fizicheskogo razvitiya detej i podrostkov [Methods of research of physical development of children and adolescents]. M., 47 [In Russian].

[3] Musagalieva, G.M., Olshevskij, E.S., Kirina, L.E. (1983). Anatomo-antropologicheskaya harak-teristika sportsmenov, zanimayushchih nacional'noj bor'boj kazaksha kures [Anatomical and anthropological characteristics of athletes engaged in national wrestling in Kazakh]. V kn: Tezisy vsesoyuznye konferencii «Kriterii-antropometricheskogo kontrolya v sporte» - In book: Abstracts of the All-Union conference «Criteria for anthropometric control in sports», Erevan Cahkadzor, 110-111 [In Russian].

- [4] Kozlov, V.I., Gladysheva, A.A. (1977). Osnovy sportivnoy morfologii [Fundamentals of sports morphology]. FiS, 104 [In Russian].
- [5] Yampol'skaya, Yu.A. (2000). Fizicheskoe razvitie mal'chikov Moskvy za poslednie desyatiletiya [Physical development of Moscow boys over the past decades]. Gigiena i sanitariya - Hygiene and sanitation, 6, 65-68 [In Russian].
- [6] Dujsekenov, A.D., Koyupova, N.A. (1999). Nacional'naya politika semejnego zdavoohraneniya v Kazahstanne [National Family Health Policy in Kazakhstan]. Zdravoohranenie Kazahstan - Healthcare in Kazakhstan, 7, 12-15 [In Russian].
- [7] Kasenova, L.Zh. (2002). Dinamika anatomo-somaticeskikh parametrov razvitiya podrostkov dvuh etnicheskikh parametrov razvitiya podrostkov dvuh etnicheskikh grupp [Dynamics of anatomical and somatic parameters of the development of adolescents of two ethnic parameters of the development of adolescents of two ethnic groups]. (po dannym g.Astana): Avtoref, Diss...kand.med.nauk - (according to the data of Astana): Author, Diss ... Cand. of Med. Scien., 14.00.02, Aktobe, 29 [In Russian].
- [8] Dautov, F.F., Lysenko, A.M., Yarullin, A.H. (2004). Vliyanie faktorov okruzhayushchej sredy na fizicheskoe razvitie detej doshkol'nogo vozrasta [Influence of environmental factors on the physical development of preschool children]. Gigiena i sanitariya - Hygiene and sanitation, 6, 49-51 [In Russian].
- [9] Olshevskij, A.B., Aron, D.I. (1969). Metodika issledovaniya fizicheskogo razvitiya detej podrostkov [Methods of research of physical development of children and adolescents]. M., 47 [In Russian].
- [10] Golovkina, V.A., Maslyakov, V.A., Korobokova, A.V. i dr. (1983). Fizicheskoe vospitanie [Physical education]. M.: Vysshaya shkola – M.: High School, 391 [In Russian].

Бозтаева С.Ж., Абишев А.Р., Естемесов У.О., Хабиров Р.Р., Калдыбаева А.А.
СПОРТПЕН АЙНАЛЫСАТЫН ЖЕРГІЛІКТІ ҰЛТ ҚЫЗДАРЫНЫҢ ФИЗИКАЛЫҚ
ДАМУ ДИНАМИКАСЫ (дененің жалпы мөлшері)

Аңдатпа. Дене шынықтыру қозғалысының, дене тәрбиесінің бүкіл жүйесінің басты міндеті - республикамыздың тұрғындарының денсаулығын нығайтуға, олардың еңбекке қабілеттілігі мен еңбек өнімділігін арттыруға, Отанды қорғауға дайын болуға, жоғары деңгейлерді қалыптастыруға барлық жағынан үлес қосу адамгершілік қасиеттер, жақсы көңіл-күй, күш пен төзімділік және дені сау және көңілді жас ұрпақты тәрбиелеу.

Жеке тұлғаны үйлесімді дамыту және белсенді өмірлік позицияны қалыптастыру үшін дене шынықтыруды сәтті қолдану спорттық морфологияда жинақталған ғылыми жетістіктерді қолданумен тығыз байланысты. Қазақстанның әртүрлі аймақтарында тұратын халықтың әр түрлі жас топтары үшін қозғалтқыш жүктемелерінің көлемін ажырату өте маңызды.

Осыған байланысты, халықтың жеке жастық-жыныстық, этно-аумақтық және кәсіби топтарына қатысты дене шынықтыру мен спорттың әр түрлі түрлерімен шұғылдану кезінде морфологиялық және функционалдық көрсеткіштердің өзгеруін нақтылау қажет.

Алайда, бүгінгі күні бізде жергілікті балалар үшін тиісті стандарттар аз.

Біздің зерттеу жұмысымыздың мақсаты - жергілікті ұлт өкілдерінің 8-17 жас аралығындағы мектеп оқушыларының балаларындағы анатомиялық-антропологиялық көрсеткіштердің қалыптасуына дифференциалды қозғалтқыш режимінің әсерін анықтау және жас ұрпақтың үйлесімді даму жолдарын белгілеу. Мақсатты қою негізінде келесі міндеттер болды:

Белсенді қозғалтқыш режимі бар балалардағы антропометриялық мәліметтерді зерттеу (спортқа бейімділікпен мектептерге тартылған балалар). Спорттық мамандандырудан бастап футболшылар, волейболшылар мен жүзушілер тексерілді. Барлық мамандандырулар жаппай, кең таралған спорт түрлерімен байланысты.

Сондай-ақ, мектеп бағдарламасына сәйкес жалпы дене шынықтырумен айналысатын пассивті моторлы режимдегі балалар, жалпы білім беретін мектептің балалары.

Сабақтардың қарқыны Білім және ғылым министрлігі бекіткен бағдарлама бойынша төмен және орташа қарқынды жаттығуларды біріктіреді.

Кілт сөздер: *дене шынықтыру; тереңдету; қозғалтқыш режимі; жетілдіру; морфологиялық және функционалдық көрсеткіштері.*

Boztaeva Saltanat, Abishev Asylkhan, Estemesov Ulan, Khabirov Rafael, Kaldybaeva Aiman
**DYNAMICS OF PHYSICAL DEVELOPMENT OF GIRLS OF INDIGENOUS NATIONALITY
DOING SPORTS (total body sizes)**

Annotation. *The main task of the physical culture movement, the entire system of physical education is to contribute in every way to strengthening the health of the people of our republic, increasing their working capacity and labor productivity, readiness to defend the Motherland, the formation of high moral qualities, good spirits, strength and endurance, and the upbringing of a healthy and cheerful younger generation.*

The successful use of physical culture for the harmonious development of the personality and the formation of an active life position is closely connected with the application of scientific achievements accumulated in sports morphology. It is very important to differentiate the volume of motor loads for different age groups of the population living in different regions of Kazakhstan.

In this regard, it is necessary to clarify the change in morphological and functional indicators when practicing various types of physical culture and sports in relation to individual age-sex, ethno-territorial and professional groups of the population.

However, today we have few relevant standards for indigenous children.

The purpose of our research is to establish the influence of a differentiated motor regime on the formation of anatomical and anthropological indicators in schoolgirls' children aged 8-17 years old girls of indigenous nationalities and to outline the ways of harmonious development of the younger generation. Based on the target setting, the particular tasks were:

The study of anthropometric data in children with an active motor regime (children involved in schools with a sports bias). From sports specialization, football players, volleyball players and swimmers were examined. All specializations are related to mass, widespread sports.

As well as children with a passive motor regime, children of a general education school, who are engaged in general physical education according to the school program.

The pace of the classes combines a low and medium intensity exercise according to the program approved by the Ministry of Education and Science.

Keywords: *physical culture; deepening; motor mode; improvement; relevance; morphological and functional indicators.*

УДК 373.3
МРНТИ 14.25.09
DOI 10.37238/1680-0761.2021.82(2).13

КРУТИКОВА А.А.*, БОТАЛОВА О.Б.

Павлодарский государственный педагогический университет, Павлодар, Казахстан

*Автор-корреспондент: alina_krutikwa@mail.ru

E-mail: alina_krutikwa@mail.ru

ИСПОЛЬЗОВАНИЕ ТЕХНОЛОГИИ РАЗВИТИЯ КРИТИЧЕСКОГО МЫШЛЕНИЯ КАК СРЕДСТВО ФОРМИРОВАНИЯ ПОЗНАВАТЕЛЬНОГО ИНТЕРЕСА МЛАДШИХ ШКОЛЬНИКОВ

***Аннотация.** В статье рассматривается практическое исследование использования инновационных технологий на уроках русского языка в начальной школе. Переход Республики Казахстан на 12-летнюю модель обучения требует от учителя переосмысления приоритетов в своей образовательной деятельности и побуждает искать новые идеи, средства и пути, чтобы сделать школьника партнёром, участником учебно-познавательной, коммуникативной деятельности, умеющим самостоятельно получать знания. В связи с этим задача учителя помочь раскрепостить мышление учеников, научить их использовать свои познавательные возможности. Авторами изучена технология развития критического мышления как перспективного и актуального средства формирования познавательного интереса младших школьников. Наряду с этим в статье дается понятие «познавательный интерес», основанное на разных точках зрения отечественных авторов. Рассмотрена и описана методика выявления уровня познавательного интереса младших школьников и его устойчивости. Проанализированы результаты научного исследования.*

***Ключевые слова:** инновационные технологии; технология развития критического мышления; образование; познавательный интерес; исследование.*

Введение

В настоящее время принципиально меняются цели образования. Обучение учащихся в школе не должно ограничиваться сообщением им готовых знаний, должно формировать и развивать навыки и способности к самостоятельному приобретению знаний, применению их в жизни. Исходя из целей государственной программы развития образования Республики Казахстан на 2020 – 2025 годы, формирование в общеобразовательных школах интеллектуального, физически и духовно развитого гражданина Республики Казахстан, первоочередной задачей образования становится развитие ключевых компетенций учащихся: коммуникативной, информационной, социально-правовой. Соответственно, переход на 12-летнюю модель обучения требует от учителя переосмысления приоритетов в своей образовательной деятельности и побуждает искать новые идеи, средства и пути, чтобы сделать школьника партнёром, участником учебно-познавательной, коммуникативной деятельности, умеющим самостоятельно получать знания. В связи с этим задача учителя помочь раскрепостить мышление учеников, научить их использовать свои познавательные возможности [1].

Особую значимость в школьные годы приобретает познавательный интерес, который выступает стимулом для учебной и творческой деятельности учащихся. Формирование познавательного интереса является темой не новой. Однако недостаточно исследованным в психолого-педагогической литературе остается вопрос использования современных методов, приемов, форм и технологий обучения для активизации и поддержания познавательного интереса. В частности, не получил должного рассмотрения вопрос использования технологии развития критического мышления для формирования устойчивого познавательного интереса младших школьников на уроках русского языка. Таким образом, целью данной работы является изучение технологии развития критического мышления как перспективного и актуального средства формирования познавательного интереса младших школьников.

Обзор литературы

Проанализировав разные точки зрения отечественных авторов на понятие «интерес» и «познавательный интерес», в качестве базового для нашей статьи мы выбрали определение Алябушевой Г.В., согласно которому познавательный интерес – это личностное интегративное образование, соединяющее в себе интеллектуальный, эмоционально–волевой и процессуальный компоненты [2]. Проблема развития познавательного интереса освещена и теоретически обоснована в трудах казахстанских ученых Сыдыковой З.Е., Айтжановой А.Б., Туймебаевой Ж.Г., Байменовой А.Р., Мынбаевой С.Е. Проведенный нами анализ современных психолого–педагогических исследований отечественных авторов позволил установить, что в качестве эффективных средств формирования познавательного интереса у младших школьников выступают учебная деятельность (при выполнении ряда условий ее организации), проектная деятельность и внеурочная деятельность. В каждом из названных видов деятельности возможен целый спектр приемов, актуализирующих и развивающих познавательный интерес у детей [3].

Одной из современных педагогических технологий, востребованных в современном образовании, является технология развития критического мышления. Стоит отметить, что существуют разнообразные названия данной технологии. В настоящий момент одновременно используется несколько названий технологии: «Технология развития критического мышления» (ТРКМ), «Чтение и письмо для развития критического мышления» (ЧПКМ или RWCT – ReadingandWritingforCriticalThinking), «Развитие критического мышления через чтение и письмо» (РКМЧП). В нашей работе мы будем использовать название: Чтение и письмо для развития критического мышления (ЧПКМ), поскольку оно является наиболее распространенным [4; 5; 6]. Таким образом, технология ЧПКМ – это технология, направленная на развитие критического мышление при помощи различных приемов работы с информацией, где чтение и письмо выступают инструментами мышления. Технология чтение и письмо для развития критического мышления представляет собой целостную систему, формирующую навыки работы с информацией через чтение и письмо [7-9]. Исходя из этого, можно сказать, что целью данной технологии является развитие мыслительных навыков учащихся, необходимых не только в учебе, но и в обычной жизни (умение принимать взвешенные решения, работать с информацией, анализировать различные стороны явлений) [10,11].

Материалы и методы исследования

Основываясь, на проведенном анализе теоретической и методической литературы нами была спланирована и реализована экспериментальная работа по формированию познавательного интереса младших школьников. Экспериментальная работа проводилась на базе СОШ №34 инновационного типа г. Павлодара. В исследовании приняли участие 28 человек, учащихся в 4 класса. Учащиеся были разделены на две группы – контрольную и экспериментальную. Для изучения исходного уровня развития познавательного интереса учащихся нами были использованы следующие методики:

1) Методика «Познавательная активность младшего школьника», автором которой является Горчинская А.А. Данная методика проводилась с целью оценки степени выраженности познавательной активности младших школьников.

2) Методика «Оценка уровня школьной мотивации», автором которой является Лусканова Н.А. Данная методика проводилась с целью выявления отношения детей к обучению, к учебному процессу, их эмоциональных реакций на школьную ситуацию.

В целом данные диагностические методики позволяют выявить уровень познавательного интереса и его устойчивость. Результаты констатирующего этапа эксперимента позволили нам сформулировать следующие выводы:

1) Большинство учащихся контрольной и экспериментальной группы имеют средний уровень развития критического мышления (47%). Высокий уровень сформированности познавательного интереса имеют 32% учащихся. 21% учащихся класса имеют низкий уровень.

2) Большинство учащихся класса (47%) имеют низкий уровень устойчивости познавательного интереса по отношению к урокам русского языка. 39% учеников – средний уровень, и только 14 % имеют высокий уровень устойчивости познавательного интереса. Результаты констатирующего этапа эксперимента показаны в таблице 1.

Таблица 1 – Результаты констатирующего этапа эксперимента

Уровень	Уровень развития критического мышления (%)			Уровень устойчивости познавательного интереса (%)		
	Контрольная группа	Экспериментальная группа	Общий % класса	Контрольная группа	Экспериментальная группа	Общий % класса
Низкий	21%	21%	21%	43%	50%	47%
Средний	43%	50%	47%	43%	36%	39%
Высокий	36%	29%	32%	14%	14%	14%

Таким образом, у большинства детей наблюдается средний, либо высокий уровень развития критического мышления. Однако, большинство учащихся класса имеют низкий уровень устойчивости познавательного интереса по отношению к урокам русского языка. Поэтому необходима целенаправленная работа по формированию познавательного интереса учащихся экспериментальной группы учащихся.

С целью повышения уровня познавательного интереса и его устойчивости был разработан и реализован комплекс уроков русского языка с применением технологии чтение и письмо для развития критического мышления. Были разработаны и проведены уроки русского языка с использованием отдельных приемов технологии ЧПКМ, а также разработаны и проведены уроки русского языка в соответствии с полной моделью технологии ЧПКМ. После реализации запланированного комплекса уроков был проведен контрольный эксперимент, позволяющий оценить эффективность технологии ЧПКМ как средства формирования познавательного интереса у младших школьников. На заключительном этапе эксперимента были использованы те же методики, что и в начале эксперимента. Результаты контрольного этапа эксперимента представлены в таблице 2.

Таблица 2 – Результаты контрольного этапа эксперимента

Уровень	Уровень развития критического мышления (%)			Уровень устойчивости познавательного интереса (%)		
	Контрольная группа	Экспериментальная группа	Общий % класса	Контрольная группа	Экспериментальная группа	Общий % класса
Низкий	21%	14%	17%	36%	21%	28%
Средний	43%	43%	43%	50%	58%	54%
Высокий	36%	43%	40%	14%	21%	18%

Заключение

Анализ результатов констатирующего и контрольного этапов экспериментально-исследовательской работы позволил прийти к следующим выводам:

1) Входе эксперимента увеличилось количество учащихся экспериментальной группы с высоким уровнем развития критического мышления с 29% до 43%, уменьшилось количество учащихся экспериментальной группы с 21% до 14%.

2) Показатели устойчивости познавательного интереса так же увеличились (с 14 % до 28% – высокий уровень, с 36% до 58% – средний уровень), что свидетельствует об эффективности применения технологии ЧПКМ как средства формирования познавательного интереса.

Таким образом, технология ЧПКМ может использоваться в качестве эффективного средства для формирования познавательного интереса младших школьников. В качестве перспективного направления нашего исследования можно рассматривать изучение развивающих возможностей технологии ЧПКМ для младших школьников при ее использовании на различных уроках.

ЛИТЕРАТУРА

[1] Государственная программа развития образования и науки Республики Казахстан на 2020 – 2025 годы от 27.12.2019

[2] Алябушева Г.В. Развитие познавательных интересов младших школьников в проектной деятельности / Г.В. Алябушева.–2011. –С. 23.

[3] Gitman E. Concentrated training technology in vocational training / E. Gitman // Psychological and pedagogical sciences.– 2015. – С. 24–37.

[4] Заир–Бек С.И., Муштавинская И.В. Развитие критического мышления на уроке / С.И. Заир–Бек, И.В. Муштавинская // М.: Просвещение.– 2011.– С. 33.

[5] Иванова Н.В. Развивающие возможности технологии «чтение и письмо для развития критического мышления» для младших школьников / Н.В. Иванова, Л.А. Эрментраут, Н.В. Эрментраут // Современные проблемы науки и образования. – 2016. – С. 244.

[6] Rudy, S. Consultancy, disruption, and the pulse of pedagogy / S. Rudy // Teaching and Learning Together in Higher Education. – 2016. –С. 12.

[7] Самарова Н.Н. Формирование навыков работы с информацией как средство развития критического мышления младших школьников / Н.Н. Самарова // Начальная школа плюс До и После. – 2010. – С. 33–36.

[8] Watson, D. Integrating information technology into education / D. Watson // Springer. – 2014. –С. 61

[9] Ильиных Л.М. Современные образовательные технологии в условиях введения ФГОС начального общего образования / Л.М. Ильиных, О.С. Нестерова // Начальная школа плюс До и После. – 2012. – С. 23–25.

[10] Willis, J. Qualitative research methods in education and educational technology / J. Willis.–New York: IAP. – 2018. –С. 14

REFERENCES

[1] Gosudarstvennaja programa razvitija obrazovanija i nauki Respubliki Kazahstan na 2020 – 2025 godyot 27.12.2019 [State program for the development of education and science of the Republic of Kazakhstan for 2020 - 2025 from 27.12.2019].

[2] Aljabusheva, G.V. (2011). Razvitie poznavatel'nyh interesov mladshih shkol'nikov v proektnoj dejatel'nosti [Development of cognitive interests of younger students in project activities] [in Russian].

[3] Gitman, E. (2015). Concentrated training technology in vocational training. Psychological and pedagogical sciences, 24-37 [in English].

[4] Zair–Bek. S.I., Mushtavinskaja, I.V. (2011). Razvitie kriticheskogo myshlenija na uroke [Development of critical thinking in the classroom] [in Russian].

[5] Ivanova, N.V. (2016). Razvivajushhie vozmozhnosti tehnologii «chtenie I pis'mo dlja razvitija kriticheskogo myshlenija» dlja mladshih shkol'nikov [The developmental capabilities of the technology "reading and writing for the development of critical thinking" for primary school students].Sovremennye problem nauki i obrazovanija [Modern problems of science and education] [in Russian].

[6] Rudy, S. (2016). Consultancy, disruption, and the pulse of pedagogy [in English].

[7] Samarova, N.N. (2010). Formirovanie navykov raboty s informaciej kak sredstvo razvitija kriticheskogo myshlenija mladshih shkol'nikov [Formation of skills for working with information as a means of developing critical thinking in younger students]. Nachal'naja shkola pljus Do I Posle - Primary school plus Before and After, 33-36 [in Russian].

[8] Watson, D. (2014). Integrating information technology into education. Springer [in English].

[9] П'inyh, L.M. (2012). Sovremennyye obrazovatel'nye tehnologii v usloviyah vvedeniya FGOS nachal'nogo obshhego obrazovaniya [Modern educational technologies in the context of the introduction of the federal state educational standard for primary general education]. Nachal'naja shkola plus Do I Posle - Primary school plus Before and After, 23-25 [in Russian].

[10] Willis, J. (2018). Qualitative research methods in education and educational technology. – New York: IAP [in English].

Крутикова А.А., Боталова О.Б.

**СЫНИ ТҰРҒЫДАН ОЙЛАУДЫ ДАМУ ТУ ТЕХНОЛОГИЯСЫН КІШІ МЕКТЕП
ОҚУШЫЛАРЫНЫҢ ТАНЫМДЫҚ ҚЫЗЫҒУШЫЛЫҚТАРЫН ҚАЛЫПТАСТЫРУ ҚҰРАЛЫ
РЕТІНДЕ ПАЙДАЛАНУ**

Аннотация. Мақалада инновациялық технологияларды бастауыш мектепте орыс тілі сабағында қолдануды практикалық тұрғыдан зерттеу туралы айтылады. Қазақстан Республикасының 12 жылдық оқыту моделіне көшуі мұғалімнен өзінің білім беру қызметіндегі басымдықтарды қайта қарауды талап етеді және оқушыны серіктес, білім беру, танымдық, қатысушы студент жаңа идеяларын, құралдары мен тәсілдерін іздеуді ынталандырады, коммуникативті іс-әрекет, білімді өз бетінше алуға қабілетті. Осыған байланысты мұғалімнің міндеті - оқушылардың ой-өрісін босатуға көмектесу, олардың танымдық мүмкіндіктерін пайдалануға үйрету. Авторлар сын ойлауды дамыту технологиясын кіші оқушылардың танымдық қызығушылығын қалыптастырудың болашағы бар және өзекті құралы ретінде зерттеді. Сонымен қатар, мақала отандық авторлардың әр түрлі көзқарастарына негізделген «танымдық қызығушылық» тұжырымдамасын береді. Бастауыш мектеп оқушыларының танымдық қызығушылығы мен оның тұрақтылығын анықтау әдістемесі қарастырылып, сипатталған. Ғылыми зерттеулердің нәтижелері талданды.

Кілт сөздер: инновациялық технологиялар; сын тұрғысынан ойлауды дамыту технологиясы; білім; танымдық қызығушылық; оқу.

Krutikova Alina, Botalova Olga

**THE USE OF THE TECHNOLOGY OF DEVELOPMENT OF CRITICAL THINKING AS A
MEANS OF FORMING THE COGNITIVE INTEREST OF CHILDREN**

Annotation. The article deals with a practical study of the use of innovative technologies in the lessons of the Russian language in primary school. The transition of the Republic of Kazakhstan to a 12-year teaching model requires the teacher to rethink the priorities in their educational activities and encourages the search for new ideas, means and ways to make the student a partner, a participant in educational, cognitive, communicative activities, able to independently acquire knowledge. In this regard, the task of the teacher is to help liberate the thinking of students, teach them to use their cognitive capabilities. The authors studied the technology for the development of critical thinking as a promising and relevant means of forming the cognitive interest of younger students. Along with this, the article gives the concept of "cognitive interest", based on different points of view of domestic authors. The methodology for identifying the level of cognitive interest of primary schoolchildren and its stability is considered and described. The results of scientific research are analyzed.

Keywords: innovative technologies; technology for the development of critical thinking; education; cognitive interest; study.

ӘОЖ 796.05

ГТАХР 77.29.10

DOI 10.37238/1680-0761.2021.82(2).14

БАЙТЛЕСОВА Н.К., ОРЫНҒАЛИ А. Қ.***М.Өтемісов атындағы Батыс Қазақстан университеті, Орал, Қазақстан*****Корреспондент авторы: Oryngalialmazbek@inbox.ru****E-mail: Oryngalialmazbek@inbox.ru****ЖАСӨСПІРІМ БОКСШЫЛАРДЫҢ ЖАРЫС АЛДЫНДАҒЫ ДАЙЫНДЫҒЫ**

Аңдатпа. Ұлттық даму бағдарламаларда көрсетілгендей республикамыздың бүгінгі таңдағы ұстанымы салауатты өмір салтын ұстану мен қатар жасөспірімдер арасында бұқаралық спортты енгізу басты мәселердің бірі болып отыр. Тәуелсіз Қазақстанды әлемдік деңгейде танытып жүрген негізгі спорт түрі ол- бокс.

Боксшыларды төзімді, қайратты етіп тәрбиелеу процесі жасөспірім кезеңде аса көңіл бөлінеді. Жасөспірім боксшылардың жекпе-жек кезінде өзіне сенімділігі ғана оның тәсілдік ойын жүзеге асыруына жол ашады. Шыдамды және әдіс шеберлігі жетілген боксшы ғана жекпе-жек үстінде өз қисындарына бақылау жасай алады.

Жекпе-жектің әр кезеңіндегі жағдайды дұрыс бағалап, кезінің әр қимылын бір жүйеге бағындырып, қарсыласының шабуылын тойтара отырып, жекпе-жек тізгінін өз қолынан шығармайды.

Қарсыластың дайындығының қандай деңгейде екеніне қарамастан әр жекпе-жекте өте сақ болған дұрыс. Қарсыластың мүмкіндігін дәл анықтай білу керек.

Күшті соққылар кебіне боксшыға басымдық әпереді. Нысанаға дәл тиген ауыр соққылар қарсыласының басын айналдырып, оның күшінің азаюына, сөйтіп бақылауының әлсіреуіне жағдай жасайды. Сондықтан да боксшы мұндай соққыларды дарытпау үшін шебер қорғана білуі, осындай қиын сәттерде де ұпай ала білуі керек.

Кілт сөздер: Тәуелсіз; Қазақстан; бокс; ринг; шабуыл; жекпе-жек; соққы; әдіс; айла; спорт; ереже; шебер; жеңіс.

Kіріспе

Қазақстан Республикасының мемлекеттік даму бағдарламаларда көрсетілгендей республикамыздың бүгінгі таңдағы ұстанымы салауатты өмір салтын ұстану мен қатар жасөспірімдер арасында бұқаралық спортты енгізу басты мәселердің бірі болып отыр. Тәуелсіз Қазақстанды әлемдік деңгейде танытып жүрген негізгі спорт түрі ол- бокс. Боксшыларды төзімді, қайратты етіп тәрбиелеу процесі жасөспірім шақта боксшыларға баса назар аудару керек.

Жасөспірім кезеңдегі боксшылардың жекпе-жек кезінде өзіне сенімділігі ғана оның тәсілдік ойын жүзеге асыруына жол ашады. Шыдамды және әдіс шеберлігі жетілген боксшы ғана жекпе-жек үстінде өз қисындарына бақылау жасай алады. Жекпе-жектің әр кезеңіндегі жағдайды дұрыс бағалап, кезінің әр қимылын бір жүйеге бағындырып, қарсыласының шабуылын тойтара отырып, жекпе-жек тізгінін өз қолынан шығармайды. Қарсыластың дайындығының қандай деңгейде екеніне қарамастан әр жекпе-жекте өте сақ болған дұрыс. Қарсыластың мүмкіндігін дәл анықтай білу керек [1]. Рингке шыққан қарсыласты әлсіз деп менсінбеуге немесе күшті деп қорғауға болмайды. Қандай жекпе-жек болмасын тыңғылықты дайындалып, күшті және әдіс-айлаларды өзінің көздеген мақсатына ғана пайдаланса ғана көздеген межесіне жетеді. Сонда ғана боксшы көздеген мақсатқа жетеді. Бокс тәсілі дегеніміз рингтегі жекпе-жекте бар шеберлікті көрсетіп жеңіс үшін барлық мүмкіндікті барынша пайдалана білу. Боксшының әдісқойлық шеберлігі қаншама жетілген болғанымен жекпе-жекті дұрыс ұйымдастыра білу, қарсыластың ерекшелігіне қарай тактикалық дұрыс шешім табу ғана оны жеңіске жеткізеді. Бокста әдісқойлық тәсілқойлықпен тығыз сабақтасып жатуы керек. Сонда ғана боксшының болашағына үлкен үміт артуға болады.

Бокс тәсілі жекпе-жектің ерекшелігіне байланысты. Шаршы алаңда екі боксшы сынға түсіп, өз бақыттарын сынауда. Олардың екеуі де жарысқа жақсы дайындықпен келген, екеуі де жылдам, епті, күшті, шыдамды. Әдісқойлық шеберліктері де бірдей. Соққылары дәл, қорғаныстары берік. Екі боксшы да рингтегі жекпе-жек үстінде тәсілдік дұрыс шешім тауып жүр. Сонда бұлардың қайсысы жеңіске жете алады?

Жекпе-жектің жүргізу тәсілі боксшының жалпы дайындығына, оның әдістерінің әртүрлілігіне, спортшының жігерлігіне, шыдамдылығына, өзіне сенімділігіне, жекпе-жек үстіндегі тездігіне, соққыларының дәлдігіне және күшіне тығыз байланысты.

Жасөспірім боксшылардың бойында болатын негізгі қасиеттерді қалыптастыру жаттықтырушының негізгі мақсаты болып табылады. Жас организмді шаршатпай, алдағы денсаулығына зиян тигізбей жарысқа дайындау керек.

Жасөспірім боксшылардың жарыс алдындағы дайындығын алдымен жігерліліктен бастау керек. Боксшының жекпе-жек кезіндегі мінез-құлқы оның жігерлілігіне байланысты. Бірдей дайындықпен келген және шеберлігі де бір-бірімен тең қарсыластардың жекпе-жегінде, жеңіске деген жігері басым боксшы ұтады. Өз күшіне және шеберлігіне сенімділік үздіксіз, ұзақ жаттығулардан кейін ғана келеді. Әдістік және тәсілдік шеберлігі, уақытты және арақашықтықты дұрыс есептей білу, жігерлілік, сенімділік жекпе-жекті табысты өткізуге мүмкіндік береді [2].

Шаршы алаңда жекпе-жек тізгінін өз қолына алу және қарсыласын өз ыңғайына бағындыру жарысқа қатысушының яғни боксшының ең негізгі көздегені болып табылады. Рингтегі жекпе-жекте қарсыласын бас көтерпедің, сөйтіп оның өзіне сенімсіздігін туғызудың маңызы зор. Рингтегі әр қимылдың жетілгендігі, қарсыласының шабуылға шығар кезін дәл анықтап, оған қарсы әдістер қолдану, күтпеген жерден және батыл шабуылға шығу боксшының айқын басымдылыққа ие болуына жағдай жасайды.

Зерттеу материалдары мен әдістері

Боксшылардың жарыс алындағы дайындығын қадағалау кезінде бірнеше әдіс- тәсілдерді пайдалануға болады. Тәсілдердің ерекшеліктері: әдіс-айла ерекшеліктері, әр түрлі жан-жақты қимылы боксшының жеңіске деген ынтасын арттырады. Осындай кезде боксшы уақытты нақты тиімді пайдалана білуге үйрену қажет. Шабуыл және қорғаныс әдістерін пайдаланғанда бір минутта кешуге болмайды. Оның үстіне бүкіл жекпе-жек бойы өзіне ыңғайлы арақашықтықты ұстап жүрген жөн. Осыдан шабуыл мен қорғанысты ұйымдастыруда басты міндет екенін көреміз. Әдіс-айлалардың кемшілігі жекпе-жек кезінде туған жағдайға байланысты ең дұрыс шешім таба білу әрбір қимылды дұрыс пайдаланып, пайдасыз қимылдарға күшті босқа жоғалтпау боксшының ең басты міндеттері болып есептеледі. Жаттықтыру кезінде де спортшылар арнайы бекітілген жеке дайындық жоспары арқылы жүзеге асады.

Бокс әдістерін басынан бастап бірден дағдылану керек. Боксшы арнаулы қимылдарды (соққылар мен қорғанысты) үйренген кезден бастап қатынастардың ара-алшақтығын білу керектігін анықтау қажет. Боксқа алғаш келгенде бірінші қадамы әдіс пен тактиканы қатар алып жүруді ұмытпау қажет. Негізі жаттықтырушы үшін де, боксшы үшін де ең маңызды қағида болып табылады.

Боксшыға тек қана бір тәсілдері көрсетіп, үйретіп сонымен қоюға болмайды. Өйткені әдістік тәжірибесі мол боксшының үйренгендерін жекпе-жек кезінде дұрыс пайдалана алатынына нық сенім болмау керек. Ол толық меңгерген әдістерін үздіксіз қайталай беріп, еш нәтиже бермеуі мүмкін. Алайда бұндай әдістердің тікелей жеңіске жетелеуі белгісіз. Бұндай теріс қимылдар бокстың еш талаптарына сәйкес келмейді. Боксшының тәсілдік дайындығы жаттығулар процессі кезінде одан әрі жетілдіруі керек. Ол үшін жаттықтырушы әр жаттығу алдында шәкіртіне әр түрлі тәсілдік есептер беріп, оның дәл орындалуын қадағалап отырады.

Боксты аяғына дейін жеткізем деген спортшының бойында болатын қасиеттерге тоқталсақ алдымен ең маңыздысы шапшаңдылық: рингте өтетін жекпе-жектегі жеңіс, боксшының жарыста тез қимылдап, тезірек ұпай жинауына байланысты екені сөзсіз түсінікті. Жарыстың алғашқы минуттарынан бастап қимылдарын жекпе-жектің соңғы секундына дейін сақтауы керек. Себебі жекпе-жек уақыты халықаралық ережеге сәйкес есептеледі. Осы ережелерді әр боксшыны естен шығармау керек және сол бағытта жұмыстану керек. Рингтегі жекпе-жек жылдам және үздіксіз әрекеттерден құрылуы керек. Әр кездесуде бір салмақтағы боксшылар өз тактикаларына бағытталып, жекпе-жек тізгінін өз қолға алып, қарсыласын өз ыңғайына келтіру үшін бар әдістерді пайдалану керек. Бұндай тез әрекеттер, жан-жақты әдіс айдалар ерекше роль атқарады.

Әр жас боксшы рингке шыққан кезде дәл соққылармен ұпай жинап жүруден гөрі қарсыласты талдырып жеңем деген ой басым болады да сол оймен бар күштерін алғашқы минуттарда жұмсап жібереді. Ол қате түсінік. Бекітілген халықаралық стандарт ережеге сәйкес бокста жекпе-жек процесі кезіндегі жағдайды дәл анықтай білу, шабуыл мен қорғанысты жылдам ұйымдастыра алу боксшының ең басты құрал болып табылады. Жарыс барысында шапшандық қимыл әрекеттері боксшыға бірден келе қоймайды. Оған ұзақ жаттығулардың және тәжірибе жинақтаудың арқасында ғана қол жеткізуге болады. Шапшандық, тездік керек деп боксшыны асықтыруға, одан талап етуге болмайды. Амал жоқтықтан шапшандық керек деп түсінген боксшы рингте сасқалақтап, жарыста өзін еркін көрсете алмайды. Боксшы әдіс-айлаларды толық меңгеріп болмай, жекпе-жек үшін қажетті шапшандылық көрсете алмайды. Сондықтан бұндай жағдайда боксшының да, жаттықтырушының да аталмыш қағиданы естен шығармағаны дұрыс. Боксқа жаңадан келіп үйренуді бастағандар көп ұзамай алғашқы жарыста ақ жеңіске жетем деп асығыстық жасамай, жекпе-жектерін өз мүмкіндіктеріне қарай өткізу керек. Олардың осы кезде әдістік және тәсілдік әдістерді толық пайдалануын қадағалау керек. Уақыт өте тәжірибесі молайып, толысқан сайын оның жылдамдығы да артады, әр түрлі әдісті қарсыласы күтпей тұраған жерден қолдана алатын жағдайға жету керек. Сонда ғана шыдамдылықты бойына қалыптасыра білген боксшының әдісқойлығына ешқандай нұқсан келмейді.

Дәл соққылар: “Соққы бәрін шешеді!”. Өз тәсілінде қатты соққыларға ерекше мән беретін боксшылардың ойы солай болады. Бүгінде дәстүрлі ұпай санудың барлық талаптар өзгертіліп, халықаралық стандартқа есептеледі. Сондықтан дәл соққылар басқаша ұпай болып есептеледі.

Бокс жекпе-жегіндегі соңғы ереженің өзгеруі “шешуші соққылар” әдісінің маңызын төмендетті. Ауыр қолғаптардың орнына стандартқа сай салмағы жеңіл 250 және 300 грамдық қолғаптардың енгізілуі және жекпе-жек уақытының қысқартылуы (екі минуттан бес раунд) жарыстың талып түсумен аяқталу мүмкіндігін де азайтты. Әуесқой боксшылар жарысының статистикасына көз жүгіртсек жекпе-жектің ерте мезгілінен бұрын талып түсіп аяқталуының азайғандығын керсетті. Соңғы уақытта көп жағдайда жеңімпаз ұпай санымен ғана анықталатын болып жүр.

Мұны мен біз жекпе-жек үстіндегі соққылардың күші маңызын жойды деген ой қалыптаспау қажет. Ауыр соққы әр боксшының басты қаруы болып қала берді. Алайда оның өте дәл тиюі аса қажет, дәл соққылар боксшының ұпайды жақсы алып, жеңіске жетуіне толық мүмкіндік бергендіктен оған көп ешкім ұмтыла бермейді.

Ауыр дәл соққылар көбіне боксшыға жеңілдік береді. Нақты тиген қатты удар қарсыласының басын айналдырып, оның өз есебінен жаңылысып, әлсіреп өз күшін есептемей әлсіреуіне алып келеді. Сондықтан да боксшы бұндай соққыларды тигізбеу үшін жақсы қорғаныс жасай отырып, өзіне де ұпай жинай білуі керек. Боксшы үшін соққы мен жұмыс жасау ең басты құралдардың бірі болып табылады. Соққылар негізінен үш түрге бөлінеді. Оның біріншісі төте (түзу) соққылар. Бұл топ; солақайлар үшін сол қолмен басқа төте соққы жасап; сол қолмен денеге төте соққы жасау; оң қолмен басқа және денеге төте соққы жасау болып белінеді. Соққылардың екінші тобы: сол қолмен басты қапталдан ұру; сол қол-мен денені қапталдан ұру; оң қолмен басты қапталдан және бүйірден ұру. Соққылардың үшінші тобы басты және денені сол және оң қолмен төменнен жоғары кетеріп ұру. Қарсыластардың жекпе-жектердегі әр түрлілігі рингте болатын жағдайларды күні бұрын анықтауға мүмкіндік бермейді. Сондықтан боксшыға тәсілдік әдістерді айтып үйреткен кезде, бәрін бір жүйеге келтіріп, рет-ретімен осылай істеу керек деп ашып айтуға болмайды. Бұндай алдын-ала жасалған болжауларға боксшы тиісті нәтижеге қол жеткізбесе оның сағы сынып, келер жарыстарда оның жеңіске деген талпынысы жоқ болуы мүмкін.

Боксшыда болатын келесі қасиет шабуыл және қорғану: рингтегі жекпе-жек шабуыл және қорғаныс әдістерінен тұрады. Бұл әдістердің қалай қолданылуы жарыс үстіндегі жағдайға байланысты. Жеңске деген жігері бар өзінің әр қимылын тез пайдаланған боксшы күшін үнемді, пайымды жұмсауға күш салады. Шабуыл соққыларын, қорғанысты және қарсы соққыларды ең қолайлы сәттерде ғана пайдалануға тырысады. Шабуыл әрекеті дегеніміз боксшының жекпе-жек кезінде қарсыласына бір немесе бірнеше соққы беруге ұмытылуы. Әр шабуылды ыңғайы болған кезде ғана жасауға болады. Жарыс кезінде боксшы рингте үнемі қашып жүруге болмайды. Боксшы, батыл қимылдармен тәсілдік әдіс-айлаларды үздіксіз қолдану арқылы өзі бірінші әрекет жасауға міндетті.

Шабуыл процессін сипаттайтын болсақ, қарсыласының қимылдарын бағып боксшы алдымен шабуылға толық дайындалып тұру керек. Сонан кейін ғана бірінші соққы беріледі. Кейін сол

соққыны одан әрі дамытуға міндетті. Бірнеше шабул жасағасын кейін шабуылды одан әрі жалғастырмай, қорғанысқа көшкен дұрыс.

Шабуылға дайындық жасағандағы негізгі міндет қарсыластың қорғанысының болуы. Боксшы әр түрлі қимылдар жасап, қарсыласының назарын басқа жаққа аударып, өзіне тиімді тұстар анықтау қажет. Алғашқы соққы бергенге дейін боксшының ойы қарсыласына жұмбақ болу керек. Сол үшін тәжірибелі боксшы шабуыл әрекеттерін жарыс сайын өзгертіп отырғаны дұрыс. Қарсыласын алдап мақсат орындалып, оның назары басқа жаққа аударып, мүмкіндік болған жағдайда оны сәтті пайдаланып, боксшы тез қимылдармен шабуылға шығу керек. Жалған соққыларға көп күш жұмсалмайды. Алайда осындай жеңіл соққылардың өзі де қарсыластың нақты бағытталған қорғанысты күшейтуін талап ету керек. Негізінен боксшының шешуші соққысынан басқа, нақты бағытта соққы жасауына толық мүмкіндік береді. Алдау соққылар негізінен сол қолмен жасалады. Бұл әрекет боксшының өзінің қауіпсіздігіне ықпал етеді.

Жекпе-жек кезінде әсіресе жанынан немесе қапталдан жасалатын жалған соққылар көп пайдаланылады. Бұл қарсыластың көңілін төте удардан көңіл аудартып, қорғанысын әлсіретеді. Бұндай кезде оң қолды соққы жасауға дайын ұстау қажет. Қарсы алдындағы адам бұның оң қолын басты қорғап жүр деген түсінік болу керек. Қарсылас басын ашық қалдырған кезде оң қолмен басқа төте немесе қапталдан соққы жасалса, оған жақсы ұпай жинауға болады. Жоспарлаған соққылар уақытылы жасалуы керек. Себебі қарсыласы оның жоспарын түсініп, өз тактикасын өзгертіп, басқаша әрекет жасайды. Негізгі соққыны жасау мүмкіндігі екінші рет болмауы мүмкін. Өйткені осыдан кейін қарсылас жалған соққыларға назар аудармай, боксшының негізгі ойын түсініп, өз әрекетінше ойынды бұрады. Оның үстіне бір рет қолданылған алдау әдісті қайталауға да болмайды. Бірінші соққының астын алып қарсылас мұнда да боксшының ойын алдын ала білуге мүмкіндік жасар еді. Боксшы жалған қимылдарда жасауға да әрекет ету керек. Жаттығу кезінде әр боксшы “көлеңкемен” жекпе-жекте, айна алдында, немесе жаттығу кезіндегі жұптасқан жекпе-жектерде жалған соққыларды өздеріне тиімді уақытта жасап қолдарын бағыттау керек екенін әр спротшы түсінеді.

Арақашықтықты алыс ұстайтын негізінен ұзын қолды боксшылар жарыс кезінде шабуылға дайындық жасаған кезде бір жерге тұрмай тез қимылдап, орын ауыстыра береді. Өздері болып алға қарай бірінші әрекет жасайды. Сонда ғана олар ара алшақтықты ұстап өздері бірінші соққы береді. Соққы қарсыласына дәл тисе, әрі қарай рингте өзі ыңғайына қарай шабуыл жасайды. Қарсыласына психологиялық шабуыл жасап, соққылар береді. Ол әрекетті сәтсіз болса, артқа қарай бір кері қадам жасап, бұрынғы арақашықтықты сақтайды.

Ал жақын арақашықтықты боксшесетін боксшылардың алға қарай жылжуы бұдан басқаша. Бұл жерде кеуде шешуші міндет атқарады. Ол қарсыласының соққысынан кеудесін қорғап, алға қарай ұмтылады. Боксшы өзіне қажетті арақашықтыққа жеткен кезде ғана қарсыласына шабуыл жасайды. Бойы қысқа боксшы бойы ұзын қарсыласпен өте ыңғайсыз бағытта жұдырықтасады. Өз әрекетін бастаған сәтте негізінен сол қолмен қапталдан қысқа соққы береді. Кеудеге қапталдан қатты соққылар беріп, содан кейін ғана төменнен төте соққылар жасау арқылы шабуылды әрі дамытады.

Шабуыл кезінде соққылар төте, қапталдан, ал қарсылас еңкейген жағдайда теменнен жасалуы да мүмкін. Шабуыл аяқталған соң көзделген мәреден нақты нәтижеге жету үшін басқа қимыл элементтері қосылып, қимылды анықтайды. Қарсыласына қарсы әрекет жасаған кезде боксшы өзіне-өзі сенімді болуы керек. Егер оның қимылында сенімсіздік байқалса, қарсылас қарсы әдістер қолданып үлгере алады. Шабуыл жігерлі, шебер, күшті боксшының ең басты тәсілі.

Келесі басты боксшы үшін қажетті құрал бұл қорғану әдісі. Қорғаныс әлсіз болса жекпе-жек өткізгенде әрбір боксшы өзіне басымдылық танытатын жан-жақты тәсілді пайдалана білу керек. Ол бокс әдістерін да жан-жақты пайдаланады, өз күшін үнемді жұмсап, жекпе-жекті бір қарқында өткізеді, ол қарсыласының соққыларын өзіне дарытпайды деп есептейді. Үнемі бетін жауып еш әрекет жасамай қашып жүруге болмайды. Онда төреші тарапынан ескерту алады. Жекпе-жек кезінде шабуылды бірінші жасаған боксшы шабуылдай береді деген сөз емес, егер шабуылдың басталуы мен аяқталу сәттері, оны жалғастыру жинақы болмаса, онда ол қарсыласының қарсы соққыларының астында қалуы мүмкін. Сондықтан алғашқы жалған соққылар жасаған кезде, қарсыластың шама-шарқын, оның шеберлік деңгейін байқап, кейін әрекет еткен дұрыс.

Зерттеу нәтижелері

Ринке шыққан әр боксшы жеңіске ұмтылғанда негізінен шабуылды өзі бірінші болып жасайтыны сөзсіз. Сонда да ол үздіксіз шабуылдардың арасында бір сәт қорғанысқа көшіп,

шабуылды немесе шабуылдар тізбегін қорытындылауы, жекпе-жек кезінде қорғанысқа көшетін кезді білу керек. Тәжірибесі мол боксшының басқа спортшыдан артықшылығы жекпе-жек кезіндегі жағдайды дұрыс өзіне тиімді етіп пайдалана білу қажет. Жасөспірім жас организм болғандықтан онда сезімталдық болу қажет. Шабуылдан қорғанысқа немесе қорғаныстан шабуылға көшу сәттерін сезініп білу қажет. Бұндай кезде жасөспірім боксшы шабуыл мен қорғаныс әдісін қарсыласының әр қимылына қарсы қойып, өз жүзеге асырады. Жасөспірім боксшы қорғанысы негізінен қарсыласпен арақашықтықты жақындатпауға арналады. Ол үшін боксшы тез қимылдап бір қадам артқа, оңға немесе солға қарай қашып өз есебіне пайдалану керек. Ал егер боксшының өзі жақын арақашықтықты жақсы ұстаса, басқаша техника пайдалана алады. Сондықтанда негізгі зерттеу нәтижесі болып қандай жағдайда болмасын әр боксшы жұдырығын қарсыласының соққыларына қарсы қойып, жақын арақашықтықты сақтауға тырысады.

Қорытынды

Сонымен жасөспірімнің жарыс алдындағы физикалық, психологиялық, моральдық дайындығы және әр жарыс алдында басты назарды қайда аудару керектігі туралы ой қозғалды. Боксшы әр кез жарыс алдында рингта жасаған сәттерде өз қауіпсіздігін естен шығармауы керек. Бұндайда алдын ала дайындалған қорғаныс боксшыны қарсыласының жауап немесе қарсы соққыларынан сақтайды. Жаңадан дайындыққа келген жасөспірімді бірден еш дайындықсыз жарысқа шығаруға мүлдем болмайды. Себебі боксшы өзі жасайтын әр соққыны қорғаныспен ұштастыра білуі қажет.

Қорғаныс әр кезде шабуылмен сабақтасып, спортшының шеберлік деңгейін толық көрсететін әрекет. Кей жағдайда қарсыласының қиғаш соққыларды сол қолмен басқа берілетін төте соққымен байланыстырып, оң қолмен де соққы беретінін білетін боксшы өзі де осы соққыларды қолданғанда, оң қолының алақанын және сол иығын қарсыласына қарсы қоюы өз шеберлігін көрсетеді. Жеңіске жетуге ұмтылған боксшы көбіне шабуылда болады. Өйткені қарсыласының соққыларынан қарсы қорғана білу және оны жаттығуларда, байқау жекпе-жектерінде жете меңгеру боксшының негізгі міндеттерінің бірі болып саналады. Қорғаныстағы қарсы шабуыл боксшының шабуылға шығуын алдын алу дегенді білдіреді. Әр боксшының ең басты өзіне тән тәсілдік әдістерді қалыптастырады. Қарсы шабуылды қорғаныспен сабақтасқан қарсы соққылар арқылы қарсыласына белгісі әрекеттер жасауға болады. Бұндағы негізгі себеп дұрыс құрылған қорғаныстың көмегімен алдында тұрған қарсыластың алғашқы соққысын қайтарып, сол сәтте қарсыласына соққы беру арқылы жекпе-жек тізгінін өз қолына алу болып табылады.

Әр қорғанысты дұрыс құру, соның көмегімен қарсы шабуылды жүзеге асыру боксшыдан ептілікті, әдістік шеберлікті талап етеді. Тиміді әдісті жете меңгеру және боксшының жігерлілігі қарсы шабуылға өзіндік ерекшелік береді. Күтпеген сәтте қарсы шабуылға шыққан боксшы қарсыласын састырып, жекпе-жек тізгінін өз қолына алады.

Рингте қарсы шабуылдың қолданылатын сәттері көп болғандықтан оны тиімді пайдалана білу керек. Ол қарсыласқа жасалатын шабуылдың басы болып саналады. Сонымен қатар оны берік қорғаныс ұйымдастыруға да пайдаланады. Негізгі басымдылықты сақтауға тырысқан немесе шешуші шабуылға ұмтылмаған боксшылардың тәсілдік құралы болып саналады. Бұндай боксшылардың жекпе-жек өткізудегі негізгі тәсілі – қарсыластың үздіксіз шабуылға шақырып, өздері берік қорғаныс пен қарсы шабуыл арқылы ғана ұпай жинайды. Шабуылға шыққан қарсыласының соққысы қарсыласына нақты тимесе, онда боксшы мұны қарсы шабуыл үшін пайдаланады. Жасөспірім әлі де толық қорғанысқа және қарсы шабуылға құралған тәсілдерді толығымен игермесе де ол жауапкершіліктен құтқармайды.

Жас болсада тәжірибесі мол боксшылар қарсыласының қателігін дер кезінде пайдаланып, қарсы соққы беруді ұнатады. Олар жекпе-жек үстінде қорғанысын сәл босаңсытып, қарсыласы соққы беретін жағдай жасайды. Бұл – қарсыласын шабуылға шақыру әдісі деп аталады.

Жарыс алдында жасөспірім психологиялық тұрғыда сынып қалмау үшін оған жаттықтырушысы жарыстың соңында қандай нәтиже болсада ол ешқандай теріс қылық жасамауды айту керек. Жеңіс басты нәтиже емес, бастысы спортшының бойында адалдық, қарсыласына деген құрмет болу керектігін түсіндіреді. Қарсыласы оның жауы емес тек тәжірибе алмасу үшін көмекші құрал деп қарау керек.

Бокстың өзіне тән арнаулы жаттығулар бар. Жаттықтыру кезінде тек ұрып соғу емес жылдамдығын арттыру үшін жүгіру, аяқтарын еркін ұстау аяққа гимнастика, еркін демалуға жүрекке аранлағн жаттығулар мен қатар бассейн және тағы басқа спорт түрлеріне баруын қадағалау керек.

Жасөспірімнің жас организміне және жүрекке аса ауыр салмақ салмай жаттықтырушы өз шәкіртінің күшті сонымен қатар әлсіз жақтарын анықтап, оның шеберлігіне күмәнданбай кемшіліктерді жоюға арналған жаттығулар белгілеуі керек. Жаттықтырушы бұл кезде нақты жаттығулар белгілеп, оның орындалу мерзімін анықтайды. Егер ауыр салмақтағы боксшы икемсіз болса, жаттықтырушы оның жылдамдығын ептілігін арттыратын арнаулы жаттығулар белгілейді. Егер жеңіл салмақтағы боксшылардың бұлшық еттері әлсіз болса, оған бұлшық етті жетілдіріп, күшті толтыратын жаттығулар тағайындайды. Шәкіртінің қорғаныстағы осал жақтарын байқаған жаттықтырушы, оған тәжірибелі боксшымен арнаулы жаттығу жекпе-жектерін өткізуді тапсырады.

Боксшының спорттық шеберлігін арттыруға дұрыс басшылық жасау үшін жаттықтырушының өзі де осы шеберліктің сырын толық меңгеруі және түсінуі, сондай-ақ жаттығулардың жүйелерін жете білуі қажет. Жаттықтыруды мен боксшы бірлесе жұмыс істеп, бірін-бірі жақсы түсінгенде ғана боксшы өзінің күшті және осал жақтарын жақсы білетін болады. Сонда ғана сол олқылықтардың орнын толтыруға күш салынады. Жасөспірімге арнап белгілеген жаттығуларды жаттықтырушы жаттығу жүйесінде кездесетін педагогикалық мақсаттарымен ұштастыруы керек. Әр жасөспірімнің өз ерекшеліктерін сақтай отырып, оған жеке оқу кестесін құрып, жаттығулардың белгілі бір қасиетін дамытуға ғана бағытталуын қадағалаған дұрыс болады.

ӘДЕБИЕТ

[1] Қазақстан Республикасы үкіметінің ҚР халқының Президенттік сынаққа дене дайындығы туралы қаулысы.–Астана,1996. 24 маусым. №774.

[2] ҚР халқын дене тәрбиесі мен спорт жабдықтарымен сауықтыру бағдарламасы. –Алматы: Республикалық баспахана кабинеті,1997.

[3] Қазақстан Республикалық Президентінің 12-наурыздағы №1570, 2001-2005 жж. ҚР дене тәрбиесі мен спортты дамытудың мемлекеттік бағдарламасы туралы үкіметі.

[4] 2001-2005 жылдардағы Қазақстан Республикасындағы спорт резервтерін дайындау жүйесін жүзеге асыру, республикалық мақсатты кешенді бағдарламасы.

[5] Ашмирин Б.А. Дене тәрбиесінің ілімі мен әдістемесі / Б.А.Ашмирин.-Москва, 1979.

[6] Матвеев Л.П. Спорт жаттықтырушының негіздері / Л.П. Матвеев.-Москва,1987.

[7] Матвеев Л.П. Спорттың жалпы ілімі / Л.П. Матвеев.-Москва, 1997.

[8] Романов В. Л. Жасөспірім боксшыларды дайындау / В.Л. Романов.1979.

[9] Чудинов В.А. Бастаушы боксшының дене тәрбиесі / В.А. Чудинов.-Москва, 1986.

[10] Қазақ боксшылары (Тарих деректі басылым) Ер-Дәулет. - Алматы,1999.

[11] Остьянов В.Н. Бокс. Оқу мен жаттығу / В.Н. Остьянов., И.И. Гайдамак - Киев,2020.

[12] Ашляев К.С. Бокс әдістері, тәсілдері, спорттық оқу-жаттығуларды ұйымдастыру (оқу құралы) / К.С.Ашляев, Х.А.Бараев. -Алматы, 2009.

[13] Абдрахманов Б. У. Бокс. Программа для спортивных школ / Б.У. Абдрахманов. -Алматы, 2012.

[14] Ашляев К.С. Бокс. Психологическая подготовка боксера / К.С.Ашляев, Х. А. Бараев. - Алматы, 2009.

[15] Ашляев К.С. Бокс. Методика тренировки техники нокаутующего удара / К. С.Ашляев., Х.А.Бараев.- Алматы, 2009.

[16] Баранов В.П. Современная спортивная тренировка боксера / В. П.Баранов, Д. В. Баранов. I том. Гомель, 2008.

[17] Бутенко Б.И. Специализированная подготовка боксера / Б.И. Бутенко. - Москва: Физкультураи спорт, 1967. - 62.

REFERENCES

[1] Qazaqstan Respublikasy ükimetinin QR halqynyn Prezidenttik synaqqa дене дайындығы туралы қаулысы [Resolution of the Government of the Republic of Kazakhstan on the physical fitness of the people of the Republic of Kazakhstan for the Presidential test] (1996, 24 mausym). Astana [in Kazakh].

[2] QR halqyn дене tarbiesi men sport jabdyqtarymen sauыqtyru baғdarlamasy [The program of rehabilitation of the population of the Republic of Kazakhstan with physical culture and sports equipment].(1997). Almaty: Respublikalyq baspahana kabineti [in Kazakh].

[3] QR дене tarbiesi men sportty damytudyn memlekettik baғdarlamasy туралы ukimeti [Government of the Republic of Kazakhstan on the state program for the development of physical culture and sports]. (2001-2005, 12 - nauryz).Qazaqstan Respublikalyq Prezidentinin [in Kazakh].

[4] Qazaqstan Respublikasyndaǵy sport rezervterin daiyndau juiesin juzege asyru, respublikalyq maqsatty keşendi baǵdarlamasy [Implementation of the system of training sports reserves in the Republic of Kazakhstan, a comprehensive republican target program] (2001-2005) [in Kazakh].

[5] Aşmirin, B.A. (1979). Dene tarbiesinin ilimi men adistemesi [Doctrine and methods of physical education]. Moskva [in Russian].

[6] Matveev, L.P. (1987). Sport jattyqtyruşynyn negizderi [Basics of sports coaching]. Moskva [in Russian].

[7] Matveev, L.P. (1997). Sporttyñ jalpy ilimi [General doctrine of sports]. Moskva [in Russian].

[8] Romanov, V.L. (1979). Jasöspirim bokşşylardy daiyndau [Training of young boxers] [in Russian].

[9] Chudinov, V.A. (1986). Bastauşy bokşşynyn dene tarbiesi [Physical training of a beginner boxer]. Moskva [in Russian].

[10] Qazaq bokşşylary (Tarih derekti basylym) Er-Daulet [Kazakh boxers (History documentary) Er-Daulet]. (1999). Almaty [in Kazakh].

[11] Ostanov, V.N. & Gaidamak, I.I. (2020). Boks. Oqu men jattyǵu [Boxing. Reading and training]. Kiev [in Russian].

[12] Aşlaev, K.S. & Baraev, H.A. (2009). Boks adisteri, tasilderi, sporttyq oqu-jattyǵulardy uymdastyru (oqu quraly) [Boxing methods, techniques, organization of sports training (textbook)]. Almaty [in Kazakh].

[13] Abdrahmanov, B.U. (2012). Boks. Programma dlya sportivnyh shköl [Boxing. Program for sports schools]. Almaty [in Kazakh].

[14] Aşlaev, K.S. & Baraev, H.A. (2009). Boks. Psihologicheskaya podgotovka boksera [Boxing. Psychological training of boxers]. Almaty [in Kazakh].

[15] Aşlaev, K. S. & Baraev H. A. (2009). Boks. Metodika trenirovki tehniki nokautiruego udara [Boxing. Methods of training knockout techniques]. Almaty [in Kazakh].

[16] Baranov, V.P. & Baranov, D.V. (2008). Sovremennaya sportivnaya trenirovka boksera [Modern sports boxing training]. Vol. 1. Gomel [in Russian].

[17] Butenko, B.I. (1967). Spetsializirovannaya podgotovka boksera [Specialized boxer training]. Moskva: Fizkultura i sport [in Russian].

Байтлесова Н.К., Орынғали А. К.

ПРЕДВАРИТЕЛЬНАЯ ПОДГОТОВКА ПОДРОСТКОВ – БОКСЕРОВ

Аннотация. Согласно государственным программам развития, нынешняя позиция республики заключается в ведении здорового образа жизни и внедрении массовых видов спорта среди подростков. Главный вид спорта, продвигающий независимый Казахстан на мировом уровне, - бокс.

Особое внимание в подростковом возрасте уделяется процессу подготовки боксеров к стойкости и силе. Только уверенность в себе молодого боксера во время боя позволяет ему вести методичную игру. Только терпеливый и хорошо тренированный боксер может контролировать свою логику в бою.

Во время схватки с соперником важно не терять контроль над боем, правильно оценивая ситуацию на каждом этапе боя, подчиняя каждое движение момента одной системе и отражая атаку противника.

Независимо от уровня подготовки соперника, в каждом бою лучше быть предельно осторожным. Нужно уметь точно определять шансы соперника.

Сильные удары часто отдают предпочтение боксеру. Сильные удары по цели вызывают у оппонента головокружение, ослабляют его контроль и ослабляют его. Поэтому боксеру нужно уметь защищаться, чтобы избежать таких ударов, набирать очки даже в такие сложные моменты.

Ключевые слова: независимый; Казахстан; заниматься боксом; звенеть; атака; борьба; ударный метод; маневр; спорт; правило; победа.

**Baytlesova Nursulu, Oryngali Almazbek
PRE-TRAINING OF TEEN BOXERS**

Annotation. According to state development programs, the current position of the republic is to maintain a healthy lifestyle and introduce mass sports among adolescents. The main sport promoting independent Kazakhstan at the world level is boxing.

Particular attention in adolescence is paid to the process of preparing boxers for stamina and strength. Only the self-confidence of a young boxer during a fight allows him to play methodically. Only a patient and well trained boxer can control his logic in combat.

During a fight with an opponent, it is important not to lose control over the battle, correctly assessing the situation at each stage of the battle, subordinating each movement of the moment to one system and repelling the enemy's attack.

Regardless of the opponent's level of training, it is better to be extremely careful in each fight. You need to be able to accurately determine the chances of an opponent.

Strong punches are often preferred by the boxer. Hitting a target makes your opponent feel dizzy, weakening his control, and weakening him. Therefore, a boxer needs to be able to defend himself in order to avoid such blows, to gain points even in such difficult moments.

Keywords: independent; Kazakhstan; boxing; ring; attack; wrestling; shock method; maneuver; sport; rule; victory.

УДК 614.7.553.98(574.1) 0.56.22
МРНТИ 77.05.09
DOI 10.37238/1680-0761.2021.82(2).15

¹АБИШЕВ А.Р.*, ²ТАСТАНОВ А.Ж., ³БОЗТАЕВА С.Ж., ³САКАЕВ Б.А.,
⁴САДЫКБЕКОВА А.Б.

¹Национальный научно-практический центр физической культуры, Алматы, Казахстан

²Международный университет туризма и гостеприимства, Туркестан, Казахстан

³Казахский национальный педагогический университет имени Абая, Алматы, Казахстан

⁴Республиканская специализированная школа-интернат-колледж олимпийского резерва,
Алматы, Казахстан

*Автор-корреспондент: zangar84@bk.ru

E-mail: shakizat1964@mail.ru, zangar84@bk.ru, absadyk.amir@mail.ru

ВОЗРАСТНАЯ ДИНАМИКА ФИЗИЧЕСКОГО РАЗВИТИЯ МАЛЬЧИКОВ ОТ 8-17 ЛЕТ (продольные размеры тела)

Аннотация. Проблема возрастного становления анатомно-антропологических показателей, характеризующих рост и развитие подрастающего поколения в различных этно-территориальных, профессиональных и спортивных группах населения, продолжает на современном этапе оставаться одной из важнейших задач для решения и выполнения государственной программ развития массового спорта в Республики Казахстан. В программе предусматривалась дальнейшее развитие массовой физической культуры и спорта, внедрение и в повседневную жизнь людей нашей Республики. Учитывая оздоровительный характер массовой физической культуры, необходимо вести поиск критериев оценки физического развития человека для каждого возрастного периода его жизни.

Физическая культура и спорт рассматриваются как одно из важнейших средств воспитания гражданина республики, гармонического сочетающего в себе духовное богатство, моральную чистоту и физическое совершенство. Успешное выполнение этой задачи во многом зависит от правильной постановки физического воспитания в школьном возрасте.

При организации и выполнении наших исследований направленных на изучение морфологических и функциональных признаков физического развития школьников, мы пользовались общепринятой единой унифицированной методикой, принятой в НИИ антропологии МГУ им.Ломоносова и описанной В.В.Бунаком, А.Б.Савицкой и Д.И.Арон.

Измерение проводилось на здоровых мальчиков 8-17 летнего возраста занимающихся спортом.

Для изучения физического развития как правило, определяются основные антропологические показатели: длина руки и ее звеньев мальчиков занимающихся и не занимающихся спортом.

Измерение проводилось на здоровых мальчиков 8-17 летнего возраста, не занимающихся спортом для изучения физического развития, как правило, определяются основные антропологические показателей: длина руки и ее звеньев мальчиков и не занимающихся спортом.

Ключевые слова: физическая культура; физическая тренировка; спортивная медицина; сенситивные периоды; максимальный прирост.

Введение

Проблема возрастного становления анатомо-антропологических показателей, характеризующих рост и развитие подрастающего поколения в различных этно-территориальных, профессиональных и спортивных группах населения, продолжает на современном этапе оставаться одной из важнейших задач для решения и выполнения Указа Президента Республики Казахстан о государственной программе развития массового спорта в Республике Казахстан.

Физическая культура и спорт рассматриваются как одно из важнейших средств воспитания гражданина республики, гармонически сочетающего в себе духовное богатство, моральную чистоту и

физическое совершенство. Успешное выполнение этой задачи во многом зависит от правильной постановки физического воспитания в школьном возрасте [1, с.10].

Физическая культура и спорт рассматриваются как одно из важнейших средств воспитания гражданина республики, гармонически сочетающего в себе духовное богатство, моральную чистоту и физическое совершенство. Успешное выполнение этой задачи во многом зависит от правильной постановки физического воспитания в школьном возрасте.

Задачи дошкольного и школьного физического воспитания заключаются, прежде всего в том, чтобы сформировать двигательный стереотип ребенка, воспитать потребность в движениях.

Улучшение физического развития человека, укрепление его здоровья и физической дееспособности связано со знанием возрастных особенностей физического развития, как одного из интегральных показателей состояния здоровья, особенно важно и необходимо для выявления влияния на организм разнообразных природных, естественных и искусственно созданных факторов и условий жизни [2, с.47].

Как подчеркивалось ранее, физическое развитие имеет тесную связь с функциональными показателями организма, в том числе и с двигательными качествами. По мнению ученых развитие двигательных функций у детей школьного возраста обусловлено в основном тремя факторами: генетически обусловленными двигательными способностями, естественной (спонтанной) двигательной активностью и воспитанием [3, с.28].

Изучению влияния спортивных тренировок и физических упражнений на организм детей и подростков посвящен ряд исследований, отмечающих положительное влияние систематических занятий спортом на физическое развитие, состояние здоровья и функциональные возможности организма детей и подростков в период роста и развития [4, с.47].

Физическое воспитание является одним из важнейших средств в гармоничном развитии человека, так как содействует всестороннему развитию человека, подготовке к труду, повышая его трудоспособность, способствует укреплению здоровья, развивает физические (двигательные) качества, формирует и совершенствует знания, умения, навыки, необходимые в труде, военном деле, быту и спорте. Правильно поставленное физическое воспитание содействует воспитанию волевых и нравственно-моральных качеств человека [5, с.65].

Научно обоснованное и правильно организованное физическое воспитание детей должно благотворно влиять на молодой организм: оно должно способствовать гармоничному физическому и психическому развитию; расширять двигательные возможности; повышать защитно-приспособительные реакции и усиливать устойчивость организма к неблагоприятным воздействиям внешних факторов; вырабатывать у детей и подростков оптимизм и бодрость; создавать условия для высокопроизводительного труда и учебы; воспитывать коллективизм, чувство патриотизма и любви к своей Родине [6, с.110].

Улучшение физического развития человека, укрепление его здоровья и физической дееспособности связано со знанием возрастных особенностей физического развития, как одного из интегральных показателей состояния здоровья, особенно важно и необходимо для выявления влияния на организм разнообразных природных, естественных и искусственно созданных факторов и условий жизни.

Необходимый для оптимального функционирования организма объем двигательной активности индивидуально варьируется и обусловлен наследственными особенностями, полом, возрастом, конституцией и другими факторами [7, с.34].

В данной статье анализируются абсолютных и относительные показатели физического развития и годичный приростов и морфологических признаков у школьников, двигательный режим которых соответствует программе физического воспитания общеобразовательных школ.

В качестве относительных величин использованы отношения (в %) годичного прироста к величине его предшествующий год.

Материалы и методы исследования

Объектом исследования явились дети-школьники в возрасте 8-17 лет. Все обследуемые дети и подростки обучались в общеобразовательных школах, расположенных в типовых помещениях. Учебно-воспитательный процесс, медицинское обследование не имели существенных различий. Мы анализировали абсолютные и относительные показатели физического развития и годичных

приростов морфологических признаков у школьников, двигательный режим которых соответствует программе физического воспитания общеобразовательных школ.

Результаты исследования

Данный раздел исследования посвящён изучению адаптационных изменений морфофункциональных показателей у девочек под воздействием физических нагрузок. Приводите сравнительная оценка физического развития путем сопоставления детей, имеющих различный двигательный режим: учащихся школы со спортивным уклоном и учащихся общеобразовательных школ.

Длина руки и ее звеньев. Суммарная величина прироста длины руки и ее звеньев различна. Наибольший суммарный прирост имеет длина плеча (37,15%, затем в последовательном порядке идут: длина руки (35,27%), длина предплечья (34,10%), самый малый суммарный приросте в длине кисти (33,91%). Скорость роста в длине руки в целом колеблется – от 1,77% до 7,03%, плеча – от 1,60% до 7,87%, предплечья – от 2,00% до 6,85%, кисти – от 0,92% до 6,93%. Скорости роста длины для верхних конечностей и отдельных звеньев не одинаковые во времени наступления максимальных приростов. Длина верхних конечностей характеризуется постепенным увеличением годовых приростов от 8 до 10 лет (2,56, 2,31 и 4,39 см соответственно). В дальнейшем скорости роста всей верхней конечности носят волнообразный характер. Наиболее чувствительными периодами онтогенеза для этого показателя являются: 11,14 и 16 лет, хотя и в 17 лет скорость роста длины руки остается высокой [8,с.104]. Для длины плеча и кисти скорость роста носит скачкообразный характер. Скорость роста в длину верхней конечностей имеет явно выраженный пубертатный скачок, в 11 летнем возрасте (4,39см или 7,03%), за которым следует постепенное снижение прироста до 17 лет. Закономерности роста отдельных звеньев несколько иные. Так, длина плеча имеет скачкообразную скорость роста, максимальные приросты в 9 и 11 летнем возрастах составляют 1,85 и 2,10 см или 7,66% и 7,87%, а в 10-летнем возрасте отмечается резкое падение прироста до (1,60%) значит на 0,39см. Следует отметить, что увеличение скорости роста плеча в 9,11, 14 и 16-летнем возрастах сменяется падением ее в 10,12,13,15,17 лет. Скорость роста в длину предплечья также изменяется с годовым интервалом, очень сходным с динамикой роста плеча: в 9,11,14,16 лет происходит увеличение прироста, а в 10,12,13,15 и 17 лет его уменьшение.

Длина кисти значительно увеличивается во все изученные возрастные периоды, за исключением 13 и 17 лет (0,15 и 0,36 см) [9,с.105].

Анализируя динамику скоростей роста длины верхних конечностей и ее звеньев можно прийти к заключению, что так же, как и для тотальных размеров тела, наиболее чувствительными периодами для показателей являются 11,14 и 16-летний возрасты. Дополнительные пики прироста для длины плеча и предплечья наблюдаются в 9 лет (7,66% и 6,30%, для кисти в 10 лет (6,93%). (таблица 1).

Таблица – Скорости роста продольных размеров тела у мальчиков (не занимающихся спортом) 8-17 лет

Возраст в годах	признаки	Средняя величина	Величина годового прироста		Суммарный прирост	
			Абсолютный в см	Относительный в %	Абсолютный в см	Относительный в %
1	2	3	4	5	6	7
7-8	Длина руки (см)	53,25				
8-9		55,81	2,56	4,59		
9-10		58,12	2,31	3,97		
10-11		62,51	4,39	7,03		
11-12		63,64	1,13	1,77		
12-13		65,71	2,07	3,15		
13-14		69,19	3,48	5,03		
14-15		71,19	2,00	2,81		
15-16		74,68	3,49	4,67		
16-17		76,40	1,72	2,25	23,15	35,27

1	2	3	4	5	6	7
7-8	Длина плеча (см)	22,30				
8-9		24,15	1,85	7,66		
9-10		24,54	0,39	1,60		
10-11		26,64	2,10	7,87		
11-12		27,09	0,45	1,67		
12-13		27,77	0,68	2,46		
13-14		29,30	1,52	5,20		
14-15		30,03	0,73	2,44		
15-16		31,91	1,87	5,87		
16-17		32,68	0,78	2,38		10,38
7-8	Длина предплечья (см)	17,46				
8-9		18,63	1,17	6,30		
9-10		19,11	0,47	2,48		
10-11		20,51	1,41	6,85		
11-12		20,93	0,42	2,00		
12-13		21,61	0,68	3,12		
13-14		22,61	1,00	4,43		
14-15		23,12	0,51	2,22		
15-16		24,17	1,05	4,34		
16-17		24,75	0,58	2,35		7,29
7-8	Длина кисти (см)	13,49				
8-9		13,87	0,39	2,79		
9-10		14,91	1,03	6,93		
10-11		15,60	0,69	4,44		
11-12		16,10	0,50	3,11		
12-13		16,25	0,15	0,92		
13-14		16,99	0,74	4,37		
14-15		17,57	0,57	3,26		
15-16		18,73	1,16	6,21		
16-17		19,09	0,36	1,88		5,60

Для каждого изученного параметра скорости роста в возрастном аспекте имеют свои особенности [10,с.41].

Заклучение

По итогам обследования динамики становления анатомно-антропологических показателей у детей-мальчиков имеющих различный двигательный режим, позволило выявить ряд существенных закономерностей.

Задача исследования состояла не только в том, чтобы показать динамику становления анатомно-антропологических показателей у детей в один из наиболее важных отрезков онтогенеза, но и выделить так называемые сенситивные периоды их развития, т.е. время максимальных приростов признаков. Многие авторы показали, что в сенситивных периоды роль генетических факторов резко снижается, а роль средовых возрастает. Для планирования объема и интенсивности физических нагрузок знание этих периодов весьма существенно.

В продольных размерах тела скорости роста имеет специфический темп. По данным Урысона В.М. (1973) показано, что максимальный прирост длины руки у московских детей обследования отмечается в среднем в 13 лет, а максимальная скорость роста предплечья в 14 лет.

По данным Кириной Л.Е. (1984) так же показано, что максимальный прирост длины верхних конечностей у алматинских детей отмечается в среднем в 13 лет (12-14 лет) а максимальная скорость роста предплечья приходится на 14 лет.

Наши данные относительно скорости роста верхних конечностей и ее звеньев несколько расходятся с данными А.М.Урысона и Л.Е.Кирина.

ЛИТЕРАТУРА

[1] Указ Президента Республики Казахстан «О государственной программе развитии массового спорта в Республике Казахстан на 1996-2000 годы» от 19 декабря 1996 г. № 3276 «Әділет».-С.10-24.

[2] Головкина В.А. и др. Физическое воспитание / В.А. Головкина, В.А. Масляков, А.В. Коробкова. – М.: Высшая школа. – 1983.-391с.

[3] Киения И.И. Антропометрическая характеристика сельских школьников 8-13 лет, проживающих на территории радиоактивного загрязнения / И.И.Киения, Э.М. Зайка, В.И. Мельник // Гигиена и санитария. – 2003, №6. - С. 28-30.

[4] Савицкий А.Б. Методика исследования физического развития детей подростков / А.Б. Савицкий, Д.И. Арон. – М., 1969. –47с.

[5] Камилова Р.Т. Влияние социально генетических факторов условия жизни детей Ешкольного возраста уровень из физического развития / Р.Т. Камилова // Гигиена и санитария – 2001. – №6. – С. 65-68.

[6] Мусагалиева Г.М. Анотомно-антропологическая характеристика спортсменов, занимающихся национальный борьбой казакша-курес / Г.М. Мусагалиева, Е.С. Олшевский, Л.Е. Кирина // в кн: Тезисы всесоюзные конференции «Критерии-антропологического контроля в спорте». - Ереван-Цахкадзор, 1983.-С.110-111.)

[7] Никитюк Б.А. В кн: морфология человека / Б.А. Никитюк. - М.: МГУ, 1983. – С.34-35.

[8] Козлов В.И. В кн: основы спортивной морфологии / В.И. Козлов, А.А. Гладышева.– ФиС.– 1977.-104с.

[9] Мусагалиева Г.М. Влияние окружающей среды на некоторые морфо-функционального показатели развитие школьников. – Алматы / Г.М. Мусагалиева / 16 сб.: «Состояние внешней среды г.Алматы и здоровья человека». - КазССР, - Алматы, Наука, 1988. – С.105-106.

[10] Мартинчик А.Н. Рост и масса тела детей России по данным поперечного исследования 1994-1996 гг. / А.Н. Мартинчик, А.К. Батурич // Институт питания РАМН. - Москва: НИИ гигиена детей и подростков НЦЗД. - Москва, 2002. - С. 41-50.

REFERENCES

[1] Ukaz Prezidenta Respubliki Kazahstan (19 dekabrya 1996). O gosudarstvennoj programme razvitiia massovogo sporta v Respublike Kazahstan na 1996-2000 gody [About the state program development of mass sports in the Republic of Kazakhstan for 1996-2000]. Adilet, 3276, 10-24 [In Russian].

[2] Golovkina, V.A., Maslyakov, V.A., Korobokova, A.V. i dr. (1983). Fizicheskoe vospitanie [Physical education]. M.: Vysshaya shkola – M.: High School, 391 [In Russian].

[3] Kieniya, I.I., Zajka, E.M., Mel'nik, V.I. (2003). Antropometricheskaya harakteristika sel'skih shkol'nikov 8-13 let, prozhivayushchih na territorii radioaktivnogo zagryazneniya [Anthropometric characteristics of rural schoolchildren aged 8-13 years living in the territory of radioactive contamination]. Sanitariya i gigiena - Sanitation and gygiene, 6, 28-30 [In Russian].

[4] Savickaya, A.B., Aron, D.I. (1969). Metodika issledovanie fizicheskogo razvitiya detej i podrostkov [Methods of research of physical development of children and adolescents]. M., 47 [In Russian].

[5] Kamilova, R.T. (2001). Vliyanie social'no geneticheskikh faktorov usloviya zhizni detej shkol'nogo vozrasta uroven' iz fizicheskogo razvitiya [Influence of socio-genetic factors living conditions of children of school age level of physical development]. Gigiena i sanitariya - Hygiene and sanitation, 6, 65-68 [In Russian].

[6] Musagalieva, G.M., Olshevskij, E.S., Kirina, L.E. (1983). Anotomo-antropologicheskaya harakteristika sportsmenov, zanimayushchih nacional'noj bor'boj kazaksha kures [Anatomical and anthropological characteristics of athletes engaged in national wrestling in Kazakh]. V kn: Tezisy vsesoyuznye konferencii «Kriterii-antropometricheskogo kontrolya v sporte» - In book: Abstracts of the All-Union conference «Criteria for anthropometric control in sports», Erevan Cahkadzor, 110-111 [In Russian].

[7] Nikityuk, B.A. (1983). Morfologiya cheloveka [Human morphology]. M.: MGU – M.: MSU, 34-35 [In Russian].

[8] Kozlov, V.I., Gladysheva, A.A. (1977). Osnovy sportivnoj morfologii [Fundamentals of sports morphology]. FiS, 104 [In Russian].

[9] Musagalieva, G.M. (1988). Vliyanie okruzhayushchej sredy na nekotorye morfofunkcional'nogo pokazateli razvitiya shkol'nikov g.Almaty i zdorov'e cheloveka [The influence of the environment on some morphofunctional indicators of the development of schoolchildren in Almaty and human health]. Izd. «Nauka» Kaz SSR - Publishing house «Nauka» Kaz SSR, Almaty, 105-106 [In Russian].

[10] Martinchik, A.N., Baturin, A.K. (2002). Rost i massa tela detej Rossii po dannym poperechnogo issledovaniya 1994-1996 gg. [Height and body weight of Russian children according to a cross-sectional study of 1994-1996]. Institut pitaniya RAMN. Moskva: NII gigiena detej i podrostkov NCZD - Institute of Nutrition of the RAMS. Moscow: Scientific Research Institute of hygiene of children and adolescents of SCCH, 41-50 [In Russian].

Абишев А.Р., Тастанов А.Ж., Бозтаева С.Ж., Сакаев Б.А., Садыкбекова А.Б
8-17 ЖАС АРАЛЫҒЫНДАҒЫ ҰЛДАРДЫҢ ФИЗИКАЛЫҚ ДАМУЫНЫҢ ЖАС
ДИНАМИКАСЫ (бойлық дене өлшемдері)

Аңдатпа. Халықтың әр түрлі этно-аумақтық, кәсіптік және спорттық топтарындағы жас ұрпақтың өсуі мен дамуын сипаттайтын анатомиялық-антропологиялық көрсеткіштердің жастық қалыптасу проблемасы маңызды бағдарламалардың бірі болып қала береді. Қазақстан Республикасында бұқаралық спортты дамыту. Бағдарлама бұқаралық дене шынықтыру мен спортты одан әрі дамытуды және біздің республикамыздың тұрғындарының күнделікті өміріне енгізуді көздеді. Бұқаралық дене шынықтырудың сауықтыру сипатын ескере отырып, адамның өмірінің әр жас кезеңі үшін физикалық дамуын бағалау критерийлерін іздеу керек. Дене шынықтыру мен спорт рухани байлықты, адамгершілік тазалық пен дене кемелдігін үйлесімді түрде үйлестіре отырып, республика азаматын тәрбиелеудің маңызды құралдарының бірі ретінде қарастырылады. Бұл міндетті ойдағыдай жүзеге асыру көп жағдайда мектеп жасындағы дене тәрбиесінің дұрыс тұжырымдалуына байланысты.

Мектеп оқушыларының физикалық дамуының морфологиялық және функционалдық белгілерін зерттеуге бағытталған зерттеулерімізді ұйымдастыру және өткізу кезінде біз Ломоносов атындағы Мәскеу мемлекеттік университетінің Антропология ғылыми-зерттеу институтында жалпы қабылданған бірыңғай әдістемені қолдандық.

Өлшеу спортпен айналысатын 8-17 жас аралығындағы сау ұлдарға жүргізілді. Дене дамуын зерттеу үшін, әдетте, негізгі антропологиялық көрсеткіштер анықталады: спортпен емес, спортпен айналысатын ер балалар үшін қолдың ұзындығы және оның буындары.

Кілт сөздер: дене тәрбиесі; дене шынықтыру; спорттық медицина; сезімтал кезеңдер; максималды өсу.

Abishev Asylkhan, Tastanov Adilbai, Boztaeva Saltanat, Cakaev Bolat, Sadykbekova Aijan
AGE DYNAMICS OF PHYSICAL DEVELOPMENT OF BOYS FROM 8-17 YEARS OLD
(longitudinal body size)

Annotation. The problem of the age formation of anatomical and anthropological indicators characterizing the growth and development of the younger generation in various ethno-territorial, professional and sports groups of the population continues to remain one of the most important tasks for solving and implementing state programs for the development of mass sports in the Republic of Kazakhstan. The program provided for the further development of mass physical culture and sports, and the introduction into the daily life of the people of our Republic. Taking into account the health-improving nature of mass physical culture, it is necessary to search for criteria for assessing the physical development of a person for each age period of his life.

Physical culture and sports are considered as one of the most important means of educating a citizen of the republic, harmoniously combining spiritual wealth, moral purity and physical perfection. The successful implementation of this task largely depends on the correct formulation of physical education at school age.

When organizing and carrying out our research aimed at studying the morphological and functional signs of the physical development of schoolchildren, we used the generally accepted unified methodology adopted at the Research Institute of Anthropology of Lomonosov Moscow State University and described by.

The measurements were carried out on healthy boys aged 8-17 who go in for sports.

Keywords: physical culture; physical training; sports medicine; sensitive periods; maximum growth.

ӘОЖ 373.2
FTAXP 14.23.09
DOI 10.37238/1680-0761.2021.82(2).16

ЖҰМАБАЕВА З.Е., ТҮШГЕН Г.Б.*

Ш. Уәлиханов атындағы Көкшетау университеті, Көкшетау, Қазақстан

*Корреспондент авторы: gulnur270998@gmail.com

E-mail: zezh@mail.ru, gulnur270998@gmail.com

МЕКТЕП ЖАСЫНА ДЕЙІНГІ БАЛАЛАРДЫҢ ШЫҒАРМАШЫЛЫҚ ҚАБІЛЕТІН ДАМУДАҒЫ ЖОБАЛАУ ТЕХНОЛОГИЯСЫ

***Аңдатпа.** Мақалада мектепке дейінгі балалардың шығармашылық қабілеттерін дамытуда жобалау технологиясын жүзеге асыру үдерісі қарастырылған. Жалпы білім беру мазмұнын жаңарту шеңберінде балалардың шығармашылық қабілеттерін дамытудың маңыздылығы айтылған. Теориялық талдау негізінде зерттеу тақырыбы бойынша "жобалау технологиясы" және "шығармашылық" ұғымдарының негізгі анықтамалары беріледі. Жобалау технологиясының ерекшеліктерін және балабақшада ұйымдастырылған оқу қызметі барысында балалардың шығармашылық қабілеттерін дамытуда тәрбиешінің қолдану тиімділігі көрсетілген. Сонымен қатар, жобалау технологиясын қолдана отырып балалардың коммуникативтік дағдыларды қалыптастыруға оң әсер ететіндігі көрсетілген. Е.С. Евдокимова, Л.В. Киселева ұстанымдары бойынша белсенді топтық жұмыс арқылы мектепке дейінгі жастағы балалардың шығармашылық қызметін дамыту тиімділігі арттырары зерттелген. Педагогтің жобамен жұмыс істеу жүйелілігі нақты айқындалған. Балабақшада жобамен жұмыс істеу кезеңдері қарастырылған.*

***Кілт сөздер:** шығармашылық; мектеп жасына дейінгі бала; жобалау технологиясы; оқу қызметі; жоба; дамыту; балабақша; тәрбиеші; шығармашылық қабілет; педагог; жобамен жұмыс.*

Кіріспе

Педагог алдында тұрған басты міндеттің бірі жан-жақты жетілген, рухани бай, шығармашыл тұлғаны қалыптастыру. Мұндай тұлғаның ең маңызды қасиеті – өмірдің кез келген қызмет саласында шығармашылыққа қабілеттілік. Ш.А.Амонашвили былай дейді: "Балаларға тек білім беріп қана қоймай, шығармашылықты жан-жақты дамытып, адамгершілік қасиеттері қалыптастырып, оларды еңбекке баулу қажет", - деп санайды [1, б. 296]. Дегенмен қазіргі жаһандану кезеңінде заман талабының өзгеруіне байланысты бала тәрбиесінде біршама өзгерістер орын алуда. Себебі, техника мен технологияның дамыған заманында баланың қызығушылығы еріксіз смартфондар мен гаджеттерге аударылуда.

Бала тәрбиесі қай кезде болмасын өзекті болғандықтан ерте балалық шақтан, яғни мектеп жасына дейінгі кезеннен бастап баланың немен айналысатынына және қандай қызығушылықтары бар екендігін анықтап, сол арқылы жан-жақты шығармашыл тұлғаны қалыптастыра білуіміз қажет.

Қазақстан Республикасының білім беруді және ғылымды дамытудың 2016-2019 жылдарға арналған мемлекеттік бағдарламасының мақсаты, - білім беру мен ғылымның бәсекеге қабілеттілігін арттыру, экономиканың орнықты өсуі үшін адами капиталды дамыту, - деп көрсетілген [2, б. 3]. Бұл мақсатты жүзеге асыру үшін білім беруді дамыту, тұлғалық-бағдарлы, іс-әрекеттік тұрғыда жетілдіру қажет екенін бүгінгі заман талабына сай білім парадигмалары айқындай түсуде. Қазақстан Республикасы азаматтарының білім алуға конституциялық құқығын қамтамасыз етуге бағытталған "Білім туралы" заңында "Білім беру жүйесінің басты міндеттері: 1) ұлттық және жалпы адамзаттық құндылықтар, ғылым мен практика жетістіктері негізінде жеке адамды қалыптастыруға, дамытуға және кәсіптік шынға бағытталған сапалы білім алу үшін қажетті жағдай жасау; 2) жеке адамның шығармашылық, рухани және күш қуат мүмкіндіктерін дамыту, адамгершілік пен салауатты өмір салтының берік негіздерін қалыптастыру, даралықты дамыту үшін жағдай жасау арқылы ой өрісін байыту", -деп атап көрсетілген [3, б.14]. Осы міндетке сәйкес мектеп жасына дейінгі балалардың ой-өрісін дамытып, алған білімдерін өз тәжірбиесінде жаңа жағдайларда қолдану біліктілігін, ізденімпаз,

шығармашылыққа бейім тұлға қалыптастырудың бірден-бір жолы жобалау технологиясын қолдана отырып оқу-қызметін ұйымдастыруды тәжірбиеге ендіріп кеңінен қолдануымыз қажет.

Мектепке дейінгі мекемеде балалардың балабақшадағы оқу-қызметін ұйымдастыру барысында тәрбиешінің біліктілігі маңызды. Әрбір тәрбиеші алдағы іс-әрекетіне жоба құруы, ол қандай мақсатта бағытталған және оның тиімділігі не? деген сұрақтар болуы мүмкін. Жобалау технологиясының ерекшелігі – баланың алдағы іс-әрекетін жобалай алуы. Балабақшаға қатысты жоба – бұл педагог арнайы ұйымдастырған тәрбиеленушілердің өз бетінше орындайтын, проблемалық жағдайды шешуге бағытталған және шығармашылық өнім жасаумен аяқталатын іс-әрекеттер кешені.

Мектеп жасына дейінгі білім беру жүйесінде шығармашылық қабілетін дамытуға арналған жобалау технологиясының тиімділігі көп жағдайда ескеріле бермейді. Жобалау технологиясын қолдану ерекшелігі ескеріп, балабақша үдерісінде қолдануға бейімделген нұсқасын ұсыну қажет. Мемлекеттік жалпыға бірдей міндетті білім беру стандарты мектепке дейінгі оқыту және тәрбиелеу мекемелерінде педагогикалық үдерістің дұрыс бағдарланып, шығармашылығын дамытуды, шығармашылық білім беру саласы арқылы қолдануды ұсынады.

Педагогикалық жобалау бала іс-әрекетіне бағытталса, балалардың жобалауы өз іс-әрекетінің нәтижесіне, яғни өзінің жасап жатқан әрекетін ойлап, жоспарлап, шығармашылық дұрыс жол таңдауға бағыттайды. Жобаны іске асыру кезінде шығармашылық қабілетін дамытудың әр түрлі әдістер бар. Әр баланың қызығушылығына сәйкес қабілеттері бар және бала бойында қорқыныш пен сенімсіздіктен, “менің қолымнан келмейді” немесе “құртып аламын ба?” деген сияқты ойлар пайда болуы мүмкін. Сондықтан, дер кезінде тәрбиеші мен ата-ана бірігіп балаға барынша қолдау көрсетсе шығармашылығы дамып, алға ұмтылуға деген ынтасы пайда болар еді. Жобалау технологиясының тиімділігі балаланың қай салаға жақын екендігін анықтап, ата-анамен сол арқылы жұмыс жасайды. Шығармашылық – тікелей мағынада – бұл жаңа нәрсені құру. [4, б. 85]. XX ғасырдық ортасына қарай, шығармашылыққа қатысты элеуметтік көзқарас өзгеріп, шығармашылыққа деген сұраныстың динамикасын туғызды. Шығармашылық қазіргі кездегі өзіне тән ерекшелігі – мәселені шешуге апаратын зерттеу зерттеудің негізгі талаптары, ықпалдары негізгі бағытына байланысты көрінеді. Шығармашылықтың жүзеге асуы жаңа нәрсені ашуға қажеттіліктің туындауымен, логикалық талдаудың күштілігімен және интуициялық шешімнің көрінуімен байланысты. Шығармашылық ұғымы – ойлап табу деген мағынаны білдіреді. Шығармашылық – құнды нәтижеге жету, жаңашылдыққа ұмтылу және тарихи қоғамдық мәні жоғары, жаңалық ашатын іс-әрекет – деп түсіндіріледі. Л.С. Выготский «шығармашылық» деп жаңалық ашатын әрекетті атаған [5, б. 15]. Шығармашылық бұл табиғат берген ұлы қабілет. Қазіргі жағдайда мемлекеттің даму деңгейі жеке тұлғаның интеллектуалдық және шығармашылық деңгейімен анықталады. Балалардың шығармашылық қабілеттерін дамыту және оны тәрбиелеу – қазіргі кездегі маңызды мәселелердің бірі болып табылады. Адамзаттың бүгінгі күнге дейін жеткен бүкіл жетістіктері шығармашылық арқылы келген. Балалардың шығармашылық іс-әрекеті шығармашылық ойлаумен тығыз байланысты. XX ғасырдың 60- жылдарындағы шетел психологтарының (Дж.Гилфорд, Е.П.Торренс, Т.Рибо) еңбектерінде шығармашылық ақыл ойды зияттан (интеллект) бөлек жаңалық ашыу, жасау деп қарастыру орын алды. Дж.Гилфорд шығармашылықтың бірнеше белгісін атап көрсетті. Олар: - ойдың ұшқырлығы – уақыт бірлігінде пайда болатын идеялардың саны; - ойдың икемділігі – бір идеядан басқа идеяға тез өту қабілеті; - өзгешелік – жалпы қалыптасқан көзқарастардан ерекшеленетін идеяларды туғызу қабілеті; - қоршаған ортаның проблемаларына деген сезімталдық; - жорамал жасау қабілеті; - қиялдау-жауаптың шындықтан мүлдем алшақтығы; - проблемаларды шешу, талдау, жинақтау қабілеті; - жетілдіру қабілеті [6, б. 43-75]. Жобалау технологиясының негізін салған американдық ғалымдар Дьюи, Лай, Трондайк. Олар жобалау технологиясының төмендегідей негізгі идеяларын ұсынған: - бала өзі таңдаған іс-әрекетті жоғары қызығушылықпен орындайды; - балада қызығушылықтың пайда болған сәтін қалт жібермеу, соған сүйену; - шынайы оқыту ешқашан біржақты болмайды, қосымша берілген мәліметтердің де маңыздылығына байланысты болады. [7, б. 10].

Зерттеу материалдары мен әдістері

Жобалау технологиясын білім беру процесіне енгізу балалардың мәдени қажеттіліктері мен мүмкіндіктерін физикалық және рухани дамуының мазмұнды іс-әрекетінің дамып келе жатқан пәндік ортасын бағдарламалық қамтамасыз етуді жүзеге асыру болып табылады. Жобаны таңдау және құру кезінде ересектер мен балалардың іс-қимыл алгоритмдері жас ерекшеліктерін ескере отырып құрылады. Елена Сергеевна Евдокимованың зерттеулері мектеп жасына дейінгі балалардың

жобалау технологиясын дамытудың үш кезеңге бөліп қарастырды: Бірінші кезеңді 3,5-5 жастағы балаларға арналған еліктеу-орындаушылық ретінде көрсетеді. Бұл кезеңде балалар «екінші рөлдерде» жобасына қатысады, ересек адамның тікелей ұсынысы бойынша немесе оған еліктеу жолымен әрекет етеді. Екінші кезең 5-6 жастағы балаларға тән, әртүрлі бірлескен іс-әрекеттерді келісіп, бір-біріне көмектесу арқылы орындалады. Балалар тобымен бірлескен қызметті белсенді ұйымдастырады. Балаларда өзін-өзі бақылау және өзін-өзі бағалау дамиды, олар өз әрекеттерін де, өзге балалардың әрекеттерінде объективті бағалауға қабілетті болады. Балалар ересектер ұсынылған жобаларға қатысуға дайын екендігін көрсетіп қана қоймай, шығармашылық зерттеу, тәжірибелік-бағдарлы жобалардың бастапқы нүктесі болып табылатын мәселелерді өз бетінше табады. Үшінші кезең – шығармашылық 6-8 жастағы балаларға тән. Ересектер осы кезеңде балалардың шығармашылық белсенділігін дамытып және қолдау білдіруі қажет. Балалардың алдағы әрекетінің мақсаты мен мазмұнын өз бетінше анықтауға жағдай жасап, жобамен жұмыс істеу тәсілдерін таңдау және оны ұйымдастыру мүмкіндігіне көңіл бөлу маңызды. Әр кезең үшін Е.С. Евдокимова ересектер мен балалардың іс-қимыл алгоритмін ұсынады. Мектепке дейінгі практикада жобалар әдісін қолдану арқылы өзара іс-қимылдың ерекшелігі ересектер балаға проблеманы анықтауға көмектесіп, балалардың қызығушылығына қарай бірлескен жобаға тарту керек. Дегенмен бұл ретте көмек пен қамқорлықты асырмауыды ескерген жөн [8, б. 64].

Жобаның жіктелуі:

- оқытудың басым әдіс бойынша: зерттеу, ақпараттық, шығармашылық, ойын, шытырман оқиғалы, тәжірибеге бағытталған;
- мазмұн сипаты бойынша: баланы және оның отбасын, қоғамды және оның мәдени құндылықтарын қамтиды;
- баланың жобаға қатысу сипаты бойынша: тапсырма беруші, сарапшы, орындаушы, қатысушы идеяның пайда болуынан нәтиже алғанға дейін;
- байланыс сипаты бойынша: белгілі бір жас тобына қарай, мектепке дейінгі ұйымдар ішінде, отбасымен немесе қоғамдық ұйымдармен байланыста жүзеге асырылады (ашық жоба);
- қатысушылар саны бойынша: жеке, жұптық, топтық, фронтальды;
- ұзақтығы бойынша: қысқа мерзімді, орташа ұзақтық, ұзақ мерзімді .

Л.В. Киселева бойынша мектепке дейінгі ұйымдарда келесі жобалар түрлерін ұсынамыз:

1. Рөлдік-ойын. Шығармашылық ойын элементтерін қолдану да балалар ертегі кейіпкерлерінің бейнесіне еніп, қойылған мәселелерді шешуге ұмтылады (екінші кіші топтан);
2. Шығармашылық. Балалар мерекесі, балалар дизайны және т. б. түрінде жұмыс нәтижесін ресімдеу (екінші кіші топтан);
3. Ақпараттық-тәжірибелік бағытталған. Балалар ақпаратты жинап, оны әлеуметтік мүдделерге (топ дизайны мен безендіруі, витраждар және т. б.) бағдарланып жүзеге асырады (орта топтан);
4. Зерттеу-шығармашылық. Балалар эксперимент жасайды, содан кейін нәтижелерді газет, драматургия, балалар дизайны түрінде ресімдейді (мектепке дейінгі үлкен жастағы). Барлық кезең бойы қалыптасатын және нақтыланатын негізделген іс-қимыл жоспарын құруды қамтитын жобамен жұмыс бірнеше кезеңнен өтеді. Әр кезеңдерде педагогтың балалармен өзара әрекеттесуі жеке-бағдарлы сипатқа ие. [9]

Жобамен жұмыс.

Бірінші кезең: «тақырыпты таңдау».

Педагогтың міндеті-балалармен бірге терең зерттеу үшін тақырыпты таңдауды жүзеге асыру, танымдық, зерттеушілік іс-әрекет жоспарын құру. Тақырыпқа енгізу тәсілдерінің бірі «үш сұрақ» үлгілерін пайдаланумен байланысты:

Не білемін? Не білгім келеді? Қалай білуге болады?

Педагог ұйымдастырған диалог баланың өз мүдделерін тану саласында өзін-өзі дамытады және еркін атмосферада жаңа тақырыптыққа сәйкес білім алуға, сонымен қатар сөйлеу аппаратының дамуына да өзіндік әсерін тигізеді. Жоба шеңберінде ақпаратты жинау және тәрбие-білім беру жұмыстарын жоспарлау. Тәрбиешінің міндеті балалардың танымдық іс-әрекетін жүзеге асыру үшін жағдай жасау.

Екінші кезең-жобаны іске асыру. Тәрбиешінің міндеті топта балалардың ой-өрісін кеңейтуге жағдай жасайды. Жобаларды іске асыру әр түрлі қызмет түрлері (шығармашылық, эксперименттік,

өнімді) арқылы жүзеге асырылады. Бұл жағдайда жобалық әдісті қолданудың бірегейлігі, үш кезеңде де баланың психикалық функциялары мен жеке басының жан-жақты дамуына ықпал етеді. Бұл кезеңде зерттеу белсенділігі проблемалық талқылаудан туындайды. Үшінші кезең-жобаның қорытындысын шығару.

Зерттеу нәтижелері

Өнімді жасау барысында мектепке дейінгі балалардың шығармашылық әлеуеті ашылады, жобаны іске асыру барысында алынған мәліметтерді қолданады. Тәрбиешінің міндеті балалардың өз жұмысы туралы айтып, жетістіктері үшін мақтаныш сезімін сезіндіру, өз қызметінің нәтижелерін түсіну үшін жағдай жасау. Өзінің құрдастарының алдында сөйлеген сөзі барысында бала өзінің эмоционалдық сферасын және қарым-қатынастың бейвербалды құралдарын (ым-қимыл, мимика және т.б.) меңгеру дағдыларына ие болады [9]. Жоба қызметінде педагог пен баланың өзара іс-қимылы мен белсенділігінің өсуіне қарай өзгеруі мүмкін. Педагогтың ұстанымы зерттеу іскерлігінің дамуына және алғашқы кезеңдерде оқытушы-ұйымдастырушыдан жобаның аяқталуына бағыттаушы және түзетуші іс-әрекетінің өсуіне қарай кезең-кезеңмен құрылады. Сондай-ақ жобалау технологиясы балаларды арнайы ұйымдастырылған оқу қызметінде де пайдаланылуы мүмкін. Мұндай сабақтар белгілі бір құрылымға ие және мыналарды қамтиды: жобаның жоспарын құру; мәселеге кіріспе; зерттеу қызметі үдерісінде мәселені кезең-кезеңмен шешу; нәтижелерді талқылау; ақпаратты жүйелеу; қызмет өнімін алу; жобалау технологиясының нәтижелерін таныстыру. Педагогтің жобамен жұмыс жүйелілігі:

педагог баланың қажеттіліктері мен мүдделерін негізге ала отырып, өз алдына мақсат қояды;
ата-аналар жиналысында отбасылармен жоспар талқылайды;
балалармен және ата-аналармен бірге жобаны өткізу жоспары мен сызбасын жасайды;
ақпаратты, материалды жинайды;

сабақтар, ойындар т.б (жобаның негізгі бөлігіндегі іс-шаралары),
ата-аналар мен балаларға үй тапсырмасын береді;
балалар мен ата-аналардың дербес шығармашылық жұмыстарын бағалайды (ақпарат іздеу, сурет салу, альбом жасау және т. б.);
- қорытынды шығарады.

Осылайша, жобалау қызметінде баланың субъектілік ұстанымын қалыптастыру жүргізіледі, оның даралығы ашылады, мүдделері мен қажеттіліктері іске асырылады. Бұл өз кезегінде баланың жеке дамуына ықпал етеді [10, б.50-54]. Сондай-ақ, жобаның мақсаты мен міндеттері толығымен іске асырылады – балалар белсенді және өз бетінше ойнауды үйренеді. Қазіргі заманғы педагог мектепке дейінгі балаларды тәрбиелеу мен білім беру саласында болашақты қайта құруға бағытталған педагогикалық жобаны ұйымдастырудың білімі мен іскерліктерін меңгеруі тиіс.

Жобалау технологиясының қолдану тиімділігі:

Тәрбиешінің позициясын өзгерту. Өз тәрбиеленушілерінің танымдық, зерттеу қызметін ұйымдастырушыға айналады; топта психологиялық жағдайы жақсарады;

Жобаны іске асыру: барысында алынған білімді балалар тәжірибеге айналдыру барысында баланың қызығушылығы артады;

Ойлай білуді меңгеру: балалар мақсат қояды, оған жету үшін құралдарды таңдауды, салдарларын бағалауды үйренеді;

Коммуникативтік дағдыларды дамыту: келісу, басқалармен ұсынылған идеяларға өз ойын қосу, ынтымақтасу, көмек көрсету- балалар қол жеткізетін мақсат. Осылайша, топтағы әлеуметтік өмірдің адамгершілік тәрбиемен және зияткерлік дамумен байланысы баланың жеке басының дамуының тұтастығын қамтамасыз етеді.

Мектепке дейінгі жастағы балаларға білім беру процесіне қатысушылар арасындағы нәтижелі өзара іс-қимыл жүйесін дамыту; балалар ата-аналарды жобаға тартады, өзара және тәрбиешімен қарым-қатынас жасайды, ал педагогикалық жобалау кезінде балабақша білім беру кеңістігінің барлық қатысушылары өзара қарым-қатынас жасайды. Сонымен қатар негізгі жалпы білім беру бағдарламасын құрудың ғылыми принциптері жүзеге асырылады және балалардың білім беру бағдарламасын меңгеруінің қорытынды нәтижесі болып табылатын баланың интегративті қасиеттері дамиды.

Қорытынды

Қорытындылай келе, жобалау технологиясы мектепке дейінгі баланың дамуына оң әсер етеді. Жоба – проблемалық жағдайды шешуге бағытталған және шығармашылық өнім жасаумен аяқталатын іс-әрекеттер кешені болуы мүмкін. Жобамен жұмыс жүргізу іс-шаралар барысында балалардың қоршаған әлем туралы білімі кеңейіп, ғылыми-зерттеулер мен шығармашылық қабілеттерді жүзеге асыруға ықпал етеді.

Жобалау технологиясы барысында мектеп жасына дейінгі балалар қажетті әлеуметтік дағдыларды игеріп, коммуникативтік қабілеттерін арттырады сөзсіз. Балабақша кеңістігінде де, жанұя кеңістігінде де өздерінің мотивтерін, белгіленген нормаларды басшылыққа алуды ескеруге бағытталған әрекеттік элементтерді орындауға бейімделу басымдықта болады демекпіз. Осылайша, жобалау технологиясы педагогикалық процесті тиімді жүзеге асыруға мүмкіндік беретін оқыту мен тәрбиенің мазмұны мен әдістеріне жаңа идеялар енгізуге ықпал етеді және білім беру процесіне ата-аналардың, басқа да қызығушылық танытқан мүшелердің белсенді қатысуына жол ашады.

ӘДЕБИЕТ

- [1] Амонашвили Ш. А. Воспитательная и образовательная функция оценки учения школьников / Ш. А. Амонашвили. - М.: 1984. - 296 с.
- [2] Қазақстан Республикасының білім беруді дамытудың 2005 - 2010 жылдарға арналған Мемлекеттік бағдарламасы // Егеменді Қазақстан. 2010. – 3б.
- [3] Қазақстан Республикасының Білім туралы Заңы, - Алматы: Юрист, 2007.- 42 б.
- [4] Бердяев Н. А. Самопознание опыт философский автобиографии / Н.А.Бердяев. - М.: 1990. -85 с.
- [5] Штанько И. В. Проектная деятельность с детьми старшего дошкольного возраста / Штанько И. В // Журнал «Управление ДОУ». - 2004. - № 4. - С. 15.
- [6] Torrance E.P. The nature of creativity as maintained in its testing // In: R. J. Sternberg The nature of creativity. - N.Y.: Cambridge University Press, 1988. - 75 p.
- [7] Чернилова Н. Г. Халық тәлімі / Н.Г.Чернилова. - 2002. - №5. – 10 б.
- [8] Евдокимова Е. С. Технология проектирования в ДОУ / Е. С. Евдокимова. - М.: ТЦ Сфера, 2006. – 64 с.
- [9] Илямакова З. Н. Метод проектов в ДОУ как инновационная педагогическая технология [Электрондық ресурс].– Режим доступа: <https://infourok.ru/tehnologiya-proektnoj-deyatelnosti-v-dou-4033478.html>
- [10] Пахомава Н.Ю. Проектное обучение – что это? / Н. Ю. Пахомава // Методист. - 2004. - № 1. - 50-54 с.

REFERENCES

- [1] Amonashvili, Sh.A (1984). Vospitatel'naya i obrazovatel'naya funktsiia osenki ucheniia shkol'nikov [is a great and educational function of evaluating school students]. Moscow [in Russian].
- [2] Kazakhstan Respublikasynin bilim berudi damytudyn . 2005-2010 jyldarga arналган Memlekettik bagdarlamasy [State program of the Republic of Kazakhstan for the development of education for 2005-2010]. Egemendi Qazaqstan – Sovereign Kazakhstan .(2010), 3 [in Kazakh].
- [3] Kazakhstan Respublikasynyn Bilim turaly Zany [The Law of the Republic of Kazakhstan on education], (2007). Almaty: Iurist , Lawyer [in Kazakh].
- [4] Berdyayev, N.A. (1990). Samopoznanie. Opyt filosofskii avtobiografii [Self-Consciousness experience philosophical autobiography], Moscow [in Russian].
- [5] Shtanko, I. V. (2004). Proektnaia deiatelnos s detmi starshego doshkolnogo vozrasta [project activity with children of the senior preschool age] Jurnal "Upravlenie DOY» - Journal "Dow management" 4, 15 [in Russian].
- [6] Torrance E.P. (1988). The nature of creativity as maintained in its testing //In: R.J.Sternberg (Ed.) The nature of creativity.,-N.Y.:Cambridge University Press [in English].
- [7] Chernilova, N.G. (2002). Halyq talimi [Chernilova folk teaching] 5 ,10 [in Kazakh].
- [8] Evdokimova, E. S. (2006). Tehnologiya proektirovaniya v DOU [design technology in Dow] (E. S. Evdokimova) Moscow: TS sphere publ [in Russian].

[9] Пуямакова, Z.N. (21.11.2014). Metod proektov v DOU kak innovasionnaja pedagogicheskaja tehnologija [Methodology of projects in Dow as an innovative pedagogical technology]. Retrieved from <https://infourok.ru/tehnologiya-proektnoj-deyatelnosti-v-dou-4033478.html> [in Russian].

[10] Pakhomava, N. Yu .(2004). Proektnoe obuchenie – chto eto? [Project Training-what is this?] Metodist - Methodist,1 , 50-54 [in Russian].

Жумабаева З.Е, Тушиген Г.Б
ПРОЕКТНАЯ ТЕХНОЛОГИЯ РАЗВИТИЯ ТВОРЧЕСКИХ СПОСОБНОСТЕЙ
ДОШКОЛЬНИКОВ

Аннотация. В статье рассматривается процесс внедрения проектной технологии в развитие творческих способностей дошкольников. Отмечена важность развития творческих способностей детей в рамках обновления содержания общего образования. На основе теоретического анализа даны Основные определения понятий "технология проектирования" и "творчество" по теме исследования. Показана эффективность использования воспитателем особенностей технологии проектирования и развития творческих способностей детей в процессе организованной учебной деятельности в детском саду. Кроме того, использование технологии конструирования оказывает положительное влияние на формирование коммуникативных навыков у детей. Исследована эффективность развития творческой деятельности дошкольников через активную групповую работу по принципам Е. С. Евдокимовой, Л. В. Киселевой. Четко определена последовательность работы учителя над проектом. В детском саду предусмотрены этапы работы над проектом.

Ключевые слова: творчество; дошкольник; технология проектирования; учебная деятельность; проект; развитие; детский сад; воспитатель; творческие способности; педагог; работа над проектом.

Zhumabayeva Zayda, Tushigen Gulnur
PROJECT TECHNOLOGIES IN THE DEVELOPMENT OF CREATIVE ABILITIES OF
PRESCHOOL CHILDREN

Annotation. The article discusses the process of implementing design technologies in the development of creative abilities of preschool children. The importance of developing children's creative abilities in the framework of updating the content of general education is noted. Based on the theoretical analysis, the main definitions of the concepts of "design technology" and "creativity" are given on the research topic. The features of design technology and the effectiveness of the teacher's application in the development of children's creative abilities in the course of educational activities organized in kindergarten are shown. In addition, it is shown that the use of design technology has a positive impact on the formation of children's communication skills. On the principles of E. S. Evdokimova, L. V. Kiseleva, the effectiveness of developing creative activities of preschool children is studied through active group work. The regularity of the teacher's work on the project is clearly defined. The stages of working with the project are provided in the kindergarten.

Keywords: creativity; preschool child; design technology; educational activity; project; Development; kindergarten; educator; creative abilities; teacher; work on the project.

ӘОЖ 911.3:33 (574)
FTAXP 65.24.07; 25.14.99
DOI 10.37238/1680-0761.2021.82(2).17

МҰСАТАЙ Т.*, АЯПОВА Т.Т

Абай атындағы Қазақ Ұлттық педагогикалық университеті, Алматы, Қазақстан

*Корреспондент авторы: tursynai.musatai@mail.ru

E-mail: tursynai.musatai@mail.ru

ОРТА МЕКТЕП ОҚУШЫЛАРЫНА ШЕТ ТІЛІН ҚҰЗЫРЕТТІЛІК ТӘСІЛ ТҰРҒЫСЫНАН ОҚЫТУ

Аңдатпа. Қазіргі педагогикалық технологиялардың өзекті бағыттарының бірі - оқыту объектілерінің субъективті түрге өтуін қамтамасыз ететін білім берудегі белсенділік тәсілі. Бұл мақалада орта мектеп оқушыларына шетел тілдерін оқытуда қазіргі заманғы білім парадигмасын реформалау жағдайында маңызды тәсілдің мәнісі ашылады. Осыған орай, мақалада шет тілін оқытуда құзыреттілік тәсілді қолдану проблемасы бойынша білім беру ғалымдары жүргізген зерттеулерге қысқаша шолу жасалады, «құзырет» және «құзыреттілік» ұғымдарының мазмұны сипатталады. Мақалада авторлардың пікірі бойынша мектеп оқушыларына шет тілін оқыту мазмұны мен қызметінің мазмұнына негізделген құзыреттілік тұрғысынан оқытудың әдістері мен тәсілдері ең тиімді болып табылады. Білім беру құзыреттілігі адам қатысатын барлық іс-әрекет түрлеріне қолданылмайтындығымен ерекшеленеді. Білім беру құзыреттілігі мен жай құзыреттілік ұғымдарын ажырату қажеттігі назарға алынады.

Кілт сөздер: құзыреттілік; модернизация; жалпы білім беретін мектеп оқушылары; белсенділік тәсілі; коммуникативті тәсіл; коммуникативті құзыреттілік; танымдық-белсенділік тәсілі.

Кіріспе

Дәстүрлі түрде білім берудің мақсаты үш бағытта болады: білім, біліктілік және дағды. Қоғам өмір сүруге және барлық дағдыларды іс жүзінде жүзеге асыруға қабілетті студенттерді қажет етеді, сондықтан қазіргі әлемде бұл үш бағыт жеткіліксіз болып шықты, Білімге, біліктілік және дағдыларға қосымша сапалар қосылды, ол үшін «құзырет» және «құзыреттілік» ұғымдары қолданылады, олар негізгі жалпы білім берудің қазіргі заманғы мақсаттарын түсінуге сәйкес келеді.

Құзыреттілікке негізделген тәсіл дегеніміз - білім алушының өзгермелі, көпфакторлы нарықта өмір сүру және жақсы өмір сүру қабілетін, әлеуетін білдіретін құзыреттер жиынтығын игеруге жағдай жасау дағдыларын қалыптастыруға бағытталған - экономикалық, әлеуметтік-саяси, коммуникациялық және ақпараттық бай қоғам бағытын білдіреді [1, б.3-11].

А.Г. Бермустиң пікірінше, құзыреттілік - бұл жеке, пәндік және аспаптық ерекшеліктер мен компоненттерді біріктіретін жүйелік бірлік. М.А.Чошанов құзыреттілікті білімді қарапайым игеру емес, оны белгілі бір жағдайда жанартып, қолдануға ұмтылу деп анықтайды. Сонымен, И.А.Зимняя құзыреттілікті «адамның әлеуметтік және кәсіби өміріндегі білімге негізделген, интеллектуалды және жеке шартталған тәжірибе ретінде түсіндіреді».

Латын тілінен аударғанда «құзыреттілік» «competentia» дегеніміз адамның білімді, білікті мен тәжірибесі бар мәселелердің ауқымын білдіреді. Егер адам құзыретті болса, онда оның белгілі бір салада тиісті білімі мен тәжірибесі бар, бұл адамға осы саланы бағалап, тиімді әрекет етуге мүмкіндік береді [2, б. 58-64].

Құзыреттілік ұғымы ежелден бері қолданылып келеді, мысалы, лингводидактикалық құзыреттер тілдерде, коммуникативті - информатикада қолданылады. Жақында құзыреттілік ұғымы әдістемелік және жалпы дидактикалық деңгейге жетті. А.В. Хуторской «құзырет» пен «құзыреттілік» ұғымдарын ажыратып, келесі анықтамаларды ұсынады [3, б. 97-103.]. Құзырет - белгілі бір объектілер мен процестер шеңберіне байланысты қойылған және оларға қатысты жоғары сапалы өндірістік іс-әрекетке қажетті өзара байланысты жеке қасиеттер жиынтығын (білім, білік, дағды, қызмет әдістерін) қамтиды.

Зерттеу материалдары мен әдістері

Құзыреттілік дегеніміз - оған тиісті құзыреттілікке ие болу, оны иелену, оның ішінде оның өзіне және қызмет субъектісіне деген жеке қатынасы [4, б. 9-11]. Сонымен, білімнің құзыреттілікке ауысуы студенттер білім алған кезде, бірақ оны іс жүзінде қолдана алмаған кезде мәселені шешуге мүмкіндік береді. Құзыреттілік білім беру стандарттарын, әдістемелік және оқу әдебиеттерін безендіруге, сонымен қатар оқушылардың дайындық деңгейін өлшеуге арналған сипаттамалар жүйесін орнатады. Әдістемеде құзыреттіліктің келесі сипаттамаларын анықтайды [5, б. 3-7]:

- шешім қабылдауға жеке жауапкершілікпен қабілеттілікке байланысты әлеуметтік және саяси құзыреттілік;
- құзыреттілік адамның қоғамдағы өмірімен, ксенофобияның таралмауымен, төзімсіздік ахуалымен, басқа мәдениеттердің, тілдер мен діндердің адамдарымен байланысты болуымен байланысты;
- қоғамдық өмірде және кәсіби қызметте маңызды болатын жазбаша және ауызша сөйлесу туралы жалпы білімді анықтайтын құзыреттілік;
- ақпараттық қоғамның пайда болуымен байланысты құзыреттілік: адамдар жаңа технологияларды игереді, олардың күші мен әлсіздігін біледі;
- өмір бойы оқу қабілетін мансап тұрғысынан ғана емес, жеке және әлеуметтік тұрғыдан да жүзеге асыратын құзыреттілік [6, б. 9-15].

И.Ожеговтың сөздігі бойынша құзыреттілік белгілі бір қызмет түрімен байланысты және «кез-келген саладағы хабардарлық, беделділік» дегенді білдіреді, ал құзырет келесі мағынаны білдіреді: «кез-келген тұлғаның, органның құзыреті, құқығы, мәселелер ауқымы, біреудің біліміндегі жағдайлар» [7, б. 116-121]. Бұл екі ұғым бір-біріне өзара тәуелді және бірін-бірі толықтырады: мысалы құзыреті жоқ құзыретті адам оны толық жүзеге асыра алмайды.

Негізгі құзыреттіліктің қалыптасуы - білім берудегі құзыреттілік тәсілінің түпкі нәтижесі. Сонымен, құзыреттілік көзқарас тұрғысынан мектептегі білім берудің мақсаттары келесідей:

- оқуды үйрену, яғни білім беру саласындағы мәселелерді шешуді, өзіне адекватты мақсат қоюды, оны шешудің жолдарын табуды, соңғы нәтижелерді дұрыс бағалауды, басқа оқушылармен ынтымақтастықта болуды үйрену.

А.В. Хуторскийдің пікірінше, білімділік құзыреттілігі дегеніміз - бұл шындыққа қатысты жеке және әлеуметтік маңызды іс-әрекеттерді жүзеге асыруға қажетті студенттердің өзара байланысты семантикалық бағыттарының, білім, білік және дағдыларының, тәжірибесінің жиынтығы [8, б. 165].

Білім беру құзыреттілігі мен жай құзыреттілік ұғымдарын ажырату қажет. Студенттің құзыреттілігі - бұл оның болашағының бейнесі, білімді игеру үшін тірек нүктесі. Білім беру құзыреттілігі адам қатысатын барлық іс-әрекет түрлеріне қолданылмайтындығымен ерекшеленеді.

Негізгі білім беру құзыреттілігі:

1. Құндылық-семантикалық құзыреттілік. Бұл құзыреттілік ең алдымен оқушының құндылық идеяларымен, оның қоршаған әлемді түсіну және көру, ондағы навигация, осы әлемдегі рөлін түсіну және өзінің мақсатын білу қабілеттерімен байланысты. Бұл құзыреттілік оқушыны білім беру немесе басқа да іс-әрекетте өзін-өзі анықтайды.

2. Жалпы мәдени құзыреттілік. Бұл студенттің жауаптарын білуге тиісті сұрақтар шеңберін анықтайды, ол үшін белгілі бір білім мен іс-әрекет тәжірибесі болуы керек. Оқушының ұлттық және рухани-адамгершілік негіздері.

3. Оқу-танымдық құзыреттілік. Бұл логикалық, жалпы білім беру, әдістемелік қызметтің элементтерін қамтитын адамның танымдық іс-әрекеті, оның дербес қызметі. Бұған білім беру мен танымдық іс-әрекетті мақсат қою, рефлексияны жоспарлау, талдау, өзін-өзі бағалау білімдері мен дағдылары кіреді.

4. Ақпараттық құзыреттілік. Бұл құзыреттілік нақты объектілермен (теледидар, факс, компьютер, магнитофон және т.б.) және ақпараттық технологиялармен, қажетті ақпаратты өз бетінше табу және таңдау қабілетімен байланысты.

5. Коммуникативті құзыреттілік. Құзыреттілік тілдерді білумен, басқалармен қарым-қатынас жасау қабілетімен, топта жұмыс істеу дағдыларымен, ұжымда әртүрлі әлеуметтік рөлдерді иеленумен байланысты.

6. Әлеуметтік және еңбек құзыреттілігі. Құзыреттілік азаматтық іс-әрекет тәжірибесімен байланысты, студент азамат, бақылаушы, өкіл және сайлаушы рөлін атқарады. Студенттің өмірге қажетті функционалдық сауаттылығы мен әлеуметтік қатынас дағдылары бар.

7. Жеке өзін-өзі жетілдіру құзыреттілігі. Студенттің физикалық, рухани, интеллектуалдық өзін-өзі дамыту және эмоционалды өзін-өзі реттеу мен өзін-өзі қолдау қабілетін дамыту қабілеті [9, б. 336].

Шет тілін білу болашақ маманға шетелдік ақпарат көздеріне қол жеткізуге мүмкіндік береді, онсыз сертификатталған маманның қызметі қазіргі кезде жарамсыз болуда. Мамандық бойынша түпнұсқа әдебиеттермен жұмыс істеу қабілеті мәтіндегі ақпаратты алуды, оны сыни тұрғыдан түсінуді, жалпылауды, талдауды және сенімділікті бағалауды қамтиды. Шетелдік құзыреттілік университет түлегінің алған білімдерін кәсіби ортада іс жүзінде пайдалануға дайындығын қамтамасыз етеді.

Бүгінгі күнге дейін кез-келген жұмыс саласындағы маманның кәсіби шеберлігінің маңызды критерийі болып шет тіліндегі іскери қарым-қатынасқа дайын маңызды болып табылады, өйткені шетелдік серіктестермен іскери байланыстардың сәтті нәтижесі оның қалыптасуына байланысты. Сондықтан, қазіргі кезде студенттерді шетел тілінде іскери қарым-қатынасқа дайындау ерекше маңызға ие және маманның кәсіби даярлығының ажырамас бөлігі болып табылады.

Зерттеу нәтижелері

Қазіргі кезде дүниежүзілік ғылыми-техникалық әдебиеттің жартысынан көбі шет тілдерінде басылып шығады. Біртұтас ақпараттық кеңістік жағдайында, шет тілін білмеген жағдайда, заманауи маман өзіне қызықты аймақтағы аударылған кітаптардан, мақалалардан, баяндамалардан қажетті минимумға ғана қол жеткізе алады.

Оқушылардың түйінді құзыреттіліктерін қалыптастыру - білім беруді жанартуға байланысты мектеп алдында тұрған маңызды міндеттердің бірі. Қоғамдық-саяси ахуалдың өзгеруі, барлық салалардағы халықаралық байланыстардың дамуы, халықаралық интеграция нақты шетел тілдік қатынас дағдылары мен дағдыларының рөлі мен маңыздылығының артуына әкелді. Тілдік педагогикада және жалпы білім беруде бұл қарым-қатынасты түсінудің өзі өзгерді. Осыған байланысты білім берудегі құзыреттілік тәсіл мәселесі өзекті болып қалады.

Оқытудың құзыреттілік тәсілін зерттеушілер құзыреттіліктің бірнеше классификациясын ұсынады. А.В. Хуторскийдің пікіріне сәйкес негізгі білім беру құзыреттіліктері мынадай бөлімге бөледі [10, б. 63-64].:

1. Құндылық және мағыналық.
2. Жалпы мәдени.
3. Оқу-танымдық.
4. Ақпараттық.
5. Коммуникативті.
6. Әлеуметтік және еңбек.
7. Жеке тұлғаны жетілдіру.

Бұл классификация жалпы білім берудің негізгі мақсаттары, әлеуметтік тәжірибе мен жеке тәжірибенің құрылымдық презентациясы, сондай-ақ негізгі түрлері негізінде құрастырылғандықтан, студенттердің іс-әрекеті құзыреттілік тәсілінің талаптарына барынша сәйкес келеді.

1. Құндылық-семантикалық құзыреттілік білім алушының оқу және басқа қызмет жағдайларында өзін-өзі анықтау механизмін ұсынады. Бұл оның құндылық бағдарларының не екенін, оның әлемдегі рөлі мен мақсатын түсіне алатынын, шешімдері мен іс-әрекеттеріне көзқарастарды таңдай алатынын, шешімді таңдау үшін оқушы жауап беретіндігін көрсетеді. Оқушылар бұл құзыреттілікті адамгершілік сұхбатқа, іс-әрекетті адамгершілік таңдау жағдайларына қатысу арқылы меңгереді.

2. Жалпы мәдени құзыреттілік студенттерге мәдениеттер диалогына қосылуға, отбасылық, әлеуметтік, әлеуметтік құбылыстар мен дәстүрлердің мәдениетінің негіздерін, ғылымның адам өміріндегі рөлін білуге мүмкіндік береді. Сонымен қатар, бұл құзыреттілік студенттің тұрмыстық және мәдени-демалыс саласында қаншалықты құзыретті екендігін көрсетеді (мысалы, бос уақытты ұйымдастыру кезінде). Шет тілдерін үйрену тұрғысынан біз әлеуметтік-мәдени құзыреттілікті қалыптастыру туралы айтып отырмыз.

Шет тілдеріндегі заманауи оқу материалдары әлеуметтік-мәдени құзыреттілікті қалыптастыруға бағытталған, олар мыналар болып саналады:

- оқылатын және ана тілдерінің даму модельдерінен жалпы және мәдениетті таба білуге дайындық және қабілет,

- әр түрлі ақпарат көздерінен және әр түрлі тілдерден алынған мәдени ақпаратты табу, салыстыру және жалпылау, - сөйлеу ерекшеліктерін ескере отырып, белгілі бір мәдениетте қабылданған нормаларға сәйкес сөйлеу әрекетін құру.

3. Оқу-танымдық құзыреттілікке нақты танымдық объектілермен өзара байланысты логикалық, әдістемелік, жалпы білім беру іс-әрекетінің элементтері кіреді. Бұған білім беру мен танымдық іс-әрекетті мақсат қою, жоспарлау, талдау, рефлексия, өзін-өзі бағалауды ұйымдастырудың білімі мен дағдылары кіреді. Мысалы, студенттер оқытушы тексерген, бірақ түзетілген қатесіз өз жұмысын тексеруге шақырылады (грамматикалық тест, эссе). Мұғалім олармен қателіктердің пайда болу себептерін егжей-тегжейлі талқылайды, студенттер қателермен жұмыс істейді, материалды жақсы игеруге бағытталған бірқатар жаттығулар жасайды, стиль мен форманың дәл еместігін талдайды. Келесі кезеңде олар барлық алдыңғы ескертулерді ескере отырып, қайталанатын жұмысты орындайды.

4. Ақпараттық құзыреттілік студенттің оқу пәндері мен білім беру салаларында, сондай-ақ қоршаған әлемдегі ақпаратқа қатысты студенттің дағдыларын қалыптастырады. Қазіргі әлемдегі ақпараттық құзыреттілік коммуникацияның түрлі салаларында, оның ішінде кәсіби салада сәтті жүзеге асырудың кілті болып табылады. Ол үшін сізге:

- қағаздан да, электронды ақпарат құралдарынан да, әр түрлі тілдерден қажетті ақпаратты табу,
- негізгі және қосымша мәліметтерді бөліп көрсетіп, қажетті ақпаратты таңдау,
- мен салыстыру арқылы ақпараттың сенімділік дәрежесін анықтау.
- басқа көздерден алынған ақпарат және оған сұрақ қою,
- алынған ақпаратты тиімді пайдалану,
- ақпаратты қажетсіз пайдаланушылардан сақтау.

5. Коммуникативті құзыреттілік тілдерді білуді, қоршаған адамдармен және алыс адамдармен және оқиғалармен қарым-қатынас жасау тәсілдерін, топта жұмыс істеу дағдыларын, ұжымда әртүрлі әлеуметтік рөлдерді иеленуді қамтиды. Балалар бұл құзыреттілікті рөлдік ойындарда, сауалнамалар мен хаттар жазуда игереді.

6. Әлеуметтік және еңбек құзыреттілігі коммуникативті құзыреттілікпен тығыз байланысты. Әлеуметтік-еңбек құзыреттілігі азаматтық-әлеуметтік және әлеуметтік-еңбек қызметі саласындағы әр түрлі әлеуметтік рөлдерді игеру қабілетін бағыттайды.

Негізгі әдіс - рөлдік ойын, бұл кезде студенттер тек тілдік дағдыларды қолдана отырып жаттығып қана қоймай, сонымен қатар болашақ әлеуметтік рөлдерге дайындалады.

7. Тұлғаның өзін-өзі жетілдіру құзыреттілігі физикалық, рухани және интеллектуалды өзін-өзі дамыту, эмоционалды өзін-өзі реттеу және өзін-өзі қолдау әдістерін игеруге бағытталған. Бұл қалыптасуда мұғалімнің өзі, оның адамдармен қарым-қатынас стилі, оның рухани құндылықтары мен басымдықтары маңызды рөл атқарады. Шетел тілін оқытудың негізінде пәндік құзыреттер емес (олар мемлекеттік стандарттарда көрсетілген болса да), бірақ жалпыға бірдей негізгі құзыреттер. Олар оқушыны оқу іс-әрекетінің субъектісі ретінде қалыптастыруға және оның жеке басын тәрбиелеуге мүмкіндік береді. Бүгінгі таңда мақсатқа жету, білімді өз бетінше алу мен түсінуге жағдай жасамай, мектеп оқушыларына шет тілін оқыту мәселелерін шешу мүмкін емес.

Қазіргі заманғы мұғалімнің міндеті - мектеп оқушыларына білімді дайын формада ұсыну емес, мотивация қалыптастыру және өзін-өзі оқыту дағдыларының кешенін қалыптастыру. Мектептегі оқу пәні ретінде шет тілінің мақсаты - коммуникативті құзыреттілікті қалыптастыру, яғни тікелей шет тілдік қатынасты жүзеге асыруға қабілеттілік пен дайындық. Мұғалім мен оқушының арасындағы ынтымақтастық мұғалімнің оқушыға берілген тәуелсіздікті дозалау және бағыттау қабілетін болжайды, бұл оның тұлғалық қалыптасуы мен дамуының негізі ретінде оның танымдық іс-әрекетін автономизациялау мақсатына жетелейді.

Өздеріңіз білетіндей, шет тілдік коммуникативті құзыреттілік дегеніміз - студенттердің шет тілінен алған білімдерін, біліктері мен дағдыларын өмірдегі практикалық және теориялық мәселелерді шешуге пайдалануға дайындығы. Сонымен бірге кез-келген дағдылар іс-әрекет барысында игеріледі, сондықтан құзыреттілікті қалыптастыру оқушылар мен студенттердің әр түрлі танымдық, коммуникативті, практикалық, шығармашылық іс-әрекеттері барысында ғана мүмкін

болады. Сондықтан құзыреттілікке негізделген тәсіл осындай іс-әрекеттерде тәжірибе жинауға, оқу процесіне белсенділікке бағытталған сипат беруге бағытталған. Ең бастысы - білімді пассивті емес, белсенді (белсенді) ала білу, яғни оған күш салу және осы білімді күнделікті өмірде оқудың ішінде де, сыртында да қолдана білу. Сонымен, біз жалпы білім беретін мектептер оқушыларын шет тілінде оқыту құзыреттілік тәсіл тұрғысынан даярлау шетел тілінде белгілі бір деңгейдегі білім, білік және дағдыларды ғана қамтамасыз етпеуі керек деп санаймыз. сонымен қатар практикалық мәселелерді шешу процесіне қоса отырып өзін-өзі дамыту мен өзін-өзі тәрбиелеуде, яғни шет тілінің коммуникативті құзыреттілігінде шетел тілі қызметін жүзеге асыруға дайындығын қалыптастырады.

И.М.Берманнның, В.А. Бухбиндер, П.Б. Гурвич, Б.А. Лапидус, И.И. Халеева, С.В. Колядко, Л.Я. Еремина, Л.В. Макар, М.К. Шлангман, Т.В.Ежова, И.Л. Плужник, Е.И. Воробьева, Д.С.Мельникова, Е.В. Бибилова, Н.Ф. Радионова, В.А. Исаева, Э.Ф.Зеер, В.А. Болотова, В.В. Сериков, В.И. Байденко, Ю.Г. Татура және басқа ғалымдардың ғылыми зерттеулері шет тілдерін оқыту процесінің тиімділігін арттыру мәселелеріне арналған. Олардың ішінде - шетел тілін оқыту мен оқудың мазмұнын оңтайландыру, әр түрлі құзыреттіліктерді қалыптастырудағы кәсіби бағдарланған қарым-қатынасты даярлау құзыреттілік тәсілі негізінде міндеттерді шешу.

Алайда әдістемелік әдебиеттерде бұл мәселені орта білім беру мектептерінде шет тілдерін оқытатын тәсілдерді өзгерту және оны қазіргі білім беру парадигмасы тұрғысынан қайта қарау тұрғысынан қарастыратын еңбектер жоқ. Шетел тілін үйрену мәселелерін зерттеу, жалпы білім беретін мектептердегі тілді оқумен байланысты барлық басқа құбылыстар мен процестер тұрғысынан, қазіргі жағдайда қарастырылған өзіндік әдістемелік мәселені білдіреді.

Бұл зерттеудің өзектілігі мыналармен анықталады [11, б. 724-727]:

- шетел тілдерін оқыту әдістемесінің заманауи теориялық жетістіктерін ескере отырып, шет тілдерін оқып-үйренудің қолданыстағы тәсілін өзгерту қажеттілігі;
- жалпы білім беретін мектептерде шет тілдерін оқыту құзыреттілік тәсілінің теориялық және практикалық негіздерінің жеткіліксіз дамуы;
- жалпы білім беретін мектептерде шет тілдерін оқытудың жаңа әдістерін, құралдары мен формаларын іздеудің маңыздылығы мен қажеттілігі.

Осыған байланысты біз шетел тілдерін оқыту жүйесіне жаңа тәсілдерді қарастыру мен енгізуді қоғамның әлеуметтік тапсырысы ретінде қарастырамыз.

Біздің зерттеу жұмысымыздың объектісі - ана тілінде оқитын жоғары сынып оқушыларының шет тілін үйрену процесі, олардың шет тілінде сөйлеу қабілеті.

Зерттеудің мақсаты - мемлекеттік мектептерде шетел тілін оқыту тәсілінің құзыреттілігінің мәнін ашу, шет тілін шет тілінде оқыту жүйесінде қандай да бір өзгерістерді анықтау.

Қазақ тілді мектеп оқушыларына ағылшын тілін оқыту технологиясы - бұл бүкіл әдістемелік жүйені құрайтын процедуралар, тәсілдер мен тәсілдердің бірізділігі, оны жүзеге асыру педагогикалық практикада кепілдендірілген жетістіктерге жетелейді.

Шет тіліндегі коммуникативті құзыреттілік. Тапсырмалар мен жаттығуларды, грамматикалық құбылыстарды, қарым-қатынасқа арналған тақырыптарды және жаттығуларды жасауға арналған материалдар - электронды мультимедиялық оқулыққа енгізілген. Практикалық инновация оқытудың компьютерлік бағдарламасы бола отырып, біздің ойымызша, (мақсатқа байланысты оқыту, тәрбиелеу, дамыту міндеттері тұрғысынан оңтайлы, мазмұны, оқу-танымдық қызметті ұйымдастыру шарттары), стилі, формасы, құралдары жағынан сапалы түрде ерекшеленеді және дамудың осы кезеңіне ең қолайлы, оңтайлы оқыту нұсқасы болып табылады.

Қазақстан Республикасының білім беру жүйесінде компьютерлер мен компьютерлік технологияларды кеңінен қолдану кезек күттірмейтін міндет. Біздің елде электронды оқулықтар мен оқу-әдістемелік құралдарды жоғары дамыған елдердің тәжірибесі мен білім беру жүйесінің бағдарламалары аясында жасау - уақыт талабы. Біздің республикамыздың халықтық білім беру жүйесінің заманауи әлеуметтік-психологиялық талаптарына сәйкес келетін электрондық оқулықтар мен оқу-әдістемелік кешендерді құрудың стандарттарын әзірлеу және тестілеу қажет.

Осылайша, біз Қазақстан Республикасында қазақ тілінде оқытатын жалпы білім беретін мектептердегі оқушылардың білім сапасын көтеру мәселелерінің бірін құзыреттілікке негізделген әдісті ескере отырып инновациялық педагогикалық шарттар негізінде шет тілін оқытуға байланысты шетел тілін оқыту мәселесін шешуге тырыстық.

Қорытынды

Қорытындылай келе, құзыретті маман даярлау проблемасын қарастырған кезде оның жан-жақтылығы мен күрделілігі айқын болатындығын ескеру қажет. Тәжірибе көрсеткендей, инновацияларды енгізудің болашағы көбінесе білім беру процесінің тікелей ұйымдастырушылары мен қатысушыларының осы жаңалықтарға қатынасы, олардың дайындығын жетілдіру, тәжірибе және кәсіби ұстаным арқылы анықталады.

ӘДЕБИЕТ

[1] Андреев А. Знания или компетенции? / А. Андреев // Высшее образование в России. – 2005. – №2. – с. 3–11.

[2] Хуторской А. В. Ключевые компетенции и образовательные стандарты / А. В. Хуторской // Интернет-журнал «Эйдос». – 2002. – 23 апреля. <http://www.eidos.ru/journal/2002/0423.htm>. – Педагогический дискуссионный клуб «Компетенция и компетентность: сколько их у российского школьника» / (портал -ориентированной парадигмы образования // Народное образование. – № 2. – 2003. – С. 58–64. Аудиторум.ru, 2002).

[3] Лебедев В.В. Структурирование компетенций – перспективное направление в решении проблем образования / В.В. Лебедев // Школьные технологии. – 2007. – №2. – с. 97–103.

[4] Филатова Л.О. Компетентностный подход к построению содержания обучения как фактор развития преемственности школьного и вузовского образования / Л.О. Филатова // Дополнительное образование. – 2005. – №7. – с. 9–11.

[5] Хуторской А.В. «Определение общепредметного содержания и ключевых компетенций как характеристика нового подхода к конструированию образовательных стандартов» / А.В.Хуторской . - 2004. - № 5.- С. 3–7.

[6] Нугуманова Л.Н. Компетентностный подход в профильном обучении / Л.Н. Нугуманова // Педагогическое образование и наука. – 2008. – №6. – с. 9–15. 103.

[7] Осипова О. Формирование ИКТ – компетентности учителя начальной школы / О. Осипова // Народное образование. – 2008. – №1. – с. 116–121.

[8] Гальскова Н.Д. Современная методика обучения иностранным языкам: пособия для учителя / Н.Д. Гальскова // М.: АРКТИ, 2000–165 с.

[9] Гальскова Н.Д. Теория обучения иностранным языкам / Н.Д. Гальскова, Н.И. Гез // Лингводидактика и методика: Учебное пособие. М.: Академия, 2007. – 336 с.

[10] Леонтьев А. Н. Деятельность. Сознание. Личность / А. Н. Леонтьев // М., 2005-с.63-64.

[11] Рузметова М. Ш. О деятельностном содержании компетентностного подхода в обучении иностранному языку учащихся общеобразовательных школ [Электронный ресурс] / М. Ш. Рузметова // Текст : непосредственный // Молодой ученый. - 2013. - № 6 (53). - С. 724-727. - Режим доступа: <https://moluch.ru/archive/53/7115/> (дата обращения: 28.03.2021).

REFERENCES

[1] Andreev, A. (2005). Znaniya ili kompetencii? [Knowledge or competence]. Vysshee obrazovanie v Rossii - Higher education in Russia, 2, 3-11 [in Russian].

[2] Hutorskoj, A.V. (2002). Kljuchevye kompetencii i obrazovatel'nye standarty [Key competencies and educational standards]. Internet-zhurnal «Jeidos»- Internet magazine "Eidos", 2, 58-64 [in Russian].

[3] Lebedev, V.V. (2007). Strukturirovanie kompetencij – perspektivnoe napravlenie v reshenii problem obrazovaniya [Structuring competencies is a promising direction in solving educational problems]. Shkol'nye tehnologii - School technology, 2, 94-103 [In Russian].

[4] Filatova, L.O. (2005). Kompetentnostnyj podhod k postroeniju soderzhaniya obuchenija kak faktor razvitija preemstvennosti shkol'nogo i vuzovskogo obrazovaniya [Competence-based approach to the construction of educational content as a factor in the development of the continuity of school and university education]. Dopolnitel'noe obrazovanie - Additional education, 7, 9-11 [In Russian].

[5] Hutorskoj, A.V. (2004). Opredelenie obshhepredmetnogo soderzhaniya i kljuchevyh kompetencij kak harakteristika novogo podhoda k konstruirovaniyu obrazovatel'nyh standartov [Definition of general subject content and key competencies as a characteristic of a new approach to the construction of educational standards], 5, 3-7 [In Russian].

[6] Nugumanova, L.N. (2008). Kompetentnostnyj podhod v profil'nom obuchenii [Competence-based approach in specialized training]. Pedagogicheskoe obrazovanie i nauka - Pedagogical education and science, 6, 9-15 [In Russian].

[7] Osipova, O. (2008). Formirovanie IKT – kompetentnosti uchitel'ja nachal'noj shkoly [Formation of ICT - competence of a primary school teacher]. Narodnoe obrazovanie - Public education, 1, 116-121 [In Russian].

[8] Gal'skova, N.D. (2000). Sovremennaja metodika obucheniya inostrannym jazykam: posobija dlja uchitel'ja [Modern methods of teaching foreign languages: manuals for teachers]. M.: ARKTI [In Russian].

[9] Gal'skova, N.D., & Gez, N.I. (2007). Teoriya obucheniya inostrannym jazykam. Lingvodidaktika i metodika: Uchebnoe posobie [Theory of teaching foreign languages. Linguodidactics and Methodology]. M.: Akademija [in Russian].

[10] Leont'ev, A.N. (2005). Dejatel'nost'. Soznanie. Lichnost' [Activity. Consciousness. Personality]. M [in Russian].

[11] Ruzmetova, M. Sh. (2013). O dejatel'nostnom sodержanii kompetentnostnogo podhoda v obuchenii inostrannomu jazyku uchashhihsja obshheobrazovatel'nyh shkol [On the activity content of the competence-based approach in teaching a foreign language to students of secondary schools]. Molodoj uchenyj. Retrieved from: <https://moluch.ru/archive/53/7115/> (data obrashhenija: 28.03.2021) [In Russian].

Мұсатай Т., Аяпова Т.Т

ОБУЧЕНИЕ ИНОСТРАННОМУ ЯЗЫКУ УЧАЩИХСЯ СРЕДНИХ ОБЩЕОБРАЗОВАТЕЛЬНЫХ ШКОЛ С ПОЗИЦИЙ КОМПЕТЕНТНОСТНОГО ПОДХОДА

Аннотация. Одним из ключевых направлений современных педагогических технологий является метод учебной деятельности, обеспечивающий переход учебных объектов в субъективную форму. В статье раскрыта сущность важного подхода к реформированию современной образовательной парадигмы обучения иностранным языкам старшеклассников. В связи с этим в статье дается краткий обзор исследований, проведенных учеными-педагогами по применению компетентностного подхода в обучении иностранным языкам, раскрывается содержание понятий «компетентность» и «компетенция». По мнению авторов статьи, наиболее эффективные методы и подходы к обучению школьников иностранным языкам с точки зрения компетенций основаны на содержании и содержании деятельности. Образовательная компетенция применима не ко всей человеческой деятельности. Учитывается необходимость различать понятия образовательной компетенции и простой компетенции.

Ключевые слова: компетенция; модернизация; учащиеся общеобразовательных школ; деятельностный подход; коммуникативный подход; коммуникативная компетенция; когнитивное-деятельностный подход.

Mussatay Tursynay, Ayapova Tanat

TEACHING A FOREIGN LANGUAGE TO STUDENTS OF SECONDARY SCHOOLS FROM THE STANDPOINT OF A COMPETENCE-BASED APPROACH

Annotation. One of the key areas of modern pedagogical technologies is the method of educational activity, which ensures the transition of learning objects to a subjective form. This article reveals the essence of an important approach to reforming the modern educational paradigm in teaching foreign languages to high school students. In this regard, the article provides a brief overview of the research conducted by educational scientists on the application of the competency approach in foreign language teaching, describes the content of the concepts of "competency" and "competence". According to the authors of the article, the most effective methods and approaches to teaching foreign languages to schoolchildren in terms of competencies based on the content and content of activities. Educational competence is not applicable to all human activities. The need to distinguish between the concepts of educational competence and simple competence is taken into account.

Keywords: competence; modernization; secondary school students; activity method; communicative approach; communicative competence; cognitive activity method; improvement.

ӘОЖ 373.035.6:55

FTAXP 14.07.03

DOI 10.37238/1680-0761.2021.82(2).18

¹КАЖИМОВА К.Р.*, ¹АМАНҚОС А.Е., ²ТУРАЛБАЕВА А. Т.¹М. Өтемісов атындағы Батыс Қазақстан университеті, Орал, Қазақстан²Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті, Алматы, Қазақстан

*Корреспондент авторы: kkr_1980@mail.ru

E-mail: kkr_1980@mail.ru, asylkhanym2601@mail.ru, turalbaeva_a@mail.ru

ОҚУШЫЛАРДЫҢ ДАРЫНДЫЛЫҒЫН ДАМУДАҒЫ МҰҒАЛІМНІҢ ЖҰМЫСЫ

Аңдатпа. Мақалада дарынды балалардағы дарындылық мәселелері, дарындылықты дамытудағы мұғалімнің жұмысының ерекшеліктері қарастырылады. Отандық және шетелдік ғалымдардың зерттеулеріндегі дарындылықтың ғылыми аспектілері талданған. Дарындылықтың негізгі категориялары мен қабілеттіліктеріне сипаттама берілген. Егемендікке қолы жеткен елді өркендететін жас мемлекеттің саяси-экономикалық, мәдени-әлеуметтік дамуына үлес қосатын бүгінгі мектеп оқушысын, ертеңгі қайраткерлердің дарындылығын қалыптастыруда, мектеп жасындағы оқушылардың дарындылығын зерттеу, оны анықтаудың шарттарын және дамытудың жолдарын іздестіру мектептің педагогикалық ұжымының, ғалым-педагогтардың алдында тұрған өзекті мәселе болып табылады. Мұғалімнің жұмысының әдістемесі беріледі. Айта кету керек, соңғы жылдары педагог және психологтар оқушылардың ерекше қабілеттерін зерттеуде жетістіктерге жетті. Сонымен бірге мектеп жасындағы балалардың дарындылығын дамытудың және ерте диагностикалаудың мәселелерін зерттеудің үлкен мәні бар.

Кілт сөздер: дарындылық; мектеп оқушысы; мұғалім; интеллект; педагогикалық; психологиялық; тәжірибелік жұмыс; табиғат; дарынды бала; қабілет.

Кіріспе

Жалпы білім беретін мектепті реформалау жағдайында, ұлттық білім беру моделін жасағанда оқыту-тәрбиелеу процесін жетілдіру мәселесі өз шешімін табуы талап етеді. Мектепте оқыту жүйесін өзгертудің негізгі мақсаты қазіргі жағдайларды есепке алу, әрбір оқушының интеллектуалдық, рухани және шығармашылық мүмкіншілігін жүзеге асыруға жағымды жағдай жасау.

Мектептің міндетіне мектеп жасындағы оқушыларды анықтау және кешенді зерттеу кіреді, сөйтіп олардың дарындылығын дамыту жұмыстары жүргізіледі. Қазақстан Республикасының «Білім туралы» заңында «Әр баланың жеке қабілетіне қарай интеллектуалдық дамуы, жеке адамның дарындылығын дамыту» сияқты өзекті мәселелер енгізіліп отырғаны белгілі [1].

«Мектеп жасындағы оқушылардың дарындылығы» ұғымы мәнін әдіснамалық талдау, оның ежелден келе жатқан мәселе екенін көрсетіп отыр.

Табиғат жұмбақ қызықты құбылыстардың ішіндегі үлкен орын алатындығы балаларды оқытудағы дарындылығы. Дарындылықтың дамуын зерттеу ұзақ ғасыр бойы көптеген педагог-психологтарды толғандырып келді. Ал қазір бұл мәселені, яғни дарынды балаларды жеке тұлғаның дамуының шегі белгісіз. Сондай-ақ, әр баланың дамуында шегі жоқ. Кей жағдайда жай қабілеті жоғары балаларды дарынды деп жатамыз. Болашақ шығармашылық қабілетінің негізгі аспектісінің бірі болашақ ақыл-ой қабілетінің дамуы. Сондықтан да педагогикалық теория тәжірибе алдында үлкен екі міндет тұрады:

1. Теория мен тәжірибе жұмыстарын құру және дарынды, талантты балаларды оқыту.

2. Теориялық негіздер мен тәжірибелік шараларды әрбір балалардың шығармашылық мүмкіндігін интеллектуалдық қабілетін дамытуға бағыттау.

Дарындылық ұзақ уақыт бойы мәселе ретінде көтеріліп келеді. Ұзақ уақыт бойы дарындылық жоғары күштің берген сыйы деп қаралып келеді. Тек XVIII ғасырда табиғаттың тұқым қуалаушылық сыны деген түсінік пайда болды дейді. Ағылшын ғалымы Ф. Гальтон «Наследственность таланта, ее

законы и последствия» атты еңбегі мамандардың айтуынша, дарындылық мәселесін аспаннан жерге түсірді [2]. Дарындылық термині бірнеше ғасырлардан бері көптеген өзгерістерге еніп келеді. Әуелі үлкен жетістіктерге ие болатын адамдарға ғана бұл сөз қолданылады. Кейін бұл сөзді балаларға да қолдана бастады. Мысалы, бұл жүргізілген тест бойынша жоғары балл жинаған бала дарынды деп аталды. Жиырмамыншы жылдары психологтар арнайы таланттарды анықтап, айта бастады. Оларға техникалық, ғылыми, саяси қайраткерлер жатқызылды. Отызыншы жылдары көптеген психолог мамандар тест арқылы дарынды балаларды анықтауға қарсы шықты, ал 1972 жылы АҚШ-ның мемлекеттік білім беру бөлімі дарынды, талантты балаларды әдейі кәсіби дайындалған адамдар анықталғаннан кейін айтуға болады және дарынды балаларға әдейі бағдарламалар дайындалды.

Қазіргі таңда дарындылық мәселесі барлық елде негізгі маңызды мәселе болып табылады. Өртүрлі әдебиеттерді талдай келіп, адамдардың дарындылық мәселелері біздің елде және шетелде де ғылыми зерттелу үстінде екені айқын болды. АҚШ-та дарындылық мәселесін зерттеумен Х.Гарднер, Дж.Рензулли, Дж.Стернберг және т.б. айналыса, ал Англияда Дж.Фримен, Германияда – К.А.Хеллер, Г.Трост және т.б., Израильде – Э.Ландау және т.б айналысады.

ТМД, Ресей ғалымдарының еңбектерін талдауда шығармашылық қабілет, креативтілік, дарындылық мәселелерінің психологиялық ерекшеліктері (С.Л.Рубинштейн, Л.С.Выготский, А.М.Матюшкин, А.В.Брушлинский т.б.); шығармашылық іс-әрекеттің мотивациялық сипаты (Б.Г.Ананьев, Л.И.Божович, А.Н.Леонтьев, т.б.) жөнінде зерттеулері орындалған.

Қазақстанда дарынды балалармен жұмысты жетілдірудің мынадай бағыттары бойынша зерттеулер маңызды болып табылады: дарынды балалармен жұмысты ұйымдастырудың басқару аспектісі (Ү.Б.Жексенбаева, Л.И.Нарықбаева); математика пәнін оқытуда дарынды балалардың интеллектуалдық әлеуетін дамыту (Г.С.Байтүреева, Ж.О.Үмбетова т.б.); мектепке дейінгі шақта балалардың дарындылығын дамыту (О.А.Жумадилаева т.б.); жалпы білім беретін мектептердің педагогикалық процесінде дарындылықты дамыту шарттары (С.В.Кузнецова, С.И.Қалиева, Н.Н.Телепнева т.б.).

Дарындылық мәселесін зерттеген кезде негізгі мәселе дарындылық түсінігін және зерттеу тұжырымдамасын анықтау болып табылады. Осының негізінде дарынды балалардың психологиялық ерекшеліктерін мен оның дамуына әсер ететін факторларды анықтау қажет.

Американдық педагог Дж. Рензулли дарындылыққа мынадай түсініктеме береді: «Дарындылық - үш сипаттаманың үйлесуінің нәтижесі: орта деңгейден арттыратын интеллектуалдық қабілеттілік, шығармашылық тәсіл және тапсырма орындауға жоғары себеппен және табандылықпен қызығу. Бұл ерекшелік ересек жастағы дарынды балаларға тән. Дегенмен, ересек адамдардың дарындылығы бала кезіндегі көрген тәрбиесіне, тәжірибесіне байланысты» [3].

Таланттылық пен данышпандық туралы құнды пікірлер ерте грек философтарының еңбектерінде көптеп кездеседі. Бірақ, адам психикасы танымдық құбылыстың ішіндегі танып білуге, ұғынуға өте қиын мәселелердің бірі болғандықтан, жекелеген адамдардың табиғи ерекшелігі мен оларда ерекше табиғи қабілеттіліктің болуы құдыреті күшті құдайдың жарылқағаны деп есептеген. Платонның пікірінше, ақын туындылары өзінің өнерлігі мен білімінен емес, құдайдың құдыретінен, оның әркімге даруынан дейді. Ерте грек философтары дарындылықты құдайдың құдыретінен дей келе, оны дамытуда білім мен тәрбие берудің маңызын да жоққа шығармайды.

Қайта өрлеу дәуірінен бері ғылымдағы педагогика мен психологияның дифференциациясы негізінде адам психикасы мен қабілеттілігі жөніндегі көптеген ғылыми зерттеулер жүргізілді.

XIX ғасырда қазақ халық ағартушылары да халықты сауаттандыру, жеке тұлғаның қабілетін дамыту мәселелерін көтере бастады. Ағартушы Ы.Алтынсарин «Табиғи ақыл өзін қоршағанды ғана құшағына ала алса, оны дамытып, өзі көрмегенді де танып білуге мүмкіндік жасайтын тек қана өркениетке жетелейтін озық білім» дейді.

Абай Құнанбаев адамды қоршаған орта – табиғаттың бір бөлігі дей келе, табиғаттың адам баласына берген керемет сыйы – туылғаннан бастап білуге, түсінуге деген ұмтылысы деп есептейді. «Кей қасиет туа бітеді, ал, кейбірі еңбек арқылы қалыптасады» дейді.

Дарындылық мәселесі туралы зерттеушілердің еңбектері көп болғанымен, дарындылықтың мән-мағынасы жөнінде олар ортақ бір пікірге келе қойған жоқ. Сондықтан біз баланың дарындылығы деп, оны өз құрдастарымен салыстырғанда бірдей жағдайда білімді игеру деңгейінің жоғарылығы мен аса ерекше көзге ұрып тұрған шағармашылық қабілетінің байқалуы деп түсінеміз.

«Дарындылық» ұғымы «сый» («дар») деген сөзден шыққан, дамудың қолайлы ішкі алғышарттарын білдіреді. Бұл ұғымға педагогикалық энциклопедияда төмендегінше анықтама берілген: «Дарындылық – белгілі бір іс-әрекет саласында ерекше жетістікке жеткізетін адам қабілеті дамуының жоғары деңгейі».

Дарынды балаларды ерекшелендіретін белгілер [4].

1. Мұғалімнің бағыт-бағдарына байланысты талаптар:

- дарынды оқушымен жұмыстың әлеуметтік қажеттілігін сезінуі; оқушыны жақсы көруі және қабілеті жоғары оқушылармен жақсы қарым-қатынаста болуы;

- дарынды оқушымен жұмысқа тұрақты қызығу танытуы және нәтижелі әдіс-тәсілдерді талмай іздеу; дарынды оқушының ата-анасымен тығыз байланыс орнату; дарынды оқушымен жұмыс кезінде жоғары нәтижелерге жетуге ұмтылуы.

2. Мұғалімнің біліміне қойылатын талаптар:

- өзінің сабақ беретін пәнін мемлекеттік стандарт деңгейінен жоғары деңгейде білуі; қызмет нысанын, яғни біріңғай педагогикалық үрдісті білуі;

- оқушы дарындылығының моделін білуі; жеке тұлға теориясын, оны қалыптастырудың әдіс-тәсілін білуі;

- дарынды оқушыны анықтаудың психодиагностикалық әдіс-тәсілін білуі; қазіргі заманға сай оқытудың жаңа технологияларын білуі;

- дарынды оқушыны оқыту, тәрбиелеу үрдісінде үлгеріміне ғана көңіл бөлмей, оның басқа көрсеткіштерімен байланысына да көңіл бөлуі;

- дарынды оқушылардың ерекшелігін ескере отырып, оларға шығармашылықпен жұмыс жасайтын тапсырмалар дайындай білуі.

3. Мұғалімнің іскерлігіне қойылатын талаптар:

- дарынды оқушыны анықтау әдістерімен жұмыс жасай алуы; дарынды оқушыларды оқытуға арналған тереңдетілген бағдарлама құрастырып, сонымен тұрақты жұмыс жасай білуі;

- оқушы дарындылығын дамытуға қажетті зерттеу жұмыстарын жүргізе алуы; дарынды оқушыны зерттеуге психодиагностикалық күнделік жүргізуі;

- дарынды оқушыны оқытудың нәтижесін нақты бағалай білуі; дарынды оқушының ғылыми ізденіс жұмыстарымен айналасуына жетекшілік етуі;

- дарынды оқушыны олимпиадалар мен сайыстарға дайындауда биік жетістікке жете алатындай деңгейде жұмыс жасауы; дарынды оқушының ата-анасына әр түрлі педагогикалық-психологиялық кеңестер беруі.

Сондай-ақ дарынды оқушымен нәтижелі жұмыс жасайтын мұғалімнің кәсіби «желбеті» мынандай қасиеттерден тұрады: жоғары кәсіби біліктілік, даралық қасиет, білімпаздық, ойлап табуға және ғылыми зерттеу жұмысына қабілеттілік [5].

Сонымен, біз баланың дарындылығы деп, оны өз құрдастарымен салыстырғанда бірдей жағдайда білімді игеру деңгейінің жоғарылығы мен аса ерекше байқалатын шығармашылық қабілетінің байқалуы деп түсінеміз.

«Дарындылық» ұғымы «сый» деген сөзден шыққан, дамудың қолайлы ішкі алғышарттарын білдіреді. Бұл ұғымға энциклопедиялық сөздікте төмендегінше анықтама берілген: «Дарындылық - іс-әрекетті табысты орындауды қамтамасыз ететін қабілеттердің сапалы өзіндік үйлесімділігі» [6, б. 91].

Дарынды балалар зейінді, зерек, алғыр, ширақ келеді. Олар қиын жұмысты жан-тәнімен беріліп істейді. Дарындылық – балаға білім беруде туа біткен алғырлық қасиеттің тәрбие жүйесіндегі әдіс-тәсілдермен бірлесе келіп, жеке тұлғаны қалыптастыруда ықпал етуінің нәтижелік көрінісі. Адамның білуге деген ынта-ықыласының бала бойында туа біткен алғырлық қасиетімен ұштасуын ақыл-ой қабілетінен байқауға болады.

Дарынды балалар өз іс-әрекеттер ерекшелігімен мұғалім, жаттықтаушыларының т.б. көзіне ерекше түседі. Мұндай балалардың дарындылық жақтарын зерттеген мұғалім кейіннен басқа балалардың қасиеттерін бірден ажырата алатындай болады. Бұл келесі ерекшеліктер:

Дарынды балалар әр уақытта қимыл-қозғалыста болып, бір нәрсеге қызығып отырады. Олар басқаларға қарағанда, көп жұмыс жасап, сабақтан тыс та жұмыстармен айналысады. Сырттай қарағанда олардың белсенділігі барлық пәнге жетпейтіндей көрінеді. Оларға ерекше бақылау қажет, тым шаршатып алмай, белгілі бағдармен жұмыс істеп отыру керек. Оқушының белсенділігін арттыру мақсатында, олардың өзіне деген сенімсіздігін тудырмау қажет.

1. Дарынды балалар алдына қойған мақсатына тезірек жетуге ұмтылады. Бұл ерекшелігімен олар мұғалімнің жақтыртпаушылығын тудыруы мүмкін, себебі, олар барлығынан қосымша ақпарат білгілері келеді. Бұл жағдайда ең, аз дегенде, қажетті әдебиеттерге сілтеме жасап отыру керек.

2. Олар оқып, нақты жетістіктерге жеткілері келеді. Оқу оларды қанағаттандырады және де олар оқу үрдісін өзіне деген тежеу деп сезінбейді.

3. Өз ерекшеліктеріне байланысты, олар басқалармен салыстырғанда өзіндік жұмыстармен айналыса алады. Бұл әсіресе әдебиеттермен жұмыста, эксперимент жүргізуде, ұйымдастырушылық шараларда анық көрінеді.

4. Олар қоршаған ортасына сын көзбен қарай алады және заттар мен құбылыстардың нақты түсінігіне жетуге тырысады. Қатарластарына бұл түсініктер жеткілікті болса да, жалпы түсініктер оларды қанағаттандырмайды.

5. Олар көптеген сұрақтар қойып, оларға толық жауап күтеді. Сабақта зерттеушілік әдісі қолданғанда, сабақ оларды ерекше қызықтырады. Оған қарағанда басқа оқушылар жақсы құралған, дайын материалды оқуды ұнатады.

6. Өз заман жаналықтарын жақсы білгендіктен, олар тез арада керекті деген мағлұматтарды бірден ажырата алады. Өз қатарластарымен салыстырғанда, олар индуктивті және дедуктивті түрде ойлап, логикалық операцияларды жүргізе білу және жүйелеу арқылы өздерінің білім деңгейін көтере алады.

Мұндағы берілген белгілер ғалымдардың өмірбаянынан және де педагог, психологтардың ғылыми зерттеулерінен алынған. Дарынды баланың тұлғасында бұл белгілер кей уақытқа дейін білінбеуі де мүмкін, немесе әртүрлі белгілермен комбинацияларда болуы да мүмкін [7]. Бұл белгілер дарындылықтың себептері де болуы мүмкін, бірақ оны толығымен дәлелдемейді. Оларға жататындар:

- Ойлау, іс-әрекетінің қызығушылығы, себеп-салдар, түсініктемелер ізденісі жананы ашып, зерттеуге ынталылығы, кең ауқымды білімі, жақсы есіне сақтаушылық қабілеті, фантазия байлығы;

- қиын ережелері бар және де ерекше зейінді қажет ететін ойындарға қызығушылығы (шахматы); өз бетімен ойнап, жұмыс істей алу, тілдің байлығы, оқу үрдісіне шыдамдылығы; оқуға қосымша шараларға қатысуға дайындығы, әртүрлі әдебиеттерді зерттеу (атлас, сөздік, т.б.);

- ғылыми жаңалықтарға, зерттеулерге терең қызығушылығы, кәсіби біліктілігі, әділеттілікке бейімділігі; жинақтаушылығы (коллекция), үй жағдайында эксперимент жүргізу, ұымдастырушылыққа қабілеті қалжыңды жақсы түсінушілігі, жауапкершілік сезімі.

Қалай мұғалім, ата-анасы және де ең басты оқушының өзі дарындылығын дамыта алады. Келесі кенестердің жасөспірімдерге және ересек адамдарға қатысы бар.

Сонымен:

1. Баланың осы уақытқа дейін танытқан қабілеттіліктерін ескеру керек. Бірақ та баланың, мысал үшін, биологиядан аздаған түсінігі бар болса, оның болашақта атақты биолог болатынына дәлел емес. Кей жағдайларда бала жеке немесе қоғамдық себептерге байланысты осы уақытқа дейін танытқан қабілеттеріне қызығушылығын жояды, ондай жағдайда баланың қызығушылығын басқа жаққа бұру керек. Бірақ та оның айналысатын жұмысы, бірінші ізденушіліктерімен байланыста болуы керек. Егер де мұндай тікелей байланысты орнату мүмкін болмаса, онда тұлғаның басқа да қасиеттерін дамытуға бағыттау керек.

2. Қызығушылық деген алтын кілтті барынша пайдалану. Баланың дарындылығының дамуы оның жеке іс-әрекеттерімен байланысты. Ол белгілі жетістіктерге жету үшін, алдына мақсат қоя білу керек. Осыған байланысты ғалымдар бір тәжірибе жүргізді. Олар ересек адамдарға белгілі мәтінді балалар оны жаттап алғанша оқытылды. Содан соң балалармен қоса, ата-аналарынан да ол қайталанып сұранды. Соңғылары мәтінді жаттамағаны көрінді, себебі, олардың мәтінді оқыған кезде қойған мақсаттары басқа болды. Бұл тәжірибеден: алдына қойған мақсаты болмаса, істеген іс-әрекеті нәтижесіз болатыны көрінді. Сузуки деген жапондық, балалар скрипка оркестіріне, бұл инструментте ерекше қасиеттеріне байланысты емес, барлық балаларды алады.

Сонымен қатар, балалар бірнеше апта скрипкадан басқа инструменттермен танысады. Сузуки бірнеше айдан кейін де скрипкаға қызығушылығы байқалмаған балаларды оқытпаған. Ал қалғандары оқу үрдісінде жақсы нәтижелерге жеткен.

1. Үлкен жетістіктерге жету үшін мотивация қажет. Белгілі аумақта ерекше жетістіктерге жете алатын және ол үшін қажетті күшін салатын тұлғаны дамыту, әр іс-әрекетінің мақсаты болу қажет. Жас кезінен-ақ үлкен жетістіктерге мотивацияны дамыту қажет. Жасөспірім кезіне жеткен кезде ол

жеткен жетістіктер нәтижесінде ылғи алға ұмтылуға үйренеді. Ол үшін әртүрлі олимпиада, спартакиада, байқаулар ұйымдастыру қажет.

2. Өзінің қоғамдық мағынасын түсіндіру. Тарихтан және қазіргі заманнан адам өзінің қоғам болашағына елеулі үлес қоса алатынын сезінсе, оның жұмысқа деген күш-жігері арта түседі.

3. Қабілеттіліктердің даму үрдісін тұрақты түрде бағыттап отыру. Дарынды тұлғаны тәрбиелеу барысында ешқандай үрдіс байқалмайтын кезең болады. Осы кезде баланың жанында оны түсініп, көмектесетін адам болса, ол осы кезеңнен қиналмай шыға алады.

4. Қабілеттіліктердің дамуын ұйымдастырып, кәсіп түріне орай бағыттау керек. Баланың өмірінің бірінші кезеңінде оның іс-әрекеттері белгілі бір бағытқа бағытталмау керек. Оның барлық сұрақтарына толықтай жауап беруге тырысу керек. Ол өмірлік тәжірибесін жинақтап, өз кәсібін өзінің қызығушылықтарына сәйкес таңдауы керек [8].

Дарынды оқушылармен жұмыс жүйесінде мұғалім маңызды орын алады. Оқушының болашақтағы мамандығына байланысты, яғни кәсіби тағдыры тек қана жақсы мұғалімге байланысты. Өкінішке орай дарынды баланы анықтау, дамыту, оған қолдау көрсету қазіргі уақытта білім жүйесіндегі қолға алынып жатқан өзекті мәселе екеніне қарамастан, еліміздегі жоғары оқу орындары осындай категориялы оқушылармен жұмыс істейтін мұғалімдерді даярлау мәселелері нақты, әрі мақсатты қарастырылмаған. Мектепте мұғалімдер мен психологтердің дарынды оқушылармен жұмыс істеу тәжірибелері жеткіліксіз. Дарынды оқушыны анықтау, дамыту және оқытуға арналған ғылыми-әдістемелік оқулықтар тапшы. Сондықтан әрбір мұғалім өзінің жинақтаған және семинарларда алған тәжірибесі деңгейінде ғана оқушымен жұмыс жасайды. Ал, бұл дарындылық мәселелерін толық шеше алмайды.

Дарындылық психологиясын зерттеген американдық, ресейлік ғалымдар П.Торренс, К. Тейлор, Б. Блум, А.М. Матюшкин, В. Юркевич т.б. жетекші идеяларының нәтижесінде дарынды балаларды жас ерекшелігіне қарай оқыту әдістемесі жасалынған.

Қазіргі білім беру жүйесінде педагог тәрбиелеу үдерісінің негізгі фигурасы болып табылады. Көбінде оның тұлғалық, кәсіби педагогикалық қасиеті тәрбиелеу үдерісінің тиімділігін және ерекшелігін анықтайды. Мұғалімдердің дарынды балалармен жұмыстануындағы негізгі ерекшелік – бұл шығармашылық әрекеттегі жоғары мүмкіндікті жүзеге асырудағы қажеттілік пен қабілеттілікті қалыптастыру. Баланың дарындылығын дамытуға бағытталған жұмыстарда білікті мұғалімдер оның ішкі мотивацмиясын қалыптастыру қажеттілігін атап өткен. Кейбір зерттеушілердің пікірінше, дарындылықтың негізгі ерекшелігі тұрақты танымдық, іс-әрекеттік мотивацияның болуы.

Зерттеу материалдары мен әдістері

Біз педагогикалық жоғары оқу орындарының және педагогикалық колледждердің педагогика және жастық және педагогикалық психологияның оқу бағдарламаларын қарастырғанда, онда дарынды балалардың ерекшелігі, оларды анықтаудың әдістері, оларды оқытудың стратегиясы және моделі туралы мәлеметтердің жоқтығы анықталды. Дарынды балалармен жұмыс істеудегі кейбір кемшіліктер мұғалімдердің дарынды балалар ерекшеліктері және олардың сұраныстары туралы білімнің жоқтығынан болады. Ю.Д. Бабаева, Н.С. Лейтес пікірінше, дарынды балалармен жұмыс істеуге даярланбаған мұғалімдер мынадай кемшіліктер жібереді:

- олар дарынды балаларды анықтай алмайды, олардың ерекшеліктерін білмейді;
- дарынды балалармен жұмыс істеуге даярланбаған мұғалімдер олардың мәселеріне немқұрайлы қарайды;
- дарынды балалармен жұмыс істеуге даярланбаған мұғалім оқу тапсырмаларына сапалық өзгеріс енгізбей, сандық жағын көбейтуге әуес [6, б. 45].

Дарынды балалармен нәтижелі жұмыс істеу үшін мұғалім мынадай сипаттамаларға ие болу керек: ол иілмелі, жекелендірілген бағдарламаларды жасай біледі; сыныпта қолайлы моральдық-эмоционалдық ахуал орнатады; дарынды оқушыларға кері байланыс жасауға мүмкіндік береді; оқытудың әртүрлі стратегияларын пайдаланады; тұлғаны сыйлайды, оқушыда оң өзін-өзі бағалауды қалыптастыруға септігін тигізеді; дарынды балалардың құндылықтарымен есептеседі; жоғары деңгейдегі ақыл-ой үдерістерін дамытуды себептендіреді; дарынды оқушының жекелігіне сыйлаушылық танытады.

Зерттеу нәтижелері

Арнайы оқыту бағдарламасын жасалды және бұл дарынды балалардың шығармашылық дамуын қамтамасыз ету болып табылады. Оқыту бағдарламасын жасаудағы басты қадам мектеп мұғалімдерін

дарынды балалармен жұмыс істеудің әдістемесін меңгеруіне көмек беру. Осы бағыттағы әрекеттер педагогикада және психологияда дарындылықтың дамуын зерттеуге жаңа сұрақтарды қойып отыр. Осындай маңызды сұрақтардың бірі дарынды балаларды оқытудың тәсілдері мен жаңа бағдарламасын қолданудың нәтижесі болып табылады.

Арнайы курстың мақсаты – мұғалімдерге мектеп оқушыларының шығармашылық дарындылығын дамыту мүмкіндіктерін, әдістемесін үйрету.

Кесте – Мектеп оқушыларының дарындылығын дамытуға бағытталған арнайы курс бағдарламасы

№	Тақырыптар	Лекция	Семинар	Практикалық жұмыс
1	Мектеп оқушыларының дарындылығын қалыптастырудың теориялық негіздері (табиғаты, ерекшеліктері, сұраныстары)	2	1	
2	Дарынды оқушыларды анықтаудың әдістері және әдістемелері. Дарындылық деңгейлері, көрсеткіштері мен өлшемдері	2	2	3
3	Оқыту үдерісінде дарынды балаларды оқытудың стратегиялары және оқыту материалдары	2	2	3
4	Сыныптан тыс жұмыстарда оқушылардың дарындылығын қалыптастыру	2	1	3
5	Дарындылықты дамытуға -педагогикалық басшылық және бағалау түрлері	2	1	
6	Мұғалімнің дарынды балалардың отбасымен байланысы	1	1	
7	Басты мақсат – оқушының дарындылығын дамыту	1	2	1
	Барлығы	12	10	10

Бағдарлама бойынша лекцияға – 12 сағат, семинарға – 10 сағат, практикалық сабаққа – 10 сағат бөлінді.

Лекциялар барысында теориялық мәселелерге байланысты көптеген сұрақтар туындап отырды. Ал семинар сабақтары «дөңгелек үстел» түрінде, пікірталас, әңгімелесу арқылы жүзеге асатын болады. Практикалық жұмыс өзінің және озат педагогтардың сабақтарына кіру, оларды талқылау түрінде өтсе екен дейміз. Жалпы, бұл арнайы курс, зерттеу жұмыстары мектептерде жаңа серпін әкеледі. Мұндай жұмыстар мұғалімнің теориялық білімін ғана емес, әдістемесінің жетілуіне, жаңаша идея, бағыттың пайда болуына әсері мол деген пікірдеміз.

Арнайы курс мазмұнына тоқталсақ:

1-лекция: «Мектеп оқушыларының дарындылығын қалыптастырудың теориялық негіздері. (Табиғаты, ерекшеліктері, сұраныстары)» Проблеманың зерттелу деңгейі. Ұғымдарға берілген анықтамалар, тұжырымдар, ой-пікірлер. Мектеп оқушыларының дарындылығын қалыптастыру механизмі. Дарындылықты дамытудағы іс-әрекетті ұйымдастырудағы оқушылардың жас және дербес ерекшеліктері.

2-лекция: «Дарынды оқушыларды анықтаудың әдістері мен әдістемелері», «Дарындылық деңгейлері, көрсеткіштері мен өлшемдері». Жұмыстың мазмұндық сипаты. Мектеп оқушыларының дарындылығын анықтаудың әдістері мен әдістемелері. Оқушылардың дарындылығын дамыту үлгісі, көрсеткіштері. Компоненттер: мотивациялық-еріктік, танымдық-интеллектуалдық, креативтік, рефлексиялық бағалау. Деңгейлерді анықтау әдіс-тәсілдері, компоненттердің даму динамикасы.

3-лекция: «Оқыту үдерісінде дарынды балаларды оқытудың стратегиялары және оқыту материалдары». Сабақ түрлері, шығармашылық сабақ, ерекшеліктері. Деңгейлік тапсырмалар дайындау. Шығармашылық тапсырмаларды топтау. Проблемалық ситуация қою, оны

шығармашылықпен шешу жолдары. Дарындылық деңгейі жоғары баламен жұмыс. Оқытуды белсендіру әдіс-тәсілдері, жаңа педагогикалық технологиялар, оқытудағы перспективалық бағдар.

4-лекция: «Сыныптан тыс жұмыстарда оқушылардың дарындылығын қалыптастыру». Өзіндік жұмыс түрлері. Шығармашылық жұмыстарды көркемдеу ерекшеліктері. Ізденімпаздық жұмыс формалары.

5-лекция: «Дарындылықты дамытуға педагогикалық басшылық және бағалау түрлері». Педагогикалық басшылық түрлері. Оқушы мен мұғалім арасындағы ынтымақтастық. Қарым-қатынас түрлері. Дербес шығармашылық жұмыстарды топтау және оқушының мүмкіндігі. Оқушының талап-тілектері. Бағалау түрлері. Мадақтау, марапаттау. Үлгі-өнеге. Нәтижені жариялау.

6-лекция: «Мұғалімнің дарынды балалардың отбасымен байланысы». Мектеп пен отбасы қарым-қатынасы. Отбасының іс-әрекеттегі орны. Бір отбасының балаларының шығармашылық іс-әрекеті. Болашақ мамандық таңдауы.

7-лекция: «Басты мақсат – оқушының дарындылығын дамыту». Оқушы іс-әрекетінің нәтижелерін таңдау. Көрме. Танымжорық. Кеш. Сайыс. Үлгі-өнегелік ойындар «Отбасы мен оқушы» топтарының сайысы. Марапаттау және оның түрлері.

Қорытынды

Қазіргі қоғам талабы білікті, талантты тұлғаларды тәрбиелеу болып табылады. Мақсатқа бағытталған дамытушылық және психологиялық бағытталған жұмыстар баланың қабілетін, дарындылығын анықтап, оны әрі қарай жетілдіруге мүмкіндік береді.

Осылай мектептерде дарынды оқушыларды қоғамның экономикалық саяси жағдайдың бүгінгі мен ертеңгі күнгі талаптарына сай оқыту мен тәрбиелеу заман талабы екеніне көз жеткізуге болады.

Ең бірінші мектеп кезіндегі ерекшеліктерді анықтауға ұсынбалар жасадық:

1. Белгілі уақытта, белгілі ортада оқушы өз мүмкіндіктерінің жоғары даму деңгейіне жетеді, соған байланысты өз қатарластарынан биік деңгейде болады.

2. Мүмкіншіліктерді дамыту шеңберінде жеткен жетістіктер, оқушының зейіні, оның икемдігі бар пәнге тереңірек бағытталса, орташа мүмкіндіктерді дамыту деңгейіне қарағанда, ол үлкен жетістіктерге жетер еді, деген тұжырым жасалған.

3. Оқушы өз икемдігі бар салада интенсивті жұмыс істеу үрдісінде жоғары нәтижелерге жете алады, сонымен қатар оның басқа пәндерден үлгерімі орташа да болуы мүмкін.

4. Дарынды балалар алдына қойған мақсатына тезірек жетуге ұмтылады. Бұл ерекшелігімен олар мұғалімнің жақтыртпаушылығын тудыруы мүмкін, себебі, олар барлығынан қосымша ақпарат білгілері келеді. Бұл жағдайда ең, аз дегенде, қажетті әдебиеттерге сілтеме жасап отыру керек.

5. Олар оқып, нақты жетістіктерге жеткілері келеді. Оқу оларды қанағаттандырады және де олар оқу үрдісін өзіне деген тежеу деп сезінбейді.

6. Өз ерекшеліктеріне байланысты, олар басқалармен салыстырғанда өзіндік жұмыстармен айналыса алады. Бұл әсіресе әдебиеттермен жұмыста, эксперимент жүргізуде, ұйымдастырушылық шараларда анық көрінеді.

7. Олар қоршаған ортасына сын көзбен қарай алады және заттар мен құбылыстардың нақты түсінігіне жетуге тырысады. Қатарластарына бұл түсініктер жеткілікті болса да, жалпы түсініктер оларды қанағаттандырмайды.

8. Олар көптеген сұрақтар қойып, оларға толық жауап күтеді. Сабақта зерттеушілік әдісі қолданғанда, сабақ оларды ерекше қызықтырады. Оған қарағанда басқа оқушылар жақсы құралған, дайын материалды оқуды ұнатады.

9. Өз заман жаналықтарын жақсы білгендіктен, олар тез арада керекті деген мағлұматтарды бірден ажырата алады. Өз қатарластарымен салыстырғанда, олар индуктивті және дедуктивті түрде ойлап, логикалық операцияларды жүргізе білу және жүйелеу арқылы өздерінің білім деңгейін көтере алады.

ӘДЕБИЕТ

[1] Қазақстан Республикасының «Білім туралы» Заңы, Алматы - 2007. - 6 б.

[2] Гальтон Ф. Наследственность таланта, ее законы и последствия / Ф. Гальтон // – М.: ИЛЕКСА. 1999. - 416 с.

[3] Рензулли Дж. Модель обогащающего школьного обучения: практическая программа стимулирования одаренности детей // Особенности современные концепции творчества и одаренности / Дж. Рензулли // – М.: Молодая гвардия. – С. 214-242

- [4] Елубаев А.О. Дарынды оқушыларды тану ерекшелігі / А.О. Елубаев // – Дарын, 2009, №5, 112-116 б.
- [5] Ерматов Ш.Р. Дарынды балаларға арналған мектеп оқушыларының шығармашылық белсенділігін дамыту туралы / Ш.Р. Ерматов // – Білім-Образование, 2009, №5, 3-5 б.
- [6] Білім және ғылым. Энциклопедиялық сөздік. – Алматы, 2009. – 400 б.
- [7] Ерпенова А.Б. Дарынды балаларды анықтау әдістемесі. – Мектеп директорының орынбасары / А.Б. Ерпенова // 2009, №3, 9-10 б.
- [8] Дарынды оқушыларды тану ерекшелігі. – [Электронный ресурс] – Режим доступа: /<https://moluch.ru/archive/87/16658>.

REFERENCES

- [1] Qazaqstan Respublikasynyn «Bilim turaly» Zany [Law of the Republic of Kazakhstan «On education»] (2007). - Almaty [in Kazakh].
- [2] Galton, F. (2009) Nasledstvennost talanta, evo zakony i posledstviya [Heredity of talent, its laws and consequences] M.: ILEKSA [in Russian].
- [3] Renzylli, Dj. Model obogashayuschego shkolnogo obucheniya: prakticheskaya programma stimyirovaniya odarennosti detei [A model of enriching schooling: a practical program for stimulating the giftedness of children] Osobennosti sovremennyye koncepcii tvorchestva i odarennosti - Features of modern concepts of creativity and giftedness. - Moscow.: Molodaya gvardiya, 214-242 [in Russian].
- [4] Elýbaev, A.O. (2009). Daryndy oqýshylardy taný ereksheligi [Features of recognition of gifted students]. - Daryn, 5, 112-116 [in Kazakh].
- [5] Ermatov, Sh.R. (2009). Daryndy balalarga arналған мектеп оқушыларының shygarmashylyq belsendiligini damytý týraly [On the development of creative activity of schoolchildren for gifted children]. Bilim-Obrazovanie, 5, 3-5 [in Kazakh].
- [6] Bilim jáne gylym. Enciklopediyalyq sózdik (2009). [Education and science. Encyclopedic dictionary]. – Almaty [in Kazakh].
- [7] Erpenova, A.B. (2009). Daryndy balalardy anyqtaý ádistemesi. - Mektep direktorynyń orynbasary [Methods of identifying gifted children]. - Deputy director of the school, 3, 9-10 [in Kazakh].
- [8] Daryndy oqýshylardy taný ereksheligi [Features of recognition of gifted students] zkoipk.kz. Retrieved from: /<https://moluch.ru/archive/87/16658/> [in Kazakh].

Кажимова К.Р., Аманкос А.Е., Туралбаева А.Т.

РАБОТА УЧИТЕЛЯ В РАЗВИТИИ ОДАРЕННОСТИ У УЧЕНИКОВ

Аннотация. В статье рассматриваются проблемы одаренности у одаренных детей, особенности работы педагога по развитию одаренности. Проанализированы научные аспекты одаренности в исследованиях отечественных и зарубежных ученых. Дана характеристика основных категорий и способностей одаренности. Актуальным вопросом, стоящим перед педагогическим коллективом школы, педагогами-учеными, является изучение одаренности школьников школьного возраста, поиск условий ее выявления и путей развития, формирование талантов будущих деятелей, внесших вклад в политико-экономическое, культурно-социальное развитие молодого государства, процветающего в стране, достигшей суверенитета. Дается методика работы учителя. Следует отметить, что за последние годы педагогами и психологами достигнуты успехи в изучении уникальных способностей учащихся. Вместе с тем большое значение имеет изучение проблем развития одаренности и ранней диагностики детей школьного возраста.

Ключевые слова: одаренность; ученики школы; учитель; интеллект; педагогический; психологический; практическая работа; природа; одаренный ребенок; способность.

Kazhimova Karylgash, Amankos Assylkhanym, Turalbayeva Almath

TEACHER'S WORK IN THE DEVELOPMENT OF GIFTEDNESS IN SCHOOLCHILDREN

Annotation. The article deals with the problems of giftedness in gifted children, the peculiarities of the teacher's work on the development of giftedness. The scientific aspects of giftedness in the research of domestic and foreign scientists are analyzed. The characteristics of the main categories and abilities of giftedness are given. The current issue facing the teaching staff of the school, teachers and scientists, is the study of the giftedness of school-age students, the search for conditions for its identification and ways of development,

the formation of talents of future figures who have contributed to the political, economic, cultural and social development of a young state that is flourishing in a country that has achieved sovereignty. The methodology of the teacher's work is given. It should be noted that in recent years, teachers and psychologists have made progress in studying the unique abilities of students. At the same time, it is of great importance to study the problems of the development of giftedness and early diagnosis of school-age children.

Keywords: *giftedness; school students; teacher; intelligence; pedagogical; psychological; practical work; nature; gifted child; ability.*

ФИЛОЛОГИЯ – PHILOLOGY

ӨОЖ 81'373.001

FTAXP 16.21.47

DOI 10.37238/1680-0761.2021.82(2).19

¹САБЫР М.Б.*, ²ӨЗТҮРІК Г., ³АХМЕТОВ Т.Р., ⁴ЕРАЛИЕВА А.Қ.^{1,3,4}Батыс Қазақстан инновациялық-технологиялық университеті, Орал, Қазақстан²29 МАЙИС Стамбул университеті, Стамбул, Түркия

Автор-корреспондент: sabir_uralsk@mail.ru

E-mail: sabir_uralsk@mail.ru, talgat_akhmet@bk.yeraliyeva07@mail.ru

АЛТЫН ОРДА МҰРАЛАРЫ ҚАЗАҚ ТІЛІНІҢ РУХАНИ ЖӘНЕ ЛЕКСИКА-ГРАММАТИКАЛЫҚ ДЕРЕК КӨЗІ

Аңдатпа. Мақалада Алтын Орда дәуіріндегі жазба ескерткіштер рухани, мәдени мұра ретінде зерттелген. Жазба мұралардың жазылу уақыты, аударылуы, зерттелуі жайында мол ақпарат берілген. Авторлар жазба мұралардың тілі көне қыпшақ тілі деген өз тұжырымдарын ұсынады. Пікірлерін нақты тілдік деректермен дәлелдейді. Жазба әдеби ескерткіштерді қазақ әдеби тілінің бір қайнар көзі деп тани отырып, ұлттық мәдени таным түсінігіміздің көрінісі ретінде лексикасын, фразеологиясын, паремиологиялық қорын зерделеу - маңызды іс. Еңбекте екі дәуірдегі ой, сана, дүниетаным ұқсастығын мақал-мәтелдердің бойынан тауып, көрсеткен. Мақал-мәтелдердің өсу, даму жолы тілдің лексикалық қорының баю тарихымен ұштасып, екінші жағынан лексика-грамматикалық жүйенің, заңдылықтардың қалыптасу тарихымен тығыз ұштасып жатады. Сондықтан екі дәуірдегі ой, сана, дүниетаным ұқсастығын мақал-мәтелдердің бойынан тауып, көрсеткен. Сонымен қатар жазба мұралар тілінің морфологиясы да кең талқыға түскен. Грамматикалық көрсеткіштердің даму үдерісі қазақ тілімен салыстырылып, дәлелденген.

Қазақ тілінің морфологиялық құрылымының даму, қалыптасу жолын орта ғасыр жазба деректерінсіз саралау мүмкін еместігі теориялық тұрғыдан тұжырымдалған.

Кілт сөздер: Алтын Орда; жазба ескерткіштер; рухани мұра; морфология; көне қыпшақ тілі; қазақ тілі.

Кіріспе

ҚР-ның тұңғыш президенті Н.Назарбаевтың «Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру» мақаласы мемлекет құраушы ұлт қазақ қауымы көптен күтіп жүрген құнды мәселелерді көтерді. «Әжептәуір жаңғырған қоғамның өзінің тамыры тарихының тереңінен бастау алатын рухани коды болады. Жаңа тұрпатты жаңғырудың ең басты шарты – сол ұлттық кодты сақтай білу», - деп атап көрсетті [1]. Сөз жоқ ұлттық кодтың басты тірегі тіл, әдебиет, тарих, ұлттық мәдениет. Сонымен қатар Елбасы «Ұлы даланың жеті қыры» мақаласында Қазақстан – күллі түркі халықтарының қасиетті «Қара шаңырағы» дей отырып, «Түркі өркениеті: түп тамырынан қазіргі заманға дейін» атты жобаны ұсынған болатын [2]. Осы орайда Алтын Орда тұсында жазылған жазба мұралардың тілін бір тұтас көне қыпшақ тілі деп танып, қазіргі қазақ тілімен сабақтастықта зерделеу өте маңызды.

Сонымен қатар үстіміздегі жылы Қазақстан Алтын Орданың 750 жылдығын және Жошы ұлысының 800 жылдығын атап өтуде. Мемлекет басшысы Қасым-Жомарт Тоқаев Қазақстан халқына жолдауында «Алтын Орданың 750 жылдығын төл тарихымызға, мәдениетіміз бен табиғатымызға туристер назарын аудару тұрғысынан атап өткен жөн» - деп атап көрсетті [3]. Қазақ елі Алтын Орданың мұрагері екенін толық дәлелдеу үшін сол дәуірдің жазба мұраларын зерделеу парыз.

Зерттеу материалдары мен әдістері

Мақала жазуда XIII-XIV ғасырлардағы Алтын Орда дәуірі жазба ескерткіштері түркітануда пайдаланылды. Бұл дәуір жазба әдебиетін шартты түрде үш түрге бөлуге болады: 1. Әдеби шығармалар, 2. Діни әдебиеттер, 3. Ғылыми әдебиеттер және түркі тілдерінің сөздіктері мен грамматикалық еңбектер. Әдеби шығармалардың маңызы зор. Олар: Құтыптың «Хұсрау мен Шырын»

поэмасы, Хорзмидің «Мұхаббат-наме» дастаны, С.Сарайидың «Гүлстан бит-түрки» поэмасы, Махмуд бин Али ас-Сарайдың “Нахдж әл-Фарадис” прозалық шығармасы. Жұмыста зерттеудің лингвистикалық әдіс-тәсілдерінің бірнеше түрлері пайдаланылды. Олардың ішіндегі негізгілері – тарихи-салыстырмалы, диахронды-синхрондық, типологиялық салыстыру әдістері қолданылды.

Зерттеу нәтижелері

ММ-дер бір дәуірдің жемісі емес, қоғамдасқан, ұжымдасқан халықтың басынан кешкен өмірінің бел-белестері мен сол халық тілінің лексикалық қорының, лексика-грамматикалық жүйесінің өсу, қалыптасу дәрежесіне тығыз байланыста жасалып отыратын категория. ММ-дің жасалуына тілдің негізгі сөздік қоры ұйытқы болады. Сол сөздік қордың базасында жасалып, жалпыхалықтық мәнге ие болып отырады. Сондықтан ММ-дердің өсу, даму жолы тілдің лексикалық қорының баю тарихымен ұштасып, екінші жағынан лексика-грамматикалық жүйенің, заңдылықтардың қалыптасу тарихымен тығыз ұштасып жатады. Осы үдерістегі ММ-дердің көз тартар бір қыры – стилистикалық ерекшелігі. Бұл стилистикалық сипат ММ-дердің синтаксистік функциясымен тығыз байланысты. Мұрағаттар тіліндегі мақал-мәтелдер құрылысы бүгінгі тіліміздегі ММ-дердің құрылысынан өзгеше емес, ұқсас.

Алтын Орда тұсындағы жазба жәдігерліктердің морфологиясы көне қыпшақ және көне қазақ тілінен ақпарат бере алады. Тарихи морфологияның сүйенер негізгі бір объектісі – осы Алтын Орда тұсындағы жазба ескерткіштердің тілдік деректері. Қазақ тілінің морфологиялық құрылымының даму, қалыптасу жолын орта ғасыр жазба деректерінсіз саралау мүмкін емес.

Жазба әдеби ескерткіштерді қазақ әдеби тілінің бір қайнар көзі деп тани отырып, ұлттық мәдени таным түсінігіміздің көрінісі ретінде лексикасын, фразеологиясын, паремиологиялық қорын зерделеу - маңызды іс. Сондай Алтын Орда дәуірінің құнды әдеби мұрасы, Низамидың парсы тілінде жазған осы аттас поэмасының еркін аудармасы, Құтып ақын жырлаған «Хұсрау мен Шырын» ескерткіші. Түп нұсқасы 1341-1342 жылдары, Тыныбек шаһзаданың тұсында жазылған. Поэманың біздің заманымызға келіп жеткен бір-ақ көшірмесі бар. Бұл көшірме Париждің ұлттық кітапханасында сақтаулы. Көшірмені алғашқы зерттеушілердің бірі А.Н.Самойлович оны Алтын Орда мемлекетінің ең көне ескерткіші деп бағалады. 1970 жылдардың басында Э.Н.Наджиб аталмыш ескерткішті зерттеуді қолға алып грамматикалық очерктер жазады. «Хұсрау мен Шырын» поэмасы лексикасының түркі қабатын негізге ала отырып жазған тарихи- салыстырмалы сөздігінің бірінші томын жариялады.

Алтын Орда әдебиетінің XIV ғасырдағы аса көрнекті өкілдерінің бірі Сайф Сарайи. Ол лирик және эпик ақын, жазушы және аудармашы ретінде түркі тектес халықтар әдебиетінің дамуына едәуір үлес қосқан қаламгер. Белгілі түріктанушы Ә.Нәжіп ақын өз шығармаларын қыпшақ тілінде жазғанын айта келіп, әрі оның қазақ халқының негізін құраған ру тайпаларынан шыққанын ерекше атап көрсетеді. С.Сарайидың бізге жеткен жалғыз көлемді еңбегі бар. Ол «Гүлстан бит-түрки» деп аталады. Ақын бұл еңбегін Еділ сағасындағы Сарай қаласында бастап, Мысырдағы Ніл өзені бойында жазып бітірген. Бұл өзі парсы-тәжік әдебиетінің классигі Сағди Ширазидың «Гүлстан» атты шығармасының еркін аудармасы. Сағди Ширази бұл шығармасын 1258 жылы жазған. Ал Сайф Сарайи оны 1391 жылы Алтын Орданы Өзбек хан билеп тұрған тұсында түрікше тәржімалаған. Сағди Ширази өз шығармасын ұйқасқа құрылған прозамен жазып, арасында өз ойын өлең жолдармен тұжырымдап та отырған. С.Сарайи Сағдидың «Гүлстанын» жолма-жол аударуды мақсат етпеген. Поэманың өн бойына қыпшақ еліне тән эпизодтар мен жыр жолдарын қосып отырған.

Алтын Орда дәуірінде XIV ғасырда дүниеге келген құнды жәдігерліктің бірі Хорезмидің «Мұхаббат наме» поэмасы. Ол 1353 жылы Сыр бойында жазылған. Хорезми автордың лақап аты. Ақ Орданың ірі әмірлерінің бірі Мухаммед Хожа бектің сарайында қызмет етіп, өз шығармасын соған арнап жазған. «Мұхаббат наменің» біздің дәуірімізге араб жазумен және ұйғыр жазуымен жазылған екі варианты жетті. Екеуінің де түпнұсқасы Лондонның Британ музейінде сақтаулы. Сонымен қатар 1971 жылы Стамбулдың Ұлттық кітапханасынан араб вариантының екі көшірмесі табылады. Белгілі түріктанушы А.Н.Самойлович поэманың араб вариантын 1928 жылы басқа да ескерткіштермен қоса зерттеді. Осы араб вариантын ұзақ жылдар бойы түбегейлі зерттеп, жариялауда белгілі түріктанушы ғылым Ә.Нәжіптің еңбегі ерекше атауға лайық. Ол араб вариантын орыс тіліне аударып, факсимилесімен, оқылуымен глоссариін, түсініктемесімен және ұйғыр вариантымен салыстырып басып шығарады.

Орта түркі дәуіріндегі құнды жәдігерліктің бірі-Махмуд бин Али ас-Сарайдың “Нахдж әл-Фарадис” шығармасы. Біздің дәуірімізге бұл ескерткіштің бірнеше көшірмесі жеткен. Ең көне

көшірмелері Стамбулда және Қырымда сақталған. Басқа да көшірмелері Татарстанда кездеседі. Ірі прозалық шығарманың мазмұны төрт тараудан тұрады: бірінші тарауда Мұхаммед Пайғамбардың өмірі мен қызметі суреттеледі, екінші тарауда Хулафай Рашиддиннің, Али мен Фатиманың және төрт имамның өмірі мен қызметі сипатталған, үшінші тарауда адамдардың игі істері, ал төртінші тарауда адамдардың зұлымдық істері кеңінен әңгімеленеді. Бұл шығарма Хорезмидің “Мұхаббат-намесінен” үш жылдан кейін, 1358 жылы жазылған. Ескерткіш туралы ең бірінші 1885 жылы татар ғалымы Шихаб ад-дин Марджани хабарлаған болатын. Оның қолында “Нахдж әл-Фарадистің” ең көне көшірмесі болыпты. Өкінішке орай қазіргі таңда бұл көшірме із-түссіз жоғалған. 1930 жылы Ялта шығыс музейінің ғылыми қызметкері Якуб Кемаль 1928 жылы табылған Қырым көшірмесінен үзінді жариялады. Ялта көшірмесі 549 беттен тұрады. Әр бетте 13 жол бар. Орта ғасырларда көне Қырымдағы Салхат қаласы ірі мәдени орталық болатын. Я.Кемальдың пікірінше Қырым варианты осы қалада көшірілген. Қолжазба негізінен қырық бөлімге бөлінген, төрт тараудан тұрады. Қырым көшірмесінде бастапқы екі тарауы ғана болатын. 1928 жылы Зәки Уәлиди Тоған Стамбулдағы Яниджами кітапханасынан бұл шығарманың көне көшірмесін тауып алды. З.У. Тоған Стамбул көшірмесін жан-жақты зерттеп, бұл шығарма Хорезмде жазылған деп қорытынды жасады [4, б.10].

Елбасы Н.Назарбаевтың «V-XV ғасырларда түркі тілі Еуразия құрлығының аса ауқымды бөлігінде ұлтаралық қатынас тілі болды. Мәселен, Алтын Орданың бүкіл ресми құжаттары мен халықаралық хат-хабарлары негізінен ортағасырлық түркі тілінде жазылып келді»,-деген пікірі өте маңызды[1]. Ә.Нәжіп бастаған түркітанушылардың пікірінше, сол дәуірдегі шығармалар не оғыз-қыпшақ, не қыпшақ-оғыз тілінде жазылған [4, б. 23].

Жазба ескерткіштерде қыпшақ тобындағы тілдерге тән сөздер көптеп кездеседі: бақлан (бағлан) ХШ; басын- (басын-) ХШ; бақыр (жез) ХШ; байағы (баяғы) Г; болмачы (болмашы) ХШ; ентик- (ентік-) ХШ; ем (ем) ХШ, НФ; ерик- (ерік-) ХШ; ен- (ен-) ХШ, НФ, Мн; еңра- (еңіре-) ХШ, Мн; иркил- (ірікіл-) ХШ, НФ; йимән- (имен-) ХШ; күн (күн) ХШ; кери (кері) ХШ, Г; сүңгү (сүңгі) ХШ, Г,НФ; чық (шық) ХШ; сал- (сал-) ХШ, Г, Мн, НФ; таңсұқ (таңсық) ХШ, Г; тый- (тый-) ХШ, Г; тәбрән- (тебірен-) ХШ, Г; талпы- (талпын-) ХШ, НФ; таңырка- (таңырка-) ХШ; тун (түн) ХШ, НФ; үрк- (үрік-) ХШ, Г; кавурт (қауырт) ХШ, т.б.

Жазба мұралардың материалдарын қазақ тілімен салыстыра зерттеу келе, қыпшақ элементтерінің көптігін ескере отырып, ескерткіштердің тілін көне қыпшақ тілі деп өз тұжырымдарымызды ұсынып отырмыз.

Орта ғасырдағы рухани ой-санамен бүгінгі қазақ ұлтының таным түсінігінің сабақтастығы қандай деңгейде деген сұрақ туындайды. Бұл сұраққа жауап беру үшін жазба ескерткіштер тіліндегі ақыл-нақыл сөздерді бүгінгі мақал-мәтелдермен салыстыра зерделеген жөн. Қазақ халқының мақал-мәтелдері сонау ықылым заманнан сан ғасырлар бойы халықтың өзімен бірге жасасып, ұрпақтан-ұрпаққа мұра боп қалған асыл дүние. Жүздеген жылдар бойғы тұрмыс-тіршіліктің, әлеуметтік өмірдің тәжірибесі ауыз әдебиетінің осы бір саласында молынан көрініс тапқан. Мақалдарда халықтың тарихы, ой-арманы, мақсат-мүддесі, дүниеге көзқарасы айқын сезіледі. Құлақтан-құлаққа сіңіп, ауыздан-ауызға жеткен мақал-мәтелдер ауыз әдебиетінің үлгісі, халық шығармашылығының жетістігі. «Сөздің көркі – мақал» деп халық тегін айтпаса керек-ті. Бүгінгі тіліміздегі мақал-мәтелдер, қанатты, нақыл сөздердің бастау бұлағы ауыз әдебиеті екені анық. Сонымен қатар бұл көркем сөз кестелері бізге көне түркі заманынан келе жатқан жазба ескерткіштер арқылы да жетті. М.Қашқари өз еңбегінде мақал-мәтелдерге, тіл өнеріне мән берген. «Игі істің басы – тіл» деп ашып айтқан.

Ал жазба ескерткіштердегі мақал-мәтелдерді, ақыл-нақыл сөздерді саралап зерттеудің, жинастырудың игі бастамасын бастаған Ә.Құрышжанов болатын. Аға ғалым «... осыдан барып мақал-мәтелдер көбінесе «халық даналығы» деп аталады. Көне түркі тілдерінде «аталар сөзі» деп те аталады, яғни бұл – «атадан мирас болып келе жатқан қазына деген сөз» - дейді [5, б. 23]. Осы алтын қазынаның бір көмбесі, асыл арнасы XIV ғасыр жазба ескерткіштерінде жатыр. Мұрағаттар тілі өте бай, ақыл-нақыл, қанатты сөздерге, мақал-мәтелдерге толы, тақырыптары да сан-алуан. Лексика-семантикалық сипаты күрделі. Білім тақырыбы XIV ғасыр жазбаларындағы ең келелі мәселе. Біраз дерек келтірейік: *Илм икки жәхан көркі (Г,463)*- Білім екі дүниенің көркі;*Амалсыз алим балсыз занбурга охшар (Г, 173a9)*- Еңбегі жоқ ғалым балсыз араға ұқсайды;*Ариф билә олтурмак жахилгә ерур зиндан, Жахил билә олтурмак арифгә жәхәннамдур (ХШ, 119,5)*-Наданға ғалыммен бірге отыру – зындан, Ал ғалымға наданмен бірге отыру – тамұқ; *Ердәм әйәсин хасуу севмәс, Ватват*

иегүн ки севмәс нур (Г, 107,5)- Жарқанат нұрды ұнатпағандай, Білімді ерді надан ұнатпас. Бұл мақалдарда білім әрдайым надандыққа қарама-қарсы қойып нәтижелі ой түйіледі.

Этнос пен оның тілінің сабақтастығын осы мақал-мәтелдерден нақ көреміз де, этнолингвистикаға жүгінеміз. «Бұл, - дейді академик А.Қайдаров, - этнос пен оның тілі арасындағы табиғи тұтастықты саналы түрде сарапқа салып мойындау, «этнос жоқ жерде тіл болмайды, тілсіз этнос болмайды» деген қағиданы нақтылы зерттеуге өзек ету деген сөз» [6, б. 10]. Осы қағида бойынша ғасырлар қойнауынан келе жатқан мақал-мәтелдердің кумулятивтік қасиетін танып, ұлттық болмысы мен мазмұнын саралап, олардың о баста қалыптасуына негіз болған әр алуан этнолингвистикалық уәждерді де анықтауға болады. Бірер аталы сөзге тоқталайық: *Он киши сүфрәдә йемәк йер дағы артар, икки ит бир мурдар үчүн бири бирини йырттар*. «Он адам бір дастарханнан тамақ ішер, онысы артылып та қалар, ал екі ит бір сүйекке бола бірін-бірі талап, дал-дұлын шығарар» (Г, 166а3). 1) Тура мағынасы: Әншейінде тату екі ит лақтырылған бір жілікке таласып, төбелесіп шаң-шұң болатыны анық. 2) Ауыспалы мағынасы: Кейбір адамдар да ит сияқты, бүгін тату, ертең қату. Билікке, таққа итке ұқсап таласа кететін, бет жыртысатын адамдар өмірде көп-ақ. Жоғарыда «ит» дегені ауыспалы мағынада «адамдар». Қазақта «екі қошқардың басы бір қазанға сыймас» деген де ауыспалы түрде айтылып, екі мықтының, екі ханның бір жерге сыймайтынын, дауласып, керек болса соғысып ел ішін ала тайдай бүлдіретінін айтып отыр.

Орта ғасырлардағы әр ММ-дің астарында осындай этнолингвистикалық уәждер жатыр. Және де олар түркілік менталитеттен туындағасын бүгінгі қазақы менталитеттен тіпті де алшақ емес, өзектес, мағыналас дүниелер.

Алтын Орда тұсындағы көне қазақ тілінің қайнар көздері болып табылатын жазба жәдігерліктер тілін қазіргі қазақ тіліне және басқа да түркі тілдеріне жақындығын анықтауда морфологиялық ерекшеліктерді зерделеу өте маңызды. Бұл мәселе қакында З.В.Севортян «Следует полагать, что сближение сравниваемых языков целесобразно проводить по фонетическим и морфологическим признакам», - дейді [7, б.362]. Ал Э.Р.Тенишов «Историческая область рассматриваемых языков, устанавливаемая пообщим чертам их звукового состава, должна обнаруживаться и в морфологическом строе. Наиболее показательными в данном случае являются средства выражения грамматических связей, т.е. формы спряжения и склонения», - деп морфологиялық құрамға, оның ішінде түбір сөздерге жалғанып, сөз тудыратын, сөз түрлендіретін, сөз жалғайтын әр алуан аффикстерге ерекше мән береді [8, б. 80]. Осы пікірлерге сүйене отырып, Алтын Орда тұсындағы көне қазақ тілі грамматикалық құрылымын сөз етер болсақ, аталмыш жазба жәдігерліктерді морфологиясын зерделеу қажет.

Алтын Орда дәуірі жазба ескерткіштерінің бірі Құтыптың «Хұсрау уа Шырын» атты дастанын алып қарайық. Дастанда 4600-ден астам дара және күрделі сөздер қолданылған. Ол сөздер дастанда айтылу мақсатына қарай 50800 түрлі формада, яғни сөз қолданыста айтылған. Олардың ішінде *ат, баиш, куш, сөз* сияқты түбір негіздерден бастап *атлы, атлан, баиша, баишы, кушла, сөзла, сөзлүг* сияқты туынды негіздер мен *ачар, бақар, ойнаб, ырғаб, аймыш* сияқты сөз түрлендіруші жұрнақтар қосылып айтылған және *барурбыз, құлаққа, сөзладілар* деген сияқты сөз бен сөзді байланыстырушы жалғаулар арқылы жасалған сөз қолданыс формаларының неше алуан құбылып айтылған түрлері түгел кездеседі. Бұл сөздер тек қана «Хұсрау уа Шырын» ғана емес, осы кезеңдегі жазба жәдігерліктердің бәрінде ұшырасады. Бұл сөздерді құрамы жағынан бөлшектеп қарасақ: *ат, баиш, құш, сүт* дегендер бір бүтін негізгі түбір тұлғалы сөздер де *атлы (ат-лы), атлан (ат-лан), баишы(баиш-чы), кушла (куш-ла), сөзла (сөз-ла), сөзлүг(сөз-лүг)* дегендер – екі тұлғалы, түбір тұлға мен жаңадан сөз тудырушы жұрнақтардан құралған туынды түбірлер. *Алачар (ақ-ар), ақар (ақ-ар), ойнаб(ойна-б), ырғаб (ырға-б), аймыш (ай-мыш)* дегендер – негізгі және туынды негіз сөздердің көсемшенің -б, есімшенің -ар, -мыш жұрнақтарының қосылуы арқылы түрленген сөздер де, *барурбыз (барур-быз), құлаққа (құлақ-қа), сөзладілар (сөзладі-лар)* дегендер әртүрлі жіктік, септік, көптік жалғауларын қабылдау арқылы өзгеріске түсіп түрленген жалғауларын қабылдау арқылы өзгеріске түсіп түрленген сөздер. Демек, біз бұдан Алтын Орда дәуірі тұсындағы жазба ескерткіштерінің тілінде сөз қолданыстың негізгі түбір тұлғадан бастап, туынды негіз тұлға мен алуан түрлі жалғау, жұрнақты сөз түрлерінің бәрі де бар екенін көреміз. Сонымен қатар бұл тұлғалардың қазіргі қазақ тіліне алыс емес екенін байқаймыз да, аталмыш жәдігерліктердің бойында көне қазақ тілінің деректері сайрап жатқанына бек сенеміз. Мысалы, «Хұсрау уа Шырын» ескерткішінде қолданылған III жақ тәуелдік жалғауының табыс септік формасын (-ы+н, -сы+н және -

ы+ны, -сы+ны) өзара салыстырып қарайық. Зерделеп қарасақ, поэма тілінде оғуз, қарлұқ тілдеріне тән -ы+ны, -і+ні (ат-ы-ны), -сы+ны, -сі+ні (ата-сы+ны) формасынан гөрі -ы+н, -і+н (ат-ы-н), -сы+н, -сі+н (ата-сы-н) формасы әлдеқайда көп екі есе, үш есеге дейін қолданылғаны анықталды. Егер оғыз, қарлұқ тілдеріне тән -ы+ны, -і+ні формасы 211 рет қолданылса, қыпшақ тіліне тән -ы+н, -і+н формасы 538 рет қолданылған, яғни 327 рет артық айтылған. Осы сияқты оғыз, қарлұқ тіліне тән -сы+ны, -сі+ні формасы 9 рет қолданылса, қыпшақ тіліне тән -сы+н, -сі+н формасы 38 рет, яғни 29 рет артық айтылған [9, б.18]. Бұл салыстырудан поэманың тілінде қыпшақ тіліне тән қосымшаның басым екені аңғарамыз.

Алтын Орда тұсындағы жазба ескерткіштер тіліндегі сөздердің құрамы қазіргі тілдердегі сияқты түбір және қосымша морфемаларға бөлінеді. Түбір морфемалар сөздердің әрі қарай бөлшектеуге келмейтін түпкі тұлғалары ретінде бөлінеді де, сөз мағынасының негізгі ұйтқысы болып келеді. Қосымша морфемалар тұлғалық жағынан да, мағыналық жағынан да дербестігі жоқ, тек түбір морфемаларға қосылып айтылғанда белгілі бір лексика-грамматикалық мағынаға ие болатын қосымша тұлғалар ретінде көрінеді. Сондықтан негізгі морфемалар тобына тұлғалық та, мағыналық та дербестігі бар түбір сөздер жатады да, қосымша морфемалар тобына тұлғалық та дербестігі жоқ қосымшалар (жалғаулар мен жұрнақтар) жатады. Алтын Орда тұсындағы жазба ескерткіштері тіліндегі сөздер құрамындағы қосымша морфемалар іштей жұрнақ және жалғау деп аталатын күрделі екі топқа бөлінеді. Одан әрі жұрнақ морфемалардың өзі іштей жаңадан сөз тудырушы жұрнақтар және функциональді-грамматикалық сөз түрлендіруші жұрнақтар болып тағы да екіге бөлінеді де, жалғау морфемалар септік, көптік, жіктік, тәуелділік деп аталатын төрт түрге сараланады [10, б. 26].

Жұрнақтардың жаңадан сөз тудырушы түрі өзінің жалғанған сөзін басқаша бір жаңа лексикалық тұлғаға айналдырады да, оған жаңа лексикалық мағына үстейді. Мысалы: ата- (ат- а), қатла-(қат-ла), йем(йе-м), анасыз (ана-сыз), қобуачы (қобуз-чы), ітча (іт-ча) дегендегі -а, -ла, -м, -сыз, -чы, -ча жұрнақтары өздері жалғанған түбір тұлғаларды (ат, қат, йе-, ана, қобуз, іт) әр түрлі лексикалық жаңа мағыналы туынды сөздерге айналдырып тұр.

Жұрнақтардың екінші түрі, функциональді-грамматикалық сөз түрлендіруші түрі, жаңадан сөз тудырушы жұрнақтай емес, өзі жалғанған сөзіне жаңа грамматикалық тұлға береді де, сол тұлғаға байланысты әр түрлі функциональді үстеме мағына қосады. Ондай мағыналар әдетте жеке сөз таптарының ішкі грамматикалық категория топтарымен тікелей байланысты болып жатады. Мысалы: айыра (айыр-а), ойнаб (ойна-б), дегендегі -а, -б жұрнақтары етістіктің көсемше категориясын жасаушы морфема болса, сачар(сач-ар), қоймас (қойма-с) дегендегі -ар, -с есімше категориясын, айтай (айт-ай), тұрған (тұр-ған) дегендегі -ай, -ған морфемалары қалау рай категориясын жасаушы, ал, екінші (екі-нші), бешінші (беш-інші) дегендегі -нші, -інші морфемасы сан есімнің реттік категориясын жасаушы морфемалар.

Қосымша морфемалардың екінші бір күрделі тобы жалғау морфемалар. Жалғаулар жұрнақтар сияқты емес, өзі жалғанған сөздеріне көптік, септік, жақтық, тәуелділік сияқты таза грамматикалық қана мағыналар үстеп, ол сөздердің басқа сөздермен байланыс қатынастарының көрсеткіші ретінде жұмсалады. Жалғау морфемалар жалғанған сөздің негізгі лексикалық мағынасына ешбір өзгеріс еңбейді. Мысалы: тойға(той-ға), башда(баш-да), бағлар(ба-лар), тіллар(тіл-лар), алдым(алды-м), қонақман (қонақ-ман), атам (ата-м), йақаң(йақа-ң) деген сөздер құрамындағы -ға, -да, -лар, -лар, -м, -ң қосымшалары өздері жалғанған *той, баш, бағ, тіл, ал-, қонақ, ат* сөздерінің лексикалық мағынасына ешқандай әсер жасап тұрған жоқ. Ол сөздердің біреуінде қимылдың бағытын (тойға) білдіретін грамматикалық мағына қосып тұрса, біріне- мекендік (башда)мағына, біріне көптік (бағлар, тіллар) мағына жасаса, біріне бірінші жақтың жіктік(алдым) мағынасын үстеп тұр. Сол сияқты атам(ата-м) дегендегі -м қосымшасы бірінші жақ тәуелділікті білдірсе, йақаң (йақа-ң), дегендегі -ң екінші жақ тәуелділік грамматикалық мағынаны білдіріп тұр.

Қосымша морфемаларды жоғарыда аталған жүйемен жүктеп топтау жалпы түркология ғылымына тән. Әдетте, қосымша морфемалар осылайша сөзден жаңа сөз тудырушы, сөзді түрлендіруші және сөзбен сөзді жалғастырушы морфемалар болып үш негізгі топқа бөлініп қаралады да, олардың қызметтері де осы тұрғынан анықталады. Дегенмен, осы жерде қосымша морфемалардың осылайша, жіктелу шегін бұзып, олардың қызметтері мен сөз тудыру, сөз түрлендіру және сөзді жалғастыру қабілеттерін бір-бірімен ауыстырып, араластырып жіберетін бір ерекше заңдылық бар. Мысалы, XIV ғасыр жазба ескерткіштері тілінде йылда (йыл-да), күндә(күн-дә) сияқты сөздер бар. Тамашасыз күчүрмаз йылда бір дам «тамашасыз өткізбес жылда бір дәм»

(ХШ,34а5). Ерта кеча, күндә ікі нәубат «таңертең, кешке, күнде екі кезек» (ХШ,32а3). Осындағы *йылда, күндә* сөздерінің құрамындағы *-да, -дә* қосымшалары өзі жалғанған сөзіне мекендік не мезгілдік қана грамматикалық мағына үстей алатын жатыс септік жалғауының қосымшасы. Демек, қосымша морфеманың жалғау түрі. Бірақ сол қасиетіне қарамай, бұл *йылда, күндә* деген сөздерде *-да, -дә* жалғауы жаңа лексикалық тұлға жасайтын, жаңадан сөз тудыратын жұрнақ қосымша морфема дәрежесінде қолданылып тұр. Яғни жатыс жалғаулық сипатта емес, сөзден сөз тудырушы жұрнақ морфемалармен тең дәрежеде қызмет атқарып тұр.

Қорытынды

Екі дәуір мақал-мәтелдеріндегі ұқсастықтар мен ортақтықтар түркі халықтарының өткен тарихы, қазақ ұлтының қалыптасуының, рухани мәдениетінің дамуының дерек көзі, дербес ұлт ретінде өркендеуінің көрінісі. Тарихи ортақтық пен ұқсастықтың жалғасын қазақ тіліндегі көптеген мақал-мәтел, қанатты сөздер бойынан анық көруге болады. Мақал-мәтелдер – халықтың тәрбие кодексі. Ұлттық педагогиканың көнелігі де осыдан сезіледі. Олардың ортақ қоры қазақ халқының орта ғасырлардағы қыпшақ тайпаларымен рухани, мәдени ортақтығын білдірсе, кейінгі дәуірлердегі ұлт болып қалыптасу, өсу, жегілу үдерісін көрсетеді.

Қазақ тілінің грамматикалық көрсеткіштерінің даму үдерісі осы Алтын Орда мұраларынан толық байқалады. Түбірлердің дамуы, қосымшалардың даму барысында бірінің орнына бірі жүру құбылысы тіл тарихының ұзын жолында жиі кездеседі. Қазіргі жетілген, жан-жақты толысқан қазақ тілінің дара ұлт тілі ретінде қалыптасуының бір көзі осы дәуірдің жазба жәдігерліктерінде жатыр. Орта ғасыр жазба ескерткіштердің тіліндегі қосымшаларды қазіргі қазақ тілімен салыстыра зерттегенде көне қазақ тілінің даму үдерісі айқын көрінеді. Осындай лексика-грамматикалық, рухани сабақтастық бүгінгі қазақ жұртының Алтын Орданың тікелей мұрагері екендігін дәлелдей түседі.

ӘДЕБИЕТ

[1] Назарбаев Н.Ә. Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру / Н.Ә.Назарбаев // Егемен Қазақстан газеті. -2017.-12 сәуір.

[2] Назарбаев Н.Ә. Ұлы даланың жеті қыры / Н.Ә.Назарбаев // Егемен Қазақстан газеті. –2018. - 21 қараша.

[3] Тоқаев Қ.К. Сындарлы қоғамдық диалог-Қазақстанның тұрақтылығы мен өркендеуінің негізі / Қ.К.Тоқаев // Егемен Қазақстан газеті. -2019. - 2 қыркүйек.

[4] Сабыр М.Б. Қыпшақтану: оқу құр. / М.Б.Сабыр.– Алматы: Қазақ университеті, 2019.-256 б.

[5] Сөз атасы.– Алматы.-2015.-430б.

[6] Қайдаров А.Т. Қазақ тілінің өзекті мәселелері / А.Т.Қайдаров. – Алматы:Мектеп, 1998. – 236б.

[7] Севортян Э.В. О некоторых вопросах исторического изучения тюркских языков/ Э.В.Севортян // Труды двадцать пятого международного конгресса востоковедов.-1963.Т.3. М., 1963. –С. 48-53.

[8] Тенишов Э.Р. Место кыпчакского (половецкого, куманского) и печенегского языков среди современных тюркских языков / Э.Р.Тенишев // Известия АН КазССР, серия общественных наук.- 1970. №5. С. 42-52.

[9] Ибатов. А. Қутбтың «Хұсрау уа Шірін» поэмасының сөздігі / А.Ибатов// -Алматы: Жазушы, 1974.–288б.

[10] Сабыр М.Б. Құтыптың Хұсрау мен Шырын поэмасының лексика-грамматикалық сипаты / М.Б.Сабыр.– Алматы: Арыс, 2013. -276 б.

REFERENCES

[1] Nazarbayev, N.A. (April 12,2017). Bolashakka bagdar: rukhani zhangyru [Orientation to the future: spiritual modernization]. Egemen Kazakstan gazeti – Independent Kazakhstannewspaper [in Kazakh].

[2] Nazarbayev, N.A. (November 21, 2018). Uly dalanyn zheti kyry [Seven faces of the Great Steppe]. Egemen Kazakstan gazeti – Independent Kazakhstannewspaper [in Kazakh].

[3] Tokaev, K.K. (September 2, 2019). Syndarly kogamdyk dialog-Kazakhstannyn turaktylygy men orkendeuinin negizi [Constructive public dialogue is the basis of stability and prosperity of Kazakhstan]. Egemen Kazakstan gazeti – Independent Kazakhstannewspaper[in Kazakh].

[4] Sabyr, M.B. (2019). Kypshaktanau [Study of Kipchaks]. Almaty: Kazakh universiteti [in Kazakh].

[5] Soz atasy (2015). [Wordan cestor]– Almaty [in Kazakh].

- [6] Kaidarov, A.T. (1998). Kazakh tilinin ozekti meseleleri [Actual issues of the Kazakh language]. Almaty [in Kazakh].
- [7] Sevortyan, E.V. (1963). Onekotorykh voprosakh istoricheskogo izucheniya turkskikh yazykov [On some issues of the historical study of the Turkic languages]. Trudy dvadtsat' pyatogo mezhdunarodnogo kongressa vostokovedov. Vol. 3, M.[in Russian].
- [8] Tenishov, E.R. (1970). Mestokypchakskogo (polovetskogo, kumanskogo) ipechenegskogo yazykov sredi sovremennykh turkskikh yazykov [The place of the Kypchak (Polovtsian, Cuman) and Pecheneg languages among the present Turkic languages]. Izvestia AN KazSSR, seriya obshestvennykh nauk, 5, 42-52 [in Russian].
- [9] Ibatov, A. (1974). Kutbtyn "Khusrau ua Shirin" poemasynyn sozdigi [Dictionary of Kutb's poem "Khusrau ua Shirin"]. Almaty [in Kazakh].
- [10] Sabyr, M.B. (2013). Kutyptyn Khusrau men Shyrin poemasynyn lexika-grammatikalyk sipaty [Lexical and grammatical features of Kutyp's poem "Khusrau and Shyrin"]. Almaty: Arys [in Kazakh].

Сабыр М.Б., Өзтүрік Г., Ахметов Т.Р., Ералиева А.К.
**НАСЛЕДИЕ ЗОЛОТОЙ ОРДЫ ЯВЛЯЕТСЯ ДУХОВНЫМ ЛЕКСИКО-
ГРАММАТИЧЕСКИМ ИСТОЧНИКОМ КАЗАХСКОГО ЯЗЫКА**

Аннотация. В статье рассматриваются письменные памятники эпохи Золотой Орды, как духовно-культурное наследие. Дается исчерпывающая информация о времени написания, переводе и исследовании. Авторы статьи предлагают вывод, что языком письменных памятников является древний кипчакский язык. Данный вывод доказывается конкретными языковыми фактами. Признавая письменные литературные памятники одним из источников казахского литературного языка, важно изучать лексику, фразеологию, паремиологический фонд как проявление нашего национального культурного познания. В статье авторы обнаружили и показали в пословицах и поговорках схожесть мыслей, сознания и мировоззрения двух эпох. Формирование и развитие пословиц тесно связаны с богатой историей лексического фонда языка, с другой стороны, с историей формирования лексико-грамматической системы. Также в статье показана взаимосвязь мысли, мировоззрения, сознания двух эпох, опираясь на пословицы и поговорки. В статье также широко обсуждается морфология языка письменных памятников, сравнивается с казахским языком и обосновывается процесс развития грамматических показателей.

Теоретически сформулирована невозможность анализа развития и пути формирования морфологической структуры казахского языка без средневековых письменных данных.

Ключевые слова: Золотая Орда; письменные памятники; духовное наследие; морфология; древний кипчакский язык; казахский язык.

Sabyr Murat, Ozturk Guzel, Akhmetov Talgat, Yeralieva Aidana
**THE HERITAGE OF THE GOLDEN HORDE IS A SPIRITUAL, LEXICAL AND GRAMMATIC
SOURCE OF THE KAZAKH LANGUAGE**

Annotation. The article considers written monuments of the Golden Horde epoch as a spiritual and cultural heritage. Comprehensive information on writing time, interpretation and research is provided. The authors of the article suggest that the language of written monuments is the ancient Kipchak language. These findings are proved by language facts. Recognizing written literary monuments as one of the sources of the Kazakh literary language, it is important to research vocabulary, phraseology, paremiological fund as a manifestation of our national cultural knowledge. In the article, the authors discovered and showed in proverbs and sayings the similarity of thoughts, consciousness and worldview of the two eras. The formation and development of proverbs are closely related to the rich history of the lexical fund of the language, on the other hand, with the history of the formation of the lexical and grammatical system. Also the article shows the relationship of thought, worldview, consciousness of two epochs based on proverbs and sayings. The article also widely discusses the morphology of the language of written monuments, compares it with the Kazakh language and substantiates the development of grammatical indicators. The impossibility of analyzing the development and ways of forming the morphological structure of the Kazakh language without medieval written data is theoretically formulated.

Keywords: Golden Horde; written monuments; spiritual heritage; morphology; ancient Kipchak language; Kazakh language.

UDC 811.111'1

IRSTI 14.35.07

DOI 10.37238/1680-0761.2021.82(2).20

TAUBAYEV ZHARAS, MESHITBAYEVA NAZERKE***Al-Farabi Kazakh National University, Kazakhstan, Almaty*****Correspondence:** nazerke.meshitbayeva@gmail.com**E-mail:** certina_swiss@mail.ru, nazerke.meshitbayeva@gmail.com**COGNITIVE AND LINGUO-CULTURAL PECULIARITIES OF EPONYMS**

Annotation. *This research is devoted to the consideration of cognitive and linguo-cultural features of eponymous terms in English terminology. Various processes of terminological formation of professional vocabulary have been studied as well as different kinds of English eponyms have been presented.*

In the practical part, the most productive cognitive models of the studied terms have been analyzed. The article is devoted to the English-language eponyms of the scientific sublanguage, which have not received yet sufficient coverage in terminological research. The authors come to the conclusion that the terms under consideration are distinguished by a significant diversity of onymic components, their motivation is carried out through a combination of encyclopedic knowledge about the phenomenon.

Linguocultural analysis showed that a significant part of the English-language eponymous terms are culturally-specific in relation to the English culture. The analysis of eponymous terms made it possible to identify the main categories of concepts in the nomination of which proper names, characteristic of the studied terminology, participate.

Keywords: *eponyms; linguo-cultural analysis; terminology; semantic meaning; cognitive components.*

Introduction

The evolution of some words in languages of the world are always interesting and entertaining. Especially impressive words connected with real historical events or figures. Some eponyms come from the names of writers, scientists, rich people or entrepreneurs who invented, rebelled, traveled, did charity work. In other words, the people who have not left the public indifferent, and therefore their names became common for some events, places, inventions and etc.

Since the 60-80s of the twentieth century, the lexical unit “eponym” begins to appear in various languages for special purposes, including as a linguistic term. The transfer of stress meant at the same time a change in the meaning of the word. Now the word “eponym” denotes the object to which the personal name has passed - the name of a deity, hero or real person.

Like many terms in various fields of science, the term “eponym” derived from Greek origin. According to the definition given in the Dictionary of Linguistic terms by O.S. Akhmanova the term “eponym” comes from “eponymous” - giving to something someone’s name. The lexical unit “eponym” has two meanings, which correspond to two epochs of its application in the language” [1, p. 113].

According to Blau M. “The first meaning of the word ‘eponym’ dates back to earliest history of mankind” [2, p. 2]. Even in ancient Egypt, cities, tribes, territories were named after a god, kings.

As for the linguo-cultural aspect every eponym has peculiarities for the nation and culture. Among the eponyms, there are names that gave centuries ago the name of geographical objects. Here, we can mention *Athens* - in honor of the ancient Greek goddess Athens and the *Aegean Sea* - in memory of the hero of the epic. From history it is known that in public places there were statues of eponyms. We can say that at one time there was a cult of eponyms (statues of gods, mythical heroes, emperors).

A.V. Superanskaya considered the meaning of the word “eponym”, gives the following definition “the person who gave the name to any object, process; a proper name, which has become a common noun, is becoming obsolete and almost never used in a scientific or common language” [3, p. 52].

In other words, at present time, an eponym is not a personal name that gives a name to an object or process, but the name of the object or process itself.

In this research we try to examine the issues of transitional phenomena between personal nouns and common nouns in English. As A.V. Superanskaya notes, the transition of eponyms into common nouns is characteristic of many well-known names. The language is constantly exchanging between eponyms and common nouns [4, p. 307].

Russian scholars Leichik V.M. and Vasilyeva N.V. stated the fact that a potential transition to common nouns for proper nouns arises in those cases when:

1) the denotation of a name gains sufficient fame among all members of a certain language group who have received a certain minimum of upbringing and education (names of many states and their capitals, largest rivers and mountains, names the most popular political figures and figures of literature and art, of the modern and past era);

2) the name ceases to be associated with one particular denotation and becomes typical of many similar people, settlements, rivers, etc. [7, p.185-188].

Dictionary of Freeman M.S. and New Webster's Dictionary English Language [5, p. 6] have many examples confirming this definition.

If we compare the definitions given above, we can see eponyms are mostly related to personal names, whose names are very important and known among the people of the nation. They are important and carry out some historical and cultural facts through language. Most eponyms are terms, so they are also considered in various studies, dissertations, dictionaries, and etc. But eponyms are far from terms. They are mostly common nouns denoting concrete and abstract concepts. The eponymous terms appear, in most cases, as a result of the assignment of names by an outstanding scientist, inventor, doctor.

Some types of transitions of eponyms related to specific people:

- 1) personal name as a unit of measure: *farad, newton, joule*;
- 2) name of the person + name of the chemical element: *Rutherfordium*;
- 3) face name - programming language: *Facebook*;
- 4) disease name in honour of the name of a person -: *color blindness*;
- 5) geographical name in honour of the name of the person: *Everest, Adelaide, Pennsylvania, Victoria Falls and Lake, Cook Strait*;
- 6) the name of the animal or plant in honour of the name of the person: *guppy, tradescantia, water lily "Victoria"*;
- 7) food by name of the person: *sandwich, charlotte*;
- 8) weapon by the personal name: *shrapnel*;
- 9) thing in honour of the name of the person: *mac, jacket, cardigan, Big Ben, wellington, whatman*;
- 10) clothing style in honour of the name of the person: *raglan*;
- 11) action in honour of the name of the person: *boycott, bully*;
- 12) car make in honour of the name of the person: *Bentley*;
- 13) horse racing honour of the name of the person: *derby*.

Characteristically, among the eponyms containing real anthroponyms, there are many "neutral" ones that do not belong to the languages of science and technology. Words formed from the names of people name basically anything concrete - which is found and used in our life.

It was also noted that most eponyms were formed in non-affix way on behalf of their own name by metonymic transfer (transfer of the name from one object to another). The name of the person passed on to his product, invention, discovery, etc. For example: *chemist Mackintosh - mackintosh cloak*.

We encounter affix formations when new terms and nomenclature words or geographical names are formed from eponyms. Examples are: *Daltonism* disease from the Dalton family name, *Tradescantia* plant from the Tradescant family name, *Pennsylvania* - from the Penn family name.

Research materials and methods

While writing the research paper, different kinds of resources were used as well as the definitions were taken from the dictionaries such as Merriam Webster and Mark Blau's Dictionary and Dictionary of Freeman M.S.

For research paper, data collection is considered as a main part, therefore, in order to submit the data about the language units, we used Mass Collection Method. Furthermore, Diachronic Method also was used in the article, together with Definitional analysis method.

Research results

If we classify eponyms, they can be various according to their sources. There are different types of forming eponyms according to their origin. In the following table there are general types of eponyms:

Table - Classification of eponyms

№	Origin of eponyms	Examples
1	the name of the person as a quality	<i>Hercules</i> (strong character)
2	a thing as the name of the person	<i>Mackintosh</i> (overcoat)
3	the name of the place is a thing	<i>Bordeaux</i> (wine)
4	action as an eponym	<i>Boycott</i> "termination of relations"
5	action as a place name	<i>Panama</i> (deception)
6	unit of measure as an eponym	<i>Ampere</i> (angstrom)
7	location as an eponym	<i>Alaska</i> (Alaska)
8	place as an eponym	<i>Penates</i> (home)

Vakhrameyeva V. V. called eponyms as terms which are associated with a particular word from folklore, literature and phraseological sources. Some of them have completely turned into common nouns, and there are those that have remained in their own names, but have lost the characteristics of this category, being symbols of certain qualities and ideas, *Othello* - symbolizes fidelity, *Cassandra* - a prophet who is not believed, and so on [8, p. 111-116].

In general, eponyms have very unique character for each nation and they reveal the history, culture and development of the country. They connect the language with history and culture and we can reveal the conceptual values of the nation through eponyms.

English language as any other languages, is rich in eponymous terms. If we transform a proper name, change its paradigm to the corresponding other part of speech, we reveal the origin of this term. The expression *Lynch Law* appeared — *Lynch Court* - lynching; the verb to lynch arose from it. It means 'to straighten out by lynching'. Eponyms are an inexhaustible reserve for creating new terms and nomenclature words (mainly from sciences such as geology, botany, and etc.) For example: mineral *jeffersouite* (from the name of the American president T. Jefferson), plants *clarkia* (from the name of captain W. Clark) are cases of a suffix transition. But there are also cases of non-affix transition, in terms and nomenclature word: *cairngorm* is the name of the mineral over the mountains of the same name in Scotland. Eponyms are widespread in scientific terminology, with their help it is possible to clarify more general concepts and provisions. They are included in the terminological phrases: *Van Allen's radiation belts* - radiation belts of the land of Van Allen; *King James Version / Bible* - King James Bible. The most traditional sources for the transition from eponyms to common nouns were Greek and Roman mythologies, the Bible and literature. The myths of ancient Greece and Rome gave us such names as echo, fauna, flora, atlas, Venus, etc. From the Bible, such common names as *Judas*, *Cain*, *Jezebel*, *Jonah* came to us. The contribution of literature and journalism to the creation of names that later became common nouns is enormous: *Cinderella*, *Bluebeard-Blue Beard*, *Friday- Pyatnitsa*, *Faithful Servant*, *Casanova- hangman*.

In the English-Russian explanatory dictionary of genetic terms, we came across the following definition: a term or concept formed (at least partially) by a proper name (surname or geographical name) - for example, the *Balbani chromosome* (6). So, we can conclude that in other dictionaries we will find a definition that is similar in meaning, that the eponym is a word or expression formed on behalf of its own.

The largest number of eponyms are scientific and technical fields: biology (*kaloplaka*); physics (*Heger-Mueller counter*); chemistry (*javelin water*); mathematics (*Cartesian sheet*); linguistics (*Sepir-Whorf hypothesis*); chess (*Sicilian defense*) and etc. Eponymous words are also common, not the names of people or geographical objects, but the secondary names of singular concepts named after people or objects (*the city of Washington*, *the selenonym Copernicus*). Eponyms also appear in geography, economics, physics, astronomy and religion. In the texts eponyms live a diverse life.

They can be used independently when the semantics are beyond doubt, and combine with lexical units of other classes. V.A. Tatarinov modified the definition, he understands terms as different types of eponyms

(author's terms, personals, eponymous terms, and etc.) that perform temporal-local, personifying functions, for example: *Sargasso Sea*, *Black Sea dolphin* [9, p. 147].

The most famous and studied subclass of eponyms was the eponymous terms of medicine and anatomy. This is due to the fact that users of special vocabulary are interested in knowing who discovered and studied, first cured human diseases, for example: *Alzheimer's disease*, *Parkinson's disease*, *Down syndrome*. If we consider eponyms from a linguistic point of view, then we can construct their classification in a formal plan. The simplest case is the equality of eponym and onym in the names of physical and mathematical quantities: ohm, gauss, pendant. Secondary eponyms in geography and astronomy: the city of *Korolev*, the planet *Jupiter*. Compound words are created in scientific terminology, For example, in physics, *Fourier analysis*. Creating phrases is a typical way for the English language. Among eponyms, a significant place is occupied by combinations of a noun and an adjective, where it acts as an adjective or as a noun. For example, a historically possessive adjective: *Abelian group*, *Euclidean geometry*.

In the modern era, preference is given to possessive adjectives (litmus test). Adjective + noun combinations in the field of eponyms are many (*Oxford university*, *Ohm's law*).

Even more eponyms in combination noun + noun: *Galileo telescope*, *Kriegi reaction*, *Franz-Keldysh effect*.

There are also cases when the terminological part is represented by the general scientific terms, or when it is a highly specialized term corresponding to the field of knowledge, for example: *the Delphi method*, *Ohm's law* - the first word is general scientific.

There is such a structure when the phrase is used with a preposition. It is found in the fields of knowledge, as well as activities (the definition of metal according to Shore, the chemical term purification according to the method of *Edelyan*), less often used with a preposition on.

Studying this problem, we noted that English is rich in neoplasms from eponyms. For example: *abigail–maid* (on behalf of Abigail); *andrew* - servant, valet (on behalf of Andrew); *Benjamin* - the youngest son, beloved child, nothing more than a diminutive form of the name Jock, common among Scots, etc.

Characteristically, among the eponyms containing real anthroponymy. There are many “neutral” ones that do not belong to the languages of science and technology. Words formed from the names of people name basically anything concrete which is found and used in our life.

While becoming a common noun, a personal proper noun can cease to be a noun and go to another part of speech. For example: *toboycott* - the verb “boycott” is formed from the surname *Boycott*. The word ‘*boycott*’ (and the phenomenon itself) is directly related to the retired captain of the British army, Charles Cunningham *Boycott*. In 1880, when *Boycott* was the manager of an estate in Ireland, he incurred the wrath of the estate workers by refusing to increase their wages. The resentment of local residents against the visiting manager was so strong that they simply stopped talking to him - and this turned out to be the first *boycott* in history.

In addition, we noted that eponyms, historically going back to the name of a certain person, are widely used as part of phraseological units (idioms). For example: before you can say *Jack Robinson*– immediately, instantly. *Jack Robinson* (1727–1802) was the Junior Secretary of the Treasury from 1770 to 1782 and regularly acted as parliamentary organizer (whip), responsible for elections and party oversight. Apparently, *Jack* was really a master at quickly and easily solving problems, since his name has entered the idiom and has not been lost for more than two centuries.

For example: *Bloody Mary* - *Queen Mary Tudor* was nicknamed. The nickname was given to her by the Protestants, whom she cruelly pursued. In colloquial speech, this phraseology is used in a completely different meaning: *Bloody Mary* is a cocktail of vodka and tomato juice with ice. Due to the red color and its strong, “wallowing” action, the drink received such an expressive name, which was the result of a metaphorical rethinking of phraseology.

Another example: *Joe Miller* - an old joke, battered pungency (in honour of the name of the person who published the first collection of jokes and jokes); *Hobson's choice* is a forced choice (*Hobson* is the name of the real owner of the stable who did not give his clients the right to choose a horse).

Examples of the use of eponyms in scientific terminology: *Newton's law* of gravitation - *Newton's law of gravity*; *joule*; *Ada* is a programming language.

We can give examples of the use of personal names of their own in phrases related to other areas of human culture: literature - *King James Version / Bible* “*The Bible of King James*”; *Tourism* - *Cook's Tour* *Cook Travel Bureau*; *to sports* – *the Thomas Cup* “*Thomas Cup*” (named for the 1st IBF President, Englishman *George Thomas*).

Considering the process of the formation of eponyms in a historical perspective, we noticed that this phenomenon, found at different stages of the development of the language (in the 16th century and earlier), is most fully manifested in the 19th century. It also retains its activity and relevance at present time.

The English language, existing in society, cannot but depend on the conditions of existence of this society, on people who speak this language, on the corresponding culture. In turn, culture also experiences the opposite effect. It can be expressed, in particular, in enriching the vocabulary of the language.

Exploring the new vocabulary of modern English, we can note the growth of family names of their own. For example: *MacBride principles* - a code of principles for personnel policies for foreign firms operating in Northern Ireland - named after its creator *Sean MacBride*.

The name of the British Prime Minister, Tony Blair, served as the basis for the eponymous neologisms: *Blairism* is the economic and political program that he implements. *Blairist*, *Blairite*, *Blairification*.

In the early 90s, the use of the new to Bork verb was recorded - to stir, to resist the election of someone by organizing a campaign of widespread public criticism (on behalf of Judge *Robert Bork*, known for his extremist views). An attempt by President R. Reagan to nominate *R. Bork* to the US Supreme Court crashed as a result of mass criticism of the latter in the press.

From the foregoing, we can draw the following summaries:

1) many personal eponyms have replenished the category of household names in the process of historical development. This trend is observed at present.

2) words that have passed from personal eponyms to the category of household names are very diverse in English. By their meaning, they can refer to common vocabulary, as well as being the basis for terminological vocabulary.

3) the basis for the transition of personal names to common nouns is such methods of rethinking as metonymy, metaphor.

Conclusion

So, in the article, we examined eponyms and common nouns from cultural and conceptual points of views. Eponyms are the subject of study of the linguistic discipline of onomastics. Eponyms can occur in any field or field of knowledge. The eponymous terms are considered by various linguistic scholars who each year deepen and expand this concept. The insufficient number of eponym dictionaries to a large extent allows researchers a wide field of activity.

The analysis of eponyms of British origin proposed in the work is not exhaustive. In one work it is not possible to cover all the features of eponyms, however, the main patterns in the course of the work were identified.

In the course of the study, we came to the conclusion that the transition to common names is potentially common to all well-known names.

Words that have passed from personal eponyms to the category of household names are very diverse in English. By their meaning, they can refer to common vocabulary, as well as being the basis for terminological vocabulary.

The study of eponyms is of interest not only from a purely linguistic point of view, but, as the material studied shows, allows us to identify the numerous historical and cultural ties that are present in the English language.

The problem of eponyms is very important to be studied, as the learners of English usually find them difficult to study. Through eponyms we can teach the history, culture and conceptual values of language which leads to learn the intercultural values of target language. Despite the specificity and significance of this category of vocabulary for students of English, not enough attention is paid to it in theoretical and practical courses of the language. Both the materials of the work and the compiled dictionary can be used in elective classes in the English language as additional material for teachers and students of not only university students, but also students of colleges, lyceums, gymnasiums and all who study English independently.

REFERENCES

[1] Ahmanova, O.S. (1966). Slovar' lingvisticheskikh terminov [The dictionary of linguistic terms]. Moskva: Izd. Sovetskaja jenciklopedija [in Russian].

[2] Blau, M. (2003). Ot dobermana do huligana. Iz imen sobstvennyh v naricatel'nye [From doberman to bully. From proper names to common nouns]. AST: Astrel [in Russian].

- [3] Superanskaja, A.V. (1993). Obshaja terminologija. Terminologicheskaja dejatel'nost' [The general terminology. The terminological activity]. Moskva: Izd-vo URSS [in Russian].
- [4] Superanskaja, A.V. (1973). Obshaja teorija imeni sobstvennogo [The general theory of the proper name]. M.: Nauka [in Russian].
- [5] Freeman, M.S. (2000). A New Dictionary of Eponyms. Oxford University Press.
- [6] New Webster's Dictionary English Language (Deluxe Encyclopedic ed.). (1986). Lexicon Publication, Inc.
- [7] Vasil'eva, N.V. (1997). Terminologicheskaja onomastika [Terminological onomastics]. Terminovedenie, 1-3 [in Russian].
- [8] Vahrameeva, V.V. (2003). Jeponimnye terminy v anglijskih pod#jazykah nauki i tehniki [Eponymous terms in English sublanguages of science and technology]. Candidate's thesis. Omsk [in Russian].
- [9] Tatarinov, V.A. (1994). Istorija otechestvennogo terminovedenija [The history of the native terminology]. Moskva: Mosk. Licej [in Russian].

Таубаев Ж.Т., Мешимбаева Н.И.

ЭПОНИМДЕРДІҢ ТАНЫМДЫҚ ЖӘНЕ ЛИНГВОМӘДЕНИ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Аңдатпа. Берілген мақала ағылшын тіліндегі эпонимдік терминдердің танымдық және лингвомәдени ерекшеліктерін қарастырады. Ағылшын тіліндегі терминдік эпонимдерге талдау жасалды. Эпонимдердің лексикалық және терминологиялық қалыптасуының әр түрлі үдерістері процестері зерттелді, сонымен қатар ағылшын тіліндегі эпонимдерінің түрлері ұсынылды.

Эпонимдік терминдерді талдау терминологияға қатысты тұжырымдамалардың негізгі категорияларын анықтауға мүмкіндік берді. Негізгі талдау бөлімінде термин эпонимдердің ең өнімді танымдық модельдері талданды. Авторлар эпонимдік терминдердің онимдік компоненттерінің маңызды әртүрлілін анықтады.

Лингвистикалық және лингво-мәдени талдау ағылшын тіліндегі эпонимдік терминдердің едәуір бөлігі ағылшын және американ мәдениетіне қатысты екендігін көрсетті. Эпонимдік терминдерді талдау мақаланың негізгі нысаны болып табылатын терминологияға қатысты тұжырымдамалардың негізгі категорияларын анықтауға мүмкіндік берді.

Кілт сөздер: эпонимдер; лингвомәдени талдау; терминология; семантикалық мағынасы; танымдық компоненттер.

Таубаев Ж.Т., Мешимбаева Н.И.

КОГНИТИВНЫЕ И ЛИНГВОКУЛЬТОРОЛОГИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ ЭПОНИМОВ

Аннотация. В статье рассматриваются когнитивные и лингвокультурологические особенности терминов-эпонимов в английской терминологии. Были изучены различные процессы терминологического формирования профессионального словарного запаса, а также представлены различные виды английских эпонимов.

В практической части были проанализированы наиболее продуктивные когнитивные модели изучаемых терминов. Статья посвящена англоязычным терминам-эпонимам научного подъязыка, не получившим еще достаточного освещения в терминологических исследованиях. Авторы приходят к заключению, что рассматриваемые термины отличаются значительной разноплановостью онимических компонентов, их мотивированность осуществляется за счет комбинации энциклопедических знаний о феномене.

Лингвокультурный анализ показал, что значительная часть англоязычных терминов-эпонимов культуроспецифична по отношению к английской культуре. Проведённый анализ эпонимных терминов позволил выявить основные категории понятий, в номинации которых участвуют имена собственные, характерные для изучаемой терминологии.

Ключевые слова: эпонимы; лингвокультурологический анализ; терминология; семантическое значение; когнитивные компоненты.

UDC 378:811.111

IRSTI 14.35.07

DOI 10.37238/1680-0761.2021.82(2).21

TAUBAYEV ZHARAS, TURGUNOVA ASSYL***Al-Farabi Kazakh National University, Kazakhstan, Almaty*****Correspondence:** ms.assyl93@mail.ru**E-mail:** certina_swiss@mail.ru, ms.assyl93@mail.ru**FUNCTIONS OF POLITICAL TEXTS IN THE FORMATION OF POLITICAL CULTURE
OF STUDENTS**

***Annotation.** This research is devoted to the consideration of political texts' functions in the formation of political culture of students. The article considers the way students' political culture formation is being achieved by means of political texts' functions namely informative, persuasive and ideological.*

The proper evolution of students' political culture is vital due to the importance of general cultural training alongside with the professional skills of the future specialists. Each function of political text and its ways of affecting as socio-political educational range, values, skills and responsibilities have been analyzed. The informative function was examined first and revealed the growth of political culture components as political consciousness and accumulative knowledge. The next investigations based on persuasive function showed up the progress of their problem-solving skills, values, political correctness and right ideology.

The informative and persuasive functions of political texts have been emphasized to a greater extent since the information and persuasion are the leading aims of any political text. It was concluded that informative and persuasive functions of political text contribute mostly to the growth of students' political culture which turn to prompt the mobilization function.

Keywords: political texts; functions of political texts; political culture of students.

Introduction

Nowadays higher education system focuses on the development of the professional skills as well as general cultural training of the future specialists. In other words, the formation of the human and citizen who is integrated in national and world culture. Such civil qualities are determined by legal, moral and political levels of the development of the country.

Political education is one of the ways of developing civic consciousness, political culture of youth and their modern socialization. Political knowledge and culture are needed for every young mind no matter what his vocational training is as it helps them navigate themselves through difficult political problems, competently align relationship with the government and to exercise effective control over it. The future of our society will largely rely on the authority which will be chosen by this young generation, how deliberately and responsibly they will be making choices, how they would defend and uphold their rights and realize their interests with the help of representative institutes.

Modern society is interested in the high political culture of the young citizens as it shields from political radicalism and extremism, serves as premise for stability, has an impact on democracy's nature and its degree of development and civil society.

As stated by T.E. Klimova, S.N. Chernov and D.A. Saveliyev the political culture of students can be considered as integrative character which reflects students' political education degree and acquisition of political participation and civic engagement experience. Such civic behavior tends to appear within students' conscious and present interest to socio-political processes and events as well as their need for political knowledge renewal, self-analysis of socio-political affairs and individual decision making. In addition, students' commitment in solving efficiently the existing political problems, conscious and active involvement in socio-political life of society are also viewed to be political culture of youth [1, p. 68].

Political culture as integrative character has complicated substantive structure which includes cognitive, motivational and conative components in accordance with Chernov's statement. He believes that through development of mentioned components is clearly visible the result and process of students' political

culture formation. For instance, cognitive component which implements informative and orientational functions consists of political education range. The evolution of motivational component which performs meaning-making and stimulating functions represents students' socio-political focus, their integrating system of value orientations, motives, interests and need which adjusts their socio-political behavior and performance. Conative component which carries out translational, regulative and creative functions encompasses a set of qualities as political responsibility, civic behavioral tolerance and more [2, p. 10]. Consequently, the integrative character of political culture of students let us assume that political texts' functions have corresponding characteristics in forging and actualization of political culture.

According to A.G. Altunyan political texts are "texts that cover political problems and addressed to the mass audience" [3, p. 11]. The topic of political texts includes the structure of the state and society, the relationship between citizens and government, relations of other nations between themselves and more. Researchers of political discourse indicate that substantive sign of this discourse is that it has reflection of one or another political unions' activities as political parties, public institutions, public authorities, party leaders and political militants. Such effort is focused on influencing political situation through promotion of any specific ideas [4, p. 89]. Generally, political texts are written to affect the certain political issues, distribution of power, the public opinion regarding certain issues, events, people.

A.G. Altunyan concludes that: "the main functions of political texts are persuasion and mobilization" [3, p. 20]. We totally agree with the statement of the scientist and wish to mention informative function of political text. We believe that these three main functions of political texts contribute to the development of learners' political culture components as cognitive, motivational and conative.

Research materials and methods

The theoretical basis for this study was the general theoretical and methodological provisions of political texts, discourse, linguistics and language which were reflected in the scientific works of A.G. Altunyan, A.P. Chudinov, T.A. Van Dijk, C.A. Craesser, A.M. Gernsbacher, S.G. Ter-Minasova et al. The certain ways of students' political culture formation were studied in the works of S.N. Chernov, T.E. Klimova and D.A. Saveliev. Research methods applied in the given article had been comprehensive, interdependent and adapted. Theoretical methods as general and methodological analysis helped us to focus deeply on the main functions of political texts. Provided examples were taken from the magazines "The Nation" and "Foreign Affairs" as well as from the news and historical websites.

Research results

To begin with, informative function of political texts aims to inform readers about actual political life. The writer usually introduces a problem, shares points of view regarding controversial issues and offers solutions to the problems. Information is essential for political texts, since information is the aim of any political text. This is due to the fact that people in the majority cases do not come directly into contact with the world of politics. Their knowledge base about politics is based not on their own political experience but predominantly on the "verbal" images given by political writers. These reports can consist of information dissemination, agenda setting or projection to future and past and appear in different forms like description, view, comparison, generalization and conclusion.

Authors of political texts can't just limit the political text to a simple narration. Report about any incident in the form of information will not be assimilated by readers. They will not know how to get near to it. That is why readers are needed not only in narration of the occasion but also in explanation of its context and what kind of place takes the reader in it. In particular, how the reader can address themselves towards the new matter. Then, and only then the readers can match the appraisal of the writer with the occurrence and their own experience in order to be able to comprehend the latest happening. So political texts in this regard will give better insights into social life and legitimacy of political life that will be keeping in mind of students the more they read political texts.

To give a clear example of informative function of political texts, let us take a look at an article excerpt that appeared in the "The Nation" magazine. The article is called "Diplomacy First?" written by William D. Hartung. "*Biden's most encouraging specific announcement was his pledge to end "all American support for offensive operations in the war in Yemen, including relevant arms sales."* Biden also announced the appointment of a special envoy, Timothy Lenderking, to lead US efforts in pressing for an end to that war. Such efforts are long overdue: Nearly 250,000 people have died in Yemen since the war began, according to a December 2020 United Nations report. Millions of Yemenis are on the brink of famine, and the country is uniquely vulnerable to diseases like cholera and Covid-19 because of the destruction of much

of its health care infrastructure and the lack of access to clean water and life-saving medicines”[5, p. 5]. In the article the writer informs its readers about Joe Biden’s first foreign policy address of his presidency. The first sentence of the excerpt particularly contains the main news. As a result, readers can learn that Joe Biden asserted that USA would close down their backing operations in Yemen. The further sentences of excerpt constitute a gradual disclosure of the news as messages of its details, opinions and estimation. Thus, readers can find out about the series of steps Joe Biden has taken to implement his pledge as his meeting with Timothy Lenderking and more. Moreover, the writer supports his article with some old and new data, severe outcomes of this occurrence and some suggestions for improvement in order to give readers a whole picture of this situation in Yemen and USA’s militarized approach to foreign affairs.

Nevertheless, without theoretical knowledge the current information can’t provide us with credible and insightful picture of political life, processes and events. On the other hand, theoretical knowledge without current information is useless too. These processes are interconnected and develop political consciousness and thinking. Consequently, the first step in the formation of political culture needs to be on the base of deep political knowledge, since the political science is an achievement of the world civilization. History books and encyclopedia of political science, political science textbooks and lectures comprises substantive knowledge, history and structure of the state and society, gained experience from previous years and more. Moreover, data and facts that reflect the essence of political reality, its tendencies to change and main features support the growth of cumulative knowledge. Such layers of theoretical knowledge need to be assimilated and accumulated in the conscious of young generation. This kind of layered learning would help in developing useful aggregations and abstractions as well as new basement which are greatly favorable for further intellectual development of learners.

Mentioned by I. Kant, the human being is not a passive recipient of information. Moreover, a person actively perceives the given information, attaches it to the previous awareness and transforms it by creating the new knowledge [6, p. 74]. According to this statement it can be concluded that by reading frequently political texts young people will accumulate knowledge and abilities as they act as building blocks for subsequent cognitive development. In other words, reading political texts would contribute in the gradual development of youth’s knowledge and skills that would be improving over time. The key benefit of cumulative learning is that it unites the obtained knowledge and experience and helps to reproduce them in certain situations by exchange of preceding and new information.

A. Craesser, M.A. Gernsbacher and S.R. Goldman also described how mental processes build cognitive representations. Such cognitive processes involve as accessing words, activating ideas in long-term memory, comparing the existing notions that are available in memory and construct structures by rebuilding, combining, adding and erasing the information [7, p. 293].

The most efficient means of continuity and broadcasting of political knowledge is the political consciousness which serve as information system. This information system integrates, systemizes and models within itself code of conduct, values and criteria of socio-political relationships. Correspondingly political consciousness of the rising generation would help them to be fully involved in the life of society, seek for the awareness of their own political rights, political and control system. The more they read political texts the higher will be their level of interest to political events. For instance, they will know well political party of our country, essence of their programs and build a positive evaluation of them.

Followed by informative function let us consider the persuasive function of the political texts. In some literatures we can encounter terms as “vocative”, “voluntative”, “invocational and incentive” and all of them express the same idea of the implementation of will, intentions of the authors and their impact to addressee. There might be different intentions of the author that can cause the following actions: the urge to an action or answer to the question, prohibiting an action or information that is intended to modify addressee’s thoughts and purpose. Thus, authors of political texts define political occasions, note its positive and negative sides, describe what kind of place takes the common people in it and usually offer possible solutions. We understand that while reading political texts students will become more knowledgeable about their rights, responsibilities and potential resolutions of certain occasions. Moreover, they would profoundly understand the roots of these social happenings and think more broadly. We can clearly see that persuasive function of political texts could lead to the growth of *problem-solving skills of learners*. Authors of political text do research sometimes and can describe similar occasions that have been resolved in the past as well. Appropriately, students will grasp given information, have a better understanding of certain cases, the nature of it and how to tackle them. It will lead learners to identify and define some political cases, brainstorm

viable solutions of it, create some contingency plans and implement chosen solutions in a deliberate way in the future. Then observe the results of the decision and think if further actions need to be taken.

“Still, given the blood-drenched course of politics since the start of the modern international system in the sixteenth century, the absence of war among great powers since 1945 is striking. That does not mean, however, that these kinds of conflicts are of the table. In fact, despite attempts by academics and politicians to write off great-power war as a real threat, the conditions that make it possible still exist. Tensions persist among today’s great powers—above all the United States and China—and any number of flash points could trigger a conflict between them. These two countries are on a collision course fueled by the dynamics of a power transition and their competition for status and prestige, and without a change in direction, war between them in the coming decades is not only possible but probable” [8, p. 42].

The provided illustration is taken from the “Foreign Affairs” magazine which is one of the leading magazines dedicated for in-depth analysis and debate of foreign policy, geopolitics and global affairs of USA. The article is named “The Return of the Great-Power War” which was written by Christopher Layne. The article highlights foreign political affairs and is oriented towards ordinary readers. In the given passage above the features of persuasive function of political texts are expressed vividly. The writer pays readers’ attention to the high possibility of war in the future despite the absence of a great war since 1945 and friendly humane relations among many world countries. What is more, the author insists in particular that war can happen between two great powers of present days, namely the USA and China and he also provides clear grounds for the existing threat. Thus, many similar political texts represent a complex of functional-pragmatical structure which consists of communicative, informative and persuasive instrumental aspects. It is not only a conduit for information but also a dialogue which is aimed at the human exposure. As a consequence, considering the given passage as the whole system, we need to note its self-sufficiency and openness. These features allow political texts to adjust to the worldview of the addressees, particularly while taking into account their background knowledge, the level of competence, erudition and much more. The illustrated passage reflects the dialogue of the author with readers purpose of which is the reassurance of power war risk.

Political texts of a large volume maintain details and other related data as we have observed. That is why, Van Dijk Teun A. affirms not coincidentally that provision of the significant information at the beginning of the report and its further revelation are the indispensable conditions of creating news text [9, p. 17], which is the text of a political character in our case.

N. Mechkovskaya called the persuasive function as regulative function and wished to highlight the role of the language towards addressee’s behavioral regulation [10, p. 207]. V. Borbotko segregates inspiration among other functions of speech regulations. He notes that inspiration creates favorable conditions for speech route in relation to addressee’s performance. In this case the activities of the addressees are not intruded but achieved by reporting them the corresponding disposition which later on creates the base of motive and course of action development [11, p. 39]. We assume that the inspiration is particularly efficient in the purpose of ideological and value-oriented impact. For instance, an inspiration for positive attitude to Kazakhstani state authorities as public center of rule and subordination. It is therefore very important to raise in young generation the overall positive appraisal of national government and the sense of pride for political institutes of our own nation. As a result, such positive inspiration and political awareness can elevate the level of integrity and organization of the society.

In line with A. Altunyan’s formulation, political texts that formulate and resolve political problems always contain some form of understanding of reality and its comprehension. Underlining some kind of problem as significant, suggesting ways of solving them, as well as any attempt of estimation and purposeful endeavor in political and social reality imply the awareness of how this world is organized and what kind of patterns operates in it. It is feasible only within the range of the structured world, in other words in the world which is meaningful and conceived [3, p. 63-65]. Consequently, any description and ways of addressing political problems potentially carry with itself norms, stereotypes and patterns of political values of that society. The personality is formed by embracing a certain part of the experience which was accumulated within the political culture of the society and group. In other words, political texts carry with itself historical, national and social content patterned political values. Consequently, young people’s evaluation and performance need to be based on the political experience of the previous generation and reproduction of those in the current course of life.

Experience of the previous generation holds within itself spiritual culture details of that nation like values and guidelines. Kazakhstan is well known for being hospitable country that became a home for more than 130 nationalities. People in Kazakhstan had been practicing friendliness and willingness to help other nationalities, respect of other people's opinion, tolerance, empathy, willingness to engage in a dialogue and readiness to compromise for centuries. Tolerance is an active moral and ethical position which manifests itself as respect, acceptance and proper understanding of the rich diversity culture of our country, forms of expression and manners of expressing people's own identity. Tolerance is the harmony in diversity, which provides the ability of social development for every citizen of Kazakhstan without any discrimination. Tolerance is nowadays the moral duty as well as political and legal need. In this manner while educating young minds we have to show the diversity of existing opinions, views, standpoints, theories about critical issues of social life. We assume that this is the only way to form youth's tolerance, respect one's opinion, readiness to compromise and willingness to engage in a dialogue.

Tolerance can be implemented through cultural and behavioral tendency named political correctness. As determined by S.G. Ter-Minasova political correctness of a language is expressed through aspiration of finding new means of linguistic expression as a substitute for the ones that injure feelings and damage dignity of an individual, infringe his/her human rights by tactlessness or straightness in regard to their race and gender, age, state of health, social status, appearance and so on [12, p. 216]. Political correctness is an instrument of intercultural communication which allows to prevent a conflict and to cooperate effectively within that society. Thereby, students are needed in the learning and training of skills and competences of adequate use of language in particular situations.

Positive aspiration of respecting other people's feelings and dignity, diligence to save them from unpleasant feelings and resentment expressed by speech lie at the heart of political correctness. Considerate attitude towards people who experience difficulties has resulted in the following word transformations that have negative connotation:

invalid – person with disability (мүгедек – мүмкіндігі шектеулі адам);

retarded children – children with intellectual disability (ақыл-есі кем балалар – оқу қиындықтары бар балалар, ерекше білім алуға қажеттілігі бар балалар).

The examples given above are applied not only for English and Kazakh language but for many other languages as well. Terminology changes from time to time and downgrading of some terms happens occasionally. Words as “*invalid*” and “*retarded*” are proof of this phenomenon and they can no longer be used to reflect respect. Being referred to as “*invalid*” or “*retarded*” is likely to make those people feel that they have challenges that cannot be overcome and implicit that they are in need of repair. Reading political texts, noticing the use of written terms and referrals and learning its proper meanings behind it will let students become aware of tolerant and proper use of speech. As we can learn from given examples is that referring to people by their impairment isn't bearable anymore. Appropriate terminology emphasizes the person first, then their impairment if it is relevant in that situation. Nowadays not labeling but describing people is welcomed. It is tolerable to say “*person with disability*” as opposed to “*invalid*” or “*disabled person*”. It is tolerable to say “*children with intellectual disability*” as opposed to “*retarded children*” [13].

Let us consider words that has been coined in Kazakh language as a matter of political correctness as well. For instance, the word “*оралман*” has been substituted by the word “*қандас*”. This change was due to the fact that the word “*оралман*” makes ethnic Kazakh people who moved to Kazakhstan feel themselves as foreigners even though they mostly speak Kazakh and share one culture and history. Besides, some people assume that the word “*оралман*” might be interpreted as “*оралма*” which means “*do not come back*” and they identify it as a bad luck. As a result, to avoid this kind of misunderstanding the president of Kazakhstan Kasym-Zhomart Tokayev made an order for replacement of the term “*оралман*” by “*қандас*” [14]. Precisely, the word “*қандас*” means relatives who share the same blood and same ancestors. This word conveys close family ties and was positively welcomed by public.

Political correctness for sure would help learners to construct more tolerant society that lives in accordance with its democratic principles and values. It should be noted too that political correctness is a constituent component of communicative aspect of socio-cultural competence. The language change is the first and substantive stage of societal transformation on account of the language being the essential instrument of communication and means of expressing humane attitude to one or another individual and group of individuals.

Alongside with national values and guidelines, we wanted to mention and highlight the role of ideological function of political text in the process of teaching young generation. As it is characterized above, political texts that picture political problems and its course of action contain within itself the ideology of the author as well. Scientist Van Dijk Teun A. defines that ideologies are system of beliefs shared by members of a social group. These members of a social group share beliefs, attitudes, knowledge [15, p. 209]. Additionally, this set of beliefs usually influence the way people behave. There are many ideologies or system of ideas that attempt to explain the course of the world. For instance, religious, educative, humanistic, marketable ideologies and more. Every ideology aspires to explain the whole world, judge any socio-political phenomenon from rights and morality to politics and entrepreneurship as reported by A. Altunyan. On the basis of certain valuation and logical procedures the author responds to the following questions: is the phenomenon good or bad, how should it be understood and how it is connected with social, political and other phenomenon as well as rules and standards [3, p. 64].

However, not all ideologies could fit to the life of our society and lead to better changes. Regarding to this point we can refer to the ideologies given by remarkable people. For instance, the ideologies presented by 32nd president of the USA Franklin Roosevelt is the national treasure full of wisdom and knowledge. The multifaceted genius Franklin Roosevelt has made considerable progress in the social, economic, political, spiritual and military areas of the life of society in the USA. His presidency, which lasted for more than a decade can be rightfully considered as indication of an individual presenting attributes of creative dedication, political commitment and statesman's talent who was able to radically change a desperate situation [16, p. 63]. While reading political texts including his address, students can absorb his wisdom ideas and develop actively their mindset. He distinguished himself as a great executive and set an example of a sincere patriot. Franklin was keenly aware of his colossal responsibility to country which was in a critical condition. It's worth noting that he chose properly the strategic performance objectives and effectively commanded his enormous authority. These strategic objectives as indicated in the outcomes may be regarded as an enduring source of guidance for youth on the grounds that there is still work to be done in this modern age to provide equal rights to the world citizens to our mind. His clear sense of reality enabled him to make politically responsible decisions that led him to create an international security system which provided a peace on a global scale for decades to come. "Four Freedoms" speech of Franklin Roosevelt can be considered as a great example of this contribution. His speech about "Four Freedoms" comprises the following text:

"In the future days, which we seek to make secure, we look forward to a world founded upon four essential human freedoms.

The first is freedom of speech and expression-everywhere in the world.

The second is freedom of every person to worship God in his own way-everywhere in the world.

The third is freedom from want-which, translated into world terms, means economic understandings which will secure to every nation a healthy peacetime life for its inhabitants-everywhere in the world.

The fourth is freedom from fear-which, translated into world terms, means a worldwide reduction of armaments to such a point and in such a thorough fashion that no nation will be in a position to commit an act of physical aggression against any neighbor-anywhere in the world"[17].

Roosevelt pursued the right ideologies and insisted that the world prevailed by peace, safety and world democracy where every single person has the fundamental human rights would become a blessing not only for American people, but people all over the world. He sincerely hoped that these freedoms are worth fighting for. Such fundamental heritage and his personality not only can, but ought to be scrutinized by students. This heritage is essential to study since we live in an unstable and contradictory world. Despite the fact that Franklin wasn't alive at the time of signing the Universal Declaration of Human Rights and Freedom, we don't doubt that people recalled his principles outlined in his "Four Freedoms" speech while they were working on declaration. Consequently, students can learn a lot from Fr. Roosevelt's writings and adopt his moral and ethical attitude to themselves. There is no doubt, while reading and learning Franklin's discourse, students can espouse his ideology, views and ideas which can bring great and fruitful changes to the well-being of our country and world in general.

The third main function of political text is mobilization is manifested through political behavior of learners. We suppose that this function of political text can be accomplished successfully when students improve competently their political awareness, consciousness, information-analytical and problem-solving skills, gained national values, norms, guidelines to arrange clearly their political responsibility for successful implementation in definite occasions. In our humble opinion, political culture doesn't include within itself

the political behavior but is being implemented by it. Political behavior of students can be carried out for example by being them tolerant, ready to compromise and engage in a dialogue for the prosperity of our country. In addition to this, we would like to mention that political behavior's formation isn't determined by the criteria of regular participation in the politics but by the opportunity and willingness to participate in politics in a civilized manner as needed.

Conclusion

To conclude, political culture is an integral part of general culture of humankind. As described above, we can clearly see that functions of political texts can comprehensively develop political culture of students. The main functions of political texts, namely informative and persuasive functions develop political consciousness and help students absorb in themselves the elements of spiritual culture of their country which reflects the combination of political orientations, ideologies, values and norms. Informative function of political texts is reflected in the formation of cognitive elements as political awareness, consciousness, cumulative knowledge, considerable interest to the life of society and more. Persuasive function carries with itself political authors' views, ideologies, language use and helps to construct youth's own points of view, problem solving and analytical skills. In this regard, we wish to highlight that it is crucial to choose appropriate authors works to familiarize students with. The last but not least, the third main function of political texts mobilization is a great tool for implementing political behavior in our humble opinion.

REFERENCES

- [1] Chernov, S.N., Klimova, T.E. & Savel'ev, D.A. (2010). Konstruktivistskij podhod kak metodiko-tehnologicheskaja osnova formirovanija politicheskoy kul'tury studentov [Constructivist approach as a methodological and technological basis for the formation of students' political culture]. Vestnik Juzhno-Ural'skogo gosudarstvennogo gumanitarno-pedagogicheskogo universiteta – Bulletin of the South Ural State Humanitarian Pedagogical University, 12, 66-74 [in Russian].
- [2] Chernov, S.N. (2011). Formirovanie politicheskoy kul'tury studentov vuza na osnove konstruktivistskogo podhoda [Formation of political culture of university students on the basis of a constructivist approach]. Extended abstract of candidate's thesis. Magnitogorsk [in Russian].
- [3] Altunjan, A.G. (2006). Analiz politicheskikh tekstov [The analysis of political texts]. Moskva: Logos [in Russian].
- [4] Chudinov, A.P. (2006). Politicheskaja lingvistika [Political linguistics]. Moskva: Flinta; Nauka [in Russian].
- [5] Hartung, W.D. (2021). Diplomacy first?. The Nation, Vol.315, № 5. March 8/15.
- [6] Robinson, D., & Groves, J. (2018). Filosofija v komiksah [Philosophy in comics]. Moskva: BOMBORA [in Russian].
- [7] Craesser, C.A., Gernsbacher, A.M., & Goldman, R.S. (1997). Discourse as structure and process. Discourse Studies: A Multidisciplinary Introduction Volume 1 edited by Teun A. van Dijk. London: SAGE Publications.
- [8] Layne, C. (2020). The Return of the War. Coming Storms. Foreign Affairs, V.99, №6. Nov./Dec.
- [9] Van Dijk, T.A. (1989). Jazyk. Poznanie. Kommunikacija [Language. Cognition. Communication]. Moskva: Nauka [in Russian].
- [10] Mechkovskaja, N.B. (1996). Social'naja lingvistika [Social linguistics]. Moskva: Aspekt Press [in Russian].
- [11] Bor'botko, V.G. (1988). Psihologicheskie mehanizmy rechevoj reguljaccii i inspirativnaja funkcija jazyka [Psychological mechanisms of speech regulation and the inspirational function of language]. Krasnodar: KubGU [in Russian].
- [12] Ter-Minasova, S.G. (2000). Jazyk i mezhkul'turnaja kommunikacija [The language and the intercultural communication]. Moskva [in Russian].
- [13] «The language of disability». (n.d.). – [acedisability.org](https://www.acedisability.org). Retrieved from <https://www.acedisability.org.au/information-for-providers/language-disability.php>
- [14] «Termin "oralman" zamenili na "khandas" v Kazahstane» [The term "oralman" was changed to "kandas" in Kazakhstan]. (n.d.) – tengrinews.kz. Retrieved from https://tengrinews.kz/kazakhstan_news/kazahstane-otkazalis-slova-oralman-tokaev-podpisal-zakon-402095/ [in Russian].
- [15] Van Dijk, T.A. (2002). Political discourse and ideology. Analisi del Diskurs Politic. Produccio, mediacioireceptio.
- [16] Allport, A. (2004). Franklin Delano Roosevelt. Philadelphia: Chelsea House Publishers.

[17] «The "Four Freedoms" Speech» (n.d.). – facinghistory.org. Retrieved from <https://www.facinghistory.org/universal-declaration-human-rights/four-freedoms-speech>.

Таубаев Ж.Т., Тургунова А.Е.
СТУДЕНТТЕРДІҢ САЯСИ МӘДИНИЕТІН ҚАЛЫПТАСТЫРУДАҒЫ САЯСИ
МӘТІНДЕРДІҢ ФУНКЦИЯЛАРЫ

Аңдатпа. Мақалада студенттердің саяси мәдениетін саяси мәтіндердің функциялары негізінде қалыптастыру мәселелері қарастырылды. Зерттеу жұмысында студенттердің саяси мәдениетін қалыптастыру саяси мәтіннің ақпараттық, персуазивті (көндіру) және идеологиялық қызметтер арқылы жүзеге асатыны қарастырылды.

Студенттердің саяси мәдениетінің дұрыс қалыптасуы аса маңызды болып табылады. Себебі, жастардың кәсіби құзыреттіліктерінің дамуы олардың жалпы мәдени білім алуларымен қатарлас жүреді. Мақалада саяси мәтіннің әрбір функциясы жеке талданып, білім алушылардың білім деңгейі, шеберліктері, құндылықтары, жауапкершіліктері сияқты қасиеттеріне әсер ету жолдары қарастырылды. Ақпараттандыру функциясы бірінші талданып, саяси мәдениеттің саяси ойлау және білімнің кумулятивті үдерісінің дамуына ықпалы анықталды. Персуазивті (көндіру) функциясына тоқтала отырып, білім алушылардың дұрыс құндылықтар мен идеологияны ұстану, мәселелерге өзіндік шешімін ұсынуы және саяси сауыттылық секілді дағдыларының артуына алып келеді.

Саяси мәтіннің басты мақсаттарының бірі хабарландыру мен сендіру болғандықтан, зерттеуде ақпараттандыру және персуазивті (көндіру) функцияларына баса назар аударылған. Саяси мәтіндердің аталған екі функциясы дұрыс мөлшерде жүзеге асса, оның үшінші функциясы, жастардың өздігінен әрекет ету функциясының жүзеге асырылуын қамтамасыз ете алады.

Кілт сөздер: саяси мәтіндер; саяси мәтіндердің функциялары; студенттердің саяси мәдениеті.

Таубаев Ж.Т., Тургунова А.Е.
ФУНКЦИИ ПОЛИТИЧЕСКИХ ТЕКСТОВ В ФОРМИРОВАНИИ ПОЛИТИЧЕСКОЙ
КУЛЬТУРЫ СТУДЕНТОВ

Аннотация. В статье рассмотрены пути формирования политической культуры студентов на основе политических текстов. В исследовании внимание уделяется развитию политической культуры молодежи на основе политических текстов которые выполняют следующие функции: информирование, убеждение и идеология.

Формирование политической культуры молодежи играет особую роль, так как развитие профессиональной компетенции должно развиваться наряду с культурной подготовкой будущих специалистов. Каждая функция политических текстов были проанализированы, а также их влияние на развитие у студентов знаний, умений, навыков и на формирование культурных ценностей и чувства ответственности. Анализ информативной функции политических текстов позволило обнаружить развитие политического сознания и кумулятивного процесса накопления знаний. А последующее рассмотрение функции убеждения раскрыло то, как могут улучшиться навыки решения проблем, а также соблюдения политкорректности и правильной идеологии у обучающихся.

Особое внимание было уделено функциям информирования и убеждения, так как ведущей целью политического текста является осведомление и убеждение. Достаточное развитие двух упомянутых функций могут побудить студентов к третьей функции (мобилизация), к самостоятельным действиям и поступкам.

Ключевые слова: политические тексты; функции политических текстов; политическая культура студентов.

УДК 811.161.1
МРНТИ 16.21.61
DOI 10.37238/1680-0761.2021.82(2).22

ДЕМЕУБЕКОВА К.К.*

Казахский национальный исследовательский технический университет
им. К.И. Сатпаева, Алматы, Казахстан

*Автор-корреспондент: karlik_1971@mail.ru

E-mail: karlik_1971@mail.ru

СОЧЕТАЕМОСТЬ СЛОВ В СОВРЕМЕННОЙ ЛИНГВИСТИКЕ

Аннотация. В статье рассматривается важнейшее условие речи – соблюдение лексических норм. Каждому из стилей присущ специфический набор слов, поэтому в лексике заметнее всего проявляется различие между ними. Отмечается, что соблюдение лексико-фразеологических норм невозможно без знания лексической сочетаемости, которая регулируется системой и нормой языка. Автором обращается особое внимание на то, что спорные примеры лексической сочетаемости слов необходимо сверять со словарями, так как в них даётся не только истолкование слова, но и показывается как правильно подбирать слова для обеспечения их соответствия друг другу в смысловом и стилистическом отношениях. Приводятся такие примеры речевых ошибок, как использование слов в несвойственном их значении, употребление синонимов без учёта стилистической окраски, смысловые повторы, ошибки в употреблении фразеологических оборотов, неполнота высказываний и др., показаны способы их редактирования.

Ключевые слова: литературная норма; сочетаемость слов; речь; словари; стили речи; многословие; фразеологический оборот; редактирование; речевые ошибки; значение слова; оттенки значений.

Введение

Владение литературной нормой свидетельствует как о высокой культуре речи, так и об уважении к родной и общей культуре в целом. Чистая речь – это речь, в которой нет языковых элементов, чуждых литературному языку, а также отвергаемых нормами нравственности слов и словесных оборотов. Чистота речи предполагает соблюдение не только языковых, но и этических норм. В наше время одним из аспектов изучения языка является стилистическая окраска слова. На сегодняшний день говорящими плохо разграничиваются стили речи, чаще употребляются слова, неуместные для того или иного стиля. По утверждению Е.М. Верещагина основное качество речевого потока, вызывающее отход от нормы, – это недостаток времени для поиска нужного языкового средства и для сосредоточенности внимания на соблюдении нормативной формы. Поэтому выбор языкового средства часто оказывается недостаточно точным и эффективным, а форма нарушенной. Основная задача говорящего – выразить определённый смысл, и в речевом потоке явственно действует принцип превалирования смысла над формой. Многие явления объясняются именно им [1, с. 63]. Правила возможной сочетаемости слов с другими словами определяются лексическими нормами литературного языка, нарушение которых ведёт к лексическим ошибкам. Лексические нормы охватывают словоупотребление: правильность, точность, уместность слова в контексте и тексте. Т.В. Матвеева отмечает, что поскольку лексика непосредственно обращена к действительности и отражает все жизненные преобразования, лексический состав языка находится в непрерывном движении, он меняется значительно быстрее, чем фонетика и грамматика [2, с. 175-177].

Соблюдение и несоблюдение языковых норм не контролируется жёстко и не влечёт за собой наказания или хотя бы общественного порицания. Однако общественное мнение, опирающееся на традиционные и нравственные установки и правила общения, при всей нынешней демократичности, отрицательно реагирует на языковой нигилизм и языковую распушенность – именно так воспринимается большинством пренебрежение общепринятыми нормами языка и речевого поведения [2, с. 240]. Несмотря на свою принципиальную подвижность и изменчивость, норма предельно осторожно открывает свои границы для инноваций, оставляя их до поры до времени на

периферии языка. Убедительно и просто об этом сказал А.М. Пешковский: «Нормой признаётся то, что было, и отчасти то, что есть, но отнюдь не то, что будет. Главная причина изменения норм – это эволюция самого языка, наличие вариативности, что обеспечивает выбор наиболее целесообразных вариантов языкового выражения. В понятие образцовости, эталонности нормативного языкового средства всё заметнее включается значение целесообразности, удобства» [3, с. 123].

Материалы и методы исследования

При употреблении слова должны сочетаться друг с другом. Во избежание огрехов спорные примеры лексической сочетаемости слов необходимо сверять со словарём, цель которых – показать, как правильно подбирать слова, чтобы обеспечить их соответствие друг другу в смысловом и стилистическом отношениях. Но важно помнить, что нормы не могут быть окончательно утверждёнными, так как язык постоянно обновляется. Норма изменчива, эволюционна и отражает исторические закономерности развития языка, так как играет в этом процессе роль фильтра: она пропускает в литературное употребление все наиболее выразительное, коммуникативно необходимое и задерживает, отсеивает все случайное, функционально излишнее. Эта селективная и одновременно охранительная функция нормы. Трудность заключается в том, что необходимо не просто иметь обширный словарный запас, но и знать различные особенности современной речи. В ошибках речевого пользования часто допускается нарушение лексико-фразеологических норм. Иногда мы слышим или можем прочесть в смс-сообщениях: «*Она мне дала такую поддержку..*», «*Его присутствие не имеет никакой роли*», «*Руководство предприняло серьёзные меры*» и др. Нельзя изменять выражения *оказать поддержку, не иметь значения, принять меры*. Следует сказать: *Она мне оказала такую поддержку.., Его присутствие не играет никакой роли, Руководство приняло серьёзные меры*. Также сочетание может быть нарушено, когда мы слышим: «*Брат мой заклятый друг*», «*У нас с ней люта я дружба*», «*Благодаря болезни стала так плохо выглядеть*» и др. Данная несочетаемость объясняется тем, что одно употребляется в приложении к другому, а другое означает нечто хорошее. Нарушение лексической сочетаемости можно услышать в сочетаниях: «*неминуемый успех*», «*ближайшее прошлое*» вместо – *неминуемый успех, ближайшее будущее*.

Некоторые слова часто используются в несвойственном им значении. Чтобы показать себя в выгодном свете, можно стать объектом для насмешек и выглядеть нелепо перед сотрудниками, коллегами и друзьями. Прежде чем сказать что-либо, необходимо задуматься о значении слова. Если нет уверенности в правильности высказывания, нужно заменить слово, значение которого не знаете. Это самая распространённая лексическая речевая ошибка, связанная с непониманием значения слова: «*Посмотри, какая я сегодня **брутальная***»; «*Вот дикарь – настоящий **абориген***»; «*Ну и сходила **на аудиенцию** к родственникам*»; «*В **конечном** предложении автор применяет градацию*». Чтобы речь была правильной, необходимо обращать внимание на значение слов, прибегая к помощи словарям. *Брутальная* – грубая; в современном значении – подчеркнутая суровость, грубость, предельная по жёсткости натуральность, «животность». Думается, говорящей неправильно использовано слово в значении *стильная, красивая*. *Абориген* – коренной житель страны или местности, ошибочно передаётся в значении *невоспитанный, неухоженный*. *Аудиенция* – официальный приём у лица, занимающего высокий государственный пост, использованный неверно в значении *встреча*. *Конечный* – имеющий конец, предел (в пространстве, во времени) – в примере вместо *в последнем*. Часто в современной речи употребляются неправильно слова *дилемма, априори, под эгидой, функционал, союз ибо* значения которых необходимо уточнить.

Слова с одинаковыми или очень близким значением – синонимы обогащают язык, делая нашу речь образной. Их обилие требует особенно внимательного отношения к слову. Семантические синонимы различаются оттенками значений. В русском языке преобладает использование семантико-стилистических синонимов. Употребление одного из синонимов без учёта его стилистической окраски приводит к речевой ошибке. При использовании синонимов часто не учитывается способность каждого из них в большей или меньшей степени избирательно сочетаться с другими словами. Различаясь оттенками лексического значения, синонимы могут выражать разную степень проявления признака, действия. Но, даже обозначая одно и то же, взаимозаменяясь в одних случаях, в других синонимы заменяться не могут – это ведёт к речевой ошибке. Так, неправильно: «*Иван Петрович, наш генеральный директор, большой дружок моего отца*», «*Особенно под вечер мне стало совсем печально..*», В примере: «*Наконец возвели сарай*» есть речевая ошибка, так как «глагол

возвести не может сочетаться с существительными, называющими постройки служебного или повседневно-обиходного назначения». Глагол *возвести* может употребляться применительно к тому, что возвышается над чем-либо, поднимается вверх: *возвести здание* [4, с. 30]. Скопление в предложении близких по значению слов может создавать речевую избыточность. Нагромождение синонимов и близких по значению слов, которые в ином случае могли бы усилить экспрессивную окраску речи, при неумелом, беспорядочном их расположении порождает речевую избыточность. Не владея синонимическими богатствами родного языка, невозможно сделать свою речь выразительной, точной. Бедность словаря приводит к частому повторению слов, употреблению слов без учёта оттенков их значения, к тавтологии. Ведь главное назначение языка состоит в том, чтобы передавать смысл высказывания при помощи минимума средств.

Далее рассмотрим речевые ошибки, когда в речи употребляется большое количество лишних слов. Тавтология (многословие) – смысловые повторы, возникающие при соседстве однокоренных слов или одинаковых морфем. Данное явление – показатель недостаточной грамотности говорящего, свидетельствующий о недостатке словарного запаса. Однако такое явление нельзя путать с лексическим повтором, который основан на повторении слов с целью усиления художественного воздействия. О.В. Мартынова отмечает, что «тавтологические повторы делают фразу неблагозвучной». Избыток языковых средств приводит к засорению речи, как примерах: «*В сентябре месяце будет свадьба*», «*Составьте свою автобиографию*», «*Выступающий Голиков выступает первым*», «*Раскрытие семантических характеристик предложенного литературного текста крайне важное и продолжительное мероприятие*», «*отдать должную дань*». Необходимо подобные ошибки устранять, заменив одно слово синонимом или убрать лишнее слово: *Свадьба пройдёт осенью в сентябре*, *Составьте автобиографию*, *Докладчик Голиков выступает первым*, *Раскрытие семантических характеристик текста крайне важное мероприятие*, *отдать дань*. Важно перефразировать неправильное выражение и постоянно обогащать свою речь для увеличения словарного запаса. Однако тавтология в литературе используется для усиления выразительности, позволяет автору создать в стихотворении нужный ему ритм и напев: «*Как жизнь жива! Как смерть смертельна! Как юность юная юна!*» (З. Эзрохи). К многословию также можно отнести плеоназм – частичное совпадение значений слов, образующих словосочетание и слова-паразиты (слова-сорняки) – слова, не несущие смысловой нагрузки. В плеоназме совпадают значения слов: *свободная и вакансия*, *главный приоритет*, *полное фиаско*, *редкий феномен*. «В условиях определённого стиля речи, например в официальных текстах, плеоназм может приобрести форму устойчивого словосочетания: *Целиком и полностью разделять чувства народа*. Это не следует относить к числу нарушений стилистической нормы литературной речи» [4, с. 33].

Нам знакомы люди с богатейшим словарным запасом, имеющих привычку вставлять в свою речь слова-паразиты: *значит*, *вот*, *в общем*, *типа*, *как бы*, *вроде*, *есть же* и др. Не обладая информативностью, слова-паразиты засоряют устную речь. Затрудняют её восприятие, отвлекают от содержания высказывания. Слова-паразиты активно проникают в молодёжные газеты и передачи. Ведь не секрет, что для многих именно газетная и телевизионная речь становится эталоном правильного произношения. Проблема культуры речи касается не только журналистов, но и всех прочих людей. И.Б. Левонтина в своей статье «О словах-паразитах» отмечает, что «наша обычная речь – это так называемая спонтанная, то есть неподготовленная, речь. Мы одновременно говорим и думаем. Человек не всегда успевает сформулировать свою мысль, ему приходится останавливаться, чтобы подумать или подыскать подходящее слово. Вот тут и приходят на помощь все возможные э-э-э, мэ-э-э, ну, это и так далее. Они являются своего рода сигналами: *я здесь, я на связи, сейчас уже скажу, ждите ответа*» [5]. Фразы с речевыми ошибками и словами-паразитами трудно воспринимаются на слух. Их, конечно же, очень легко отредактировать – убрать лишние слова. При близком общении слова-паразиты раздражают слух, а при знакомстве производят неприятное впечатление. Бороться со словами паразитами также надо потому, что они являются ярким признаком неуверенности. Они делают нашу речь менее четкой и веской, превращая ее в поток воды. Речь и мышление человека тесно взаимосвязаны. Недаром В.Г. Белинский отмечал: «Слово отражает мысль: непонятна мысль – непонятно и слово».

Неполноту высказываний следует относить к речевой ошибке, которую легко заметить и исправить: «*Сейчас она чувствует хорошо*», «*Кампании срочно требуется водитель с автомашиной*», «*Студенты повторяют лекции, они готовятся*». К перечисленным примерам

достаточно добавить недостающие компоненты: *себя, для работы, к экзаменам*. Такое явление в высказываниях разговорной речи как эллиптизация осуществляется за счёт общности апперцепционной базы, а главным образом – за счёт ситуации общения. При конситуативном эллипсисе в высказываниях речи наблюдается явление нереализации прямой или обратной валентности и явление стационарного и нестационарного эллипсиса. Земская Е.А. выделяет несколько видов нестационарных конструкций, имеющих нереализованные валентности [6, с. 140-141]. Нами рассматривались примеры невыраженности спрягаемого глагола, а именно не выражаются глаголы повелительного наклонения, побуждающие к действию: (*заходите*) в зал, (*идём*) на стадион. В речи называется вспомогательный глагол, выражающий грамматическое значение сказуемого, тогда как выражающий его основное лексическое значение инфинитив слушателю нетрудно восстановить из контекста. Для разговорной речи характерно свойство не выражать имена существительные, являющиеся в предложениях главными членами (определяемыми): (*собирается в магазин*) *Я пойду куплю (пирожное)*, (о комиссии, проверяющей журнал учёта успеваемости студентов) *Проверяют, чтобы каждая строчка была заполнена (в журнале)*, (об оставленной внуком сумке) *Оказывается ты взял (сумку)?* .

Приведём примеры высказываний с недостающими дополнениями: (о друге, у которого случились неприятности) *Я думал там с дочкой* – отсутствует местоимение в вин. п. *что-то*; (о не купленном продукте в магазине) *А потом, когда уже вышел, вспомнил про* – отсутствует имя существительное в вин. п. *хлеб* и др. О.Б. Сиротинина подчёркивает, что необязательность дополнения при переходном глаголе позволяет использовать коммуникативную функцию порядка слов в гораздо большей степени, чем в письменной речи. К тому же, на первый план здесь выступает не функция коммуникативного членения, которое осуществляется интонационно, а функция выражения степени коммуникативной значимости дополнения [7, с. 49].

Нами обращается внимание на тот факт, что нереализованные валентности в разговорной речи заменяются говорящими на местоимение *это* и часто выступает в разговорной речи как специфическая региональная черта территории Казахстана. О.А. Лаптева утверждает, что колебания в следовании нормы могут носить социально значимый, а также региональный, индивидуальный характер или быть ошибкой [8, с. 413]. В отношении регионализмов в национальном варианте русского языка такая шкала особенно актуальна, поскольку нормативный статус региональных употреблений, обусловленных интерференцией, часто не определён [9, с.30]. Отсутствующие члены предложения нетрудно восстановить по вспомогательным глаголам, конситуации и другим признакам: (о новой вещи) *Хотела тебе одеть (кофточку)* – нереализованная прямая валентность глагола в инфинитиве; (о незаконченной работе) *А это вот я постараюсь теперь уже (закончить побыстрей)* – не выражен инфинитив, позицию которого сигнализирует прямая валентность спрягаемых модальных или фазисных форм глагола; (*племяннице о причёске*) *Как ты классно? (сделала нулевой глагол сигнализируется наречием)*.

Являясь разделом науки о языке, изучающий устойчивые сочетания слов, во фразеологии также следует соблюдать ряд определённых норм. Фразеологическая система любого языка опирается на определённые семантические области лексики. Устойчивые словосочетания, нередко используемые при построении как предложений, так и текстов, делают нашу речь точнее, богаче и выразительнее. Более детальное изучение фразеологизмов позволит не только лучше понять своеобразие языка, но и получить дополнительную информацию о его носителях, их культуре, отношению к разным явлениям действительности, взаимоотношениях между людьми. Однако фразеологизмами нужно уметь пользоваться, поэтому и существуют фразеологические нормы русского литературного языка. Остановимся на фразеологии деловой речи, в которой встречаются ошибки в употреблении фразеологических оборотов. Ведь исправление таких ошибок в текстах документов считается обязательным. При редактировании текстов документов необходимо учитывать, что действенность языковых средств, в том числе и фразеологии, должна оцениваться только в условиях определённого контекста, только с учётом стиля языка, вида текста и целей выступления. Ошибки могут быть в лексическом составе фразеологизма, в его грамматическом оформлении, а также в стилистическом плане. Согласно О.С.Ахмановой, «Фразеологическая единица – это словосочетание, в котором семантическая монолитность (цельность номинации) довлеет над структурной раздельностью составляющих его элементов» [10, с. 513]. Говоря иначе, фразеологизм используется как эквивалент слова, которое нельзя разделить на отдельные части. Главные особенности

фразеологических единиц – сложность состава и семантическая целостность. Они всегда состоят из двух и более слов, ни одно из которых нельзя опустить, заменить или поменять местами с другим.

Результаты исследования

Наполняясь готовыми языковыми формулами, набор которых ограничен, деловая речь становится устойчивой. В ней широко используются нейтральные выражения типа: *находиться на уровне, в порядке оказания помощи, в целях улучшения экономики, согласно вашему распоряжению* и др. Приобретая устойчивый характер, данные сочетания в деловой речи сближаются с фразеологизмами и выполняют ту же функцию. Используются часто фразеологизмы, выражающие оценку: *называть вещи своими именами, зарекомендовать себя с хорошей стороны, относиться серьёзно к учебным занятиям, оставляет желать лучшего, подходит безответственно к своим должностным обязанностям*. Но они лишены экспрессивности, так как в официально-деловом стиле не используется образная фразеология. Использование фразеологизмов в деловой речи подчиняется правилам, по которым в глагольно-именных сочетаниях глаголы могут сочетаться с ограниченным числом существительных: *допустить ошибку, одержать победу, исправить недочёты, разрешить вопрос, установить место дислокации, оказать содействие, составить письмо, установить оклад (сроки), объявить благодарность (выговор), вынести порицание, возложить контроль*. Хотелось бы отметить, что глагол *оказать* сочетается с существительными *содействие, помощь*, но не сочетается с существительным *услугу*, а глагол *одержать* сочетается с существительными *победа, верх*, но не сочетается с существительным *успех*. А существительное *успех* сочетается с глаголом *достичь*.

Нельзя допускать лексической подмены – заменять слова их синонимами: *предложения оказались ниже любой критики (всякой критики), попросили предложить показания (давать показания)* и др.

Стилистическая несовместимость фразеологизма с деловым стилем речи также относится к ошибке. «Употребление фразеологизмов подчиняется общим правилам, на них распространяется понятие формы и стилистической окраски, фразеологизм должен быть уместным в семантическом и стилистическом отношении» [2, с. 517]. Выше отмечалось, что в официально-деловом стиле используются устойчивые выражения книжного характера или стилистически нейтральные фразеологизмы, лишённые экспрессивности. Не соответствует деловой речи такая, например, фраза: *«Начальник осыпал меня золотым дождём», «Меньший налог – вот стимул приватизации, и не надо никого через колено ломать», «Зимой необходимо одевать шубу»*. Научная терминология также может неуместно использоваться говорящими в сочетании с канцелярской лексикой: *«Глупость учащих находится на глубине ген речи»*.

Недопустимо изменение принятой грамматической формы слов для выражения приказа, входящих во фразеологический оборот и использующиеся в ряде таких документов, как протокол, приказ, распоряжение и т.п. Неправильно: *«Вчера мы вводили в эксплуатацию новый цех», «Сотрудника допускали к участию в конкурсе»*, потому что глагольный фразеологизм *вести в эксплуатацию*, как и другие *утвердить в должности, допустить к участию в конкурсе, установить доплату в размере* употребляются только в форме совершенного вида. Ошибочными считаются сочетания: *«иметь роль», «играть значение»* в примере: *«Эта книга сыграла большое значение в моей жизни, в которых не допускается смешивание двух устойчивых оборота*. Правильным будет: *Играть важную роль в проведении реформы, Мероприятия имеют большое значение для подрастающего поколения, Книга имела большое значение в моей жизни*. Ошибка может и происходить при замене слова во фразеологическом обороте его синонимами: *предложить показания, начать эксплуатацию вместо давать показания, вести в эксплуатацию*.

Заключение

Таким образом, к лексическим и стилистическим ошибкам относятся неточности словоупотребления, искажение устойчивых выражений, неправильное сочетание слов, непонимание смысловых оттенков языковых средств, нецелесообразное применение средств ограниченного употребления. Такие ошибки легко заметить и исправить. Для этого необходимо изменить выражения, заменить неизвестные слова синонимами, постараться передать смысл при помощи минимума средств, убрать лишние слова, перефразировать выражения, добавить недостающие компоненты, а в деловой речи необходимо сочетать глагол с ограниченным количеством слов. Для обеспечения соответствия слов друг другу в смысловом и стилистическом отношении необходимо

прибегать к помощи словарей сочетаемости слов русского языка, в которых даётся полное лексикографическое описание сочетательных свойств наиболее употребительных слов. В истолковании слова объясняется в каком значении оно употреблено, какие оттенки смысла слово способно выразить. К толковым словарям русского языка, как правило, примыкают словари иностранных слов, в которых даётся объяснение словам и терминам иноязычного происхождения. Словари помогают не только проверить себя, но и пополнить словарный запас, фиксируя принятые в современном русском литературном языке лексические нормы, а также варианты этих норм. Они отражают различные стороны языковой деятельности современного периода, языковое богатство. Обеспечивая всеобщность и незатруднённость общения, правильная и убедительная речь создаёт определённое настроение, приближает к достижению цели и решению поставленных задач.

ЛИТЕРАТУРА

- [1] Верещагин Е.М. Язык и культура: учеб. пос. / Е.М. Верещагин, В.Г. Костомаров. – М.: Наука, 1990. – 269 с.
- [2] Матвеева Т.В. Полный словарь лингвистических терминов / Т.В. Матвеева. – Ростов н / Д : Феникс, 2010.– 562 с.
- [3] Валгина Н.С. Активные процессы в современном русском языке: учеб. пос. / Н.С. Валгина. – М.: Логос, 2003. – 304 с.
- [4] Мартынова О.В. Основы редактирования: учеб. пособие для учащихся нач. проф. учеб. заведений / О.В. Мартынова. – 3-е изд., стер. – М.: Издательский центр «Академия», 2007.- 128 с.
- [5] Левонтина И.Б. О словах-паразитах. Действительно ли эти слова лишние в языке? / И.В. Левонтина // Русский язык. – 2004.
- [6] Земская Е.А. Русский язык как иностранный. Русская разговорная речь. Лингвистический анализ и проблемы обучения: Учебное пособие / Е.А. Земская.-3-е изд., перераб. и доп. – М.: Флинта: Наука, 2004.-240 с.
- [7] Сиротинина О.Б. Порядок слов русском языке: учебник / О.Б. Сиротинина. – М.: КомКнига, 2006.– 176 с.
- [8] Лаптева О.А. Живая русская речь с телеэкрана: разговорный пласт телевизионной речи в нормативном аспекте: учебник / О.А. Лаптева. – М.: ЛКИ, 2007. – 520 с.
- [9] Журавлёва Е.А. К проблеме кодификации региональной лексики / Е.А. Журавлёва // Текст в системе обучения русскому языку и литературе. – 2019. – С.30.
- [10] Ахманова О.С. Словарь лингвистических терминов / О.С. Ахманова. – М.: Советская энциклопедия, 1969. – 608 с.

REFERENCES

- [1] Vereshchagin, E.M., Kostomarov, V.G. (1990). Yazyk i kultura [Language and culture]. M.: Nauka [in Russian].
- [2] Matveeva, T.V. (2010). Polnyy slovar lingvisticheskkih terminov [Complete dictionary of linguistic terms]. M.: Logos [in Russian].
- [3] Valgina, N.S. (2003). Aktivnyye processy v sovremennom russkom yazyke [Active processes in the modern Russian language]. M.: Logos [in Russian].
- [4] Martynova, O.V. (2007). Osnovy redaktirovaniya [Fundamentals of editing]. M.: Publishing Center "Academy" [in Russian].
- [5] Levontina, I.B. (2004). O slovah-parazitah [About words-parasites. Are these words really superfluous in the language?] [in Russian].
- [6] Zemskaya, E.A. (2004). Russkiy yazyk kak inostranniy [Russian language as a foreign language. Russian colloquial speech. Linguistic analysis and problems of learning]. M.: Flinta: Nauka [in Russian].
- [7] Sirotinina, O.B. (2006). Poryadok slov v rysskom yazyke [The order of words in Russian]. M.: KomKniga [in Russian].
- [8] Lapteva, O.A. (2007). Zhivaya russkaya rech, s teleekrana [Live Russian speech from the TV screen: the conversational layer of television speech in the normative aspect]. M.: LKI Publishing House [in Russian].
- [9] Zhuravleva, E.A. (2019). K probleme kodifikashii regionalnoi leksiki [On the problem of codification of regional vocabulary] [in Kazakh].

[10] Akhmanova, O.S. (1969). Slovar lingvisticheskikh terminov [Dictionary of linguistic terms]. M.: Soviet Encyclopedia [in Russian].

Демеубекова Қ.Қ.

ҚАЗІРГІ ЛИНГВИСТИКАДАҒЫ СӨЗДЕРДІҢ ҮЙЛЕСІМДІЛІГІНІҢ МӘСЕЛЕСІ

Аңдатпа. Мақалада сөйлеудің маңызды шарты – лексикалық нормаларды сақтау қарастырылады. Әрбір стильге ерекше сөздер жиынтығы тән, сондықтан лексикада олардың арасындағы айырмашылық байқалады. Лексика-фразеологиялық нормаларды сақтау тіл жүйесі мен нормаларымен реттелетін лексикалық үйлесімділікті білмеу мүмкін емес. Автор сөздердің лексикалық үйлесімділігінің даулы мысалдарын сөздіктермен салыстыру қажет екеніне ерекше назар аударады, өйткені оларда сөздерді дұрыс таңдау, олардың мағыналық және стилистикалық қатынастарда бір-біріне қатынасын қамтамасыз ету үшін көрсетіледі. Сөйлеу қателіктеріндегі, оларға тән емес мағынада сөздерді пайдалану, стилистикалық бояуды ескермей синонимдерді қолдану, мағыналық қайталаулар, фразеологиялық айналымдарды қолданудағы қателер, сөздердің толық болмауы және т.б., сондай-ақ оларды редакциялау тәсілдерінің мысалдары келтіріледі.

Кілт сөздер: әдеби норма сөздердің үйлесімі; сөздіктер; сөз стильдері; көп сөздіктер; фразеологиялық айналым; қателерді түзету; сөздің мағынасы; білім реңктері.

Demeubekova Karlygash

THE PROBLEM OF WORDS COMBINATION IN MODERN LINGUISTICS

Annotation. The article discusses the most important condition of speech in terms of the compliance with lexical norms. Each of the styles has a specific set of words, so the difference between them is the most noticeable in the vocabulary. It is noted that compliance with lexical and phraseological norms is impossible without knowledge of lexical compatibility, which is regulated by the system and the norm of the language. The author draws special attention to the fact that controversial examples of the lexical compatibility of words must be checked with dictionaries, since they not only interpret the word, but also show how to choose the right words providing that they match each other in semantic and stylistic relationships. Some examples of speech errors are given, such as the use of words in an unusual meaning, the use of synonyms without taking into account the stylistic coloring, semantic repetitions, errors in the use of phraseological phrases, incompleteness of statements, etc. Some ways of editing them are shown too.

Keywords: literary norm; word compatibility; speech; dictionaries; speech styles; verbosity; phraseological circulation; editing; speech errors; word meaning; shades of meanings.

ӘОЖ 81,373(075.8)

FTAXP 16.21.65

DOI 10.37238/1680-0761.2021.82(2).23

¹САБЫР М.Б.*, ¹АЖГАЛИЕВ М.Қ., ²САДУАҚАС Н.А.¹Батыс Қазақстан инновациялық-технологиялық университеті, Орал, Қазақстан²Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік университеті, Ақтөбе, ҚазақстанКорреспондент авторы: sabir_uralsk@mail.ruE-mail: sabir_uralsk@mail.ru, marat_ajgaliev@mail.ru, sadu_ngd@mail.ru

ТҮРКІТАНУДАҒЫ ЭТИМОЛОГИЯНЫҢ ЗЕРТТЕЛУ ҮДЕРІСІ

Аңдатпа. Мақалада түркітану ғылымындағы этимологиялық зерттеулерге шолу жасалған. Этимологияның зерттеу объектісін көрсете отырып, жалпы тіл білімінің бір саласы ретінде қалыптасу, зерттелу үдерісі көрсетілген. Бүгінгі таңға дейін түркітанудағы этимологиялық зерттеулер негізгі үш бағытта дамып келгендігі нақты деректермен сараланған. Олар: түркі тілдерінің жалпы этимологиялық сөздігін жасау, жекелеген түркі тілдерінің этимологиялық сөздігін жасау, белсенді лексикалық қорға кіретін жекелеген сөздер мен антропонимдер, топонимдер, этнонимдердің этимологиясына арналған мақалалар. Этимологиялық зерттеулердің қай түрі болмасын, қандай тілге және тілдік объектіге бағынышталмасын, ол ғылыми тұрғыдан нәтижелі болу үшін міндетті түрде негізгі үш түрлі, атап айтқанда, фонетикалық, морфологиялық және семантикалық принцип-критерийге сүйенуі шарт екендігі дәлелденген. XIX ғасырда Г.Вамбериден басталған түркі тілдерінің сөздіктеріне, олардың өзіндік ерекшеліктеріне тоқтала келіп, этимология ғылымының болашақ көкжиегіне үңіліп, тың тұжырымдар ұсынылған.

Кілт сөздер: түркітану; этимология; түбірлер; түркі тілдері; сөздіктер; қазақ тілі.

Кіріспе

Этимология (грек.-ақиқат, шындық,-білім)-сөз төркінін зерттеп, айқындаушы тарихи лексикологияның және жалпы тіл білімінің бір саласы. Этимологияның зерттеу объектісіне негізінен тілдегі жеке сөздер, сөз тіркестері және грамматикалық тұлғалар жатады. Алайда, сөз өмірі оның әр түрлі қолданыс аясына, контексте байланысты болғандықтан оның мағына-мәнін айқындау үшін этимологиялық ізденістер кейде тұрақты сөз тіркестері мен тұтас сөйлемдердің құрамына да талдау жасауы мүмкін. Этимологияның зерттеу объектісі тек мағынасы ұмыт болуына, не күңгірттенуіне байланысты жеке -дара қолданылмайтын сөздер, тұлғалар ғана емес, сонымен қатар тілімізде дербес те жүйелі түрде қолданып жүрген, жалпы лексикалық-грамматикалық мағынасы айқын сөздер мен сөз тұлғаларында бола береді. Этимологиялық зерттеулер мақсаты мен объектісіне қарай әр алуан принциптерге сүйенеді. Солардың ішінде ең нәтижелі, тиімді саналатындары, әрі көбірек қолданылатындары: тарихи-салыстырма тәсілі, морфемдік-модельдік талдаулар, түбірін індете зерттеу т.б. Этимологиялық зерттеулер мен сөздіктер алдына қойған мақсатына байланысты бір тілге де, не бір топтағы туыстас бірнеше (мыс., түркі тобына жататын) тілдерге де бағышталуы мүмкін. Кейде олар лексиканың бір категориясына (мыс., етістіктер, есімдіктер т. б.), не тақырыптық саласына (мыс., жер-су атаулары, мал атаулары т.б.) да, шеттен енген кірме сөздерге де бағыштала береді. Алайда, этимологиялық зерттеулердің қай түрі болмасын, қандай тілге және тілдік объектіге бағынышталмасын, ол ғылыми тұрғыдан нәтижелі болу үшін міндетті түрде негізгі үш түрлі, атап айтқанда, фонетикалық, морфологиялық және семантикалық принцип-критерийге сүйенуі шарт. Сөз төркінін дұрыс та дәл анықтаудың бірден-бір сенімді де нәтижелі тәсілі болып саналатын бұл принцип –критерийлер жалпы түрде емес, зерттеу объектісі болып отырған нақтылы тілдердің өзіндік ерекшеліктерімен сол тілдердің қалыптасу, даму заңдылықтары негізінде ғана қолданылуы қажет. Осы орайда синхронды және диахронды бағыттағы этимологиялық зерттеуге қойылатын тағы бір шарт-тарихи факторлармен санасу. Түркітану ғылымында да этимологиялық зерттеулер осы деңгейлерде жүргізіліп келеді.

Зерттеу материалдары мен әдістері

Мақала жазу барысында зерттеу материалдары ретінде Герман Вамберидің «Түркі-татар тілдерінің этимологиялық сөздігі»(1878), М.Рясяненнің «Түркі тілдерінің этимологиялық сөздігінің тәжірибесі»(1969), Дж. Клосонның «XIII ғасырға дейінгі түркі тілдерінің этимологиялық сөздігі»(1972), Э.В.Севортянның«Түркі тілдерінің этимологиялық сөздігі» (1-8 том, 1978—2008 жылдар), В.Г.Егоровтың «Чуваш тілінің бірінші этимологиялық сөздігі»(1964), «Қазақ тілінің қысқаша этимологиялық сөздігі»(1966). К.Сейдакматовтың авторлығымен «Қырғыз тілінің этимологиялық сөздігі», Б.И.Татаринцевтің «Тува тілінің этимологиялық сөздігі» (2000,1 том), Г.В. Поповтың «Якут тілінің этимологиялық сөздігі»(2003,1 бөлім).

Жұмыста зерттеудің лингвистикалық әдіс-тәсілдерінің бірнеше түрлері пайдаланылды. Олардың ішіндегі негізгілері – тарихи-салыстырмалы, диахронды-синхрондық, типологиялық салыстыру әдістері қолданылды.

Зерттеу нәтижелері

Түркітанудағы этимологиялық зерттеулер қазіргі таңда негізгі үш бағытта дамып келеді: 1) түркі тілдерінің жалпы этимологиялық сөздігін жасау; 2) жекелеген түркі тілдерінің этимологиялық сөздігін жасау; 3) белсенді лексикалық қорға кіретін жекелеген сөздер мен антропонимдер, топонимдер, этнонимдердің этимологиясына арналған мақалалар.

Этимологиялық сөздік-белгілі бір тілдегі сөздердің шығу төркін, олардың бастапқы дыбысталу түрі мен мағынасын айқындайтын сөздік. Атап айтқанда, ол төл сөз бе, әлде кірме сөз бе, қай сөзден туған, я қандай тәсіл арқылы жасаған, о бастағы мәні қандай болған, қандай белгі атаудың негізі болған т.б. сөз тарихы, мағынасы тіл тарихымен сол тілде жасаушы, қолданушы халық тарихымен, өткендегі тұрмыс салтымен, мәдени-рухани өмірімен, өзге елдермен қарым-қатынасымен тығыз байланысты. Осының бәрінің анықтамасы мен түсініктемелері этимологиялық сөздікте жинақталып көрсетіледі.

Этимологиялық зерттеудің негізгі мақсаты мен негізгі нәтижесі зерттеліп отырған негіздің құрылымын және бастапқы морфо-семантикалық құрамын, оның көне тұлғасын және мағынасын немесе оның тілдік тегін анықтау болып табылады.

Бүгінгі таңда түркі тілдерінің жалпы этимологиялық сөздіктері мен қатар жекелеген түркі тілдерінің этимологиялық сөздіктерінің жасалуы, жекелеген сөздер мен антропонимдер, топонимдер, этнонимдердің этимологиясын зерделеген материалдар этимология ғылымының үш салада дамып келе жатқанын көрсетеді.

Этимологиялық сөздік -белгілі бір тілдегі сөздердің шығу төркін, олардың бастапқы дыбысталу түрі мен мағынасын айқындайтын сөздік. Атап айтқанда, ол төл сөз бе, әлде кірме сөз бе, қай сөзден туған, я қандай тәсіл арқылы жасаған, о бастағы мәні қандай болған, қандай белгі атаудың негізі болған т.б. сөз тарихы, мағынасы тіл тарихымен сол тілде жасаушы, қолданушы халық тарихымен, өткендегі тұрмыс салтымен, мәдени-рухани өмірімен, өзге елдермен қарым-қатынасымен тығыз байланысты. Осының бәрінің анықтамасы мен түсініктемелері этимологиялық сөздікте жинақталып көрсетіледі. Этимологиялық сөздіктер этимологияның екі түрлі негізіне сүйенеді: 1.Ғылыми этимология сөз төркінін, морфемалардың даму тарихын дәл анықтап, ғылыми негізінде түсіндіру. 2.Халықтық этимология-кейбір адамдардың жеке сөз мағынасын өзінше тұспалдап, топшылауы. Этимологиялық сөздіктерде материал түбірлес сөздердің тобында беріледі. Егер төл сөз болса, сөзжасам процесінің тәртібі беріледі. Этимологиялық талдаудың мақсаты-сөздің байырғы, алғашқы түрінің, мағынасының тарихи даму, өзгеруін көрсету. Этимологиялық сөздіктерде қолданылатын этимологиялық зерттеулердің негізгі әдістері мыналар: салыстырмалы-тарихи, семантикалық-лингвистикалық география, морфемалық жіктеу тәсілі т.б. Этимологиялық сөздіктің анықтамалары мен тұжырымдары, зерттеулері сөздің байырғы, бастапқы түрін қалпына келтіруге қатысты, алғашқы уәжді анықтауға қатысты номинация мәселесімен, тіл даму тарихындағы ремектілі құбылыстарды анықтауда диалектология мәселесімен, осы бағытта лексикология, тарихи лексикологиямен, этнолингвистикамен, тарихи морфологиямен тығыз байланысты. Қазақ тілі деректеріне сүйенсек, мысалы, *ағайын* сөзі тарихи тұрғыдан *аға-іні* деген екі сөзден тұрады. *Қытша* сөзі қазақ тілінде тек тіркес құрамында ғана қолданылса, ұйғыр, алтай тілдерінде ол-«жіңішке», «әдемі» деген мағынадағы жеке сөз. *Қолқа* сөзінің тарихи түбірі-ескі түркі тілінде бар «қол-өтіну, тілеу, сұрау деген етістік.

Көптеген сөздердің мағынасы қолданыс тарихына байланысты өзгеріп кеткен. Мыс., *азамат, жігіт, шора* т.б. бұрын да әскери терминдік мағынада қолданылған. Осы бағытта қазіргі тілімізде жеке алғанда мағынасы түсініксіз немесе тұлғасы о бастағы түрінің өзгеріп кеткен көптеген сөздердің сыры осы қатыста ашылып, сөздердің түп-төркіні, сыры белгілі болды.

Кеңестік дәуірде түркі тілдері жан-жақты зерттелді. Дейтұрғанмен түркітану жас ғылым болғандықтан, түркі тілдерінің лексикасын толық қамтыған этимологиялық сөздіктер жасауда үндіевропа, герман, роман, славян тіл білімдері жеткен дәрежеге жете алмай отыр. Жалпытүркілік деңгейде жарық көрген этимологиялық сөздіктер көп емес. Қазіргі таңда «этимологиялық» деген атпен жалпытүркілік ауқымда жарыққа шыққан төрт сөздік бар. Түркі тілдерінің бірінші этимологиялық сөздігін жазған Будапешт университетінің профессоры Герман Вамбери болатын. Оның еңбегі 1878 жылы жарық көріп, «Түркі-татар тілдерінің этимологиялық сөздігі» деп аталды [1]. Сөздіктің негізін ірі жазба әдеби ескерткіш «Құдатғу біліктен» теріп алынған шағатай тілінің лексикасы құрады. Бұл жәдігерлікті Г.Вамбери «түркі халықтарының санскриті» деп атады. Бірақ ол тұста «Құдағу біліктен» де көне болып табылатын көне түркі жазба ескерткіштері ғылымға белгісіз еді. Г.Вамбери өзінің еңбегінде тірі түркі тілдерінің материалдарын қазіргі тұрғыдан қараасақ толық пайдалана алмаған.

Екінші түркі тілдерінің этимологиялық сөздігі 91 жыл өткен соң жарыққа шықты. Бұл фин ғалымы М.Рясяненнің «Түркі тілдерінің этимологиялық сөздігінің тәжірибесі» [2]. Бұл тұста түркі тіл білімінде көне түркі және орта ғасыр жазба ескерткіштері бойынша, қазіргі заманғы тірі түркі тілдері, олардың көптеген диалектілері мен говорлары бойынша мол тілдік материалдар жинақталған еді. Дейтұрғанмен М.Рясяненнің сөздігі түркітанудың барлық жетістіктерін қамти алмады. Өйткені мұндай сөздікті құрастыру үшін Кеңес Одағының территориясындағы көптеген тілдер мен диалектілерді білетін ұжымдық топ қажет еді. Дегенмен де ХХ ғасырдағы түркі тілдерінің этимологиялық сөздігінің бірінші тәжірибесі ретінде бұл еңбектің маңызы зор.

М.Рясяненнің сөздігінен кейін үш жылдан соң жарық көрген ағылшын ғалымы Дж. Клосонның «ХІІІ ғасырға дейінгі түркі тілдерінің этимологиялық сөздігі» үшінші сөздік болып табылады [3]. Сөздікте монғолға дейінгі кезеңдегі түркі тілдерінің жазба ескерткіштерінен мол материал жинақталған.

Төртінші этимологиялық сөздік белгілі кеңес ғалымы Э.В.Севортянның тарапынан жарық көрді [4]. Оның сөздігінің бірінші томы Дж. Клосонның сөздігінен екі жыл өткен соң басылып шықты. Э.В.Севортянның сөздігі түркі тілдерінің материалдарын және өзіне дейінгілердің тұжырымдарын толық қамтуы жағынан, терең этимологиялық талдауларымен ерекшеленеді. Жоғарыдағы деректерден байқағанымыз әр автор этимологиялық сөздіктерді жазуда тың жерден бастап, өзінше құрастыруға тырысқан. Көптеген көрсеткіштер бойынша олардың әртүрлілігінің себебі сол.

Кеңес одағындағы жарыққа шыққан түркі тілдерінің бірінші этимологиялық сөздіктері негізінен жекелеген түркі тілдерінің сөздіктері болды. Бұл саладағы алғашқы қарылғаш чуваш ғалымы В.Г.Егоровтың 1964 жылы жарық көрген чуваш тілінің бірінші этимологиялық сөздігі болып табылады [5].

1966 жылы ұжымдық авторлар құрастырған «Қазақ тілінің қысқаша этимологиялық сөздігі» жарық көрді [6]. Бұл сөздікте 337 сөз қамтылған. 1980 жылы Р.Сыздықованың «Сөздер сөйлейді» атты еңбегі жарық көрді. Бұл еңбекте батырлар жырлары мен лиро-эпостарда, өткен ғасырдағы ақын-жыраулар шығармаларында, мақал-мәтелдерде кездесетін, бұл күндері мағынасы түсініксіз сөздер төркіні баяндалады. 1994 жылы Ә.Нұрмағамбетовтың «Бес жүз бес сөз» атты атты көлемді еңбегі жарық көрді. Кітапта қазақ тілінде осы күні қоланылып жүрген сөздердің тарихы, сөз мағыналарының қоғам дамуына байланысты өзгеруі және солардың алғашқы шыққан төркіндері жан-жақты талданған.

1988 жылы К.Сейдакматовтың авторлығымен «Қырғыз тілінің этимологиялық сөздігі» басылып шықты. 2000 жылы Б.И.Татаринцевтің авторлығымен «Тува тілінің этимологиялық сөздігінің» 1 томы жарық көрді. Ғалым көп жылдық еңбектің нәтижесінде тува тілінің түбір лексикасының шығу тегін қарастырып, фонетикалық, сөзжасамдық және семантикалық аспектілерін зерттейді. Бүгінге дейінгі жұртшылыққа таныс этимологиялық сөздіктерде еліктеу сөздер назардан тыс қалатын. Бұл заңды да, өйткені басқа сөздерге қарағанда лексиканың бұл саласы толық зерттелмеген. А.М.Щербак бұл туралы «невозможно отрицать их относительную древность и тем более общетюркское»

происхождение многих из них», - деген еді. Сонымен қатар еліктеу сөздердің құрамында кірме элементтер (мәселен, монғол тілінен) де бар. Кейбір еліктеу сөздер дербес, ешқандай тілге тәуелсіз өздігінен де қалыптасқан. Ал тува тілінің этимологиялық сөздігінің басты ерекшелігі - еліктеу сөздерден туындаған туынды сөздерді жан-жақты қарастырғандығы болып табылады [7, б. 52].

XX ғасырдың екінші жартысында тарихи-салыстырмалы тұрғыда якут тілі жан-жақты зерттелді. Н.З.Гаджиева, Л.С.Левитская, Э.Р.Тенишов былай деп жазды: «Солидная база уже создана в настоящее время для составления якутского этимологического: имеются прекрасные якутско-русские словари и диалектологический словарь, изучались монгольские и эвенкийские заимствования, существует очерк якутской исторической лексикологии и предложены предварительные этимологии группы корневых слов» [8, б.179-197]. 2003 жылы саха ғалымы Г.В. Поповтың Якут тілінің этимологиялық сөздігінің бірінші бөлімі жарық көрді [9]. Осы қатарға В.Я.Бутанаевтың 1999 жылы жарық көрген «Хакас-орыс тарихи - этнографиялық сөздігін» де қосуға болады [10]. 2001 жылы Қазан қаласында Р.Г.Ахметьяновтың «Татар тілінің қысқаша тарихи-этимологиялық сөздігі» жарық көрді. 2004 жылы С.Атаниязовтың авторлығымен «Түрікмен тілінің этимологиялық сөздігі» жарияланды. 2007 жылы Т.М.Гариповтың авторлығымен «Башқұрт тілінің тарихи-этимологиялық сөздігінің» 1- томы жарияланса, кейін Ш.В.Нафиков пен Т.М.Гариповтың басшылығымен 2- томы баспадан шықты.

2008 жылы Өзбекстанда 5 томдық «Өзбек тілінің түсіндірме сөздігі» шықты. Онда 80 000 сөз бен сөз тіркестерінің этимологиясы беріліп, кирилл әрпінде басылған. Алишер Науаи атындағы Әдебиет және тіл институтының ғалымдары дайындаған бұл сөздік бір жағынан этимологиялық болып табылады. Сөздікті құрастырушылардың айтуына қарағанда өзбек әдеби тілінде кең тарған сөздер мен сөзтіркестері, жеке тарихи терминдермен және ғылым саласының терминологиясындағы, техника, өнер, мәдениет және басқа да салаларда, диалектілерде, кірме сөздерде жан-жақты қамтылған.

Өткен ғасырда өзбек әліппесі латын жазуына ауыстырылса да сөздік бірінші 5 томдығы кирилл әрпінде жарияланған. Институттың хатшысы Баракаев Рахметулланың айтуынша кирилл әрпімен өскен ұрпақ сөздікті оқып, бағалағаннан кейін латын жазуымен қайта шығарылады. Бұл кешенді жұмыс аяқталуы үстінде. 2010 жылы Түркия Республикасында «Түрік тілінің этимологиялық сөздігі» жарық көрді.

Соңғы жүзжылдықта жекелеген сөздердің этимологиясын зерттеген көптеген мақалалар жарық көрді. Оларды санап шығу мүмкін емес. Оларда жеке түркі тілдерінің материалдарынан алынған сөздер, аймақтық және жалпытүркілік деректер этимологиялық тұрғыдан талданады. Олар этимологиялық сөздіктер үшін өте пайдалы қайнар көз болып табылады.

Этимологиялық сөздіктерде мақала нақтылығымен, шағындылығымен ерекшеленеді. Аз сөз орамдарын қолданып көп ақпарат беруге тырысады. Ал жекелеген сөздердің этимологиясына арналған мақалаларда авторлар сөздің бастапқы тұлғасы мен мағынасын қалпына келтіріп қана қоймайды, сонымен қатар көптеген тілдермен этимологиялық салыстырулар жасайды, өзіне дейінгі авторлардың сол сөзді этимологиясы туралы айтқан пікірлерін жан-жақты талдайды, халықтың өмірімен тығыз байланыста алып, сөздің даму тарихын, оның қазіргі тілдердегі әртүрлі баламасын, зерттеліп отырған сөздің сөзжасамдық ұясын, тағы басқа қырларын зерделейді. Сөзді бұлай кең көлемде қарастыруға этимологиялық сөздіктің көлемі көтермейді. Дегенмен сирек те болса авторлар этимологиялық сөздіктерде сөзді жан-жақты толық талдап беруге тырысады.

Этимологияның негізгі объектісі жекелеген сөздер болып табылады. Сонысымен этимология лексикологияның басқа бөлімдерінен және грамматикадан ерекшеленеді.

В.Пизнани өз кезегінде этимологтың міндетін былайша анықтады: «определить формальный материал, использованный тем, кто первый создал слово, и то понятие, которые он хотел выразить этим словом» [11, б. 103]. Бұны этимологияның жалпы міндеті деп айтуға болады.

Түркі тілдерінің этимологиялық сөздіктерінде пратүркілік тілдің лексикалық сөздік құрамын қалпына келтіруді әлі мақсат етпегенмен, пратүркілік деп атап, түстемей-ақ пратүркілік сөз тұлғаларын реконструкциялап дерек келтіреді. Пратүркілік сөздік дегенде, таза түркі сөздерінің реестрі деп жобалауға болмайтын сияқты, өйткені оның қатарында ежелгі түркі тайпалары мен руларының көрші орналасқан басқа тілді тайпа, рулармен байланысын көрсететін кірме сөздер болуы мүмкін. Тұтас түркі тілі басқа тілдермен генетикалық байланыста болған жоқ деген түсінікке әзір еш дәлел жоқ. Сонымен қатар этимологиялық зерттеулерде пратүркілік сөз тұлғаларының

реконструкциясында әртүрлі варианттар арасында әр автор ұсынған айырмашылықтар кездеседі. Мұның өзі жақын арада бір тоқтамға келуге қиындық туғызады, Осы жәйт, мәселен, аяқ сөзінің (*asak, padak, ajak*) және басқа да жалпытүркілік сөздердің реконструкциясында байқалады.

Этимологиялық сөздік жасаудың тәжірибесі көрсеткендей, әр автордың алдында тұрған нақты мақсат пен міндет әртүрлі. Г.Вамбери түркі тілдеріндегі атаушы сөздер түбір ме немесе оны түбірлік буын деп қарауға болама деген бағытта қарастырды. Г.Вамберидің ойынша бұл - мәселені шешудің негізгі көзі еді.

М.Рясянен өз сөздігінің қолжазбасын 1965, 1966 жылдарда дайындады. Оның басты мақсаты сөздік үшін барынша көп сөз жинау болды. Ол негізінен «алтайлық» және «орал-алтайлық» басқа тілдерде паралелі бар сөздерге көңіл аударды. Сонысымен М.Рясянненің мақсаты Дж.Клосонның мақсатынан ерекшеленеді. Ал Дж.Клосонның жұмысы мына мақсатты көздеді: 1) көнетүркі сөздерінің қатарын жинау, олардың мағынасын, қай сөз табына (есім, етістік, үстеу т.б.) қатыстылығын көрсету, есім мен етістіктердің синкретті қатарын (ат, ат- және т.б.), туынды сөздер мен мағыналарын белгілеу, бастапқы негізін және олардың мағынасын анықтау; 2) тізімдегі сөздердің бастапқы мағынасын қалпына келтіру, көне мәтіндерден әр сөзге толық үзінділер келтіре отырып, семантикалық эволюциясын бақылау. Осы мақсатта жұмыс істей отырып, Дж.Клосон орта ғасырлық және қазіргі түркі тілдерінің этимологиялық сөздігін құрастыру үшін негіз қалауға тырысты. Ол өзінің сөздігін этимологиялық деп атай отырып, қазіргі таным-түсініктегі түркі тілдерінің этимологиялық сөздігін жасауға үлкен дайындық жұмыстарын жүргізді.

Э.В.Севортян сөздік жасауда алдына үлкен мақсат қойды: «этимологиялық зерттеудің негізгі мақсаты мен негізгі нәтижесі зерттеліп отырған негіздің құрылымын және бастапқы морфо-семантикалық құрамын, оның көне тұлғасын және мағынасын немесе оның тілдік тегін анықтау болып табылады. Сонымен қатар басқа да қиындықтар кездеседі. Олар: көптүрлілік, олардың көбі окказиональды болуы, дегенмен кейбір қиындықтар үнемі қайталанып отырады, өйткені олар белгілі принципті талаптардың орындалуымен байланысты. Олардың ең маңыздылары мыналар: 1) сол реалидың атауының қалыптасуының әртүрлі белгілерін анықтау; 2) реали атауының семантикалық құрылымының ішкі тұлғасын анықтау; 3) этимологиялық талдауға түскен негіздің көбіне түсініксіз болып келетін түбір морфемасын анықтау».

Э.В.Севортянның сөздігі көпмақсатты бағыттағы түркі этимологиялық сөздігін жасаудың отандық түркітанудағы алғашқы тәжірибесі болып табылады. Жұмыс барысында кеңестік түркітанудың жетістіктері, өзіндік қайталанбас тарихи даму жолы бар, әртүрлі әлеуметтік қызмет атқаратын барлық түркі тілдерінің әрқилы бай материалдары дерек көз болған. Түркі тілді республикалар мен облыстардағы көптеген ғылыми-зерттеу институттардың нәтижелері, түркі тілдерін зерттеудегі өз тілдерін жетік білетін кеңестің кезіндегі ұлттық кадрлардың күшімен қол жеткізілген табыстардың барлығы дерлік сөздік жұмысында пайдаланылған. Э.В.Севортянның сөздігіндегі бұрынғы түркі тілдерінің этимологиялық сөздіктерінен басты ерекшелік мынада: екі буынды және көп буынды күнгірттенген негіздерді талдауда басты принцип ретінде морфо-семантикалық принцип бірінші рет қолданылды. Бұл принцип түркі сөзжасамының мәселесі бойынша Э.В.Севортянның көп жылдық еңбегі процесінде жасалған еді [4]. Ғалым жалпы және түркіаралық негіздерді этимологиялық талдауға ұмтылды. Дегенмен жалпы және түркіаралық негіздерді толық қамту өте күрделі екені айқын. Өйткені қазіргі лексикографиялық және диалектологиялық т.б. еңбектер бірді – бір түркі тілінің лексикасын толық қамти алмайды. Сондықтан да талданған материалдардың дені белгілі дәрежеде сұрыпталып алынғаны байқалады.

Қорытынды

Түркі тілдерінің этимологиялық сөздіктерінде заңдылық бойынша бірнеше міндеттер қойылады. Таза этимологиялық тұрғыдан бөлек сөздің алғашқы тұлғасын және мағынасын қалпына келтіру, кірме элементтерді анықтау, сөзжасамдық талдау, сөздің тұлғасы мен мағынасының даму тарихын зерделеу, берілген сөздің таралу ареалы мен мағынасын, туыс тілдермен салыстырмалы сөздігін келтіру және т.б. Әлем тілдерінің этимологиялық сөздіктерінде көптеген авторлар этимологияны үш негізгі міндетпен шектеп қояды: 1) сөздің пратіл дәуіріне дейінгі мағына мен тұлғасының тарихын қарастыру; 2) сөздің морфемдік құрамын анықтау; 3) кірме сөздердің бірінші қайнар көзін анықтау. Сондықтан да туыс тілдер тобы немесе семьялардың этимологиялық сөздігінің мақсаты мен жеке тілдердің этимологиялық сөздігінің мақсаты көрсетілген міндеттің бірінші

бөлімінде ғана ерекшеленеді. Жеке тілдің этимологиясы пратіл деңгейіне жетуге міндетті емес, ал туыс тілдері тобының этимологиясы пратілдің сөздік құрамын анықтауға міндетті. Этимологиялық сөздіктің алдында тек ғылыми міндет болмауы да мүмкін. Оның алдында практикалық мақсаттар да қойылады, яғни көпшілік қауымға сөздің мағынасы мен тарихын таныстыру үшін танымдық, ақпараттық хабар береді. Сөзжасам туралы мағұлымат беріп, лингвистика саласының маманы емес адамдарға сөздердің тарихынан құнды ақпарат беретін анықтамалық қызмет атқарады.

Қазіргі таңда сөздіктердің екі түрі жасалған: жалпытүркілік және жеке түркі тілдерінің сөздігі. Болашақта түркітанудың алдында тұрған маңызды міндеттердің бірі этимологиялық сөздіктердің үшінші түрін, яғни аймақтық сөздік жазу міндеті тұр. Қазақ этимологтарының алдында әлі де толық зерттелмеген мәселелер баршылық. Басты міндет осы күнге дейігі түркітану ғылымының қол жеткізген жетістіктеріне сүйене отырып, «Қазақ тілінің этимологиялық сөздігін» толықтырып қайта жазу болып табылады.

ӘДЕБИЕТ

- [1] Vambery H. Etymologisches Wörterbuch der Turko-Tatarischen Sprachen / H.Vambery.-Leipzig, 1878.
- [2] Rasanen M. Versuche eines etimologischen Wörterbuchs der Tiirk sprachen / M.Rasanen. -Helsinki, 1969.
- [3] Clauson G. An etymological dictionary of pre-thirteenth-century Turkish / G.Clauson.-Leipzig, 1972.
- [4] Севортян Э.В. Этимологический словарь тюркских. / Севортян Э.В. – Москва, 1980.
- [5] Егоров В.Г. Этимологический словарь чувашского языка. / Егоров В.Г. – Чебоксары, 2014. – 355 с.
- [6] Қазақ тілінің қысқаша этимологиялық сөздігі. Алматы, 1966. –250 б.
- [7] Щербак А.М. Состояние работы и задачи составления этимологических словарей тюркских языков / А.М.Щербак. N4, – СТ, 1975,– С. 3-10.
- [8] Гаджиева Н. З. Тюркские языки / Сравнительно-историческое изучение языков разных семей / Н. З. Гаджиева. – Москва: Наука, 1981. – 206 с.
- [9] Попов Г.В. Этимологический словарь якутского языка / Г.В.Попов. –Новосибирск: Наука, 2016. – 360с.
- [10] Бутанаев В.Я. Хакасско-русский этнографический словарь / В.Я.Бутанаев. –Хакасия, 2015. – 236с.
- [11] Пизани В. Этимология: История – проблемы – метод: Пер. с ит./ В. Пизани. –Москва., 2013, –70с.

REFERENCES

- [1] Vambery, H. (1878). Etymologisches Wörterbuch der Turko-Tatarischen Sprachen. Leipzig [in German].
- [2] Rasanen, M. (1969). Versuche eines etimologischen Wörterbuchs der Tiirk sprachen. Helsinki [in Turkey].
- [3] Clauson, G. (1972). An etymological dictionary of pre-thirteenth-century Turkish [in Turkey].
- [4] Sevortyan, E.V. (1980). Etimologicheskij slovar tyurkskikh [Etymological dictionary of Turkic languages]. Moscow [in Russian].
- [5] Yegorov, V.G. (2014). Etimologicheskij slovar Chuvashskogo yazyka [Etymological dictionary of the Chuvash language] Cheboksary [in Russian].
- [6] Kazakh tilinin kyskasha etymologiyalyk sozdigi [Brief etymological dictionary of the Kazakh language] (1966). Almaty [in Kazakh].
- [7] Shcherbak, A.M. (1975). Sostoyaniye raboty i zadachi sostavleniya etimologicheskikh slovarey tyurkskikh yazykov [State of work and tasks of compiling etymological dictionaries of Turkic languages]. – Turkology Council [in Turkey].
- [8] Gadzhiev, N. Z. (1981). Tyurkskiye yazyki [Turkish languages] Sravnitel'no-istoricheskoye izucheniye yazykov raznykh semey - Comparative-historical study of languages of different families]. – Moscow.: Science [in Russian].
- [9] Popov, G.V. (2016). Etimologicheskij slovar yakutskogo yazyka [Etymological dictionary of the Yakut language] Novosibirsk: Science [in Russian].

[10] Butanayev, V.YA. (2015). Khakassko-russkiy etnograficheskiy slovar [Khakass-Russian Ethnographic Dictionary] Khakassia [in Russian].

[11] Pizani, V. (2013). Etimologiya: Istoriya – problemy – metod:[Etymology: History - Problems - Method:] Translation from Italian.Moscow [in Russian].

Сабыр.М.Б., Ажғалиев М.К., Садуақас Н.А.

ПРОЦЕСС ИССЛЕДОВАНИЯ ЭТИМОЛОГИИ В ТЮРКОЛОГИИ

Аннотация. В статье дается обзор этимологических исследований в тюркологии. Показаны объект исследования этимологии, ее формирование как отдельной отрасли общего языкознания и процесс исследования. До сегодняшнего дня развитие этимологических исследований в тюркологии рассматривались в трех основных направлениях. Это: создание общих этимологических словарей по тюркским языкам, создание этимологических словарей по отдельным тюркским языкам, статьи об этимологии антропонимов, топонимов, этнонимов и отдельных слов, входящих в активный лексический состав. Доказано, что независимо от того, какой тип этимологических исследований, какой язык и языковой объект не подчинен, он обязательно должен опираться на три основных вида, а именно фонетический, морфологический и семантический принцип-критерий, чтобы быть научно продуктивным. В XIX веке Г.Вамбери изучал особенности словарей тюркских языков и выдвинул новые положения, которые открыли новые горизонты для этимологической науки.

Ключевые слова: тюркология; этимология; корни; тюркские языки; словари; казахский язык.

Sabyr Murat, Azhgaliev Marat, Saduakas Nurbol

THE RESEARCH PROCESS IN THE ETYMOLOGY OF TURKIC STUDIES

Annotation. The article provides an overview of etymological research in Turkic studies. The process of formation and study of etymology as a branch of general linguistics, indicating the object of study. To date, the etymological research in Turkic studies has developed in three main directions, as evidenced by concrete data. These are: creation of a general etymological dictionary of Turkic languages, creation of an etymological dictionary of individual Turkic languages, articles on the etymology of individual words and anthroponyms, toponyms, ethnonyms included in the active lexical fund. It has been proved that in order to be scientifically productive it must be based on three main types: phonetic, morphological and semantic principle-criterion. It doesn't depend on a type of etymological research, language and linguistic object. Dictionaries of Turkic languages, beginning with G. Vamier in the XIX century, focusing on their peculiarities, looking at the future horizons of the science of etymology, proposed new concepts.

Keywords: turkology; etymology; roots; Turkic languages; dictionaries; Kazakh language.

ӘОЖ 81:372.881

FTAXP 16.21.07

DOI 10.37238/1680-0761.2021.82(2).24

ТАУСОҒАРОВА А.Қ., БАЗАРБЕК С.Т.*

әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан

*Корреспондент авторы: bazarbeksaltanat@gmail.com

E-mail: ayauzhan1971@gmail.com, bazarbeksaltanat@gmail.com

**МӘДЕНИЕТАРАЛЫҚ КОММУНИКАЦИЯ ТАБЫСТЫЛЫҒЫНЫҢ ТІЛДІК
ФАКТОРЛАРЫ**

Аңдатпа. Қазіргі жаһандану үдерісіне орай түрлі мәдениеттер өкілдері арасындағы қарым-қатынастың сәтті жүзеге асуы, өзара түсіністігінің орнауы олардың шетел тілін меңгеру деңгейлеріне, лингвоелтанымдық біліктілігіне тікелей байланысты. Мәдениетаралық коммуникация - бұл әр түрлі мәдениетті тасымалдаушылар арасындағы байланыс. Бұл мәдениеттер арасындағы айырмашылық қарым-қатынас кезінде белгілі бір қиындықтарға әкеледі. Бұл қиындықтар әр адамға тән, әрине, әр түрлі мәдениетте ерекшеленетін күту мен ашақтықтың айырмашылығына байланысты. Әр түрлі мәдениеттің өкілдері алынған ақпаратты әртүрлі тәсілдермен ашады. Бұл түсінбеушілікке, шиеленіске және қарым-қатынас қиындықтарына әкеледі. Мақалада әлем тілдерінің бірі – ағылшын тілін дәнекер тіл ретінде коммуникацияда қолдану барысында туындауы мүмкін тілдік кедергілер қарастырылады. Мәдениетаралық коммуникация үдерісіндегі тілдік кедергілерді тұлғаның ұлттық ерекшелігі, сөйлеу әдеби, ұлттық менталитет, әлемнің тілдік бейнесі, ұлттық ойлау ерекшелігінің грамматикалық формалармен байланысты зерттеу мақсаты көзделеді. Сонымен қатар мақалада мәдениетаралық коммуникация барысында көрініс беретін тілдік кедергілердің алдын алу немесе оларды еңсеру жолдары ұсынылады.

Кілт сөздер: лингвомәдени ерекшеліктер; тілдік кедергілер; коммуникация; мәдениетаралық коммуникация; стилистикалық коннотациялар; лексикалық сәйкестіктер; грамматикалық сәйкестіктер; интернационал сөздер; мәдени-тілдік кедергілер; мәдени-әлеуметтік коннотациялар.

Kipicne

Заманауи мәдени кеңістікте адамдар арасындағы мәдени қарым-қатынастардың маңызы артып келеді. Сондықтан мәдениетаралық коммуникация саласында өзара түсіністікке қол жеткізу мен әр түрлі кедергілердің алдын ала білу – заман талабы. Шапшаң жаһандану кезеңінде адамдар арасындағы коммуникативтік мүмкіндіктер артып, ортақ ақпараттық кеңістік қалыптасуда, саясат, ғылым, экономика, мәдениет, білім беру сияқты салалардағы байланыстардың қарқыны өсуде. Сонымен қатар, мәдениетаралық қарым-қатынас жасауда өзара түсінісуде қиындықтар, яғни тілдік кедергілерге әкелетін әр түрлі елдер өкілдерінің лингвомәдени ерекшеліктерін ескеру қажет.

Мәдениетаралық коммуникация түрлі мәдениет өкілдерінің коммуникативтік қарым-қатынастарын теориялық және тәжірибелік бағытта зерттейтін коммуникациялар жалпы теориясының ерекше бөлімі болып табылады. Мәдениетаралық коммуникация теориясы негіздерін білу лингвист, аудармашы, шет тілі мұғалімі және шетелдіктермен қарым-қатынас жасайтын, халықаралық кездесулерге қатысатын, шет тілді аудиториялар үшін дәріс оқитын көптеген мамандарды даярлаудың міндетті бөлігі.

Мәдениетаралық коммуникацияның теориясы өзіндік ерекшелігі бар пән болып табылады. Оның көптеген ерекшеліктерін тарихқа үңіле отырып ұғуға болады. Басқа мәдениет өкілдерімен қарым-қатынас жасау адамзат тарихында жекелеген спецификалық топтардың пайда болуымен, яғни мәдениеттің пайда болуымен қатар жүріп келе жатқан үрдіс [1, б. 12]. Өзге мәдениеттерді зерттеу адамзаттың дамуының барлық кезеңінде тоқтаған емес. Алайда бұл зерттеулер, эпизоттық, жүйесіз мақсатта орын алып келді. Мысалы кейбір халықтардың өмірі туралы жекелеген мәліметтер ежелгі жылнамаларда, саяхатшылар мен сопылардың жазбаларында ғана сақталған. Басқа мәдениеттерді зерттеуге деген қызығушылық XVI ғ. ұлы географиялық жаңалықтар ашулар кезеңінде күшейе түсті.

Бұл кезеңде кәрі құрлық өкілдері жер бетінде мәдениеті еуропа халықтарынынан мүлдем өзгеше көптеген басқа халықтардың бар екендігі туралы білді [2, б. 8].

XIX ғасырдың бірінші жартысында гуманитарлық ғылымдарда қалыптасқан тарихи-салыстыру әдісі мәдениеттерді мақсатты және жүйелі түрде зерттеуге жол ашты. Бұл әдістің өмірге келуіне себепші В. фон Гумбольдт, ағайынды Гримм, Ф. Шеллинг, М. Мюллер, В. Веселовский, В. Пропп және басқалар болды. XX ғасырдың екінші жартысында гуманитарлық зерттеулердегі келесі үдерістер мәдениетаралық коммуникация теориясының дамуына зор ықпал берді:

- антропология және этнография тәсілдерінің экспансиясы;
- евроцентризм концепциясының күйреуі;
- гендерлік зерттеулерге қызығушылықтың артуы;
- биліктің әлеуметтік және психологиялық теориясының дамуы;
- лингвистиканың коммуникацияның тілдік емес арналарына қызығушылығы мен әлеуметтік лингвистиканың дамуы.

Мәдениетаралық коммуникация теориясының тарихы 1947 жылы АҚШ-та бастау алды. Мәдениетаралық коммуникацияны зерттеу басталғаннан бастап, бүгінге дейін оны бизнес өкілдерінің, саясаткерлер мен дипломаттардың мүдделерімен тығыз байланысты деп айтуға болады [3, б. 25]. 1947 жылы АҚШ американдық азаматтарды шет елдерде қызмет жасауға даярлау үшін Шетелдік қызмет институтын (Foreign Service Institute — FSI) құрды. Аталған институтта ғалым антропологтар Эдвард Т. Холла, Рэй Бердвистелл және лингвист Джордж Трейджер жұмыс істеп, американдықтарды оқыту бағдарламасы әзірлеу барысында олар жаңа ғылыми пән – мәдениетаралық коммуникация теориясын жасап шығарды. Басында олар өздеріне тек саясаткерлерді, дипломаттарды, әскери амандарды шет елдерде неғұрлым тиімді қызмет атқаруға үйрету, шетелдік студенттер мен стажерларды АҚШ-тағы оқу мен қызметке бейімдеу, АҚШ аумағында нәсіларалық және этникалық жанжалдарды шешуге ықпал жасау сияқты тәжірибелік мақсаттар қойды. Алғашқыда қызметкерлердің білімдері мен тәжірибелері аз болғандықтан институт жұмысы аса тиімді бола қойған жоқ. 1959 жылы Э. Холл «The Silent Language» («Молчаливый язык») кітабын басып шығарды және осы еңбек мәдениетаралық коммуникацияның әрі қарай дамуына зор ықпал етті. Э. Холл өз еңбегінде мәдениет пен коммуникацияның арасындағы тығыз байланысты дәлелдеп қана қойған жоқ, сол сияқты бүтін бір мәдениеттерді қатар жекелеген жүйелерді зерттеу қажеттігіне назар аударды. Бұл ретте ол мәдениетті үйренуді шет тілін үйренумен салыстырды.

Тақырыпқа қатысты әдебиеттерді қарастырғанда АҚШ, Еуропа және Ресейде мәдениетаралық коммуникацияның шет тілдерін меңгеру және оқытумен байланысты болғанын көруге болады. Осы арада Қазақстанда мәдениетаралық қатысым мәселесін өзектіндіру мемлекеттің негізгі қоғамдық және саяси идеологиясымен, яғни ұлтаралық келісім мен бейбіттел, ынтымақтастық, мәдени диалог пен толеранттылық қағидаларын жариялаумен байланысты. Қазақстандық мәдениетаралық қарым-қатынас үлгісі жүзден астам ұлт өкілдерінің сәйкестігін құруға негізделген. Еліміздегі әр этникалық топ бірегей мемлекеттік құрылымның құраушы бөлігі болып табылады. Отандық ғылымда мәдениетаралық зерттеулер әлеуметтану, мәдениеттану, психология салаларынан көбірек зерттеліп, тікелей коммуникативтік іс-әрекетпен байланысты дискурстық, прагматикалық, лингвомәдени аспектілер назардан тыс қалған. Қазақстандық тіл білімінде жаңа бағыттардың бірі ретінде мәдениетаралық коммуникацияға біраз зерттеушілер қызығушылық танытты. Алайды, оның аспектілер, көптеген, әсіресе лингвистикалық мәселелері мен әдістері жан-жақты зерттелмей, мақалаларда шолу және сипаттау түрінде жарияланған.

Бұл мақаланың басты мақсаттарының бірі оқырмандардың бойында мәдениетаралық коммуникация ерекшеліктерін терең ұғына білуге қажет ғылыми пәндердің теориялық негіздері туралы түсінікті қалыптастыру. Лингвист немесе мәдениетаралық коммуникация саласындағы басқа да кәсіби мамандар сұхбаттасушының сеніміне жол тауып, коммуникацияны басқара білуі, қарым-қатынас жасау процессін күрделендіретін түрлі коммуникативтік кедергілерді еңсере білуі қажет [2, б. 84]. Бұған үйрену үшін бірінші кезекте коммуникацияның оған қатысушы субъектілер өмірлерінің мәдени, тұрмыстық және т.б. аспектілеріне қатысы бар күрделі процесс екенін жете түсіне білу маңызды. Мәдениетаралық коммуникацияның ғылымның ерекше бөлімі ретіндегі спецификасының мәні осында жатыр.

Зерттеу материалдары мен әдістері

Мәдениеттердің қырым-қатынастар тарихындағы көптеген мысалдардан мәдениетаралық коммуникация процессінің өзінде әу бастан түсініспеушілік әлеует жатқандығын түсінуге болады. Адамдар коммуникация процессіндегі өзара түсінісушілікке жол іздестіру барысында әр түрлі этномәдени мүдделермен және айырмашылықтармен кездесе отырып, өздерін және әріптестерін неғұрлым толық және адекватты түсінуге қол жеткізуге мәжбүр болады. Бұл үшін өз мәдениетінің кейбір құндылықтарын қайта қарастыруға туралы келіп жатады. Бұдан басқа коммуникация бойынша әріптестер бір бірінің мәдени ерекшеліктерін адекваттылықтың түрлі дәрежесінде қабылдап жатады. Осыдан бұндай қабылдаулардың диапазоны кең, ол бір бірінің мәдениет құндылықтарын іштей қабылдамау мен ашық қарсылық көрсетуге дейін барады [3, б. 27].

Осыған байланысты, мәдениетаралық құзырлеттілік құрылымында бір бірін түсіне білушілік проблемасының өзектілігі арта түседі, өйткені күнделікті өмірде тұлға өз әріптесінің сөздері мен қылықтарын түсіне бермеуі, яғни коммуникация үрдісінде қандай да бір қиындықтар мен кедергілер кездестіруі мүмкін. Бұлар әріптестердің өзара түсінісушілігіне кедергі келтіріп, ұтымды коммуникация процессін бұзуы және жанжалдық жағдайларға әкелуі мүмкін. Әдетте, туындайтын қиындықтар әріптестердің мәдениетаралық айырмашылық деңгейлеріне байланысты болады. Бұндай қиындықтар мәдениетаралық коммуникациядағы кедергілер деп аталады және оларды еңсеру үшін ерекше ерік жігер мен білім қажет.

Мәдениетаралық кедергілерді, яғни дұрыс түсінбеушілікті еңсеру үшін қатысушылардың білімдерін, әріптестердің мәдени аралық айырмашылықтардың бар болуы және олардың коммуникация процессінде пайда болу мүмкіндігін бақылып, зерттеген дұрыс. Осыған байланысты бұндай жағдайларда әріптестердің коммуникация кедергілерін мойындап, содан кейін қарым-қатынасты жалғастыруға мүдделілік білдіру үшін бірқатар іс-шараларды қолға алу қажет [4, б. 41]. Осыдан біз мәдениетаралық коммуникацияның кедергілерінің келесі түрлерін бөліп айта аламыз: тілдік, этномәдени, коммуникативтік және психологиялық. Бұл топтардың әрқайсысы өзіндік спецификалық ерекшеліктерімен сипатталады, сондықтан оларды еңсеру үшін бірыңғай әмбебап әдіс-тәсіл жоқ. Әр топтың ерекшеліктеріне байланысты еңсеру тәсілдері таңдалады.

Мәдениетаралық құзырлылықтың вербалды (тілдік) жақтарының құрылым күрделі және стильдік әралуандығымен (әр түрлі стильдер мен жанрлар, сленгтер мен жаргондар, ауызекі және әдеби тіл, диалект және т.б.) ерекшеленеді. Коммуникацияның аталған барлық вербалдық сипатамалары қарым-қатынастың сәтті не сәтсіз болатындығына ықпал етеді. Осыдан коммуникацияның лингвистикалық құралдары ауқымды арсеналынан қарым-қатынастың нақты бір жағдайына жарамды біреуін таңдай білу қажет. Тілдік құзырлылық мәдениетаралық коммуникацияның барлық қатысушыларына қолжетімді және түсінікті жалпы тілдік формаларды шебер пайдалана білу қабілетіне тікелей байланысты. Мәдениетаралық коммуникация жағдаяттарында қатысушылардың барлығының тілдік білім деңгейлерінің бірдей емес екендігі анықталып жатады. Бұл жәйттер «тілдік кедергілер» деп аталатын қиындықтарды тудырады. Мәдениетаралық қарым-қатынастарда кездесіп тұратын тілдік кедергілерге келесілерді жатқызуға болады:

Семантикалық кедергілер. Оларға лексиканың жеткіліксіз эквиваленттілігі, тілдік ойлардың әржатқы түсіндірілуі, синонимиялардың кеңінен қолданылуы, диалектілерді пайдалану, шет тіліндегі барлығы бірдей біле бермейтін мағыналық реңдерді жатқызуға болады [5, б. 73]. Аталған жағдайда әңгіме коммуникацияның деңгейіне әсер ететін тілдегі орын алатын әлеуметтік символизмдердің күрделілігінде болып отыр. Бұған сол сияқты әр түрлі әлеуметтік топтарда қолданылатын, атап айтқанда, техникалық, медициналық, филологиялық, қылымыстық жаргондар мен сленгтері жатқызуға болады. Бұндай сөздер әдетте тек белгілі бір әлеуметтік топтарға жататын тұлғалардың қолданысында болады.

1. Түрлі семантикалық толтырулар. Әрбір сөз бен жеткізілетін ой осы мәдени және тілдік ортада қалыптасқан белгілі бір семантикалық көлеммен анықталатын нақты субъективті интерпретацияға ие. Мәселен, «How many fingers does Englishman have?» («ағылшындықтың неше саусағы бар?») фразасы логикалық түсініспеушілікке әкелуі мүмкін. «Жиырма саусақ» – деген ең бірінші жауап дұрыс болмай шығады. Өйткені ағылшын тілінде «fingers» сөзі үлкен бармақтары (thumb) қоспағандағы қолдың саусақтары дегенді білдіреді. Нәтижесінде ағылшындықта 8 «fingers» бар. Бұл мысалды әлемнің, дүниетанымдықтың әралуандығынан хабар беретін тілдік, логикалық кедергілерге жатқызуға болады.

2. Лексикалық және грамматикалық сәйкестіктер. Ағылшын тілінде «flat» сөзі «жазық» дегенді білдіреді, бірақ бұл мағына тек «flat surface» – «жазық бет» сөзтіркесінде ғана орынды. Басқа сөзтіркестерінде қолдану кезінде бұл сөз басқа мағынаға ие болады. Мысалы: flat tyre - желі шығып кеткен шина, flat battery – күші отырған батарея, flat shoes - өкшесі жоқ туфли, flat pan – кішкентай кастрюль, ал flat violin – күйі кеткен скрипка.

3. Стилистикалық коннотациялар. Қытайдың Zhejiang провинциясының астанасы Hangzhou қаласына конференцияға шақыру Hangzhou, Zhejiang Provincial capital – деп аударылған. Бірақ «provincial capital» сөзтіркесі «провинциялық астана» дегенді білдіреді және «capital of the Province» - провинция астанасы – дегенге қарағанда басқа стилистикалық коннотацияға ие.

4. Әр түрлі тілдерде ұқсас жазылатын көпке танымал интернационал сөздер аудармашының жалған «достары» болып табылады. Мәселен, «nationality» сөзінің бір тілде «ұлт» - деп аударылады. Бірақ басқа бір шет тілінде ол «азаматтық» сөзін білдіреді. Осындай мысалдарды келтіре кетсек, олар:

- aspirant – үміткер;
- patron – бастық, қолдаушы;
- accurate – дәл, дұрыс;
- actually – шын мәнінде;
- babushka – орамал;
- chef – шеф-аспаз;
- complexion – беттің түсі;
- replica – репродукция, дәл көшірме;
- speculation – болжам;
- spectacles – көзілдірік;
- intelligence – интеллект, ақыл.

5. Лексико-фразеологиялық үйлесімділік. Фразаларды сөзбе сөз түсіндіру сөз мағынасының логикалық бұрмалануына әкелуі мүмкін, бұның себебі ойды жеткізетін тілдік құралдардың алшақтықтарында жатыр [2]. Әр түрлі тілдердегі фразалардың мағыналық толтырылу сәйкессіздіктері бойынша бірнеше мысалдарды айта кетсек:

- өзі-өзін жетілдіру үшін жұмыс істеу – to work at oneself (to develop one’s abilities орнына);
- сабақтарға қатысу – to visit lessons (to attend classes орнына);
- қарастыруға ұсыну – to set for consideration (to submit to consideration орнына);
- тұрғылықты мекенжайы – constant residence (permanent residence орнына);
- қарапайым кездейсоқтық – simple coincidence (mere coincidence орнына);
- көгалдағы хоккей – grass hockey (field hockey орнына).

2. Мәдени-тілдік кедергілер:

- эквивалентсіз лексика. Нақты бір мәдениетке тән салт-дәстүрді немес басқа жағдайларды аудару аса қиындықтар тудыруы мүмкін. Мысалы Boxing Day сөзі бокспен әсте байланысты емес, бұл Рождестводан кейінгі мереке күнінің атауы, бұл күні бір біріне сыйлықтар сыйлау дәстүр болып қалыптасқан (ағылшынша box – қорап сөзінен шыққан).

- алдамшы эквиваленттілік. Мысалы ағылшынша home және house сөздері «үй» деген бірдей мағынаны білдіреді. Алайда, house сөзіне қарағанда home сөзі ғимаратқа байланысты емес, жайлы, жылы және қауіпсіз орын мағынасында қолданылады. «Home, sweet home» – «үй, сүйікті жайлы үй».

- мәдени-әлеуметтік коннотациялар. Бұл сөздің немесе сөзтіркесінің әр елдердің мәдени не тұрмыстық ерекшеліктерімен байланысты мағыналық толтырылымы. Мысалы қазақ ертегілерінде айдаһар – қауіпті құбыжық ретінде көрсетілсе, Қытайда ол адамның үлкен және мейірімді досы. Ағылшын тіліндегі «of course» сөзі «әрине» деп аударылады, бірақ оның мағынасының қосымша реңі бар «әрине, сіз оны білмейтін бе едіңіз?». Сондықтан оны сөздік контексте қолдану логикалық тұрғындан орынды болуы қажет. Ағылшынша «to carry coal to Newcastle» сөзі «мағынасыз іспен айланысу» дегенді білдіреді. Бұл фразаны Ньюкасл қаласының Англияның көмір өндіру өнеркәсібінің орталығы екендігін білсеңіз ғана түсінуге болады.

Стилистикалық кедергілер қарым-қатынастарда әріптестеріне түсініксіз спецификалық терминдерді қолданатын коммуниканттардың тілдік стильдеріндегі сәйкессіздіктермен сипатталады [6, б. 37]. Мысалы әскери адам мен өнертанушының сұхбаттасулары кезінде тараптардың тек өздерінің мамандықтарына қатысты терминдерді қолдануы олардың бір бірлерін

түсініспеушіліктерге әкелуі мүмкін. Семантикалық кедергілер коммуникацияда қолданылатын, көптеген тілдерде көпмағыналылыққа ие және түрлі мақсаттарда айтылатын символдар мен терминдерге дұрыс мән бермеу салдарынан орын алады. Коммуникация процессінде қолданылатын терминдердің бірнеше мағынасының ішінен әріптесіңнің қабылдайтын нұсқасын таңдау өте маңызды. Алайда, бір терминнің әр түрлі мәдениеттерде мазмұндары бойынша жиі сәйкес келе бермеуі себепті түсініспеушілік жәйттері жиі туындап жатады. Сондықтан қатысушылар өздері жетік білмейтін тілде қарым-қатынас жасау кезінде, олар өздері жеткізгілері келетін терминдер мен фразалардың бір мағынасы бар деп жиі ойлайды. Бірақ, осылай әрекет ете отырып, олар басқа мағыналарды ескермейді, сондықтан коммуникациялық проблемаларға тап болады. Басқаша айтқанда семантикалық кедергілер екі жақтан да сөздерді дұрыс қолданбау, олардың мағынасын жете түсінбеу, белгілік жүйелерді грамматикалық және логикалық ережелерді шатастырмай дұрыс құра білмеген жағдайларда орын алады. Бұдан басқа, кедергілердің бұл түрі ескірген және өте спецификалық сөзқұрамдарды тілдік ортаға енгізген кезде пайда болады, бұл жағдайларды кез келген өзгеріс немесе қателік сөздік-мағыналық құрылымын түсініксіз жағдайға жеткізуі мүмкін. Фонетикалық кедергілер дыбыстарды ажырата білмеу немесе дыбысты дұрыс шығармау (перцепциялар), сол сияқты тілдің сөздер, морфемалар, сөйлемдер сияқты негізгі элементтерін дұрыс мүшелей білмеу себепті орын алады. Дыбысталатын шет тілдік сөздер дыбыстарды дұрыс ажырата білуді меззейді. Бөгде тілдің дыбыстарын шығарудың күрделілігі әр түрлі тіл тасымалдаушыларының тілдік аппараттарының құрылымдарындағы өзгешіліктермен түсіндіріледі. Мысалы бір тілінде артикуляция ерін мен тіл ұшының тіске тиіп дыбыс шығарылса, басқа тілде дыбыс шығаруда ерін мен тілдің қимылы мүлдем басқа болуы мүмкін. Тілдегі акценттер, екпінді дұрыс қоймау, сөз тіркестері мен сөйлемдердегі сөздерді шатастыруларға себепкер осы айырмашылықтар болып табылады және олар вербалды ақпаратты қабылдауда қиындықтар тудырады [7, б. 20].

Дегенімен, басқа елдердің адамдарымен қарым-қатынас жасаудың алғашқы қадамы - осы елдердің мәдениетін білу. Адамның өзі олардың әртүрлі мәдениеттерге жататындығын білмеуі мүмкін. Ең айқын көрінетіні - ұлттық мәдениет, яғни адам өмір сүретін елдің мәдениеті. Сонымен қатар, ол басқа мәдени топтарға (этникалық, діни, ерлер мен әйелдердің туыстық қатынастары, кәсіби топтар және т.б.) өзіндік әдет-ғұрыптары мен тілдеріне сілтеме жасай алады. Бұл субмәдениеттер деп аталатындар. Олар Лос-Анджелестің шығысындағы мексикалық американдықтарды немесе Солт-Лейк-Ситидегі мормондарды қамтуы мүмкін; белгілі бір географиялық орналасуы жоқ субмәдениеттер - күрес жанкүйерлері, шетелдегі орыс иммигранттары, Гарвард түлектері және т.б.

Өздеріңіз білетіндей, түсінбеушілік көбінесе қарым-қатынас процесіне қатысатын адамдардың шығу тегі әр түрлі болған кезде пайда болады. Бір мәдениеттің адамдары хабарламаны сол мәдениетке тән нақты контекстте кодтайды. Басқа мәдениеттің адамдары бұл хабарламаны өздерінің мәдениеті тұрғысынан шешеді. Нәтижесінде күмәнді қорытынды болуы мүмкін. Мысалы, қара мысық бейнеленген және «Good Luck!» қолтаңбасы бар ағылшыннан ашықхат алғанын кез-келген орыс адамы жеткілікті түрде қабылдай бермейді [8, б. 14].

The Parker Pen Company компаниясының вице-президенті Роджер Акстелл 18 жыл ішінде 154 елде болып, өмір сүрді. Ол шетелдік серіктестермен еркін қарым-қатынас жасау үшін олардың тілін білу жеткіліксіз екенін, белгілі бір елдегі мінез-құлық ерекшеліктерін, атап айтқанда іскери мінез-құлықты білу қажет екенін түсінді. Өзінің *Do's and Taboos Around the World* деген жұмыстарында жалпы әлемдегі жалпы атаумен ол көптеген жылдар бойы мінез-құлық пен қарым-қатынастың белгілі ережелерін дамытады және ұстануға кеңес береді. Мұнда олардың кейбіреулері бар.

Біріншіден, сіз өзіңізді дұрыс таныстыруыңыз керек. Адамдар арасындағы алғашқы байланыс және әсер етудің алғашқы мүмкіндігі - бұл өнімділік (аттармен алмасу). Америкада бұған үлкен мән берілмейді және өзін «жаман» жолмен таныстыру өте қиын. Алайда, шығыста, атаулар әлеуметтік мәртебені немесе отбасылық жағдайды көрсететін жерде, тұсаукесердегі қателік үлкен қорлау болуы мүмкін, атап айтқанда: адамның атын немесе атын оның рұқсатымен ғана қою керек. «Сізге қалай қоңырау шалғым келеді?» - кез-келген іскери әңгіме осындай сұрақтан басталуы керек. Қателіктерден сақтанудың тағы бір жолы - алдын-ала дайындалу.

Сондықтан, іссапарға барар алдында кәсіпкер негізгі серіктестерінің тізімін алады, олардың есімдері дұрыс қойылады және оларды жаттап алады.

Екіншіден, үстелдің тәртібі мен тамақтану да тілдің бір түрі. Мысалы, түскі асқа не берілетінін сұраудың қажеті жоқ. Егер сізге бейтаныс, тіпті дәміне мүлдем жағымсыз тағамдар жеуге тура келсе, бәрін жұтып қою керек.

Үшіншіден, киім көмектесе немесе зиян тигізуі мүмкін. Іскери көйлек іскери қарым-қатынас үшін міндетті болып табылады - әйелдерге арналған консервативті шалбар немесе юбка костюм, ал ерлерге арналған костюм және галстук. Алайда, кейде ерекше жағдайлар болады. Мысалы, ашық түстердің кең көйлектері әйелдер үшін қолайлы, әсіресе ерлер болмауы үшін, әсіресе шығыс елдерінде.

Сонымен, шет тіліндегі қарым-қатынас белгілі бір қиындықтар тудырады. Ағылшын тілі халықаралық қатынас тілі болғанына қарамастан, оны бәрі бірдей меңгере бермейді. Бірақ өз біліміне сенімді адамдар да басқа елдердің серіктестерінің түсінбеушілігіне тап болуы мүмкін.

Біріншіден, тілдің әртүрлі нұсқалары бар (британдық, американдық, австралиялық және т.б.), олар сөздік қоры, айтылуы мен грамматикасы жағынан бір-бірінен ерекшеленеді және нәтижесінде қиындық тудыруы мүмкін. Екіншіден, көптеген адамдар осы тілді біле отырып, тіл тасымалдаушы емес адамдарға тән айтылу және интонация ерекшеліктеріне байланысты түсініспеушіліктерге тап болуы мүмкін.

Осылайша, тіл мен мәдени айырмашылықтар қарым-қатынасқа кедергі болып табылады, бірақ егер адамдар байланыс орнатуға дайын болса және бір-бірін түсінгісі келсе, бұл проблемаларды шешуге болады.

Қорытынды

Мәдениетаралық коммуникациядағы тілдік кедергілерді еңсеру жолдарын қарастырып кетсек:

- шет тілдерін ұлтаралық қатынас тілі ретінде үйрену;
- ауызша және жазбаша тілдегі лингвомәдени құбылыстарды және сонымен байланысты нышандарды зерттеу;
- халықтардың мәдени-психологиялық ерекшеліктерімен, салт-дәстүрлерімен, осы мәдени ортада қабылданған, тарихи және заманауи мәдени-әлеуметтік процесстерге негізделген тәртіп негіздерімен танысу.

Мәдениетаралық коммуникацияның басты мақсаты – ақпарат және мәдени құндылықтармен алмасу арқылы өзара түсінуді қол жеткізу [9, б. 15]. Мәдениетаралық қарым-қатынаста орын алған мәдени, әлеуметтік немесе этникалық сипаттағы алшақтықтар, әлеуметтік пайдалы тәжірибе мен білімді пайдалану арқылы еңсерілуі мүмкін [10, б. 44].

Осылайша, тілдік кедергілерді, ұлтаралық қарым-қатынас саласындағы түсініспеушіліктерді еңсеру үшін мәдениетаралық өзара іс-қимылдың дамыған формалары, құзыреттілік, сол сияқты аталған саладағы арнайы даярлық қажет.

Мәдениетаралық коммуникациядағы кедергілерді еңсеру тұлғаның мәдени-әлеуметтік құзырлылық деңгейін анықтайды және жоғарылатады. Себебі ол тұлғаны әріптестерінің мәдениеті мен тілі туралы жаңа білімдер іздеуге, өзінің коммуникативтік дағдыларын жетілдіруге, бөтен мәдениеттің ерекшелігі мен менталитетін сезе білу қабілетін дамытуға жетелейді. Осы үрдістердің арқасында тұлға өзге мәдениет өкілдерімен қарым-қатынас жасау перспективасын дұрыс сезіне білу, бірлескен мәдениетаралық іс-әрекеттер жасау, өзінің рухани қажеттіліктерін қанағаттандыра білу қабілетіне ие бола алады.

ӘДЕБИЕТ

[1] Долгополов Д.М. Лингвокультурные барьеры и пути их преодоления [Электронный ресурс] / Д.М. Долгополов // Научное сообщество студентов XXI столетия. Гуманитарные науки: сб. ст. по мат. XXXIII междунар. студ. науч.-практ. конф. – № 6(33). Режим доступа – URL: [sibac.info/archive/guman/6\(33\).pdf](http://sibac.info/archive/guman/6(33).pdf)

[2] Тер-Минасова С.Г. Язык и межкультурная коммуникация / С.Г. Тер-Минасова // Мәскеу 2008 ж.

[3] Боброва С.П. Основы теории коммуникации / С.П. Боброва, Е.Л. Смирнова // Учеб. пособие. – Иваново: Иван. гос. ун-т, 2005.

[4] Самохина Т.С. Эффективное деловое общение в контекстах разных культур и обстоятельств / Т.С. Самохина // Учеб. пособие по профессиональной межкультурной коммуникации. – М.: Р. Валент, 2005.

[5] Царева М.А. Межкультурная коммуникация и диалог культур / М.А. Царева // Монография. – Хабаровск: ДВГУ, 2006.

- [6] Культура взаимопонимания и взаимопонимание культур / Коллективная монография: В 2 ч. – Ч.1.– Воронеж: Воронежский гос. ун-т, 2004.
- [7] Чамкин А.С. Основы теории коммуникации / А.С Чамкин // Учеб. пособие. –Москва: ИНФРА- М, 2013.
- [8] Леонтович О.А. Введение в межкультурную коммуникацию / О.А. Леонтович // Учеб. пособие. – М.: Гнозис, 2007.
- [9] Керимова С.М. Мәдениетаралық қатысымның теориялық аспектілері / С.М. Керимова // әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы 2019.
- [10] Сайт Таразского государственного университета [Электронный ресурс]. – Режим доступа: Goodreads.com: <http://www.goodreads.com/quotes/575766-lured-by-smooth-roads-onto-a-new-turnpike-he-read>.

REFERENCES

- [1] Dolgopopolov, D.M. (2013). Lingvokul'turnye bar'ery i puti ih preodolenija [Linguocultural barriers and ways to overcome them]. Nauchnoe soobshhestvo studentov XXI stoletija. Gumanitarnye nauki: sb. st. po mat. XXXIII mezhdunar. stud. nauch.-prakt. Konf., 6 (33) - Scientific community of students of the XXI century. Humanities: Sat. Art. by mat. XXXIII Int. stud. scientific-practical conf., 6 (33). Retrieved from . - URL: [sibac.info/archive/guman/6\(33\).pdf](http://sibac.info/archive/guman/6(33).pdf) [in Russian].
- [2] Ter-Minasova, S.G. (2008). Jazyk i mezhkul'turnaja kommunikacija [Language and Intercultural Communication] [in Kazakh].
- [3] Bobrova, S.P., & Smirnova, E.L. (2013). Osnovy teorii kommunikacii [Fundamentals of the theory of communication]. Ucheb. posobie. – Ivanovo: Ivan. gos. un-t, Textbook. allowance. - Ivanovo: Ivan. state un-t [in Russian].
- [4] Samokhina, T.S. (2005). Jeffektivnoe delovoe obshhenie v kontekstah raznyh kul'tur i obstojatel'stv [Effective business communication in contexts of different cultures and circumstances]. Ucheb. posobie po professional'noj mezhkul'turnoj kommunikacii – Proc. manual for professional intercultural communication. - М.: R. Valent. [in Russian].
- [5] Tsareva, M.A. (2006). Mezhkul'turnaja kommunikacija i dialog kul'tur [Intercultural communication and dialogue of cultures]. Monografija. – Habarovsk: DVGU [in Russian].
- [6] Kul'tura vzaimoponimaniya i vzaimoponimanie kul'tur [Culture of mutual understanding and mutual understanding of cultures] (2004). Kollektivnaja monografija: V 2 ch. – Ch.1.– Voronezh: Voronezhskij gos. un-t. - Collective monograph: In 2 hours - Part 1. - Voronezh: Voronezh State. un-t. [in Russian].
- [7] Chamkin. A.S. (2013). Osnovy teorii kommunikacii [Fundamentals of the theory of communication]. Ucheb. posobie. –Москва: INFRA [in Russian].
- [8] Leontovich, O.A. (2007). Vvedenie v mezhkul'turnuju kommunikaciju [Introduction to intercultural communication]. Ucheb. posobie. – М.: Gnozis Proc. Allowance [in Russian].
- [9] Kerimova, M. (2019). Madenietaralyk Katysymnyk theorylyk aspektileri [Theoretical aspects of intercultural interaction]. Al-Farabi atyndagy Kazak Ul'tyq University, Almaty [in Kazakh].
- [10] Sajt Tarazskogo gosudarstvennogo universiteta [Website of Taraz State University] Retrieved from Goodreads.com <http://www.goodreads.com/quotes/575766-lured-by-smooth-roads-onto-a-new-turnpike-he-read> [in Kazakh].

Таусогарова А. К., Базарбек С.

ЯЗЫКОВЫЕ ФАКТОРЫ УСПЕХА МЕЖКУЛЬТУРНОЙ КОММУНИКАЦИИ

Аннотация. Успешное осуществление отношений, установление взаимопонимания между представителями разных культур в свете современного процесса глобализации напрямую зависит от уровня владения иностранным языком, лингвистической квалификации. Межкультурная коммуникация - это связь между разными культурными носителями. Эти различия между культурами приводят к определенным трудностям в общении. Эти трудности специфичны для каждого человека и, конечно же, из-за различий в ожиданиях и различий в разных культурах. Представители разных культур по-разному раскрывают информацию. Это может привести к недопониманию, напряженности и проблемам в общении. В статье рассматриваются языковые барьеры, которые могут возникнуть в процессе использования в коммуникации одного из мировых языков – английского как связующего языка. Предусматривается цель исследования языковых барьеров в процессе межкультурной коммуникации, связанных с грамматическими формами национальной

идентичности личности, речевой этики, национального менталитета, языковой картины мира, национальной специфики мышления. Также в статье предлагается профилактика или пути преодоления языковых барьеров, которые проявляются в ходе межкультурной коммуникации.

Ключевые слова: Лингвокультурные особенности; языковые барьеры; общение; межкультурная коммуникация; стилистические коннотации; лексические соответствия; грамматические соответствия; международные слова; культурно-лингвистические барьеры; культурно-социальные коннотации.

Taussogarova Ayauzhan, Bazarbek Saltanat

LANGUAGE SUCCESS FACTORS OF CROSS-CULTURAL COMMUNICATION

Annotation. *The successful implementation of relations, the establishment of mutual understanding between representatives of different cultures in the light of the modern process of globalization directly depends on the level of proficiency in a foreign language, linguistic qualifications. Intercultural communication is a connection between different cultural carriers. These cultural differences lead to certain communication difficulties. These difficulties are specific to each person and, of course, due to differences in expectations and differences in different cultures. Representatives of different cultures disclose information in different ways. This can lead to misunderstandings, tension and communication problems. The article discusses language barriers that may arise in the process of using one of the world's languages in communication - English as a connecting language. The aim is to study language barriers in the process of intercultural communication associated with the grammatical forms of the national identity of the individual, speech ethics, national mentality, the linguistic picture of the world, the national specifics of thinking. The article also proposes prevention or ways to overcome language barriers that manifest themselves in the course of intercultural communication.*

Keywords: *Linguocultural features; language barriers; communication; intercultural communication; stylistic connotations; lexical correspondences; grammatical correspondences; international words; cultural-linguistic barriers; cultural-social connotations.*

ТАРИХ – ИСТОРИЯ – HISTORY

ӘОЖ 94 (574)

ҒТАХР 03.02

DOI 10.37238/1680-0761.2021.82(2).25

¹РЫСБЕКОВ Т.З., ²ФЕДЕЛЕ А., ³ЫСҚАҚОВА Д.Е.*^{1,3}М.Өтемісов атындағы Батыс Қазақстан университеті, Орал, Қазақстан²L'Ориентале университеті, Неаполи, Италия

*Корреспондент авторы: diana.yskhakova@mail.ru

E-mail: tuyakbai.rysbekov@mail.ru, annamariafedele86@gmail.com, diana.yskhakova@mail.ru

БӨКЕЙ ОРДАСЫ ТАРИХЫ ЖӘНЕ ОНЫҢ ӨЛКЕДЕГІ ТУРИЗМНІҢ ДАМУЫНДАҒЫ АЛАТЫН ОРНЫ

Аңдатпа. Мақалада Батыс Қазақстан өңіріндегі тарихи-мәдени аймақтардың бірі-Бөкей Ордасы аумағының Қазақстандағы туризм саласын дамытуға қосатын үлесі туралы жан-жақты қызғылықты материалдар берілген. Қазіргі кезде Бөкей Ордасында отандық және шет елдік тарихшылар, археологтар және этнографтарды қызықтырған өте көп көне қорымдар мен зерттеу объектілері бар. Бұған дейін кеңінен зерттеліп жүрген көптеген мәдени мұра ескерткіштерінің тізімін жасауда күн тәртібінде тұрған өзекті мәселе. Сондықтан, мақалада аймақтағы XIX және XX ғасырлардың басындағы тарихи ғимараттар мен осы аймақта өткен тарихи оқиғалардың куәсі ретіндегі киелі орындар туралы мәліметтер беріліп, деректер талданады. Сонымен бірген, осы өңірде қазіргі кезге дейін сақталып қалған Жәңгір ханның ставкасы, алғашқы мектеп ғимараты мен мешіт, ондағы түпнұсқа жәдігерлер қазақ тарихын танығысы келген туристтерге өте көп құнды мәліметтер беретіндігі айтылады.

Кілт сөздер: Бөкей Ордасы; Жәңгір хан ставкасы; тарихи-мәдени ескерткіштер; алғашқы қару-жарық палатасы; мұражай кешендегі түпнұсқа жәдігерлер; Жәңгір Бөкейұлы мен Қазан университеті байланыстары; алғашқы қыздар училищесі.

Кіріспе

Батыс Қазақстан өңірі тарихында Бөкей Ордасы аумағының бай революциялық, тарихи-мәдени дәстүрлері мен еңбек жетістіктерін бейнелейтін даңқты беттері аз емес. Сол сияқты, бұл өңір көне дәуірден бергі Ұлы Дала төсінде талай ғасырлық маңызды оқиғалардың куәгері болып, талай сырды ішіне бүккен тарихи-мәдени ескерткіштерге аса бай өлке. Алайда ұзақ жылдар бойы мұндай жәдігерлер – халықтың рухани және материалдық мәдениетінің әлемі – бұрмаланып келді, толық жарияланбады. XX ғасырда тарихтың қатыгез қолы біздің санамыз бен мәдениетіміздің жарқын беттерін жоюға әрекеттенді. Мүмкін көбі жоғалғанда шығар. Алайда халық бар жерде мәдениет бар. Қазіргі кезде Бөкей Ордасында тарихшылар, археологтар және этнографтар кеңінен зерттеп жүрген көптеген мәдени мұра ескерткіштері сақталған. Кейін олардың түзетуге келгендерінің көбі мүмкіндігінше қайтадан қалпына келтірілді. Бірі өз заманының құнды тарихи жәдігері ретінде мұрайжайлық сипатта қалдырылса, бірі бүгінгі ұрпақтың игілігі үшін әлі де қызмет атқарып келеді. Қалай десек те, Батыс Қазақстан облысының тарихи жауһарларының бірі – Бөкей Ордасының тарихи-мәдени жәдігерлері қыры-сыры мол дүниелер, ұрпақ үшін бергеніде береріде көп, алайда әлі де өзінің тарихи бағасын ала алмаған бабалар аманаты.

Зерттеу материалдары мен әдістері

Еліміздің Тұңғыш Президенті Н.Ә.Назарбаевтың «Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру» атты бағдарламалық мақаласында: «Мемлекет пен ұлт құрыштан құйылып, қатып қалған дүние емес, үнемі дамып отыратын тірі ағза іспетті. Ол өмір сүру үшін заман ағымына саналы түрде бейімделуге қабілетті

болуы керек» - деп атап көрсеткен [1, б. 29]. Ендеше, еліміздің тарихының маңызды бөлігін айқындап беретін Бөкей Ордасы - тарихы тұңғыық терең, бірақ сол терең қатпарларда қатталып қалмай, үнемі дамып отыратын тірі ағза іспетті. Күні бүгінге дейін өзінің өміршендігін дәлелдеп отыр.

1 – Сурет - Бөкей Ордасындағы мұражай кешен көрінісі, қазіргі келбеті

Бөкей Ордасы Ресей тарапынан –Ішкі Орда деген атпен белгілі. Орда 1801-1845 жылдары Еділ мен Жайық өзендері аралығында болған қазақ хандығы. ХҮІІІ ғасырдың соңына қарай Кіші жүзде Қаратай, Жантөре, т.б. сұлтандардың таққа таласып, өзара қырғи-қабақ болуы халықтың тұрмыс-тіршілігін күйзелтті. Саяси-экономикалық дағдарыстан шығу үшін Кіші жүз қазақтарының дені тіршілік етуге қолайлы жерлерге көшуді көкседі. Сондай жерлердің бірі- Жайық пен Еділ аралығындағы Нарын құмы болды. Бұл өңірді қалмақтар тастап кеткеннен кейін (1771 ж) ешкім қоныстанбағын болатын. «Қалмақ аймағы» деп аталатын осы жерге Кіші жүз қазақтары үлкен ұмыт артты. Бөкей хан 1801 жылдың басында Нарынды тұрақты қоныс етіп бекітіп беру жөнінде І Павелден рұқсат сұрады. І Павел өзінің 1801 жылғы 11 наурыздағы жарлығымен Бөкей сұлтанның тілегін орындады. Ресей өкіметі бұдан ұтылған жоқ. Кіші жүз екі иелікке бөлінді. Екіншіден, Еділ мен Жайық аралығындағы сауда жолдары (қазіргі кезде халықаралық сауда жолдары) қауіпсіздендірілді. Ресейдің Қазақстанға ықпалы күшейді. Бөкей Ордасының нақты шекарасы, сонымен қатар, жәрмеңке орындары белгіленді. Бөкей Ордасы жеті әкімшілік бөлікке бөлінді. Тұрақты мекендердің ішіндегі ең белгілісі – Хан Ордасы, Жаңа Қазан және Талов мекендері еді. Орда аймағында түрлі халықтар – қазақтар, қарақалпақтар, татарлар, бұқарлықтар, хиуалықтар, орыстар, армяндар т.б. ұлт өкілдері тұрды [2, б. 202].

2 – Сурет - Хан ставкасы, қазіргі келбеті

1717 жылдан бастап бұл аймақ Астрахань губерниясына қосылып, 1785 жылы Астрахань губерниясы Кавказ наместнигінің құрамына енгізілді. Астрахань және Саратов губерниясының Еділ

өзенінің шығысындағы шекарасы Эльтон көлінің оңтүстігінде шектеседі. Бұл Эльтон көлін, одан алынған тұзды Покровск мен Николаевкаға жеткізілетін тұз тасымалдау жолымен қоса, тұтасымен Саратов губерниясының солтүстік-шығысында Новоузенскіге, оңтүстігінде Каспий теңізіне дейінгі Еділ-Жайық өзендерінің аралығы Астрахань губерниясына бағындырылды [3, б. 203].

3 – Сурет - Бөкейұлы Жәңгір хан, 1801-1845 жж.

Мұрағаттардағы тарихи құжаттарды жан-жақты зерделеу нәтижесінде Жәңгір жөнінде шынайы тұжырымдар жасаған С.Зиманов, И.Кенжалиев, Ә.Сарай, К.Есмағамбетов секілді зерттеуші-ғалымдар өздерінің еңбектерінде атап өткен. Жәңгір ханның қоғамдық-саяси қызметіне қатысты «Бөкей хандығының тарихы» [4, б. 32] атты құжаттар мен материалдар жинағында да мұрағаттық мол мәліметтер жарияланған.

Зерттеу нәтижелері

Жәңгір Бөкей Ордасының ханы Бөкей мен екінші әйелі Атанның жанұясында 1801 жылы дүниеге келді. Жәңгір хан - қазақ тарихындағы күрделі тарихи тұлғалардың бірі. Жәңгір - шын мәнінде Бөкей Ордасындағы қоғамдық-саяси өміріндегі оқу-ағарту ісіне, денсаулық сақтау ісіне белгілі дәрежеде еңбегі сіңген тұлға. 1815 жылы Нұралы хан ұрпақтарының сол тұстағы үлкені Бөкей хан қайтыс болады. Тарихи деректерге сүйенсек, Бөкей ханның айықпас дертке шалдыққаны 1814 жылдың басында-ақ белгілі еді. Ол жөнінде есауыл Рябовтың Астрахан губернаторы С.С.Андреевскийге жазған хатында баяндайды [5].

4 – Сурет - Бөкей Ордасындағы Жәңгір хан салдырған мешіт, қазіргі келбеті

5 – Сурет - Бөкей Ордасындағы алғашқы қыздар училищесінің ғимараты, қазіргі келбеті

Бөкей Ішкі Ордаға өткеннен кейін Сарайшықта тұрды. Жәңгірдің балалық шағы осы Сарайшықта өткен. Сол кезеңдерде Сарайшық Жайық казак-орыс әскерінің бекінісі болатын. Деректерге қарағанда болашақ хан он төрт жасында Астрахан азаматтық губернаторы С.С.Андреевскийдің үйінде жатып, сол заманғы лайықты орысша білім, еуропаша тәлім-тәрбие алып өсті. Әкесі Бөкей хан қайтыс болған тұста Жәңгір он төрт жаста болатын. Дегенмен де хан тағы ата дәстүр бойынша мұрагерлік жолмен Жәңгірге берілген. Бар-жоғы қырық беске жетер-жетпес ғұмырының жиырма жылында хан тағына отырып, ел биледі. Жәңгірдің орыс, неміс, татар, араб, парсы тілдерін білуі және Орынбор, Астрахан, Санкт-Петербург, Москва, Қазан қалаларында және Кавказда болған сәттері көптеген ғалымдар мен мемлекет қайраткерлерімен танысуға игі ықпалын тигізді. Орыс ғалымдары А.Харузин, И.Казанцев, И.С.Иванов, саяхатшы, географ Г.С.Карелин, В.И.Корнеев, Э.Д.фон дер Брюгген, М.Л.Кожевников, М.Н.Донцов, жазушы А.Ф.Ребров, неміс ғалымы К.Гебель, т.б. хат-хабар алмасып, пікір алмасып тұрды. Ханның жеке кітапханасында «Отечественные записки», «Русский инвалид», «Северная пчела», «Сенат-ские ведомости», «Современник», «Астраханские ведомости», «Саратовские ведомости» газет-журналдары болды. Хан ордасында болған саяхатшылар мен ғалымдар кітапхана қорымен танысып тәнті болғандарын өздерінің естелік жазбаларында қалдырған [5, бб. 431-434].

Жәңгір 1839, 1844 жылдары Қазан қаласына барған сапарында Қазан императорлық университетінің кітапханасына мың бес жүз рубль тұратын түрік, парсы, араб тіліндегі «Моңғол хандарының тарихы», «Парсы тілінің сөздігі», «Бірінші халифтар тарихы», «Халықтар тарихы», т.б. баға жетпес қолжазба шығармаларын тапсырады. 1844 жылы Жәңгір Бөкейұлы Қазан университеті кеңесінің құрметті мүшесі болып сайланады. Сол жылдың қараша айында ол құрметтері үшін университеттің проректоры Ф.И.Эрд-манға шексіз алғысын білдіреді. Сонымен бірге университетпен тығыз қарым-қатынас жасап тұратындығын, алдағы уақыттарда бұқаралықтар арқылы Бұқара қаласынан қолжазбалар мен ескі теңгелерді алдыруды көздеп отырғанын назарына береді. Ф.И.Эрдман Жәңгірдің бұл хатын Қазан университеті кеңесінің назарына беріп, шығыс тілдері бөліміне қажетті араб, парсы, түрік тілдеріндегі кітаптар тізімін жасақтап ұсынған [6, бб. 61].

Жәңгір хан қараша-желтоқсан айлары мен 1845 жылдың наурыз айларында шығыстанушы, ғалым, профессор А.К.Камзабекпен хат алмасып тұрған. 1844 жылы Қазан қаласында Жәңгірдің «Мұхтасар әл-фикғайат» аталатын еңбегі жарық көрді. Жәңгір сонымен қатар, асыл тұқымды жылқы өсірумен, қазақ шежіресін жинаумен де шұғылданды. Мұсылмандық қағидатты ұстанған ханның жеке өкімімен 1835 жылы Ордадағы әсем ғимараттардың біріне саналатын мешіт үйі бой көтерді.

6 – Сурет - Алғашқы қыздар училищесінің оқушылары, Хан ставкасы, ХХ ғасырдың басы

Ханның ағарту саласындағы елеулі еңбегінің бірі 1841 жылы өзінің жеке қаражатымен мектеп ашуы болды. Балаларды оқыту үшін оқытушыларды шақырту ісін қолға алды, еңбек ақысы хан қазынасы арқылы төленіп отырды. Сонымен қатар мұсылмандық білім беру мәселесіне де көңіл бөліп, білімді молдаларды Орынбор мен Орта Азиядан шақыртты. Мектепте орыс, қазақ, татар, араб тілдері, грамматика, арифметика, тарих, географияның бастауыш негіздері, исламның ережелері мен заңдары оқытылды. Мектептің тиісті оқу құралдарымен толық қамтылуын жыл сайын қазан айынан мамыр айы аралығында ханның өзі бақылауына алып отырды. 1844-1845 жылдары мектепте сұлтандар мен старшындардың 30-дан астам балаларымен бірге ханның балалары Ибрагим, Ахметгерей, Исмаил да оқыған. Оқу барысында оқушыларға дінтану, орыс тілі грамматикасы, тарихтан бақылау жұмыстарын жүргізді. Хан мектебінің басты мақсаты сұлтандар мен старшындардың бала-ларын алғашқы дайындықтан өткізу және олардың қабілеттілерінің оқуын әрі қарай жалғастыру болды. Аталған мектепте кейін көрнекті тұлғалар М-С.Бабажанов, К.Шығайев, М.Бекмұхамедов, С.Меңдешов, т.б білім алды [6, б. 400] 1845 жылы 11 тамызда 43 жасында Жәңгір хан кенеттен қайтыс болды.

Жәңгір ханның өз халқы үшін жасап кеткен өлшеусіз еңбегін көріп, оның өмірінің қалай болғандығын, халқын тек қана жақсылықпен Ислам шариғатына сай басқарғанын, білімді де білікті, халқына адал, білім мен мәдениетке өте күшті деңгейде көңіл бөлгендігін көруге болады. Өз заманының лайықты ханы болған Бөкейұлы Жәңгір хан Ресей Патшалығымен біріге отырып, екі жақты позиция ұстанып халқына мәдениет пен білімді әкелді. Бөкей Ордасынан Бөкейұлы Жәңгір ханның барлық жасаған еңбегін музей аумағында орналасқан жәдігерлер арқылы, сол кезден сақталып қалған Жәңгір ханның өзінің үйі және қазына орталығы мен өзі арнайы салдырған қыздар мен ұлдарға арналған мектебін көру арқылы көз жеткізуге болады.

7 – Сурет - Бөкей Ордасындағы қазынашық үйі, түпнұсқа, қазіргі келбеті

Қазіргі кезде бұл жерде Бөкей Ордасы тарихи-мұражай кешені қалыптасқан. Бөкей хандығының тарихымен терең танысып, белгілі тұлғалардың басына тәу етіп Хан Ордасы ауылына алыс-жақын аймақтардан арнайы ат арылтып келушілер еш толастаған емес. Әсіресе, көненің көзін қастерлеу жұмыстары басталған 2002 жылдан бастап, құнды жәдігерлерге бай мұражай тек оқымысты-ғалымдардың ғана емес, туристердің де зор қызығушылығын тудырып отыр. 1962 жылы Ордадағы тарихи-революциялық музей ретінде балансқа алынған тарихи ғимараттар қайта жаңартылып, мұнда музейлендіру жұмыстары жүргізілгеннен кейін тарихи мұражай кешені деңгейіне көтеріліп, өазына үйінде Бөкей Ордасы тарихи музейі, Хан сарайының сақталған шығыс бөлігінде қару-жарақ палатасы және бұрынғы орнында қайта тұрғызылған Хан мешітінде тәуелсіздік мұражайы ашылған. Араға екі жыл салып, 2007 жылы мұражай кешенінде бұрынғы қыздар гимназиясы ғимаратыда жаңартылып, онда білім беру музейі ашылған. Алғаш ашылғанда мұнда 55 экспонат болса, қазір жалпы саны 11 мыңға жуықтаған жәдігерлер музейдің тарих шырақшысы, ұрпақтан-ұрпаққа тәлім-тәрбие беретін қор тарихи орнына айналған [8].

Қорытынды

Жалпы алғанда, тарихи-мәдени жәдігерлерді көзбен көріп, тарихын тану арқылы Жәңгір ханның қалай ел басқарып, қалай Ислам дінін ұстанып, қалай ғылым мен білімге көңіл бөлгендігін, ағартушылық істерін, қалай халқының денсаулығы мен әлеуметтік жағдайын жақсартуға көңіл бөлгенін көруге болады. Аталған аумақта туристік саяхат жасау арқылы еліміздің ХҮІІІ-ХІХ ғасырлардағы тарихынан мол мағлұматтар алып қана қоймай халықаралық дәрежедегі өзара білім мен ғылым алмасу, экономикалық-қаржылық сауаттылық, дипломатия барысынан мол тәжірибені де игеруге болады. 1868 жылы Хан ставкасында қазынашылық үйі салынып, бұл Қазақстандағы ең алғашқы банк қызметін атқарған болатын. Қазіргі кезде сол ғимарат қаз-қалпында сақталған.

Қазіргі кезде Бөкей Ордасы музей кешенінің балансында 17 тарихи ғимарат тіркелген, соның сыртында 47 тарихи ғимарат Хан Ордасының ішінде сақтаулы. Әр ғимараттың өз тарихы бар [9].

Бөкей Ордасындағы ондаған ғимараттардың сыртқы келбетінен-ақ Ішкі Орда тарихымен толық танысып, сол жерге қарасты хандық кезеңінен - осы уақытқа дейінгі аралықты қамтитын тарихи құнды түпнұсқалық негіздегі мәліметтер әлі талай жас ғалымдардың ғылыми шығармаларына арқау болары сөзсіз. Осындай тарихи бастама ретінде, рухани жаңғыру негізінде біз, жас тарихшылар, бұрынғы өткен тарихымызға өте қарқынды түрде қайта оралып, ашылмаған деректерді қайтадан зерттеп, оларды зерделеуіміз керек. Болашақ жас ұрпаққа қалатын нәрсе ол тарих әлемінің зерттеулері мен жаңалықтары. Осындай тарихи жерлерге экспедициялардың ұйымдастырылуы, тарихи танымдық туризмнің жолға қойылуы бізге жас тарихшыларға өте қажетті маңызды да рухани тұрғыдан керек дүние екендігін ескеріп, осындай тарихи тағылымы мен экономикалық әрі саяси қажеттілігі зор мақсаттың жүзеге асырылу үшін бар күшімізді салуымыз керек деп ойлаймыз.

ӘДЕБИЕТ

- [1] Ахмет А.Қ. Жәңгір хан Бөкейұлының қоғамдық-саяси қызметі (1801-1845 жж) / А.Қ.Ахмет.- Қол жеткізу режимі <http://kze.docdat.com/docs/2317/index-6852.html?page=13>).
- [2] Бөкей Ордасы // Батыс Қазақстан облысы. Энциклопедия.– Алматы: «Арыс», 2002. -592 б.
- [3] Бөкей Ордасы тарихи-мұражайлық кешені - Қазақстандағы қастерлі орындардың бірі.- Қол жеткізу режимі https://www.inform.kz/kz/bokey-ordasy-tarihi-murazhaylyk-kesheni-kazakstandagy-kasterli-oryndardyn-biri_a2366274).
- [4] Зиманов С. Общественный строй казахов первой половины XIX века и Букеевское ханство / С.Зиманов. –Алматы: Арыс, 2009. С. 400.
- [5] История Букеевского ханства 1801-1852 гг. Сборник документов и материалов / Сост. Б.Т.Жанаев, В.А.Иночкин, С.Х.Сагнаева. – Алматы: Дайк-Пресс, 2002. -1120 с.
- [6] Назарбаев Н.Ә. «Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру» / Н.Ә.Назарбаев. – Астана: «РЕГИСТ-СТ Полиграф», 2017. -55 б.
- [7] Облыста туризмді дамыту. БҚО әкімдігінің ресми сайты.- Қол жеткізу режимі <https://test.bko.gov.kz/kz/>).
- [8] Рысбеков Т.З. Еділ мен Жайық арасы. Тарихи тұлғалар: уақыт және өмір жолдары / Т.З.Рысбеков. –Алматы: «Абзал-Ай» баспасы, 2014. -528 б.
- [9] Хан Ордасы ауылы-тұңғыштар мекені.- Қол жеткізу режимі <http://khabar.kz/kz/news/m-deniet/item/81927-khan-ordasy-auyly-t-yshhtar-mekeni>

REFERENCES

- [1] Ahmet, A.Q. Jángir han Bókeulynyń qoǵamdyq-saıası qyzmeti (1801-1845 jj.) [Social and political activity of zhangir Khan Bokeyuly (1801-1845)]. Retrieved from <http://kze.docdat.com/docs/2317/index-6852.html?page=13> [in Kazakh].
- [2] Bókeı Ordasy. Batys Qazaqstan oblysy [Bokeyorda West Kazakhstan region]. Ensiklopedia - The Encyclopedia (2002). - Almaty:"Arys" [in Kazakh].
- [3] Bókeı Ordasy tarıhı-murajailıq kesheni-Qazaqstandaǵy qasterli oryndardıń biri [Bokeyordınsky historical and museum complex is one of the most revered places in Kazakhstan]. Retrieved from https://www.inform.kz/kz/bokey-ordasy-tarihi-murazhaylyk-kesheni-kazakstandagy-kasterli-oryndardyn-biri_a2366274 [in Kazakh].
- [4] Zımanov, S. (2009). Obshestvennyi stroi kazahov pervoi poloviny XIX veka i Býkeevskoe hanstvo [The social system of the Kazakhs of the first half of the XIX century and the Bukeev Khanate]. –Almaty: Arys [in Russian].
- [5] Istoria Býkeevskogo hanstva 1801-1852 gg. Sbornik dokýmentov i materialov [History of the Bukeev Khanate 1801-1852. Collection of documents and materials]. Sost. B.T.Janaev, V.A.Inochkin, S.H.Sagnaeva (2002). – Almaty: Daik-Pres [in Russian].
- [6] Nazarbaev, N.Á. (2017). Bolashaqqa baǵdar: rýhani jańǵyry [Looking to the future: modernization of public consciousness]. – Astana: "REGIST-ST Poligraf" [in Kazakh].
- [7] Oblysta týrizmı damytý. BQO ákimdiginiń resmi saity [Development of tourism in the region. Official website of the akimat of West Kazakhstan region] .- Retrieved from <https://test.bko.gov.kz/kz/> [in Kazakh].
- [8] Rysbekov, T.Z. (2014). Edil men Jaiyq arasy. Tarihi túlǵalar: úaqyt jáne ómir joldary [Edil men Jaiyq arasy. Tarihi túlǵalar: uaqyt jáne ómir joldary]. - Almaty: "Abzal-Ai" baspasy [in Kazakh].
- [9] Han Ordasy áyly-tuńǵyshtar mekeni [Han Ordasy auyly-tuńǵyshtar mekeni].- Retrieved from <http://khabar.kz/kz/news/m-deniet/item/81927-khan-ordasy-auyly-t-yshtar-mekeni> [in Kazakh].

Рысбеков Т.З., Феделе А., Ыскакова Д.Е.

ИСТОРИЯ БУКЕЕВСКОЙ ОРДЫ И ЕЕ РОЛЬ В РАЗВИТИИ ТУРИЗМА РЕГИОНА

Аннотация. В статье представлены наиболее интересные материалы о вкладе одной из историко-культурных зон Западно-Казахстанского региона-территории Букеевской Орды в развитие туризма в Казахстане. Анализируются данные об исторических сооружениях в регионе XIX и начала XX веков и святых местах, свидетельствующих об исторических событиях в этом регионе. Также сообщается, что ставка Жангир хана, здание первой школы и мечеть, а также оригинальные экспонаты, сохранившиеся до настоящего времени в данном регионе, дают очень ценные сведения туристам, желающим познакомиться с историей казахского народа.

Ключевые слова: Букеевская Орда; ставка Жангир хана; историко-культурные памятники; первая оружейная палата; оригинальные экспонаты музейного комплекса; отношения Жангира Бокеева с Казанским университетом; первое женское училище.

Rysbekov Tuyakbay, Fedele Annamariya, Iskakova Diana

HISTORY OF THE BUKEEV HORDE AND ITS ROLE IN THE DEVELOPMENT OF TOURISM IN THE REGION

Annotation. The article presents the most interesting materials about the contribution of one of the historical and cultural zones of the West Kazakhstan region-the territory of the bukeev Horde to the development of the tourism industry in Kazakhstan. Data on historical structures in the region of the XIX and early XX centuries and Holy places that testify to historical events in this region are analyzed. It is also reported that the rate of Zhangir Khan, the building of the first school and the mosque, as well as original exhibits that have survived to this day in this region, give very valuable information to tourists who want to get acquainted with the history of the Kazakh people.

Keywords: Bukeevskaya Horde; Zhangir Khan's headquarters; historical and cultural monuments; the first Armory; original exhibits of the Museum complex; Zhangir bokeev's relationship with Kazan University; the first women's school.

UDC 94(574.1)

IRSTI 03.20

DOI 10.37238/1680-0761.2021.82(2).26

¹DYUSSENGALIYEVA MERZAT*, ²FEDELE ANNAMARIA, ³YESSENALIN AKILBEK^{1,3}Makhambet Utemisov West Kazakhstan University, Uralsk, Kazakhstan²L'Orientale University, Napoli, Italy

*Correspondence: merzat-d@mail.ru

E-mail: merzat-d@mail.ru, aesenalin@inbox.ru

TRADE AND ENTREPRENEURSHIP IN THE INNER HORDE DURING BOKEI AND SHYGAI: FORMATION AND STAGES

Annotation. The article reveals the course of trading, the trade turnover in the Bukeevskaya Horde at Bokeya and Shygaya. The scientific analysis of the role of trade fairs and trade fairs opened in the Bukeevskaya Horde is carried out. The main directions of trade development in the Bukeevskaya Horde, the formation of the commercial bourgeoisie, the impact of natural resources on the economy, the opening of new fairs in the region, statistical calculations of products sold on them, the intervention of the Russian Empire in the trade business, the desire to keep it under constant control.

Keywords: Bokei Horde; trade relations; Sultan Shygai; commodity; fisheries; salt industry; craft; merchant.

Introduction

In any society, trade plays a special role in establishing economic ties between countries. Similarly, Bukey Horde is one of the regions in the western part of Kazakhstan with special economic and trade relations.

As for the territorial and geographical location of Bukey Horde, established in 1801 under the leadership of Sultan Bukey between the Volga and the Urals, the khanate borders on the north with the province of Samara, on the south with the Caspian coast, on the west with Astrakhan province and on the east with the right bank of the Ural. So the territorial location of Bukey Khanate was safe and close to the Russian shopping areas. For the first time, trade in Bukey Khanate passed through this neighboring state.

Trade relations between Russians and Kazakhs on the territory of the Bokey Horde began even before the Kazakhs moved to the other side of the Urals. In 1788, the governor of the Caucasus, Alekseev, allocated for an experiment two places of trade between Russians and Kazakhs who had settled near Astrakhan [1, p. 90], but before the formation of the Bukey Horde, trade in these territories was ineffective and meaningless. Later, its importance increased.

M. Ivanin says «The government is satisfied with the profit from livestock products grown by the Kazakhs on sandy lands. These places remained empty after the Kalmyks in 1771 and did not bring any benefit to Russia. However, after the arrival of the nomadic population engaged in cattle breeding, goods were exchanged that were equally useful for the sedentary and nomadic population. We gave them bread, cloth, etc. They sold cattle, wool, hides, and various animal products» [2, p. 74].

In the first years, trade in the Bukey Horde developed slowly, as the frequent migration of Kazakhs, the lack of a clear path, the Russian ignorance of the Kazakh language, and the unsurpassed mastery of everyday life hindered the growth of trade. After the migration sites and habitats of nomadic Kazakhs became known, the life of the population normalized, and the development of trade increased.

Materials and research methods

The growth of trade in the Bukey Horde developed in close connection with the domestic market of Russia. It has had a particularly positive impact on the growth of Russian production capital. In this regard, the growth of trade in the Bukey Horde has become obvious since the 1920 s. Subsequently, the benefits of trade on the Horde land even more interested Russian merchants.

At first, there were no exact retail outlets on the territory of the Bukey Horde. Trade was conducted near the Kazakh settlements and mainly in the vicinity of the Horde or in the Russian villages bordering it. The main shopping centers were security cordons and outposts. The first to trade with the Kazakhs were the

Ural Cossacks, the lower ranks, the leaders of the lines, the atamans. Soon the merchant staff was replenished with people of different ranks from the inner provinces. What helped them to come here interested them—a huge benefit from the «nomads». Many of these visiting merchants permanently settled in the settlements adjacent to the Kazakhs and became permanent residents.

In his work I.F. Blaramberg cites the following settlements as the primary trading places of the Kazakhs in the Bukey Khanate:

1. Officials and military from Oral Cossacks trade at the junction of the river and the Glininskii outpost market. In this trade, the main participants were the local officials. Merchants bought goods in the Urals cheaper, exchanged for Kazakhs at a higher price.

2. In winter, trade was conducted in the lower part of the Ural border from the Kulaginsky Castle to the Guryevsky settlement, since the Kazakhs at that time inhabited these lands.

3. Kalmyk market near the city of Astrakhan. Here Kazakhs exchanged up to 50,000 sheep every year. In particular, domestic animals were exchanged to the paper products from Khiva.

4. Tatars and Armenians traded from Astrakhan across the Caspian Sea.

5. Merchants from Kamyshin and Saratov traded goods in the area of the Elton River.

6. In the village of Chertil every year on October 1, the fair begins. Here the Kazakhs exchanged their animals for grain, millet and other products.

7. Trade was also conducted on the cordons of Chizhin and Derkul.

8. Not far from the Han headquarters. Trade affairs have already begun to take shape here. The exchange of grain and cattle was particularly lively in October and November (1825) [3, p. 18].

As you can see, F. Blaramberg noted that the exchange trade of the Bukey Kazakhs with officials and military Cossacks was always conducted in unequal conditions. That is, indeed, the local Kazakhs lost when exchanging for items that they consume in everyday life. For example, in the exchange trade carried out at the Kalmyk market near Astrakhan, there is a high demand for paper products of Khiva merchants, and the Kazakhs are forced to sell their goods cheaper. It can be concluded that the main wealth of the Kazakhs is the low demand for other types of goods, except for animal products. In addition, the remoteness of retail outlets and the Kazakhs' access to them would affect the quality of livestock. Under various pretexts, local merchants thought about reducing the price of four graduates.

During the reign of the Bokey Sultan, the Bokey Kazakhs traded with the Kundra Tatars. For example, on December 23 in 1803 Astrakhan stadholder Tenishev received a report the Krasnoyarsk lower court decree on the regulation of trade between the Bokey Kazakhs and the Kundrov Tatars. This report is about the trade on November 28 of this year, the village assessor, Alexander Matiev, was instructed to settle the issues of trade between the Kazakhs and the Kundra Tatars under the Bukey Sultan, who come to the villages of Khomutov and Seitov and trade in exchange. It is noted that during this period, some Kazakhs visited these villages and continued the exchange trade, despite its end. In December of the same year, Machin Matiev returned and presented the court with a list of measures seized from both sides. This report says:

«As we know, some Kazakhs came to the place of exchange and are still interested in trading. Therefore, after the expiration of the exchange period, you will find out how much they have the right to trade in exchange – this is what you will find out. There is another problem that follows if it is detected. In the permits that he gave to the Kazakhs under the Bukey Sultan, only a few unknown satellites with one owner were indicated. However, who the comrades are, is not specified. So the owner, who has received such permission, can, even the khan himself, slaughter unknown souls. Such things can cause their own harm in exchange trading. Therefore, in the above-mentioned permits issued by the Sultan of Bukey, the names of not only merchants, but also visiting comrades are fully spelled out. To do this, the following decisions were made in this court – together with the statement of the village assessor Mashin Matiev on the course of exchange trade between the Kazakhs and the Kundra Tatars, you must fill out the same statement and submit a report to you. And exchange trading will continue, despite the fact that the deadline set for mid-December has expired. There are no specific instructions to the court about this. According to the above-mentioned Matiev, despite the specified terms and instructions, some Kazakhs who arrived in the villages are interested in exchange trade. You can expect it from others.

As we can see, the then Russian administration on the ground was interested in keeping trade in the Kazakh steppes under full control. From this it is clear that the tsarist administration adhered to colonial sentiments in any matter. The proof of this is that the Kazakhs have the right to trade even after the expiration of the exchange trade period, which will last until mid-December? Special attention is paid to this

issue by Machin Matiev, who is obliged to settle the issue. After all, he knew perfectly well that with the help of exchange trading, you can get a plentiful profit. Secondly, the Bokey attaches special importance to the fact that the permits issued by the Sultan are effective only for them. That is, the right to trade at the fair was not only the owner – his comrades, but also the village assessor. Thus, in order that the exchange does not harm the trade, it is required that all the names not only of the merchants, but also of the visiting comrades be written in full. Hence the conclusion-we see that the tsarist administration pursued a unilateral policy in relation to the auctions held on the Kazakh land at that time. However, during this period, the trade business in the Bukey Horde began to enter a certain path of development. Evidence of this-from the specified document it is clear that the Bokey Kazakhs exchanged with the Kundra Tatars in the village of Seitov and Khomutov, and, although the term of the fair expired, the exchange trade continued. Bukey Sultan also became interested in this case. By issuing permits for exchange trade, he intended to create conditions for the free purchase of Kazakhs of food and household goods necessary for everyday life. And the main reason why this permission causes the need for papers was that the tsarist government sought to keep under constant control the organized trade in the territories bordering the Bukey Horde. However, it was a common occurrence that exchange trade was not decided in favor of the Kazakhs. However, having thoroughly studied the situation at that time, that is, during the time of the Bukey Sultan, we see that there was no other way to exchange trades.

Now let's look at the following statement of 1803, in which Bukey Kazakhs and Kundra Tatars conducted trade exchanges in the settlements of Seitov and Khomutov, bordering the Bukey Khanate.

In the table we see that the Bokey Kazakhs exchanged their cattle for grain for the Kundrov Tatars. At the same time, it is clear that the main commodity of the Kazakhs is livestock, and here the development of unequal commodity-money relations. It is clear from the table that in this unequal trade, the four heads of livestock in the hands of the Kazakhs were underestimated.

In the first quarter of the nineteenth century, the Bukey Khanate's trade was widely developed not only with the Russian state, but also with the Bukhara and Khiva khanates. Merchants from these khanates used to trade along the Urals to Saraishyk. [4, p. 448].

In Astrakhan, the number of visiting Khiva merchants is growing. The exit from the Mangystau harbors of Kabala and Karagan to Astrakhan by the direct Caspian sea route was easy and fast. After all, this path was close to the very edge. Since this sea route was safe, Turkmen traders traveled a lot along it. The fact is that in the first half of the nineteenth century. In the North-eastern region of the Caspian Sea, Astrakhan was the main link of trade, which was visited by Khiva merchants. So, on April 18, 1803, there were 49 merchants of Khiva, 4 Turkmen merchants, on a ship that arrived from the Mangistau pier. On the same day, the second ship arrived 30 merchants from Khiva, 13 from Bukhara and 4 from Turkmenistan. The merchant ship, which arrived in June of this year, had 66 Khiva and 33 Bukhara merchants. Especially when it comes to the goods that they brought to Astrakhan, mainly fabrics, skins, robes, cashmere robes, fruits [6, p. 89].

The permanent settlement of the Bukey Sultan was located at the beginning of the XIX century near Astrakhan [6, p.95]. In addition, the population was directly involved in organized trade on the Kigach River, in the lower reaches of the Volga and on the Akhtuba River. The Khan's Kazakhs opened special markets between Akmeshit and Dalothan to exchange cattle for Russian goods, and also exchanged them for goods of the Khivas [6, p. 90].

We see that the population of the khanate consumed a large number of goods of Khiva merchants, and these trade relations were established in Astrakhan from the beginning of the XIX century. In addition, the residents of the Bukey Khanate from the very beginning had the opportunity to make regular trade exchanges. Along the Aktobe River, settlements of Russian peasants were densely located along the lower tributary of the Volga from the city of Vladimirovka to Astrakhan. Secondly, along the river from Vladimirovka to Kozetayev, the Aktobe (Akhtuba) border was located. Thirdly, to the east of the line protecting the settlements located along this river, the coastal Kalmyks roamed. Here, along with this nomadic Kalmyk, the Kazakhs exchanged settled settlements in the lower reaches of the Volga. In addition, since 1803, the Akmeshit fair has been the main trade center for Kazakhs. It is located in the lower reaches of the Volga River. Here Kazakhs exchanged with Khiva, Russian and Kalmyk merchants. The main part of the cattle trade of the Kazakhs at the initial stage was carried out in Akmeshit. The fact is that the information given by Bokey about his slaughterhouse indicates that this is the only trading place in the place of his residence, that is, a shopping center open to Kazakhs [6, p. 91].

Bukey Sultan bought grain and other necessary products in Astrakhan. On June 13, 1813, Bukey Khan wrote to the Civil governor of Astrakhan S. S. Andreevsky to support the purchase and export of flour and other goods for the bukey Kazakhs: "I sent my tolengit foreman Barmak Muratov, together with him and his brother Tuyak, to the city of Astrakhan for several thousand rubles to buy a thousand packs of wheat flour, five hundred packs of rye flour and other goods, and instructed them to deliver all this to the wintering place of our Kyrgyz-Kaisak people and sell it to them.

In this situation, I ask you with great courtesy to allow the peasants sent by me-foreman Barmak Muratov and brother Tuyak to bring the above-mentioned flour and goods to our winter quarters in the area of the Bakiyev cordon, not to leave without the order of the relevant persons of Your Majesty"

As can be seen from the archival document, Bukey Sultan tried to create favorable conditions for the purchase of essential goods by the Kazakhs. For example, grain and other types of mountains were delivered through their elder from Astrakhan and delivered to wintering grounds. Another point that deserves attention is that he personally appealed to the Astrakhan civil governor with a request to take a responsible approach to the supply of necessary products and the organization of its sale.

In addition, Bukey Sultan also sent his controlled Tatar Omur Zhumagaliyev to Astrakhan to purchase grain [7, p. 4].

Under Bokey Khan, Russian merchants bought cattle from Saratov, Nizhny Novgorod, Tsaritsyn, Astrakhan, and Tver. In 1814, Russian merchants purchased 40 thousand horses, 16 thousand cattle, about 300 thousand sheep and goats [7, p. 55].

According to M. L. Vyatkin, the main commercial cattle transported from Kazakhstan to Russia is sheep: in 1803-1807, 400,715 heads were exported, in 1808-1812 – 318,222 heads. In particular, the exchange trade between West Kazakhstan and Russia developed at the highest rate. According to incomplete data of Shygai Sultan of the Bukey khanate, in 1814, 277,100 heads of sheep were sold to Russia.

Also in the Bukey Khanate of 1814, you can find out the price of cattle that the Kazakhs traded at fairs in the border regions. [5, p. 86].

According to the table, camels have not yet been sold, that is, there is no demand for camels from Russia yet. After all, camel cattle were needed for Russia only in conditions of war. And sheep and horses were sold in large numbers in Russia.

In 1814, out of 2375,414 heads of Kazakhs of the Horde, 5\1 was put up for sale. If we take into account the average price of 1820: horse price – 50 soms, cow – 40 soms, sheep – 10 soms, goat – 5 soms – then in 1814 the Kazakhs produced 41242 horses – 2062100 soms, 16302 cattle – 552080 soms, 277100 sheep – 2771000 soms, 14066 goats – 70330 soms, and sold everything to the Kazakhs the cost of 348710 heads was 5455510 soms. The proximity of the Kazakhs of the Bukey Khanate to Russia allowed direct trade, and in 1814 41,242 heads of horses, 16,302 heads of cattle, 277,100 heads of sheep, and 14,066 heads of goats were sold to Russia [5, 87].

At the same time, 116,832 heads of sheep were exchanged in retail outlets bordering Russia.

K.A. Fuchs wrote in his work: «for trade with the Kazakhs in the steppe zone, the Ural Cossacks designated the river and Glininsky outpost. Now there are about 40 Tatar houses, about 30 Russian houses. The exchange takes place here in October, November, and January. Russian and Tatar merchants from Uralsk, Saratov, and Kazan come here, " writes [3, p. 8]. Ivanov writes: "in the Glininsky outpost, founded by the Ural Cossacks in 1816, the price of cattle sold by the Kazakhs was as follows: in 1820, camels – 80 som, horses-50 som, cattle-40 som, sheep-10 som, goats-5 som» [8, p. 210].

At the aforementioned Kalmyk market under Shygai, Bukey Kazakhs exchanged their cattle and their products for other goods. On January 28, 1820, Sultan Shygai addressed the Astrakhan civil governor I. Ya. Bukharin with a proposal to appoint the Tatar Mustafa Bekov as the representative of the Kazakhs in this Kalmyk market. It said: «According to earlier appeals from the peoples of Asia, I have instructed Mustafa Bekov, a Sayan Tatar of the Astrakhan district, to be an observer on the part of the Kazakhs at the Kalmyk market during the exchange of Kazakh cattle with other peoples from January 28 to January 1, 1821. And since the Tatar Mustafa Bekov is subordinate to the Astrakhan civil government, I ask you and the Astrakhan Zemsky Court not to send the Bekov anywhere on public instructions during the annual stay at the same Kalmyk market to maintain order when selling or exchanging livestock between the Kazakhs and the Russian people».

As can be seen from this document, the main purpose of the appointment of Shygai Sultan Bekov as a representative in the Kalmyk market is obvious: on the one hand, the supervision of the general order in the

exchange trade with the Bukey is one of the needs of the time, on the other hand, ensuring the absence of legal interests in the trade of steppe ordinary Kazakhs who do not recognize letters was also one of the goals pursued by the sultan.

One of the many organizational measures that arose in parallel with the development of such a sphere of trade was to monitor trade in newly opened markets and conduct it at its own level. In this regard, in the Kazakh steppe, a type of post of bodonchey, related to the sphere of trade, appeared.

On March 22, 1823, at a meeting of the provincial government, the civil governor presented a report of the sultan of the inner Kazakh Horde, Shygai Nuralykhanov, on the appointment of Ramazan Arsapayev, a Tatar from Solyansk, to the post of bodonchey at the Kalmyk market to perform trade affairs, and suggested that the provincial administration issue the necessary orders on this issue.

In a resolution of March 31 of the same year, the provincial administration on this proposal decides: Since Ramazan Arsapayev, an elected Tatar from Solyansk, was nominated for the post of bodonchey on behalf of the current Kazakhs to the Kalmyk market, and Ramazan Arsapayev was elected instead of the former bodonchey, the Kazakh elder Zhumanazar Sklykapov, then before the provincial administration began to approve Arsapayev for the post of bodonchey, Sklykapov, who held this position, was elected-these are the questions that need to be answered. The collection of information about this and its delivery to the provincial administration is entrusted to the local employee A. Krasnokutsky [9, p. 33].

And the Krasnoyarsk local employee A. Krasnokutsky, having talked with the sultan of the Small Kazakh Horde Shygai Nuralykhanov about this situation, receives the following information: «Foreman Zh. Yarkapov held the position of bodonchey with his (that is, the Sultan) permission and approval of the Mr. civil governor. And now he is dismissed from the post of bodonchey in connection with some requirements of the Horde Commission. The reason why the Yurt Tatar Ramazan Arsapayev was appointed instead of him was that all the foremen who could hold this position needed the work of the Horde Commission at the rate of Shygai. Others cannot hold this position due to ignorance of Russian laws.

Therefore, the provincial government on July 21, 1823, sent a request to the provincial council and demanded information that the foreman of the label, being a bodonchey for trade affairs in the Kalmyk market, was indeed appointed a civil governor" [9, p. 35].

And the provincial administration handed over to the Astrakhan local court the decree of September 27 and instructed to find out whether the Kazakhs have any of the Kalmyk bazaars of bodonchey, to determine what belongs to the duties of the bodonchey, with whose approval he was sent to the post. In response to this order, the Astrakhan local court states: the task of the bodonchey, which will consider the Kazakhs, is as follows: in the event of a conflict between this people and representatives of other nationalities, the bodonchey will intervene in this conflict and reconcile the parties on its own. If reconciliation is not possible, he must inform the management about it. In addition, he must conduct an accurate census of the cattle sold by the Kazakhs, and report this to Sultan Shygay Nuralykhanov. Shygai Nuralykhanov, appointing Ramazan Arsapayev, a Tatar from Solyansk, as bodonchey, points to the power of attorney issued by the khan on his part, in addition, notes that the khan appealed to the civil governor, Mr. Arsapayev, with a request to approve him for the post of bodonchey.

So, in the Kalmyk market, one person from among the Kazakhs of the Bukey Horde was elected to the post of bodonchey. This man, worthy of the post of bodonchey, was appointed by Shygai Sultan himself. He was involved in resolving situations such as disputes between representatives of different nationalities in the Kalmyk market. In addition, the Kazakhs reported on the number of cattle sold to the Sultan of Shygai.

Another place of trade of the Bukey Kazakhs is near Lake Elton. In a letter to the Orenburg governor Shygai sultan it says: "in connection with the opening of the fair, which operates in the vicinity of Elton from August 15 to September 15, due to the fact that Kazakhs under my command came to this fair to buy cattle, hides, wool, grain, I, for my part, sent an interpreter mullah (Muzafar Yusupov) to the fair. I ask you for your part to give instructions and take care of the Kazakhs under my jurisdiction».

Soon, merchants and merchants began to appear in the Horde itself. V. F. Shakhmatov in his work says about transport trade in the first years on the territory of the Bukey Horde there were no specific trading places. Russian merchants roamed the Horde, exchanging their goods for cattle and their products: wool, hides, and other raw materials. This shipping trade was carried out not only by Russian merchants, but also by Kazan Tatars and local rich people. Many rich people took goods from Russian merchants and bought them to Kazakhs at a high price " [9, p. 70]»

In his work, T. Zh. Shoynbayev wrote: «after the formation of the Bukey Horde, the trade in transportation appeared in the Horde. Merchants from Astrakhan, Saratov, Samara came to the Horde with their goods, went around the pastures, exchanged with the Kazakhs» [10, p. 81].

And E. Bekmakhanov wrote: «Trade was conducted not only between the merchants of Russia and the Bukey Horde, but also within the Horde itself. In addition to the Russians, local merchants and rich people traded here. Some local merchants conducted their business independently, and some through Russian merchants. Until 1832, transport trade was widespread in the Horde. Trade was conducted mainly in the form of exchange. Only well-to-do Kazakhs could buy goods for money. Merchants from afar traveled through the Horde, sold their goods and accumulated considerable wealth» [11, p. 74].

It is worth noting that trade in the Bukey Horde developed rapidly. Small traders-Ural Cossacks, Tatars, Khivins and other merchants traded and exchanged with the permission of the Horde Khan. They were mainly engaged in low-quality cheap goods, trade in «foreign» goods and transportation of non-critical products produced in Russian factories, and exchanged these «juices» for Kazakh cattle, hides and wool.

Research results

Under the influence of barter, the Kazakhs began to trade themselves. Russian russians hired many Kazakhs and taught them to speak Russian. The merchants took advantage of this. About the Kazakh merchants from among the employees of G.F. Gens wrote:

«These workers (Kazakh workers) were used by the owners in barter, and some of them were completely ingrained in their beliefs. To visit villages and exchange for relatives, they were entrusted with goods, and most of them traded at their own expense» [12, p. 285].

These small traders roamed the steppes, accumulating enough wealth in a short period of time. G.F. Gens writes about this: "In the spring, many caravans leave the line, balancing goods, mostly small items, with horses. The capital of Kazakhstani goods is only 20 soms ... This is understandable, because the profit from this small trade is usually equal to 100» [12, p. 287].

Some Kazakhs were involved in trade and acted as intermediaries between merchants, traders and consumers. "In this trade, they began to act as intermediaries between Russian merchants and consumers," Gens wrote. However, they increased the income from our goods and opened the way for the sale of goods that were never exported to the steppe "[12, p. 289]. After that, merchants who could trade independently began to appear among the Kazakhs.

Wealthy Kazakhs, Cossack atamans, commandants, officials, representatives of the nobility became rich on trade with the Kazakhs. During the years of famine, harsh and harsh winters, they made a lot of money by buying Kazakh cattle, which were very thin, and then reselling them. Russian merchants often sent their trade caravans to the Horde. They took their employees and Tatar interpreters with them and gave their goods to the Kazakhs at a very high price.

E. Bekmakhanov wrote about trade between the Bukey Horde and Russia in his work: "In the 20-30s of the XIX century, trade relations between the Bukey Horde and Russia increased. The tsarist government turned the Bukey Horde into a source of cheap raw materials. Cattle and their products were exported from the Bukey Horde. In the trade turnover, cattle came out on top. Every year, the Kazakhs sold more than 300 thousand sheep in the amount of 1800 thousand rubles. In addition, an important place in the trade was occupied by horse cattle" [13, p. 73]. Well, A. Evreynov claimed: «the Kazakhs in trade produced cattle and their products to Russia: skins, wool, camel hair, goat down and fur» [14, p. 80].

K.A. Fuks: «every year Russian traders exchange more than 300,000 skins of rabbits and badgers from the Kazakhs of the Bukey Horde. And Russian merchants in this exchange give Kazakhs shawls, fabrics, paper and silk, and other various small things. In addition, a large number of herbal preparations are purchased from the Kazakhs. More than 2000 Tatars from the Kazan province annually come to trade in the steppe region, writes» [3, p. 16].

Here we have discussed in detail the development of trade in Bukey and Shygai. Now let's look at the growth rate of entrepreneurship over this period. First, during this period, commodity relations increased, and as a result of the collapse of the exchange in kind, four types of cattle were mainly concentrated in the hands of the rich. The end of social classification further increased the region's surplus labor force. And the lack of need for labor in the Bukey Horde itself forced Kazakh peasants to take up hired positions in the fish and salt industries of the provinces in the border territories in order to earn income.

Most of the poor Kazakhs were engaged in fishing. Starting with the employment in the fisheries, and while working in them, the Kazakhs did not receive their full salary.

Finding the right person to hire isn't easy either. In the Bukey Horde, the people who were engaged in these works received an advance payment to find mercenaries. In this case, various methods of exploitation of the Kazakhs were used. For example, dozens of people resorted to such actions as working with individual workers, incorrect calculation and late payment of their labor.

Thus, the lack of certain rules in the employment of Kazakhs, the lack of a legislative system regulating labor discipline, could not have a positive impact on improving the lives of the local population. Thus, the lack of a certain system of legality in the employment of Kazakhs did not allow raising the life of employed Kazakhs. Given this situation, Shygai Sultan asked the Orenburg Border Commission to allow the recruitment of Bukey Kazakhs for fishing.

In the record of the message dated April 29, 1818, Shygai Sultan asked the Orenburg Border Commission to allow the Bukey Kazakhs to be employed in the Astrakhan fisheries, it says:

The Orenburg Border Commission in a note No. 525 dated March 30 last year, at the request of the Kazakh elder Karauylkozha Babazhanov, who moved with me, stated that it was against the decision of the border management that I should give subordinate Kazakhs tickets to work at the Astrakhan fisheries on my own behalf, that according to the record of the Orenburg military governor, which was received by the same commission, it was ordered to charge 50 kopecks from the Kazakhs who arrived at work, and to give Yesaul Martynov, and if anyone needs a ticket, ask Esaul Martynov [15, p. 4].

Thus, on the part of the Orenburg Border Commission, Shygai Sultan will be ordered to collect a fee from Kazakhs hired for fishing. And the tribute received was handed over to Guryev's commander, Yesaul Martynov, and the tickets necessary for recruitment were seized from this Martynov.

Sultan Shygai states this to the Orenburg Border Commission as follows: «In paragraph 2 of the commission's instruction No. 1015 of July 26, 1812, on the management of nomadic Bayuly and other tribes and divisions on the inner side of the Ural River, I was forced to give them tickets, since each Kirghiz was instructed to understand their situation and help them as much as possible. Now I believe that the requirement to get a ticket from the Guryev Esaul Martynov causes serious difficulties, since the Kazakhs subordinate to me are poor and live at a distance of at least 500 kilometers from the Guryev town, other cordons located along the Caspian border. This way, it will continue for a long period of time, and entrepreneurs can pick up other people. For the consideration of the Orenburg Border Commission, I consider the following proposal appropriate. If I were allowed to give these tickets, I would give a ticket to those who live on the shore of the Caspian Sea, collect 50 kopecks of the fee and deliver it to this commission myself every month».

So, Shygai Sultan asked the Orenburg Border Commission for permission to issue tickets on his behalf, saying that it would be difficult to get a ticket from Guryevsky Martynov to recruit Kazakhs for fishing. Now the Kazakhs received special tickets and began to be hired for the Astrakhan fisheries [15, p. 56].

Another goal of Shygai Sultan is to stop provocative actions between Kazakh and Russian fishermen.

On October 20, 1814, addressing the vice-governor of Astrakhan A. I. Khristoforov with a request to take measures to end the conflicts between the Bukey Kazakhs and Russian fishermen, we will make sure of the following: "I inform your status that I settled on the seashore to spend the winter with the Kazakhs subordinate to me. Every year I inform your status that we place our parking lots on the islands by the sea. Kazakhs fishing on the same island, and with them various Russian fishermen, take various actions to distort the fish in their direction. I ask you not to enter into disputes and enmity between the Russian people and the subordinate Kirghiz-Kazakhs».

In conclusion, as already mentioned, we see that there are constant conflicts between the Russian peasants and the Bukey Kazakhs.

Poor Kazakhs of the Bukey Horde were employed at the salt-producing enterprises Elton, Ilek, Baskunchak. They were transporting salt by camel. The cost of delivering salt per camel was 8 silver coins. The export of salt lasted from May 1 to October 1. Then each Kazakh during this time earned up to 50 silver rubles with 2 camels. And at other times, especially in winter, he and the camel were carrying goods from the Horde. The labor of Kazakhs recruited to the salt fields has always been exploited by the owners [16, p. 181].

At the same time, the Bukey Horde also developed handicraft. Bukey Kazakhs transported camels or horses, fish, salt, etc. Its cost depended on the distance it carried.

The Kazakh rich, having organized the entrance (for example, Shombal Niyazov, etc.), mobilized the peasants and hired them, receiving most of the profit from it. In the entrance, people were also chosen and took care of the false ones or their relatives [17, p. 43].

Conclusion

In conclusion, we note that in the first years of the XIX century, there were no exact retail outlets in the Bukey Khanate. Trade was conducted only at the border outposts near the Bukey Horde, on guard cordons. Bukey Kazakhs conducted exchange trade with the Ural Cossacks, Russians, and Tatars in the villages of Seitov and Khomutov and in the Astrakhan and Kalmyk markets, near Elton. There is reason to believe that in the exchange trade, the main commodity of the Kazakhs is cattle and the cost of their products has always been estimated cheaper. Transport trade developed in the Bukey Horde until 1832. Many Russian, Tatar merchants went around the Horde and exchanged their goods. At the same time, the Kazakhs, being intermediaries between merchants and consumers, mastered the subtleties of trade and, eventually, Kazakh merchants began to emerge from them, who conducted independent trade. Trade in the Bukey Horde took place mainly in the form of exchange. In the first half of the XIX century, such types of crafts as entrance, fish, and salt crafts appeared in the Bukey Horde. These businesses were issued special tickets for hiring.

REFERENCES

- [1] Aspandiarov, B. (2007). Formirovanie Bukejskoj ordy i ee likvidacija [Formation of the Bukey Horde and its liquidation]. Almaty: Kazakh Encyclopedias [in Russian].
- [2] Ivanin, M. (1864). Vnutrennjaja ili Bukeevskaja Kyrgyzskaja Orda [Inner or Bukeev Kyrgyz Orda]. Epoha - Epoch. 12, 24-26 [in Russian].
- [3] Blamberg, I.F. (1848). Voenno-statisticheskoe obozrenie zemel' kyrgyzov Kajsakov vnutrennih (Bukej) Orda i Zaral'skaja (Men'shaja) Orda Orenburgskogo otdelenija [Military-statistical review of the land of Kyrgyz Kizaisakov internal (Bukey) Orda and the Zaralsk (Smaller) Orda of the Orenburg Office]. Voenno-statisticheskoe obozrenie Rossijskoj imperii Military - Statistical Review of the Russian Empire. - St. Petersburg., 3 [in Russian].
- [4] Aldazhumanov, K.S., Abilgozhin, Zh.B., Burhanov, K.N., Kapaeva, A.T., Mazhitov, S.F. et al. (2010). Kazakhstan tarihy [History of Kazakhstan]. (Kone zamannan buginge dein - From ancient times to the present) K.S. Aldazhumanov, Zh.B. Abilgozhin, K.N. Burhanov, A.T. Kapaeva, S.F. Mazhitov (Ed.). (Vols. 1-5). Almaty: Atamura [in Kazakh].
- [5] Harabalin, G.E. (2004). XX gasyrdagy Bokei Ordasy [XIX century's Bukey Horde]. Oral: Poligrapservis [in Kazakh].
- [6] Alektorov, A.E. (1892). Materialy dlja izuchenija strany, istorii zhitelej Kirgizii [Materials for the study of the country, the history of residents of Kyrgyz]. Orenburg: Mir [in Russian].
- [7] Mashimbaev, S. (1994). Kolonial'naja politika carskoj Rossii [Colonial policy of tsarist Russia]. Almaty: Sanat [in Russian].
- [8] Ivanov, I.S. (1887). Kratkaja informacija o jarmarke vo vnutrennej Kirgizskoj Orde [Brief information about the fair in the inner Kyrgyz Orda]. Pamjatnaja kniga Astrahanskoj gubernii na 1887 god - Memorable book of the Astrakhan province at 1887. Astrakhan [in Russian].
- [9] Shakhmatov, V.F. (1946). Vnutrennjaja Orda i vosstanie Isataja Tajmanova [Internal Orda and uprising of Isatai Taimanov]. Almaty: Publishing House of the AN KAZ SSR [in Russian].
- [10] Shoyynbayev (1971). Dobovol'noe vhozhenie kazahskih zemel' v sostav Rossii [Voluntary entry of Kazakh lands to Russia]. Almaty: Kazakhstan [in Russian].
- [11] Bekmakhanov, E. (1957). Prisoedinenie Kazahstana k Rossii [Accession of Kazakhstan to Russia]. M.: Publishing House of the USSR [in Russian].
- [12] Ryazanov, A.F. (1926). Sorok let bor'by za nacional'nuju nezavisimost' kazahskogo naroda (1794-1838) [Forty years of struggle for the national independence of the Kazakh people (1794-1838)]. Trudy Obshhestva po izucheniju Kazahstana, kafedry istorii i jetnografii Proceedings of the Society for the study of Kazakhstan, the department of history and ethnography. Kyzyl-Orda [in Russian].
- [13] Jewinov, A. (1851). Vnutrennjaja ili Bukeevskaja Kirgizsko-kajsakskaja Orda [Inner or Bukeevskaja Kyrgyz Cossack Orda]. Sovremennyj – Contemporary, 10 [in Russian].
- [14] Fuchs, K.A. (1826). Prebyvanie v Kazani Kyrgyzskij han Zhangir [Stay in Kazan Kyrgyz Khan Jiangius]. Kazanskij vestnik - Kazan Bulletin, 10 [in Russian].

[15] Shotanova, G.A. (2005). Evoljucija domashnih hozjajstv naselenija Bukey-Ordy na materialah astrahanskijh uchrezhdenij [Evolution of households of the population of the Bukey Orda in the materials of the Astrakhan institutions]. Vestnik KazNU - Bulletin of KazNU [in Russian].

[16] Ivanov, I.S. (1895). Vnutrennjaja Kirgizskaja Orda (Kratkij statisticheskiy ocherk) [Inner Kyrgyz Horde] (Brief statistical sketch)]. Astrahanskij list - Astrakhan leaf [in Russian].

[17] Kenzhalyev, I.N. (2001). Bukey Orda (1801-1850) [Bukey Orda (1801-1850)]. Oral: WKU Publishing [in Russian].

Дюсенгалиева М.Ғ., Феделе А., Есеналин А.Ғ.

**БӨКЕЙ МЕН ШЫҒАЙ КЕЗІНДЕГІ ІШКІ ОРДАДАҒЫ САУДА ЖӘНЕ КӘСІПКЕРЛІК:
ҚАЛЫПТАСУЫ МЕН КЕЗЕҢДЕРІ**

Аңдатпа. Мақалада Бөкей және Шығай тұсындағы Бөкей Ордасындағы сауда-саттықтың барысы, сауда айналымы айқындалады. Бөкей Ордасында ашылған жәрмеңкелер, жәрмеңкелердің сауда-саттықта атқарған рөлі жөнінде ғылыми талдау жасалған. Бөкей Ордасындағы сауда ісінің дамуының негізгі бағыттары, сауда буржуазиясының қалыптасуы, табиғи жұттың экономикаға әсері, аймақтағы жаңа жәрмеңкелердің ашылуы, оларда сатылған өнімдердің статистикалық есептері, Ресей империясының сауда ісіне араласуы, оны үнемі өз бақылауында ұстауға ұмтылуы сараланған.

Кілт сөздер: Бөкей Ордасы; Бөкей және Шығай хан; сауда-саттық; жәрмеңке; тауар айналымы; балық шаруашылығы; тұз кәсіпшілігі.

Дюсенгалиева М.Ғ., Феделе А., Есеналин А.Ғ.

**ТОРГОВЛЯ И ПРЕДПРИНИМАТЕЛЬСТВО НА ВНУТРЕННЕЙ ОРДЕ ВО ВРЕМЯ БОКЕЙ
И ШЫҒАЙ: СТАНОВЛЕНИЕ И ЭТАПЫ**

Аннотация. В статье раскрывается ход торгов, торговый оборот в Букеевской Орде при Бокее и Шыгая. Проведен научный анализ роли ярмарок, ярмарок в торговле, открывшихся в Букеевской Орде. Основные направления развития торгового дела в Букеевской Орде, формирование торговой буржуазии, влияние природных ресурсов на экономику, открытие новых ярмарок в регионе, статистические расчеты проданной на них продукции, вмешательство Российской империи в торговое дело, стремление держать его под постоянным контролем.

Ключевые слова: Бокеевская Орда; Бокее и Шығай хан; торговля; ярмарка; товарооборот; рыбное хозяйство; солепромысл.

УДК 37:001.12

МРНТИ 03.01.79

DOI 10.37238/1680-0761.2021.82(2).27

АБДРАХМАНОВА Р.Л.***Западно-Казахстанский инновационно-технологический университет,
Уральск, Казахстан****Автор-корреспондент: R.L.Abdrahmanova@mail.ru****E-mail: R.L.Abdrahmanova@mail.ru****ДОСТИЖЕНИЯ И ВКЛАД ПЕДАГОГИЧЕСКИХ КАДРОВ ЗАПАДНО-КАЗАХСТАНСКОЙ ОБЛАСТИ В ПОДНЯТИИ УРОВНЯ ОБРАЗОВАТЕЛЬНОЙ СФЕРЫ КАЗАХСТАНА (ВТОРАЯ ПОЛОВИНА XX ВЕКА)**

***Аннотация.** В статье проанализированы вопросы развития советской системы образования второй половины XX века в регионе Западного Казахстана. Особое внимание уделено характеристике педагогической деятельности и вкладу отдельных представителей образовательной сферы. Благодаря труду которых, шла реализация государственных образовательных программ, и были достигнуты большие результаты. Одним из них, является переход к всеобщему обязательному среднему образованию. Важным показателем перехода к всеобщему обязательному среднему образованию являлось освоение новых программ и борьба за высокие показатели успеваемости учащихся. Для раскрытия данного вопроса в статье проведен качественный анализ успеваемости по школам города Уральска Западно-Казахстанской области. Вместе с тем, приведены пофамильные данные учителей, добившихся хороших результатов по освоению новых программ. В статье также освещены вопросы переподготовки кадров и обобщения опыта педагогов - новаторов. Таким образом, современная жизнь сегодня позволяет рассматривать процесс образования в новом ракурсе – то есть учитывая опыт прошлого времени и используя современные модели обучения.*

***Ключевые слова:** образование; учитель; интеллигенция; школа; педагогическое мастерство; историческое сознание; институт; государственные программы; квалификация; опыт; курсы; реформа; кадры; газета; брошюра.*

Введение

Последние десятилетия XX и начало XI века ознаменовались глубокими изменениями в структуре и содержании исторических знаний. Рубеж столетий характеризуется активным обращением историков к проблемам исторической памяти. Исторический интерес является одной из важнейших характеристик исторического сознания: «...Историческое сознание – это духовный мост, переброшенный через пропасть времен, - мост, ведущий человека из прошлого в грядущее». Обращение к прошлому с целью его переосмысления и переоценки имеет перспективное значение. Так как «Настоящее не может быть до конца познано без обращения к прошлому. Однако, в равной мере его нельзя постичь и без обращения к будущему, т.е без знания элементов будущего в настоящем» [1, с. 24]. Объектом исследования является система образовательных учреждений Западного Казахстана, в частности и города Уральска, их деятельность периода второй половины XX века. Процесс перехода к всеобщему обязательному среднему образованию и вклад отдельных педагогов в деле становления системы просвещения.

Материалы и методы исследования

Методологической основой статьи является системный подход, предполагающий рассмотрение фактов в их целостности и развитии, и функциональной взаимосвязи процессов и явлений. В статье применены сравнительно-исторический, статистический, логический методы исследования. Статья базируется на принципе историзма, научности и объективности. В методологии исследования опирались на труды российских и отечественных классиков исторической и историко-педагогической

науки, законодательно-нормативные документы и современные государственные программы в сфере образования.

Результаты исследования

Мысль обращения к опыту прошлых лет получила свое развитие в новых исторических условиях в статье Первого Президента Республики Казахстан «Семь граней Великой степи», где он подчеркивает идею о том, что древность и современность есть одна уникальная цивилизация [2, с. 1-3]. Поэтому мы должны изучать как историю давно минувших лет и не столь далекого прошлого. Особой страницей общей истории нынешних стран СНГ являются годы так называемого «развитого социализма», когда несмотря на определенную идеологизированность были достигнуты большие успехи не только в экономике, но и в духовной жизни, и прежде всего в системе образования. Исследование вышеуказанного исторического периода, дает возможность прийти к выводу, что в сфере образования и тогда, и сегодня решаются аналогичные задачи. Уже в 60-х –80-х годах XX века, государством были заложены основные принципы управления и развития образовательной сферы, подбор и подготовка учительских кадров, повышение их квалификаций, обмен передовым опытом, и другие факторы, которые без больших изменений остаются актуальными и сегодня.

Следуя идее Послания Первого Президента народу страны «Взгляд в будущее: модернизация общественного сознания», что история большой Родины складывается из истории малой родины, своего региона, города, поселка, в данной статье хотелось бы проанализировать успехи и достижения советской системы образования второй половины XX века в регионе Западного Казахстана, через призму достижений и вклада отдельных представителей образовательной сферы [3, с. 1-2]. Именно благодаря их неустанному и кропотливому труду проводилась реализация государственной образовательной программы, и были достигнуты большие результаты. В частности, было решена одна из важных задач, переход к всеобщему обязательному среднему образованию. Впервые идея всеобщего среднего образования была озвучена в 1952 году на XIX съезде партии. Переход планировался поэтапный. Процесс, начатый в 50-х годах, получил свое развитие в следующих десятилетиях. Переход на новое качество образования требовал больших финансовых вливаний в образование. Требовалось увеличение педагогических кадров, поэтому одновременно с введением среднего образования планировалось увеличение приема в педагогические институты. В связи с переходом от обязательного восьмилетнего образования к десятилетнему, произошло увеличение количества учащихся. В связи с этим необходимо было запланировать строительство новых школ. Для тех, кто уже окончил школу, но хотел получить среднее образование, нужно было расширить сеть вечерних, сменных школ со средним образованием.

Следующим шагом в развитии образования было решение об обязательности среднего образования для всего населения, и в 1961 году уже на XXII съезде партии, наряду с новой программой партии, были приняты основные задачи в области образования в виде осуществления всеобщего обязательного среднего образования. Одновременно намечалось создание условий, обеспечивающих высокий уровень образования и воспитания подрастающего поколения в виде новых школ, предметных лабораторий, пришкольных участков и производственных мастерских.

О том, что школа должна вооружать учащихся прочными знаниями основ наук говорилось и на следующем XXIII съезде в 1966 году. В этом же году принимается Постановление ЦК КПСС, Совмина СССР от 10 ноября 1966 за №874 «О мерах дальнейшего улучшения работы средней общеобразовательной школы». В нем не только разработаны конкретные пути претворения в жизнь решений XXIII съезда КПСС, но и говорится уже не столько о достижениях в образовании, сколько об образовавшихся проблемах. Это несоответствие учебных планов и программ, необеспеченность квалифицированными учителями школ (особенно сельских), слабое развитие педагогической науки и педагогических исследований.

Для того чтобы устранить недостатки, принимается решение об установлении преемственности в изучении основ наук с 1 по 10 класс; более рациональное распределение учебных материалов по годам обучения; систематическое преподавание основ наук начинается с четвертого года обучения; решается приступить к планомерному и организованному переводу средней школы на новые учебные планы и программы с 1966/67 учебного года и завершить его в основном не позднее 1970/71 учебного года. Министерство образования обязуется обеспечить своевременной подготовкой стабильных школьных учебников в полном соответствии с программами и в строго заданных объемах. Этим же постановлением устанавливалась предельная наполняемость классов до 40-35 человек, вводились

медали и похвальные грамоты успешным ученикам, в штат школы вводилась новая должность - организатор внеклассной и внешкольной воспитательной работы с детьми на правах директора школы.

Наряду с мерами по улучшению преподавания в школах и организации учебного процесса, предусматривалось усилить контроль деятельности образовательных учреждений путем создания системы инспекторов в органах народного образования. Поручалось Министерству просвещения СССР, Министерству финансов СССР и Государственному комитету Совета Министров СССР по вопросам труда и заработной платы, в шестимесячный срок разработать и представить в Совет Министров СССР предложения о численном составе и условиях оплаты инспекторов в органах народного образования. Местным партийным органам рекомендовалось оказывать помощь отделам народного образования в выдвижении на инспекторскую работу авторитетных руководителей школ, учителей, специалистов, хорошо знающих школьное дело, умеющих распространять положительный опыт работы. Так осуществлялся партийный контроль состояния школ и школьного образования.

Дальнейшей активизации педагогической деятельности должен был способствовать прошедший впервые Всесоюзный съезд учителей в июле 1968 года. Свообразным завершением реформы перехода к всеобщему обязательному среднему образованию явилось утверждение 8 сентября 1970 года нового Устава средней общеобразовательной школы. Он был одобрен постановлением Совета Министров СССР. По этому Уставу вводилось и закреплялось три ступени обучения - начальное (до 3 класса), восьмилетнее (до 8 класса) и среднее (10 лет). В 1972 году Приказом министра просвещения СССР от 9 февраля вводились Типовые правила для учащихся. Окончательный переход к всеобщему обязательному среднему образованию произошел в 1972 году и был закреплен Постановлением ЦК КПСС и Совета Министров СССР от 20 июня 1972 за № 463 «О завершении перехода к всеобщему среднему образованию молодежи и дальнейшем развитии общеобразовательной школы». Этим постановлением завершалась целая система мероприятий по введению всеобщего обязательного среднего образования в СССР.

Осуществление перехода на новые программы обучения ложился на плечи учителей школ. И в Западном Казахстане было немало опытных учителей, добившихся хороших результатов работы по новым программам в начальной школе. Среди них, в частности отмечены учителя: А.П.Фомичева с города Уральска и А.А.Дерюгина с Приурального района. В связи с изменением программы по истории и обществознанию, реализация новых параметров была возложена на ведущих специалистов-историков - М.П.Щелокова с города Уральска, К.А.Ахметова и Ш.Сапарова с Фурмановского района и А.А.Аймашева с Каратобинского района Западно-Казахстанской области [4, с. 2].

В условиях перехода к всеобщему обязательному среднему образованию в Западном Казахстане развернулась борьба за высокие показатели успеваемости учащихся общеобразовательных школ. Существенных результатов добился педагогический коллектив 26-й начальной школы города Уральска, директором которой был опытный руководитель М.В. Гречанина. Школа достигла стопроцентной успеваемости. Среди восьмилетних школ данного периода отмечают 7-ую школу города Уральска, директор Усов, а среди средних школ 12 и 17. В частности, и в 12 и 17 средних школах успеваемость составляла более 95 %, это является очень хорошим показателем [5, с. 1]. Хорошие качественные и количественные показатели дала и первая казахская средняя школа № 11 имени Сакена Сейфуллина, открытая в Западно-Казахстанской области. Казахская средняя школа №11 имени Сакена Сейфуллина была укомплектована высококвалифицированным педагогическим составом, представляющим цвет национальной интеллигенции. Среди них отличники народного образования: Ж.Б.Бисенова, Р.Г. Вахитова, М.М. Абдушева и другие [6, с. 2].

Изменение содержания программ требовало большой переподготовки учительских кадров. Ведь переход на трехлетний срок начального обучения означал присоединение IV класса в программно-методическом отношении к 5-8 классам, что соответственно увеличивало общее время на изучение систематических курсов основ наук более чем на 500 уроков. Что естественно требовало переподготовки учительских кадров. Эта задача выполнялась областным институтом повышения квалификации учителей. Так, например были проведены специальные 20-дневные курсы, для подготовки к работе по новой программе с учителями пения, музыки, изобразительного искусства, истории, трудового обучения и физического воспитания в четвертых классах. Данные курсы были организованы с целью реализации перехода четвертых классов на предметное обучение [7, с. 2].

Таким образом, реализация основных задач реформирования и перехода к новым требованиям в образовании ложилась на плечи учительских кадров. К началу введения новых требований к образованию в школах Западно-Казахстанской области работало 7640 учителей, из них почти 63 % имели высшее и незаконченное высшее и более 2000 среднее педагогическое образование. Областное управление образованием отметило ряд директоров школ, которые квалифицированно, со знанием дела руководили школами - М.П.Щелокова, В.Д.Череватова, С.М. Аухариеву, И.Я. Митичкина, Л.Ф.Земьшеву, А.П.Син, И.А.Подкуйко, К.У.Утегулова, Х.Н.Нурумгалиева. В школах работали заслуженные учителя Казахской ССР М.Даришев, М.Аманжолова, М.И.Утеова, учителя А.Г.Низовкина, В.Д.Череватов. 50 педагогов области были удостоены звания - "Заслуженный учитель Казахской ССР", 473 - награждены орденами и медалями Советского Союза, более 800 значком "Отличник народного образования". Так оценивало государство, вклад каждого отдельного педагога в общее дело развития образовательной сферы Казахстана.

В связи с переходом к всеобщему среднему образованию и изменением его содержания, возникла необходимость в мобилизации всех имеющихся в распоряжении школы резервов учебного времени, всех возможностей интеллектуального потенциала учащихся, а также всемерного развития их познавательной активности. В годы реформ сложилась целая школа педагогов-новаторов, которых волновали не только вопросы качества образования учащихся, но и воспитание у них интереса к обучению, активности, самостоятельности, вопросы ликвидации перегрузок школьников. С 1979 года этот опыт начал обобщаться в виде издания серии книг "Педагогический поиск: опыт, проблемы, находки". В них педагоги-практики делились своим опытом. Вышли в свет 35 изданий данного журнала, в которых такие педагоги как: Ш.А.Амонашвили, С.Н.Лысенкова, И.П.Волков, В.Ф.Шаталов и другие обобщали свой опыт. На уровне Казахстана стала известна школа Кумаша Нургалиевича Нургалиева. Это школа была, как отмечалось в газете «Учительская правда», маленькая модель духовного и разумного мира детства. В сборник «Антология педагогической мысли Казахстана» вошли имена Елеша Суфиева, Кенжалы Айманова и Картбая Бержанова, которые также родились и получили педагогическое образование в Западно-Казахстанской области [8, с. 371]. В городе Уральске работали директорами школ, такие опытные педагоги как В.А.Баев и Бойко Н.П. Пятнадцать лет проработал В.А.Баев в Уральском педагогическом институте: был старшим преподавателем, заведующим кафедрой. В 1971 году обратился к заведующему отделом науки и учебных заведений обкома партии А.А. Карташову с просьбой о возвращении его в школу. Назначили Баева директором строящейся школы №23 города Уральска. Уже через два года опыт работы СШ №23 города Уральска, как лучший, был обобщен Западно-Казахстанским областным отделом народного образования, институтом усовершенствования учителей и рекомендован для распространения. Еще через три года в центре города началось строительство нового корпуса средней школы №7, директором которой был назначен Баев В.А.. В течение многих лет эта школа являлась школой педагогического мастерства для учителей города Уральска. Опыт работы этой школы по организации ученического самоуправления распространялся среди школ города.

Как опытный педагог, стал делегатом Всесоюзного съезда учителей 1968 года и директор школы №5 города Уральска Бойко Н.П. В 1952 году он закончил естественно-графический факультет Уральского педагогического института, с 1959 года работал директором пятой городской школы им. М.В.Ломоносова. Уральский городской отдел народного образования и институт усовершенствования учителей в 1968 году проводили анализ деятельности данной школы, в результате была выпущена методическая брошюра по обобщению данного опыта как лучшего.

Заключение

Таким образом, за исследованный период сформировалась и успешно функционировала система всеобщего среднего обязательного бесплатного образования в стране. Была создана система, которая включала в себя подготовку педагогических кадров, разные виды учебных заведений обеспечивавших реализацию среднего образования, организацию контроля образованием и переподготовки кадров, а также повышения их квалификации. Кроме того, что также важно, было введено бесплатное всеобщее среднее обязательное образование, которое было закреплено в главном законе Конституции.

И главным двигателем прогресса в системе образования были такие педагогические кадры Западного Казахстана как Бойко Н.П., Баев В.А., а также их соратники по работе, внесшие большой

вклад в дело развития системы образования Казахстана [9, л. 1]. И таких истинных патриотов, в Западно-Казахстанской области в частности, и в Казахстане в целом было немало. Именно благодаря их неустанному труду формировалась и укреплялась образовательная система Казахстана, в частности периода 60-х –80-х годах XX века. Когда как мы указали выше, в системе просвещения были сформированы ведущие принципы управления и развития образовательной сферы, вопросы кадровой политики по подготовке учительских кадров. Особняком стояли вопросы повышения квалификации педагогов и обмен передовым опытом, который и в современной системе образования не потерял своей актуальности.

И нынешнее поколение вправе гордится именами своих предков и героическими страницами своей национальной истории в сфере образования.

ЛИТЕРАТУРА

- [1] Барг М.А. Эпохи и идеи: становления историзма / М.А. Барг– Москва: Мысль, 1987.- 348 с.
- [2] Назарбаев Н. Семь граней Великой степи / Н. Назарбаев // Приуралье. - 2018. - № 135. - С.1-3.
- [3] Назарбаев Н. Взгляд в будущее: модернизация общественного сознания / Н. Назарбаев // Казахстанская правда. - 2017. - №71. - С.1-2.
- [4] Новые программы - в действии // Приуралье. - 1970. - №56. - С.2.
- [5] Завершающий этап учебного года // Приуралье. - 1970. - №54. - С.1.
- [6] Иванов Б. Зашумела ребячья республика / Б. Иванов, В. Зельников // Приуралье. - 1970. - № 82. - С.2.
- [7] Жолдасов К. Плюс самообразование / К. Жолдасов // Приуралье. - 1971. - №95. - С.2.
- [8] Антология педагогической мысли Казахстана / сост. С.Калиев, К.Аюбай. – Алматы: Сөздік-Словарь, 2012. – 447с.
- [9] ГАЗКО, Ф. 65, Оп.1, Д. 9.

REFERENCES

- [1] Barg, M.A. (1987). Epochs and ideas: formation of historicism. Moskva: Mysl' [in Russian].
- [2] Nazarbaev, N. (2018). Sem' granej Velikoj stepi [Seven facets of the Great Steppe]. Priural'e – The Urals, 135, 1-3 [in Russian].
- [3] Nazarbaev, N. (2017). Vzglyad v budushhee: modernizacija obshhestvennogo soznaniya. [Orientation to the future: modernization of public consciousness]. Kazakhstanskaya Pravda – Kazakhstan's truth, 71, 1-2 [in Russian].
- [4] Novye programmy - v dejstvii (1970). [New programs in action]. Priural'e – The Urals, 56, 2 [in Russian].
- [5] Zavershajushhij jetap uchebnogo goda [The final stage of the academic year] (1970). Priural'e - The Urals, 54, 1[in Russian].
- [6] Ivanov, B., Zel'nikov, V. (1970). Zashumela rebjach'ja respublika [The childish republic was noisy]. Priural'e - The Urals, 82, 2 [in Russian].
- [7] Zholdasov, K. (1971). Pljus samoobrazovanie [Plus of self-education]. Priural'e - The Urals, 95, 2 [in Russian].
- [8] Kaliev, S., Ayubay, K. (Comp) (2012). Antologija pedagogicheskoy mysli Kazahstana [Anthology of pedagogical thought in Kazakhstan]. Almaty: Sozdik-Dictionary: [in Russian].
- [9] GAZKO, F.65, Op.1, D. 9.

Абдрахманова Р.Л.

ҚАЗАҚСТАННЫҢ БІЛІМ БЕРУ САЛАСЫ ДЕҢГЕЙІН КӨТЕРУДЕ БАТЫС ҚАЗАҚСТАН ОБЛЫСЫ ПЕДАГОГ КАДРЛАРЫНЫҢ ЖЕТІСТІКТЕРІ МЕН ҮЛЕСТЕРІ (XX ҒАСЫРДЫҢ ЕКІНШІ ЖАРТЫСЫ)

Аңдатпа. Бұл мақалада Батыс Қазақстан өңірінде XX ғасырдың екінші жартысындағы кеңестік білім беру жүйесінің дамуы зерттелген. Білім беру саласындағы жекелеген тұлғалардың үлесі мен педагогикалық қызметтеріне жан-жақты сипаттама берілген. Олардың еңбектерінің нәтижесінде мемлекеттік білім беру бағдарламалары жүзеге асырыла отырып, үлкен жетістіктерге қол жеткізілді. Басты нәтиже, жалпыға бірдей міндетті орта білім беруге көшу екендігі көрсетілген. Жалпыға бірдей міндетті орта білім беруге көшудің маңызды көрсеткіші

жаңа бағдарламаларды әзірлеу және оқушылардың жоғары көрсеткіштері үшін күрес болды. Осы мәселені анықтау үшін мақалада Батыс Қазақстан облысы, Орал қаласының мектептеріндегі оқу үлгеріміне сапалы талдау жасалған. Бұл ретте жаңа бағдарламаларды игеруде жақсы нәтижеге қол жеткізген мұғалімдер туралы да мәліметтер келтірілген. Мақалада кадрларды қайта даярлау және жаңашыл тәрбиешілердің тәжірибесін жалпыға жариялау мәселелері де көрсетілген. Сонымен қатар бұрынғы тәжірибелерді ескеріп, қазіргі заманғы оқыту модельдерін қолдана отырып, білім беру үдерісін заманауи тұрғыдан қарастыру ұсынылған.

Кілт сөздер: білім; мұғалім; мектеп; зиялы қауым; педагогикалық шеберлік; тарихи сана; институт; мемлекеттік бағдарламалар; біліктілік; тәжірибе; курстар; реформа; кадрлар; газет; брошюра.

Abdrahmanova Raisa

ACHIEVEMENTS AND CONTRIBUTION OF PEDAGOGICAL STAFF OF THE WEST KAZAKHSTAN REGION IN RAISING THE LEVEL OF THE EDUCATIONAL SPHERE OF KAZAKHSTAN (the second half of the 20th century)

Annotation. The article analyzes the development of the Soviet education system in the second half of the 20th century in the region of Western Kazakhstan. Special attention is paid to the characteristics of pedagogical activity and the contribution of individual representatives of the educational sphere. Thanks to their work, state educational programs were implemented, and great results were achieved. One of them is the transition to universal compulsory secondary education. An important indicator of the transition to universal compulsory secondary education was the development of new programs and the struggle for high student performance indicators. To disclose this issue, the article provides a qualitative analysis of academic performance in schools of Uralsk of the West Kazakhstan region. At the same time, the surname data of teachers who have achieved good results in mastering new programs are given. The article also highlights the issues of retraining of personnel and generalization of the experience of educators - innovators. Thus, modern life today allows us to consider the process of education in a new perspective - that is, taking into account the experience of the past and using modern teaching models.

Keywords: educations; teacher; intelligentsia; school; pedagogical, skill; historical consciousness; institute; government programs; qualification; experience; courses; reform; personnel; newspaper; brochure.

ӘОЖ 316.485 (070)
FTAXP 03.29
DOI 10.37238/1680-0761.2021.82(2).28

ҚОЗЫБАЕВ С. Қ., КАБИЕВА А. Б.*

Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан

*Корреспондент авторы: aktoty.borisovna@gmail.com

E-mail: kozybaev-s@mail.ru, aktoty.borisovna@gmail.com

«ЖУСАН» АРНАЙЫ ОПЕРАЦИЯСЫ ЖӘНЕ ОНЫҢ ТАРИХИ МАҢЫЗЫ

***Аңдатпа.** Мақалада діни терроризм және оның қозғаушы күші саналатын фанатизмнің туындау себептері көрсетіліп, антитеррористік саясаттағы мемлекеттің рөлі айқындалған. «Жусан» арнайы операциясының жүру барысы мен хронологиясы баяндалып, бұл шараның мәні мен маңызы көрсетілген. Сонымен қатар радикал топтардың діни фанаттарды өз мақсатына пайдалануы қалай жүзеге асатыны туралы айтылған. Қазақстанның жан-жақты ойластырылған «Жусан» операциясы туралы түрлі саясаткер мен сарапшылардың пікірі сараланып, оның өзгелерге үлгі боларлық моделі бұқаралық ақпарат құралдарында көрініс тапқаны атап көрсетілген. Сириядан елге қайтарылғандармен әлі де қайта интеграциялау мен бейімдеу топтарының жұмыс істеп жатқаны, олардың радикал идеядан бас тартуға ықпал ететіні де назардан тыс қалмаған. Сондай-ақ, тәуелсіз Қазақстан тарихындағы аса ірі оқиғаның біріне айналған бұл операцияның тарихи маңызына тоқталған.*

***Кілт сөздер:** діни терроризм; террорист; антитеррористік операция; «Жусан» операциясы; Сирия; жалған дін; дін үшін соғыс; жиһад.*

Kіріспе

Қоғамдық санада бекіген түсінік бойынша терактілер жасайтын террористер – радикал діни көзқарастың жетегіндегі діни фанаттар. Алайда, соңғы жылдары діни идеяны негізге ала отырып әрекет ететін террористік ұйымдар дінді ұстанатындар емес, дәлірек айтқанда жалған дін ұстанушылар деген пікір бар. Сондықтан бұл тақырыпты зерттеу үшін террористік ұйымдардың дінге қатысы жөніндегі мәселеден бастаған жөн. «Олардың қызметін талдау арқылы діни идея билік пен қаражат үшін күресте тек құрал ретінде қолданылатыны көрінеді» [1]. Діни терроризмге қарсы күрес жүргізу үшін бұл феноменнің шығу тегін тереңінен зерттеу керек.

Террористік ұйымдардың діни идеологияны пайдалануы жақтастарының, яғни қатардағы топ мүшелерінің арасында діни фанатизмнің пайда болуына әкеледі. Енді діни фанатизм мәселесіне тоқталу қажет. Бұл М. Я. Яхъяев, М. Н. Кузнецованың арнайы зерттеулерінің нысанына айналды және экстремизм, терроризм, радикализм және басқа феномендерді зерттеуде де бұл мәселеден айналып өтуге болмайды. М. Я. Яхъяев діни фанатизмді талдауда идеологияға айналған көзқарас негіздерін, фанатизмнің психологиялық сипаттамаларын (қозғаушы күш, эмоциялар, бағалау және т.б. кешені), фанаттың мінез-құлқын (әлеуметтік агрессия және қоғамды бұзуға ұмтылу басым тұратын) зерттеді. Автор фанатизмнің догмасына айналған әлем құрылымы, адам мәртебесі және басқалары сияқты діни көзқарастың негізгі элементтеріне баса назар аударған [2]. Ол фанаттың мынадай ерекшеліктерін бөліп көрсетеді: адам табиғатының ішкі қайшылықтарын жеңілдету және экстериоризациялау, құтқаруға лайық адамдарды және қарғысқа лайық күнәһарларды анықтау, олар күресетін жоғарыдағы күштердің әсерінен туындаған негатив жағдайларға баса назар аудару, әлемде дұрыс әрі бұзылған элементтер бар, сондықтан фанат әлемді және өзін өзгертуі тиіс, сол себепті фанат өзін жаратушы еркінің қаруы санайды [3].

Террористік жалған діни құрылымдардың мақсаты үшін ең тиімдісі – діни фанат, яғни неофит дайындау болып саналады. Ол өзінің таңдаған жолы дұрыс екеніне күмән келтірмейді, оған жету тәсілдерін ең жақсы жол санайды. Неофит-фанат өзін ақиқат тасымалдаушы, қасиетті миссияға қызмет етуші санап, ерлік жасайтындай күйде болады. Мұндай адам шахид, Құдай куәгері болуға, өлуге дайын болады [4], ол өзінің адалдығы мен сенімін кез келген жолмен көрсетуге әзір тұрады.

Террористік жалған діни ұйымдардың басшылары осындай фанаттарды жер шарының кез келген нүктесінде теракт жасауға пайдаланады. Осылайша, қазіргі террористік ұйымдар діни мәтін арқылы радикал идеология – жалған дін құратын жалған діни құрылымдардан тұрады.

Зерттеу материалдары мен әдістері

Терроризмнің қай түрі болмасын, онымен күрес жүргізуде билік жан-жақты ұйымдастырылған іс-шаралар жоспары мен стратегиясын құрады. Бүгінде біздің мемлекет экстремистік және террористік актілердің алдын алу, ескерту, анықтау мен жолын кесу бойынша шаралар кешенін қабылдап жатыр. Діни экстремизм мен терроризмге қарсы күрес жүргізу аясында «Қазақстан Республикасында діни экстремизм мен терроризмге қарсы күрес бойынша 2013-2017 және 2018-2022 жылдарға арналған» мемлекеттік бағдарлама бекітілген. Бұл бағдарламаны орындау барысында мемлекеттік органдар адам, қоғам және мемлекет құқығын діни экстремизмнің орын алуы мен терроризм қаупінен қорғауға бағытталған шаралар қабылдап жатыр. Өз кезегінде жергілікті атқарушы органдар мен әкімдіктер халық арасында алдын алу шараларын жүргізіп, радикал діни идеологияға қарсы пікір қалыптастыруға тырысады. Бұл бағытта жұмыс істейтін мемлекеттік құрылымдар мен қоғамдық ұйымдар бар. Бәрінің кешенді жұмысы нәтижесінде ғана террористік актілер мен ұйымдардан келетін қауіптің алдын алуға болады. Бұдан бөлек Қазақстан тарапынан жүзеге асырылған Сирияға кеткен азаматтарын қайтару мақсатында жүргізген «Жусан» арнайы операциясына ерекше тоқталған жөн.

Сириядағы наразылықтардың азаматтық соғысқа ұласуы халықаралық қатынастар құрылымына да әсер етті. Сириядағы шиеленістер масштабы аса ірі болғандықтан, ондаған мемлекеттің мүддесі көзделген соғыс аймағына айналды. Сондықтан, «қазіргі терроризм – көлеңкелі саясат пен геосаяси келіспеушіліктің нәтижесі» [5]. Яғни, Сириядағы азаматтық соғыс терроризмнің жаһандануына ықпал етті. Мұндағы басты ерекшелік – соғысқа қатысушылардың шетелдерден жинала бастауында жатыр. Америкалық Soufan Group аналитикалық компаниясының 2016 жылғы мәліметінше, Сирия мен Иракқа ДАИШ және басқа да террористік топтарға қосылуға кеткендердің саны 30 мыңнан асады. Азаматтары соғыс ошағына кеткен 86 елдің қатарында Қазақстан да болды. Тарихта Ауғанстандағы шиеленіске кеткен радикал азаматтар болғанымен, бұл отбасымен жиһадқа аттанған алғашқы ауқымды шиеленіс болды. Мұның бір себебі – радикалдар Сирияға қиналмай өтетінінде. Қазақстанның кез келген халықаралық әуежайынан Түркияға ұшып, шекарадан өтсе, бір күндік жолмен сол жақтан шығады. Осының нәтижесінде Орталық Азия азаматтарының Сирия аумағына өтуі жиіледі.

2013 жылы Сириядағы ДАИШ террористік ұйымының қазақ жамағаты YouTube-та видео жариялады. Осы кезден бастап радикалдардың жаппай Сирияға кету тенденциясы белең алғаны анық көрінді. Таяу Шығыстағы шиеленіс аймақтарына кеткен Қазақстан азаматтарының саны уақыт өте келе көбейе түсті. Ел аумағынан шығып, Сирия мен Ирактағы соғыс ошақтарына кеткендердің ортақ сипаты да жоқ емес, мысалы жас, діни білімі жоқ және отбасымен бірге кеткен азаматтар көп. Олардың орташа жасы – 28. Сирияға кеткен қазақстандықтардың 56%-ы 18-29 жастағы, 24%-ы 30-39 жастағы, 20%-ы 40-тан асқан азаматтар (сур.1) [5, б.44].

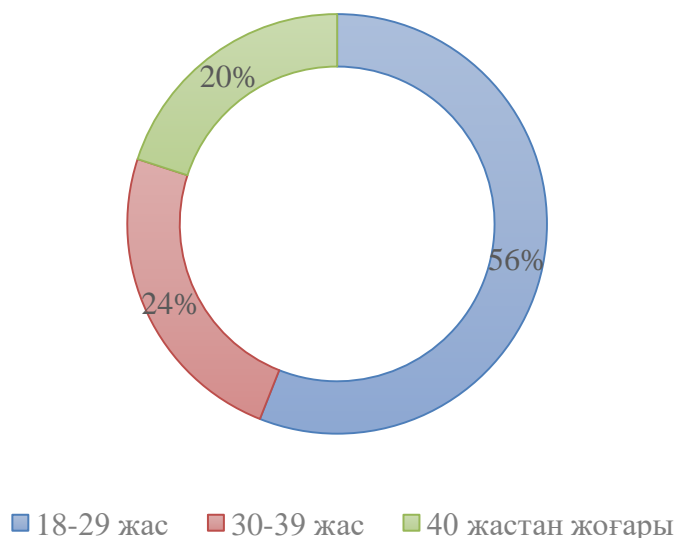
«2011 жылдан бастап Сириядағы соғыста 300-ден астам қазақстандық қаза тапқан. 125 адам өз еркімен соғыс ошағынан елге қайтып келген, олардың 58-і қылмыстық жауапкершілікке тартылған» [6].

ҚР ҰҚК ресми мәліметіне сәйкес, 2019 жылдың соңында «шетелдегі террористік ұйымдарда Қазақстанның 40-қа жуық азаматы соғысып жүрген және олардың отбасы мүшелерінің саны 65-ті құраған» [7].

Сириядағы соғыс ошақтарынан өз азаматтарын қайтаруға тырысқан Қазақстан алдымен оларды қайтарған дұрыс па деген сұрақ төңірегінде жұмыс істеді. Бұл балаларды қайтару мен қайтармаудың қандай қаупі бар екенін саралап барып, «Жусан» арнайы операциясын жүзеге асырды. Сирияға әлемнің түкпір-түкпірінен жиналғандардың отбасы уақыт өткен сайын көбейе берді. Басында көптеген ел бұл жағдайды елеген жоқ.

Демографиялық көрсеткіштер

1-Сурет - Сирияға кеткен қазақстандық радикалдардың демографиялық көрсеткіші, автормен [5, б. 44] бойынша құрастырылды.

«2011 жылдан бастап Сириядағы соғыста 300-ден астам қазақстандық қаза тапқан. 125 адам өз еркімен соғыс ошағынан елге қайтып келген, олардың 58-і қылмыстық жауапкершілікке тартылған» [6].

ҚР ҰҚК ресми мәліметіне сәйкес, 2019 жылдың соңында «шетелдегі террористік ұйымдарда Қазақстанның 40-қа жуық азаматы соғысып жүрген және олардың отбасы мүшелерінің саны 65-ті құраған» [7].

Сириядағы соғыс ошақтарынан өз азаматтарын қайтаруға тырысқан Қазақстан алдымен оларды қайтарған дұрыс па деген сұрақ төңірегінде жұмыс істеді. Бұл балаларды қайтару мен қайтармаудың қандай қаупі бар екенін саралап барып, «Жусан» арнайы операциясын жүзеге асырды. Сирияға әлемнің түкпір-түкпірінен жиналғандардың отбасы уақыт өткен сайын көбейе берді. Басында көптеген ел бұл жағдайды елеген жоқ.

2018 жылдың қарашасында Брюссельде Сирияның солтүстік-шығысындағы өзін-өзі басқаратын күрд әкімшілігінің ресми өкілдері өз елдерді өз азаматтарын елге қайтаруға шақырды. Конференция спикерлері «46 елдің азаматы саналатын 790 ДАИШ жауынгері, 584 әйел мен 1248 бала» бар екенін айтты [8].

Бельгия мен Франциядағы терроризм құрбандарының қауымдастығы өкілі Филипп Ванстенкистенің сөзінше, «әйелдер мен балалар лагерлерде неғұрлым ұзақ уақыт қалатын болса, радикалдану және кек алу қаупі соғұрлым жоғары болады». Бұдан кейін АҚШ, Еуропа елдері, Ресей де өз азаматтарын, кейбірі балаларды өз еліне қайтара бастады. Ал Орталық Азия елдеріне келсек, 2019 жылдан бастап Сирия мен Ирактағы соғыс ошақтарынан өз азаматтарын елге әкеле бастады. Қазақстан алғашқылардың бірі болып, әйелдер мен балаларды қайтару бойынша ауқымды «Жусан» гуманитарлық арнайы операциясын жүзеге асырды.

Соғыс аумағындағы қазақстандықтарды қайтару туралы бұрын да, 2017 жылы ҰҚК Антитеррористік орталығының отырысында айтылған болатын. «Жусан» операциясын құру мен жоспарлау 2018 жылдың мамыр-маусым айында басталды. Операцияға қатысушылар арасында екі ай бойы жабық дискуссия жүрді. Бұл мәселе Қауіпсіздік кеңесінде де талқыланды. 2018 жылдың қыркүйегінде бірінші президент Нұрсұлтан Назарбаев «Жусан» операциясын өткізуді жариялады.

Операцияның түрлі кезеңдеріне мына 10 мемлекеттік органның 425 қызметкері қатысты:
Ұлттық қауіпсіздік комитеті (Терроризммен күрес департаменті, аймақтық бөлімшелер, Антитеррористік орталық штабы, ҰҚК академиясы);

Денсаулық сақтау министрлігі;

Білім және ғылым министрлігі;

Ішкі істер министрлігі (Миграция қызметі комитеті, Ұлттық гвардия әскері, Маңғыстау облысының Ішкі істер департаменті және Төтенше жағдайлар департаменті) Ақпарат және қоғамдық даму министрлігі;

Сыртқы істер министрлігі;

Қорғаныс министрлігі;

Маңғыстау облысының әкімдігі;

Бас прокуратура;

Қауіпсіздік кеңесі.

Үкіметтік емес ұйымдар да оңалту бағдарламасын жүзеге асыруда үлкен рөл атқарды. Бейімдеу орталығының қызметін жүргізуге «Құқық» қоғамдық қорының қызметкерлері, «Ақниет», «Аңсар» қорының теологтары жұмылдырылды.

«Жусан» операциясы бірнеше ай бойы әзірленді. Көптеген халықаралық деңгейдегі ұзақ әрі күрделі келіссөзден кейін 2018 жылдың қазанында бұл операция жүзеге асады деп ұйғарылды. Алайда дәл осы кезде Сириядағы ахуалдың ушығуына байланысты Нұр-сұлтаннан (сол кездегі Астана) Ақтауға қонған ұшақ ұша алмай қалды. Соғыс ошағындағы жағдайдың күрт өзгеруі қазақстандық арнаулы қызмет жоспарына кедергі келтірді.

«Жусан-1», яғни алғашқы операция 2019 жылдың 6 қаңтарында жүзеге асты. Операция нәтижесінде 47 қазақстандық (6 ер адам, 11 әйел мен 30 кәмелетке толмаған бала) елге қайтарылды. (сур.2) [5, б.133]. Бұл операцияның өткені туралы жазған сол кездегі мемлекет басшысы Нұрсұлтан Назарбаев: «Қазақстан өз азаматтарын қай жерде жүрсе де қолдайды. Біздің басты міндетіміз – ел бірлігі мен тұтастығын қорғау, қауіпсіздігін қамтамасыз ету. Біз соғыс ошақтарындағы балаларды қайтару ісін жалғастырамыз», - деді [9].

2-Сурет - Flightradar24 қосымшасы арқылы жасалған қазақстандық әскери ұшақтардың қозғалыс бағытының скриншоты, 2019 жылдың 5 қаңтары, [5,б.133] сканерленіп алынды.

Операцияның алғашқы фазасынан кейін бұрынғы жауынгерлердің әйелдері мен ДАИШ бұрынғы мүшелері Ұлттық қауіпсіздік комитетіне жаппай хабарласа бастады. Бұл кезеңде, 2019 жылдың 7-9 мамырында 231 адам елге қайтарылды. 10 мамырда президент Қасым-Жомарт Тоқаев «Жусан-2» операциясы жөнінде мәлімдеді: «Менің тапсырмаммен Сириядан 231 адам қайтарылды, олардың 156-сы балалар, көбі мектеп жасына дейінгі балалар, олардың 18-і жетім қалған» [10].

2019 жылдың 28-31 мамырында «Жусан-3» операциясының нәтижесінде 246 қазақстандық елге қайтарылды. Осындай сәтті жүзеге асқан операциялардан кейін БАҚ-та Сирияға адасып кеткен азаматтардың сұқбаттары шыға бастады.

2019 жылы маусымның соңында өткен «Жусан-4» нәтижесінде 40-қа жуық азамат елге оралса, 7 қыркүйекте «Жусан-5» операциясы нәтижесінде 4 әйел мен 14 бала елге қайтарылды.

Кесте - «Жусан» операциясы кезеңдерінің бәрінде елге қайтарылған азаматтардың жалпы саны

Санаты	Ерлер	Әйелдер	Балалар
Жусан-1	6	11	30
Жусан-2	16	59	156
Жусан-3	8	67	171
Жусан-4	3	19	49
Жусан-5	-	4	14
Барлығы	33	160	420 (32 жетім)
		613	

Автормен [5, б.145] бойынша құрастырылды.

«2020 жылы 6 қаңтарда ҰҚК төрағасының орынбасары Нұрғали Білісбеков Сенатта террористік шиеленіс аймағында 100-ден астам қазақстандық бар екенін айтты, әсіресе, Сирияда 36 ер адам және 80 әйел бар. Сонымен қатар Ирак пен Ауғанстанда да азаматтарымыз бар» [11].

Алматы қалалық Қоғамдық даму басқармасының жанындағы Кеңес беру және оңалту орталығының қызметкері, психолог Бауыржан Ахметов террористер мен экстремистер жұмысының алгоритмін түсіндіреді: «Деструктивті діни ағымдардың көбі өз мақсатына жету үшін қорқыту мен психологиялық қысым көрсетуді қолданады. «Бізді жақтамайды, демек бізге қарсы» әдісін жиі қолданады. Мұндай ағымдардың басшылары соңынан ерушілерді жоспарды жүзеге асыру үшін тек белгілі бір қатаң әрекеттер орындалуы керек деп сендіреді. Көбінесе бұл әрекеттерді әділдік жолындағы күрес деп көрсетеді. Олар қандай да бір уәдені және құдайдың рақымына ие болатынын алға тарту арқылы бұл әрекеттерге итермелейді. Осылайша, олар манипуляциялау мақсатында жүргізетін идеология құрады, - дейді психолог [12].

Деструктивті және радикал діни ағымдардың ықпалына түскендерге және олардың туыстарына көмек көрсету үшін, арнайы Кеңес беру және оңалту орталықтары бар, онда жоғары санатты теологтар мен психологтар қасиетті кітаптардан алынған үзінділердің қалай радикал сипатқа ие болғанын түсіндіреді.

Зерттеу нәтижелері

Сирия мен Ирактағы соғыс ошақтарындағы өз азаматтарын елге қайтару мәселесі адам құқығын қорғайтын ұйымдар мен қауымдастықтарды бей-жай қалдырған жоқ. БҰҰ Қауіпсіздік кеңесінің 2178 және 2396 резолюциясы ұйымға мүше мемлекеттерді терроризммен күрес ісіне қатысты кез келген әрекетте халықаралық құқықты сақтауға шақырды [13].

ДАИШ құлаған кезден бастап БҰҰ азаматтары Сирия мен Иракта ұсталған елдерді құқығы тапталған әйелдер мен балаларға басымдық бере отырып, репатриациялауға, өз елінде сотқа беруге және қажет болған жағдайда оңалтуға міндетті екенін нақтылай түсуде [14]. Сонымен қатар Еуропалық одақ және басқа да ұйымдар мемлекеттерді БҰҰ ұсынған міндеттерді орындауға шақырады. Алайда кейбір елде ондай азаматтардың азаматтығын жою, шетелде тұтқындалғандардың жазасын сол жақта өтеуге рұқсат беретін заңдық шаралар қабылдаған [15].

Қазақстан БҰҰ резолюциясына сәйкес әрекет еткенін көрсетті. «Жусан» операциясынан алған Қазақстан тәжірибесі мұндайды жүзеге асыруға болатынының нақты айғағы болды.

«Жусан» операциясы шиеленіс аймағында қалған «шетелдік жауынгерлерді» қайтару проблемасын шешу жолындағы оңтайлы шара болды. Қандай да бір террористік ұйымның құрамында болған адамдардың қауіп басым болғанымен, бұл шара халық арасында оларды елге қайтару ісін қолдауға шақырды. Дәл осы операцияға әлем елдері мен саясаткерлерінің жоғары бағасын алды.

Адам құқығы мәселелеріне маманданған «Drapeau rouge» (Франция) интернет-басылымы Қазақстандағы «Жусан» операциясы туралы материал жариялады. Оның авторы, басылым директоры – Этьен Дюи. Ол Орталық Азиядағы Қазақстан жиһадқа кеткен бірнеше жүздеген өз азаматын елге қайтарғанын жазады. 2018 жылдан бастап жоспарланған осы операция туралы Дүниежүзілік ДАИШ ұйымына қарсы коалицияның өкілі Джон Т. Годфри жоғары баға берді. 25 ақпанда Вашингтонда сөйлеген сөзінде ол: «Біз бірқатар елге қайта бейімдеу, қайта интеграциялау, қажет болған жағдайда сотқа беру мақсатында соғысқа қатысқан террористер мен олардың отбасы мүшелерін репортациялауға көмектестік, Қазақстан бұл ретте айқын көшбасшы болды», - деді. Ол Қазақстан жүздеген азаматы мен олардың отбасын қайтарып, оларды қоғамға бейімдеудің жаңашыл бағдарламасын ұсынғанын да атап өтті. Сонымен қатар БҰҰ терроризммен күрес жөніндегі арнайы баяндамашысы Фионнуала Аолайн да бұл операцияға оң баға берді [16].

«Атлантикалық кеңес» америкалық талдау орталығы өткізген Қазақстанның азаматтарды соғыс аймақтарынан қайтару және оларды қоғамға қайта интеграциялау тәжірибесін талқылауға арналған онлайн конференциясында АҚШ Мемлекеттік департаментінің өкілдері мен америкалық сарапшылар адамдарды соғыс аймақтарынан қайтару және қайта интеграциялау мәселесінде Қазақстанның әлемдік көшбасшылығын атап өтті.

Қорытынды

Қорыта айтқанда, бұл гуманитарлық операцияны ұйымдастыруда мемлекет басшылығы тарапынан жан-жақты ойластырылған әрі жүйеленген іс-әрекеттерге құрылған жоспар мен міндет тұрды. Алдымен, болашақта радикал топтардың қатарына енетін балаларды әкелу қажет болды. Екіншіден, халықаралық террористік топтардың құрылымында Орталық Азия азаматтарының белсенділік танытуы да қауіпті күшейте түсті. Үшіншіден, ДАИШ мүшелерінің отбасын қайтарудың маңызды стратегиялық мәні бар – қазақстандық радикалдардың институционалдануына жол бермеу. Төртіншіден, Сирияда әскери-саяси жағдай әлі де тұрақсыз және күрдтердің тұтқынындағы жауынгерлер мен олардың отбасы кез келген уақытта түрмеден немесе лагерлерден қашып кетіп, бүкіл әлемге шашырап кетуі мүмкін еді. Бесіншіден, соғысқа қатысқандардың отбасын қайтару радикал қауымдастықтардың мемлекетке деген агрессиясын азайтуға ықпал етті.

Қазіргі таңда экстремизм мен оның ең соңғы формасы – терроризм тек аймақтық, тіпті жергілікті проблема емес, бүкіләлемдік құбылысқа айналды. Түптеп келгенде, экстремизм мен терроризмнің алдын алу – тек мемлекеттің міндеті емес, бұған азаматтық қоғам да жауапты. Оған «Жусан» операциясының өзі нақты мысал бола алады. Оның негізгі кезеңдерін мемлекет атқарғанымен, елге қайтарылған радикалдар мен олардың отбасымен жұмыс істеу және оларды оңалту жұмыстарына үкіметтік емес ұйымдар, қоғамдық қорлар мен жекелеген психолог, педагогтардың көмегі тиіп жатыр. Оларды қоғамға бейімдеуде халықтың, орта мен азаматтық қоғамның ықпалы зор. Сондықтан, тәуелсіз Қазақстан тарихындағы бұл операция ел азаматтарын біріктіру, қоғам тыныштығы мен тұтастығын сақтау жолындағы өте маңызды шешім болды.

ӘДЕБИЕТ

[1] Корм Ж. Религиозный вопрос в XXI веке. Геополитика и кризис постмодерна / Ж. Корм. – М.: Изд-во Ин-та общегуманит. исслед., 2012. – 288 б.

[2] Яхьяев М.Я. Сущность религиозного фанатизма / М.Я. Яхьяев // Вестник Дагестанского университета, – 2006. – № 5. – б. 95-98

[3] Яхьяев М.Я. Религиозный фанатизм: социально-исторический феномен: автореферат диссертации на соискание ученой степени д-ра филос. наук: спец. 09.00.13 «Религиоведение, философская антропология, философия культуры» / М.Я. Яхьяев. –Махачкала, 2006. – 42 б.

[4] Силантьев Р.А. Основные причины вовлечения новообращенных мусульман России в экстремистскую и террористическую деятельность / Р.А. Силантьев, В.В. Мальцев, А.В. Савин // Исламоведение. – 2016. Т. 7, – № 2(28). – б. 39-45.

[5] Карин Е.Т. Операция «Жусан»: Кого и почему вернули из Сирии? Монография / Е. Т. Карин– Алматы: Print House Gerona, 2020. – 272 б.

[6] Zakon.kz ақпараттық порталы [Электронды ресурс]. – Қол жеткізу режимі: <https://www.zakon.kz/4893699-svyshe-220-grazhdan-kazahstana-pogiblo.html>

- [7] Tengrinews.kz интернет басылымы және ақпараттық порталы [Электронды ресурс]. – Қол жеткізу режимі: https://tengrinews.kz/kazakhstan_news/knb-predstavil-plan-deystviy-borbe-ekstremizmom-terrorizmom-311730/
- [8] Riataza.com күрдтер мен Күрдстан туралы ақпараттық сайты [Электронды ресурс]. – Қол жеткізу режимі: <https://riataza.com/2018/11/01/siriyskie-kurdyi-prizyivayut-es-zabrat-v-svoi-stranyi-zhen-i-detey-boevikov-ig/>
- [9] Қазақстан Республикасы Президентінің ресми сайты [Электронды ресурс]. – Қол жеткізу режимі: https://www.akorda.kz/ru/events/akorda_news/akorda_other_events/zayavlenie-glavy-gosudarstva-v-svyazi-s-zaversheniem-gumanitarnoi-operacii-po-evakuacii-grazhdan-kazahstana-iz-sirii
- [10] Қазақстан Республикасы Премьер-министрінің ресми сайты [Электронды ресурс]. – Қол жеткізу режимі: <https://www.primeminister.kz/ru/news/prezident-rk-k-tokaev-sdelal-zayavlenie-porovodu-evakuatsii-kazahstanskih-grazhdan-iz-sirii-18427>
- [11] Қазақстан Республикасы Ұлттық қауіпсіздік комитетінің ресми сайты [Электронды ресурс]. – Қол жеткізу режимі: <https://www.knb.gov.kz/ru/article/knb-vse-etapy-operacii-zhusan-zaversheny>
- [12] Informburo.kz мультимедиялық ақпараттық-сараптамалық порталы [Электронды ресурс]. Қол жеткізу режимі: <https://informburo.kz/special/kak-v-kazahstane-nakazyvayut-za-terrorizm-i-ekstremizm.html>
- [13] Wolfe S., & Orozobekova Ch. Lessons Learned from Kazakhstan’s Repatriation and Rehabilitation of “Foreign Fighters”. (2021). [Электронды ресурс]. – Қол жеткізу режимі: [Lessons-Learned-from-Kazakhstan-Experience.pdf](https://www.researchgate.net/publication/354111111-Lessons-Learned-from-Kazakhstan-Experience)
- [14] Біріккен Ұлттар Ұйымының ресми сайты [Электронды ресурс]. – Қол жеткізу режимі: <https://news.un.org/>
- [15] Dworkin A. (2019) “Beyond good and evil: Why Europe should bring ISIS foreign fighters home” [Электронды ресурс]. – Қол жеткізу режимі: https://ecfr.eu/publication/beyond_good_and_evil_why_europe_should_bring_isis_foreign_fighters_home/
- [16] Dhuit E. Le délicat rapatriement des enfants de Daesh [Электронды ресурс]. – Қол жеткізу режимі: <https://www.drapeaurouge.fr/2021/03/10/delicat-rapatriement-enfants-daesh/>

REFERENCES

- [1] Korm, Zh. (2012). Religioznyj vopros v XXI veke. Geopolitika i krizis postmoderna. [Religious question in the XXI century. Geopolitics and the postmodern crisis] М.: Izd-vo In-ta obshchegumanit. issled [in Russian].
- [2] Yah"yaev, M.Y. (2006). Sushchnost' religioznogo fanatizma [The essence of religious fanaticism]. Vestnik Dagestanskogo universiteta - Bulletin of the Dagestan University, 5, 95-98. [in Russian].
- [3] Yah"yaev, M.Y. (2006). Religioznyj fanatizm: social'no-istoricheskij fenomen: avtoreferat dissertacii na soiskanie uchenoy stepeni d-ra filoz. nauk [Religious fanaticism: social historical phenomenon] Mahachkala [in Russian].
- [4] Silant'ev, R.A., Mal'cev, V.V., & Savin, A.V. (2016). Osnovnye prichiny вовлечения novoobrashchennyh musul'man Rossii v ekstremistskuyu i terroristicheskuyu deyatel'nost' [The main reasons for the involvement of newly converted Muslims of Russia in extremist and terrorist activities]. Islamovedenie – Islamic studies, 7, 2(28), 39-45 [in Russian].
- [5] Karin, E.T. (2020). Operaciya «Zhusan»: Kogo i pochemu vernuli iz Sirii? [Operation “Zhusan”: who was returned from Syria and why?]. Almaty: Print House Gerona [in Russian].
- [6] Zakon.kz aqparattyq portaly [Informational portal Zakon.kz]. zakon.kz. Retrieved from <https://www.zakon.kz/4893699-svyshe-220-grazhdan-kazahstana-pogiblo.html> [in Russian].
- [7] Tengrinews.kz internet basylymy zhane aqparattyq portaly [Internet edition and informational portal Tengrinews.kz]. tengrinews.kz. Retrieved from https://tengrinews.kz/kazakhstan_news/knb-predstavil-plan-deystviy-borbe-ekstremizmom-terrorizmom-311730/ [in Russian].
- [8] Riataza.com kurdtter men Kurdistan turaly aqparattyq saity [Informational site about Kurds and Kurdistan]. riataza.com. Retrieved from <https://riataza.com/2018/11/01/siriyskie-kurdyi-prizyivayut-es-zabrat-v-svoi-stranyi-zhen-i-detey-boevikov-ig/> [in Russian].
- [9] Qazaqstan Respublikasy Presidentinin resmi saity [The official site of President of the Republic of Kazakhstan]. akorda.kz. Retrieved from <https://www.akorda.kz/ru/events/akorda>

_news/akorda_other_events/zayavlenie-glavy-gosudarstva-v-svyazi-s-zaversheniem-gumanitarnoi-operacii-po-evakuacii-grazhdan-kazahstana-iz-sirii [in Russian].

[10] Qazaqstan respublikasy Premier-ministrinin resmi saity [The official site of Prime-minister of the Republic of Kazakhstan]. primeminister.kz. Retrieved from <https://www.primeminister.kz/ru/news/prezident-rk-k-tokaev-sdelal-zayavlenie-po-povodu-evakuatsii-kazahstanskih-grazhdan-iz-sirii-18427> [in Russian].

[11] Qazaqstan Respublikasy Ulttyq qauipsizdik komitetinin resmi saity [The official site of National Security Committee of the Republic of Kazakhstan]. knb.gov.kz. Retrieved from <https://www.knb.gov.kz/ru/article/knb-vse-etapy-operacii-zhusan-zaversheny> [in Russian].

[12] Informburo.kz multimedialyq aqparattyq-saraptamalyq portaly [Multimedia information and analytical portal Informburo.kz]. informburo.kz. Retrieved from <https://informburo.kz/special/kak-v-kazahstane-nakazyvayut-za-terrorizm-i-ekstremizm.html> [in Russian].

[13] Wolfe S., & Orozobekova Ch. (2021). Lessons Learned from Kazakhstan's Repatriation and Rehabilitation of "Foreign Fighters". bulaninstitute.org. Retrieved from Lessons-Learned-from-Kazakhstan-Experience.pdf [in English].

[14] Birikken Ulttar Uiyminyn resmi saity [The official site of United Nations]. un.org. Retrieved from <https://news.un.org/>. [in English].

[15] Dworkin, A. (2019). Beyond good and evil: Why Europe should bring ISIS foreign fighters home. ecfre.eu. Retrieved from https://ecfr.eu/publication/beyond_good_and_evil_why_europe_should_bring_isis_foreign_fighters_home/ [in English].

[16] Dhuit, E. (2021). Le délicat rapatriement des enfants de Daesh [The delicate repatriation of the children of Daesh]. drapeaurouge.fr. Retrieved from <https://www.drapeaurouge.fr/2021/03/10/delicat-rapatriement-enfants-daesh/> [in French].

Козыбаев С. К., Кабиева А. Б.

СПЕЦОПЕРАЦИЯ «ЖУСАН» И ЕГО ИСТОРИЧЕСКОЕ ЗНАЧЕНИЕ

Аннотация. В статье отражены причины возникновения религиозного терроризма и фанатизма, который является его мотивом, определена роль государства в антитеррористической политике. Рассказывается о ходе и хронологии проведения спецоперации «Жусан», раскрывается суть и значение данного мероприятия. Автор приводит детальную информацию о том, как радикальные группы используют религиозных фанатиков в своих целях. Особый акцент сделан на то, что в средствах массовой информации нашли отражение мнения различных политиков и экспертов о всесторонне продуманной спецоперации Казахстана «Жусан». Не остался без внимания и тот факт, что с возвращенными из Сирии в страну работают группы реинтеграции и адаптации, задача которых – помочь отказаться от заблуждений и радикальных взглядов. Также отмечена историческая значимость этой спецоперации, которая стала одной из крупнейших в истории независимого Казахстана.

Ключевые слова: религиозный терроризм; террорист; антитеррористическая операция; операция «Жусан»; Сирия; псевдорелигия; война за религию; жиһад.

Kozybayev Sagymbay, Kabiyeva Aktoty

SPECIAL OPERATION "ZHUSAN" AND ITS HISTORICAL SIGNIFICANCE

Annotation. The article reflects reasons for religious terrorism and fanaticism, which is its motive, defines the role of state in combating terrorism. It tells about the course and chronology of the "Zhusan" special operation. reveals the essence and significance of this event. The article highlights how radical groups use religious fanatics for their own purposes. It is noted that the media reflected the views of various politicians and experts about "Zhusan" comprehensively thought-out operation carried out by the Republic of Kazakhstan. The fact that reintegration and adaptation groups are still working with those returned from Syria to the country, which are to help to abandon delusions and radical views, was also not ignored. There was noticed the historical significance of this operation, which became one of the largest events in the history of independent Kazakhstan.

Keywords: religious terrorism; terrorist; anti-terrorist operation; operation «Zhusan»; Syria; pseudoreligion; war for religion; jihad.

ӘОЖ 94 (574) А(44)
FTAXP 03.20. А(44)
DOI 10.37238/1680-0761.2021.82(2).29

АЛИКУЛОВА Н.С. *

Қ. Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік университеті, Ақтөбе, Қазақстан

*Корреспондент авторы: Nur.AS_74@mail.ru

E-mail: Nur.AS_74@mail.ru

БАТЫС ҚАЗАҚСТАНҒА ЭВАКУАЦИЯЛАНҒАН КӘСІПОРЫНДАР ЖӘНЕ ОЛАРДЫҢ ҚЫЗМЕТТЕРІ

Аңдатпа. Мақалада 1941-1945 жылдардағы Ұлы Отан соғысы жылдарында Кеңес Одағының батыс аймақтарынан Қазақстанға, оның ішінде Батыс Қазақстан өңіріндегі облыстарға кәсіпорындардың эвакуациялануы және олардың қызметтері архив деректері негізінде баяндалады. Одақтың отқа оранған аймақтардағы халықты, өнеркәсіп орындарын, азық-түлік қорларын, малды, материалдық және мәдени қазыналарды шұғыл түрде алыстағы тылға көшіру қажеттілігі туындады. Оларды көшіру және орналастырумен «Эвакуация жөніндегі Кеңес» шұғылданды. Соғыс жылдарында Қазақстанға 200-ден астам завод пен цех келген болса, автор архив құжаттарына сүйене отырып, Батыс Қазақстан территориясына 40-тан астам өнеркәсіп орындары және олардың жабдықтарының келгенін айқындайды. Батыс Қазақстан өңіріне эвакуацияланған кәсіпорындар, туындаған түрлі қиындықтарға қарамастан, қысқа мерзім ішінде іске қосылып, майдан мүддесі үшін өнімдер шығара бастады. Олардың кейбірі Одақтық маңызға ие болып, майданды қажетті қару-жарақпен қамтамасыз етіп, Жеңіске өзіндік үлестер қосты.

Кілт сөздер: Кеңес Одағы; Ұлы Отан соғысы; тылға көшіру; эвакуация; кәсіпорын; завод; Қазақстан; Батыс Қазақстан аймағы.

Кіріспе

Адамзат тарихында ең ірі жойқын соғыстардың бірі – II дүниежүзілік соғыс болса, сол соғыстың маңызды құрамдас бөлігінің бірі – Ұлы Отан соғысы болатын. Биыл Ұлы Отан соғысының Жеңісіне 75 жыл толып отыр. Осыншама уақыт өтсе де, соғыстың әкелген ауыртпалықтары мен зардабын, халықтың Жеңіске қосқан өзіндік үлестері ешқашан ұмытылмайды! Оны әрдайым ұрпақ санасына сіңіріп, оларды елжандылыққа, еңбекқорлыққа, мейірімділікке тәрбиелеу отыру қажет.

Соғыс жылдарында Қазақстан басқа Одақтас республикалар тәріздес майдан мен тылда Ұлы Жеңіске өзіндік үлестерін қосты. Майданның негізгі арсеналы болып, оны барлық қажеттіліктермен қамтамасыз етіп отырды.

Майдан шебіне жақын орналасқан – Батыс Қазақстан өңірінің орны ерекше болды. Аймақ соғыс жылдарында Одақтық маңызы бар, саяси-экономикалық нысандардың бірі ретінде айқындалып, ірі өнеркәсіптік орталыққа айналды.

Зерттеу материалдары мен әдістері

Зерттеу жұмысын орындау барысында соғыс жылдарында қабылдаған нормативтік құжаттар, тарихшы-ғалымдардың іргелі еңбектеріндегі тұжырымдармен қатар, архив материалдары кеңінен қолданылды. Қазақстан Республикасы Президенттік архиві (ҚР ПА), Ақтөбе облыстық мемлекеттік архиві (Ақ.ОМА), Батыс Қазақстан облыстық мемлекеттік архиві (БҚО МА), Атырау облыстық мемлекеттік архиві (Ат.О МА) құжаттарымен қатар соғыс жылдарында Гурьев облысының құрамындағы Маңғыстау ауданына қатысты кейбір құжаттар кейін құрылған Маңғыстау облыстық мемлекеттік архиві (МО МА) қорларындағы эвакуацияланған кәсіпорындар және олардың қызметтерін айқындайтын деректер пайдаланылды.

Мәселелерді ғылыми тұрғыдан ашып көрсету мақсатында тарих ғылымында қалыптасқан ғылыми-әдістемелік қағидалар мен тұжырымдар басшылыққа алынды. Олардың негізгілері ретінде тарихилық, ғылымилық, шынайылық, нақтылық, жүйелілік сияқты қағидалар мен тұжырымдарды

атап өтуге болады. Зерттеу мақсатына жету үшін салыстырмалық, статистикалық, сұрыптау, талдау әдістері кеңінен қолданылды.

Зерттеу нәтижелері

1941 жылы 22 маусымда Ұлы Отан соғысы басталысымен жау әскері батыстағы бірнеше елді мекендерді басып алып, ішкі аймақтарға ене бастады. Одақтың отқа оранған аймақтардағы халықты, өнеркәсіп орындарын, азық-түлік қорларын, малды, материалдық және мәдени қазыналарды шұғыл түрде алыстағы тылға көшіру қажеттілігі туындады.

1941 жылы 24 маусымдағы Кеңес үкіметінің шешімі бойынша «Эвакуация жөніндегі кеңес» құрылған болатын, кейін Мемлекеттік Қорғаныс Комитетінің 1941 жылдың 3 және 16 шілдедегі қаулысы бойынша комитет қайта құрылып, оның құрамы анықталды. Оның құрамына Н.М. Шверник, А.Н. Косыгин, А.И.Микоян, М.Г.Первухин, М.З.Сабуров енді. Кеңес адамдарын, өнеркәсіп орындарын, мемлекеттік қазыналарды және ауыл шаруашылығының материалдық ресурстарын көшірумен және орналастырумен шұғылданды.

Республикаларда, облыстарда, қалалар мен аудан орталықтарында Эвакуация жөніндегі кеңестің өкілдіктері құрыла бастады.

Қазақ КСР ХКК мен Қазақстан КП(б)ОК 1941 жылдың 20 шілдедегі шешімі бойынша Қазақ КСР ХКК жанынан 7 адамнан тұратын эвакуациялық бөлім құрылды. Бөлім бастығы болып Қазақ КСР ХКК-нің төрағасының орынбасары М.Абдықалыков тағайындалды.

Қазақ КСР Халық Комиссарлары Кеңесі жанында эвакуациямен келген халықты, өндіріс орындары мен мекемелерді орналастыру жөніндегі бөлімдер жұмыс істей бастады. Облыстық және аудандық кеңестері жанынан эвакуациямен келген халықты шаруашылық жөнінен орналастыратын инспекторлар лауазымы енгізілді.

КСРО ХКК мен БК(б)П ОК–ті 1941 жылы 27 маусымда «Адамдар контингенті мен бағалы мүліктерді шығару мен орналастыру тәртібі туралы» қаулысымен, кейін МКК-нің 1941 жылғы 7 тамыздағы қаулысымен толықтырылып эвакуацияланған кәсіпорындарды, адамдар жаңа орындарға орналастырыла бастады.

Эвакуация орталықтарының бірі ретінде – Қазақ КСР-і де белгіленді. Сондықтан, соғыстан алғашқы күнінен бастап КСРО-ның еуропалық бөлігіндегі өнеркәсіп кәсіпорындарының бірқатары Қазақ КСР-іне орналаса бастады.

1941 жылдың шілде айында Қазақстанға 94 кәсіпорын эвакуацияланды. Олардың құрамында өндіріс салалары бойынша төмендегідей:

Жеңіл өнеркәсіп Халық комиссары бойынша – 17;

Тамақ өнеркәсібі Халық комиссары - 18;

Химия өнеркәсібі Халық комиссары - 7 ;

Тоқыма өнеркәсібі Халық комиссары - 2;

Балық өнеркәсібі Халық комиссары - 9;

Қару-жарақ Халық комиссары - 7;

Кеме жасау Халық комиссары - 9;

Денсаулық сақтау Халық комиссары - 4;

Байланыс Халық комиссары - 1;

Қара металл Халық комиссары бойынша - 1 т.б. кәсіпорындар болды.

Кейін 1941 жылдың 10-қарашасында тағы да 44 өнеркәсіпорны Қазақстанға көшіріліп, оның ішінде КСРО ХКК Эвакуация кеңесінің қаулысымен 14 - кәсіпорын, қалған - 26 кәсіпорын Одақтық және Бас комитет арқылы келді. Келген 44 кәсіпорынның - 28-і толық емес немесе кешенді жабдықталмаған болды [1,1 п.].

Қазақстанға эвакуацияланған кәсіпорындар республика аумағына орналастырыла басталды. Оның ішінде, Батыс Қазақстан өңірі - эвакуацияланған кәсіпорындарды, халықты, малды т.б. қабылдауға тиімді болды. Оның басты себептері - аймақтың майданға басқа өңірлергі қарағанда жақын болуы, негізгі темір жол желілері мен су жолының орналасуы, тасымалдауға қолайлылығы.

Аймаққа эвакуацияланған кәсіпорындар ең алдымен, байланыс жолдары мен тораптары дамыған және қалаларда жұмыс күші көп Батыс Қазақстан және Ақтөбе облыстарына орналастырылды.

1941 жылдың қараша айында Ақтөбе облысына төмендегі өндіріс орындары және олардың жабдықтары:

1. Витебск спирт завод;
2. Чернигов типографиясы;
3. Паровоз депосы;
4. Константиновск химзаводы (5 вагон);
5. Славянск сода заводы (12 вагон);
6. Донецк сода заводы;
7. Дзержинский атындағы трикотаж фабрикасы;
8. Гундоровск шахта басқармасы мен жұмысшылары, қызметкерлері және олардың отбасылары;
9. Ферросплав заводы;
10. Москва рентген заводы;
11. НИУИФА заводы (39 вагон);
12. Войковск химзаводы электр құралдары және басқа жабдықтарымен;
13. Воскресенск химкомбинаты (160 вагон);
14. Лопатинск фосфорит кеніші барлық жабдықтарымен (200 вагон);
15. «Краснодонуголь» тресті және оның кәсіпорындары (319 вагон);
16. Войков атындағы завод (40 вагон);
17. НИУИФ тәжірибе заводы (10 вагон);
18. Воскресенск цемент заводы (195 вагон);
19. Лопатинск кенішінің цехтары (274 вагон);
20. «Электроподстанция» механикалық цехы барлық құрал-жабдықтарымен (87 вагон) эвакуацияланды [2, 15-16 пп.].

Ал, Батыс Қазақстан облысына 1941 жылдың 30 қарашасындағы мәлімет бойынша төмендегі кәсіпорындар келгені анықталды:

1. Киев жүн иіру фабрикасы;
2. Наркомсовхоздың автожөндеу заводы;
3. Наркомсудстройдың №213 заводы;
4. Сураждық «Объединение» артелі;
5. Киев ет комбинаты;
6. «Красный факель» Москва заводы;
7. Металлорукавный завод;
8. «Красный Восток» Москва баспа фабрикасы;
9. Запорожье байланыс заводының жабдықтары;
10. Мелитополь байланыс заводының жабдықтары;
11. Полтава байланыс заводының жабдықтары;
12. №69 оптикалық заводы (қашықтық зениттері кәсіпорыны) [2, 20-21 пп.].

Гурьев облысына алғаш келген кәсіпорынның бірі - 1941 жылы 1 қыркүйекте Сталинград облысы Нью-Йорк поселкасынан эвакуацияланған Петровский атындағы машина жасау заводы болды [3, 1 п.]. Кейін ол кәсіпорын «Петровский атындағы Гурьев машина жасау заводы» деп аталды. Петровский атындағы станок жасау заводының алғашқы эшелоны 1941 жылдың 5 қыркүйегінде, ал соңғысы 9-қазанда жіберілді. Гурьев қаласына жабдықтар төмендегі мерзімде келді. Келген жүктердің жалпы саны 199 вагонды құрады, оның 119 вагоны завод жабдықтары, 59 вагоны материалдар мен жартылай фабрикаттар болды [4, 12 п.].

Кейін аймаққа бірнеше кәсіпорындар тағы да эвакуацияланды. 1941 жылдың 15-қарашадағы мәліметте Гурьев қаласына Петровский атындағы машина жасау заводы, Наркомрыбпромның механикалық заводы, Ленин атындағы Волга танкерінің кеме жөндеу заводының бөлімі, III Интернационал атындағы Волга танкерінің кеме жөндеу заводы (жартылай), Заготзерно диірменінің жабдықтарының (жартылай) эвакуацияланғаны баяндалады [4, 10 п.].

Ал, Маңғыстау жеріне «Қалмақ балық» тресіне қарасты Жүзбелі балық өңдеу зауыты, Луганск балық консервілеу заводы, «Красный моряк» балық өңдеу заводы, Кизляр балық майын өңдейтін станциясы, «Красный Октябрь-20 жыл» атындағы кеме жасау заводы орналасты [5, б. 173].

КСРО Халық Комиссарлары Кеңесі көшірілген заводтарды орнатудың және іске қосудың қатаң мерзімдерін белгіледі. Заводтар 1941 жылдың қараша-желтоқсанда даяр болуы тиіс болды.

Сондықтан, аймаққа эвакуацияланған кәсіпорындардың іске қосылу мерзімдері нақты белгіленгенді. Жергілікті басшылықтар мен қызметкерлер кәсіпорындарды қиындықтарға қарамастан, мерзімінен бұрын қосуға тырысты.

Мәселен, Батыс Қазақстан облысына келген Киев жүн-иіру фабрикасында монтаждау жұмыстары жүргізіліп, 1941 жылдың 30 қарашасында іске қосылуы тиіс болса, № 231 заводтың механикалық цехындағы 115 станок 10 қарашада іске қосылды. Цехтың алғашқы кезеңі 1 желтоқсанда, қалғаны 1942 жылдың 1 қаңтарында жіберілді. Гурьев облысы бойынша Петровский атындағы станок жасау зауытында құрылыс және монтаждау жұмыстары жүргізіліп, 1941 жылдың желтоқсанында іске қосылуы тиіс деп жоспарланды [6, 108 п.]. Жоспарға сәйкес завод 1 желтоқсанда станоктарды құру жұмыстарын аяқтап, желтоқсан айында 3 кезекпен жұмыс жасай бастады [4, 13 п.].

Ал, Ақтөбе облысының партия комитетінің хабарламасы бойынша 1941 жылдың 7 қарашасына дейін Витебский спирт зауыты, Чернигов типографиясы, Основа, Лозовая депо станцияларының жабдықтары іске қосылып өнім шығара бастаған [6, 108 п.].

Эвакуация бойынша келген жабдықтары түсіру, тасу және оларды орналастыру жұмысы ауыртпалығы жергілікті халық үлесіне тиді. Мысалы, Землячка атындағы былғары зауытының ауыр жүктерін түсіруге 1942 жылдың 5 ақпанында 100 адам, 15 ақпаннан бастап қосымша тағы да 36 адам еңбек етті [7, 43 п.]. Зауыттағы жұмыстар 45-48° салқындықта ашық аспан астында жүргізілді. Жабдықтарды құрастыру, іске қосу операциялары салқын цехтарда өтілді. Бұған ең салқын қаңтар-ақпан айындағы отынның тапшылығын, электр жарығының болмауын және құрал-саймандардың жетіспеуін есепке алсақ, ұжымның жанкештілік еңбектерінің арқасында ғана, завод қысқа мерзімде іске қосылғанын айтуға болады [7, 88 п.].

Эвакуацияланып келген зауыттардың алуан түрлі қондырғыларын, станоктарын орналастыру, оларды іске қосу жұмыстары да айрықша кәсібилік пен іскерлікті, біліктілікті талап етті. Бұл тұста батысқазақстандықтар эвакуацияланып келген кәсіпорындардың инженер т.б. білікті қызметкерлерімен етене бірлесіп жұмыс жасады.

Дегенменде, кейбір елді мекендерде эвакуацияланған кәсіпорындардың жабдықтары мен материалдарын қабылдайтын қоймалық орындар толық дайын болмаған және кейбір өнеркәсіпорындардың материалдық жабдықтарының көп болғандықтан әзірленген қоймаларға сыймай қалған кездері де болды. Сондықтан кейбір жабдықтар уақытша ашық алаңдарға түсірілді. Бірақ, жергілікті басқару органдары шұғыл түрде арнайы жабық қоймалық орындар бөлініп, орналастырды [4, 12 п.].

Мәселен, Гурьевке эвакуацияланған завод цехтарының құрал-жабдықтары Қазақстан мұнайкомбинатына қарасты Гурьев механикалық жөндеу зауытының жабық қоймаларына орналастырылды [3, 1-2 пп.]. Бірақ берілген қоймаларға барлық келген жүктер сыймады, сондықтан қоймаларға тек бағалы материалдар мен аса қажетті жабдықтарды ғана сақтады. Барлық келген жүктер зауыттың күшімен түсіріліп арнайы орындарға жеткізілді. Барлық бағалы материалдар мен жабдықтарды есепке алып, арнайы тіркеуден өткізілді, номерленді, қайдан келді, қайда сақталатындығы көрсетілді. Тізім ұқыпты түрде сақталды [4, 12 п.].

Орал қаласына қорғаныс комитетінің 1941 жылдың 19 қарашадағы қаулысы бойынша Землячка атындағы былғары зауыты эвакуацияланған болатын. Ол облыстық атқару комитетінің 1941 жылдың 10 желтоқсанындағы қаулысы бойынша бұрынғы №4 диірменнің орнына, алты қабатты негізгі ғимаратына орналасты. Диірменнің жалпы көлемі 5100 ш.м. болса, бас ғимараттың көлемі 3150 ш.м., қойманың көлемі 1300 ш.м. болды. Зауыт жабдықтары 5 желтоқсаннан бастап жеткізіліп, барлығы зауытқа қажетті 325 түрлі жабдықтар әкелініп, орналастырылды [7, 87 п.].

Эвакуацияланған кәсіпорындар өздерінің құрал – жабдықтарымен қатар маманданған жұмысшы, инженер-техниктерімен, олардың отбасыларымен бірге келді.

Мысалы, Ақтөбеге эвакуацияланған Славянск сода зауыты, Константиновск химзауытының тотыйайын цехы, НИУИФ-А тәжірибе зауыты, Воскресенск химкомбинаты және Лопатинск фосфорит руднигінің жабдықтарымен қоса маманданған 700 жұмысшы, инженер-техниктер бірге келген [8, 1 п.].

Ал, Орал қаласына эвакуацияланған Землячка атындағы былғары зауытымен бірге 1941 жылдың 20 желтоқсанында эшелонмен 94 адамы келді, оның құрамында 27 жұмысшылар, 24 инженер-техник, 6 зауыт қызметкері және 21 қараудағы адам мен 16 бала болды [7, 87 п.].

Гурьев облысына эвакуацияланған Петровский атындағы машина жасау зауытының жабдықтарымен бірге 21 вагон адамдар келді. Олардың құрамында 100 - жұмысшылар, 50 инженер - техниктер, 18 қызметкерлер және олардың 282 отбасылары болды [4, 12 п.].

Эвакуацияланып келген өнеркәсіпорындардың жұмысшылары мен қызметкерлері тұрғын үйлермен, қажетті заттарымен қамтамасыз етілді.

Батыс Қазақстан аймағына эвакуацияланып келген кәсіпорындар қысқа мерзім ішінде орналасып, майдан мүддесі үшін қызмет жасауға кірісе бастады.

Ең алдымен, эвакуацияланған кәсіпорындар жергілікті өздері тектес кәсіпорындармен бірігіп, жедел арада майданға қажетті өнімді шығара бастады. Мәселен, Сураждық «Объединение» артелі 1941 жылы 12 қыркүйекте Орал қаласына келіп, жергілікті Клара Цеткина атындағы артелмен бірігіп, 23 қыркүйекте жұмысын жалғастырған. Орехов мотор жөндеу зауыды Орал трактор жөндеу зауыдымен бірігіп, қыркүйек айының бірінші жартысында іске қосылды [6, 108 п.].

Батыс Қазақстан өңіріндегі кәсіпорындар өз қызметтерімен Одақтық маңызға ие бола бастады. Олардың ішінде - Ақтөбеге эвакуацияланған Ақтөбе рентген зауыды мен Оралға эвакуацияланған №231 К.Е. Ворошилов атындағы зауыттарды ерекше атап өтуге болады.

1941 жылы қараша-желтоқсан айында Эвакуация жөніндегі кеңестің шешімі бойынша Москваның рентген аппараттарын шығаратын завод Ақтөбе қаласына көшірілген болатын. 1942 жылы 7 мамырда «Ақтөбе қаласының рентген зауыды» деп аталды. Ал 1942 жылғы 18 мамырдағы Электр өнеркәсібі халық комиссариатының бұйрығы бойынша Ақтөбелік рентген зауыдына «692» номері берілді.

Завод Кеңестер Одағында өндірістік рентген қондырғыларын, жоғары вольтті техникалық аппарат пен оның жабдықтарын, әскери-инженерлік қарулар құралдарын және медициналық рентген қондырғыларын шығаратын дара завод болып табылады.

Өндірістік рентген қондырғылары - самолет-құрылыстары, танк және әскери жабдықтар жасайтын заводтарда қолданылса, жоғары вольтті техникалық қондырғылар - электростанцияларға аса қажет болса, сонымен қатар химиялық, цемент т.б. заводтарда газ бен түгінді электрлік тазартуға қолданылады. №692 завод әскери-инженерлік қарулардың құралдарын шығаруда - екі жарғыш «ПМ-1», «ПМ-2» машиналарын шығарады. Бұл машиналар саперлік бөлімдерде, партизан топтарында негізгі қару болып есептелді. Оған сұраныс күннен-күнге артып отырды.

Завод медициналық рентген қондырғыларының 3 түрін: сапарлық, тасымалданатын және тұрақты (станционарлық) түрлерін шығарды. Бұл 3 түрде Қызыл Армияның әскери-санитарлық Бас басқармасы мен Денсаулық Халықкомның берілген тапсырмалары бойынша майдан мен тылдағы госпитальдарды және азаматтық медицина мекемелерін қамтамасыз етіп отырды. Вермахт басқыншыларынан азат етілген аймақтарда да рентген кабинеттері қолданылды. Сондықтан, медициналық рентген қондырғыларына деген сұраныс ай сайын өсіп отырды. Майдан мен тыл қажеттіліктерін өтеу үшін өнім көлемі де, оның өндіріс қуаты де артып отырды. 1942 жылы ақпанда завод іске қосылған сәтте завод қызметкерлері саны 250 адамнан құралса, 1943 жылы 900 адамға жетті. Жұмысшылар ұжымы негізінен Ақтөбе қаласының жергілікті тұрғындарынан құралып олар өндіріс табылдығын тұңғыш аттаған жастар мен үй шаруашылығындағы әйелдер еді.

1942 жылдың бірінші тоқсанында «РУ-640» маркалы 55 рентген қондырмасын, «РУ-560» маркалы 55 дана тасымалданатын рентген қондырмасын және 600 дана «ПМ-1» жарғыш машиналарды шығаруға, екінші тоқсанда 600 дана «ПМ-1», ал үшінші тоқсанда осынша машина, оған қосымша 500 дана генератор шығару жоспары қойылған. Сөйтіп, завод бір жыл ішінде 500-дей «РУ-525», «РУ-560» маркалы аппараттарын, мыңдаған вольтті трансформатор т.б. механизмдер шығарды.

1943 жылдың 5 айының өндіріс көрсеткіші бойынша №692 заводта 631 қызметкер мен жұмысшы еңбек етіп, оның 518-і социалистік жарысқа қатысты [9, 18-20 пп.].

№692 зауыды тек қана Қазақстанның озық технологиямен жабдықталған кәсіпорын болуымен қатар КСРО-ның рентген өндірісінің ең ілгері алыптарының бірі болып есептелінді.

Осындай өндіріс алыптарының бірі - Оралдағы №231 К.Е. Ворошилов атындағы зауыт болды. Ол бір айға жетпейтін уақыт ішінде майданға қажет қару-жарақтардың алғашқы легін жөнелтті. 1942 жылы мұнда авиацияға арналған снарядтар мен соққысы жойқын миналар шығарыла бастады. Олардың бірі- «М-08» деп аталды, оны шығару жоспары 1942 жылы 100,3%-ға, 1943 жылдың бірінші жартысында 126%-ға орындалған. Завод ұжымы бірнеше ай бойы облыстық партия

комитетінің Ауыспалы Қызыл Туын иемденіп отырды. Талантты конструкторлар Н.Н. Шамарин, В.Д. Горбунов, Г.И. Жигарь әлемде тұңғыш рет ізсіз электроторпедаларды (ЭТ-80) шығарды. Бұл шығармашылық жетістік жоғары бағаланып, I дәрежелі Сталин сыйлығына лайық деп танылып, МҚК төрағасы, Жоғары Бас қолбасшы И.В. Сталиннің жеке тапсырмасымен оның көмекшісі Поскребышев арнайы құттықтаған.

Бұл қарулар екінші дүниежүзілік соғыстағы елеулі рөл атқарған маңызды қару ретінде Севастополь панорамасының алаңына қойылды. Зауыт соғыс жылдары майданға 300 торпедо жіберілді. Оралдан жөнелтілген миналар жаудың 213 кемесін істен шығаруға мұрындық болған. КСРО-ның бұл жойқындағы Жеңісін жақындатуға үлес қосқан К.Е. Ворошилов атындағы зауыт I-ші дәрежелі Отан соғысының орденімен марапатталды [10, 118 б.].

Осылайша, Батыс Қазақстанға эвакуацияланған кәсіпорындар жергілікті халықтың күшімен майдан мен Жеңіс мүддесі үшін қажырлы, нәтижелі қызметтер жасады.

Қорытынды

Соғыс жылдарында Республика территориясына 200-ден астам завод пен цех келген.

Жоғарыдағы архив құжаттарындағы мәліметтерге сүйене отырып, Батыс Қазақстан территориясына барлығы 40-тан астам өнеркәсіп орындары және олардың жабдықтары эвакуацияланған деп тұжырым жасауға болады. Эвакуацияланған кәсіпорындар негізінен жеңіл, тамақ, химия және қару-жарақ өнеркәсіп салаларын құрады.

Батысқазақстандықтар эвакуацияланған кәсіпорындарды орналастыру, іске қосу барысында туындаған қиындықтарға қарамастан қысқа мерзім ішінде оларды іске қосып, майданды сапалы өнімдермен қамтамасыз етті.

ӘДЕБИЕТ

- [1] Қазақстан Республикасы Президенттік архиві. 708-қор, 5/1-тізбе, 1184-іс, 1-п.
- [2] Қазақстан Республикасы Президенттік архиві. 708-қор, 5/1-тізбе, 1194-іс, 15-16 пп.
- [3] Атырау облыстық мемлекеттік архиві. 730-қор, 1-тізбе, 17-іс, 1 п.
- [4] Атырау облыстық мемлекеттік архиві. 850-қор, 1-тізбе, 179-іс, 12 п.
- [5] Тағзым. Маңғыстаулықтар Ұлы Отан соғысы жылдарында 1941-1945 жж. – Астана: Фолиант, 2005.
- [6] Қазақстан Республикасы Президенттік архиві. 708-қор, 5/1-тізбе, 1184-іс, 108 п.
- [7] Батыс Қазақстан облыстық мемлекеттік архиві. 850-қор, 9-тізбе, 15-іс, 43 п.
- [8] Қазақстан Республикасы Президенттік архиві. 708-қор, 5/1-тізбе, 1191-іс, 1 п.
- [9] Ақтөбе облыстық мемлекеттік архиві. 13-қор, 12-тізбе, 240-іс.
- [10] Букаткин П.Р. Западноказахстанцы в годы суровых испытаний (1941-1945) / П.Р.Букаткин. - Уральск, 2005. - 199 с.

REFERENCES

- [1] Qazaqstan Respublikasy Prezidenttik arhivі [Presidential archive of the Republic of Kazakhstan]. 708, 5/1, 1184, 1 [in Kazakh].
- [2] Qazaqstan Respublikasy Prezidenttik arhivі [Presidential archive of the Republic of Kazakhstan]. 708, 5/1, 1194, 15-16 [in Kazakh].
- [3] Atyrau oblystyq memlekettik arhivі [Atyrau regional state archive]. 730, 1, 17,1 [in Kazakh].
- [4] Atyrau oblystyq memlekettik arhivі [Atyrau regional state archive]. 850, 1, 179, 12 .
- [5] Taǵzym. Mañǵystaulyqtar Ūly Otan soǵysy jylдарында 1941-1945 jj..[Worship. Mangistau people during the great Patriotic war of 1941-1945] (2005).- Astana: Foliant [in Kazakh].
- [6] Qazaqstan Respublikasy Prezidenttik arhivі [Presidential archive of the Republic of Kazakhstan]. 708, 5/1, 1184, 108 [in Kazakh].
- [7] Batys Qazaqstan oblystyq memlekettik arhivі [West Kazakhstan regional state archive]. 850, 9, 15, 43 [in Kazakh].
- [8] Qazaqstan Respublikasy Prezidenttik arhivі [Presidential archive of the Republic of Kazakhstan]. 708, 5/1, 1191, 1 [in Kazakh].
- [9] Aqtöbe oblystyq memlekettik arhivі [Aktobe regional state archive]. 13, 12, 240 [in Kazakh].

[10] Bukatkin, P.R. (2005). Zapadnokazahstancy v gody surovyyh ispytaniy (1941-1945) [West Kazakhstan people in the years of severe trials (1941-1945)]. Ural'sk [in Russian].

Аликулова Н.С.

ЭВАКУИРОВАННЫЕ ПРЕДПРИЯТИЯ В ЗАПАДНЫЙ КАЗАХСТАН И ИХ ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ

Аннотация. В статье на основе архивных данных раскрывается история эвакуации предприятий и их деятельность из западных регионов Советского Союза в Казахстан, в том числе в Западно-Казахстанскую область в годы Великой Отечественной войны 1941-1945 годы. Настоятельно было необходимо эвакуировать население, промышленность, запасы продовольствия, скот, материальные и культурные ценности Союза в дальние тылы. За эвакуацию и размещение ответственность возлагалась на особый «Совет по эвакуации». Во время войны в Казахстан прибыло более 200 заводов и цехов, и автор статьи, основываясь на архивных документах, уточняет прибытие более 40 производств и их оборудования на территорию Западного Казахстана. Предприятия, эвакуированные в Западно-Казахстанскую область, несмотря на различные трудности, были запущены в короткие сроки и начали выпускать продукцию для фронта. Некоторые из них приобрели союзное значение, обеспечивали фронт необходимым оружием и способствовали Победе.

Ключевые слова: Советский Союз; Великая Отечественная война; размещение в тылу; эвакуация; предприятие; завод; Казахстан; Западно-Казахстанская область.

Alikulova Nurlygul

EVACUATED ENTERPRISES IN WESTERN KAZAKHSTAN AND IN THEIR ACTIVITIES

Annotation. The article on the basis of archival data reveals the history of evacuation of enterprises and their activities from western regions of the Soviet Union to Kazakhstan, including to West Kazakhstan region during the Great Patriotic War 1941-1945. There was an urgent need to evacuate the population, industry, food supplies, livestock, material and cultural assets of the Union to the wild rear. The special "Evacuation Board" was responsible for the evacuation and deployment. During the war, more than 200 factories and workshops arrived in Kazakhstan, and the author of the article, based on archival documents, specifies the arrival of more than 40 industries and their equipment in the territory of West Kazakhstan. Enterprises evacuated to West Kazakhstan region, despite various difficulties, were launched in a short time and began to produce products for the front. Some of them acquired union importance, provided the front with the necessary weapons and contributed to the Victory.

Keywords: Soviet Union; Great Patriotic war; placement in the rear; evacuation; enterprise; factory; Kazakhstan; West Kazakhstan region.

ӘӨЖ 314 (091)
FTAXP 03.20.00
DOI 10.37238/1680-0761.2021.82(2).30

БАЛЫКОВА А.М.*, АБДРАХМАНОВА Р.Л.

Батыс Қазақстан инновациялық-технологиялық университеті, Орал, Қазақстан

*Корреспондент авторы: akkain-b@yandex.ru

E-mail: akkain-b@yandex.ru, r.l.abdrahmanova@mail.ru

ҰЛЫ ОТАН СОҒЫСЫ ЖЫЛДАРЫНДАҒЫ ОРАЛ ҚАЛАСЫНЫҢ ДЕМОГРАФИЯЛЫҚ ЖАҒДАЙЫ

***Аңдатпа.** Мақалада Ұлы Отан соғысы жылдарындағы Орал қаласының демографиялық жағдайына талдау жасалады. Отан соғысы жылдарында орын алған Орал өңіріндегі демографиялық үдерістерді зерттеудің өзіндік мәні бар. Біріншіден, Батыс Қазақстан аймағы тікелей майдан шебіне жақын өңір болатын. Екіншіден, Қазақстанның басқа бөліктерімен салыстырғанда соғыс жылдарында батыс аймақта халық санының күрт қысқаруы орын алды. Үшіншіден, қала халқында демографиялық, әлеуметтік-экономикалық өзгерістер мен жаңарулар орын алды. Соғыс жылдарында қала халқының этнодемографиялық сипаты өзгерістерге ұшырап, урбанизациялық үдерістер одан әрі жалғасты. Қалаларда ірі өнеркәсіптер жүйесі қалыптасып, жұмысшы табының саны өсті. Ұлы Отан соғысы жылдары қазақтар басқа ұлттарға қарағанда ең көп мөлшерде мобилизацияланды (барлық мобилизацияланғандардың 32,4 %-ы). Сәйкесінше қайтымсыз адам шығыны да басқа ұлттармен салыстырғанда жоғары болды (барлық қаза болғандардың 18,6 %-ы). Үшіншіден, соғыс жылдары аймақтағы қала халқының этникалық құрамы үлкен өзгерістерге ұшырады.*

***Кілт сөздер:** Ұлы Отан соғысы; Орал қаласы; демография; этнодемографиялық жағдай; көші-қон; депортация; қала халқы; өнеркәсіп; халық санағы; эвакуация.*

Kіріспе

Отан соғысы жылдарында орын алған аймақтағы демографиялық үдерістерді зерттеудің мәні зор. Қазақстанның батыс аймағының бұл жылдардағы Қазақстанның басқа аймақтарынан ерекшелігі, оның тікелей майдан шебіне кіруімен байланысты еді. Екіншіден, Қазақстанның басқа өңірлерімен салыстырғанда соғыс жылдарында батыс аймақта халық санының күрт қысқаруы орын алды. Үшіншіден, бұл жылдарда қала халқында, жекелеген қалаларда кең көлемді демографиялық, әлеуметтік-экономикалық өзгерістер мен жаңарулар орын алды. Соғыс жылдарында қала халқының демографиялық сипаты өзгерістерге ұшырап, урбанизациялық үдерістер одан әрі жалғасты. Қалаларда ірі өнеркәсіптер жүйесі қалыптасып, жұмысшы табының саны өсті.

1939 жылғы халық санағы бойынша Қазақстанның халқы 6 151 102 адамды құраса [1, б.21], мемлекеттік статистикалық комитеттің 1941 жылғы 1 қаңтардағы мәліметі бойынша 6 425 000 адам болды [2, б.35]. Соғыс жылдары бойы Қазақстаннан әскери комитеттердің деректері бойынша 1 196 164 адам әскер қатарына алынды. Толық емес мәлімет бойынша оның 329 508 адамы қаза болып (шайқаста, жарақаттан, аурудан және тұтқында қаза болғандар мен тұтқыннан оралмағандар), 271 503 адамы хабарсыз кеткен [2, б.35-36].

Батыс Қазақстан аймағындағы жекелеген облыстар бойынша соғыс жылдарында қанша адамның, оның ішінде, қанша қалалықтардың әскер қатарына алынғандығын анықтауда қиындықтар бар. Солардың ең бастысы барлық облыстарда 1995 жылы «Жеңістің 50 жылдығына» арналып шығарылған «Боздақтар» жинағы. Жинақтарда облыстар бойынша әскерге алынғандардың саны жан-жақты нақтыланып, барынша толық берілген. Дегенмен, бұл бағыттағы ізденістер бүгінгі өзінде жалғасуда.

«Боздақтар» жинағы бойынша Батыс Қазақстан облысынан майданға 1941-1945 жылдары 74083 адам алынған. Ал, жалпы 1938-1945 жылдары ұрыс даласында 76635 адам шайқасты. **Оның ішінде, 1941 жылдың 1 қаңтарындағы мәлімет бойынша 67575 адамдық тұрғыны бар Орал**

қаласынан 11015 адам әскер қатарына алынды. Бұл жалпы қалалықтардың 16,3 %-ы. Осы дерек бойынша облыстың жалпы әскери шығыны 36548 адам (әскер қатарына алынғандардың - 47,7 %-ы). Оның 15695-і (42,9 %) ұрыстарда өлгендер, 2803-і (7,7 %) госпиталдерде өлгендер, 157-сі (0,4 %) тұтқында өлгендер, 17893-і (48,9 %) хабарсыз кеткендер [3, б.22-23; 2, б.35-36]. Статоргандардың мәліметі бойынша Батыс Қазақстан облысында халық саны 1941 жылдың 1 қаңтарына қарай 395631 адамды құрады. Оның 15 мыңнан астамы облысқа 1940 жыл бойы қоныс аударып келгендер. Соғыс жылдары бойы осы халық саны 1945 жылғы 274284 адамға дейін азайды. Осылайша, халық саны 121347 адамға дейін қысқарған [4, б.159]. Олардың арасында жоғарыда келтірілген 36548 адамды құраған соғыс шығыны да бар.

Зерттеу материалдары мен әдістері

Батыс Қазақстан халқын зерттеуші тарихшы-демограф М.Н. Сдықов осы мәселеге қатысты соғыс қарсаңында әскер қатарында 8735 оралдықтың болғандығын, соғыс жылдарында тағы 67946 адамның шақырылғандығын, олардан басқа әскери комитеттермен өнеркәсіпте жұмыс істеу үшін 13605 адам және қорғаныс кәсіпорындарындағы жұмыс үшін облыстық атқару комитеттері арқылы 15979 адамның мобилизацияланғандығын анықтай келе, облыс бойынша 97,5 мың адам майданға алынған деген тұжырым жасайды [4, б.161].

Шын мәнінде бұл көрсеткіштің әлдеқайда жоғарғы екендігі анық. Оның үстіне бұл санға кез-келген уақытта майданға аттануға дайын болған тыл еңбегіндегі халықтың еңбекке жарамды бөлігін қосқан жөн.

Соғыс басталысымен майданға азаматтардың қаладан көптеп алынуына қалалықтардың соғыс жағдайына бейім келуі (мысалы, жалпы дайындығының жоғарғы болуы, т.б.) де шешуші ықпал етті.

Соғыс жылдары басқа ұлттармен салыстырғанда әскери шығын қазақтар арасында басым болды. Оның ең басты себебі қазақтардың майданға көптеп алынуы болатын. Мысалы, сол кезеңде өзбектермен салыстырғанда қазақтардың жалпы саны аз болғанмен, майданға екі есе көп мөлшерде мобилизацияланған. Одан басқа қазақтар арасындағы әскери шығынның көп болуының тағы бір себебі, көпшілігі ауылдық жерден келгендіктен қазақтардың әскери дайындығының төмен деңгейде болуы, орыс тілін, орысша әскери бұйрықтарды түсінбеуіне байланысты орын алған. Осындай факторларға байланысты түрлі ұлттар арасындағы әскери шығын тең болмады: орыстарда – 6 %, украиндықтарда – 8 %, белорустарда – 10 %, қазақтарда – 12 % [5, б.174].

Соғыс жылдарындағы аймақтағы қала халқының қысқаруына халықты еңбекке мобилизациялаудың да ықпалы болды. Тылдағы жұмыс кезінде еңбек ету және әлеуметтік жағдайдың күрделілігіне байланысты халықтың бұл тобының түрлі ауруларға шалдығу, өлім-жітім факторлары орын алды. Оның үстіне тылда еңбек етушілердің көпшілігі әйелдер мен жас балалар болатын. Мысалға, соғыс жылдары Батыс Қазақстан облысында байланыс жүйесінде қызмет етушілердің 88 %-ы, Орал механикалық зауыты жұмысшыларының 61 %-ы, Орал ет-консерв комбинатының жұмысшыларының 53 %-ы, өнеркәсіптік комбинат жұмысшыларының 65 %-ы әйелдер болды. Түрлі мамандықтар бойынша оқу курстарында дайындалған мамандардың да көпшілік бөлігін әйелдер құрады. 1943-1944 жылдары облыстың өнеркәсіптік кәсіпорындары мен жол-көлік саласында 8 мыңнан аса әйелдер қызмет етті [6, б.142]. Негізінен қалаларда шоғырланған ауыр және жеңіл өнеркәсіп нысандарында, көлік саласында әйелдер көптеп еңбек етті.

Соғыс жылдары тылдағы жұмыстарға қалған халықтың еңбекке жарамды бөлігінің барлығы тартылды. Мысалы, Орал өңірінде 29 мыңнан аса халық тылдағы еңбекке жұмылдырылды. Жалпы, 1941-1945 жылдары облыстағы еңбекке жарамды халықтың шамамен 90 %-ы мобилизацияланған болатын [4, б.161-162].

Осылайша, статистика халық санының қысқаруы бейбіт халық арасындағы шығындар есебінен де орын алғандығын көрсетіп отыр. Бұл құбылысты демографиялық кему ретінде бағалау дұрыс. Себебі, халықтың бұл категориясы арасындағы шығын санына қайтыс болғандармен қатар, көші-қон үдерістері есебінен қоныс аударған тұрғындар да кірді. Халықтың көші-қоны майдан шебінің жақындауына байланысты батыс аудандардан қашудан, қорғаныс кәсіпорындарындағы жұмыс үшін Қазақстан мен Оралдың көршілес аймақтарына еңбек мобилизациясынан, еңбекке жарамды халықтың бір бөлігінің КСРО-ның азат етілген аудандарын қалпына келтіруге қатысудан және басқалардан көрінді. Тағы бір себебі тылдағы халық арасындағы өлім-жітім деңгейінің жоғары болуы еді. Бұл денсаулық сақтаудың нашарлауымен, аштық жағдайы, ауыл мен өнеркәсіптегі ауыр еңбек, қартылық қамтамасыз етумен байланысты болды. Тылдағы жұмыс күшінің негізін әйелдер

және жас балалар құраған еді. Ауыл еңбеккерлері кейде өз еңбектері үшін жалақы алмай, тіркеу кітаптарына жұмыс істегені жөнінде белгі ғана соғылды. Бұл жылдары эвакуацияланған халықтарға да оңай болған жоқ. Олардың еңбек және тұрмыс жағдайлары өте төмен болатын. Соғыс жылдарында халықты карточкі бойынша қамтамасыз етудің өзі үнемі сақталып қала бермеді. Кейбір жағдайда қалаларда жұмысшыларға күніне тек 600 грамм нан берілді. Ауыл халқы болса өзін-өзі қамтамасыз етті. [4, б.162].

Жалпы, Қазақстанда халықты қамтамасыз етудің карточкалық жүйесі облыс орталығы болған қалаларда 1941 жылдың 1 қаңтарынан бастап енгізілген еді. 1942 жылдың басына қарай республика халқының 55 %-ы ғана мемлекет тарапынан нанмен қамтамасыз етілді [7, б.92].

Сондықтан, қалалардағы халық санының қысқаруына соғыс жағдайында туындаған осындай көптеген объективті факторлар әсер етті. Соған қарамастан соғыс жылдары қалалардағы халық саны эвакуацияланғандар, соғыстан мүгедек болып оралғандар, ауылдан қалаға қоныс аударушылар есебінен тез толығып отырды. Бұл үдерісті қалалардың соғыс қарсаңындағы халық саны мен соғыстан кейінгі жылдағы көрсеткіштерін салыстыру арқылы бағамдауға болады. Мысалы, 1939 жылғы санақ бойынша Орал қаласының халқы 67575 тұрғын болса, 1946 жылғы 1 қаңтардағы мәлімет бойынша олардың саны 66613 адамды құраған [8, б.7]. Сонда Орал қаласының халқы осы уақыт аралығында 962 адамға кеміген болып тұр. Бұл тұста Орал қаласы халқының соғыстың соңғы жылдарындағы күшті көші-қон үдерістерінің есебінен толығып отырғанын ескеру керек.

Орал қаласы халқының қазіргі заманғы демографиялық құрылымына соғыс жылдарындағы көші-қон үдерістері де маңызды ықпал етті. Бұл кезеңдегі көші-қон үдерістері майдан шебіндегі халықтардың Қазақстанға эвакуациялануынан және халықтарды күштеп жер аудару оқиғалары арқылы жүзеге асты. Соның нәтижесінде, этникалық құрылым күрделеніп, халық құрамында жаңа ұлттар мен ұлыстар пайда болды, негізгі ұлттардың арақатынасының өзгерісі одан әрі жүрді. Соған сай, жергілікті ұлт - қазақтардың үлесі қысқарды.

Халықтарды эвакуациялау үдерістерінің нәтижесінде Орал қаласы халқының саны өсті. Сипатына қарай эвакуацияның үш негізгі бағыты айқындалады: жекелеген босқындар, КСРО-ның батыс аудандарының бейбіт тұрғындарын ұйымдасқан түрде шығысқа көшіру және өндірістік кәсіпорындар, мекемелермен бірге инженер-техник мамандар мен жоғарғы білікті жұмысшыларды отбасыларымен бірге эвакуациялау. Соғыс жылдарында Қазақстанға халықтарды эвакуациялау негізінен соңғы екі бағыт арқылы жүзеге асырылды. Әсіресе, соңғы үшінші бағыт қала халқының демографиялық дамуына көп өзгерістер әкелді. Эвакуацияланған халықты қабылдау үшін эвакуопунктер құрылды. Бірақ, босқындар толқынының күшеюіне байланысты облыстарда арнайы қоныс аудару басқармалары ұйымдастырылып, жұмыс істей бастады. Олар тікелей Қазақ КСР-ның Халық комиссарларының кеңесі мен КСРО ХКК Қоныс аудару басқармасына бағынды. Батыс Қазақстан облысында бұндай басқарма 1941 жылдың шілдесінде құрылды [4, б.165].

Бұл жергілікті органдардың жұмысында бастапқы уақытта бірқатар кемшіліктер де орын алады. Яғни, эвакуацияланған халықты қабылдау мен орналастыру ісін жүзеге асырудың бастапқы кезеңінде жергілікті жерлерде «асыра сілтеушіліктер» көрініс берген. Бұл мәселе Қазақстан ХКК және Компартия Орталық комитеті деңгейінде қаралып, арнайы «Қазақ КСР-дағы эвакуацияланған халықты қабылдау, орналастыру және жұмыспен қамту ісіндегі кемшіліктер туралы» қаулы да қабылданады. Қаулыда облыстық және аудандық кеңестік партиялық органдардың аталмыш мәселеге мұндай көзқарасы «жөнсіз және қылмысты» деп бағаланды. Қаулыда орын алған кемшіліктер ретінде тиісті органдардың аталмыш шараның маңызын түсінбейтін біліксіз мамандармен қамтамасыз етілуі, сондайлардың пара алумен, тағы басқа заңсыз әрекеттермен айналысуы, эвакуацияланғандарды қалаларға қабылдау мен орналастырудан бас тарту фактілері келтірілген [9, б.39-40]. Соған қарамастан, көптеген ұжым қызметкерлерінің ерен еңбектерінің арқасында эвакуацияланғандарды қабылдау және орналастыру ісі елімізде дұрыс жолға қойылды. Нәтижесінде, жүз мыңдаған эвакуацияланған халық барынша қамтамасыз етіліп, кейіннен туған жерлеріне оралуға мүмкіндік алды.

Соғыс жылдары Қазақстанға әскери іс-қимылдар жүріп жатқан аудандардан және майданға жақын аймақтардан 1 млннан аса адам эвакуацияланды [10, б.389]. 1943 жылдың 1 шілдесіндегі мәлімет бойынша, Қазақ КСР территориясында эвакуацияланған халықтың 466 155 адамы орналастырылған. Қазақ КСР-не эвакуация басынан барлығы 532 506 адам көшірілді [11, б.433].

Зерттеу нәтижелері

Батыс Қазақстан облысына да халықтарды эвакуациялау қарқынды жүргізіліп, 1941 жылы тамыз айының алғашқы жартысында 1178 адам көшірілді. Олардың ішінде 526 адам Орал қаласына орналастырылды. Оның 186-сы ерлер болса, 340-ы әйел адамдар болатын. Бұл уақытқа дейін облысқа 2647 адам эвакуацияланған еді. Бұдан кейінгі уақыттарда Орал қаласына көшірілгендердің саны тұтас облыс территориясына эвакуацияланғандар санына қарай ауытқып отырды. Мысалы, 1941 жылы тамыз айының екінші жартысында қалаға 906 адам келсе, қыркүйек айының бірінші жартысында – 776, екінші жартысында – 441, қазан айының бірінші жартысында – 373, қараша айының бірінші жартысында – 61, ал екінші жартысында – 969 адам орналастырылған. Деректерге сай, Батыс Қазақстан облысына 1942 жылдың қаңтар айының екінші жартысына дейін барлығы 17320 адам эвакуацияланған. Олардың 6853-і ерлер болса, 10467-сі әйел адамдар болатын [12, б.18-55]. Сонда эвакуацияланғандардың 60,4 %-ын әйел адамдар құраған.

Соғыстың алғашқы айларындағы Орал қаласына халықтың эвакуациялану қарқынын төмендегі кестеден (1-кесте) [13, б.98-99] көруге болады.

1-кесте-Орал қаласына халықтардың эвакуациялану қарқыны

Қала	Қала халқы	Механикалық өсім		
		Эвакуацияланған халық		
		Қалаларға	Ауылдарға	Барлығы
01.08.1941 ж.				
Орал қаласы	60,0	943	711	1654
Батыс Қазақстанның қала халқы				2943
01.10.1941 ж.				
Орал қаласы	60701	5131	3551	8682
Батыс Қазақстанның қала халқы				17400
01.11.1941 ж.				
Орал қаласы	64064	5295	4207	9502
Батыс Қазақстанның қала халқы				22195
01.12.1941 ж.				
Орал қаласы	67919	9359	25901	35260
Батыс Қазақстанның қала халқы				63227

Автормен [13, б.98-99] бойынша құрастырылды.

Кестеден көрінгендей, Орал өңіріне эвакуацияланған халық саны күз айларынан бастап күрт өсіп, ай сайын бұл көрсеткіш ұлғайып отырды. Сәйкесінше, механикалық өсім есебінен облыстардың қала халқының саны да өсті. Эвакуацияланған халықтың біраз бөлігінің ауылдық елді мекендермен қатар, қалаларға да орналастырылғандығын көруге болады. Қалаларға бөлінген халық негізінен облыс орталықтарына орналастырылды.

Эвакуацияланған халықтың негізгі толқыны Қазақ КСР-не 1941 жылдың тамызынан - 1942 жылдың қаңтарына дейінгі кезеңде келді. Бұл уақыт аралығында Қазақстанға 386492 адам эвакуацияланған болса, Орал өңіріне 66468 адам орналастырылған еді [14, б.4]. Бұл көрініс Батыс Қазақстан облысының эвакуацияланған халықты қабылдаудың ірі орталығы болғандығын дәлелдейді.

Төмендегі кестеден Орал қаласына эвакуацияланғандардың, соғыс жылдарындағы жалпы көші-қон деңгейін бағамдауға болады (2-кесте). Халықтарды эвакуациялаудың толқыны соғыс жылдарында, соғыстан кейінгі алғашқы жылдарда тоқтамағандығын көрсетеді. 1942-1943 жылдардан кейін де эвакуацияға байланысты көші-қон үдерістері жүрген екен.

2-кесте- Батыс Қазақстан облысындағы қала халқының 1941-1946 жж. көші-қоны

Қалалар және қала халқы	Келгендер саны	Кеткендер саны	Механикалық өсім
1941 ж.			
<u>Батыс Қазақстан облысы</u> Орал қ.	22095	15299	6796
1943 ж.			
<u>Батыс Қазақстан облысы</u> Орал қ.	9332	9288	44
1946 ж.			
<u>Батыс Қазақстан облысы</u> Орал қ.	10434	5351	5083

Автормен [15, б.23-26; 6.51] бойынша құрастырылды.

Соғыстың аяғына қарай және соғыстан кейінгі алғашқы жылдары эвакуацияланғандардың туған жерлеріне қайтуына, соғыстан қайтқандардың тарихи отанына оралуына байланысты туындаған көші-қон күшейе түсті. Кестеден соғыс жылдарында көші-қон айырымының (сальдо) оң болғандығы көрінеді, яғни үнемі механикалық өсім орын алып отырған. Кетушілер ішінде туған жерлеріне қайтып оралған эвакуацияланған халық, басқа облыстарға немесе басқа республикаларға тылдағы еңбекке жолданған эвакуацияланғандар, жергілікті халық, өз еркімен қоныс аударушылар болды.

Эвакуацияланған халықтар негізінен ауылдық жерлерге орналастырылды. Себебі қалаларда адамдарды орналастыруға қажетті орындар бола бермеді. Қалаларға соғысқа қажетті заттар мен құрал-жабдықтар шығаратын маңызды кәсіпорындар және бұл мекемелердің жұмысшылары орналастырылды.

Эвакуацияланған халықтың негізгі бөлігін әйелдер мен жас балалар құраған еді. Соның нәтижесінде, халықтың жыныстық және жастық құрылымы көп өзгеріске ұшырады. Халық санының толығы негізінен балалардың арқылы жүзеге асты. Өйткені, соғыс жылдарында ата-ана қамқорлығынан айрылған балалар саны артты. Кейбір жағдайда майданға жақын аудандардан балалар үйлерінің тұтас құрамы көшірілді. Батыс Қазақстанға көшіріліп әкелінген 386492 адамның 136,5 мыңнан астамын балалар құрады [10, б.391].

1941 жылы Батыс Қазақстан облыстарындағы қалаларға 1941 жылдың өзінде толық емес мәлімет бойынша 56574 бала эвакуацияланған. Оның ішінде Орал қаласына 16 жасқа дейінгі 5473 бала келген [16, б. 24-59]. Балалар үйінің көпшілігі Харьков, Тула, Полтава, Ворошиловград, Могилев, Хотимск және басқа да қалалардан көшірілді. Алғашында жатын орын, жылы киім-кешектер жетіспеді. Орал комсомолдары қалалық білім беру бөлімімен бірлесе отырып, қысқа уақыт ішінде халық арасынан 1 мыңнан астам жылы сыртқы киім, аяқ киім жинады. Балаларды тұрақты ыстық тамақпен қамтамасыз етіп отырды.

Аймаққа келген балалардың біразы ата-анасынан айырылған балалар еді. Мысалға, Орал қаласына 1941 жылдың 1 тамызына дейінгі уақыттың өзінде ата-анасынан айырылған 97 бала келген. Оның 57-сі ер балалар болса, 39-ы қыз балалар болатын [12, б.15]. Уақыт өткен сайын эвакуацияланған балалар саны арта түсті. Олардың негізгі бөлігі балалар үйлері мен интернаттарда орналастырылды [4, б.171]. 1943 жылы облыста 18 балалар үйі болды, онда 1760 бала тәрбиеленді [17, б.112]. Ал, 1945 жылғы 1 маусымдағы мәлімет бойынша облыстағы 15 балалар үйінде 1513 тәрбиеленуші тәрбиеленсе, түрлі мектеп-интернаттарда 1034 бала өмір сүрді. Барлығы 2547 бала. Оның 456-сы Орал қаласындағы төрт балалар үйінде тәрбиеленді [18, б.33-35]. Әрине, бұл уақытқа дейін өңірдегі эвакуацияланған балалар туған жерлеріне қайтарылған болатын. Батыс Қазақстан облысында эвакуацияланған балалардың 30 пайызға жуығы кейін тұрақты өмір сүруге қалған деген қорытынды бар [4, б.172].

Соғыс жылдарында аймақтағы балалар үйлерінің жағдайы мүшкіл болатын. Балалар үйлері мен интернаттардың ауыр жағдайы мұрағат деректерінде [18, б.1-2] айтылады. Мысалы, Орал қаласында орналасқан балалар үйлері толық қаржыландырылмады, балаларға төсек-орын жетіспеді, азық-түлік, киім-кешекпен қамтамасыз ету уақытылы жүргізілмеді, балаларға медициналық көмек көрсетілмеген. Соған байланысты көмек сұраған мәлімдемелер тиісті мекемелерге көптеп түсіп жатты.

Соғыс жылдарында эвакуацияланған халық КСРО-ның түрлі республикалары мен облыстарынан келді. Орал өңіріне келгендердің де түрлі аймақтардан болғандығын төмендегі кестеден (3-кесте) көрсетеді.

3 - кесте - Эвакуацияланған халықтың Батыс Қазақстан облысы бойынша бөлінісі (1942 ж. 1 қаңтардағы мәлімет)

№ р/р	Эвакуацияланған халықтың республика және облыс атаулары	Облыстар
		Батыс Қазақстан
1	Украин КСР	8578
2	Белорус КСР	2607
3	Карел-Фин КСР	116
4	Эстон КСР	117
5	Латвия КСР	46
6	Литва КСР	58
7	Молдова КСР	2271
8	РКФСР	3917
9	Шыққан жерлерін көрсетпегендер	7
Барлығы		17717

Автормен [20, б.37-38] бойынша құрастырылды.

Эвакуацияланған халықтың қатарын аймаққа көшіріліп әкелінген кәсіпорындар жұмысшылары да толықтырды. Дегенмен, соғыс жағдайында кәсіпорындардың жұмысшылар құрамын толық көшіру қиын болды. Кәсіпорындардың құрал-жабдықтарымен бірге тек біліктілігі жоғары санаулы маман-кадрлар көшірілді. Қалған жұмысшылар майданға алынды немесе тылдағы еңбекке жұмылдырылды. Мысалы, 1941 жылдың 17 қыркүйегіне дейін Қазақстан территориясына 36 кәсіпорын келсе, оның ішінде 8 кәсіпорын Батыс Қазақстан аймағына жолданған. Осы кәсіпорындармен бірге Орал қаласына – 6430 маман, инженер-техникалық жұмысшылар және қызметкерлер келген [19, б.3].

Кестеден көрінетіндей, облыстарға сол кезеңдегі одаққа кірген республикалардың көпшілігінен босқындар келген. Бірінші кезекте Украинадан, одан кейін РКФСР мен Белоруссиядан көшірілгендердің саны басым.

РКФСР-нан келушілердің көбі Ленинград және Мәскеу облыстары мен Ленинград, Мәскеу қалаларынан, майдан шебіндегі қалалар – Курск, Орлов, Воронеж, Тульск, Ростов, Мурманск, Калинин, Смоленскіден эвакуацияланушылар құрады [20, б.11]. 1941 жылдың өзінде Батыс Қазақстан облысына 25 ұлт өкілдері келген екен [4, б.167]. Өлкемізге көптеген ұлттар мен ұлыстардың келуі жалпы халықтың, оның ішінде қала халқының этникалық құрамының өзгеруіне әкелді. Нәтижесінде, Қазақстанның көпұлтты халқының қалыптасу үдерісі жалғасты.

Соғыс жылдарындағы Орал қаласы халқының демографиялық сипатының өзгеруіне кеңес өкіметінің соғыс қарсаңында бастаған жоспарлы еңбек қоныстандыру саясаты мен 1930 жылдары басталған халықтарды күштеп жер аудару саясатының жалғасуы да ықпал етті. Патшалық Ресейдің отарлық саясатының жалғасы болып табылған қоныстандыру саясатының нәтижесінде Қазақстанда 1941 жылдың 1 сәуіріне қарай осында кулак ретінде жер аударылған 180 015 еңбектік қоныстанушылар тұрып жатты [10, б.387].

Соғыс қарсаңында алғашқылардың бірі болып немістер жер аударылды. «Поволжья аудандарында тұратын немістерді жер аудару туралы» тиісті органның 21-160 нөмірлі жарлығы 1941 жылы 28 тамызда шықты. Л.Берияның жазбаша нұсқауы бойынша қоныс аударылған немістердің көпшілігін Қазақстанға орналастыру көзделді. 1941 жылдың 25 қазанына қарай Қазақстанда 467 мың Поволжья немістерін қабылдау жоспарланды [21, б.196]. Немістерді жер аудару 1942 жылы да жалғасқандығы белгілі.

Батыс Қазақстан облысына немістерді көшіру екі кезеңде жүзеге асты. Біріншісі – жаңадан келген немістерді орналастыру болса, екіншісі – бұрыннан тұрып жатқан қаладағы немістерді аудандарға, алыс ауылдарға қарай көшіру болатын. Орал өңіріне қоныстандырылған Еділ бойы

немістері Мәскеу, Саратов, Энгельс қалаларынан, Озинкий, Палласовский аудандарынан келген еді. Бұл қоныс аудару 40 жылдардың соңына дейін жалғаса берді.

Жергілікті немістерді көштеп көшіру 1941 жылы қарашада басталды. Орал қаласында тұрақты тұрып жатқан немістерді үш күннің ішінде Подстепное ауылына көшіру міндеттелді. 18 қарашада Орал қаласына бір неміс те қалмады. КСРО-ның әркелкі аудандарының, оның ішінде Орал қаласында қоныстанған немістердің көпшілігі Жымпиты ауданына көшірілді.

Соғыс уақытында поляктарды да жер аудару жалғасты. Бұл уақытқа дейін Қазақстанда поляктардың ірі диаспорасы орналасқан еді. 1942 жылы қарашада Саратов облысынан Қазақстанға 2014 поляк көшірілді [10, б.389]. Сонымен, Қаз.КСР ПХК-ның 1942 жылғы 28 қаңтардағы анықтамасы бойынша біздің елімізде 103 757 поляк ұлтының өкілдері болды. Оның ішінде Батыс Қазақстан облысында - 159 адам өмір сүріп жатты [55, б.141].

Олардан басқа 1943-1944 жылдары Қазақстанға қалмақтар, шешендер, ингуштар, қарашайлықтар, балқарлықтар, қырым татарлары, болгарлар, гректер, армяндар, түрік-месхеттіктер, күрділер, хемшидтер, әзірбайжандықтар, т.б. жер аударылды [10, б.387]. Арнайы қоныс аударылғандардың жағдайы өте ауыр болды. Олар жергілікті халық, эвакуацияланғандар сияқты соғыстың барлық ауыртпалығын көтерді. Оларға тұрғын-жай, азық-түлік жетіспеді, мыңдаған адамдар аштық пен аурудан өлді.

Ұлы Отан соғысы жылдарындағы Орал қаласы халқының санындағы өзгерістерді төмендегі кесте мәліметтерінен бағамдауға болады. Соғыс жылдары Орал қаласы халқының саны 67 575 адамнан 66613 адамға кеміген (жалпы шығын - 962 адам) [22, б.6]. Ал Орал қаласынан майданға 11015 адам аттанса, майдан даласынан 5972 адам оралмаған. Орал қаласы халқының санының азаюына соғыс жылдары көшірілген халықтардың кері Отандарына оралу үдерістері де ықпал етті.

Ұлы Отан соғысы жылдарындағы Орал қаласы халқының демографиялық ахуалы төмендегі кестеден көрінеді:

4-кесте-Ұлы Отан соғысы жылдарында Батыс Қазақстан облысы бойынша халық санының кемуі (адам)

Қала	1941 жылғы 1 қаңтардағы халық саны	Әскерге алынған халық саны	Соғыстан оралған халық саны	Жалпы шығын	1946 жылғы 1 шілдедегі халық саны	Халық санының кемуі
Орал қаласы	67575	11015	5043	-5972	66613	-962
Батыс Қазақстан облысы	395631	76635	16417	-60218	285830	-114048

Сонымен, Ұлы Отан соғысы жылдарында Орал қаласының демографиялық үдерістерін талдай келе, бірқатар қорытындылар шығаруға болады. Біріншіден, Орал өңірінің майдан шебіне жақын орналасуына байланысты мұнда ерекше демографиялық ахуал қалыптасты. Екіншіден, Қазақстанның басқа өңірлеріне қарағанда Орал өңірінен майданға көп адамның алуына байланысты халық саны қысқарды. Ұлы Отан соғысы жылдары қазақтар басқа ұлттарға қарағанда ең көп мөлшерде мобилизацияланды (барлық мобилизацияланғандардың 32,4 %-ы). Сәйкесінше қайтымсыз адам шығыны да басқа ұлттармен салыстырғанда жоғары болды (барлық қаза болғандардың 18,6 %-ы). Үшіншіден, соғыс жылдары аймақтағы қала халқының этникалық құрамы үлкен өзгерістерге ұшырады.

Қорытынды

Соғыс жылдарындағы республика халқының ұлттық құрамында орын алған өзгерістер қазіргі Қазақстандағы халықтың көпұлтты сипатының қалыптасуының шешуші кезеңі болды. Халықтың ұлттық құрамының өзгерісіне Қазақстанға майдан шептерінен халықтардың эвакуациялануы, еңбектік қоныстандыру мен халықтарды күштеп жер аудару саясатының жалғастырылуы ықпал етті. Нәтижесінде, республикада қазақ халқының үлес салмағы да азайып, демографиялық сипат өзгерді.

ӘДЕБИЕТ

- [1] Всесоюзная перепись населения 1939 г.: Основные итоги. -Москва: Наука, 1992. – 254 с.
- [2] Боздақтар: Жинақтама том. – Алматы: Қазақстан, 1995. – 480 б.
- [3] Боздақтар. Батыс Қазақстан облысы. – Орал, 1995. – 285 б.
- [4] Сдықов М.Н. Население Западного Казахстана: история формирования и развития (1897-1989 гг.) / М.Н. Сдықов. – Алматы: Ғылым, 1995. – 220 с.
- [5] Козыбаев М.К. Проблемы методологии, историографии и источниковедения истории Казахстана (Избранные труды) / М.К. Козыбаев. – Алматы: Ғылым, 2006. – 272 с.
- [6] Букаткин П.Р. Западноказахстанцы в годы суровых испытаний / П.Р.Букаткин. –Уральск: 2005. -199с.
- [7] Султангазиева М.Н. К истории снабжение городского населения Казахстана в годы Великой Отечественной Войны 1941-1945 гг. / М.Н.Султангазиева // Вестник КазНУ. - 2004.– №4.
- [8] Батыс Қазақстан облыстық мемлекеттік мұрағаты. 850-қор, 1-тізбе, 821-іс.
- [9] Қазақстан Республикасы Президентінің мұрағаты. 708-қор, 5-тізбе, 1188-іс.
- [10] Алексеенко А.Н. Миграционные и этнодемографические процессы в советский период. История Казахстана: народы и культуры / А.Н.Алексеенко, Н.Э.Масанов. – Алматы: Дайк-Пресс, 2001. – 608 с.
- [11] Казахстан в период Великой Отечественной войны Советского Союза. 1941-1945. Сборник документов и материалов. -Алма-Ата: Наука, 1964. – 596 с.
- [12] Батыс Қазақстан облыстық мемлекеттік мұрағаты. 693-қор, 1-тізбе, 2197-іс.
- [13] Қазақстан Республикасы орталық мемлекеттік мұрағаты. 698-қор, 14-тізбе, 244-іс.
- [14] Қазақстан Республикасы орталық мемлекеттік мұрағаты. 1987-қор, 1-тізбе, 17-іс.
- [15] Қазақстан Республикасы орталық мемлекеттік мұрағаты. 698-қор, 14-тізбе, 242-іс.
- [16] Қазақстан Республикасы орталық мемлекеттік мұрағаты. 698-қор, 14-тізбе, 243-іс.
- [17] Батыс Қазақстан облыстық мемлекеттік мұрағаты. 850-қор, 9-тізбе, 124-іс.
- [18] Батыс Қазақстан облыстық мемлекеттік мұрағаты. 850-қор, 9-тізбе, 367-іс.
- [19] Қазақстан Республикасы Президентінің мұрағаты. 708-қор, 5-тізбе, 1191-іс.
- [20] Қазақстан Республикасы орталық мемлекеттік мұрағаты. 698-қор, 14-тізбе, 251-іс.
- [21] Депортированные в Казахстан народы: время и судьбы. -Алматы: Арыс-Қазақстан, 1998. – 428 с.
- [22] Казахская ССР. Административно-территориальное деление на 1 января 1945 г. -Алма-Ата: Каз.ОГИзд., 1945. – 100 с.

REFERENCES

- [1] Vsesoiyznaia perepis naselenie 1939 g.: osnovnie itogi [*All-Union population census of 1939: main results*].(1992). - Moskva: Nayka [in Russian].
- [2] Bozdaktar [*Warriors*].(1995). -Almaty: Kazakstan [in Kazakh].
- [3] Bozdaktar (1995). Batys Kazakstan oblysy [*Warriors. West Kazakhstan region*].-Oral. [in Kazakh].
- [4] Sdykov, M.N. (1995). Naselenie Zapadnogo Kazakstana: istoria formirovaniya i razvitiya (1897-1989) [*Population of Western Kazakhstan: history of formation and development (1897-1989)*].-Almaty: Gulum [in Kazakh].
- [5] Kozubaev, M.K. (2006). Problemy metodologi, istoriografii i istochnikovedeniya istorii Kazakstana [*Problems of methodology, historiography and source studies of the history of Kazakhstan (Selected works)*].-Almaty: Gulum [in Kazakh].
- [6] Bykatkin, P.R. (2005). Zapadnokazakstantsu v godu syrovuh isputanii [*West Kazakhstan citizens in the years of severe trials*].-Uralsk [in Kazakh].
- [7] Syltangazieva, M.N. (2004). K istorii snabjenie gorodskogo naselenie Kazakstanav godu Velikoi Otechestvennoi Voinu 1941-1945 [To the history of the supply of the urban population of Kazakhstan during the Great Patriotic War of 1941-1945].*Vestnik KazNU-KazNU Bulletin*, 4 [in Kazakh].
- [8] Batys Qazaqstan oblyztyk memlekettik muragaty [State archive of the West Kazakhstan region]. 850, 1, 821 [in Kazakh].
- [9] Qazaqstan Respublikasy Prezidentinin muragaty [Presidential archive of the Republic of Kazakhstan]. 708, 5, 1188 [in Kazakh].

- [10] Alekseenko, A.N., Masanov, N.E. (2001). Migratsionnie ietnodemograficheskie protsessy v sovetskii period [Migration and ethnodemographic processes in the Soviet period] *Istoria Kazakstana: narodu I kylytyru – History of Kazakhstan: history and culture.* - Almaty: Daik-press [in Kazakh].
- [11] Kazakstanv godu Velikoi Otechestvennoi VoinuSovetskogo Soiyza. 1941-1945.[*Kazakhstan during the Great Patriotic War of the Soviet Union. 1941-1945*].(1964). - Alma-Ata: Nauka, [in Kazakh].
- [12] Batys Qazaqstan oblyztyk memlekettik muragaty [State archive of the West Kazakhstan region]. 693, 14, 2197 [in Kazakh].
- [13] Qazaqstan Respublikasynyn Ortalyq memlekettik muragaty [Central State Archive of the Republic of Kazakhstan]. 698, 14, 244 [in Kazakh].
- [14] Qazaqstan Respublikasynyn Ortalyq memlekettik muragaty [Central State Archive of the Republic of Kazakhstan]. 1987, 1, 17 [in Kazakh].
- [15] Qazaqstan Respublikasynyn Ortalyq memlekettik muragaty [Central State Archive of the Republic of Kazakhstan]. 968, 14, 242 [in Kazakh].
- [16] Qazaqstan Respublikasynyn Ortalyq memlekettik muragaty [Central State Archive of the Republic of Kazakhstan]. 698, 14, 243 [in Kazakh].
- [17] Qazaqstan Respublikasynyn Ortalyq memlekettik muragaty [Central State Archive of the Republic of Kazakhstan]. 850, 9, 124 [in Kazakh].
- [18] Qazaqstan Respublikasynyn Ortalyq memlekettik muragaty [Central State Archive of the Republic of Kazakhstan]. 850, 9, 367 [in Kazakh].
- [19] Qazaqstan Respublikasy Prezidentinin muragaty [Presidential archive of the Republic of Kazakhstan.]. 708, 5, 1191 [in Kazakh].
- [20] Qazaqstan Respublikasynyn Ortalyq memlekettik muragaty [Central State Archive of the Republic of Kazakhstan]. 698, 14, 251 [in Kazakh].
- [21] Depertirovannue v Kazakstan narodu: vremiaisydvy[*Deported to the Kazakh people: time and life*](1998). -Almaty: Arus-Kazakstan[in Kazakh].
- [22] KazakskaiiaSSR. Administrativno-territorialnoedeleniena 1 ianvaria 1945 g. [*The Kazakh SSR. Administrative division as of January 1, 1945*] (1945). -Alma-Ata: Kaz.OGIzd [in Kazakh].

Балыкова А.М., Абдрахманова Р. Л.

ДЕМОГРАФИЧЕСКОЕ ПОЛОЖЕНИЕ ГОРОДА УРАЛЬСК В ГОДЫ ВЕЛИКОЙ ОТЕЧЕСТВЕННОЙ ВОЙНЫ

Аннотация. В статье дается анализ демографической ситуации города Уральска в годы Великой Отечественной войны. Изучение демографических процессов в регионе, имевших место в годы Отечественной войны, имеет свое значение. Во-первых, Западно-Казахстанская область была непосредственно близкой к линии фронта. Во-вторых, по сравнению с другими частями Казахстана в годы войны в западном регионе произошло резкое сокращение численности населения. В-третьих, произошли демографические, социально-экономические изменения населения города. В годы войны этнодемографический характер городского населения претерпел изменения, и урбанизационные процессы продолжились. В городах сложилась система крупных отраслей промышленности, возросло количество рабочего класса. В годы Великой Отечественной войны казахи были мобилизованы в большей степени, чем другие национальности (32,4% от всех мобилизованных). Соответственно, необратимые человеческие потери также были выше, чем у других национальностей (18,6% всех погибших). В-третьих, в годы войны этнический состав городского населения региона претерпел большие изменения.

Ключевые слова: Великая Отечественная война; Уральск; демография; этнодемографическая ситуация; миграция; депортация; городское население; промышленность; перепись населения; эвакуация.

Balykova Akkaiyn, Abdrahmanova Raisa

DEMOGRAPHIC SITUATION OF THE CITY OF URALSK DURING THE GREAT PATRIOTIC WAR

Annotation. The article analyzes the demographic situation of the city of Uralsk during the Great Patriotic War. The study of demographic processes in the region that took place during the Great Patriotic War has its own significance. First, the West Kazakhstan region was directly close to the front line. Second,

compared to other parts of Kazakhstan, the western region experienced a sharp decline in population during the war. Third, there have been demographic, socio-economic changes in the city's population. During the war years, the ethnodemographic character of the urban population underwent changes, and the urbanization processes continued. In the cities, a system of large industries has developed, and the number of the working class has increased. During the Great Patriotic War, Kazakhs were mobilized to a greater extent than other nationalities (32.4% of all mobilized). Accordingly, irreversible human losses were also higher than those of other nationalities (18.6% of all deaths). Third, during the war years, the ethnic composition of the urban population of the region underwent major changes.

Keywords: Great Patriotic war; Uralsk; demography; ethnodemographic situation; migration; deportation; urban population; industry; census; evacuation.

ӘӨЖ 654.197(091)
FTAXP 19.61.09
DOI 10.37238/1680-0761.2021.82(2).31

ҚОЗЫБАЕВ С.Қ, САПАРГАЛИЕВА М. Д.*

Әл-Фараби атындағы Қазақ Ұлттық Университеті, Алматы, Қазақстан
*Корреспондент авторы: madinkads@mail.ru

E-mail: kozybaev-s@mail.ru, madinkads@mail.ru

ҚАЗАҚ ТЕЛЕВИЗИЯСЫНЫҢ ГЕНЕЗИСІ МЕН ТРАНСФОРМАЦИЯСЫ

***Аңдатпа.** Мақала бүгінгі қоғамның, саяси биліктік қатынастардың барлық қырларын түрлендіріп, Қазақстанның әлем бойынша танылуына ықпал етіп отырған Қазақ телевизиясының қалыптасу кезеңдерін зерделеп, тарихын сараптауға арналады.*

Тарихы жарты ғасырдан асатын телевизия саласы бүгінде ықпалды әлеуметтік институтқа айналып отыр. Қазақстан Республикасы қазіргі таңда жаһандандудың жаңа жолы - ақпараттық даму кезеңіне бет бұруда. Интернеттің арқасында коммуникацияның жаңа түрлері пайда болып, әлем бойынша ақпарат пен дерек көздерін қолдануға мүмкіндік берді. Нәтижесінде отандық телевизия да түрлерініп, оның жаңа формасы пайда болды. Сондықтан, бұл феноменді телевизияның тарихымен салыстыра отырып, ғылыми тұрғыда зерттеу және мемлекеттік мүддеде тиімді пайдалану бүгінгі күннің негізгі мәселелерінің бірі болды. Зерттеуде Қазақ телевизиясына жан-жақты шолу жасалынып, оның даму спецификасы қарастырылады.

***Кілт сөздер:** ғылым; сандық телевизия; ақпараттық қоғам; электронды ақпараттық құралдар; коммуникация; трансляция; нарықтық қатынастар.*

Кіріспе

17 желтоқсан 1996 жылы БҰҰ ұйымының Бас ассамблеясы 21 қарашаны Халқаралық телевизия күні ретінде бекітті. Бұл шешімді БҰҰ ұйымының Бас ассамблеясы телевизияның бейбітшілік пен қауіпсіздікке қатысты қақтығыстар мен қауіп-қатерлерге бүкіл әлем назарын аударып, экономикалық және әлеуметтік маңызды тақырыптар туралы хабар таратудағы ықпалы мен рөлін негізге ала қабылдаған болатын. Дүниежүзілік телевизия күні бұл теледидар құралын ұлықтауға арналған мереке емес, ол нағыз философия. Себебі теледидар – қазіргі әлемде байланыс пен жаһандандудың басты нышанына айналып отыр [1]. Осылайша 1996 жылы 21 және 22 қарашада Біріккен Ұлттар Ұйымы бірінші Дүниежүзілік телевизиялық форумды ұйымдастырды. Онда жетекші бұқаралық ақпарат құралдары жиналып, қазіргі өзгермелі әлемде теледидардың маңызының артуы тақырыбы мен бұқаралық ақпарат құралдары арасындағы өзара ынтымақтастықты нығайту мәселесін талқылады. Теледидар қоғамдық пікірді қалыптастыру, бағыттау және оған әсер етудің негізгі құралы ретінде танылды. Оның әлемдік саясатқа ықпалы мен әсерін жокқа шығаруға болмайды.

Бүгінде телевизия ең беделді электронды бұқаралық ақпарат құралына айналып отыр. Қазіргі кезде электронды ақпарат құралдарының пайда болуымен бұл әлеуметтік институт бүгінгі қоғамның, саяси биліктік қатынастардың барлық қырларын түбірімен түрлендіріп жіберді [2]. Қазіргі таңда теледидар қарамайтын отбасы сирек кездеседі. Оның үстіне, БАҚ жүйесіндегі модификацияның нәтижесінде, телевизиялық эфирлерді интернет арқылы көруге мүмкіндік туып отыр. Соңғы зерттеулерге сүйенсек, америкалықтардың үйінде теледидар күніне 7 мен 21 сағат аралығында қосулы тұрады екен. Америкалық «TV Guide» журналының мәліметіне сәйкес, корреспонденттердің: «Егер сізге 25 мың доллар төлесе, өміріңіздің соңына дейін теледидардан бас тарта алар ма едіңіз?», - деген сауалына респонденттердің 23 %-ы ғана «иә» деп жауап берсе, 46% қатысушы бұл ұсынысқа миллион доллар төлесе ғана келісетінін айтқан. Ал 25% респондент миллион доллар қаржы төлесе де теледидардан бас тарта алмайтынын айтқан [3]. Бұдан ұғатынымыз телевизия пайда болған сәттен бастап, халықтың назарын бірден өзіне аудартып, өмірінің бір бөлшегіне айналды. Телевизия өз бойына театрдың табиғилық құндылығын, киноның механикалық мүмкіндігін, радионың дыбысын, аудитория зейінін, сонымен бірге өзіне тән электронды қауқарын

үйлестіреді. Телевизия өзінен бұрынғы коммуникация медиасына тән игіліктің бәрін өз кәдесіне жаратады [4]. Қазіргі таңға дейін телевизия бұқаралық ақпарат құралдарының негізгісі саналып келеді. Себебі, халық арасында теледидар сенімді дереккөз құралына айналып отыр. Оның үстіне аудитория бұқаралық ақпарат құралының бұл түрін көрі үшін тек теледидар арқылы ғана емес, өзге де медиа құралдарды қолданады. Халық кабельді станицялармен бірге, ТВ арналарды интернет арқылы телефонынан тамашалай алады. Телеарналардың ресми сайттарында тікелей трансляция функциясы қарастырылған. Соған қарамастан, теледидарға деген сұраныс та азаймай тұр. Мұны қазіргі таңда контенттің көптігімен түсіндіруге болады. Оның үстіне, қоғамды бейжай қалдырмайтын жаңалықтар мен маңызды оқиғалар орын алған кезде телевизия негізі ақпарат көзіне ретінде басты медиақұралға айналады.

Телевизия аудиторияның бірін-бірі толықтыратын қос саласы субъективтілік пен объективтілікті біріктіреді. Автор мен режиссер камера, электронды құрылғылармен аудиторияның ынта-ықыласын арнайы стимулдармен (stimuli) жетелей отырып, олардың назары мен эмоциясын субъективті зейінге бұра алады. Телевизия аудиториясы да спектакль аудиториясы секілді, қандай да бір көрсетілімнің барлық аспектілеріне түгелдей ден қоя (фокус) алмайды. Сценарийдегі қандай да бір объект не болмаса нақты сәттерді анық көрсету үшін телевизия аудиториясына ірі планда, зумда (жақындату), бөлінген экранда, екінші камерада немесе басқару пультінде (микшер) қозғалту арқылы беріледі. Аудитория назары астарлы реакцияға, сонымен бірге айқын әрекетке де бағытталуы мүмкін [4].

Джон Хартли, Джон Фиск және Алан МакКи секілді сарапшылар, көрермен телевидение арқылы өзін қоғамның, қоршаған ортаның бөлігі ретінде сезінеді деген пікірде. Өйткені, күн сайын түрлі жаңалықтар мен ақпараттар тарататын телевидение өз аудиториясына жергілікті, ұлттық және халықаралық ауқымдағы мәселелер мен оқиғаларды көрсетеді. Соның арқасында адамның көзқарасы мен танымы өседі [5].

Телевидение — «тіле» грек тілінен аударғанда «алыс», ал «video» латын тілінен аударғанда «көремін» деген ұғымдардан құралған. Жаңа латын тілінде televisio — алыстан көру деген мағынаны білдіреді [6]. Бүгінде бұқаралық ақпарат құралдарының бұл түрі алыстағыны жақындатып, ұлттық сананы оятып, қоғамдық пікірді қалыптастыруда үлкен үлес қосып отыр. Телевизия жаһандағы жаңалықтардың жаршысы ғана емес, идеологияның басты құралына айналған.

Телевизия — өнер мен техникаға бетбұрыс жасалған XIX ғасырдың үлесіндегі ең ірі жетістіктердің бірегейі. Радио-электроника техникасы негізінде заттық қозғалыстар элементтерін ретімен ұланғайыр кеңістікке шашып таратуға болатын әдісті Португалия ғалымы, конструктор А. Де Пайв пен ресейлік ғалым П.И Бехметьев бір сәтте қатар ойлап тапқан. Алайда, XX ғасырдың жиырмасыншы жылдарына дейін оның жетілдірілмегенін ресейлік В.К Зворикин мен өзге елдердің ғалымдары одан ары толықтырып, 1939-1940 жылдары алғаш рет телевизия хабарларын кейбір елде таратуға мүмкіндік тапқан білдіреді [7].

Дүниежүзілік телевизия күні 25 жылдан бері аталып келе жатқанымен, телевизияның тарихы ғасырға жуық уақытты қамтиды. Ал 60 жылдық тарихы бар қазақ телевизиясы әр жылдарда түрлі құрылымдық өзгерістерге ұшырап отырды. 1951 жылдың 22 наурызында КСРО Министрлер Кеңесінің қаулысымен Бүкілодақтық радиоақпарат комитеті негізінде КСРО-ның Орталық телевизия студиясы құрылды. 1957 жылдың басында Үкімет радио мен теледидарды Мәдениет министрлігі құрамынан шығару жайында шешім шығарып, КСРО Министрлер Кеңесі аясында Радио және телехабар тарату жөніндегі комитет өз күшіне енді. 1957 жылы 29 маусымда Қазақ ССР Министрлер Кеңесі Телевизия және радиохабарлар жөніндегі комитет құру туралы қаулы қабылданды. 8 айдан кейін, 1958 жылы қазақ телевизиясы құрылды. Республика астанасы тұрғындары 8 мартта тұңғыш рет өз экрандарында Қазақ телевизиясының алғашқы дикторлары З. Жұматова мен Н. Омарованың дидаарын көрді. Олар көпшілікті Алматыда телевизия хабарларының басталуымен, ал әйелдер қауымын мерекелерімен құттықтап, жылы лебіз білдірді [8].

Зерттеу материалдары мен әдістері

Қазақ телевизиясының дүниеге келуіне өзіндік үлес қосып, қалыптасу жолында аянбай еңбек еткен азаматтар ретінде Совет Масғұтов пен Қанапия Мұстафинді атай аламыз. 1957 жылы Қазақ ССР Министрлер Кеңесі Телевизия және радиохабарлар жөніндегі комитет құрылған кезден бастап, тәуелсіздік тұсына дейін Қанапия Мұстафин, Кенжеболат Шалабаев, Құрманбек Сағындықов, Хамит Хасенов, Кеңесбай Үсебаев, Ғаділбек Шалахметов, Камал Смайылов, Сағат Әшімбаев бастаған

басшылар басқарды. Телерадио осы күнге дейін Қазақ ССР Министрлер Кеңесінің Телевизия және радиохабарлары жөніндегі Мемлекеттік комитеті (1962 ж. 15 мамыр), 1992 ж. 18 қыркүйегінен Қазақстан Телевизия және радиохабарлары жөніндегі Мемлекеттік компаниясы, ал 1994 ж. 4 сәуірінен Қазақстан Теледидары мен радиосы республикалық корпорациясы болып өзгерді [9].

1985 жылы басталған қайта құру кезеңі Қазақ телевизиясына да өз ықпалын тигізді. Елдегі дағдарыс пен саяси ахуалды таразы басына теңестірген телеарна тығырықтан шығар жол іздеді. 1991 жылы ел Тәуелсіздігін халыққа бірінші боп жеткізіп, Қазақстан Республикасының Тұңғыш Президенті Нұрсұлтан Әбішұлы Назарбаевтың ант қабылдау рәсімін көрсеткен «Қазақстан» арнасы еді [10]. Тарихы 1958 жылдан басталатын аталмыш арна 1994 жылы 4 сәуірде ҚР Президенті Нұрсұлтан Назарбаевтың Жарлығымен «Қазақстан» теледидары мен радиосы» республикалық корпорациясы болып құрылды. Ал 2002 жылдан бастап «Қазақстан» Ұлттық телеарнасы деп атауын өзгертті. Ең әуелі телеарнаның 14 аймақтық филиалы болса, оның хабарларын 2003 жылы Қырғызстан, Өзбекстан, Ресейдің Қазақстанмен шекаралас 12 облысы мен Қытайдың Шыңжаң-Ұйғыр автономдық аудандарының тұрғындары көре бастады [11]. 2011 жылдың 25 мамырында өткен Дүниежүзі қазақтарының IV құрылтайында мемлекет басшысы Нұрсұлтан Назарбаев қазақ тіліндегі бағдарламаларды көбейтіп, қазақ халқы мен мәдениеті туралы бағдарламаларды тарату керек екенін айтқан болатын. Сондай-ақ, президент «Қазақстан» телеарнасы бұдан-былай мемлекеттік тілде ғана хабар тарататынын мәлімдеді. «Мен «Қазақстан» телеарнасына биыл күзде толығымен қазақ тілінде хабар таратуға көшуді тапсырдым», - деді Н. Назарбаев [12]. Осылайша, 2011 жылдың 1 қыркүйегінен бастап Ұлттық арна тек қазақ тілінде хабар таратуды қолға алды. Бүгінде отандық БАҚ арасында ерекше орын алатын «Қазақстан» республикалық телерадиокорпорациясы «Qazaqstan» Ұлттық телеарнасын, «Balapan», «Qazsport», «Abai tv» телеарналарын, Qazaq radiosy, «Shalqar» Ұлттық арнасын, «Astana», «Classic» радиоларын және аймақтық телерадиокомпанияларды біріктіріп отыр.

2013 жылдың 17 маусымында «Қазақстан» Республикалық телерадиокорпорациясы» АҚ Халықаралық телерадиотаратушылар қауымдастығының (Association for International Broadcasting - AIB) мүшесі атанса, сол жылдың шілдесінде «Қазақстан» республикалық телерадиокорпорациясы Телерадиотаратушылардың Азия-Тынықмұхиттық институтына (Asia-Pacific Institute for Broadcasting Development) мүшелікке өтті. 2013 жылдың 28 тамызы күні елордада BBC World News пен «Қазақстан» РТРК» АҚ арасында телерадио саласының ең озық жетістіктерін игеру және оны өндіріске енгізу туралы ұзақ мерзімді ынтымақтастық меморандумына қол қойылды [13]. Еліміздің тұңғыш президенті Н. Назарбаев: «Қазақстан» телеарнасы – қазақ теледидарының қарашаңырағы. Ұлттық телеарнаның қайнарынан бастау алған талантты тұлғалар, білікті мамандар қазақ тележурналистикасының шоғырлы буынын тәрбиелеп өтті. Көгілдір экранға тұңғыш шыққан отандық теледидардың алғашқа жүргізушілері, журналистері елге танылып, халықтың шынайы сүйіспеншілігіне, ықыласына бөленгені баршамазға белгілі. Олардың бейнелері әлі күнге дейін аға буын өкілдерінің көз алдында» [14], – деп ұлттық арна ұжымын оң бағалаған болатын.

2010 жылы 27 қыркүйекте «Қазақстан» республикалық телерадиокорпорациясы құрамынан құрылған «Балапан» арнасының қазақ телевизиясы тарихында алар орны зор. Себебі, ол Қазақстан тарихындағы балаларға арналған алғашқы арна болды. Телеарна ҚР Тұңғыш Президенті - Елбасы Н.Ә.Назарбаевтың бастамасымен қолға алынды. «Балапан» телеарнасының алға қойған мақсаты - болашақ ұрпаққа ұлттық құндылықтарды ұмытқызбай, рухани сусындатып, келешекте зияткер, білімді болып ержетуіне ықпал ету. Он жыл ішінде «Балапан» телеарнасы басы-қасы 13 мыңнан астам бөлімнен тұратын, ұзақтығы 3 831 898 минутты болатын 246 телеөнім әзірлеп шығарды. Сонымен қатар, 300-ге жуық шетелдік анимациялық фильм қазақ тіліне аударылды.

Қазақстан тәуелсіздік алған соң, елде ақпараттық кеңістік құру қажет еді. Сондықтан, 1995 жылдың 23 қазанында Қазақстан Республикасы Үкіметі қаулысымен «Хабар» агенттігі Республикасы мемлекеттік мекемесі болып құрылды. «Хабар» Агенттігі» РМК-нің бас директоры болып Дариға Нұрсұлтанқызы Назарбаева сайланды. Д. Назарбаева: «Ең бастысы, БАҚ-тың шынайы бәсекелестігі қызықты істерге бастайды. Журналистер баспасөз беттерінде бір-біріне кінә артып, ұрысқанша, бүтін әңгіме болып, болашақта атқарылмақ іске жұмылса, көп нәрседен ұтар едік» [15], - деп айтқан еді. 1997 жылдың 27 қаңтарынан бастап өз жиілігінде хабар тарата бастаған агенттік 1998 жылдың 14 мамырында «Хабар» агенттігі жабық акционерлік қоғамы болып құрылды [16]. Телекомпания құрылған сәтінен бастап, бірінші аймақтық, кейіннен шетелдік ақпараттық желіні құруды мақсат

койды. Қазақ телевизия тарихындағы тұңғыш телехикаяны да «Хабар» агенттігі ұсынды. 1996 жылы 465 сериалық «Тоғысқан тағдырлар» телехикаясы көрерменге ұсынды. Аталмыш телеөнім туралы Қазақстанның тұңғыш президенті Н.Назарбаев «Тәуелсіздік дәуірі» атты кітабында ерекше атап өткен. «1998 жылы «Қиылыс» атты 400 бөлімді отандық алғашқы телероман көрерменнің көзайымына айналды, ТМД елдерінің медиа-форумы оны сол кездің өзінде посткеңестік кеңістіктің үздік телехикаясы деп таныды» [21], - дейді.

Бүгінде «Хабар» Агенттігі» – Азия-Тынық мұхиты хабар тарату одағына (ABU), Азия және Тынық мұхиты жаңалықтар агенттігі ұйымына (OANA), Азия және Тынық мұхиты Хабар таратуды дамыту институтына (AIBD), Телевизия мен радионың Еуразиялық академиясына (ЕАТР) мүше [17]. Бүгінде ашық акционерлік қоғамға айналған агенттіктің құрамында республикалық «Хабар» және «24 KZ», «EL ARNA», «Qazaq TV», телеарналары бар. Олардың бір тәулік ішінде хабар тарату ұзақтығы: «Хабар» арнасы – 20 сағат, «Хабар 24» арнасы – 24 сағат, «Kazakh TV» – 24 сағатты құрайды. Эфирдің 55 пайызы мемлекеттік тілде.

Егемендікпен бірге, елімізде бірқатар тәуелсіз телеарналар да пайда болды. Мысалы, 1990 жылдың 2 қарашасында Қазақстандағы алғашқы жекеменшік телеарна – Коммерциялық телевизиялық арна тіркелді. Дәл осы күні арна тесттік трансляция жүргізсе, 1991 жылдың 20 ақпанында ресми түрде хабар таратты. Алғашында эфир 17.00-де басталып, тек Алматы қаласының тұрғындары үшін қолжетімді болды. Ал 1992 жылдан бастап КТК толыққанда хабар таратуға көшсе, 1996 жылдан бастап арна ауқымын кеңейтіп, республиканың барлық аймағына қолжетімді болды. Телеарна 1998 жылдың тамызынан бастап мемлекеттік тілде хабар тарата бастады. КТК телеарнасында тұңғыш қазақ тіліндегі ақпараттық бағдарлама «Бір күн» деген атпен 1998 жылдың тамыз айында шықты [18]. КТК-ның бас режиссеры Александр Колесников арнаның ашылуы жайлы былай дейді: «Декодерлер әлі есімде. Жұрт жаппай ұзын-сонар кезекке тұрып декодер сатып ала бастады. Сол кездегі алғашқы есепшіміз Вера Николаевна Сергеева жалғыз өзі үлгере алмай, демалыс күндері бүкіл КТК ұжымы оған жабылып көмектесетін. Таңнан кешке дейін декодерді орнату туралы өтініш қабылдаған еді. Жиналған қаржы едәуір соманы құрады, шамамен 1.8 миллион рубль! Қызығы сол, бір жарым аптадан соң ешқандай кодтаусыз-ақ «Таң» телеарнасы таратылымын бастады. Бірақ біздің артықшылығымыз - метрлік диапазон болды, ал «Таң» - ДМВ, сол себепті халық бізге легімен келді» [18]. Александр Колесниковтың бұл сөздері алғашқы жекеменшік арнаның ашу оңайға түспегеннің дәлелі.

Көп ұзамай, 1992 жылдың 24 қазанында «31 арна» қатарға қосылды. 1993 жылдың 12 сәуірінде арна алғаш рет хабар таратса, 2001 жылы 1 ақпанда Қазақстанның 14 қаласында жалпыұлттық тележелісін құрды. 2008 жылды наурыздан бастап «31 арна» ойын-сауықтық үлгіге көшті. Нәтижесінде, «31 арна» телерадиокомпаниясы мен «СТС Медиа» жаңа холдинг құру туралы келісім-шарт жасады. Бүгінде арнаның эфирі жергілікті және шетелдік бағдарламалық өнімдерден құралған. «31 арна» 2011 жылы Paramount Pictures киностудиясы және The Walt Disney Company киноөнімдерін эфирден көрсету үшін лицензиялық құқық алды. Бұл Қазақстандағы телевизия тарихында шетелдік кинокомпаниямен жасалған алғашқы келісім-шарт болып саналады.

Тәуелсіздікпен бірге түлеген телеарналардың тағы бірі – 1997 жылдың 1 қыркүйегінде көрерменге жол тартқан «НТК» арнасы. Арна 2001-2002 жылдары «А1» деп аталып, көбіне музыкалық жобаларды көрсетті. Бүгінде оның бағдарламалық саясаты төл туындылар мен сапалы шетелдік телеөнімдерден құралған. Қазіргі таңда «НТК» Қазақстан Республикасының әр өңіріне 22 сағат бойы хабар тарататын алғашқы ойын-сауықтық бағытындағы арна атанып отыр. Сондай-ақ, Қазақстан Тәуелсіздік алғаннан кейін, «ТАҢ», «Рахат», «Шаһар» сынды дербес телеарналар техникалық мүмкіндіктеріне сай мемлекеттік арналармен тең дәрежеде, республикалық, аймақтық және жергілікті көлемде хабар таратуды қолға алды.

Зерттеу нәтижелері

Профессор, Халықаралық телевизия және радио Академиясының корреспондент мүшесі Құдайберген Тұрсын өз зерттеулерінде нарықтық қатынастар кезеңіндегі телевизия саласын екі кезеңге бөліп қарастыруды ұсынады. Олар:

- 1) 1985-1991 жылдар. Бұл КСРО-ның тарауының басталуы, аймақтық телевизияның маңызының артып, жергілікті ақпараттық кеңістік құрылып, олардың жанжана бастауы.
- 2) 1991 жылдан басталады. Бұл кезеңде дербес аймақтық кеңістік түзіліп, кәсіпкерлік телеарналардың пайда болуы, жаһандық ақпарат ағынындағы интеграция құрды.

Ал ХХІ ғасырға қадам басқан Қазақстан теледидарының дамуын үшке бөліп қарастырса болады. Ол 1985-2004 жылдар аралығын қамтып, тәжірибие жинау және қалыптасу кезеңдерінен тұрады.

- 1) 1985-1989 аралығындағы бірінші кезең мынадай үдістермен сипатталады: өткен кезеңге жаңаша көзқарас; экономикалық және шаруашылық басқаруға сын; халқаралық ақпараттағы байланыстың дамуы; Жариялықтардың пайда болуы; жарнама, шетелдік хабарлар, бейнеөнімдердің ағыны; тақырыптың кеңеюі мен жанр түрлерінің кеңеюі.
- 2) КСРО-да теледидарлық жүйенің ортақтандырылуы (1989-1991) сексенінші жылдардың соңынан басталып, республикамызда тәуелсіз арна «КТК»-ның пайда болуымен аяқталады.
- 3) Мемлекеттік меншікті қайта бөлісу және жаңа насихаттық жүйенің құрылуы (1992-1995). Осы кезең «ТАН», «Тотем», «31 арна» ақпарат кеңістігінде пайда болып, 1995 жылы «Хабар» арнасының шаңырақ көтеруімен аяқталады [9].

1990-шы жылдардың екінші жартысында бұқаралық ақпарат құралдарының нарығы тұрақталды. Жаңа басылымдар ашылды, ал кейбіреулері бәсекелестікке төтеп бере алмай, өз жұмысын тоқтатты, алайда олардың жалпы саны өзгеріссіз қалды деуге болады [21]. Өтпелі кезеңдегі Қазақстанның ақпараттық нарығын өзге ғалымдар да үш кезеңге бөліп қарастырады. Мысалы, әл-Фараби атындағы ҚазҰУ-нің профессоры Шарбан Нұрғожина өз еңбектерінде Қазақстан Тәуелсіздік алғаннан кейінгі отандық телевизияның дамуын былай деп көрсетеді:

- 1) Посткеңестік кезең 1992 жылға дейін созылады. Бұл аралық мемлекеттің БАҚ-на монополия құруымен ерекшеленеді;
- 2) Қалыптасу және даму кезеңі 1992-1996 жылдарды қамтиды. Мемлекеттің ақпараттық нарыққа үстемдігінен бас тартып, мемлекеттік емес БАҚ-ның қарқынды дамуымен сипатталады;
- 3) Бұқаралық ақпарат құралдарын жаппай жекешелендіру және мемлекет меншігінен шығару нарығындағы сапалық және сандық өзгерістермен сипатталатын либералды кезең [19].

Бұл аралықта ақпараттық әлеует қалыптасып, телевизия типтік қалыптасу ерекшеліктеріне ие болды. Журналистік тәжірибиедегі ескі теориялық және практикалық көзқарастардың бұзылып, журналистика әлі толығымен зерттелмеген қағидалар негізінде қызмет етті. Аталмыш аралықта

қоғам өмірінің барлық салаларында орын алған қиындықтарды, бұқаралық ақпарат құралдары да бастан кешірді. Ғасырлар тоғысында ақпараттық үрдістер әлемдік, жаһандық сипат алды. Мұның объективті шарттары - батыс және шығыс өркениеттерінің интеграциясы, ашық типтегі мемлекеттердің қалыптасуы, саяси және экономикалық одақтар, әлемнің әр түкпіріне ақпаратты бірден жеткізуге мүмкіндік беретін жаңа ақпараттық технологиялардың пайда болуы.

Қазақстандағы коммерциялық арналардың көбеюі еліміздегі ең алғашқы кабельдік теледидар компаниясы - «Алма ТВ» пайда болуымен тікелей байланысты. Телевизия тарихына елеулі өзгеріс әкелген компанияның негізі 1994 жылы қаланса, 1995 жылы 16 мамырда телевизиялық хабарлар жүйесіне алғашқы тұтынушы қосылды. Осы сәттен бастап Қазақстанда коммерциялық телевизия дәуірі басталды. 1998 жылы Ақтау, Қарағанды, Өскемен қалаларында, 2002 жылы Атырау, Семейде «Алма-ТВ» бөлімшелері ашылды. Ал 2006 жылдан бастап компанияның географиясы кеңейіп, қазіргі Нұр-Сұлтан, Шымкент аумағында да қызметі қолжетімді болды. Сол жылы «Алма ТВ» Павлодар қаласында бөлімшесін ашты.

Қазақстандағы кабельдік арналардың дамуы өткен ғасырдың аяғынан басталады. Әл-Фараби атындағы ҚазҰУдың профессоры С. Х. Барлыбаеваның пікірінше, Қазақстанда алғашқы кабельді телевидение желілері 1980-жылдардың соңында қолға алынды. Қазіргі кезде кабельді телевидение қызметін республика аумағында, негізінен облыс орталықтары мен еліміздің ірі қалаларында кабельдік теледидар желілерінің 146 операторы ұсынады. Елде кабельдік телевидение жүйесі қарқынды дамып келеді. 2003 жылдың наурызында Қазақстанда «Кабельді ТВ операторларының қауымдастығы» құрылды [20]. Тоқсаныншы жылдардың орта шенінде кабелді телевизияның локальді бренді саналатын «Алма-ТВ», «Секател» және «Қаз-орталық ТВ» Алматы мен Астана және Қарағанды шаһарларына аяқ басты. Дәл осы жылы жерсеріктік хабар тарату желісі – «Жарық» құрылып, елді мекендердің тұрғындары «Қазақстан» телеарнасын көре бастады. 1995 жылы ұлттық хабар таратуды жерсеріктік хабар таратуға ауыстыру туралы жарлық шықты. Қазақ елі экватор үстінде қалықтаған ғарыштық жерсерік белгілерін алу мүмкіндігіне ие болды [22]. Осылайша, елімізде 1996 жылдан бастап (Intelsat жүйесі спутниктерінің негізінде) спутниктік телевизияның ұлттық жүйесі құрыла бастады. Шеткері аудандарда жер серігінің сигналдарын қабылдайтын жерүсті

стансалары орнатыла бастады. Қалаларда кабельді телевизия жүйесі кең қолданысқа енді. Телекөрсермендер ондаған отандық және шетелдік телеарналарды көруге мүмкіндік алды [21].

Қазақстанда 2011 жылы 18 қаңтарда Елбасы Н. Назарбаев сандық телевизияны іске қосты. Сандық телевизияға ауысу халықаралық «Женева-2006» халқаралық келісімі негізінде жүзеге асырылды. Алайда әзірге ол спутниктік антенналар арқылы таралады. Оның құрамында республикалық және аймақтық 37 телеарна бар. Бұл каналдарды Қазақстан жұрты тегін көреді. Қазір бұл топтамаға 18 республикалық, 14 облыстық және үш радио желі кіріп отыр. Бұдан бөлек ақы төлеп, шетелдік 50 арнаға қосылуға болады [22]. Жаңа сандық технологияға алғашқы болып Павлодар қаласы көшті. «Барлық павлодарлықтарға ең бірінші болып өздерінде қабылдап, игеріп, басқаларға өнеге көрсеткені үшін барлығыңызға рахмет», – деген еді Президент. Жаңа жүйеге өту үшін мемлекеттен қаржы бөлініп, Алматы мен Астана және Орал қалаларының дыбыстаратқыш станциялары жаңартылған. Енді министрлік сандық телевизияны кәдімгі үй антенналары арқылы тарату жұмысын мықтап қолға алмақ [9]. Жоспар бойынша, сандық телевизия форматына көшу үш кезең бойынша жүзеге асырылды. Бұл бағдарламаны іске қосу үшін мемлекет тарапынан – 36,165 млн. теңге қажет болды.

- 1) Бірінші кезең 2009-2010 жылдар аралығын қамтиды. Бұл аралықта сандық телевизияның ұлттық стандарттарын, нормативтік және құқықтық базасын әзірлеп, жиілік және аймақтық жоспарды және міндетті телеарналар мен радиоарналардың тізімін даярлау жұмысы жүргізілді. Бұл мерзім ішінде кей аймақтарда пилотты нұсқада таралым тәжірибе жүзінде жүзеге асырылды.
- 2) Екінші кезеңд 2011-2013 жылдар аралығы. Бірінші кезеңде қамтылмаған аймақтарда жұмыстар жүргізіліп, жүйені өрістету үрдісі жалғасты. Осы аралықта аналогті телевизиялық таралымды тоқтатудың нақты мерзімі анықталды.
- 3) Үшінші кезең 2014-2015 жылдарды қамтиды. Сандық телевизиялық таралым жүйесіне еліміздің барлық аймақтары қосылды.

Сандық форматта хабар тарату - бұл радио диапазондарында хабар тарату үшін аналогтық сигналдарды емес, сандық сигналдарды қолдану тәжірибесі. Сандық телевизия, әсіресе спутниктік хабар тарату кең таралған. Сандық арналар, деректерді сығу арқылы әдетте аналогтық арналарға қарағанда спектрлік тиімділікке ие. Мазмұн провайдерлері бұрынғыға қарағанда көбірек қызметтерді немесе жоғары сапалы сигналды ұсына алады. Деректерге сүйенсек, 2000 жылы сандық хабар тарату 7%-ды құраса, 2007 жылы оның үлесі 25%-ға өскен [23]. Әлем бойынша сандық телевизия 1998 жылдан бастап қолданысқа енгені белгілі. Бүгінгі таңда әлемнің біраз елі телевизияның сандық форматына ауысты. Мысалы, Еуропа, АҚШ және Жапония бұл форматқа толықтай көшкен. Себебі, сандық телевизияның аналогтық хабар тарату форматына қарағанда артықшылығы жетерлік. Ескі жүйеде бір толқында тек бір ғана телевизиялық арнаны қолданса, сандық телевизия форматында бір толқында бірден 8 арнаға дейін қолдану мүмкіндігі бар. Сондай-ақ, кадрлар айқын әрі дыбыстың сапасы жоғары болады. Экономикалық тұрғыдан алып қарағанда, цифрлы хабар тарату – телекоммуникациялық қызмет түрлеріне жол ашу арқылы жиілік спекторын үнемді қолдануға мүмкіндік береді. Отандық телеарналарды цифрлы сапа көмегімен эфирлік телехабар таратудың сандық желісі бойынша облыс орталықтарының тұрғындары 30 телеарнаны цифрлы сапада көреді, ал елді мекендердің тұрғындары цифрлы сападағы 15 телеарнаға абоненттік төлемсіз қол жеткізетін болады [24].

Бүгінде қазақстандық медианарық өзге елдің масс-медиасымен серіктестік орнатуға ашық. Мысалы, қазіргі таңда елімізде 3 мыңнан астам өзге мемлекеттердің БАҚ ақпарат таратып, қызмет етуде. Соның ішінде телерадионың саны 83-ке жетіп отыр. АҚШ, Ұлыбритания, Германия, Франция, Түркия, Ресей, БАӘ және т.б. мемлекеттердің аудиовизуалды өнімдері қазақстандықтарға таралады. Елімізде сондай-ақ, BBC, CNN, Интерфакс, Agence France-Presse, Xinhua, Reuters, ТАСС, Bridge News сынды халқаралық ақпараттық агенттіктердің өнімін тұтына алады. Елімізде аудандық, облыстық және қалалық бұқаралық ақпараттық құралдары қызмет атқарып келеді. Ал хабар таратап отырған жалпыұлттық бұқаралық ақпараттық құралдарына тақырыптық «History», «MTV», «Euronews», «Discovery» сынды спорттық, мәдени, ғылыми, білім беру, көркем-деректі, музыкалық бағыттағы телеарналарды жатқызамыз. Жалпыхалықтық бағытта Қазақстанда «Қазақстан», «Хабар», «Ел арна», «Балапан» сияқты телеарналар, «Мир» ХТРА-сы спутниктік арнасы жұмыс істейді. Жалпыұлттық электронды БАҚ-тар Қазақстан Республикасы аумағын қаншалықты қамтып отыр дегенге келсек:

«QAZAQSTAN» 96,25 пайызын, «Хабар» телеарнасы 95,70, «Ел арна» 75,50, «Еуразия – 1» арнасы 78,60 пайызын қамтиды [22].

Қазақстан бүгінде жаһанданудың жаңа сатысы — ақпараттық даму дәуіріне аяқ басуда. Теледидармен бірге әлеуметтік желі сынды коммуникациялардың жаңа құралдары әлемдегі барлық ақпарат пен дерек көздерін пайдалануға жол ашты. Нәтижесінде әлемдік қауымдастықта бір-бірімен тікелей байланысты «ақпараттық кеңістік» түсінігі пайда болды. Бұл дегеніміз деректер базалары мен банктерінің, оларды енгізу және пайдалану технологияларының, азаматтар мен ұйымдардың ақпараттық өзара байланысын және олардың ақпараттық сұраныстарын қамтамасыз ететін біртұтас қағидаттар мен жалпы ережелер негізінде жұмыс істейтін ақпараттық-телекоммуникациялық жүйелер мен желілердің жиынтығы [25]. Технология мен коммуникация құралдарының дамуы әлемдік біртұтас ақпарат кеңістігінің қалыптасуына септігін тигізді. Қазіргі таңда әлемнің алдыңғы қатардағы елдері ақпараттық қоғамды құру туралы өз саясатын айқындаған. Қазақстан Республикасы да ақпараттық кеңістікті ұйымдастырып оның саясатын ұтымды ұсынып, БАҚ саласындағы жаңа технологиялар мен үрдістерді тәжірибие жүзінде енгізуге тырысты. Нәтижесінде, елімізде біртұтас ақпараттық қоғамды қалыптастыру жолында бірқатар нормативтік және құқықтық қағидалар белгіленді. Осылайша, Қазақстан әлемдік ақпараттық қоғамға қосылуға ұмтылыс танытты. Бұл мақсатпен 1997 жылдың 9 желтоқсанында «Қазақстан Республикасының біртұтас ақпараттық кеңістігін қалыптастыру туралы» Қазақстан Республикасы Президентінің Жарлығы шықты. Мемлекеттік басқаруда, экономикада, мәдениет пен әлеуметтік салада келешегі бар ақпараттық технологияларды, компьютер техникасы мен телекоммуникация құралдарын пайдалануға негізделетін жаңа технологиялық үрдістерді қалыптастыру, ақпарат пен білім нарығын жасау, жеке адамның, қоғам мен мемлекеттің ақпараттық қауіпсіздігін қамтамасыз етіп, қоғамдық өндірістегі ақпараттық құрылымның рөлін арттыру мақсатында Қазақстан Республикасы Президентінің 2001 жылғы 16 наурыздағы №573 Жарлығымен «Қазақстан Республикасының ұлттық ақпараттық құрылымын қалыптастыру мен дамытудың мемлекеттік бағдарламасы» қабылданды [25]. Қазақстанның ақпараттық саясаты ТМД елдерінің ақпараттық кеңістігі аясындағы өзара әрекеттесуді реттеуге көмектескенін ҚР тұңғыш президенті Н. Назарбаев ерекше атап өткен болатын. «Мен 1997 жылы «Біртұтас ақпараттық кеңістікті қалыптастыру туралы» Жарлыққа қол қойдым. Оның мақсаты – Қазақстанның кез келген азаматының ақпаратқа еркін қол жеткізуін қамтамасыз ету болатын» [21], - деген еді Елбасы. Ақпарат алудағы еркіндік пен оны халық арасында таратудағы тәуелсіздік ақпараттық қоғамның бірінші белгісі саналады. Сондықтан, БАҚ құралдарына қатысты қабылданған жаңа жарлық телевизия саласының өркендеуіне де өзіндік үлесін тигізді.

Отандық телевизияның тағы бір сатыға дамуына Нұр-Сұлтан қаласындағы Қазмедиа орталығының ашылуы әсер етті. Себебі «Қазмедиа орталығы» немесе Astana Media Center атауына ие болған телерадиокешен медиаконтент өндіруде отандық телеарналардың басты технологиялық алаңына айналды. Медиа орталық Қазақстандық БАҚ-ын бір шаңырақ астына біріктіру мақсатында тұңғыш президент Н.Ә.Назарбаевтың тапсырмасымен салынды. Кешеннің жалпы аумағы 75,5 мың шаршы метрді құрайды. Оның құрамында көп арналы телетарату блогы, көп арналы радиотарату блогы, аппаратты-студиялық блоктар, 1000 орындық киноконцерттік залы, ұлттық медиа-мұрағаттың техникалық кешені бар [26].

Орталықтың басты мақсаты отандық теле-радиосын техникалық мүмкіндіктермен қамтамасыз ету. Яғни, мемлекеттік телеарналардың техникалық базасын қазіргі заман талабына сай стандарттарға келтіру, медиа-кеңістікті ұлттық медиа-контентпен толтыру, эфирлік сандық телевидение мен радиотаратуға өту, электронды медиа-мұрағатты құру. Биіктігі 102 метрлік 22 қабаттық ғимараттың бірінші қабаты телестудияларға, ал мұнара әкімшілік пен шығармашылық топқа арналады. Алып дәлізде телесериалдар мен телебағдарламалар түсіретін ірі студиялар орналасқан. Отандық телевизиялық орталықта бірнеше телеарналар орналасқан [22]. Өз жұмысын 2012 жылдың қыркүйек айынан бастаған «Қазмедиа орталығы» телерадиокешенінде бүгінде жеті телеарна мен үш радиостанция орналасқан, атап айтқанда: «Хабар», «Хабар 24», «KazakhTV», «Qazaqstan», «Balapan», «Евразия» бірінші телеарнасы», «МИР» ХТРК арналары, сондай-ақ «Қазақ радиосы», «Shalqar» және «Астана» радиолары [27].

Бүгінде елімізде Ақпарат және әлеуметтік даму министрінің бұйрығымен Қазақстан Республикасының аумағында міндетті теле- және радиоарналардың тізімі бекітілген. Міндетті түрде көрсетілетін телеарналардың тізімі үш жылда бір рет конкурс негізінде жаңадан жасақталып

отырады. Қазақстан Республикасының «Телерадио хабарларын тарату туралы» Заңына сәйкес, 12-бабының 2-тармағы «Көп арналы эфирге таратуға байланысты міндетті теле- және радиоарналардың тізімі уәкілетті орган айқындаған тәртіппен конкурстық негізде қалыптастырылады». 3-баптың 3-тармағында «конкурс өткізу туралы шешім міндетті теле- және радиоарналардың тізбесін қалыптастыру туралы уәкілетті орган қабылдайды. Бұл шешім ресми бұқаралық ақпарат құралдарында және уәкілетті органның Интернет-сайтында жарияланады» [28]. Бүгінде бұл тізімге 15 телеарна енген. Олар: «QAZAQSTAN», «Хабар», «Хабар 24», «Balapan», «Ел арна», «QAZSPORT», «Kazakh TV», «TamashaTV», «Астана», «Первый канал Евразия», «Жетінші арна», «КТК», «31 арна», «Независимый Телевизионный канал» және «СТВ».

Қазақстан Республикасының аумағында міндетті телеарналар мен радиоарналардың тізімінің бекітілуі орынды қадам. Себебі, телевизия қазіргі қоғамға беленді араласып қана қоймай, саяси, әлеуметтік, мәдени, экономикалық үрдістерге әсер ете алатын маңызды құралға айналып отыр. Сондай-ақ, телевизия саласы үшін таным мен ақпарат ұғымдары бір-бірімен тоғыса, көрініс тауып отыр. Сондықтан да, телевизияның басқа да бұқаралық ақпарат құралдарынан ерекшеленуіне оның синтездік сипаты себеп болып отыр.

Қорытынды

Телевизия әсер етуші функциясының жоғары екендігін ескерсек, оның дами түсуіне коммуникациялық технологиялық прогрестердің үлкен әсер ететінін атап өткен жөн. Интернеттің дамуы, ақпараттың цифрлануы, конвергенция және жеке электронды құрал-жабдықтарға деген қажеттілік дәстүрлі медиа саласының жаңа деңгейге шығуын талап етеді. Яғни аудиториямен байланыс орнатудың басқа да техникалық, ұйымдастырушылық, өндірістік, экономикалық формалары мен тәсілдері жандана түсуде деген сөз [22].

Елімізде телевизияның пайда болғанына алпыс жылдан астам уақыт өтті. Сол аралықта телевизия техникалық тұрғыда толасып, шығармашылық жағынан өсіп, сан түрлі жаңару мен өзгерісті бастан өткерді. Жүз келілік ауыр камералар мен телеаппараттарды сан қилы мүмкіндігі бар жаңа технологиялық құрылғылардың алмастыруы қазақ телевизиясының талай белестен өтіп, қуатты күшке айналғанын білдіреді. Телевизия пайда болғаннан бастап, ықпалды әлеуметтік институтқа айнала алды. Бұқаралық ақпарат құралдарының ішінде телевизияның қандай да бір қоғамдық мәселенің шешілуіне әсер етіп, ықпалдасқан жағдайлар жиі кездескен. Осы тұрғыдан алғанда да, телевизияның елдің мұң-мұқтажын қарастырып, мәселесінің шешілуіне себепкер болатын қоғамдағы мықты құралға айналғаны белгілі. Сондықтан да, бұл феноменді ғылыми тұрғыда зерттеп, мемлекеттік мүддеде тиімді пайдалану бүгінгі күннің негізгі мәселелерінің біріне айналып отыр.

ӘДЕБИЕТ

- [1] «Біріккен Ұлттар Ұйымының» ресми сайты [Электронды ресурс]. – Қол жеткізу режимі: <https://www.un.org/en/observances/world-television-day>.
- [2] Саяси түсіндірме сөздік. (2007). – Алматы.
- [3] Костоусов В. П. Тележурналистика: История, теория и практика. Документы, тексты: Учеб. пособие / Науч. ред. В. П. Костоусов; Сост. И. С. Бродский, Л. М. Макушин. - Екатеринбург: Изд-во Урал. ун-та, 2000. - 304с.
- [4] Хиллиард Л.Р. Телевизия, радио және жаңа медиаға мәтін жазу / Л.Р. Хиллиард. – Алматы: «Ұлттық аударма бюросы» қоғамдық қоры, 2020. – 528б.
- [5] Jason Bainbridge. Journalism / Jason Bainbridge, Nicola Goc, Liz Tynan. – Oxford University Press, 2015. - 555р.
- [6] «Қазақстан»: Ұлттық энциклопедия / Бас редактор Ә. Нысанбаев. – Алматы: «Қазақ энциклопедиясы» Бас редакциясы, VIII том.
- [7] Шамахайұлы Қ. XX ғасырдағы әлем журналистикасы / Қ. Шамахайұлы. – Астана: Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ баспасы, 2007. – 365б.
- [8] Масғұтов С. Көгілдір экран — өмір айнасы / С. Масғұтов. – Алматы: Мектеп, 1976. – 129б.
- [9] Тұрсын Қ. Қазақ тележурналистикасы: қалыптасу, даму проблемалары / Қ. Тұрсын. – Алматы: «Білім» баспасы, 2006. – 325б.
- [10] «Kazinform» халқаралық ақпараттық агенттігінің ресми сайты [Электрондық ресурс]. – Қол жеткізу режимі: https://www.inform.kz/kz/kazak-televiziyasy-bugin-60-tyn-asuyna-shykyta_a3176792.

- [11] Қазақ мәдениеті. Энциклопедиялық анықтамалық. (2005). – Алматы: “Аруна Ltd.” ЖШС.
- [12] «Караван» медиапорталының сайты [Электронды ресурс]. – Қол жеткізу режимі:<https://kaz.caravan.kz/zhangalyqtar/qazaqstan-telearnasy-1-qyrqujjetken-bastap-100-qazaq-tilinde-khabar-tarata-bastady-106309/>
- [13] «Қазақстан» арнасының ресми сайты [Электрондық ресурс]. – Қол жеткізу режимі:<https://rtrk.kz/kz/about/>
- [14] Н. Назарбаевтың «Қазақстан» арнасының 60 жылдық мерекесіне орай құттықтау сөзі.
- [15] Назарбаева Д.Н. Ақпарат айдынындағы бәсеке / Д. Н. Назарбаева // Егемен Қазақстан. - 2003. – 24 маусым.
- [16] «Қазақстан»: Ұлттық энциклопедия / Бас редактор Ә. Нысанбаев. – Алматы: «Қазақ энциклопедиясы» Бас редакциясы, IX том.
- [17] «BAQ.KZ» ақпараттық агенттігінің ресми сайты [Электрондық ресурс]. – Қол жеткізу режимі:<https://baq.kz/news/othernews/bugin-habar-arnasynyn-ashylganyna-25-zhyl-boldy/>
- [18] «КТК» арнасының ресми сайты [Электронды ресурс]. – Қол жеткізу режимі:<https://www.ktk.kz/kz/about/channel/>
- [19] Информационно-методический бюллетень №7. - 2000 // Региональный семинар совещание «Региональные средства массовой информации: теория и практика». Костанай, 11-12 октября 2000г.
- [20] Барлыбаева С. Х. Современное медиа развитие в Казахстане / С. Х. Барлыбаева // Международный научно-исследовательский журнал. – 2012. – № 4 (2) Часть 1. – С. 16-18.
- [21] Назарбаев Н.Ә. Тәуелсіздік дәуірі / Н.Ә. Назарбаев. – Астана, 2017. – 508б.
- [22] Қабылғазина К. Қазақ телевизиясының тарихы:оқу құралы / К. Қабылғазина. – Алматы: Қазақ университеті, 2018. – 222б.
- [23] Hilbert Martin. (2011). The World's Technological Capacity to Store, Communicate, and Compute Information / Hilbert Martin, López Priscila // Science. – 2012. – 332 (6025): 60–65.
- [24] Анаш Д. Цифрлы эфирлік телевизия – мемлекеттік хабар таратудың жаңа стандарты / Д. Анаш // Егемен Қазақстан. – 2010. – № 12. – 11б.
- [25] «Қазақ газеттері» ресми сайты [Электрондық ресурс]. – Қол жеткізу режимі:<http://kazgazeta.kz/news/3944>
- [26] ҚР-ның Үкіметі Республикалық меншіктің кейбір мәселелері туралы ҚР Үкіметінің 2012 жылғы 25 сәуірдегі № 518 Қаулысы ((қаз.) (орыс.)). "Әділет" Қазақстан Республикасы нормативтік құқықтық актілерінің деректер базасы (25 сәуір 2012).
- [27] «Қазмедиа орталығы» ресми сайты [Электрондық ресурс]. – Қол жеткізу режимі:<https://qazmedia.kz/kz/>
- [28] «Отая ТВ» ресми сайты [Электрондық ресурс]. – Қол жеткізу режимі:<http://otautv.kz/>

REFERENCES

- [1] «Birikken Ulttar Ujymy» resmi sajty [Official website of the United Nations].www.un.org. Retrieved from: <https://www.un.org/en/observances/world-television-day> [in English].
- [2] Sajasi tusindirme sozdik [Political explanatory dictionary] (2007). Almaty [in Kazakh].
- [3] Kostousov, V.P., Brodskij, I.S. & Makushin, L.M. (2000). *Televizionalistika: Istorija, teorija i praktika. Dokumenty, teksty: Ucheb. posobie* [Television journalism: History, theory and practice. Documents, texts: Textbook. allowance]. Ekaterinburg: Izd-vo Ural [in Russian].
- [4] Hilliard, L.R. (2020). *Televizija, radio zhane zhana mediaga matin zhazu* [Writing text for television, radio and new media]. Almaty: «Ultyk audarma bjurosy» kogamdyk kory [in Kazakh].
- [5] Jason Bainbridge, Nicola Goc & Liz Tynan. (2015). *Journalism USA*: Oxford University Press [in English].
- [6] Nysanbaev, A. (Eds.). (1998). «Kazakstan»: Ultyk jenciklopedija ["Kazakhstan": National encyclopedia]. Almaty: «Kazak jenciklopedijasy» Bas redakcijasy [in Kazakh].
- [7] Shamahajuly, K. (2007). *20 gasyrdagy alem zhurnalistikasy* [World jo urnalism in the twentieth century]. Nur-Sultan: L.N. Gumilev atyndagy EEU baspasy [in Kazakh].
- [8] Masgutov, S. (1976). *Kogildir jekran — omir ajnasy* [The blue screen is a mirror life]. Almaty: Mektep [in Kazakh].

- [9] Tursyn, K. (2006). *Kazak telezhurnalistikasy: kalyptasu, damu problemalary*. [Kazakh TV journalism: problems of formation and development]. Almaty: «Bilim» baspasy [in Kazakh].
- [10] «Kazinform» halkaralyk akparattyk agenttiginin resmi sajty [Official site of the international news agency "Kazinform"]. www.inform.kz. Retrieved from: https://www.inform.kz/kz/kazak-televiziyasy-bugin-60-ty-n-asuyna-shykty_a3176792 [in Kazakh].
- [11] Kazak madenieti. Jenciklopedijalyk anyktamalyk [Kazakh culture. Encyclopedic reference book] (2005).. Almaty: “Aruna Ltd.” ZhShS [in Kazakh].
- [12] «Karavan» mediaportalynyn sajty [“Caravan” media portals sites]. kaz.caravan.kz. Retrieved from: <https://kaz.caravan.kz/zhangalyqtar/qazaqstan-telearnasy-1-qyrqujjetken-bastap-100-qazaq-tilinde-khabar-tarata-bastady-106309/> [in Kazakh].
- [13] «Kazakstan» arnasynyn resmi sajty [Official site of "Kazakhstan" channel]. rtrk.kz. Retrieved from: <https://rtrk.kz/kz/about/> [in Kazakh].
- [14] N. Nazarbaevtyн «Kazakstan» arnasynyn 60 zhyldyk merekesine oraj kuttyktau sozi. [To the 60th anniversary of N. Nazarbayev's "Kazakhstan" channel]. [in Kazakh].
- [15] Nazarbaeva, D. (2003). Akparat ajdynyndagy baseke [Competition in the field of information]. *Egemen Kazakstan – Egemen Kazakstan*, 24 [in Kazakh].
- [16] Nysanbaev, A. (Eds.). (1998). «Kazakstan»: Ultyk jenciklopedija [“Kazakhstan”: National encyclopedia]. Almaty: «Kazak jenciklopedijasy» Bas redakcijasy [in Kazakh].
- [17] «BAQ.KZ» akparattyk agenttiginin resmi sajty [Official site of «BAQ.KZ» news agency]. baq.kz. Retrieved from: <https://baq.kz/news/othernews/bugin-habar-arnasynyn-ashylganyna-25-zhyl-boldy> [in Kazakh].
- [18] «КТК» arnasynyn resmi sajty [The official website of the KTK channel]. ktk.kz Retrieved from: <https://www.ktk.kz/kz/about/channel/> [in Kazakh].
- [19] Informacionno-metodicheskij bjulleten - *Information-methodical bulletin*. Regional'nyj seminar soveshhanie «Regional'nye sredstva massovoj informacii: teorija i praktika» [“Regional means of mass information: theory and practice” regional seminar council] (2000). Kostanaj [in Russian].
- [20] Barlybaeva, S. H. (2012). Sovremennoe media razvitie v Kazahstane [Modern media development in Kazakhstan]. *Mezhdunarodnyj nauchno-issledovatel'skij zhurnal — International scientific-research journal*, 4 (2) , 1, 16-18 [in Russian].
- [21] Nazarbaev, N.A. (2017). *Tauelsizdik dauiri* [The era of independence]. Nur-Sultan [in Kazakh].
- [22] Kabylgazina, K. (2018). *Kazak televizijasynyn tarihy: oku kuraly* [History of Kazakh television: reading]. Almaty: Kazak universiteti [in Kazakh].
- [23] Hilbert, Martin; & López, Priscila. (2011). "The World's Technological Capacity to Store, Communicate, and Compute Information". *Science*. 332 (6025): 60–65 [in English].
- [24] Anash, D. (2010). Cifrlı jefirlik televizija – memleketik habar taratudyn zhana standarty [Digital terrestrial television is a new standard of state broadcasting]. *Egemen Kazakstan – Egemen Kazakstan*. 12, 11 [in Kazakh].
- [25] «Kazak gazetteri» resmi sajty [Official site of "Kazakh newspapers"]. kazgazeta.kz. Retrieved from: <http://kazgazeta.kz/news/3944> [in Kazakh].
- [26] KR-nyn Ukimeti Respublikalyk menshiktin kejbir maseleleri turaly KR Ukimetinin 2012 zhylygy 25 sauirdegi № 518 Kaulysy ((kaz.) (orys.)). "Adilet" Kazakstan Respublikasy normativtik kuckyktyk aktilerinin derekter bazasy (25 sauir 2012). [The Government of the Republic of Kazakhstan Resolution of the Government of the Republic of Kazakhstan dated April 25, 2012 кейбір 518 on some issues of republican property Database of regulatory legal acts of the Republic of Kazakhstan "Justice" (April 25, 2012)].
- [27] «Kazmedia ortalıgy» resmi sajty [Official site of "Kazmedia ortalıgy"]. qazmedia.kz. Retrieved from: <https://qazmedia.kz/kz/> [in Kazakh].
- [28] «Otau TV» resmi sajty [Official site of Otau TV]. otautv.kz. Retrieved from: <http://otautv.kz/> [in Kazakh].

Козыбаев С.К., Сапарғалиева М. Д.
ГЕНЕЗИС И ТРАНСФОРМАЦИЯ КАЗАХСКОГО ТЕЛЕВИДЕНИЯ

Аннотация. *Статья посвящена изучению и анализу истории становления казахстанского телевидения, которое трансформирует все аспекты современного общества, отношений политической власти и способствует признанию Казахстана в мире.*

В наше время телевизионная индустрия с более чем полувековой историей превратилась во влиятельный социальный институт. Республика Казахстан движется по новому пути глобализации - стадии информационного развития. Благодаря Интернету появились новые формы общения, которые позволяют по всему миру использовать информацию и разные источники к нему. В результате этих трансформации было реорганизовано отечественное телевидение и появилась новая форма ТВ. Поэтому сравнение этого явления с историей телевидения, научных исследований и его эффективного использования в общественных интересах стало одним из главных вопросов сегодняшнего дня. В исследовании дается всесторонний обзор казахстанского телевидения и особенностей его развития.

Ключевые слова: *наука; цифровое телевидение; информационное общество; электронные СМИ; коммуникация; транслировать; рыночные отношения.*

Kozybayev Sagymbay, Sapargaliyeva Madina

GENESIS AND TRANSFORMATION OF KAZAKH TELEVISION

Annotation. *The article is devoted to the study and analysis of the history of the formation of Kazakh television, which transforms all aspects of modern society, political power relations and promotes the recognition of Kazakhstan in the world. For more than half a century, the television industry has become an influential social institution.*

Today, the Republic of Kazakhstan is moving towards a new path of globalization - the stage of information development. With the advent of the Internet, new forms of communication have emerged that have made it possible to use information and sources around the world. As a result, domestic television was reorganized and a new form appeared. Therefore, the scientific study of this phenomenon and its effective use in the public interest is one of the main issues today. The study provides a comprehensive overview of Kazakhstan's television and the features of its development.

Keywords: *science; digital television; information society; electronic media; communication; broadcast; market relations.*

ГЕОГРАФИЯ - GEOGRAPHY

УДК 911.6
МРНТИ 39.21.02
DOI 10.37238/1680-0761.2021.82(2).32

¹ЛУГОВСКОЙ А.М.*, ²ХОМИДОВ Ф.Ф.

¹Московский государственный университет геодезии и картографии (МИИГАиК),
Москва, Россия

²Московский областной государственный университет, Москва, Россия

*Автор-корреспондент: alug1961@yandex.ru

E-mail: alug1961@yandex.ru, faiyozchonkhomidov@mail.ru

СОЦИАЛЬНО-ГЕОГРАФИЧЕСКОЕ РАЙОНИРОВАНИЕ РОССИЙСКОЙ ФЕДЕРАЦИИ ПО КРИТЕРИЮ БЕЗРАБОТИЦЫ

***Аннотация.** Данная статья была призвана провести районирование на уровне Российской Федерации на основе федеральных округов по критерию безработицы. Показателем к проведению районирования явился социально-экономический показатель. Без сомнения, безработица является категорией экономики, но также и социальным явлением. Безработицу нельзя объяснить экономическими причинами, иногда в ее основе лежат социально-культурные, историко-географические факторы. Например, юг России издавна был сельским регионом и отличался высокой рождаемостью. Это отличие сохраняется до сих пор. Итогом районирования стало разделение всех федеральных округов РФ на два района: 1) Кавказско-Сибирско-Дальневосточный район с его высоким уровнем безработицы и 2) Восточно-Европейский равнинный район, где низкий уровень безработицы.*

***Ключевые слова:** Районирование; Федеральный округа; социально-экономический показатель; безработица; рабочая сила; юридический статус; экономика; рождаемость; сельское хозяйство; промышленность.*

Введение

Актуальность темы настоящей статьи отражается в необходимости решения проблем с безработицей в таких федеральных округах РФ, как Северо-Кавказский, Сибирский и дальневосточный федеральные округа РФ. Сибирский и Дальневосточный федеральные округа имеют не только проблемы с безработицей, но и демографические проблемы. Особое внимание привлекает Северо-Кавказский федеральный округ с уровнем безработицы в 11,3% и самой высокой рождаемостью по всей Российской Федерации.

Целью статьи является проведение районирования России и выявление регионов с наиболее высоким уровнем безработицы. Поставленная цель обусловила следующие задачи: определение понятия безработицы; анализ уровня безработицы всех федеральных округов РФ; выявление федеральных округов с наиболее высоким уровнем безработицы.

Материалы и методы исследования

Методологическую основу статьи составили сравнительный метод, метод анализа, исторический и диалектический методы.

В соответствии с ч. 1 ст. 3 Закона РФ «О занятости населения в Российской Федерации» безработными признаются трудоспособные граждане, которые не имеют работы и заработка, зарегистрированы в органах службы занятости в целях поиска подходящей работы, ищут работу и готовы приступить к ней. При этом в качестве заработка не учитываются выплаты выходного пособия и сохраняемого среднего заработка гражданам, уволенным в связи с ликвидацией организации либо прекращением деятельности индивидуальным предпринимателем, сокращением

численности или штата работников организации, индивидуального предпринимателя [1]. Исходя из сего нормативного определения можно понять, что приводимые данные статистики могут различаться от реальной ситуации с безработицей в Российской Федерации.

Обращая наше внимание на данные таблицы № 1, мы замечаем то, что если делить РФ или Федеральные округа по численности безработных, то ЦФО РФ будет занимать первое место, хотя он самый развитый и жизненные условия отвечают требованиям комфортной жизни. Поэтому в основе нашего районирования ФО РФ лежит учет численности безработных по численности населения данного региона. Например, в ЦФО РФ более 624 тысячи безработных, которых нет больше ни в каком Федеральном округе РФ, но население же ЦФО гораздо больше, чем в любом ФО РФ [2]. Сопоставляя численность населения региона с численностью безработных, мы получаем фактические данные о ситуации в том или ином Федеральном округе. В таком случае ЦФО РФ занимает последнее место по уровню безработицы.

Таблица 1 - ФО РФ по численности рабочей силы и уровню безработицы

Регион/субъект РФ	Численность рабочей силы тыс. человек	Численность безработных	Уровень безработицы в %
Центральный федеральный округ	21403,6	624,3	3
Северо-Западный федеральный округ	7492,9	276,1	3,7
Южный федеральный округ	8186,2	429,5	5,2
Северо-Кавказский федеральный округ	4653,5	525,0	11,3
Приволжский федеральный округ	14790,8	617,9	4,2
Уральский федеральный округ	6351,0	266,7	4,2
Сибирский федеральный округ	8553,1	493,5	5,8
Дальневосточный федеральный округ	4208,1	254,3	6

Причин, обуславливающих уровень роста или уменьшения безработицы великое множество. Но важно отметить тот факт, что высокий уровень безработицы иногда может характеризоваться историко-экономическими или социальными особенностями региона. Например, население Северо-Кавказского ФО РФ издавна занималось сельским хозяйством и скотоводством и поныне продолжает в таком темпе. Еще одним фактором высокой численности безработных в указанном регионе является высокая рождаемость, которая перекрывает смертность.

Что касается Сибирского и Дальневосточного ФО РФ, то к месту сказать, что в уровне безработицы в этом регионе отражается почти незаметный экономический рост РФ. По данным Майкла Алексева и Шломо Вебера годовой экономический рост России составляет от -0,83% до 4,75% [3, с. 268]. Как отмечает Р. С. Гринберг «в последние годы удельный вес топливно-энергетического комплекса в общем объеме промышленного производства увеличился в 3 раза. Следовательно, удельный вес машиностроения и металлообработки в промышленном производстве составлял в 2013г. только 14%, что 3-4 раза меньше, чем в развитых странах» [4, с. 12]. Эти данные означают, что с уменьшением доли машиностроения и металлообработки, падает спрос, на рынке труда, на рабочих-слесарей, инженеров, газосварщиков. Уменьшение удельного веса указанных отраслей промышленности в общем объеме производства объясняется не только объективным ростом топливно-энергетического комплекса, но также и с процессом несостоятельности предприятий и заводов. Например, за 2016 год в РФ были ликвидированы почти 300 000 юридических лиц [5, с. 71], среди которых немало заводов и фабрик по машиностроению и металлообработке в форме

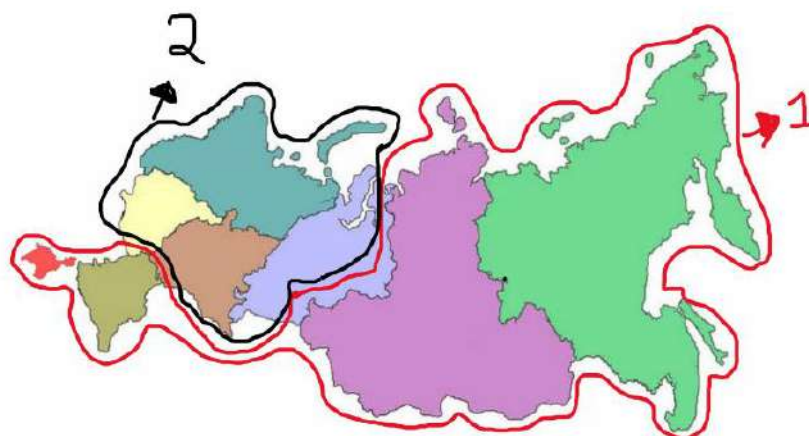
акционерных обществ. Несмотря на поддержку со стороны государства, процесс обанкрочивания юридических лиц не останавливается. На таблице № 2 показана статистика банкротства юридических лиц по годам с 2010 по 2016 г.г.

Таблица 2 - Количество обанкротившихся юридических лиц

Количественный показатель	2010 г. / 2011г.	2012 г.	2013 г.	2014 г.	2015 г.	2016 г.
Кол-во зарегистрированных юр. лиц	4 205 926 / 4 197 343	4 162 404	4 243 218	4 403 924	4 476 253	4 402 454
Кол-во открываемых юр. лиц	327826/ 302022	293350	358714	460508	438087	315025
Кол-во закрытых юр. лиц по причине банкротства	55599/ 310605	328289	277900	299802	365758	299985
Доля обанкротившихся предприятий в общем количестве юридических лиц, %	3,7% / 7,4%	7,9 %	6,5%	6,8%	8,2%	6,8%

Таблица 3 - Деление ФО РФ на районы по уровню безработицы

Название района	Численность рабочей силы тыс. человек	Уровень безработицы	Критерии выделения (% б.р.)
1.Кавказо-Сибирско-Дальневосточный район	17414,7	1272,8 / 7,3%	Высокий уровень безработицы по отношению к имеющейся рабочей силы
Северо-Кавказский ФО	4653,5	525,0	(11,3%)
Сибирский ФО	8553,1	493,5	(5,8%)
Дальневосточный ФО	4208,1	254,3	(6%)
Южный ФО РФ	8186,2	429,5	(5,2%)
2. Восточно-Европейский равнинный район	50038,3	1785 / 3,58%	Низкий уровень безработицы по отношению к рабочей силы и численности занятых
ЦФО РФ	21403,6	624,3	(3%)
Северо-Западный ФО РФ	7492,9	276,1	(3,7%)
Приволжский ФО	14790,8	617,9	(4,2%)
Уральский ФО	6351,0	266,7	(4,2%)

Рисунок - Карта районирования Федеральных округов Российской Федерации по безработице.

Примечание: красным цветом выделена граница первого района, называемого Кавказо-Сибирско-Дальневосточным районом. Название данного района происходит от названий четырех федеральных округов: Северо-Кавказский, Сибирский и Дальневосточный, Южный федеральные округа РФ. - черный цвет обозначает территорию второго, так называемого Восточно-Европейским равнинным, района. Входящие в состав этого района пять федеральных округов, преимущественно располагаются на границе Восточно-Европейской равнины, поэтому имеет такое название.

Таблица 4 - SWOT – анализ выделенных районов в рамках исследования

Сила	Слабости	Возможности	Перспективы
1. Кавказо-Сибирско-Дальневосточный район: Высокая рождаемость при низкой смертности; Большая доля молодежи в возрасте от 15 до 35 лет в численности рабочей силы;	1) Высокая рождаемость, которая при высоком уровне безработицы превращается в слабость региона; 2) Корруптированность региона – (статья) 3) Пристальное внимание сельскому хозяйству в обход промышленности (В. П. Максаковский) 4) Частые конфликты	1) Наличие различного рода минералов и развитие промышленности; 2) Рабочая сила в обмен на инвестиции из других регионов 3) Туристические возможности	1) Борьба с коррупцией; 2) Развитие промышленности; 3) Уменьшение безработицы
Сила	Слабости	Возможности	Перспективы
2. Восточно-Европейский равнинный район	1) промышленное развитие и экологические проблемы	1) Возрастание роли и доли наукоемких отраслей промышленности	1) Снижение уровня безработицы и повышение уровня социальной жизни

Итогом исследований проблемы и уровня безработицы в федеральных округах РФ стало деление всех федеральных округов на два района: 1) Кавказско-Сибирско-Дальневосточный

район, носящий название от одноименных федеральных округов; 2) Восточно-Европейский равнинный район, располагающийся на границах одноименной равнины.

Оба района включают по четыре федеральных округов. В состав первого района входят те федеральные округа, уровень безработицы по отношению к численности рабочей силы превышает пяти процентов ($5\%>$). Второй район, также как и первый, охватывает четыре федеральных округов, уровень безработицы по отношению к численности рабочей силы меньше пяти процентов ($<5\%$).

Причиной деления федеральных округов по критерию безработицы и пяти процентов (5%) является то, что средний годовой уровень безработицы в РФ не превышает пяти процентов, по статистическим данным Росстата РФ [6]. Получается, что первый район «аномалия», а второй «норма».

SWOT – анализ выделенных районов показывает, что причин безработицы много, и что в каждом федеральном округе разная. Например, Северо-Кавказском федеральном округе основными причинами высокого уровня безработицы являются высокая рождаемость, низкий промышленно-производственный потенциал, то есть малое количество заводов, фабрик и других промышленных предприятий. С некоторым предположением можно сказать, что «Юг» России издавна славится своим сельским хозяйством, которое имеет незначительное значение для экономики страны [7].

Заключение

У каждого района РФ есть свой потенциал, которого надо раскрыть и использовать. А причиной безработицы в Сибирском и Дальневосточном федеральных округах РФ являются экономические кризисы, увеличение роли топливно-энергетического комплекса и уменьшение значения промышленности, благодаря которой Россия в начале 2000-х гг. входила в рейтинг десяти стран-лидеров по металлургии, производству автомобилей и химической промышленности. Выше была приведена статистика по банкротству юридических лиц, которая свидетельствует о сокращении рабочих мест и увеличении уровня безработицы. У первого района есть преимущество в рабочей силе, но мало рабочих мест. Уровень безработицы раскрывает все насущные проблемы государства – уровень жизни населения, качество образования и медицины; выяснив факторы безработицы, мы решаем альтернативные и перспективные проблемы; вопрос безработицы мало исследуется и имеются нормативно-правовые коллизии.

ЛИТЕРАТУРА

- [1] Закон РФ «О занятости населения в Российской Федерации» от 19.04.1991 № 1032-1 (ред. от 08.12.2020) // Ведомости Съезда народных депутатов РФ и Верховного Совета РФ. – 1991. – № 18. – Ст. 566.
- [2] Статистические данные Росстата по состоянию на январь 2020г. Занятость и безработица в Российской Федерации в январе 2020 года [Электронный ресурс]. URL: https://rosstat.gov.ru/bgd/free/B04_03/IssWWW.exe/Stg/d05/34.ht (дата обращения: 19.12.2020).
- [3] Алексеев М. Книга экономики России: монография / М.Алексеев, Шломо Вебер. – Оксфорд, 2015. – 773с.
- [4] Гринберг Р.С. Экономика современной России: состояние, проблемы, перспективы / Р.С. Гринберг // Вестник института экономики РАН: экономика. – 2015. – № 1. – С. 10-29.
- [5] Карзаева Е.А. Анализ банкротства юридических лиц в России за 2010–2016 годы / Е.А. Карзаева // Учет. Анализ. Аудит. – 2017. – № 5. – С. 70-77.
- [6] Статистические данные Росстата по состоянию на январь 2020г. Рабочая сила, занятость и безработица в РФ. [Электронный ресурс]. URL: https://rosstat.gov.ru/bgd/free/B04_03/IssWWW.exe/Stg/d05/34.ht (дата обращения: 19.12.2020).
- [7] Максаковский В.П. Физическая и экономическая география мира / В.П. Максаковский, Н.Н. Петрова. – М.: Айрис-Пресс, 2010. – 368с.

REFERENCES

- [1] Zakon RF «O zanyatosti naseleniya v Rossijskoj Federacii» ot 19.04.1991 № 1032-1 (red. ot 08.12.2020) [The Law of the Russian Federation " On Employment of the population in the Russian Federation " of 19.04.1991 No. 1032-1 (ed. of 08.12.2020)]. Vedomosti S"ezda narodnyh deputatov RF i Verhovnogo Soveta RF - Vedomosti of the Congress of People's Deputies of the Russian Federation and the Supreme Soviet of the Russian Federation, 18, (1991). [in Russian].

[2] Statisticheskie dannye Rosstata po sostoyaniyu na yanvar' 2020g. Zanyatost' i bezrabotica v Rossijskoj Federacii v yanvare 2020 goda [Rosstat statistics as of January 2020. Employment and unemployment in the Russian Federation in January 2020]. Retrieved from https://rosstat.gov.ru/bgd/free/B04_03/IssWWW.exe/Stg/d05/34.ht [in Russian].

[3] Alekseev, M., SHlomo Veber (2015). Kniga ekonomiki Rossii: monografiya [The Book of the Russian Economy: a monograph]. – Oksford [in Russian].

[4] Grinberg, R.S. (2015). Ekonomika sovremennoj Rossii: sostoyanie, problemy, perspektivy [The economy of modern Russia: state, problems, prospects]. Vestnik instituta ekonomiki RAN: ekonomika - Bulletin of the Institute of Economics of the Russian Academy of Sciences: Economics, 1, 10-29 [in Russian].

[5] Karzaeva, E.A. (2017). Analiz bankrotstva yuridicheskikh lic v Rossii za 2010–2016 gody [Analysis of bankruptcy of legal entities in Russia for 2010-2016]. Uchet. Analiz. Audit – Accounting. Analysis. Audit, 5, 70-77 29 [in Russian].

[6] Statisticheskie dannye Rosstata po sostoyaniyu na yanvar' 2020g. Rabochaya sila, zanyatost' i bezrabotica v RF [Rosstat statistics as of January 2020. Labor force, employment and unemployment in the Russian Federation]. Retrieved from https://rosstat.gov.ru/bgd/free/B04_03/IssWWW.exe/Stg/d05/34.ht.

[7] Maksakovskij, V.P., Petrova, N.N. (2010). Fizicheskaya i ekonomicheskaya geografiya mira [Physical and economic geography of the world]. – M.: Ajris-Press [in Russian].

Луговской А.М., Хомидов Ф.Ф.

РЕСЕЙ ФЕДЕРАЦИЯСЫНЫҢ ЖҰМЫССЫЗДЫҚ КРИТЕРИЙІ БОЙЫНША ӘЛЕУМЕТТІК-ГЕОГРАФИЯЛЫҚ АУДАНДАСТЫРУ

Аңдатпа. Бұл мақала жұмыссыздық критерийі бойынша федералды округтер негізінде Ресей Федерациясы деңгейінде аудандастыруға арналған. Аудандастырудың көрсеткіші әлеуметтік-экономикалық көрсеткіш болды. Жұмыссыздық-бұл экономиканың категориясы, сонымен бірге әлеуметтік құбылыс. Жұмыссыздықты экономикалық себептермен түсіндіруге болмайды, кейде ол әлеуметтік-мәдени, тарихи-географиялық факторларға негізделген. Мысалы, Ресейдің оңтүстігі ежелден ауылдық аймақ болған және туу деңгейі жоғары болған. Бұл айырмашылық әлі де сақталады. Аудандастырудың нәтижесі Ресей Федерациясының барлық федералды округтерін екі аймаққа бөлу болды: 1) жұмыссыздық деңгейі жоғары Кавказ-Сібір-Қиыр Шығыс ауданы және 2) жұмыссыздық деңгейі төмен Шығыс Еуропа жазығы.

Кілт сөздер: аудандастыру; федералды округ; әлеуметтік-экономикалық көрсеткіш; жұмыссыздық; жұмыс күші; заңды мәртебе; экономика; туу; ауыл шаруашылығы; өнеркәсіп.

Lugovskoy Alexander, Khomidov Faezhon

SOCIO-GEOGRAPHICAL ZONING OF THE RUSSIAN FEDERATION BY THE CRITERION OF UNEMPLOYMENT

Annotation. This article was intended to conduct zoning at the level of the Russian Federation on the basis of federal districts according to the criterion of unemployment. The indicator for zoning was the socio-economic indicator. Without a doubt, unemployment is a category of the economy, but also a social phenomenon. Unemployment cannot be explained by economic reasons, sometimes it is based on socio-cultural, historical and geographical factors. For example, the south of Russia has long been a rural region and had a high birth rate. This difference persists to this day. The result of zoning was the division of all federal districts of the Russian Federation into two districts: 1) The Caucasian-Siberian-Far Eastern region with its high unemployment rate and 2) The Eastern European Lowland region, where the unemployment rate is low.

Keywords: Zoning; Federal district; socio-economic indicator; unemployment; labor force; legal status; economy; birth rate; agriculture; industry.

UDC 633.18(574)

IRSTI 68.35.29

DOI 10.37238/1680-0761.2021.82(2).33

KHAIRULLINA A. K.*, KAIRLIEVA G. E.**M.Utemisov West Kazakhstan University, Uralsk, Kazakhstan*****Correspondence: xairullina_84@mail.ru****E-mail: xairullina_84@mail.ru****TRENDS OF DEVELOPMENT RICE FARMING IN SYRDARYA DISTRICT, KYZYLORDA REGION**

Annotation. *The article considers the features of the development of rice farming in the Syrdarya region of Kyzylorda oblast, as the topical issue of today is the development of the agro-industrial complex in the country's economy, including grain farming. The article include comparative analysis of the volume of rice harvest in the districts of Kyzylorda region, including Syrdarya, Shieli, by historical periods of rice cultivation and agro-ecological, soil and reclamation characteristics of rice-growing areas in the region. There are considerable amount of work to be improved in the rice farming agriculture, because rice varieties have not been updated for many years. This had a direct impact on exact growth. In recent years, effective work has been done in this direction in the region, varieties of new selection results have been introduced.. Rice is one of the most productive and important crops on Earth.*

More than half of the world's people use rice as one type of the meal.. In particular, it is the most important food for 80% of the Asian population. Despite the diversity of cultivation technologies, rice is one of the most productive crops in the world. It can be grown in large quantities, as it is grown under regulated agricultural techniques.

Keywords: *competitive; agro-industrial complex; agriculture; rice cluster; Kyzylorda region; crop; cultivation technology; agricultural machinery; Syrdarya; irrigated agriculture; economics.*

Introduction

Rice is an ancient agricultural culture and belongs to the class of cereals. Rice is the second largest product of Earth surface in terms of area and productivity. Rice is the food for half world's population. Ensuring the development of the agro-industrial complex in the country's economy, including grain, is one of the urgent topics for the normal functioning of the economy at the moment in terms of effectiveness of first Kazakhstan's President's program including Fifty Competitive Countries. Rice farming is located in two oases: the Ili and Karatal river valleys and the Syrdarya region, Kyzylorda and Shymkent regions.

In the valleys of the Ili and Karatal rivers, rice cultivation had begun as farming in 1871-1882 by dongans and cockroaches from the Kulzha province of China. Asian nations brought rice grains, during the irrigation terms construction work and shared their experience among Kazakhstan's population.

Conditions for environmental factors. Rice is a heat-loving crop. The optimum temperature for its germination is 10-12°C. In such heat it sprouts quickly and frequently faster. The optimum temperature during the growing season of rice is around 25-30°C. For its new blue - 0.5% cold is unconditional for rice farming. Heat of 3000-3500 degree temperature is good condition for full growth of rice [1].

Rice is one of the most productive and important crops on earth. More than half of the world's population uses rice as food. In fact it is the most important food for 80% of the Asian population. Despite the diversity of cultivation technologies, rice is one of the most productive crops in the world. It can be grown in large quantities, as it is grown under regulated agricultural techniques. With a yield of 80-110 c / ha and above, 80-90% of the world's population can be provided with rice grain. One of the oldest and most important food crops on the Asian continent is rice. The crop is grown in 112 countries around the world for 145 million. grown on more than a hectare. The gross output of rice grain in 1990 amounted to 426.6 million tons, in 1995 - 433.0 million tons. tons, and over the last ten years the average annual production of rice has reached 560 million tons.

Materials and methods of research

The information basis of the study is the statistical data of the Department of the National Bureau of Statistics for the Kyzylorda region, for the Syrdarya district, cartographic materials and expert information on the Internet. When studying the trends in the development of rice production in the Syrdarya district of the Kyzylorda region, the following statistical indicators were used: the volume of crops in the region, the rice yield in the region and the district, the volume of crops in the whole region. The research was conducted mainly using methods of analysis, comparative methods, scientific abstraction, a systematic approach, mathematical, comparative-geographical, statistical, cartographic, geoinformation, chronological, descriptive research methods.

According to modern historical, archaeological, paleobotanical, and linguistic data, rice was sown very early, from ancient times, and became culturological. The transformation of wild rice species into cultivated (grafted) ones was carried out in North China 20 thousand years or more ago. The region includes Burma, Laos, Thailand, North Vietnam, and southern Yunnan. Rice from Indochina reached China, from it they began to sow in Manchuria, Korea, and Japan. In south-west India, the cultivation of wild rice species as crops was carried out in parallel with these regions.

As a result of I. I. Vavilov's scientific research "Centers of origin of cultivated plants" and "World centers of varietal plants ("genes") of cultivated plants", a methodology was formulated that correctly and accurately determines the centers of origin of cultivated plants. This is a differential botanical-geographical technique. N. I. Vavilov identified eight centers of land that became a cultural and cultural type of plants. Including rice is found on the territory of the second Indian state. Burma and Assam are added to this region, and the Punjab and Northwestern provinces are not included. Rozhevits believes that the place of origin of rice is India, Indochina or China.

Syr Darya belongs to a very ancient zone of irrigated agriculture. This is evidenced by the remains of the old settlement and the old irrigation construction system. According to the USSR Academy of Sciences, for 2 and 1 thousand years BC, irrigated agriculture was developed in Russia. In the period of antiquity, there were 2.2-2.5 million US dollars in this region. the square of cultural agriculture was located on the area of ha. In the period of VI-VII centuries. in raw materials, there was an irrigation system of construction. In the valley of the Karatau foothills, on the banks of the Talas, Shu, and Semirechye rivers, irrigated agriculture is developed. Sedentary agriculture farmers grew wheat, barley, millet, corn, rice, etc.

Research results

Kyzylorda region has long belonged to the zone of irrigated agriculture. On the territory of the region, as a result of the development of virgin lands under tsarist Russia, rice was grown. According to historical data, the first rice crop in the world appeared in 1896. In 1897, the area of rice fields in the region reached 300 hectares, in 1913-800 hectares. The volume of rice fields began to increase after the establishment of Soviet power. In areas where irrigation systems were restored, the acreage was gradually increased. As there is little development, special attention is paid to the development of rice farming in the region. However, rice farming in Russia in 1914-1920 was somewhat stalled. It was affected by the First World War, the drought that occurred in 1917-18, and the decline of the economy. In 1928, a group of Koreans growing rice in the Far East was invited to Kazakhstan, where they demonstrated their experience to the Syrdarya people. Then in 1937, Koreans from the Far East forcibly moved to Kazakhstan. Most of them are located in the Kyzylorda region. Given the opportunities for developing rice farming in the Kyzylorda region, most of the deportees were placed in raw materials. On the eve of the Second World War, a program was developed to irrigate the Syrdarya Valley and develop arable land in the Kyzylorda region. According to this program, it is planned to increase the acreage in the region to 120 thousand hectares. The total area of rice fields in the republic at that time was about 28.1 thousand hectares. After the end of the Second World War, agricultural workers were given a big task-to urgently increase the acreage in the Kyzylorda region. Rice farming in the republic began to expand due to the development of virgin and fallow lands [8].

The oldest rice-growing area in Eurasia is the territory of Central Asia. In other regions, including Syr (Kyzylorda region), rice is distributed from Central Asia. Syr Darya belongs to a very ancient zone of irrigated agriculture. In general, these data indicate the remains of an old settlement and an old irrigation construction system. According to the Soviet Academy of Sciences, for 2 and 1 thousand years BC, irrigated agriculture was developed in Russia. During the Ancient era (b.w.b. In the period from the third to the third

century BC), 2.2-2.5 million people lived in this region. USD.the square of cultural agriculture was located on the area of ha. In the period of VI-VII centuries. in raw materials, there was an irrigation system of construction. In the valley of the Karatau foothills, on the banks of the Talas, Shu, and Semirechye rivers, irrigated agriculture is developed. The settled peasants grew wheat, barley, millet, corn, rice, etc.

Table -1- Historical stages of development of rice farming in the Kyzylorda region

Historical Period	Time	Development of the historical period
1 stage	1896-1920.	Arrival of the rice crop on the territory of the Kyzylorda region.
2 stage	1921-1930	The period of restoration of the national economy.
3 stage	1931-1965	The nomadic peasants of the Syrt region were collectivized, mainly included in the partners in the cultivation of land and artels. In 1945, the construction of the Kyzylorda dam began, which was put into operation in 1956.
4 stage	1965-1990	The volume of rice crops and the yield per hectare increased to 15.9 quintals.
5 stage	From 1991 to the present	Kazakhstan has entered the phase of a market economy, where the privatization process was carried out.

The current situation and features of rice farming in Kyzylorda region are very diverse. Despite the peculiarities and differences of rice farming in raw materials, the cultivation of this crop has developed in three different fundamental directions and is used at the present stage.

They are:

1. Growing rice by seedling method.
2. Sowing rice seeds in boiling water.
3. Cultivation through intensive, industrial technologies.

In the Kyzylorda region, these basic principles of rice cultivation have been used so far since 1940, and the results of using these principles show positive results. Therefore, the development of rice farming should be favorable in this region, and the society contributes to the dynamic development of this industry.

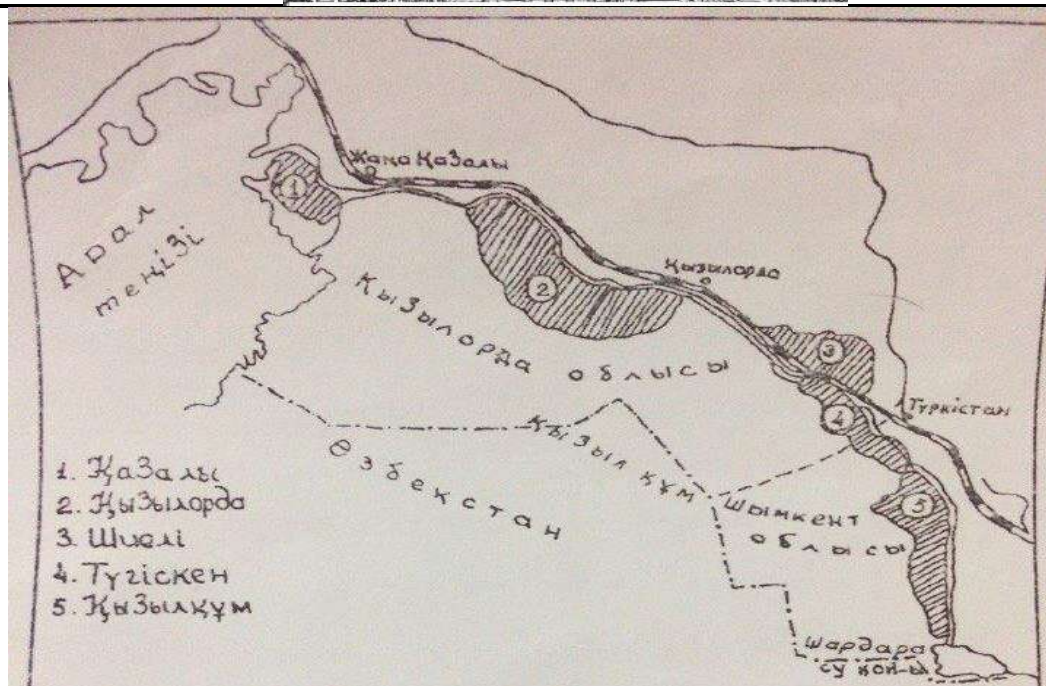
Rice-growing areas in the Kyzylorda region are located in the valleys of the Syrdarya and Ili and Karatal rivers. The soil-reclamation and agroecological conditions of these regions are favorable for obtaining crops from rice fields.

The Kyzylorda region of the Republic of Kazakhstan occupies 226.0 thousand square kilometers. It borders with the Shymkent region in the east and south-east, Zhezkazgan region in the north, Aktobe region in the north-west, and the Uzbek Republic in the south. [Figure 1.]

Zoning by agroecological and soil-reclamation characteristics of rice-growing zones in the Kyzylorda region:

Tugusken is a vast sagebrush-ephemeral steppe of the desert zone. In the main part of the region, takyroid soils are well developed (41%). As we approach Daria, the proportion of desert hayfields (20%), the proportion of desolate soils (12%), and the proportion of meadow soils (20%).The culvert capacity is 55 m cubic meters / sec. The territory is watered by the Kelintobe main canal. The duration of warm days favorable for growing crops is 192-226 days.

The second zone-the Zhanakorgan-Shieli irrigation zone-is located on the right bank of the Syr Darya in the southern part of the region and occupies a large area of land suitable for agriculture. The territory is watered by the irrigation systems of Zhanashieli and Sunakata. The Sunakata irrigation system was built in 1943, the length of the canal is 25 km, the capacity is 12m cubic meters / sec.

Figure 1-Photo-diagram of rice-growing zones

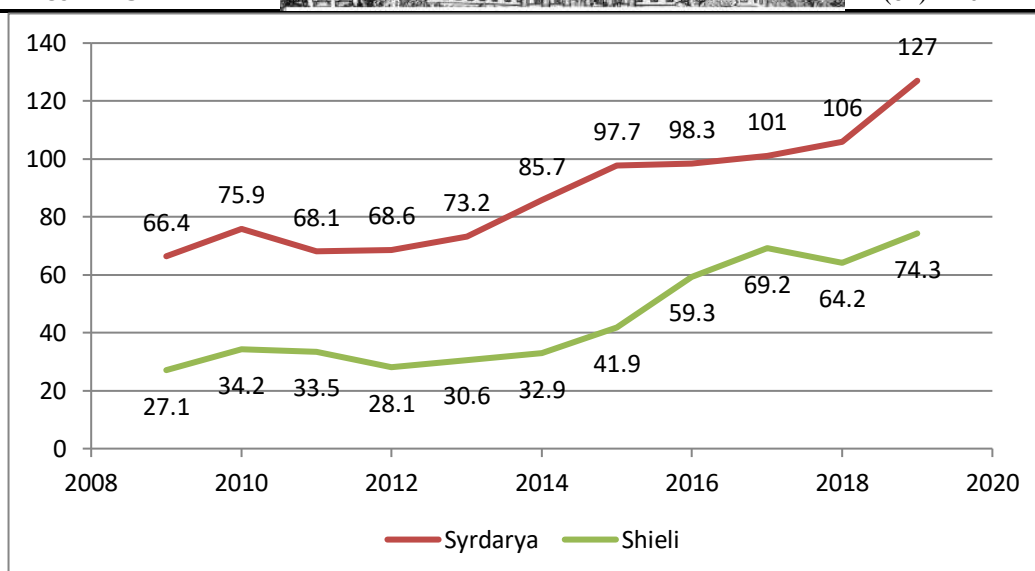
The third zone covers a large area located in the central part of the Kyzylorda region on the right and left sides of the Syrdarya-Kyzylorda irrigation system. This territory includes three districts-Syrdarya, Zhalagash, and Shieli. The soil cover of the region is diverse, but mainly meadow-swamp soils. Rice cultivation is efficient here. The type of salinity is chlorosulfate, with a different chemical composition.

Kazalinskaya irrigation zone-located on the coast of the Syr Darya, occupies 60 thousand hectares. After the completion of the construction of the Kazalinsky hydroelectric complex, the rapid development of rice farming began in the region. In 1965, the area of rice fields here was 3.8 thousand hectares, in 1979-10.8 thousand hectares, and in 2000-8.5 thousand hectares. [11]

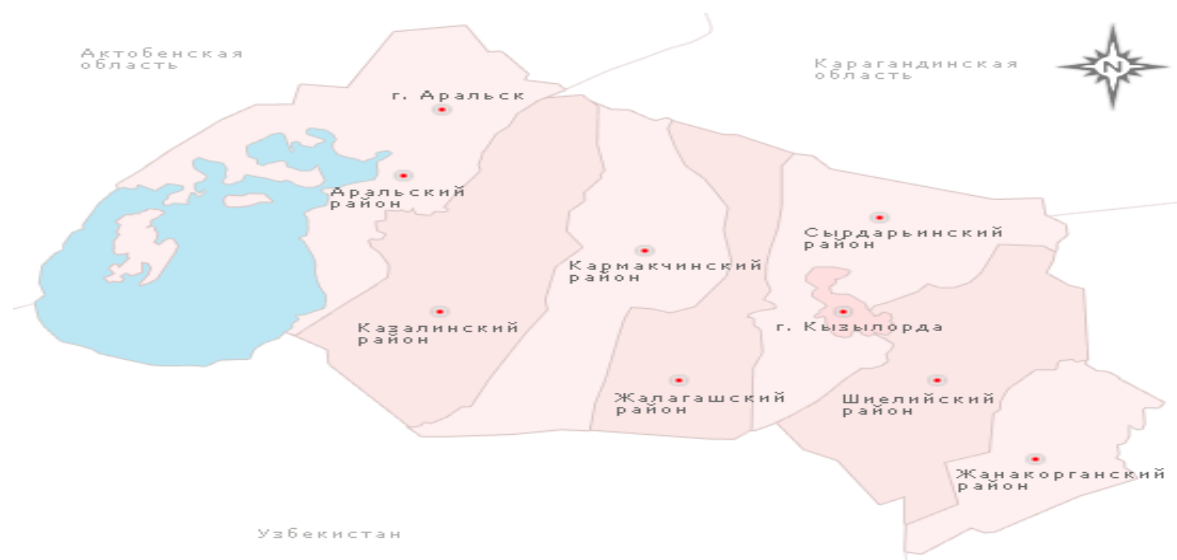
In Kazakhstan, the only region known for rice production is Syrdarya. Today, rice farming is actively developing in the Syrdarya region. Farmers of the Kyzylorda region in recent years have received a good harvest of rice. The most interesting thing is that Kazakhstan is among the top 15 countries in the world in terms of rice harvesting. On average, 45-50 quintals of the crop are harvested per hectare in the country. To date, in order to activate rice farming, relations are being established with foreign countries that have international experience in this field.

According to the actual indicator of Figure 2, two districts with the highest and lowest volume of rice harvest in the Kyzylorda region for 2009-2019 were compared. Because these two districts are specific districts that are engaged in rice farming throughout the region. Analyzing the statistic, you can see that for the period from 2009 to 2019 in both areas, the growth of rice yield.

When we talk about the rice of the Syrdarya region, we first talk about the famous grain grower Ibray Zhakayev. "Agriculture is an ancient profession, the worker needs Nasip," said the steppe beaver, who has reached record levels in crops. It is known that in the world only rice culture lives inside the water. Therefore, we especially call "Silver rice", "cheese culture". There are large rice farms in the area, which gives a positive result.

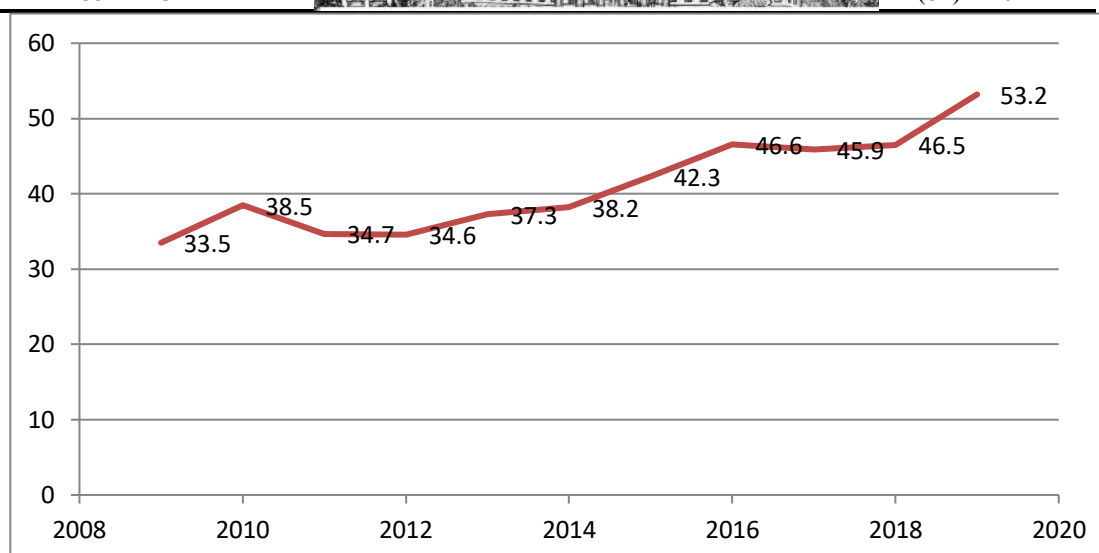

Figure 2-Rice harvest (thousand tons) collected in the districts of Kyzylorda region (Syrdarya-Shieli)

Figure 3-Districts of Kyzylorda region

As a result of the intensive development of rice farming, assistance is being provided to low-income families, as well as houses are being built for young professionals working on the farm. On the basis of measures to support young people, young people are being introduced into the labor force, and new directions are being implemented. During the quarantine period, drug supply is also organized at the expense of farms. Rice grain in general is studied for 2-3 years and is supplied from the Krasnodar Territory of Russia. The yield looks plentiful and is considered a breed that requires less water. At the same time, the rice stem will not be very long. Being a new breed, it can resist the disease. In 2020, when there was a water shortage in the region, this was tested and planted on acreage. The result is close, so it is planned to save the harvest for next year's seeds and increase the acreage.

Figure 4-Agricultural products in the Kyzylorda region total rice yield (1 ha. c)

As can be seen from Figure 4, the gross rice harvest in the Kyzylorda region over the past decade has increased from 33.5 quintals to 53.2 quintals, that is, the rice crop is growing from year to year.

In 2020, agricultural producers of the district placed agricultural crops on an area of 33,110 hectares. Of these, the main crop – rice-was sown on an area of 21,126 hectares. From each hectare, 63.5 quintals of the crop were obtained. This is an unprecedented high yield. 134,158 tons of gold grains derived from rice were put into the barn, and 5,200 tons of rice were left for the next year's sowing.

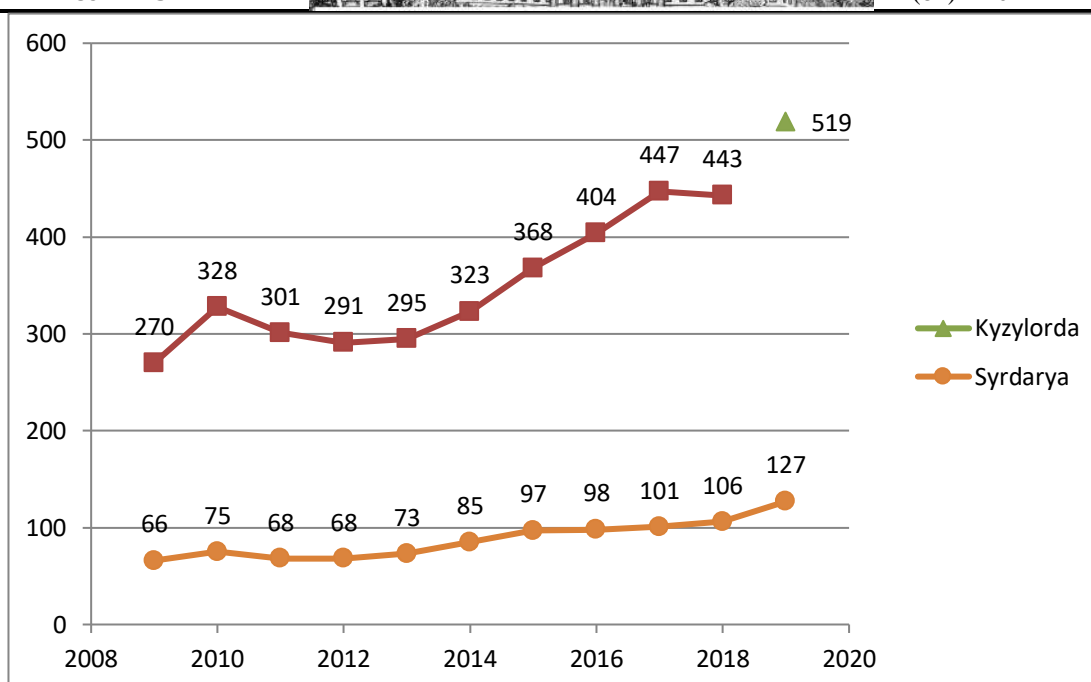
From 1752 hectares of spring wheat, 21074 quintals of the crop were obtained, the yield from each hectare was 12 quintals, 313 quintals were obtained from barley, 270 quintals from safflower. The harvesting of potatoes, vegetables, and melons has been fully completed. This year, 219 harvesters, 113 harvesters, 346 tractors, 197 tractor trailers, and 66 vehicles took part in the harvesting campaign. In recent years, intensive work has been carried out on the farms to update the machine and tractor fleet. Today, farms prefer modern foreign high-tech agricultural machinery.

In the district for 8 months of 2020, 18 pieces of agricultural machinery for 687 million tenge were purchased through KazAgroFinance JSC, in addition, 38 pieces of agricultural machinery for 646 million tenge were purchased at their own expense.

As can be seen from Figure 5, the volume of rice production collection was shown for the region and the Syrdarya district. According to the results of the statistical indicator, the ton of harvested rice products increases annually. In 2010, in Kyzylorda, 270 thousand tons, in Syrdarya district, 66 thousand tons, and in 2020, this figure in Kyzylorda region was 519 thousand tons. In Syrdarya district, 127 thousand tons, we see an increase to t. According to the results of the study, it is possible to identify trends in the development of rice farming in the region and district.

Nowadays Kyzylorda region provides 90% of the republic with rice. Followers of Ibray Zhakayev now receive 49 quintals per hectare. "The situation with agriculture in the region is not bad. The main achievement is the collection of rice in record volumes. Cheesecakes get a good rice crop, despite the salinity of the soil.

In order to systematize the work of rice farming, much attention is paid to the creation of new competitive rice varieties, the introduction of advanced technologies and foreign achievements into practice. For this purpose, scientists of the Kazakh Rice-growing Institute named after him.Ibraya Zhakayeva of the Kyzylorda region plans to sow the "Kazer" variety created by them in the Kazali, Zhalagash, Syrdarya, and Zhanakorgan districts.

Figure 5-Rice harvest collected in Kyzylorda region and Syrdarya region (thousand tons)

Conclusion

For the correct placement of rice fields and specialization in the areas where this crop is sown, it is necessary to assess the agro-climatic reserves on the Kazakh land in its own way. The task here is to determine the fertility of the climate.

By the climatic fertility required for rice sowing, we mean solar radiation, heat sources, including the duration of the period of constant air temperature above 15 degrees, the sum of the temperatures in it. For rice sowing, it is desirable to take into account other features that prevent the full use of climate fertility (for example, harmful very low or very high temperatures, etc.).

Favorable periods of Kazakhstan's climate for rice sowing are evaluated in accordance with the agro-climatic indicators of its growth.

Thus, for the effective use of irrigated land in each of the fields, the creation of the cheapest project for the construction of water supply networks will increase the culture of rice culture by reducing the time of its construction, applying high-quality fertilizers, selecting and widely introducing varieties into production, accelerating the increase in yield, chemicalization, etc.

Recent years right use of opportunities all the conditions for turning all production facilities turned into a highly profitable enterprise. Districts are organized by associations on an industrial basis. These include organizations of water management, motor transport, chemical and agricultural machinery. All of them are subordinate to the agricultural and industrial complex, and all the work performed must be carried out according to the decision of the management. Also, the creation of industrial enterprises for the processing of agricultural products in rural areas will make it possible to turn rural areas into urban-type settlements both in terms of production culture and in terms of the culture of everyday life. Improving the professional and cultural level of rural workers requires improving the work of the service sector, improving the organization of recreation for workers. These initiatives will help to bring agricultural and industrial enterprises closer together.

Recently, a system of machines has been developed that allows complex mechanization of care, harvesting, and harvesting operations, starting with plowing the land of a rice field. Kyzylorda region has developed its own mechanized technology of rice cultivation in accordance with the peculiarities of weather conditions. As a result, the advanced farms are fully mechanized in the cultivation, harvesting and cleaning of rice. The system of machines includes: tractors, airplanes, new plows, sifters, combines, reapers, machines for

drying and cleaning rice and machines for transporting rice straw, buckets, passenger cars, Tractor trolleys. Among the equipment used in the rice field, a special place is occupied by earthmoving, leveling units.

REFERENCES

- [1] Zhailybay, K.N.(2006). Risovoe zemledelie i ekologiya [Rice farming and ecology] -Almaty, publishing house ARNA-B [in Kazakh].
- [2] Zaitsev, V. B. (1982). Interv'y u o rise [The Conversation about Rice] -Almaty, Kainar publishing [in Kazakh].
- [3] Ibraev, A. (1969). Ris Kazahstana [Rice of Kazakhstan]. Kainar publishing [in Kazakh].
- [4] Zhanabaev, K.Sh. (2007). Osnovy agronomii [Fundamentals of Agronomy]- Astana, Publishing House [in Kazakh].
- [5] Skazhennik, M.A. (2009). Metody fiziologicheskikh issledovaniy v risovodstve [Methods of physiological studies in the drawing]-Krasnodar [in Russian].
- [6] Vorobyov, N. V.(1991). Ob ocenke obrazcov risa na ustojchivost' k zasoleniyu pochvy [On the assessment of the number of images on the sustainability of the harvest] [in Russian]
- [7] Internet portal of the general partnership "Abzal & K", Kyzylorda region, Kyzylorda: <http://kz.abzal.org/sorta-risa>.
- [8] Aktobe Regional socio-political newspaper. Internet portal: <http://www.aktobegazeti.kz/?p=28540>
- [9] Internet portal: Retrieved from <http://f-journal.ru/vidy-i-sorta-risa/>
- [10] Zhailybay, K.N. (2001). Sortovaya tekhnologiya vyrashchivaniya risa i agroekologicheskie osnovy [Varietal technology of rice cultivation and agroecological bases]- Kyzylorda [in Kazakh].
- [11] Internet-portal: Retrieved from <http://f-journal.ru/vidy-i-sorta-risa>
- [12] Popov, A. N. (2001). Funkcional'naya model' agropromyshlennoj korporacii Orenburg [in Russian].
- [13] Rakhmetova, R. U. (1999). Model'naya tekhnologiya povysheniya effektivnosti risovodstva [Model technology for improving the efficiency of rice farming] Almaty [in Russian]
- [14] Akimat of Kyzylorda region Retrieved from [//www.gov.kz/memleket/entities/kyzylorda?lang=kk](http://www.gov.kz/memleket/entities/kyzylorda?lang=kk)
- [15] Popruzhuk, Yu. V. (2002). Mirovoj i rossijskij rynki risa [World and Russian rice markets] [in Russian].

Хаируллина А.К., Кайрлиева Г.Е.

ҚЫЗЫЛОРДА ОБЛЫСЫ СЫРДАРІЯ АУДАНЫ КҮРІШ ШАРУАШЫЛЫҒЫНЫҢ ДАМУ ТЕНДЕНЦИЯЛАРЫ

Аңдатпа. Мақалада ел экономикасындағы агроөнеркәсіптік кешен оның ішінде астық шаруашылығының дамуын қамтамасыз ету бүгінгі күннің өзекті мәселесі болып табылғандықтан, Қызылорда облысы Сырдария ауданының күріш шаруашылығының даму ерекшелігі қарастырылады. Қызылорда облысы аудандары бойынша соның ішінде Сырдария, Шиелі аудандарының күріш өнімін жинау көлемі, күріш егіншілігінің тарихи кезеңдері бойынша және облыстағы күріш егіншілігі аймақтарының агроэкологиялық, топырақ-мелиоративтік сипаттамалары бойынша аймақтарға бөлініп салыстырмалы талдау жасалды. Күріш шаруашылығы саласында жасалатын жұмыстар өте көп, ұзақ жылдар бойы күріш сорты жаңартылмады. Бұл өнімділікке тікелей әсер етті. Соңғы жылдарда облыста аталмыш бағытта нәтижелі жұмыстар атқарылғаны, жергілікті сорттар өндіріске енгізілгені анықталды. Күріш – жер бетіндегі ең өнімді әрі маңызды дақылдарының бірі. Әлемдегі барлық адамзаттың жартысынан көбі күріш дәнін тамақ ретінде пайдаланады. Соның ішінде, Азия тұрғындарының 80%-ның ең маңызды тағамы болып саналады. Өсіру технологиясының әртүрлілігіне қарамастан күріш әлемдегі ең өнімді дақылдардың бірі. Агротехникасы реттелген жағдайда өсірілетіндіктен көп мөлшерде арттыруға болады

Кілт сөздер: бәсекеге қаблетті; агроөнеркәсіп кешені; ауыл шаруашылығы; күріш кластері; Қызылорда облысы; дақыл; өсіру технологиясы; агротехника; Сырдария; суармалы егіншілік; экономика.

Хаируллина А. К., Кайрлиева Г.Е.

ТЕНДЕНЦИИ РАЗВИТИЯ РИСОВОДСТВА СЫРДАРЬИНСКОГО РАЙОНА КЫЗЫЛОРДИНСКОЙ ОБЛАСТИ

Аннотация. В статье рассматривается специфика развития рисоводства Сырдарьинского района Кызылординской области, так как агропромышленный комплекс в экономике страны в том числе обеспечение развития зернового хозяйства является актуальной проблемой на сегодняшний

день. Проведен сравнительный анализ районирования по районам Кызылординской области, в том числе по объему сбора рисовой продукции Сырдарьинского, Шиелийского районов, по историческим периодам рисоводства и по агроэкологической, почвенно-мелиоративной характеристике зон рисоводства области. Работы в области рисоводства очень велики, долгие годы сорт риса не обновлялся. Это напрямую повлияло на производительность. За последние годы в области проведена плодотворная работа в данном направлении, внедрены в производство местные сорта. Рис-одна из самых урожайных и важных культур на земле. Более половины всего человечества в мире используют в пищу рисовое зерно. В том числе считается самым важным блюдом 80% населения Азии. Несмотря на разнообразие технологий выращивания, рис является одной из самых урожайных культур в мире. Агротехника может быть увеличена в больших количествах, так как выращивается в упорядоченных условиях.

Ключевые слова: конкурентоспособность; агропромышленный комплекс; сельское хозяйство; рисовый кластер; Кызылординская область; культура; технология выращивания; агротехника; Сырдарья; орошаемое земледелие; экономика.

ӘОЖ 556.53 Б 29
FTAXP 70.01.09
DOI 10.37238/1680-0761.2021.82(2).34

БАХТЫБЕКОВА Ш.М.*, ТАДЖИКУЛОВА Н.А.

Тараз мемлекеттік педагогикалық университеті, Тараз, Қазақстан

*Корреспондент авторы: shynar803@mail.ru

E-mail: shynar803@mail.ru, nazka_1782@mail.ru

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНЫҢ ТРАНСШЕКАРАЛЫҚ ӨЗЕН СУ РЕСУРСТАРЫН ПАЙДАЛАНУДЫҢ ЕРЕКШЕЛІГІ МЕН ТУЫНДАЙТЫН МӘСЕЛЕЛЕР

Аңдатпа. Мақалада Қазақстан Республикасындағы трансшекаралық өзен су ресурстарының ластану жағдайы және олардың елімізге әкелетін зардаптары туралы қарастырылған. Қазақстан Республикасының трансшекаралық өзен суларын пайдалану жағдайында туындайтын мәселелер анықталып, су ресурстарын пайдалану барысында экологиялық баланстың бұзылу жағдайларына талдау жасалынған. Қазақстан Республикасы үшін трансшекаралық өзендердің су ресурстарын пайдалану ерекше және айтарлықтай маңызды тақырып. Сарапшылардың бағалауы бойынша, Қазақстан су ресурстарының тапшылығын айтарлықтай дәрежеде сезініп отырған елдердің бірі болып табылады. Зерттеу нысаны ретінде еліміздегі трансшекаралық өзен су ресурстарының ластану жағдайы және олардың елімізге әкелетін зардаптары мәселесі қарастырылды. Зерттеу мәселесі бойынша географиялық, әдістемелік және экономикалық әдебиет көздеріне ғылыми - әдістемелік, теориялық тұрғыдан талдау жасалынды. Тақырыпқа қатысты мәліметтерді жинастырылып, жүйеге келтірілді. Су ресурстары еліміздің әлеуметтік-экономикалық тұрақтылығы мен дамуын қамтамасыз етудің негізгі факторы болып табылады.

Кілт сөздер: трансшекара; инфрақұрылым; ұтымды; функциональды; коммуналды шаруашылық; транзит; интеграция; маргиналды; сектор; ресурс; агроөнеркәсіптік кешен.

Кіріспе

Қазақстан Еуразия материгінің ішкі бөлігінде орналасып, солтүстік жарты шардың құрғақ аймағына кіреді. Республиканың жазық бөлігін Бетпақдала, Қызылқұм, Мойынқұм, Үстірт, Каспий маңы ойпаты, Сарыесік Атырау шөлді аумақтары алып жатыр. Ондағы жыл ішіндегі жауын-шашын деңгейі 100 - 150мм шамасында. Республиканың солтүстік-шығысы мен орталығында Сарыарқа, Ұлытау, Көкшетау, Баянауыл, Қарқаралы аласа тау жоталары оналасқан, ондағы жауын - шашын мөлшері 300 - 500мм жетеді.

Ал еліміздің таулы аймақтарында жыл бойғы жауатын жауын-шашын мөлшері 500 - 900мм-ге дейін жоғарылайды. Еліміздің табиғат жағдайының ендігі бір ерекшелігі – мұнда жыл сайынғы ағатын 100-120,5км³ өзен суларының жартысы дерлігі республикадан шет жерлерде қалыптасып, транзиттік жолмен ағады.

Қазақстан – географиялық орналасқан жері ауқымды ел болып табылады. Тарихи орналасқан территориясына байланысты, басты су көздерінің көбісі дерлік көршілес мемлекеттердің территориясынан ағып келеді, яғни су мәселесіне қатысты өзен суының жоғарғы ағысында отырған көрші елдерге тәуелді болып келеміз. Осындай жағдай еліміздің экологиясы мен экономикасына әсерін тигізетіні анық. Осыған байланысты трансшекаралық өзен суларын тиімді пайдалану құқығы жағалау маңындағы елдерге ортақ болуы тиіс.

Зерттеу материалдары мен әдістері

Зерттеу нысаны ретінде Қазақстан Республикасындағы трансшекаралық өзен су ресурстарының ластану жағдайы және олардың елімізге әкелетін зардаптары мәселесін қарастырылды. Зерттеу мәселесі бойынша географиялық, әдістемелік және экономикалық әдебиет көздеріне ғылыми - әдістемелік, теориялық тұрғыдан талдау жасалынды. Тақырыпқа қатысты мәліметтерді жинастырылып, жүйеге келтірілді.

Зерттеу нәтижелері

Жүргізілген зерттеу жұмысы нәтижесінде Қазақстанға келетін сулардың 44% көршілес елдерден ағып келеді, яғни біздің республика ірі трансшекаралық өзен суларының төменгі ағасында отыр. География институтының мәліметі бойынша осыдан 35 – 40 жыл бұрын еліміз өзендердің жылдық су көлемі 126 млрд м³ асқан, оның 60 млрд м³ шеттен ағып келген. Қазіргі таңда судың көлемі 100 млрд 500 млн м³, 44 млрд м³ сырттан келеді. Оның ішінде ҚХР-дан 19,9 млрд м³, Өзбек жерінен 13,7 млрд м³, Ресей жерінен 7,4 млрд м³, Қырғызстаннан 3 млрд м³ келеді. Осы уақытқа дейін су мөлшері 16 млрд м³ қысқарған. Ғалымдардың пайымдауынша трансшекаралық сулармен қосқанда 2020 ж. азаю мөлшері 86 млрд м³ төмендеу мүмкіндігі бар [1].

Суды ең көп пайдаланатын сала – ауыл шаруашылығы 75 пайызды құраса, өндіріс 20%, коммуналдық-тұрмыстық сала 5% -ды құрайды. Сол себепті сумен қамтамасыз ету жағдайы шекаралас жатқан елдердің шаруашылық әрекеті, экономикалық дамуына негізделеді (1-кесте). Алайда, осыған қатысты нәтижелі жұмыстарды атқару ендігі қолға алынып, мақсат қойылуда. Суды үнемді пайдалану және су жүйесін ластанудан қорғау шараларын жүзеге асыру, халықты суды тиімді пайдалануға, қорғауға тәрбиелеу жұмыстарын жүргізу нақты міндет болып қойылуы тиіс. Дамыған елдерде суармалы егіншілікте суды пайдалану мөлшері бір маусым ішінде 5-7 мың м³/га болса, біздің елімізде бұл шығын бір гектар жерге 13-17 мың м³ аралығында. Дамыған мемлекеттерде суармалы жердің әр текше метрінен алынатын өнім мөлшері 2-8 кг болса, бізде 400-800 г аралығына ғана. Осыған қарап-ақ біздің судың пайдасын қаншалықты көріп отырғанымыз анық байқалады. Суды үнемді пайдалану арқылы жоғары өнім алуға болатынын осы мысалдан-ақ көруге болады [1].

Кесте - Суды тұтыну мен экономикалық секторлары бойынша қажеттілік

Секторлар	Су тұтыну, млн.м³	Қажеттілік, млн.м³
Өнеркәсіп	2934,60	2046,30
Коммуналды шаруашылық	656,50	452,40
Ауыл шаруашылығы	7022,00	4971,80
Басқа секторлар	108,21	76,20
Барлығы	10721,30	7546,70

Еліміздегі су тапшылығы мәселесі шешуді қажет етеді, соның ішінде тиімді пайдалану мен оны қорғау негізгі мәселелердің қатарына енеді. Су ресурстарын бірлесе отырып пайдалану мен басқару әлемдік тәжірибе көрсеткендей дұрыс шешім болып табылады. Көптеген елдер тәрізді Қазақстан тәжірибесі мен принциптерін пайдалану негізінде тиімді пайдалану мен басқару туралы міндеттеме қабылданған:

- интеграциялық – су пайдаланушыларының барлық санаттарының арасында болатын тепе-теңдік қатынас;
- тепе-теңдік – қай санаттағы болмасын халықтың қажеттілігін қанағаттандыратын керекті су ресурсына деген қол жетімділігі;
- тұрақтылық – қоршаған орта мен экожүйеге қатысты, су ресурстары мен су көздерінің жақсы жағдайын қамтамасыздандыру немесе қазіргі кездегі жағдайына қарағанда келешектегі жағдайын жақсарту деген сөз, ол қаржылық және экономикалық мүмкіндікке байланысты болады;
- суды үнемді пайдалану – су ресурстарының шығынын азайту дегенді білдіреді.

Қазақстан өзінің даму деңгейінде келесі сатыға аяқ басқанда су тапшылығы мәселесі үлкен мәселеге айналуы мүмкін. Ең алыдмен өзен суларының тапшылығына ұшыраймыз, өйткені жер астынан алынатын су ресурстарына қарағанда жерүсті суларын көбірек пайдаланамыз. Су ташылығы мәселесімен қатар өзен суларының мерзімдік ауыспалылығы да жағдайды қиындата түспек. Жүргізілген зерттеулердің қорытындылары нәтижесінде суы мол жылдардан гөрі қуаңшылық кезеңдердің қайталану мүмкіндігі жоғары, суы мол 1 жылға үш жыл қуаңшылық кезең сәйкес келеді. Осындай суы аз мезгілде Қазақстанның шығысы ғана өзін сумен толық қамтамасыз ете алады [2]. Алайда соңғы уақытта ҚХР-сы қара Ертіс жағалауын игеру туралы жоспар дайындап отыр. Қазіргі кездің өзінде шекараға іргелес жатқан жердегі Ертіс өзенінен Қытайдағы Қарамай мұнай кен орнына дейін канал қазылып қойған. Есептелгені бойынша, қара Ертістің 20 пайыз суы осы канал арқылы

алынатын болса, онда Шығыс Қазақстан да су тапшылығына ұшырайды. Ал егер ҚХР Іле өзенінің суын пайдалану туралы жобасын іске асырса, онда тұратын 3 млн астам халықтың тұрмысына және стратегиялық маңызы жоғары өнеркәсіп орналасқан Іле-Балқаш су алабына тигізетін ықпалын болжап білу оңай болмайды.

Сонымен бірге су мөлшерімен бірге судың сапасы да аландатады. Қазіргі таңда сапасыз суды пайдалану себебінен дүниежүзінде 5 млн астам адам дүниеден өтеді екен (ЮНЕСКО-ның дерегі бойынша). Дүниежүзілік денсаулық сатау ұйымының сарапшыларының айтуынша аурудың 80 пайызы сапасыз суды пайдаланудың нәтижесі.

Кейбір есептеулер бойынша, климаттық өзгерістер және трансшекаралық өзендердің жоғарғы ағысында жатқан елдердің экономикалық даму жағдайымен байланысты қосымша су ағысын пайдаланса (әсіресе, Іле-Балқаш, Ертіс, Сырдария бассейндері суларын), онда орташа жылдық су көлемі 85 км³/жыл төмендейді. Осы уақытта суармалы егіншілік жылына 15 км³ қана суды пайдалана алатын болады. Алайда, заманауи суландырудың түрлерін енгізу, маргиналды және т.б. суларды екінші рет пайдалану арқылы 2-2,1 млн га суармалы аумақты ұстап қалуға болады. Осы кезде грунт суларын қосымша пайдалану мүмкіндігін қарастуға болады, алайда оның көлемі шектеулі нормадан асып кетпеуі қажет, ол үшін тиянақты зерттеулер мен дәлелдер керек.

Соңғы 70 жылда тек Қазақстан мен Орталық Азияда ғана емес, сонымен қатар дүние жүзінде су мен ауыл шаруашылығы саласында үлкен өзгерістер болды. Су шаруашылығы инфрақұрылымының ауқымды түрде дамуы суармалы жерлердің көлемін арттырып, суды пайдалану көлемі 3 есеге көбейді [3].

Қазақстанның негізгі өзендері болып табылатын Ертіс, Сырдария, Талас, Шу, Іле өзендері қазіргі кездегі қалыптасқан классификация бойынша «ластанған» өзендер қатарына жатады, ондағы судың беткі қабаттары мұнай өнімдерімен, фенол, биогенді заттармен, ауыр металдардың қоспаларымен ластанған. Кейбір су нысандары пестицид, формальдегид, сынап және т.б. зиянды заттармен ластанған.

Ресми мәлімет бойынша Қазақстанның әрбір екінші тұрғыны суды гигиеналық талаптарға сай қолданбайды. Жыл сайынғы тек судың ластануы бойынша ішкі экономикалық, экологиялық және әлеуметтік шығын мөлшері 10 млрд теңгені құрайды. Қазақстанның су шаруашылығы аудандарында қалыптасатын экологиялық мәселелердің көбісі Ресей, Қытай, Қырғызстан, Тәжікстан, Өзбекстан арасындағы трансшекаралық өзен су ресурстарын шаруашылыққа пайдалану туралы шешімдерді қабылдау кезінде туындайды [4].

Еліміздің шешімдер қабылдау үлгісіне негізделіп құрылған су шаруашылығы кешенінің жұмысы орталықтандырылған және жоспарлы экономика кезінде айтарлықтай нәтижелі болған. Қазіргі кезде қаражат және материалдық ресурсы жағынан шектелген бірнеше тәуелсіз мемлекеттер қалыптасқан аумақта трансшекаралық өзен су ресурстарын үлестіру жүйесі толық деңгейде жұмыс атқарып жатқан жоқ. Яғни, нақты қазіргі таңдағы жағдайды және келешекте суды пайдалану деңгейін көрсететін су шаруашылық балансы жоқ. Сонымен бірге, трансшекаралық өзен су ресурстарын пайдалануды теңдестіру, тең құқылы дәрежеде табиғатты пайдалану мынадай міндеттерді шешумен бірге жүруі тиіс:

Қорытынды

- Қазақстанның агроөнеркәсіптік кешенінде табиғатты пайдаланудың экологиялық-адаптивті тұжырымдамалық негізін жасау қажет;
- экологияның тұрақтылығын және қауіпсіздігін қамтамасыз ету үшін су және жер ресурстарын пайдалану деңгейіне зерттеулер жүргізу;
- табиғи және техногенді факторлар мен үдерісті, трансшекаралық өзендердің төменгі сағасындағы шөлейттену процесінің даму деңгейін анықтайтын маңызды көрсеткіштерді жүйелендіру;
- трансшекаралық өзен суларын пайдалануда әлемдік тәжірибелерге талдау жасау;
- трансшекаралық өзен суларын пайдаланудың экологиялық-экономикалық аспектілерін дайындау;
- су ресурстарын тиімді пайдалануды әдіс-тәсілдері мен экологиялық үлгісін даярлау;
- трансшекаралық өзен суларын халықаралық тең дәреже пайдалану принципін дайындау;

- агроөнеркәсіп мен табиғи-шаруашылық кешенін басқару іс-шараларын атқаратын және тұрақты дамуын қамтамасыз ететін жүйені дайындау.

Қазіргі таңда су саясатына қатысты басшылықтың алдында шынайы мәселелерді анықтау жұмысы тұр. Өйткені ел арасында әртүрлі қайшылық тудыратын пікірлер таралуда. Осы кезде мынадай пікірлер таралу үстінде:

1. Қазақстанда су жетіспеушілігі мәселесі.

2. Су саясатына қатысты Ертіс пен Іле өзендерінің су ағыстарын тартып алып жатқан Қытай мемлекеті қауіп туғызады.

3. Суды халық пен өнеркәсіп артығынан қолданатындықтан – суды пайдалану мөлшерін азайту қажеттігі.

4. Суландыру үшін су жетіспейді, сондықтан контррегуляторлар соғу қажет. 2005 жылдан бастап су ресурстарының көлемі төмендеуде. Сонымен шекаралас жатқан елдерден ағып келетін ағын су мөлшері азаюда.

Бірақ 1975 жылдан бері су ағысының ауытқу деңгейіне көңіл аударсақ, 10 жылда циклдік бар екенін көреміз (суы аз және көп жылдарда). Соған сәйкес, 2015 жылдан бастап су ағысының деңгейі көтеріледі, бірақ ол бұрынғыдай жоғары болмайды. Құрғақшылық кезеңінің ұзаққа созылу мүмкіндігі бар, алайда мұздықтардың еруі нәтижесінде орны толығады. Сондықтан, әртүрлі пікірлерге қарамастан Қазақстанда су жеткілікті – тек суды босқа жоғалту мен өзендермен байланысы жоқ жерасты суларды пайдалануды азайту қажет.

Қырғызстан мен Өзбекстаннан ағып келетін өзендердің ішінде Талас өзенінің су ағысы төмендеуі байқалуда. Ал басқа өзендерге қырғыз су қоймалары энергетикалық кезеңге ауысу уақытындағы қалыптасатын мәселелеріне тән, жазда су көлемі азаяды.

Қытайдан ағып келетін трансшекаралық өзен суларының көлемі жай болса да азаю үстінде. Жақындағы 5-10 жылда Іле өзеніне қатысты проблемалар туындамауы мүмкін. Алайда Ертіс өзеніне қатысты жағдай бұрынғыдан нашар болғанымен, критикалық жағдай қалыптаспады. Ресейден ағып келетін өзен ағыстарына қатысты проблемаларға да ерекше көңіл аудару қажет. Жайық өзенінің жағдайы күрделі мәселелердің қатарына еніп келеді. Өзен суы тартылып, балық қоры азайғаны, өсімдіктердің көп түрі мен өзен жағалауын мекендейтін жануарлар саны жылдан-жылға кему мәселесі сан мәрте көтерілген болатын. Бұрындары Жайықтың мақатынышы аталған бекіре тұқымдас балықтар Орынборға дейін баратын, қазір Орынбор түгілі Оралға да жетпей қалды. Соңғы кездері Орал тауынан бастау алатын Жайық өзенінің жоғарғы ағысын Ресей өзіне қарай тарту үстінде. Осының есебінен Жайық өзенінің орта ағысында және етек жағында орналасқан атырау, Батыс Қазақстан облыстарына су керекті мөлшерде жетпейді. Сонымен бірге өзен суы ауыр металдармен ластануы да жылдан-жылға арту үстінде.

Трансшекаралық өзен суларының ластану проблемасы күрделі мәселеге айналып отыр және өзен суының төменгі ағысында орналасқан елдер қатты зиян шегеді. Тағы бір қауіп тудыратын үрдіс жоғары ағыс бойында жатқан елдер өзен суларын территориялды егемендік доктринасы негізінде өздерінің стратегиялық ресурс түрінде қабылдап, халықаралық су ресурстарын шектеусіз пайдалану еркі өздерінде деп ойлайды. Алайда Қазақстан мұндай мәселемен келіспейді. Су проблемасының жаһандылығы айқын көрініп тұр, оны шешу үшін суды тиімді пайдаланудың ұлттық және халықаралық стратегиясын дамыту қажет.

Ертіс бассейнінде қалыптасқан су шаруашылығы мен экологиялық жағдайды сарапшылар шиеленіскен деп айтуда. Бұл өзеннің экономикалық маңызы айтарлықтай артты: бассейн маңында (Қазақстан) 2,5 млн адам тұрады, мұнда ірі өнеркәсіп орталықтары орналасқан - Өскемен, Семей, Павлодар. Ертіс суымен Орталық Қазақстан қамтамасыз етіледі. Осы аудандағы энергетика мен өнеркәсіп, ауыл шаруашылығының дамуы осы өзен суы ресурстарын пайдаланумен тығыз байланысты болады. Сондықтан Қазақстанның экономикалық және экологиялық тұрғысынан Қытаймен арадағы су мәселесін реттеу қажеттігі туындауда. Негізгі мақсат ретінде трансшекаралық өзен суларының қажетті балансын сақтауға, ортақтасып пайдалану мен қорғау негізінде жұмыс жасау қажет.

Қазақстан мен Қытай арасындағы трансшекаралық өзен сулары мәселесі енді қалыптасып жатқан жоқ. Кеңес одағында 70-80 ж. өзінде пайда болған мәселелердің бірі. Ол кезде ҚХР-мен халықаралық шарт құру келісілген болатын. Алайда мәселені шешу жолдары түрлі болуына

байланысты келісімге отыру созылып кетті. КСРО-ның ыдырауы мен осыған қатысты басқа да оқиғаларға байланысты бұл мәселе екінші кезекке қойылған еді.

Қазақстан тәуелсіздігін алғанда трансшекаралық өзен суларын пайдалану жағдайы негізгі мәселелер қатарына қойылған болатын. Қытай жағына осыған қатысты ұсыныстарды жіберген. Қытайдың Қара Ертіс бойында Қарамай қаласына қарай канал соғып жатқаныны біле отырып, қазақстан жағы жіберілген ұсыныстарды тезірек қарастыруға шақырған.

Қазақстан, Қырғызстан, Ресей мемлекеттері жеке түрде Қытай жағына трансшекаралық өзен суларына қатысты ескертпе қағазын жіберген еді. Осыған қатысты Қытай келісімді алғашқы кезеңдегі екіжақты форматта жүргізетінін айтып, әр мәселеге қатысты жеке тәсіл қолдану қажеттігімен түсіндірді.

Трансшекаралық өзен суларына қатысты мәселелер Қытай мен Қазақстан арасында жоғары деңгейде қарастырылады. Осыған қатысты әр елдің басшылары жұмысшы сарапшы тобын құрастыру мен келісім жасасуға кірісу қажеттігін белгіледі.

Кейбір саясаткерлердің ойынша бұл мәселені Қазақстан мен ҚХР шекараларының белгіленуімен қарастырады. Бұл мәселе «трансшекаралық» және «шекаралық» сөздерінің ұқсастығына байланысты алғаш солай көрінуі мүмкін. Алайда бұл дұрыс емес. Себебі, мәселенің мәні – «транс» жалғауында, ол өзенді бөлісу емес (ол бойынша шекара анықталып қойған), оны ортақтасып пайдалануды білдіреді. Өзен бәріне ортақ, олар бөлмейд, керісінше біріктіреді. Тек оны болашақта ортақтаса отырып тиімді пайдалану жобасын түзу қажет. Өзен суларына мониторинг жасау жүйесін реттеп, қажеті ақпаратпен бөлісу, әр ел ойластырып отырған экономикалық шаралармен таныстырып, оның салдарын бірлесе отырып қарастыру, сарапшылардың тығыз қарым-қатынасын ұйымдастыру мәселелерін реттеу керек. Осы мәселені шешуде Астана осындай ұсыныстар беріп, Қытай жағын толық түсіндіріске шақырады [5].

Трансшекаралық өзен суларының сапасы нашарлануына байланысты аумақ бойынша талдау жүргізуді қажет етеді. Қазақстанның келешекте экономиканың салаларын сумен қамсыздандыруға және өзен алаптарының табиғи кешенін қанағаттандырылған деңгейде сақтау мүмкіндігі әлсіз. Трансшекаралық өзен суларын пайдалануда әлемдік тәжірибелерге талдау жасалынып және ҚР-да шетелдік тәжірибелердің тиімді пайдалану жолдарын қарастыруды қажет етеді:

- трансшекаралық өзен суларын пайдаланудың экологиялық-экономикалық аспектілерін дайындау;
- су ресурстарын тиімді пайдалануды әдіс-тәсілдері мен экологиялық үлгісін даярлау;
- трансшекаралық өзен суларын халықаралық тең дәреже пайдалану принципін дайындау.

ӘДЕБИЕТ

- [1] Суханбердин Х. Су – Тіршілік мәні / Х.Суханбердин // Атамекен №10 (469), 2011–3 б.
- [2] Нурмаганбетова А.К. Трансшекаралық өзен су ресурстарын пайдалануды басқаруды жетілдіру (Қызылорда облысының мәліметтері негізінде): Экономика және бизнес магистрі академиялық дәрежесін алу үшін дайындалған диссертацияның авторефераты / А.К.Нурмаганбетова. – Қызылорда, 2012. -25б.
- [3] Ибатуллин С.Р. Водные ресурсы Казахстана и возможности развития ирригации / С.Р.Ибатуллин // Проблемы инновационного развития общества: настоящее и будущее. – Алматы: «Эверо», 2009.-143б.
- [4] Идрисов Е. Трансграничные реки должны стать мостами добрососедства и дружбы / Е.Идрисов // Казахстанская правда, №11 20.11.2005.
- [5] Рысбеков Ю.Х. Трансграничное сотрудничество на международных реках: проблемы, опыт, уроки, прогнозы экспертов / Ю.Х.Рысбеков // Под ред. В.А. Духовного. - Ташкент: НИЦ МКВК, 2009. - 85б.

REFERENCES

- [1] Sukhanberdin, H. (2011). Su – Tırşılık mäni [Water-the essence of life] Atameken, 10 (469), 3 [in Kazakh].
- [2] Nurmaganbetova, A. K. (2012). Transşekaralyq özen su resurstaryn paidalanudy basqarudy jetıldıru (Qyzylorda oblysynyñ mälimetterı negızinde) [Improving management of cross-border river use of water resources(based on data from the Kyzylorda region)]: abstract of the thesis for the academic degree of master of Economics and business – Almaty [in Kazakh].

[3] Ibatullin, S. R. (2009). Vodnye resursy Kazahstana i vozmozhnosti razvitiya irrigacii [Water resources of Kazakhstan and opportunities for irrigation development]. Problemy innovacionnogo razvitiya obshchestva: nastoyashchee i budushchee - Problems of innovative development of society: present and future, Almaty: «Evero» [in Russian].

[4] Idrissov, E. (2005). Transgranichnye reki dolzhny stat' mostami dobrososedstva i druzhby [Transboundary rivers should become bridges of good neighborliness and friendship]. Kazhstanskaya pravda - Kazakhstan truth, 11 [in Russian].

[5] Rysbekov, Y. Kh. (2009). Transgranichnoe sotrudnichestvo na mezhdunarodnyh rekah: problemy, opyt, uroki, prognozy ekspertov [Transboundary cooperation on international rivers: problems, experience and lessons predictions of experts]. Under the editorship of V. A. Dukhovny. - Tashkent: SIC ICWC [in Russian].

Бахтыбекова Ш.М., Таджикулова Н.А.

ОСОБЕННОСТИ И ВОЗНИКАЮЩИЕ ПРОБЛЕМЫ ИСПОЛЬЗОВАНИЯ ТРАНСГРАНИЧНЫХ РЕЧНЫХ ВОДНЫХ РЕСУРСОВ РЕСПУБЛИКИ КАЗАХСТАН

Аннотация. В статье рассмотрена ситуация загрязнения трансграничных речных вод в Республике Казахстан и его последствия для нашей страны. Выявлены проблемы, возникающие при использовании трансграничных речных вод Республики Казахстан, проведен анализ ситуаций нарушения экологического баланса при использовании водных ресурсов. Использование водных ресурсов трансграничных рек для Республики Казахстан является исключительной и существенно важной темой. По оценкам экспертов, Казахстан – это одна из стран с существенным дефицитом водных ресурсов. В качестве объекта исследования рассматривается ситуация загрязнения трансграничных речных вод в нашей стране и проблема его последствий для страны. По проблеме исследования проведен анализ на географические, методические и экономические источники литературы с методической, теоретической точки зрения. Обобщены и систематизированы данные относительно темы исследования. Водные ресурсы являются основным фактором обеспечения социально-экономической стабильности и развития нашей страны.

Ключевые слова: трансграница; инфраструктура; рациональный; функциональный; коммунальное хозяйство; транзит; интеграция; маргинальный; сектор; ресурс; агропромышленный комплекс.

Bakhtibekova Shynargul, Tadzhikulova Nazgul

FEATURES OF THE USE OF TRANSBOUNDARY RIVER WATER RESOURCES OF THE REPUBLIC OF KAZAKHSTAN AND EMERGING ISSUES

Annotation. The article deals with the issue of pollution of transboundary river waters in the Republic of Kazakhstan and its consequences for our country. The problems arising from the use of transboundary river waters of the Republic of Kazakhstan are identified, the analysis of cases of violation of the ecological balance when using water resources is carried out. The use of water resources of transboundary rivers for the Republic of Kazakhstan is an exceptional and essential topic. According to experts, Kazakhstan is one of the countries with a significant shortage of water resources. The object of the study is the pollution of transboundary river waters in our country and the problem of its consequences for the country. On the problem of the research, an analysis was carried out on the geographical, methodological and economic sources of reference literature from a methodological and theoretical point of view. The data on the research topic are summarized and systematized. Water resources are the main factor in ensuring socio-economic stability and development of our country.

Keywords: transboundary; infrastructure; rational; functional; utilities; transit; integration; marginal; sector; resource; agro-industrial complex.

ЭКОЛОГИЯ - ECOLOGY

ӘОЖ 582.998.1 (574.1)

FTAXP 582.4

DOI 10.37238/1680-0761.2021.82(2).35

¹КАЙСАГАЛИЕВА Г.С., ¹РАХМЕТУЛЛА Л.Б. *, ²КИН Н.О.¹М.Өтемісов атындағы Батыс Қазақстан университеті, Орал, Қазақстан²Институт степи Уральского отделения РАН, Оренбург, Россия

*Корреспондент авторы: lyazzat-98.98@inbox.ru

E-mail: dad_kaysagaliyeva@mail.ru, lyazzat-98.98@inbox.ru

М.ӨТЕМІСОВ АТЫНДАҒЫ БҚУ КЕППЕШӨП ҚОРЫНДА КЕЗДЕСЕТІН КҮРДЕЛІГҮЛДІЛЕР ТҰҚЫМДАСТАРЫНА ТАЛДАУ

Аңдатпа. ХХ ғасырдың ортасынан бастап жаратылыстану-география факультетінің ғалымдары Солтүстік Каспий маңы аумағында өсімдік-топырақ жамылғысын, жануарлар әлемін зерттеп көптеген кешенді ауқымды зерттеулер өткізілген болатын. М.Өтемісов атындағы БҚУ-нің ботаника кафедрасының жанындағы кеппешөп қоры жаңа гербарий беттерімен толықтырылды. Күрделігүлділер тұқымдасы негізінен шөптесін өсімдіктер, басым көпшілігі көп жылдық кейбір түрлері бір жылдық, аздаған түрлері жартылай бұталы, бұталы өсімдіктер, аласа ағаштар түріндегі формалары да кездеседі. Сонымен бірге, өрмелегіш және суккулентті өкілдері де бар. Әдетте қосалқы жапырақшасыз, жай жапырақтары бүтін жиекті немесе тілімделген болып келеді. Жапырақтары кезектесіп орналасады. Ірі тұқымдастың 24000 түрі, 1200 туысы бар. Бұл мақалада кеппешөп қорындағы күрделігүлділер тұқымдасының өсімдіктеріне талдау жасалынған болатын. Олардың гербарий қорындағы туыс және түр саны анықталып, тіршілік формаларына, экологиялық топтарына және географиялық, фитоценодикалық сынды сипаттамалар берілді.

Кілт сөздер: гербарий; секция; туыс; түр; тіршілік форма; экологиялық топтар; географиялық талдау; фитоценодикалық талдау.

Кіріспе

Профессор В.В. Ивановтың ұйымдастыруымен 20 ғасырдың ортасынан бастап көптеген кешенді ауқымды зерттеулер өткізілді, жаратылыстану-география факультетінің ғалымдары Солтүстік Каспий маңы аумағында өсімдік-топырақ жамылғысын, жануарлар әлемін зерттеп, үлгілер әкелінді. М.Өтемісов атындағы БҚУ-нің ботаника кафедрасының жанындағы кеппешөп қоры жаңа гербарий беттерімен толықтырылып, түрлерді анықтау жұмыстары жүргізілді. Кеппешөп – кепкен өсімдіктер коллекциясы – систематикалық, флористикалық және ботаника-географиялық зерттеулерге таптырмайтын ең маңызды негіз болып табылады. Ғылым үшін жер бетінің үлгілерін, табиғаттың құнды құжаттарын сақтауға және өсімдіктерді жылдың кез-келген мезгілінде оқып зерттеуге, анықтауға мүмкіндік береді. Қазіргі таңда гербарий қорының жағдайын анықтау, тіркелген флораны инвентаризациялау, толық флоралық талдау өткізу негізгі мәселелердің бірі болып табылды.

Зерттеу материалдары мен әдістері

Кеппешөп (гербарий)–барлықмүшелері белгілі форматта толық жиналып, кептірілген және этикетка толтырылған өсімдік даналары. Кептірілген дайын өсімдіктерден кеппешөп жасалынады. Кеппешөп көлемі 45 x 30 см, оның бір беті қалың қағаздан немесе картоннан, ал екінші беті калькадан жасалады. Кептірілген өсімдікті белгілі көлемдегі картонның бетіне салып, оны ине жіппен тігеді [1]. Гербарий үшін жиналатын өсімдіктер пышақпен, қайшымен кесіліп немесе кішкене күрекшемен қазылып алынып, гербарийлік папкаға қатталып, престерде кептіріледі, содан соң қатты қағаз бетіне тігіліп немесе желімделіп, астына өсімдіктің атауы, қай жерден, қашан, кім жинағаны жазылады. ХVІ ғасырда тұңғыш рет өсімдіктерді осындай тәртіппен кеттіріп сақтаған Болонья

университетінің профессоры Лучо Гини. Алғашқы гербарийлердің басым көпшілігі көп томдық кітап сияқты катталынып сақталған. Гербарий-ботаникалық зерттеулердің негізі болып табылады.

М.Өтемісов атындағы Батыс Қазақстан университетінің гербарий қоры 1937 жылы ботаника кафедрасының жанынан биология ғылымдарының докторы, профессор В.В. Ивановпен бірге құрылған. Қазіргі гербарий қорына В.В. Ивановтың аты берілген. Систематикалық гербарий Энглер жүйесі бойынша ұйымдастырылған. Әрбір ұяшықта белгілі тұқымдасқа жататын өсімдік түрлері орналасқан, ал олар белгілі тұқымдасқа жататын секцияларға біріктірілген. Гербарий қорында 1594 түрге жататын 3000 гербарий беттері жинақталған.

М.Өтемісов атындағы Батыс Қазақстан университеті кеппешөп қорының жасақталу тарихы. Гербарий белгілі ғалым, биология ғылымдарының докторы, профессор Всеволод Вячеславович Ивановтың басшылығымен өткен ғасырда 1930 жылдары құрыла бастады.

1934-36 жж. олар Борлы тауларды, Трекин-Рубежинск құмдарын, ауыл шаруашылық тәжірибе стансасын қамтыды. Кейін 1937-40 жж. экскурсиялар Деркул өзенінің бассейнін, Жалпы Сырттың (Соболев ауылы) оңтүстік сілемдерін, Ичка және Глазистая қырларындағы борлы шығыстарды қамтыды [2].

Өткен ғасырдың 50-шы жылдарының аяғында кафедраның Каспий маңы жазығының әр түрлі ландшафттық аудандарының қамтитын экспедициялық қызметі кеңейді. Гербарийлік материалдар жинағы Бузулук орманының, жалпы Сырттың, Мұғалжар, Ембі, Боғда және Салтов орман өзендері алаңдарының әр түрлі жерлерінен жасалынды, бұл гербарийдің жиналуына үлкен көмегін тигізді [3].

Гербарий негізін 1937 мен 1990 жж. кезеңіндегі көпсанды ғылыми экспедиция және кешенді алыс далалық тәжірибе ақытындағы б.ғ.д. профессор В.В. Иванов бастаған кафедра қызметкерлерінің жинақтары құрайды (В.Х. Урожок, И.Т. Кольченко О.В. Фокина, Е.А. Агелеуов, П.Г. Пугачев, А.З. Петренко, Г.М. Мулдашева, Л.М. Позднякова, А.Ю. Богданов, А.Т. Шуйншалиев және т.б.).

Кеппешөп материалдары негізінде б.ғ.д., профессор В.В. Иванов басшылығымен Солтүстік Каспий маңы флорасының анықтамалығы жасалды (1964-1989 жж.).

Гербарийлік жинақтаманы ғылыми өңдеу бойынша жұмыстарды ұзақ уақыт бойы б.ғ.к., профессор А.З.Петренко басқарды. Соңғы жылдары ең ірі ботаникалық жинақтар б.ғ.д., профессор Т.Е. Дарбаевамен, доцент және оқытушылар Г.С. Кайсағалиевамен, А.У. Утаубаевамен, Е.Х. Мендыбаевпен, Б.Б. Сарсеновамен, Ф.Г. Гимадиевамен, Н.О. Кин, Д.Т. Утеулиевамен жасалды.

Қазіргі уақытта биология ғылымдары докторы, профессор Т.Е. Дарбаеваның басшылығымен Биология және экология кафедрасының Бағдарламалау және ҚБЖ ІТ бөлімінің қызметкерлерімен гербарийдің электронды тізбесіндегі фотографиялық материалға сілтемемен бірге гербарийлік үлгілерге қатысты деректер ұсынылған гербарийлік қор сайты жасалған.

Биология және экология кафедрасының гербарийі – біздің ЖОО-ның ғана емес, сонымен қатар профессор, Корольдік Мадрид ботаникалық бағының қызметкері (Испания)–Мария Луиза Лопез; Гетенген университетінің профессоры (Германия) профессоры Гельмут Фрайтак; Айова штатының (АҚШ) Ұлттық университетінің профессоры, PhD докторы – Роберт Шульц; РФА В.Л. Комаров атындағы БИН (Санкт - Петербург) қызметкері, б.ғ.д., профессор – И.Н. Сафронова; М.В. Ломоносов атындағы ММУ Геоботаника кафедрасының меңгерушісі, б.ғ.д., профессор - В.Г.Онипченко және Ломоносов атындағы ММУ Ботаникалық бағының жетекші ғылыми қызметкері Е.В. Ключиков сияқты алыс және жақын шет елдерінің биология саласындағы көптеген мамандарының ғылыми жұмыстары базасы.

Қазіргі кезде М.Өтемісов атындағы БҚУ гербарийлік қорының негізгі мақсаты болып БҚО және іргелес жатқан аумақтар студенттері, магистранттары, ғылыми-қызметкерлері үшін ғылыми, тарихи және оқыту - әдістемелік мағына табылады. Гербарийлік қорлардың жаңа және жаңартылған үлгілері ботаника бойынша аудиторлық және аудиторлық емес жұмыстар кезінде және де тұрғындар арасында ғылыми білімдерді тарату және оқушылармен кәсіби-бағытталған жұмысда экскурсия кезінде қолданылады [4].

Гербарий базасында студенттермен ғылыми - зерттеу, курстық және дипломдық жұмыстар жасалады. Осылай студенттерді гербарийлік үлгілерді өңдеуге тарту мамандарды дайындауды күшейтуге және олардың деңгейін арттыруға мүмкіндік береді.

Гербарийдегі жұмыс ЖОО-дағы білім беру үдерісінің қажетті саласы болып табылады, бұл – студенттермен биологиялық дәрістерді қызыға оқудың бір тәсілі [5]. М.Өтемісов атындағы Батыс Қазақстан университетінің гербарийлік қорын қолдану теориялық материалды табиғат және биологиялық әртүрлілік туралы деректермен толықтыра алады.

Зерттеу нәтижелері

М.Өтемісов атындағы Батыс Қазақстан университеті, жаратылыстану-география факультетінің биология және экология кафедрасы жанындағы гербарий қорымыздағы зерттеу жұмыстары бойынша күрделігүлділер тұқымдасының 43 туысы кездесетіні анықталды. Осы туыстарда кездесетін өсімдіктер саны 137 түр (1 кесте).

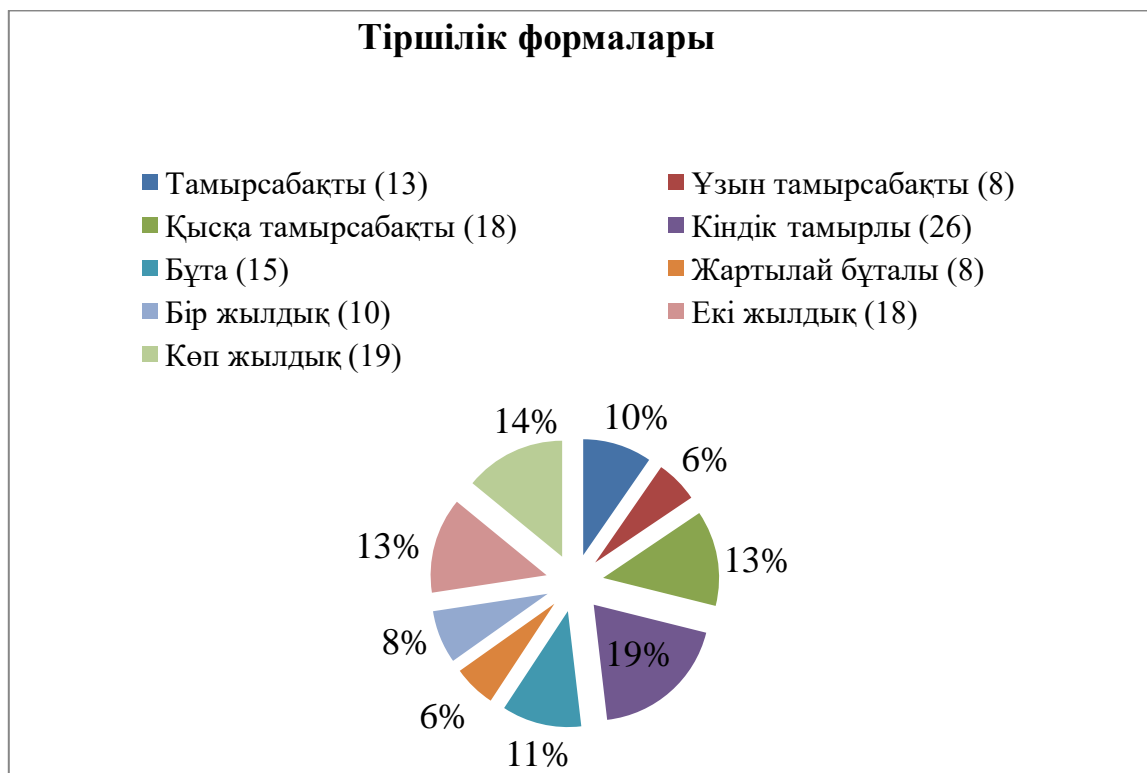
Кесте – Кепешөпқорындағы күрделігүлділер тұқымдасының туыстық және түрлік қатынасы [6].

№	Туыс атауы	Саны	Үлесі,%
1	Achillea	7	5,1%
2	Acroptilon	1	0,7%
3	Amaranthus	3	2,2%
4	Anthemis	2	1,5%
5	Antennaria	1	0,7%
6	Arctium	3	2,2%
7	Artemisia	13	9,5%
8	Atropis	2	1,5%
9	Bidens	1	0,7%
10	Calendula	1	0,7%
11	Carduus	5	3,6%
12	Centaurea	10	7,3%
13	Chondrilla	2	1,5%
14	Cichorium	1	0,7%
15	Cirsium	4	2,9%
16	Crepis	-	-
17	Echinops	4	2,9%
18	Erigeron	2	1,5%
19	Filago	1	0,7%
20	Galatella	4	2,9%
21	Gnaphalium	1	0,7%
22	Helichrysum	1	0,7%
23	Hieracium	7	5,1%
24	Inula	7	5,1%
25	Jurinea	6	4,4%
26	Leucanthemum	1	0,7%
27	Mulgedium	1	0,7%
28	Onopordon	1	0,7%
29	Orchis	2	1,5%
30	Pulicaria	1	0,7%
31	Pyrethrum	4	2,9%
32	Saussurea	3	2,2%
33	Scorzonera	9	6,6%
34	Senecio	4	2,9%
35	Serratula	4	2,9%
36	Solidago	1	0,7%
37	Sonchus	4	2,9%
38	Tanacetum	1	0,7%
39	Taraxacum	1	0,7%
40	Tragopogon	5	3,6%
41	Tripolium	1	0,7%
42	Typha	3	2,2%
43	Xanthium	2	1,5%
	Барлығы	137	100%

Флора құрамында пайыздық үлесі бойынша нақты тұқымдастық және туыстық спектр көрсеткіштері жекелеген флораларға салыстырмалы сипаттама бергенде, олардың арасындағы байланысты немесе бір-бірінен айырмашылықтарын анықтауда ескерілетін маңызды объективті көрсеткіштердің бірі болып саналады.

Кешпешөп қорында күрделігүлділер тұқымдасының 43 туысы 137 түрі бар. Олардың арасында басым үлесін Artemisia туысы алып жатыр (13; 9,5 %). Одан кейін Centaurea L. (10; 7,3 %), Scorzonera(9; 6,6 %) алып жатыр. Бұл 3 туыстың үлесі барлық түрлердің 23,4 пайызын құрайды [7].

Өсімдіктердің тіршілік формаларына байланысты көптеген түрлері бір жылдық екіжылдық және көпжылдық өсімдіктер. Бірақ басым өсімдіктері болып кіндік тамырлы және қысқа тамырлы өсімдіктер болып келеді (сур.1).

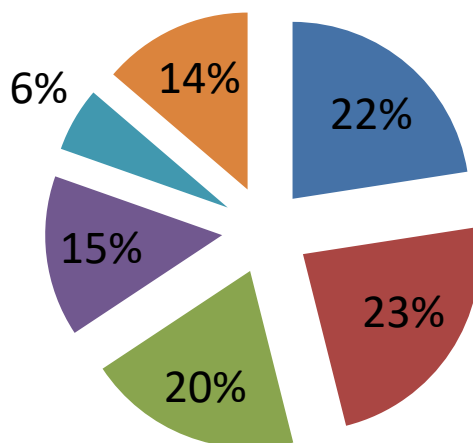
1-Сурет - Күрделігүлділер өсімдіктерінің тіршілік формаларына байланысты жіктелуі

Сыртқы ортаның қандайда-бір факторына бейімделген, формалар түзуде маңызды роль атқаратын өсімдіктерді экологиялық топтарға бөледі. Күрделігүлділер тұқымдасына жататын өсімдіктердің басым көпшілігі мезофит (22%) және ксерофитті (20%) өсімдіктер болып келеді (сур.2).

Экологиялық топ

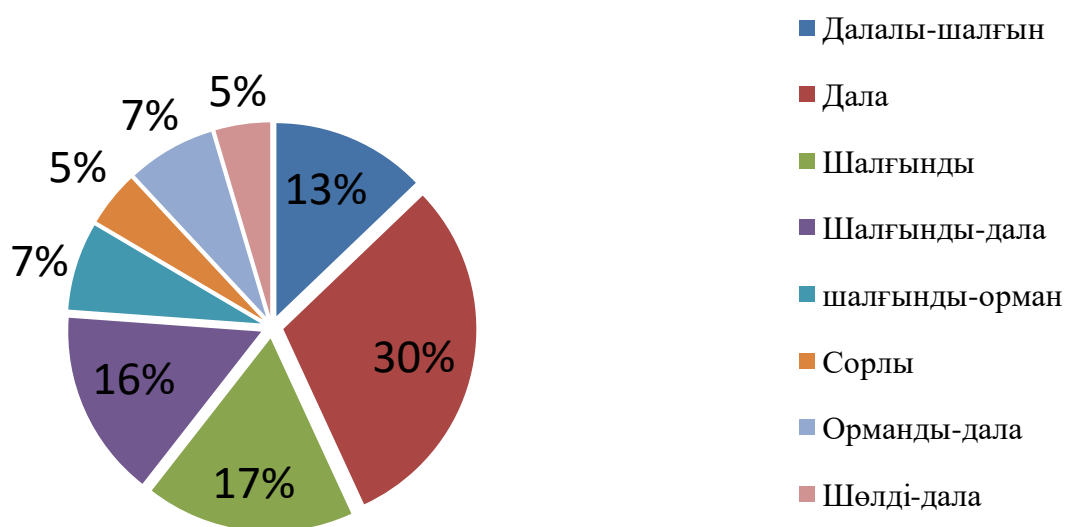
- Мезофит
- Мезоксерофит
- Ксерофит
- Ксеромезофит
- Гидрофит
- Гигромезофит

2-сурет - Күрделігүлділер өсімдіктерінің экологиялық топтары

Фитоценологиялық талдауды жүршізу барысында бұл тұқымдасқа жатаын өсімдіктердің басым көпшілігі дала (30%), шалғын (17%), шалғынды-дала (16%) өсімдіктері екені анықталып отыр. Және де, араларында аз да болсын өсімдіктер сорлы (5%), орманды-дала (7%) сында орталарынды өсетіні анықталды (сур.3)[8].

Фитоценологиялық талдау

3-сурет - Күрделігүлділер өсімдіктеріне фитоценологиялық талдау

Қорытынды

Қазіргі таңда қорда гербарийдің 1500 түрі сақталған. «Индекс Herbariorum PPIU» Бұл халықаралық қорында қазақстандық бес гербарий болса, солардың бірі — М. Өтемісов атындағы БҚУ-дың қоры. Гербарий қоры жыл сайын толықтырылып отырады.

Қазіргі таңда, гербарий қорында, күрделігүлділердің 43 туысқа біріктірілген 137-ден астам түрлері бар. Олардың басым көпшілігі шөптесін, бір жылдық, екі жылдық және көп жылдық өсімдіктер.

Тіршілік формаларына, экологиялық топтарына және фитоценологиялық зерттеулер жүргізілу нәтижесінде топтарға жіктелді.

Астреридтар класс тармағының құрамында Батыс Қазақстанның Жасыл кітапқа, Қызыл кітапқа енгізілген өсімдіктерге сипаттама берілді. Олар сораң жусан (*Artemisia salsoloides*), орыс гүлкекіре (*Centaurea ruthenica*), ақшайыр (*Gnaphalium uliginosum*), т.б. Батыс Қазақстанның Жасыл Кітабына енгізілген[9].

Қорыта айтқанда, кеппешөп қоры биоалуантүрлілікті зерттеуде, аймақтың өсімдік жамылғысының қазіргі жағдайы мен динамикасын анықтауда қажетгі құжат болып табылады.

ӘДЕБИЕТ

[1] Арыстанғалиев С.А. Қазақстан өсімдіктері / С.А. Арыстанғалиев, Е.Р. Рамазанов. - Алматы: Қазақ ССР-ның Ғылым баспасы, 1977.-125 б.

[2] Иванов В.В. Материалы по флоре и растительности северного Прикаспия / Иванов В.В. – Ленинград, 1977.-102 с.

[3] Дарбаева Т.Е. Батыс Қазақстан облысының өсімдік әлемі / Т.Е. Дарбаева, А.У. Утаубаева, Т. Цыганкова.- Орал, 2001.- 47 б.

[4] Иванов В.В. По флоре и растительности северного прикаспия / Иванов В.В. -Л., 1966.- 21с.

[5] Арыстанғалиев С. Словарь казахско-русско-латинских названий растений Казахстана / С. Арыстанғалиев. –Алматы, 2002.– 87 с.

[6] Байтенов М.С. Флора Казахстана / М.С. Байтенов.- Алматы: Ғылым, 1999.-168б.

[7] Кабанов А.В. Особенности формирования коллекции поздно цветущих представителей семейства астровые в ГБС РАН / А.В. Кабанов.- Минск: Конфидо, 2016.-112с.

[8] Иванов В.В. Определитель семейств сложноцветных / В.В. Иванов. - Ленинград, 1966.-11с.

[9] Петренко А.З. Зелёная Книга Западно-Казахстанской области / А.З. Петренко, А.А. Джубанов, М.М. Фартушина, Д.М.Чернышев, Ж.М. Тубетов.- Уральск: Издательство РИО ЗКГУ, 2001.-178с.

REFERENCES

[1] Arystangaliyev, S.A. (1977). Qazaqstan osimdikteri [Plants of Kazakhstan]. Almaty: Publishing House Science of the Kazakh SSR [inKazakh].

[2] Ivanov, V.V. (1977). Materialy po flore i rastitel'nosti severnogo Prikaspiya [Materials on flora and vegetation of the northern Caspian region]. Leningrad [in Russian].

[3] Darbaeva, T.E. (2001). Batys Qazaqstan oblysynyn osimdik alemi [Flora of West Kazakhstan region]. Uralsk [in Kazakh].

[4] Ivanov, V.V. (1966). Po flore i rastitel'nosti Severnogo Prikaspiya [By flora and vegetation of the northern Caspian region]. Leningrad [in Russian].

[5] Arystangaliyev, S. (2002). Slovar' kazakhsko-russko-latinskikh nazvaniy rasteniy Kazakhstana [Dictionary of Kazakh-Russian-Latin names of plants in Kazakhstan]. Almaty [in Russian].

[6] Baitenov, M.S. (1999). Flora Kazakhstana [Flora of Kazakhstan]. Almaty: Gylym [in Russian].

[7] Kabanov, A.V. Osobennosti formirovaniya kollektzii pozdno tsvetushchikh predstaviteley semeystva Astrovyye v GBS RAN [Features of the formation of the collection of late flowering representatives of the Asteraceae family at the GBS RAS]. Minsk: Confido [in Russian].

[8] Ivanov, V.V. (1966). Opredelitel' semeystv slozhnotsvetnykh [Keys to Compositae families]. Leningrad [in Russian].

[9] Petrenko, A.Z., Dzhubanov, A.A., Fartushina, M.M., Chernyshev, D.M. & Tubetov, Zh.M. (2001). Zelonaya Kniga Zapadno-Kazakhstanskoy oblasti [Green Book of the West Kazakhstan region]. Uralsk: Izdatel'stvo RIO ZKGU [in Russian].

Кайсағалиева Г.С., Рахметулла Л.Б., Кин Н.О.

АНАЛИЗ СЕМЕЙСТВ СЛОЖНОЦВЕТНЫХ В ГЕРБАРНОМ ФОНДЕ ЗКУ ИМ. М. УТЕМИСОВА

Аннотация. С середины XX века учеными естественно-географического факультета проводятся масштабные комплексные исследования флоры и фауны Северного Каспия. Фонд растений на кафедре ботаники ЗКУ им. М. Утемисова пополнился новыми страницами гербария. Род сложноцветных - это в основном травянистые растения, большинство из них - многолетники, некоторые виды - однолетники, несколько видов - полукустарники, кустарники, невысокие деревья. Также есть вьющиеся формы и суккуленты. Листья располагаются поочередно. Это крупное семейство, которое насчитывает 24 000 видов и 1 200 родов. В статье дан анализ растений семейства крестоцветных. Определено количество родов и видов в гербарии, определено количество жизненных форм, экологических групп, а также по географическим и фитоценотическим характеристикам.

Ключевые слова: гербарий; секция; род; вид; тип; жизненная форма; экологические группы; географический анализ; фитоценотический анализ.

Kaisagalieva Gulzhahan, Rakhmetulla Lyazzat, Kin Natalia

ANALYSIS OF THE FAMILIES OF COMPOSITAE IN THE HERBARIUM FUND OF THE WKU NAMED AFTER M. UTEMISOVA

Annotation. Since the middle of the twentieth century, scientists of the Faculty of Natural Sciences have been conducting large-scale complex studies of the flora and fauna of the North Caspian. Plant Fund at the Department of Botany, ZKU named after M. Utemisov has replenished with new pages of the herbarium. The genus Compositae is mainly herbaceous plants, most of them are perennials, some species are annuals, several species are semi-shrubs, shrubs, low trees. There are also curly forms and succulents. The leaves are arranged alternately. It is a large family of 24,000 species and 1,200 genera. The article analyzes the plants of the cruciferous family. The number of genera and species in the herbarium was determined, the number of life forms, ecological groups, as well as geographic and phytocenotic characteristics was determined.

Keywords: herbarium; section; relative; a type; form of life; environmental groups; geographic analysis; phytocenotic analysis.

UDC 504.064.45
IRSTI 87.53.91
DOI 10.37238/1680-0761.2021.82(2).36

KUNASHEVA ZARIPA, ATANTAY ANELYA*

M. Utemisov West Kazakhstan University, Uralsk, Kazakhstan

*Correspondence: atantay.anelya@mail.ru

E-mail: atantay.anelya@mail.ru, kunasheva@mail.ru

USING ENVIRONMENTALLY FRIENDLY MINERAL MATERIALS FOR ROAD CONSTRUCTION

Annotation. *Over the past few years, the need for road construction has increased dramatically, which greatly worsened the problems of its impact on the environment. Therefore, one of the main tasks facing the road industry is not only to find new materials and reliable solutions to increase the service life of road surfaces, but also to make these materials environmentally friendly and to minimize environmental pollution during road construction. One of the environmentally friendly materials is slaked lime, which is used to reduce the destructive effect of moisture on the roadbed. Usually, there are almost no chemically active substances in natural soils that can be used for the reaction that leads to filling of pores and cracks. Therefore, it was proposed to use lime to protect against water penetration. Slaked lime can react chemically with many substances, forming sediments that can clog pores and cracks.*

Keywords: *drilling mud; slaked lime; iron vitriol; modifier; composite material; water resistance; mechanical strength; water absorption; frost resistance; binding material; sand-gravel mixture; reinforced soil; film-forming reagent; interaction; roadbed.*

Introduction

In recent decades, due to the rapid development of road transport, the problems of its impact on the environment have significantly worsened. Cars burn a huge amount of petroleum products, causing significant damage to the environment, mainly the atmosphere. Every year, the number of vehicles is growing and the need for road construction is growing.

One of the priority tasks facing the road industry is to reduce the negative impact of the road transport complex on the environment. Highways, as engineering structures, affect natural landscapes, causing various forms of pollution, changing the flow regime of surface and ground water, can significantly change the conditions of flora and fauna habitats, and the migration routes of animals [1].

A road is an engineering structure designed for the movement of vehicles, its main elements are: the roadbed, road clothing, roadway, roadsides, artificial and linear structures and all types of conditions.

In the modern world, road services are more interested than ever in reducing the cost of repairing and restoring the roadway in road construction, as well as in minimizing environmental pollution. We are constantly looking for new environmentally friendly materials and reliable solutions to increase the service life of road surfaces [2].

Material and methods

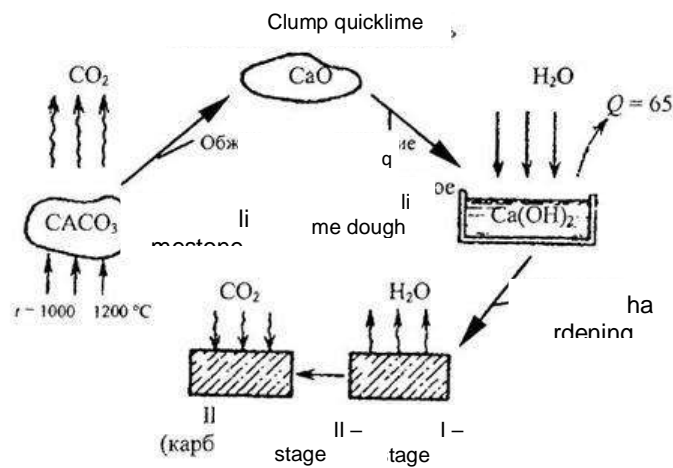
Research work carried out by accredited testing laboratory of ecology and biogeochemistry of the university. Determination of the concentration of the main components and physical and chemical properties of mineral materials was carried out according to the relevant regulatory documents and methods of soil analysis using modern measuring instruments and equipment.

Among the materials studied, slaked lime was chosen for the first time as a modifying agent. For more than 50 years, slaked lime has been considered one of the most applicable asphalt mix modifiers and has been used to reduce the destructive effect of moisture on the roadbed. As the use of lime increased, other advantages of this material were revealed. Now slaked lime is considered by road builders as a multifunctional asphalt modifier that increases the service life of the roadway by an average of 25%, which can significantly reduce the cost of road maintenance [3].

Lime is an astringent material that is obtained by firing calcareous rocks and then grinding them.

Earlier in our research, we established the methodology for performing work on the creation of composite materials and defined the conditions for the choice of compositions [4].

This is an environmentally friendly material that does not emit any harmful substances into the environment. Due to the fact that during solidification, the lime dough hardens by absorbing carbon dioxide, then after solidification, construction lime and compositions with its addition acquire strength and resistance to moisture (Fig. 1). Lime materials are perfectly kept not only in the interior, but also found application in road construction.

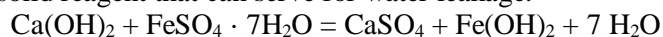
Figure - Stages of production of lime material

Most often, slaked lime is introduced into the mixture in a clean, dry form, but some manufacturers mix it with ground limestone in advance, obtaining an active mineral powder. Depending on the technology used, lime is introduced into the drum together with the usual mineral powder, or mixed immediately with all other aggregates during the preparation of the mixture.

Natural soil is a separate grain of rock, separated by empty spaces (pores, cracks). The spaces between the particles can be represented as channels (capillaries), which have a diameter equal to the diameter of the particles, mainly the smallest ones, in the first approximation. In coarse-grained homogeneous sands, the pore diameter is 0.1-0.2 mm, in sandy loams and loams it is much smaller. But no matter how narrow these pores are, they allow the water to move at high speeds at the appropriate pressures (from tens of meters for sand to centimeters per day for loam).

Usually, there are almost no chemically active substances in natural soils that can be used for the reaction leading to the filling of pores and cracks. Therefore, it was proposed to use lime to protect against water penetration. Slaked lime can react chemically with many substances, forming sediments that can clog pores and cracks [5].

The film-forming reagent is a concentrated solution of iron salt. This is a 30% solution of iron vitriol ($\text{FeSO}_4 \cdot 7\text{H}_2\text{O}$). The more concentrated the liquid reagent solution, the greater the amount of pore-clogging sediment it will release, the more intense its effect. Therefore, it is better to introduce the liquid reagent so that it does not dilute, reaches the solid reagent, for example, filling the pores in the sand (soil) with the liquid reagent, mixed directly with lime. As a result of the reaction, the dense colloidal sand will fill in advance all those paths in the solid reagent that can serve for water leakage.

Waterproofness with the specified solid reagent can easily be achieved because the pores in it are very small, less than 0.01 mm, and the movement of colloidal sediment in such channels is very difficult to implement even at high pressure. The time to achieve full water resistance is from 0.25 hours to 2-6 hours [6,7].

Results and discussions

Composition drilling waste and their toxicity is determined primarily by the type and composition of the mud, which are used in the preparation of dozens of different materials and characteristics.

Table. 1 shows the approximate content of toxic components in different types of drilling fluids used in the construction of wells in Joint Stock Oil Company "Bashneft". In addition, when preparing the oil-based solution is added to 10% oil.

In the literature a lot of data on the toxicity of drilling waste. As shown above, the drilling waste - a mixture of drilling waste water and waste drilling mud and cuttings . In the future, we will consider mainly cuttings - is dewatered drill drilling waste produced after the separation of drilling wastewater, i.e proper cuttings and the solid waste drilling mud with the proviso that it is not reused.

Table 1- Composition mud weight, %

Name of the component	Clayless polymer-salt solution	Clayless polysaccharide solution	Clayey <u>solution</u>	Clay polyglycol solution
KCl	5:7	3,0:5,0	-	-
Starch Phyto-RK	1,5:2	1,5	1,0	1,0
Biopolymer KEM-X	0,4	0,3		-
PCD-515	2,0	2,0		-
Ca ₂ CO ₃	50	-	47,8	47,8
ferrochrome lignosulfonate	0,5	0,5	0,5	0,5
Nitrilotrimethylphosphonic acid	0,025	0,025	0,025	0,025
Sonbur 1101	0,5	1,0	0,5	0,5
polyglycol	-	3,0	-	3,0
The bactericide (GMTA, LET-11, LET-32)	-	0,25	-	-
Biopolymer QC	-	0,3	-	-
Soda ash	-	-	0,6:0,8	0,6:0,8
Selpol-SL	-	-	0,1	0,2
Brig-2	-	-	0,3	0,1
pH	6,5:6,9	7,5-8,5	8:10	8:10

As a result of laboratory and field research the use of alternative methods of mineral material from the carbonate oil based mud cuttings post thermomechanical processing for forestry were developed and justified, construction and repair of roads on the requirements of SRR (sanitary rules and regulations) RK 3.03-09-2006 government regulations in the field of architecture, urban planning and construction. The full chemical composition of drilling waste used in the manufacture of composite materials is presented in Table 2.

Table 2 - Chemical composition of drilling waste

№	Drilling waste components	Composition	
		mg/kg	mass. %
	1	2	3
1	Sodium oxide	13200,00	1,32
2	Potassium oxide	22900,00	2,29
3	Magnesium oxide	25400,00	2,54
4	Calcium oxide	10100,00	1,01
5	Aluminium oxide	192000,00	19,2
6	Silicium oxide	563000,00	56,3
7	Phosphorus oxide	1600,00	0,16
8	Sulfur oxide	560,00	0,056
9	Titanium oxide	10300,00	1,03
10	Manganese oxide	1300,00	0,13

№	1 Drilling waste components	2		3	
		Composition			
		mg/kg		mass. %	
11	Iron oxide	82700,00		8,27	
12	Nickel oxide	60,00		0,006	
13	Zinc oxide	120,00		0,012	
14	Chromium oxide	91,00		0,0091	
15	Lead oxide	24,00		0,0024	
16	Copper oxide	180,00		0,018	
17	Barium oxide	560,00		0,056	
18	Chlorides	110,00		0,011	
19	Water	64700,00		6,47	
20	Organic components (paraffins, naphthenes, Arenes)	16900,00		1,69	

During the research work, samples were developed with the addition of modifiers based on slaked lime. The full chemical composition of the material is discussed in Table 3.

Table 3 - Chemical composition of slaked lime

Name of the material	Chemical composition, %								
	F	Al	K	Fe ₂ O ₃	SiO ₂	Na	CO ₃	Ca	Mg
Ca(OH) ₂	0,3	0,10	0,05	0,24	0,12	1,1	14,1	46,4	0,2

All mineral materials used in the creation of composite materials are environmentally friendly and do not exceed the permissible concentration rate. The composition of the developed samples includes an additive based on lime and iron vitriol to make them waterproof. As components for the preparation of the composite material were used:

- drilling mud of oil and gas condensate origin (DM);
- sand-gravel mixture (SGM);
- diatomite, West Kazakhstan region;
- portland cement (PC);
- slaked lime (Ca (OH) ₂);
- iron vitriol (FeSO₄·7H₂O).

The percentage of materials used is shown in Table 4. The total weight of each sample is 100g.

Table 4 - Chemical composition of composite materials

№	m(DM), %	m(diatomite), %	m(SGM), %	m(PC), %	m(Ca(OH) ₂), %	m(FeSO ₄ ·7H ₂ O), %
I	30	10	20	20	6	1
II	30	10	20	20	7	2
III	30	10	20	20	8	3

The samples of the reinforced soil were taken after the standard time of the set of strength properties (7 days). The aim of the study was to determine the physical and mechanical properties (water absorption, frost resistance) and compare their indicators. The samples were tested according to GOST 12730.3-78 "Concrete. Method for determining water absorption". The results of the studies are shown in Table 5.

Table 5 - Indicators of water absorption of the composition of composite materials

Drying conditions	Saturation conditions	Relative water absorption in % for compositions		
		I	II	III
At a temperature of 20-25C	30 min in the water	19,1	17,2	14,4
20-25°C	2 hours in the water	19,6	18,1	14,7
20-25°C	24 hours in the water	27,7	24,9	18,5

The test of the finished samples was carried out in accordance with GOST 10060.0-95 "Concrete. Methods for determining frost resistance". The results of the studies are shown in Table 6.

Table 6 - Indicators of frost resistance of composite materials

Sample	I	II	III
$\Delta m, \text{ г}$	8,35	9,55	12,49
Time, ч	5 day		
Cycle	50		
Temperature, C	minus (18 $\pm$ 2)		
Saturation and thawing environment	water		
GOST 10060.0-95	F75		

Conclusion

The test results showed that the additive in the form of lime and iron vitriol significantly reduces water absorption, but is not sufficiently resistant to low temperatures.

This suggests that soils with such additives and binders in the form of cement are resistant to precipitation and can find their application in strengthening the roadway.

REFERENCES

- [1] Izvestkovanie i drugie metody stabilizatsii grunta [Liming and other methods of soil stabilization]. Retrieved from <https://www.forumhouse.ru/threads/181553/> [in Russian].
- [2] Komarova, V.N., & Zyablova O.V. (2013). Infrastrukturnyi faktor v konkurentosposobnosti regiona [Infrastructure factor in regional competitiveness]. *Sovremennyye problemy nauki i obrazovaniia – Modern problems of science and science*, 3. Retrieved from <http://www.science-education.ru/109-9577> [in Russian].
- [3] Dorozhnoe stroitelstvo. Materialy ispolzuemye pri stroitelstve dorog. Sait Natalii Ashanovoi [Road construction. Materials used in road construction. The site of Natalya Ashanova]. Retrieved from <http://ashanova.ru/obuchenie/ekologiya/107-dorozhnoe-stroitelstvo-materialy-ispolzuemye-pri-stroitelstve-dorog> [in Russian].
- [4] Kolbas, N.S. (1978). Voprosy teorii kompleksnogo ukrepleniya gruntov vyazhushimi materialami s primeneniem lesohimicheskikh reagentov I othodov promyshlennosti [Questions of the theory of complex soil strengthening with binders using forest chemical reagents and industrial waste]. – L, 12-14 [in Russian].
- [5] Mendaliyeva, D., Kunasheva, Z., Yakupova, J. (2015). Development of the structure of road-construction materials with the use of drilling cuttings *Eurasian Chemico-Technological Journal Quarterly Journal of the International Higher Education Academy of Sciences.- The International Higher Education Academy of Sciences*, 17, 1,75-78 [in English].
- [6] Izvest kak dobavka v osfalt. Sait kompanii Kvatroprom [Lime as an additive in asphalt. The site of the company Quatroprom]. Retrieved from <http://q-prom.ru/info/articles/izvest-kak-dobavka-v-asfalt/> [in Russian].
- [7] Nikolaev, A.V. & Berg, D.G. & Belyaev, A.V. (1942). Pridanie gruntam vodonepronitsaemosti i mekhanicheskoi prochnosti [Waterproofness and mechanical strength of the soil]. – Kazan, 7-11 [in Russian].

Қонашева З.Х., Атантай А.

ЭКОЛОГИЯЛЫҚ ТАЗА МИНЕРАЛДЫҚ МАТЕРИАЛДАРДЫ ЖОЛ ҚҰРЫЛЫСЫНА ПАЙДАЛАНУ

Андатпа. Соңғы бірнеше жылда жолдарды салу қажеттілігі күрт өсті, бұл оның қоршаған ортаға әсер ету проблемаларын күшейтеді. Сондықтан жол саласының алдында тұрған басты міндеттердің бірі-жол жабындарының қызмет ету мерзімін ұзарту бойынша жаңа материалдар мен сенімді шешімдерді іздеу ғана емес, сонымен қатар осы материалдардың экологиялық таза болуы және жол салу кезінде табиғаттың ластануы неғұрлым аз болуы қажет. Экологиялық таза материалдардың бірі-жол төсеміндегі ылғалдың деструктивті әсерін азайту үшін қолданылатын сәндірілген әк. Әдетте табиғи топырақтарда кеуектер мен жарықтардың толтырылуына әкелетін реакция үшін қолдануға болатын химиялық белсенді заттар аз. Сондықтан судың енуінен қорғау үшін әк қолдану ұсынылды. Сәндірілген әк көптеген заттармен химиялық әрекеттесіп, саңылау мен жарықтарын бітеп тастайтын тұнба түзе алады.

Кілт сөздер: бұрғылау шламы; әк; темір сульфаты; модификатор; композициялық материал; су өткізбеу қасиеті; механикалық беріктік; су сіңіру; аязға төзімділік; тұтқыр материал; құм-қиыршық қоспасы; нығайтылған топырақ; қабық түзетін реагент; өзара әрекеттесу; жол төсемі.

Қонашева З.Х., Атантай А.

ИСПОЛЬЗОВАНИЕ ЭКОЛОГИЧЕСКИ ЧИСТЫХ МИНЕРАЛЬНЫХ МАТЕРИАЛОВ ДЛЯ СТРОИТЕЛЬСТВА ДОРОГ

Аннотация. За последние несколько лет потребность в строительстве дорог резко возросло, что сильно обострились проблемы воздействия его на окружающую среду. Поэтому одной из главных задач, которая стоит перед дорожной отраслью является не только поиск новых материалов и надежных решений по увеличению продолжительности срока службы дорожных покрытий, но и экологичность этих материалов и минимальное загрязнение природы при строительстве дорог. Одним из экологически чистых материалов считается гашеная известь, которая применяется для снижения разрушительного действия влаги на дорожное полотно. Обычно в природных грунтах почти не имеется химически активных веществ, которые можно было бы использовать для реакции, ведущей к заполнению пор и трещин. Поэтому и было предложено использовать известь для защиты от проникновения воды. Гашеная известь может вступать в химическое взаимодействие со многими веществами, образуя осадки, способные забить поры и трещины.

Ключевые слова: буровой шлам; известь; железный купорос; модификатор; композиционный материал; водонепроницаемость; механическая прочность; водопоглощение; морозостойкость; вяжущий материал; песчано-гравийная смесь; укрепленный грунт; пленкообразующий реагент; взаимодействие; дорожное полотно.

UDC 57.043:579.61

IRSTI 34.27.51

DOI 10.37238/1680-0761.2021.82(2).37

**SARTAYEVA A.A., BAITASHEVA G.U.*, IMANOVA E.M., PARMANBEKOVA M.H.,
ASHIROVA ZH.**

Kazakh National Women's Teacher Training University, Almaty, Kazakhstan

*Correspondence: Gauhar75e@mail.ru

E-mail: akmaral6671@gmail.com, Gauhar75e@mail.ru, imanovaelmira74@gmail.com,
mparmanbekova@gmail.com

CREATION OF A COLLECTION OF MICROORGANISMS AS A METHOD FOR CONSERVATION OF BIODIVERSITY

Annotation. *In this article, were described the viability, morphological, and physiological properties of lactic acid bacteria of milk and shubat, obtained by the method of long-term freeze drying in collections. The fermented camel milk, named shubat, is generally home-made by the traditional process. The general properties of these strains were comprehensively described 8 years ago. The study determined the number of viable cells of *Lactococcus lactis cremoris*-24A, *Lactobasillus bulgaricus*-54L strains stored in the collection for a long time by lyophilic drying, and the percentage was about 70-75%. The limit of acid-forming activity was 155 ° T in *Lactococcus lactis cremoris*-24A and 180°T in *Lactobasillus bulgaricus*-54L strain. It was found that the acid-forming activity decreased by 30% compared to pre-storage data.*

Keywords: *lactic acid bacteria; shubat; freeze drying; *Lactococcus lactis*; *Lactobasillus bulgaricus*; strain; long-term storage; collection; acid formation; biodiversity; microorganism.*

Introduction

The creation and preservation of the collection of microorganisms as a method of conservation of biodiversity is an urgent ecological problem. Today, the storage of microorganisms in viable conditions is often used in microbiological laboratories and biotechnological industries for industrial and research purposes. The main task of preserving microorganisms is long-term maintenance of high viability and prevention of mutational changes, maintaining maximum conditions close to their natural state [1].

The most effective way to preserve industrially valuable strains of lactic acid bacteria is to dry them in ampoules by the method of sublimation with subsequent storage in vacuum. This method is widely used in industrial and scientific laboratories [2, p.17]. In addition, industrially valuable strains can be stored in the laboratory by freezing them in their pure form by periodically adding them to sterile skim milk. *Lactobacillus* can be stored for a long time in different ways. The most convenient and effective of these is lyophilization. Lyophilization is the removal of water from a bacterial suspension frozen in a vacuum, where the water evaporates as it passes through the liquid phase. This method is the most effective and efficient for long-term storage of microorganisms. Using this method, it is possible to preserve the viability of many different groups of bacteria and bacteriophages for 30 years or more [3]. In general, while preserving the production value of lactic acid bacteria strains, we can easily use the species required for production, while maintaining their morphological, physiological and biochemical properties.

Research materials and methods

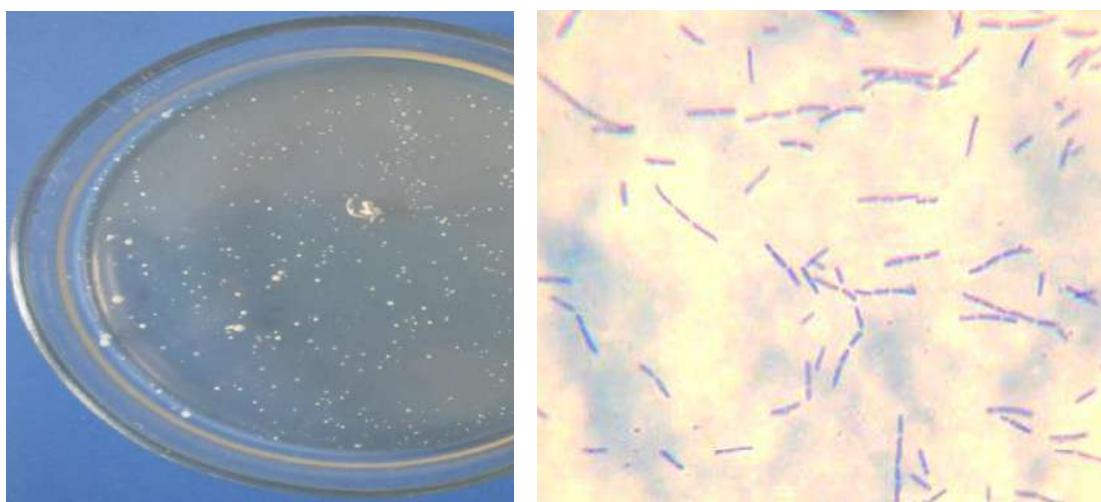
To determine the number of viable cells of lactic acid bacteria, pour 10 ml of physiological solution into the lyophilized culture biomass in an ampoule, then take 0.1 ml of the prescribed suspension, make skim milk and perform a dilution series (between 10^{-1} – 10^{-9}) and solidify after each breeding. The culture media were sown in a lawn manner. The goal is to determine the number of viable cells in the biomass of lactobacilli stored for a long time. The inoculated lactic acid bacteria were placed in a thermostat at 37 ° C for 1 day. Various methods are used to determine the number of microorganisms. This method includes the widely used Koch method. This method is used to determine the number of species and individual groups of microorganisms. The essence of the method consists in sowing a suspension of the studied known microorganisms on a solid medium.

Koch's method [4, p.8] is widely used not only for counting the number of cells, but also for their isolation. Koch's method consists of three stages: preparation of dilutions from the 1st sample. The 2 samples preparation of dilutions and 3 sample is counting colonies grown in solid nutrient media.

Dilution preparation methods. Breeding is used to obtain individual colonies. To do this, dilute the medium with microorganisms. To prepare the dilution, pour 9 ml of sterile tap water into sterile dry tubes. Then 1 ml of the substance is taken with a sterile pipette and transferred into a test tube with 9 ml of water. Dilute 1 with a fresh sterile pipette. Using this pipette, transfer 1 ml of the dilution to the 2nd tube. This is called 2nd dilution. We prepared the remaining dilutions by this method. As a result, we get diluted jewelry. Inoculated by surface inoculation. To do this, drop 0.05 ml of dilute suspension on a Petri dish with a solid nutrient medium and spread it evenly with a spatula.

Research results

The object of the study was the viability of two strains *Lactococcus lactis cremoris*-24A, *Lactobasillus bulgaricus*-54L, isolated from milk and shubat, kept for a long time in the collection of the Department of Biology of the Kazakh National Women's Pedagogical University. The general properties of these strains have been extensively studied and described 8 years ago. The growth of *Lactococcus lactis cremoris*-24A and *Lactobasillus bulgaricus*-54L strains in GSA nutrient media during the day in the form of massive spotty colonies indicates high viability (Fig. 1).

1-Figure - Growth of *Lactobasillus bulgaricus*-54L strain in GSA culture medium.

These figures show that the initial culture of lyophilized dried lactic acid bacteria is 70-80% of the number of viable cells. It is known from the literature that the viability of strains decreases as a result of the loss of the necessary physiological and biochemical properties of strains during storage of microorganisms [3, p.5].

To determine the number of cells, nine dilutions were performed, each of which was inoculated twice into solid medium according to the Koch method. The number of growing microorganisms was calculated using the most common methods in microbiology (Table 1).

Table 1- The number of viable lactic acid bacteria cells

Sequential dilution series	10 ¹	10 ²	10 ³	10 ⁴	10 ⁵	10 ⁶
Crops						
<i>Lactococcus lactis cremoris</i> -24A	spread out on the surface	spread out on the surface	3.5x10 ³	5.2x10 ⁶	3.2x10 ⁶	1.4x10 ⁵
<i>Lactobasillus bulgaricus</i> -54L	spread out on the surface	spread out on the surface	2.8x10 ⁵	5.7x10 ⁶	2.1x10 ⁶	2.3x10 ⁶

Strain of *Lactococcus lactis cremoris*-24A. Milk sampling was carried out in the Zhandosov of the Karasai district of the Almaty region. Acid straightening activity - 90 ° T. The acidity limit is 155 ° T. It was taken into account that for obtaining a high-quality lactic acid drink, it is important that lactic acid bacteria produce a large amount of organic acids in the nutrient medium. The acid-forming activity of lactic acid bacteria isolated from various substrates and obtained by freeze-drying was determined by the Turner method in skim milk for 15 hours and 7 days. In general, among the strains obtained, *Lactobasillus bulgaricus*-54L had an acid-forming energy of 84 ° T, and the upper limit of acid-forming activity was 180 ° T (Table 2).

Table 2 - Acid-forming activity of lactic acid bacteria

№№	Crops	Acid direct energy (°T)	Acid line limit (°T)	Isolated substrate
1	<i>Lactococcus lactis cremoris</i> -24A	90±1,5	155±1,5	milk
2	<i>Lactobasillus bulgaricus</i> -54L	84±1,2	180±2,0	shubat

The resistance of lactic acid bacteria to different concentrations of NaCl was determined. To determine the stability of NaCl, a hydrolyzed medium with a concentration of 2, 4, 6% NaCl was prepared. The resistance of NaCl to various concentrations was first determined after one day and then after two days (Table 3).

Table 3- Resistance of lactic acid bacteria to various concentrations of NaCl after one day (24 hours)

Physiological and biochemical properties		Crop names	
		<i>Lactococcus lactis</i> 24A	<i>Lactobasillus bulgaricus</i> -54L
Control of growth of NaCl in different concentrations,%	2	+	+
	4	±	+
	6	-	+

Note: (+) - high growth rate, (-) - low growth rate, (±) - average growth rate

Both strains are well studied in hydrolyzed milk containing 2 and 4% NaCl, they grew well. The *Lactococcus lactis cremoris*-24A strain was intolerant to 6% salt, while the *Lactobasillus bulgaricus*-54L strain grew rapidly. *Lactobasillus bulgaricus*-54L cultures grew well at all studied concentrations of 2, 4, 6% NaCl, i.e. they were found to be more resistant to high NaCl concentrations than *Lactococcus lactis* 27A.

Scientists disagree on this property of lactic acid bacteria. While some scientists claim that lactic acid bacteria, especially lactococci, do not grow in the presence of 6% NaCl [5], others have shown that there are strains within these species that can grow at high NaCl concentrations[6]. In conclusion, cultures of isolated lactic acid bacteria were resistant to various salt concentrations. This is evident from the growth rate of the strains.

Conclusion

According to the results of the study, the number of viable cells of *Lactococcus lactis cremoris*-24A, *Lactobasillus bulgaricus*-54L, stored for a long time in the collection by freeze drying, was determined, and the percentage was about 70-75%. The limit of acid-forming activity was 155°T in *Lactococcus lactis cremoris*-24A and 180°T in the *Lactobasillus bulgaricus*-54L strain. The acid forming activity was found to be reduced by 30% compared to pre-storage data.

REFERENCES

- [1] Shigaeva, M. H., & Jiu, V. L., Extractykovala, S. Z. (1996). Süt qyşqyly bakterialary jäne aşytqy sañyrauqūlaqtarynyñ negızgı qasietteri [Basic properties of lactic acid bacteria and yeast fungi]. Almaty [in Kazakh].
- [2] Kirsop, B.E. & Snell, J.J. (1984). Maintenance of Microorganisms. A manual of Laboratory Methods. London: Academic Press [in English].
- [3] Shigaeva, M., & Kh Ospanova, M. (1983). Mikroflora nacional'nyh kislomolochnyh napitkov [Microflora of national fermented milk drinks]. Alma-Ata [in Russian].
- [4] Egorov, N.S. (1976). Praktikum po mikrobiologii [In Microbiology Workshop], 14-29 MSU [in Russian].
- [5] Vinogradskaya, E.S., Gorbachev, T.P. Yaroshenko, & Gordienko, L. A. (2000). Izuchenie chuvstvitel'nosti molochnokislyh kul'tur i mikroflory kislomolochnyh produktov k antibiotikam [De studiis humanitatis formarum totque microflora sensitivum Lacteolus acid fermentationem lac products et ad antibiotics]. Antibiotiki i himioterapiya - Antibiotics and chemotherapy, 5-35 [in Russian].
- [6] Okhapkina, V., & Shabalin, B.A. (2009). Metody podderzhaniya mikrobnih kul'tur. Kriokonservaciya [Methods of maintaining microbial cultures. Cryopreservation. Microbial modi est enim cultus humani versantur. Cryopreservation]. Teoreticheskaya i prikladnaya ekologiya - Theoretical and applied Ecology, 1, 18-26 [in Russian].

Сартаева А.А., Байташева Г.У., Иманова Э.М., Парманбекова М.Х., Аширова Ж.
БИОАЛУАНТУРЛІКТИ САҚТАУ ӘДІСІ РЕТІНДЕ МИКРООРГАНИЗМ
КОЛЛЕКЦИЯСЫН ЖАСАУ

Аңдатпа. Мақалада коллекцияда ұзақ уақыт лиофильді кептіру әдісімен сақталған, сүттен және шұбаттан бөлініп алынған сүт қышқылы бактериялардың тіршілік етуге қабілеттігі, морфологиялық, физиологиялық қасиеті анықталынды. Бұл штамдардың жалпы қасиеттері 8 жыл бұрын кешенді түрде зерттелініп сипаттама берілген. Зерттеу коллекцияда ұзақ уақыт лиофильді кептіру әдісімен сақталған *Lactococcus lactis cremoris*-24А, *Lactobasillus bulgaricus*-54Л штамдарының тіршілікке қабілетті клеткаларының саны анықталынып, пайыздық шамамен 70-75%-ға тең екендігі көрсетілді. Қышқыл түзу белсенділігінің шегі *Lactococcus lactis cremoris*-24А штамында 155°Т, ал *Lactobasillus bulgaricus*-54Л штамында 180°Т болды. Бұл көрсеткіштерді дақылдарды сақтағанға дейінгі мәліметтермен салыстырғанда қышқыл түзу белсенділігі 30%-ға төмендегені анықталды.

Кілт сөздер: Сүт қышқылы бактериялар; шұбат; сүт; лиофильді кептіру; *Lactococcus lactis*; *Lactobasillus bulgaricus*; штамм; ұзақ уақыт сақтау; коллекция; қышқыл түзу; биоалуантүрлік; микроорганизм.

Сартаева А.А., Байташева Г.У., Иманова Э.М., Парманбекова М.Х., Аширова Ж.
СОЗДАНИЕ КОЛЛЕКЦИИ МИКРООРГАНИЗМОВ КАК МЕТОД СОХРАНЕНИЯ
БИОРАЗНООБРАЗИИ

Аннотация. В данной статье были описаны жизнеспособность, морфологические, физиологические свойства молочнокислых бактерий молока и шубата, полученных методом долговременной лиофильной сушки в коллекциях. Основные свойства бактерий были описаны еще 8 лет назад. В ходе исследования было определено количество жизнеспособных клеток штаммов *Lactococcus lactis cremoris*-24А, *Lactobasillus bulgaricus*-54L, длительное время хранящихся в коллекции путем лиофильной сушки, и процентное содержание составило около 70-75%. Предел кислотообразующей активности составлял 155 ° Т у *Lactococcus lactis cremoris*-24А и 180 ° Т, у штамма *Lactobasillus bulgaricus*-54L было обнаружено, что кислотообразующая активность снизилась на 30% по сравнению с данными до хранения.

Ключевые слова: Молочнокислые бактерий; шубат; лиофильная сушка; *Lactococcus lactis*; *Lactobasillus bulgaricus*; штамм; длительное хранение; коллекция; кислотообразования; биоразнообразие; микроорганизм.

ӘОЖ 636.1.(075.8)
FTAXP 68.39.55
DOI 10.37238/1680-0761.2021.82(2).38

¹Рустенов А.Р. *, ²Елеугалиева Н.Ж., ³Ізімбетова А.М

^{1,3}М. Өтемісов атындағы Батыс Қазақстан университеті, Орал, Қазақстан

²Жаңгір хан атындағы Батыс Қазақстан аграрлық-техникалық университеті, Орал,
Қазақстан

*Корреспондент авторы: rustenov_aman@mail.ru

E-mail: rustenov_aman@mail.ru, nur_el70@mail.ru, arraizimbetova@mail.ru

ҚАЗАҚТЫҢ БАКТЕРИАН ТҰҚЫМДЫ ТҮЙЕ ІНГЕНДЕРІНІҢ СҮТТЕРІНІҢ БИОЛОГИЯЛЫҚ ҚАСИЕТТЕРІ МЕН ӨНІМДІЛІК ДЕНГЕЙЛЕРІН ЗЕРТТЕУ

Андатпа. Зерттеуге алынған інгендерінің биіктігі 174-179 см, тұрқының ұзындығы 147-157 см, кеуде орамы 226-238 см, жілінішігінің орамы 19,5-21 см аралықтарында болды. Ингендердің сүт бездері көлемдері және морфологиялық құрылысы 26 бас інгендер келесі түрлерге бөлінді: тостағанша 5 бас (18,51%), жікті 6 бас (22,22%), домалақ 14 бас (51,85%), және жалпақ 2 бас (7,41%). Ингендердің бірінші лактациясындағы желіндерінің сауылуға дейінгі орамдық өлшемі 54,3 см құраса, үшіншіден және одан жоғарғыларда 57,3 см, тереңдігі 11,5 см, ұзындығы 16,1 болды. Тәжірибедегі інгендердің үрпілерінің жуандығына қарай інгендер мынандай үш топқа бөлінді: жуан үрпілі түп жағының орамы 15-16 см, жуандығы орташа үрпілі 9-10 см және 7-8 см жіңішке үрпілілер. Ингендердің 1-ші лактациясындағы сауын мерзімі 178,6 күнге созылды, 3-ші және одан жоғарғыларда 192,8 күн болды. Ингендерден орташа 6-айлық сүттіліктері 507,3 және 583,3 л, сүттің биохимиялық құрамы: майлылығы - 6,15%, қанттылығы - 5,10% (5,09-5,11%), күлдің көлемі - 0,70 (0,69-0,71%), құрғақ заттары - 14,91 (14,91-14,92%), минеральдық заттардың көлемі - 0,87%.

Кілт сөздер: түйе; інген; морфологиялық құрылысы; үрпі; желін; сүт; сауын мерзімі; майлылық; қанттылық; құрғақ заттары; минеральдық заттар; сүт бездері; лактация.

Кіріспе

Түйе шаруашылығы - мал шаруашылығындағы жетекші және тарихи қалыптасқан дәстүрлі сала. Оның дамуына табиғи ауа райының жағдайы, әсіресе шөл және шөлейт жерлердің молдығы қолайлы жағдай туғызады.

Түйе шаруашылығының өркендеуіне республикадағы жайылымдық жерлердің ерекшелігі де септігін тигізеді.

Елімізде 179,8 млн. га жайылымдық жерінің 80 млн гектары шөл, 36 млн гектары шөлейт жер болып саналады. Олар елдегі жалпы жайылымдық жердің 64,5%-ын құрап тұр. Азықтық өнімділігі нашар осындай жайылымдық жерлерді толығырақ және тиімді пайдалану үшін қой, жылқы шаруашылығымен қатар түйе шаруашылығын да дамыту қажеттігі бүгінде анық болып отыр.

Елімізде нарықтық қатынасқа көшу кезеңін де бірталай түйе шаруашылықтарында мал басын жекешелендіру жұмысы жүйесіз жүргізіліп, соның салдарынан түйе саны едәуір кеміп кетті. XX-ғасырдың 30-жылдарында республиканың барлық шаруашылық категориясында 1 миллион 200 мың түйе болса, қазіргі кезде бар болғаны 120 мыңдай мал қалған, ал 1991 жылмен салыстырғанда 22,8% кеміп кеткенін көрсетіп тұр.

Еліміз тәуелсіздік алып, нарықтық экономикалық саясатқа өткелі, түйе шаруашылығы бағыты бойынша, оның ішінде сүт өндіру саласында фермерлік шаруа қожалықтар көбейе бастады. Түйе сүті мен етін халқымыз ежелден, оны тағамдық құндылығымен қатар, емдік қасиетін жоғары бағалаған.

Түйе сүтінің емдік қасиеттерін еліміздің белгілі ғалымдары айтқандай (Бергрин А.П., Благовещенский В.В. және басқалары [1], Жұмағұлов И. [2], Кугенев П.В. [3], Терентьев С.М. [4], Ниязов А. [5]) Қазақстанның қатаң климаттық жағдайларында жыл бойы жайылымда ұсталатын түйе

малының шаруашылыққа пайдалы және биологиялық ерекшеліктерін зерттеу аса маңызды. Қазіргі таңда түйенің құнды қасиеттерін ауылшаруашылық өндірісінде қолдану аса өзекті мәселе, оның ішінде халықты сапалы және қол жетімді өнімдермен қамтамасыз ету.

Зерттеу әдістемелері

Сүттің органолептикалық, физикалық және химиялық құрамдары Бөкей орда аудандық мал дәрігерлік станциясында зертханалық анықтаулардан кейін орташа көрсеткіштері шығарылды.

Інгендер сүттерінен сынамаларды алу және дайындау ГОСТ 26809 бойынша жүргізілді. Сүттің температурасы ГОСТ 26754 бойынша, майлылығын зерттеу ГОСТ 5867 бойынша, қышқылдығы ГОСТ 3624, сүттің рН-анықтау (МС 26781-85) зерттелінді. Түйе сүтін титрлеу нәтижелері арасындағы айырмашылық 100 грамм сүтте 0,005 грамм сүт қышқылынан аспады.

Інгендер сүттерінің тығыздығын анықтау (МС 3625-84) Лактан 1-4 (Ресей) сүт талдамасында зерттелінді. Сүтте сүттің тығыздығын Ареометр-лактоденсиметрдің көмегімен; қышқылдығын титрометриялық әдіспен; май - қышқыл әдісімен; ақуыз - Къельдаль бойынша; құрғақ заттың құрамы - құрғақу арқылы; күл - тұздау арқылы; минералды заттар – рентгено-флюоресцент арқылы анықталды.

Жинақталған түпкілікті нәтиже ретінде кемінде 5 өлшемнен орташа арифметикалық мәні алынып арнайы әдістеме пайдалана отырып өңделінді.

Зерттеу нәтижелері

Бөкей орда жерлерінде түйенің аналықтары 3-4 жаста, буралары 5-6 жаста жыныстық жағынан толық жетіледі. Бактериан тұқымды інгендердің буаздық мерзімі 14 айға созылады, сондықтан да олар екі жылда бір рет боталайды. Інгендердің ботасы нәзік, ерекше күтімді қажет етеді, күніне анасын 6-7 рет емеді. Бота анасын 18 айдай еміп-өсіп жетіледі. Жалпы түйе 30-35 жыл жасайды, бірақ Бөкей орда шаруашылығында бота беру көрсеткіштерінің төмендеуіне байланысты 18-20 жылдан кейін ұстамайды, сойысқа жіберіледі.

Зерттеуге алынған інгендерінің биіктігі 174-179 см, тұрқының ұзындығы 147-157 см, кеуде орамы 226-238 см, жіліншігінің орамы 19,5-21 см аралықтарында болды.

Бөкей орда түйелер қысы-жазы жайылымдарда болады және әртүрлі шаруашылықта інгендер түрліше сауу әдістері (байлау, бөтаны қасына ұстау, тағы с.с.) қолданылады.

Інгендердің сүт бездері көлемдері және морфологиялық құрылысы бойынша келесі түрлерге бөлінеді: тостағанша, жікті, домалақ және жалпақ. Інгендердің тостағанша тәрізді сүт бездерінің төрт бөлімі де біркелкі жетілген, әрі бір деңгейде орналасқан, ұзыны мен ені жақсы дамыған болып тұрады. Інгендердің сүт бездері көлемдері және морфологиялық құрылысы 26 бас інгендер келесі түрлерге бөлінді: тостағанша 5 бас (18,51%), жікті 6 бас (22,22%), домалақ 14 бас (51,85%), және жалпақ 2 бас (7,41%).

Желіні тостағанша тәрізділерде көлемі үлкендігіне байланысты, кан тамырларымен жақсы қамтылған, сүттілік секрециялық қабілеттіктері жоғары болады. Інгендердің тостағанша тәрізділері бірінші тумалылардың 5 айлық сауында 648,7 л, 3-ші және одан көп тумалылардан 734,3 литрден сүт сауылды (кесте 1). Сол сыяқты жікті пішінділерден 537,4 және 621,7; домалақшалардан 349,8 және 412,3 л; жалпақтардан 493,6 және 564,9 сүт сауылды. Ең жоғарғы сүттілік тостағанша, ең төменгі домалақшалар пішінділер арасындағы айырмашылық 1-ші тумаларда 298,9 л немесе 53,92%, ал 3-ші және одан көп тумалыларда 3220 л немесе 56,19% болды.

Сүттегі майлылық 1-ші және 3-ші және одан көп тумалылар арасында айтарлықтай айырмашылық болмады, орташа көрсеткіштер 6,11 және 6,12% құрады.

Інгендердің жасы ұлғайған сайын (10 және одан жоғары) желіні де өсе түсетіні байқалды. Түйе желініне баға бергенде желінің түрі мен үрпілерінің көлемі және олардың ара қашықтығын білудің орасан зор маңызы бар.

Тостағанша тәрізді желінді інгендердің үрпілері де жақсы дамыған (2-кесте). Сүт бездерінің мұндай пішінділерінде артқы үрпілердің арақашықтықтары 9,8 см, алдыңғы және артқы үрпілер алшақтығы 17,6 см құрады. Інгендердің үшінші және одан көп тумалыларында арақашықтар 1-3 см ұлғайады.

1 -Кесте - Сүт бездерінің пішіндеріне байланысты інгендердің сүт өнімділігі (6 айлық сауындағы)

Желін пішіні	1-ші тумалар		3-ші және одан көптумалылар	
	сауын, л	майлылығы, %	сауын, л	майлылығы, %
Тостағанша	648,7±37,8	6,12±0,7	734,3±43,9	6,13±0,9
Жікті	537,4±34,7	6,08±0,6	621,7±34,7	6,11±0,8
Домалақ	349,8±29,3	6,17±0,9	412,3±36,4	6,18±0,7
Жалпақ	493,6±31,4	6,04±0,8	564,9±39,5	6,06±0,7
Орташа	507,3±32,6	6,11±0,8	583,3±35,6	6,12±0,8

Түйенің тағы бір биологиялық ерекшелігі - қыста қолда бағуды, сапалы азықтандыруды және қораны керек етпейді. Бірақ түйелер жүні қырқылған алғашқы аптада өкпек жел мен жоғары ылғалдылыққа төзімсіз, осы олардың жауын-шашын мен суыққа ұрынбауын қамтамасыз ету керек. Інгендер қыстағы Бөкей орда жайылымдардарындағы кезеңдерінде көбінде қар аз, қоректік шөптердің мол жерлерін таңдайды, ондай алаңды аймақтарда шүйгін шөптері көбірек болады.

Інгендердің ешкі тәрізді сүт бездерінің артқы екі бөлігі алдыңғыларға қарағанда жеткілікті дамыған және төмендеу орналасқан. Інгендердің сүт бездерінің көлемі мен түріндегі айырмашылық олардың тұқымына ғана емес, сонымен бірге олардың жасына да байланысты келеді.

Інгендердің бірінші лактациясындағы желіндерінің сауылуға дейінгі орамдық өлшемі 54,3 см құраса, үшіншіден және одан жоғарғыларда 57,3 см болып шықты. Желінінің сауылуға дейінгі тереңдігі 11,5 см болса, сауғаннан кейінгі тереңдігі 9,6 см болды, сол сыяқты желін ені 23,7 және 21,1 см, сауылуға дейінгі ұзындығы 16,1 және 13,2 см болды. Бұл көрсеткіштер 3-ші және жоғарға сауынды інгендерде де байқалады. Олай болса інгендердің сүт бездерінің физиологиялық қасиеттері 3-ші лактацияға дейін өседі және жетіледі. Інгендердің сауынға дейін сүт бездері жыйналған сүттің әсерінен толады және керіледі, желін көлемі ұлғайады.

Інгендердің сүт бездеріндегі үрпілердің түрі, көлемі мен орналасуы әр түрлі болатыны 2-ші кестедегі өлшемдерден анық байқалады.

Зерттеуге алынған інгендердің үрпілері ұзына бойы бірдей дамыған цилиндр тәрізді, түп жағы жуан және үш жағы жіңішке конус тәрізді, кейде олардың дұрыс бітпегендері де болады.

Үрпілерінің ұзындығы жағынан інгендері салалы, орташа және қысқа болып келеді. Үрпілерінің жуандығына қарай інгендерді мынандай үш топқа бөледі: жуан үрпілі түп жағының орамы 15-16 см, жуандығы орташа үрпілі 9-10 см және 7-8 см жіңішке үрпілі.

Зерттеу тобындағы бактерианды ұқымды інгендерде жіңішке үрпілілерге жатқызылды. Жалпы үрпілері өте жақын орналасқан түйелерді механикалық әдіспен саууға қолайсыз деп есептеледі. Себебі мұндай үрпілерге сауын аппаратының стакандарын кигізу қиын, ал үрпілері жіңішке әрі тым алыс орналасқан жағдайда інгендерді сауған кезде сауын стакандары емшектен түсіп қала береді, мұндайлар да қолайсыздар.

Сауу аппаратын інгендерге қолданудың қиын екендігі белгілі. Сүт бездері жетілген інгендердің төрт бөлігіндегі сүт бір мезгілде сауылып алынады, ал біркелкі жетілмеген желіннің бөліктері түрліше сауылып аяқталып, сауын стакандарында шамадан тыс ұсталады, мұның себебінен інгендер желінсаумен ауыруы мүмкін.

2 – Кесте - Бөкей орда шаруашылығындағы інгендердің сүт бездерінің түрлі лактациялардағы өлшемдері

Көрсеткіштер	1-ші тумалар		3-ші және одан көптумалылар	
	M±m	Cv,%	M±m	Cv,%
Інгендер саны, бас	9		17	
1	2	3	4	5
Сауылуға дейінгі орамдығы, см	54,3±3,4	17,6	57,3±4,6	19,8
Сауғаннан кейінгі орамдығы, см	44,6±2,9	14,2	47,8±3,8	18,1
Сауылуға дейінгі тереңдігі, см	11,5±0,8	8,3	12,5±1,7	15,4

1	2	3	4	5
Сауғаннан кейінгі тереңдігі, см	9,6±0,8	4,3	9,6±0,9	14,3
Сауылуға дейінгі ені, см	23,7±1,6	6,9	26,3±1,6	16,7
Сауғаннан кейінгі ені, см	21,1±1,4	8,7	25,1±1,1	14,2
Сауылуға дейінгі ұзындығы, см	16,1±1,3	3,8	20,8±1,2	12,6
Сауғаннан кейінгі ұзындығы, см	13,2±1,8	4,6	18,4±1,3	18,1
Үрпінің ұзындығы, см	2,8±0,07	4,4	3,1±0,04	17,4
Үрпінің диаметрі, см	1,7±0,05	4,9	1,9±0,02	19,3
Лактацияның ұзақтығы, күн	178,6±45,6	21,8	192,8±31,5	23,7
Орташа сүттілігі, кг	694,3±34,8	27,1	878,7±49,7	24,5
Орташа сүт шығару белсенділігі, кг/мин	0,62±0,01	3,4	0,78±0,01	12,7

Сүт бөліну – інгендер ағзасының сауу кезінде пайда болатын күрделі кешенді рееакцияларының жыйынтығы. Ингенді сауған кезде немесе бота емгенде емшектердегі туындалған козу гипоталамиялық бөлігіне жетеді де, тітіркенуге жауап ретінде гипофиздың артқы бөлігінен канға окситоцин гормоны бөлінеді. Гормон окситоцин қан жолдары арқылы желіннің тегіс бұлшық етіне жеткізіліп, соның әсерінен ол жиырылып созылады да, сүт желіннің үстіңгі бөлігінен төменгі бөлігіне өтеді. Инген желінінде сүт жиналатын желін қалтасы (цистернасы) - емшек үрпі мен ірі сүт жолдары болмайды, сондықтан сүт рефлекторлы түрде бөлінеді. Бөлінудің латентті кезеңі 1,5-2,1 минутке созылады.

Жалпы інгеннің сүт бөліну рефлексін күшейту мақсатында саууға дұрыс әзірлеудің айрықша маңызды. Кейде інгенді сарқа сауылмау жағдайы жиі байқалады, оның нәтижесінде сүт бездерінің қалыптық физиологиялық қызметтері бұзылады, сүт бөлінуі тежеледі. Толық дайын інген сүт бездеріндегі сүтті сауып алмау інгеннің сүттілігін кемітеді, сондай-ақ оның уақытынан ерте суалуына әкеп соғады.

Інгендерде сүт бөлінудің жарым-жартылай және толық тежелуі де кездеседі. Ингендерде сауу жағдайы мен режимі шамалы өзгергенде, бөтен адамдар келгенде, сауыншылар алмасқанда немесе бөгде шу естілгенде желінде сүт бөлінудің жарым-жартылай тежелетіндігі байқалады. Бұндай тежелуді жою үшін інгендерді сипап, ботасын салып идіру жүргізілді. Сауын інгенге айқайлап, ұрып, дөрекілік көрсеткенде емшегі мен желіні жарақаттанғанда сүт бөліну мүлде тежеледі немесе иімейді. Мұндай көріністерден кейін інгенді иіту өте қиын, кейде тіпті мүмкін емес. Қайта иіту үшін інгеннің желінін сипалайды-уқалайды, жылы сумен жуады, жем беріп, ботасын емізгізеді. Егер інген шамадан тыс шошынса барлық амалдар нәтижесіз аяқталып, сүт бөліну жиі тежеле берсе інген уақытынан ерте суалады.

Дегенмен, Бөкей орда шаруашылықтарында мұндай кемшіліктерге жол берілмейді. Сондықтан да тәжірибедегі інгендердің 1-ші лактациясындағы сауын мерзімі 178,6 күнге созылды, 3-ші және одан жоғарғыларда 192,8 күнге жетті. Екі топтадағы айырмашылықтар 14,2 күнді құрады. Ингендерден орташа жылдық сүттіліктері 507,3 және 583,3 л құрады.

Інгендер сүтінің түсі әдетте қар сияқты ақ болады, дәмі тәтті – сәл тұздылау, консистенциясы қою, сапырған кезде көпіреді. Инген боталағаннан кейін алғашқы 5-6 күндей сүт бездері уыз бөліп шығарады, оның құрамы жай сүттен едәуір өзгешелеу болып келеді.

Інгендерден сауылған сүттің бірден органолептикалық сапасы (СТРК 166-96) анықталынды. Бөкей орда ауылында түйелер жылдың барлық мерзімдерінде жайылымдарда жайылады, табиғи жағдайына байланысты інгендер сүттінің органолептикалық сипатамалары бірдей. Ондай топтама бірнеше сарапшылардың қортындылары бойынша алынып, топтала өңделінініп шықты. Зерттеудегі інгендер сүттінің органолептикалық сипатамалары 3-кестеде көрестелген.

Інгендерден сауылған сүттің химиялық құрамы үнемі тұрақты бола бермейді, ол түйенің тұқымына, азықтандырылуына, күтіп-бағылуына, жыл мезгіліне, жасына және физиологиялық жағдайына қарай өзгеріп отырады.

3 - Кесте - Бөкей орда шаруашылығындағы інгендер сүттінің органолептикалық сипатамалары

№	Көрсеткіштер атауы	Сүттің сипатамасы
1	Дәмі	інген сүтіне тән дәм
2	Иісі	иісі інген сүтіне тән
3	Түсі	ақ және сәл сарғылтым
3	Консистенциясы	бірдей, тұнбасы жоқ

Інгендер сүттінің физикалық қасиеттері тығыздығымен, тұтқырлығымен, қату, қайнау температурасы ішектерімен және ток өткізгіштігімен сипатталады (4-кесте).

4 - Кесте - Зерттеу топтарындағы інгендер сүттерінің физикалық қасиеттері

Көрсеткіштер	1-ші тумалар	3-ші және одан көптумалылар
Тығыздығы, г/см	1,032±0,001	1,035±0,003
Майсызқұрғақзат, %	13,7±0,43	17,1±1,28
Қышқылдығы, T ⁰	23,1±1,51	23,8±1,67
pH	6,5	6,6
Сүттің калориясы, ккал	878,7	896,4

Зерттеу топтарындағы інгендер сүттерінің тығыздығы шамамен 1,032-1,035 аралығында болып шықты. Інгендер сүттерінің тығыздығы оның құрамына, ең алдымен майлылығына байланысты болып келеді. Былайша айтқанда сүттің майлылығы неғұрлым жоғары болса, оның тығыздығы соғұрлым төмен болады.

Інгендер сүттерінің тығыздығы практикада сүтке қосылған қоспаларды анықтау үшін пайдаланады. Жалпы бие мен сиыр сүтіне қарағанда, інгендер сүттерінде қоректік заттарға едәуір көбірек, сондықтан да оның калориясы жоғары. Зерттеу топтарындағы інгендер сүттерінің энергиясы 878,7 - 896,4 ккал аралығында болып шықты.

Бактриан інгендерінің сүт бездерінің биологиялық еркшеліктерінің бірі - әртүрлі азықтандыру деңгейлеріне қарамастан, олардың лактациясы қалыпты бір деңгейлерде жүреді.

Жалпы көптеген зерттеушілердің (Кудабаев К.А. [6], Баймуканов А., Баймуканов Д.А. [7], Турумбетов Б.С. [8]) алған материалдарын оршалағанда келесідей тұжырымдама туындады: бактриан інгендері лактациялық мерзімдерде сауылатын сүттердің көлемі бірінші алты айында 49,5-51,5% екінші алты айында 30,5,- 31,5%, ал қалған сүттерді 16,5-18,5% лактацияның қалған мерзімдерінде шығарады.

Бөкей орда шаруашылығындағы сауым аралық интервалының түйе сауылымдарына әсері 5-ші кестеде көрсетілген. Сауында інгендердердің негізгі сауылым мерзімдері алынды: көктем, жаз және күз.

5 – Кесте - Бөкей орда шаруашылығындағы сауым аралық интервалының түйе сауылымдарына әсері (n=9)

Жыл мезгілі	Интервал сағ.	Сауылған сүт, л	Орташа 1 түйеден сауылым, л
Көктем	3	118,3±8,14	9,81±0,63
	4	91,2±3,28	7,32±0,42
Жаз	3	67,6±2,94	5,71±0,64
	4	78,1±2,53	6,21±0,54
Күз	4	48,7 ±1,94	3,92±0,27
	6	56,8±1,88	4,71±0,24

Бөкей орда шаруашылығындағы інгендердің сауым аралық интервалының көктемдегі мамыр айында 3 сағ болса 9,81 л, ал 4 сағаттықта 7,32 л сауылым, айырмашылығы 2,49л құрады. Інгендерден сауылған сүттің көлемі 3 сағаттық интервалда 118,3 л, ал 4 сағаттық болғанда 91,2 л, немесе 27,1 л кем болып тұр.

Керісінше құрғақшылық мерзімдерде (шілде, қазан айлары) інгендердің сауым аралық интервалы 4 сағат болғанда көбірек (78,1 және 56,8 л) сүт сауылымы болып тұр. Оның негізгі себебі інгендерді жиі сауғанда олар ауыл маңында жайылады, ал сиректеу болғанда

Елубаева М. Е. [9] көрсетуінше інгендер сүтінде ақуыздық сипатқа ие және микробқа қарсы қасиеттерге ие заттар бар. Олар: агглютин, лизоцим, антитоксин, бактериолизин, иммундық денелер және т.б. Белгілі бір уақыт аралығында олар сүттегі микроорганизмдердің көбейіп, олардың ашымауына себін тигізеді. Басқа ауылшаруашылығы малдарына қарағанда, түйе сүті жаңа сауылған түрінде ұзақ сақтала алады. Сүттің бактерицидтік қасиеті қышқылдың көбеюін азайтады. 100⁰С температурада түйе сүтіндегі қышқылдықтың көлемі үш тәулікке дейін сақталады.

Жалпы басқа ауыл шаруашылық малдарына қарағанда қоюлау болып келеді. Үйткені түйе ағзасындағы барлық физиологиялық кешендер жыйынтықтары бірлесе отырып «жасушалардағы суды үнемдеуге» ұйымдастырылған. Сыртқы ортаның температурасы, ылғалдылығы, жарық мерзімдерінің ұзақтығы, азық түрлері мен олардың жыл мезгілдеріндегі жеткіліктілігі мен аздықты түйелердің дене құрылыстарына, биологиялық (сүтілігі, еттілігі, жүнділігі) және шаруашылық ерекшеліктеріне байланысты икемделе құрылған.

2019 жылы Бөкей орда ауылының түйе шаруашылықтарында жүргізген зерттеулер бойынша бактериан інгендерінің сүтінің биохимиялық құрамы 6-ші кестеде келтірілген.

6 - Кесте - Бөкей орда шаруашылығындағы інгендер сүтінің биохимиялық құрамы

Көрсеткіштер	1-ші тумалар	3-ші және одан көптумалылар
Майлылығы, %	6,11±0,7	6,12±0,9
Ақуыз, %	3,78±0,02	3,81±0,01
Қант, %	5,09±0,04	5,11±0,03
Күл, %	0,69±0,05	0,71±0,05
Құрғақ заттар, %	14,91±0,41	14,92±0,54
Минеральдық заттардың көлемі, %	0,87	0,86

Алынған мәліметтер бойынша інгендерден сауылған сүттің майы, ақуыздары және қанттары жоғары көрсеткіштер қатарына жатады. Ингендерден сауылған сүттің майлылығы 6,11-6,12% аралығында болып шықты. Бұл қуаттылық бота ағзаларына беретін негізгі биологиялық құрамдар, олар сонымен қатар інгендердің өз денесіндегі жылу балансын реттеуге қатысады, бұлшық ет энергиясының қалыптасуын реттеп отырады.

Зерттеулер бойынша Джумагулов И.К., Баймуканов А. [10], [11] батериан інгендерінің сүтінің майлылығы малдың селекциялық деңгейлеріне, азықтандыруына, жыл мезгілдеріне, тағы басқа себептерге байланысты ауытқулары болатынын көрсеткен. Диссертациялық жұмыстың зерттеулері тек бір жылдық деректер болғандықтан селекциялық жұмыстар қарастырылмады.

Біздің жүргізген зертханалық жұмыстарымызда 14-15 айдай сауылған батериан інгендерінің сүттерінің майлылығы орта есеппен 6,15% құрады. Сүттердің орташа қанттылығы 5,10% (5,09-5,11%), күлдің көлемі 0,70 (0,69-0,71%), құрғақ заттары 14,91 (14,91-14,92%), минеральдық заттардың көлемі -0,87% болып шықты.

Қорытынды

Зерттеулер бойынша қазақ бактриан тұқымды інгендердің буаздық мерзімі 14 айға созылады, боталағанда ботасы нәзік, ерекше күтімді қажет етеді, күніне анасын 6-7 рет емеді. Ингендердің сүт бездері көлемдері және морфологиялық құрылысы бойынша келесі түрлерге бөлінді: тостағанша - 18,51%, жікті - 22,22%, домалақ - 51,85% және жалпақ 7,41%. Ингендердің үрпілерінің жуандығына қарай: жуан үрпілі түп жағының орамы 15-16 см, орташа 9-10 см, жіңішке 7-8 см. Алғашқы лактациясындағы сауын мерзімі 178,6 күнге созылды, 3-ші және одан жоғарғыларда 192,8 күн. Ингендерден орташа 6-айлық сүттіліктері 507,3 және 583,3 л болды. Ингендерінің сүттерінің химиялық құрамы бойынша келесідей көрсеткіштер анықталынды: майлылығы - 6,15% қанттылығы - 5,10% (5,09-5,11%), күлдің көлемі - 0,70 (0,69-0,71%), құрғақ заттары - 14,91 (14,91-14,92%), минеральдық заттардың көлемі -0,87%.

ӘДЕБИЕТ

- [1] Бергрин А.П. Верблюдоводство / А.П. Бергрин, В.В. Благовещенский, С.Н. Боголюбский и др. // Ред. П.В. Иванов - Алма-Ата, 1934.-364 с.
- [2] Жұмағұлов И. Түйе өсіру / И.Жұмағұлов. - Алматы, 1985.- 112 б.
- [3] Кугенев П.В. Верблюдоводство / П.В.Кугенев: Учеб. пособие. – М, 1988. - 87с.
- [4] Терентьев С.М. Верблюдоводство / С.М.Терентьев. - М: Колос, 1975.-224 с.
- [5] Ниязов А. Түйе табысты түлік / А.Ниязов.- Алматы, 2005. -96 б.
- [6] Кудабаяев К.А. Молочная продуктивность, химический, аминокислотный состав и технологические свойства молока верблюдиц: автореф. канд. с-х наук: 06.02.01. / К.А.Кудабаяев. - Алма-Ата: КазНИВИ, 1974. - С. 24.
- [7] Баймуканов А. Способ отбора верблюдиц чистопородных казахских бактрианов для селекции. Патент РК на изобретение № 137339 / А. Баймуканов, Д.А. Баймуканов // Оpubл. 15.12.2006, бюл. № 12.
- [8] Турумбетов Б.С. Молочная продуктивность казахских бактрианов в условиях Приаралья / Б.С.Турумбетов // Аграрная наука сельскохозяйственному производству Казахстана, Сибири и Монголии: труды XII-ой межд.науч.-прак.конф. -Алматы: Бастау, 2009. -С.253-255
- [9] Елубаева М.Е. Қазақстан Республикасында өсірілетін түйе малының сүтін өндіру және өңдеу үшін генетикалық потенциалын зерттеу. Автореф. дисс. Доктора PhD / М.Е.Елубаева.- Алматы, 2018 – 8 с.
- [10] Джумагулов И.К. Анатомические особенности строения вымени верблюдиц / И.К. Джумагулов, А. Баймуканов // Вестник с.-х. науки. -Алма-Ата: Кайнар, 1970. -№5. -С.53-56.
- [11] Джумагулов И.К. Физиологические особенности вымени верблюдиц / И.К. Джумагулов, А. Баймуканов // Вестник с.-х. науки. -Алма-Ата: Кайнар, 1971. -№9. -С.46-49.

REFERENCES

- [1] Bergrin, A.P., Blagoveshchenskij, V.V., Bogolyubskij, S.N. i dr. (1934).-Verblyudovodstvo [Blagoveshchensky]. Red. P.V. Ivanov - Alma-Ata [in Russian].
- [2] Zhmaguulov, I. (1985). Tüie ösiru [Camel breeding] – Almaty [in Kazakh].
- [3] Kugenev, P.V. (1988). Verblyudovodstvo [Blagoveshchensky]. Ureadb. a photography. – M. [in Russian].
- [4] Terentyev, S.M. (1975). Verblyudovodstvo [Blagoveshchensky]. M:Kolos [in Russian].
- [5] Niyazov, A. (2005). Tüie tabysty tülik [Camel is a success] – Almaty [in Kazakh].
- [6] Kudabaev, K.A. (1974). Molochnaya produktivnost', himicheskij, aminokislotnyj sostav i tekhnologicheskie svojstva moloka verblyudic [Molochtnost, chemical, aminocislot, technologies: Author's Verblitiz]: Authoref.Candidate. C-X Next: 06.02.01. - Alma-Ata: Kaznivi [in Russian].
- [7] Baimukanov, A., Baimukanov, D.A. (2006). Sposob otbora verblyudic chistoporodnyh kazahskih baktrianov dlya selekcii. Patent RK na izobretenie № 137339 [Method of selection of camels of purebred Kazakh bactrians for breeding. Patent of the Republic of Kazakhstan for invention No. 137339],12 [in Russian].
- [8] Turumbetov, B.S. (2009). Molochnaya produktivnost' kazahskih baktrianov v usloviyah Priaral'ya [Dairy productivity of Kazakh bactrians in the Aral Sea region]. Agrarnaya nauka sel'skohozyajstvennomu proizvodstvu Kazahstana, Sibiri i Mongolii: trudy XII-oj mezhd.nauch.-prak.konf - Agrarian science for agricultural production in Kazakhstan, Siberia and Mongolia: proceedings of the XII International Scientific and Practical Conference -Almaty: Start, 253-255 [in Russian].
- [9] Elubaeva, M. E. (2018). Qazaqstan Respublikasynda ösiriletin tüie малының сүтін өндіру және өңдеу үшін генетикалық потенциалын зерттеу [Study of genetic potential for the production and processing of camels grown in the Republic of Kazakhstan]. Authoref. dyss. Doctora PhD,- Almaty [in Kazakh].
- [10] Dzhumagulov, I.K., Baimukanov, A. (1970). Anatomicheskie osobennosti stroeniya vymeni verblyudic [Anatomic oven ovennostas Strogen Vibliuditz]. Vestnik s.-h. nauki - Bulletin of Agricultural Science. -Alma-Ata: Kainar, 5, 53-56 [in Russian].

[11] Dzhumagulov, I.K., Baimukanov, A. (1971). Fiziologicheskie osobennosti vymeni verblyudic [Physiological ovenessions Verblyuditz]. Vestnik s.-h. nauki - Bulletin of Agricultural Science.. -Alma-Ata: Kainar, 9, 46-49 [in Russian].

Рустенов А.Р., Елеугалиева Н.Ж., Изимбетова А.М.
ИССЛЕДОВАНИЕ БИОЛОГИЧЕСКИХ СВОЙСТВ МОЛОКА И УРОВНЯ МОЛОЧНОЙ
ПРОДУКТИВНОСТИ ВЕРБЛЮДИЦ ПОРОДЫ КАЗАХСКИХ
БАКТЕРИАНОВ

Аннотация. У исследуемых верблюдиц составили: высота 174-179 см, длина тела 147-157 см, обхват груди 226-238 см, обхват пясти 19,5-21 см. При измерении объема вымени 26 голов верблюдиц разделены на следующие виды: у 5 голов (18,51%) ваннообразные, 6 голов (22,22%) чашеобразное, 14 голов округлое(51,85%), 2 голов (7,41%) плоские. У преволактующих верблюдиц измерения до доение обхват вымени составили 54,3 см, а у терых более лактирующих составили 57,3 см, глубина 11,5 см и длина 16,1 см. В зависимости от обхвата сосков верблюдиц разделили на следующие группы: толстые у основании 15-16 см, среднее тольстые соски 9-10 см, узкие соски 7-8 см. У перволактующих верблюдиц продолжительностью лактации составила 178,6 дней, а у три и более лактирующих 192,8 дней. Соответственно средняя молочность за 6-месяцев составила перволактующих верблюдиц 507,3 и многолактиующих 583,3 л молока. Исследованы биохимических состав молока и установлены: жирность - 6,15%, сахара в молоке - 5,10% (5,09-5,11%), золы - 0,70 (0,69-0,71%), сухих веществ - 14,91 (14,91-14,92%), минеральных веществ -0,87%.

Ключевые слова: верблюды; верблюдицы; морфологическое строение; соски; вымя; молоко; сроки доения; жирность; сахара; сухие вещества; минеральные вещества; молочные железы; лактация.

Rustenov Amangeldi, Eleugaliyeva Nurligyl, Izimbetova Arrailim
RESEARCH OF BIOLOGICAL PROPERTIES OF MILK AND LEVEL OF DAIRY
PRODUCTIVITY OF KAZAKH CAMELS BACTERIANS

Annotation. The height of the studied offspring was 174-179 cm, the length of the trunk was 147-157 cm, the chest circumference was 226-238 cm, the calf circumference was 19.5-21 cm. The size and morphological structure of the mammary glands of the offspring 26 offspring were divided into the following types: cup-shaped 5 heads (18.51%), split 6 heads (22.22%), round 14 heads (51.85%), and flat 2 heads (7, 41%). In the first lactation of the offspring, the pre-weaning roll size was 54.3 cm, in the third and above it was 57.3 cm, depth 11.5 cm, length 16.1. Depending on the thickness of the spikes in the experiment, the sprouts were divided into three groups: thick-spotted stems 15-16 cm thick, medium sprouts 9-10 cm thick and thin sprouts 7-8 cm. The milking period in the 1st lactation of newborns lasted 178.6 days, in the 3rd and above - 192.8 days. The average 6-month milk yield is 507.3 and 583.3 liters, biochemical composition of milk: fat content - 6.15%, sugar content - 5.10% (5.09-5.11%), ash content - 0.70 (0, 69-0.71%), dry matter - 14.91 (14.91-14.92%), the volume of minerals - 0.87%.

Keywords: camel; birth; morphological structure; period of udder; udder; milk; milking; fat; sugar; dry matter; minerals; mammary glands; lactation.

ӘОЖ 597:504.453 (043.3)
ГТАХР 34.33.33
DOI 10.37238/1680-0761.2021.82(2).39

УСИЕВ Е.Т.*, КАБАЕВА С.М.

М.Өтемісов атындағы Батыс Қазақстан университеті, Орал, Қазақстан

*Корреспондент авторы: eusiev@mail.ru

E-mail: eusiev@mail.ru

АҚТӨБЕ ОБЛЫСЫ АЛҒА ҚАЛАСЫ МАНЫҢДАҒЫ ЕЛЕК ӨЗЕНІНДЕГІ БАЛЫҚТАРДЫҢ БИОЛОГИЯЛЫҚ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Аңдатпа. Басылымға ұсынып отырған мақалада Ақтөбе облысы Алға қаласы маныңдағы Елек өзеніндегі балықтардың биологиялық ерекшелігі анықталып, сипаттама берілді. Батыс өлкесіндегі өзендер мен су қоймаларының балық ресурстарын өндіру және рационалды пайдалануды ұйымдастыру сонымен қатар ондағы балықтардың биологиялық ерекшелік жағдайын тереңірек зерттеу қазіргі ғылыми міндетіміз. Осы мақсатқа сай еліміз тұрғындарын сапалы және қауіпсіз балық өнімдерімен қамтамасыз ету мемлекеттік деңгейде шешілетін стратегиялық тапсырма болып табылады. Қазіргі кезде халықты, құндылығы жоғары және сапалы балық етімен қамтамасыз ету, күрделі мақсаттарының бірі болып табылады. Ғылыми зерттеу барысында, біздің Батыс Қазақстан аумағындағы орналасқан Ақтөбе облысы көлемі бойымен ағатын Елек өзеніндегі балықтар түрлерін зерттеп олардың биологиялық өзгешілігін білген жөн деп ойлаймыз.

Кілт сөздер: балық түрлері; зерттеу; жыртықшы; тұқытөктес; ауланым белгілері; биологиялық ерекшелік.

Кіріспе

Көптеген су қоймаларының ихтиофаунасы тез өзгеріске ұшырады. Кейбір су аландардың құнды балық түрлері қарапайым дарақтармен араласып, балықтардың түрлік қарым-қатынасы өзгеруде. Сонымен қатар су қоймаларының гидрологиялық режимі сулардың ластануы нәтижесінде өзгеріске ұшырай бастады. Су көздері әртүрлі қалдықтармен, пестицидтермен, мұнай өнімдерімен ластануда. Бұл алған тақырып бойынша жұмыстар қазіргі таңның өзекті мәселелерінің бірі деп ойлаймын.

Зерттеу материалдары мен әдістері

Зерттеу материалы ретінде Елек өзеніндегі балық түрлері алынды. Далалық зерттеу барысында зерттелетін популяцияны жалпы қамту үшін ұшықтары 20, 30, 40, 50, 60, және 70 мм болатын капронды құрма аулар қолданылды. Аулау ауданының көлеміне қарай құрма аулар 1-3 қатар ретімен құрылды. Зерттеу барысында балықтарға И.Ф.Правдиннің көрсеткіштері бойынша морфологиялық және биологиялық анализ алынды.

Зерттеу нәтижелері

Зерттеу материалы ретінде бақылау ауланымына түскен балықтардың түрлері: шортан, табан, мөңке, торта, қызылқанат, онғақ, алабұға. Биологиялық материал 2018-2019 жылдары өзеннің өнімді учаскілерінде жиналды. Биологиялық талдауға балық кәсіби және бақылау ауланымдардан алынды. Балық аулауға құратын құрма ау пайдаландық, ұясы 55-65 мм, ұзындығы 60 -100 метрге дейін. Балықтардың шабақтарын шағын ұялы сүзек ауымен ауладық. Талдауды жалпы қабылданған әдістемеліктер арқылы жасадық [1, б. 5-6]. Дернәсілдер есебін және олардың дамуын зерттеу сәйкес әдістемеліктер бойынша жүргізілді. Өзендегі биологиялық процестер судың химиялық қасиетіне тәуелді. Гидробионттар белгілі бір ортаға үйреншіктенеді, бұндағы өзгерістер биоценоздың өзгеруіне және түрлердің сандық қатынасының өзгеруіне ықпал етеді [2, б .8-9]. Зерттеу барысында 2018 - 2019 жж сәуір, мамыр және қыркүйек, қазан айларында ғылыми - зерттеу жоспары бойынша Елек өзенінің төрт бекетінен көктем - жазғы мерзімдерде гидрохимиялық талдау көрсеткіштеріне сыналар сараланды. Гидробиологиялық және ихтиологиялық зерттеуге де деректер осы бекеттерден алынды. Су сынамаларының гидрохимиялық талдауын химиялық және физикалық - химиялық зертханаларда

өткіздік. Елек өзеніндегі балықтар ихтиофаунасы жергілікті түрлерден құралған. Атап айтқанда өзенде зерттеу кезінде келесідей балықтар кездесті: шортан, алабұға, оңғақ, табан, торта, мөңке, қызылқанат, аққайран (Кесте 1).

1 - Кесте - Елек өзеніндегі балықтардың тізімі

Латынша	Түр атауы		Түр жағдайы
	қазақша	орысша	
<i>Esox lucius (L., 1758)</i>	шортан	щука	кәсіптік, кәсіптік емес, сирек кездесетін, жоғалып бара жатқан/аборигенді, интродукцияланған
<i>Aramisbrama L., 1758</i>	табан	лещ	өнд. / аб.
<i>Carassius carassius L., 1758</i>	кәдімгі мөңке	карась	өнд. / аб.
<i>Scardinius erythrophthalmus (L., 1758)</i>	қызылқанат	красноперка	өнд. / аб.
<i>Leuciscus idus (L., 1758)</i>	аққайран	язь	өнд. / аб.
<i>Rutilus rutilus (L., 1758)</i>	торта	плотва	өнд. / аб.
<i>Tinca tinca (L., 1758)</i>	оңғақ	линь	өнд. / аб.
<i>Percifluvia niloticus L., 1758</i>	алабұға	окунь	өнд. / аб.

Жоғарыдағы берілген кесте бойынша ғылыми зерттеу ауланымындағы ұсталған Електегі балықтар түрлерінің арасында көбінесе тұқытекес тұқымдасына жататын балықтар, сонымен қатар арасында жыртқыштарда бар, атап өтсек шортан және алабұға түрлері кездеседі.

Елек өзеніндегі ғылыми-зерттеу жұмыстардың нәтижесі бойынша ауланымға түскен табан балығының саны, ауланған балықтың 12,7% құрады (Кесте 2).

2 - Кесте - Елек өзеніндегі табан балығының биологиялық көрсеткіштері

Жасы	Ұзындығы, см (мин-макс)	Орташа ұзындығы, см	Салмағы, г (мин-макс)	Орташа салмағы, г	Саны, экз.	%
1+	11,7-12,8	12,2	32-47	38	9	52,9
2+	13,0-14,6	13,7	46-62	54	6	35,3
4+	23,0-24,3	23,7	269-330	300	2	11,8
N	11,7-24,3	14,1	32-330	75	17	100

Кесте қорытындысы ауланған табандар 1+, 2+ және 4+ жасты дарақтар түсті, олардың негізгі биологиялық көрсеткіштері 2-ші кестеде көрсетілген. Зерттелген популяциядағы аналықтар мен аталықтардың арақатынасы сәйкесінше 2:1 құрады. Жыныс арақатынасына келсек, зерттеу нәтижесі аналықтарының жеке абсолюттік өсімталдығы 92-ден 338 мың уылдырық аралығында ауытқуын. Ұсталған балықтардың қондылығы Фультон әдісімен сәйкес орташа көрсеткіші 2,11, Кларк бойынша - 1,95 құрады, ол қондылығы қалыпта екенін дәлелдейді [3, б.28-29].

Жалпы ауланымға түскен балықтардың мөңке түрі 9,0% құрады (Кесте 3)

Популяцияның зерттелген бөлігі (2+, 3+, 4+, 5+) жылдық мөңке балықтары болып шықты, олардың негізгі биологиялық көрсеткіштері 3-кестеде көрсетілген. Зерттелген популяциядағы аналықтар мен аталықтардың арақатынасы сәйкесінше 3:1 құрады. Ұсталған балықтардың қондылығын Фультон және Кларк әдістемелігі бойынша анықталды. Ауланған балықтардың қондылығы Фультон бойынша орташа 3,45, Кларк бойынша-2,99 көрсеткіштер деңгейін көрсетті.

3 - Кесте - Елек өзеніндегі мөңке балығының биологиялық көрсеткіштері

Жасы	Ұзындығы, см (мин-макс)	Орташа ұзындығы, см	Салмағы, г (мин-макс)	Орташа салмағы, г	Саны, экз.	%
2+	-	13,1	-	74	1	8,3
3+	16,0-17,2	16,3	136-167	149	7	58,3
4+	18,3-20,2	19,3	224-276	251	3	25
5+	-	23,5	-	490	1	8,3
N	13,1-23,5	17,4	74-490	197	12	100

Аққайраң - *Leusiscus ides* L. Каспий, Қара және Азов теңіздерінің бассейндерінде таралған. Өзен кеңістігінде таралған тұщы сулық балық, көлдермен су қоймаларында кездеседі. Уылдырық шашуы сәуір-мамыр айларында су температурасы 3-40С өтеді. Жыныс жетілуі ұзындығы 25 см жеткенде 3-5 жылда. Төлдегіштігі 39-114 мың уылдырық түйіршігі. Ұзындығы 1 м дейін және салмағы 6-8 кг жететін ірілері кездеседі. Әдетте 35-50 см, салмағы 1-2,5 кг болады. Зерттеу жұмыстарының нәтижесі бойынша ауланымға түскен аққайраң балығының үлесі ұсталған балықтардың жалпы санының 18,7%-ын құрады (Кесте 4).

4 - Кесте - Елек өзеніндегі ақ қайраң балығының биологиялық көрсеткіштері

Жасы	Ұзындығы, см (мин-макс)	Орташа ұзындығы, см	Салмағы, г (мин-макс)	Орташа салмағы, г	Саны, экз.	%
1+	12,7-13,8	13,3	41-55	46	16	64
2+	14,0-15,3	14,5	54-78	62	7	28
3+	19,5-21,6	20,6	154-240	197	2	8
N	12,7-21,6	14,2	41-240	62	25	100

Іріктемеге (1+, 2+, 3+) - жылдық дарактар түсті, олардың негізгі биологиялық көрсеткіштері 4-ші кестеде көрсетілген. Аналықтар мен аталықтардың ара қатынасы 3:1 құрады, аналықтар басым. Фультон бойынша ұсталған балықтардың қондылығы орташа есеппен 1,99, Кларк бойынша-1,85 болды.

Тортаның бірнеше түршелері бар, халық оны әртүрлі атпен атап, әрқайсы жеке түр деп есептейді. Қара теңіз су қоймасында – тыран балық, Каспийде – Каспий тортасы, Аралда – Арал тортасы, Ыстықкөл мен Сібірде – кергек балық тіршілік етеді. Көзінің қызыл сары түсті сыртқы мөлдір қабығы жоғарғы жағындағы қызыл дағымен ерекшеленеді. “Өтпел” түрлер (яғни теңізде тіршілік етіп, өзендерде уылдырық шашады) – тыран, торта балықтар және де “тұрғылықты” (яғни уылдырығын тіршілік ететін жерінде шашады) торта балықтар [3,8-11,6.]. Қоректенуі әртүрлі – өсімдік, әрі жануартектес (жәндіктер дернәсілі, шаянтәрізділер, ұсақ былқылдақ денелілер) қоректер. Ірі болып өспейді, кәсіптік аулауда 18-35 см балықтар басым. «Өтпелі» түрлердің кәсіптік маңызы зор, оларды уылдырық шашу немесе қыстар алдындағы Дөңгелек су қоймасында торта балығы 3 – 4 жаста пісіп – жетіледі. Уылдырық шашу уақыты наурыз – сәуір айларында жүреді. Көпшілігі уылдырықты судың температурасы 12-14°С болғанда шашады. Уылдырықты бір рет шашады.

Ауланымдағы торта балығының үлесі ұсталған балықтардың жалпы санының 27,6% - ын құрады. Зерттеуге алынған балықтар, екіден алты жасқа дейінгі болып шықты. Жеке бір балықтың абсолютті өсімталдық көрсеткіші 1-18 мың уылдырық түйіршіктері саны ауытқиды. Зерттелген іріктемедегі аналықтар мен аталықтардың арақатынасы тиісінше 4:1 құрады, яғни 4-аналыққа, 1-аталық келеді. Фультон бойынша ұсталған балықтардың қондылығы орташа 2,28, Кларк бойынша - 2,02 құрады (Кесте 5).

5- Кесте - Елек өзеніндегі торта балығының биологиялық көрсеткіштері

Жасы	Ұзындығы, см (мин-макс)	Орташа ұзындығы, см	Салмағы, г (мин-макс)	Орташа салмағы, г	Саны, экз.	%
2+	11,2-13,8	12,5	27-56	43	15	40,5
3+	15,8-17,9	16,8	81-136	108	7	18,9
4+	18,0-19,1	18,6	133-169	151	8	21,6
5+	20,3-21,4	20,7	187-259	228	6	16,2
6+	-	26,0	-	433	1	2,7
N	11,2-21,4	16,4	27-259	119	37	100

Електегі қызылқанат балығының үлесі ұсталған балықтардың жалпы санынан 27,6% - ын құрады. Іріктемеге алынған балықтар, 3+, 4+ жастағы аналықтар болды. Фультон бойынша ауланған балықтың қондылығы 2,46, Кларк бойынша – 2,19 құрады (Кесте 6).

6 - Кесте - Елек өзеніндегі қызылқанат балығының биологиялық көрсеткіштері

Жасы	Ұзындығы, см (мин-макс)	Орташа ұзындығы, см	Салмағы, г (мин-макс)	Орташа салмағы, г	Саны, экз.	%
3+	16,4-17,3	16,9	115-116	116	2	66,7
4+	–	21,0	–	233	1	33,3
N	16,4-21,0	18,2	115-233	15,5	3	100

Елек өзеніндегі зерттеу ауланымына түскен оңғақ балығының саны барлық ауланған балықтың мөлшерінен 1,5% құрады. Іріктемеге 5+ жастағы аталық және аналық балықтар түсті. Фультон бойынша ұсталған балықтардың қондылығы орташа 2,83, Кларк бойынша – 2,59 құрады (Кесте 7).

7 - Кесте - Елек өзеніндегі оңғақ балығының биологиялық көрсеткіштері

Жасы	Ұзындығы, см (мин-макс)	Орташа ұзындығы, см	Салмағы, г (мин-макс)	Орташа салмағы, г	Саны, экз.	%
5+	29,2-30,2	29,7	725-755	740	2	100

Кесте мәліметі бойынша зерттеуге түскен оңғақ балық саны - 2, биологиялық көрсеткіштері көрсетілген. Жоғарыда сипатталған балықтардың бәрі Електегі тұқытекес балықтар қатарына жатады. Електегі жыртқыш балықтардың түрлері: шортан, алабұға.

Шортанның арқа жүзбе қанаты құйрығына қарай артқа орналасқан. Басы ұзынша, жалпақ, үйректің тұмсығына ұқсас жалпақ тұмсығы бар. Төменгі жақ сүйегі алға шығыңқы. Жақ сүйектері мықты тістермен жарақталған. Қабыршақтары ұсақ, бүйір сызығында 110-130 қабыршақ орналасқан[4,18-296]. Арқасы жасылдау, бүйірлері сарғыш, сұрғылт көлденең жолақтары бар, құрсағы ақшыл келген. Арқа, құйрық және аналь жүзбе қанаттарында шашыранқы орналасқан сұр дақтары бар. (Кесте 8).

8 - Кесте - Ауланған шортанның жастық құрамы

Жасы	Ұзындығы, см (мин-макс)	Орташа ұзындығы, см	Салмағы, Г (мин-макс)	Орташа салмағы, г	Саны, экз.	%
4+	–	51,0	–	1514	1	100

Елек алқаптарында тіршілік ететін кәдімгі алабұға. Шағын балық, салмағы 400-500 г дейін баратын, бірақ алабұғаның көлемі үлкен емес ұзындығы 20-30 см. Алабұға өте сезімтал судағы оттегі мөлшеріне. Суға уытты заттектер туссе, басқа балық түрлерінен бұрын өледі. Өзендегі алабұға тұрмыс қалпына қарағанда тұрақты балық. Аулау өнімдеріндегі алабұға мөлшері 7-10% және түсетін балықтардың көпшілігі еркек.

Алабұға барлық су алаптарында кездеседі, аулау өнімдерінде 3-9% дейін барады суға ілікпейтін себебі бұташық арасында тұрақтанады. Ірі балық, зерттеу өнімдерінде 15 ден 35 см дейін байқалды ұзындығы, салмағы 100-520 г дейін [5,35-3-96]. Алабұғаның ұзындығы салмағының өсуі төменде 9 кестеде келтірілген.

9 - Кесте - Алабұғаның ұзындығымен салмағының өсу көрсеткіштері

Жасы,	2+	3+	4+	5+	6+	7+
Ұзындығы, см	17,4	20,2	22,0	25,1	29,6	30,0
Салмағы, г.	195	250,0	356	420	630	650

Орташа ұзындығы 24,5 см. Жыныс түрінің ара қатынасы 2:1. Аналық саны артық болды. Алабұға көл бойының барлық су қалыңдығында мекендеген, төлі жыл бойы ғана арасында жүреді. Ірі алабұға тереңдікте жүреді, оттегі мөлшері аз болсады 4 см³/л дейін тіршілік ете береді. Алабұғаның шоғырлануы маусым - шілде айларында байқалды, ірі шабақ пайда болған уақыт. Тамыз айында қайтады да, көл бойында тіршілік етеді. Уылдырық шашуы наурыз айының соңымен сәуір айының басында 0,8 - 1,5 м тереңдіктегі су түбіндегі ескі балдыр, өсімдік қалдықтарында өтеді. Көлемі 2,1-2,7 мм шамасында болатын жабысқақ уылдырықтар (аналықтың 1 кг салмағына 40000-45000 уылдырық түйіршігі) жағалаудағы су өсімдіктеріне немесе су астында қалған шөптерге шашылады. Дернаәсілдердің уылдырықтан шығу мерзімі 5-10 тәулікті құрайды. Дернаәсілдердің басында жабысқақ бездері болады, осы арқылы 10-20 тәуліктей өсімдіктерге жабысып тұрады. Жынысқа жетілуі тіршілігінің 3-4 жылында өтеді.

Қорытынды

Елек өзенінің ихтиофаунасында бірнеше балық түрі тіршілік етеді. Елек өзенінің 2019 жылы ғылыми-зерттеу мақсатында аулау барысында табан, кәдімгі мөңке, қызылқанат, ақ балық, торта, оңғақ, алабұға ауланымға түсті.

Елек өзенінің ихтиофаунасының популяциялық құрамын талдауы көбіне ауға түскен ұсақ балықтар екендігін көрсетті. Зерттеу нәтижелері бойынша ихтиофауна құрамында сирек кездесетін және жойылып бара жатқан балық түрлері табылған жоқ.

ӘДЕБИЕТ

- [1] Правдин И.Ф.Руководство по изучению рыб / И.Ф. Правдин.- М.:1986.-372 с.
- [2] Методические рекомендации по сбору и обработке материалов при гидробиологических исследованиях на пресноводных водоемах. Зоопланктон и его продукция. Гос.НИОРХ, Ленинград, 1984.-145с.
- [3] Коблицкая А.Ф. Определитель молоди пресноводных рыб / А.Ф. Коблицкая. - М.:Наука.1966.-107 б.
- [4] Куленов К.Қ. Қазақстанның балық байлығы / К.Қ. Куленов.- Алматы. «Қайнар», 1967.-263б.
- [5] Моисеев П.А. и др. Ихтология / П.А Моисеев и др. – М. 1981.-384 б.
- [6] Жануарлар алуантүрлілігі. 1 және 2-бөлімдер. Жоғары оқу орындарында арналған оқулық / К.Ә.Есжанов, Н.С. Сапарғалиева, С.Т. Нұртазин – Алматы: ЖШС РІПБК «Дауір», 2011. -535б.
- [7] Балықтардың морфо – биологиялық ерекшеліктері және экологиясы: ЖОО арналған оқу – әдістемелік құрал. / Е.Т.Усиев, А.Ғ.Жароева. – Орал: М.Өтемісов атындағы БҚМУ редакциялық баспа орталығы, 2018. – 133 б.

REFERENCES

- [1] Pravdin, I.F. (1986). Rukovodstvo po izucheniju ryb [Guide to the study of fish]. M [in Russian].

[2] Metodicheskie rekomendacii po sboru i obrabotke materialov pri gidrobiologicheskikh issledovaniyah na presnovodnyh vodoemah. Zooplankton i ego produkcija [Methodical recommendations on collection and processing of materials in hydrobiological studies on freshwater bodies. Zooplankton and its products]. Gos.NIORX, Leningrad (1984). [in Russian].

[3] Koblitskaya, A.F. (1966). Opredelitel' molodi presnovodnyh ryb [Determinant of juvenile freshwater fish]. M.Nauka [in Russian].

[4] Kulenov, K.Q. (1967). Qazaqstannyn' balyqbailyg'y [Fish wealth of Kazakhstan]. Almaty. «Qainar» [in Kazakh].

[5] Moiseev, P.A. (1981). Ixtiologiyalegkaja i pishhevaja promyshlennost' [light and food industry]. M [in Russian].

[6] Januarlar aluan tu'rliligi. 1 ja'ne 2-bolimder. Jog'ary oqu oryndarynda arnalg'an oqulyq [Variety of animals. Sections 1 and 2. Textbook for higher education institutions]. K.A. Eszhanov, N.S. Sapargaliev, S.T.Nurtazin (2011).- Almaty [in Kazakh].

[7] Balyqtardyn' morfo – biologiyalyq erekshelikleri ja'ne ekologiyasy: ZhOO arnalg'an oqu – a'distemelik qu'ral [Morpho – biological characteristics and ecology of fishes: textbook for universities]. E. T. Usiev, A. G. Zharoeva (2018). – Oral M.O'temisov atyndag'y BQMU redakciyalyq baspa ortalyg'y [in Kazakh].

Usiev E.T., Kabaeva S.M.

БИОЛОГИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ РЫБ НА РЕКЕ ИЛЕК ВБЛИЗИ Г.АЛГА АКТЮБИНСКОЙ ОБЛАСТИ

Аннотация. В статье освещены биологические особенности рыб на реке Илек в г. Алга Актыубинской области. Современная научная задача по организации рационального использования и добычи рыбных ресурсов рек и водохранилищ Западного региона, а также углубленному изучению состояния биологического разнообразия рыб на них. Для этой цели обеспечение населения страны качественной и безопасной рыбной продукцией является стратегической задачей, решаемой на государственном уровне. В настоящее время одной из сложных задач является обеспечение населения высокоценной и качественной рыбой. В ходе научного исследования мы считаем, что нам следует изучить виды рыб на реке Илек, течь по площади Актыубинской области, находящейся на территории Западно-Казахстанской области, и узнать их биологическую специфику.

Ключевые слова: виды рыб; исследования; хищники; карповые; улов; признаки; биологические особенности; личинки; икринки.

Usiev Ermek, Kabaeva Svetlana

BIOLOGICAL FEATURES OF THE SPECIES OF FISH IN THE RIVER ILEK IN VICINITY OF THE ALGA TOWN IN AKTOBE REGION

Annotation. The article highlights the biological features of fish on the Ilekriver in Alga, Aktobe region. Modern scientific task on the organization of rational use and extraction of fish resources of rivers and reservoirs in the Western region, as well as an in-depth study of the state of biological diversity of fish on them. For this purpose, providing the country's population with high-quality and safe fish products is a strategic task that is solved at the state level. Currently, one of the most difficult tasks is to provide the population with high-value and high-quality fish. In the course of scientific research, we believe that we should study the species of fish on the Ilekriver, flow through the area of the Aktobe region, located on the territory of the West Kazakhstan region, and learn their biological specifics.

Keywords: Fish species; research; predators; carp; catch; signs; biological features; larvae; eggs.

УДК 658.567.1

МРНТИ 34.35.51:87.53.91

DOI 10.37238/1680-0761.2021.82(2).40

БУЛЕКОВА А.А.*, ТЕМИРГАЛИ Г.**Западно-Казахстанский аграрно-технический университет им. Жангир хана,
Уральск, Казахстан*****Автор-корреспондент: akgibek73@mail.ru****E-mail: akgibek73@mail.ru, dgulnaz1991@gmail.com****ПРИМЕНЕНИЕ ТЕХНОЛОГИИ ФЬЮЗИНГА ПРИ ПЕРЕРАБОТКИ СТЕКЛОТАРЫ**

Аннотация. В последнее время все чаще встает вопрос о рациональном использовании природных ресурсов и увеличении отходов производства. В зависимости от добавленного металла получают стекла с разными температурами размягчения (плавления). Целью настоящего исследования является уменьшение стекольного мусора и переработка стеклотары по технологии фьюзинга. Фьюзинг - это техника спекания стекла в печи, стекло спекается при температуре до 800 градусов Цельсия, при такой температуре, стекло становится однородным, сплавляясь друг с другом. В общей сложности были исследованы объекты сбора стеклотары на предмет сбора и последующей утилизации в течение шестимесячного периода с января по июнь 2020 года на ежеквартальной основе. Было исследовано 3 пункта сбора стеклотары. В производстве стекла, обычно применяется так называемый С.О.Е (Coefficient of Expansion) индекс стекла, который служит определяющим фактором определения его совместимости для фьюзинга. Соответственно, применение альтернативных мер, сопровождаемых информационно-просветительскими мероприятиями и инвестициями в сборе и переработке стеклотары, будет способствовать дальнейшему повышению и сохранению чистоты окружающей среды.

Ключевые слова: технология; стеклотара; фьюзинг; окружающая среда; природные ресурсы; мусор; вторичная переработка.

Введение

Мусор - одна из категорий отходов человеческой деятельности. Сбор вторичной переработки и разделение материалов являются важнейшими компонентами минимизации твердых отходов и помогают сохранять природные ресурсы, поддерживать более здоровую окружающую среду и сокращать выбросы парниковых газов [1]. Из всего стекла, поступающего на рынок в качестве упаковочного материала, около 75% подлежит возврату, а 25% - невозврату [2]. Многочисленные пластиковые композиции, содержащие полиэтилен, полистирол, ПВХ, АБС, нейлон, полипропилен, с различной морфологией частиц и узким диапазоном размеров и распределения размеров, были смешаны с аналогичным размером коричневого стекла в "гластические" композиты, имеющие состав стекла 15, 30 и 45 мас.%. Эти прототипы были отлиты в форме, аналогичной стандартным глиняным кирпичам при температуре 235°C, и прошли испытания на сжатие, чтобы более чем в два раза увеличить напряжение разрушения глиняных кирпичей при температурах от 20 до 50°C. Эти прототипы иллюстрируют перспективы использования отходов пластмасс и стекла в простых коммерческих материалах и облегчение проблем заполнения земель, которые в настоящее время широко распространены во всем мире [3]. Самый лучший способ справиться с экологическим воздействием стеклянных отходов-это их повторное использование. Переработка этих отходов, главным образом из стеклянных бутылок и плоских стаканов, принесет пользу в сохранении природных ресурсов Земли, уменьшении количества свалок и экономии энергии и денег [4,5]. Производство стеклянных пеноматериалов является по существу способом для переработки стекла ([6,7]. Стеклотара относится к категории мусора и его влияние на качество окружающей среды подтверждается растущим объемом исследований по этому вопросу. Поэтому она представляет собой сложную проблему, особенно в городских населенных пунктах. Несмотря на то, что рекомендуется

ограничить потребление энергии и природного сырья, использование лома стекла в производстве новых стекольных изделий возможно только после дорогостоящей стадии сортировки, направленной на отделение стекла от других материалов, таких как металлические или керамические примеси. Это разделение приводит к получению фракции почти чистого стекла, готовой для промышленности, и фракции, обогащенной загрязняющими веществами, которая остается практически безработной и в основном выбрасывается на свалку [8]. В гидротермальных условиях 30-40 МПа и 200-300°С сH₂O стеклянные порошки могут быть спечены с образованием затвердевших стеклянных материалов, содержащих около 10% массы H₂O. Когда стекло, содержащее H₂O, снова нагревается под нормальным давлением, стекло расширяется, высвобождая H₂O, образуя пористую микроструктуру. Это стекло можно использовать в фильтрах для удаления примесей из загрязненного воздуха и воды или в изоляторах для контроля теплопередачи. В этой главе мы опишем испытания нашего экологически чистого процесса переработки отходов [9]. Одним из альтернативных решений переработки стеклотары является применение новых технологий. Востребованность фьюзинга основана не только на великолепных декоративных эффектах, которых позволяет добиться техника. Практичность изделий из спеченного стекла – очень привлекательное качество. Воздействие влаги, перепадов температур, агрессивной внешней среды не оказывает влияния на фьюзинг-витражи.

Кроме того, стекло, обработанное в технологии фьюзинга, может принимать практически любую форму: от маленькой бусины идеально круглой формы до причудливых стеклянных цветов, от ровного листа до округлых поверхностей.

Существуют некоторые процессы, которые используются для модификации стекла для конкретных целей, таких как нанесение тонкопленочных покрытий для контроля солнечной радиации и закалки и ламинирования для безопасного стекла. Оптические волокна должны соответствовать строгим требованиям к качеству. Необходимо понять эти требования, чтобы знать, почему необходимы сложные методы обработки [10- 14]. Технология фьюзинга стекла чрезвычайно востребована в современном декораторском и дизайнерском искусстве. Как и классический витраж, декор, выполненный с помощью фьюзинга, находит свое применение в оконных стеклах, в стеклопакетах, в дверных конструкциях, в межкомнатных перегородках, нишах, при оформлении зимних садов, витрин, павильонов, потолочных вставок и даже душевых кабин. Прекрасно смотрятся декоративные панно и фальш-окна в данной технике. Благодаря пластичности сплавленного стекла, фьюзинг просто незаменим в декорации эксклюзивных предметов мебели, изготовлении авторских ваз, креативной стеклянной скульптуры и т.п.

Стекло является одним из первых материалов, которые отдельно собираются и повторно используются. Стекло – уникальный материал, который можно многократно использовать для изготовления новых стеклянных изделий без ухудшения их качества. Производство стекла из дробленого стекла по сравнению с производством из первичного сырья (песок, сода и известняк) требует намного меньших расходов энергии. Сектор вторичного использования стекла в среднем растет на 10% в год. Международная торговля стеклянной крошкой все же не так высоко развита, причиной чего являются прежде всего высокие затраты на транспортировку этого материала по сравнению с его ценностью.

При использовании стекла в качестве вторсырья основной проблемой являются разные цвета стекла. При смешивании белой, зеленой и коричневой стеклянной крошки нельзя получить прозрачное стекло. И хотя при производстве зеленого стекла из смешанной стеклянной крошки нет ограничений, зеленое стекло не требуется выпускать в таких количествах, чтобы использовать всю смешанную стеклянную крошку. Тугоплавкие добавки, к примеру, фарфор, также создают проблемы при переработке стекла. Сбор стеклотары и стеклянных отходов и их повторное использование широко распространены в Эстонии. Традиционно широко применяется многоцветная стеклянная бутылка в разливе алкогольных напитков (прежде всего пива). Поскольку в Эстонии производится стеклотара, то здесь имеются очень хорошие возможности для использования отходов от стеклотары в качестве вторсырья. Возможности производителей стеклотары по обращению со стеклом значительно превышают количество стеклянной крошки, производимой в Эстонии. Также расстояния для перевозки стеклянной крошки на завод не такие уж большие. Поскольку возможности повторного использования стеклотары и ее отходов и удельный вес тары многократного пользования

от общей массы тары в Эстонии довольно высокие, то следовало бы способствовать использованию этого вида упаковки и развивать данную сферу.

Изготовление стекловаты начинается с поставки и обработки сырья. Измельченные стеклянные частицы бутылок и плоского стекла, используемые в качестве сырья, обрабатываются у соответствующих поставщиков в центрах сбора и очистки. Стеклянная крошка, выходящая из этих производственных предприятий, может происходить от автомобильного лобового стекла, стеклянных отходов, возникающих при разборке теплиц, или от винных бутылок.

Производитель стекловаты ISOVER, фирма Saint-Gobain Finland Oy является крупнейшим в Финляндии вторичным потребителем стекла. От сырья, используемого для изготовления стекловаты, переработанное стекло составляет 60-80%. Производство стекловаты является в Финляндии важной частью системы циркуляции стеклянных отходов. Использование переработанного стекла существенно уменьшает воздействие стекловаты на окружающую среду. Применение вторичного стекла в производстве стекловаты экономит исходное сырье, используемое для изготовления стекла (песок, сода и известняк), помогает уменьшить энергопотребление в производственном процессе и в некоторой степени также уменьшает загрязнение воздуха, возникающее при плавлении сырья.

Вторичному использованию стекла сопутствует следующая польза:

- Уменьшение эмиссии парниковых газов, т.е. CO₂. Например, при производстве стеклотары количество эмиссий парникового газа в атмосфере уменьшается на 5%, если в качестве сырья используется 10% стеклянной крошки.
- Уменьшение энергопотребления. Производство 1 тонны стекла из песка, соды и иного материала требует в 3 раза больше энергии, чем из использованного стекла.
- На 100%, т.е. бесконечное число раз перерабатываемый материал, причем качества стекла при переработке не ухудшаются.
- Наиболее ресурсосберегающий упаковочный материал, поскольку для производства стекла имеется в большом количестве готовый для использования сырьевой материал и не требуется ископаемого топлива для очистки материала.

Материалы и методика исследования

Общая численность населения города Уральск составляет 313 173 человека, на одного человека приходится 178 кг бытовых отходов, где третью часть занимает стеклотара. По Казахстану на сегодняшний день только 6 организаций занимаются приемом стеклотары и одна организация занимается технологией фьюзинг, которая находится в г. Алматы и географически отдалена от нашего города.

Результаты исследования

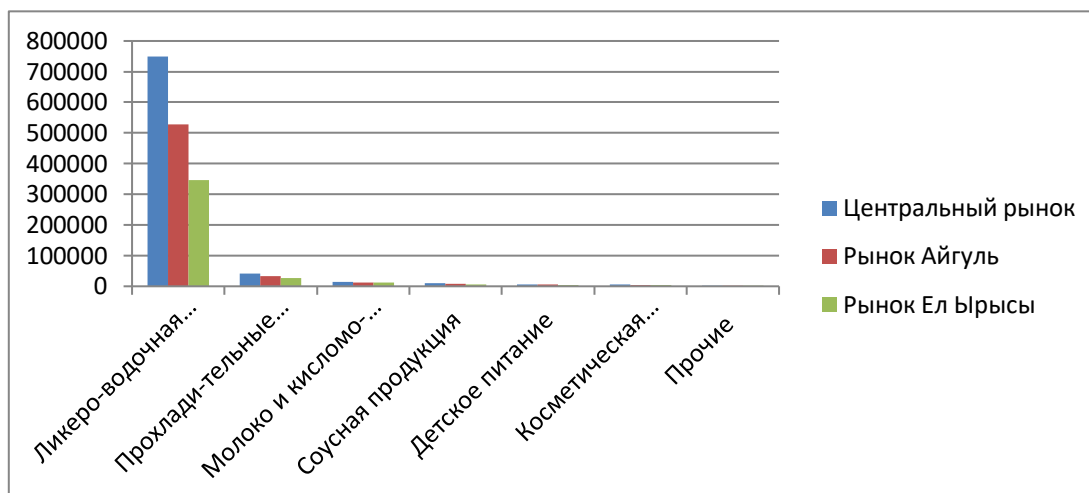
Были отобраны три объекта с различными типами и уровнем человеческой деятельности. Эти участки были выбраны таким образом, чтобы представлять с должным вниманием к доступности участка, степени воздействия и использованию деятельности.

При разработке общей методологической основы были использованы руководящие принципы сбора стеклотары, согласно ТР ТС 005/2011 Технический регламент Таможенного союза "О безопасности упаковки" [14]. Отбор проб проводился одной и той же группой на протяжении всего исследования, чтобы обеспечить объективность выборки.

В общей сложности за шестимесячный период с января по июнь 2020 года было исследовано 3 пункта приема стеклотары. В каждом пункте проводился сбор стеклотары ежеквартально 4 раза в 3 месяца.

Состав и разновидности стеклотары. Стеклотара это стеклянная упаковка или тара, которая используется для хранения и транспортировки промышленных товаров и пищевых продуктов. Важным преимуществом является химическая безопасность стеклянной тары и возможность ее вторичного использования, в том числе и в быту. Серьезным недостатком является хрупкость стекла. Основными разновидностями являются бутылки и банки. При этом каждый производитель пищевых или промышленных товаров, продвигая свой бренд, старается использовать свой собственный типаж стеклотары. Собранный стеклотара была отсортирована по категориям.

Количество стеклотары по категориям на исследуемых участках приведено на рисунке 1. Бутылки из под ликеро-водочной продукции (57,23%), прохладительные напитки (21,5%) и молоко, кисломолочные напитки (8,5%) были, соответственно, наиболее распространенной категорией. Соусная продукция (5,5%) был четвертым по распространенности стеклотарой, за ним следовали детское питание (3,9%) и косметическая продукция (3,1%).

Рисунок 1 – Количество стеклотары по категориям (%)

Состав, обилие и распределение категории стеклотары варьировали между участками исследования. В основном бутылки и банки были сданы на вторичную переработку, остальные категории стеклотары использовались по технологии фьюзинг. Для использования этой технологии необходимо мини-печь для фьюзинга и стеклотара (рисунок 2,3,4).

Рисунок 2 – Оборудование в виде мини-печи для технологии фьюзинг

Рисунок 3 – Подготовка изделий, полученных из сбоя стеклотары

Рисунок 4 – Готовая эксклюзивная посуда из стеклотары

Несомненно, важным свойством стекла, полученного по этой технологии, является его прочность, которая превосходит прочность обычных стеклянных изделий в четыре раза. Такой эффект достигается за счет нагревания стекла до высоких температур, что фактически является закаливанием. А если такое стекло все-таки разбить, то оно распадется на очень мелкие осколки, которые не смогут нанести опасных ран. В итоге мы получаем более безопасную во всех смыслах конструкцию.

Всего за время исследования (с января по июнь 2020 года) было собрано 1075 тыс предметов стеклотары. Обилие всей стеклотары варьировалось между 3 обследованными участками и внутри них.

На момент настоящего исследования основными категориями стеклотары были тара из под ликеро-водочной продукции, прохладительных напитков, молока и молочнокислых напитков, соусной продукции, детского питания, косметических изделий и прочие.

Заключение

1. В контексте данного исследования мы склонны считать, что новые технологии переработки отходов, в частности, стеклотары, эффективны и востребованы. Городские жители довольно охотно сдают стеклянную посуду в пунктах приема стеклотары, что также способствует уменьшению загрязнения окружающей среды.

2. Мы также пришли к выводу, что пункты приема стеклотары являются предварительными обоснованными показателями наиболее часто используемых категорий стеклотары.

3. Результаты исследования показали, что проблема переработки стеклотары поддается решению, и применение превентивных мер, сопровождаемых информационно-просветительскими мероприятиями и инвестициями в переработку стеклотары будет способствовать дальнейшему повышению и сохранению нынешнего состояния чистоты окружающей среды.

ЛИТЕРАТУРА

[1] Твердые коммунальные отходы в США: 2007 факты и цифры, EPA-350-R-08-101, Вашингтон, округ Колумбия USEPA. – 2008.

[2] Фишбейн Б. Германия, мусор и зеленая точка: Бросая вызов обществу отбросов / Б.Фишбейн. - Информационное издание. - Нью-Йорк. – 1994.

[3] Далмин В.Л. Переработка стекла: возможности и ограничения / В.Л.Далмин // Glass International. -1986.

[4] Рибез В.С. Обзор полимерных композитов с использованием переработанного ПЭТ / В.С.Рибез, Д.В.Волфлер, Д.С.Паул // Полимеры и полимерные композиты. - №1(1), 1993. – с. 27-35.

[5] Бартл А. Переход от вторичной переработки к предотвращению образования отходов: обзор барьеров и возможностей / А. Бартл // Управление отходами. - № 32(9). - 2014. – с. 3-18.

[6] Джонсон М.Р. Решения по восстановлению продукции в контексте расширенной ответственности производителя / М.Р.Джонсон, И.П.Карси // Инж. технол. манад. - № 34. - 2014. – с. 9-28.

[7] Критерии окончания отходов стеклобоя: технические предложения, научно-технические отчеты JRC (JRC-IPTS, Sevilla 2011) E. VieitezRodriguez, P. Eder, A. Villanueva, H. Saveyn Google Scholar.

[8] P.Colombo, G. Brusatin, E. Bernardo, G. Scarinci, Curr. Opin.Solid.State.Mater.Sci. 7, 225 (2003). doi:10.1016/j.cossms.2003.08.002

[9] E. Bernardo, G. Scarinci, S. Hreglich, Glass Sci. Technol. 78, 7 (2005).

[10] E. Bernardo, R. Cedro, M. Florean, S. Hreglich, Ceram. Int. 33, 963 (2007). doi:10.1016/j.ceramint.2006.02.010.

[11] Tanaka T, Maeda S, Takahira N, Hirai N, Lee J-H (2006). Advanced eco-materials processing from by-products. Mater Sci Forum 512:305–308.

[12] Jing Z, Ishida EH, Jin F, Hashida T, Yamasaki N (2006). Influence of quartz particle size on hydrothermal solidification of blast furnace slag. IndEngChem Res 45:7470.

[13] Bach H, Neuroth N (1995). The properties of optical glass, Schott series on glass and glass ceramics. Springer, Berlin CrossRefGoogle Scholar

[14] Bach H, Krause D (eds) (1997). Thin films on glass, Schott series on glass and glass ceramics. Springer, Berlin CrossRefGoogle Scholar.

REFERENCES

[1] Tverдые kommunal'nye othody v SSHA: 2007 fakty i cifry [Municipal solid waste in the United States: 2007 facts and figures]. EPA-350-R-08-101(2008). Washington, DC USEPA [in Russian].

[2] Fishbein, B (1994). Germaniya, musor i zelenaya tochka: Brosaya vyzov obshchestvu otbrosov [Germany, garbage, and the green dot: challenging the throwaway society]. Inform Publishing, New York [in Russian].

[3] Dalmijn, W.L. (1986). Pererabotka stekla: vozmozhnosti i ogranicheniya [Glassrecycling Possibilities and Limitations] Glass International [in Russian].

[4] Rebeiz, V.S., Fowler, D.W. and Paul, D.C. (1993). Obzor polimernyh kompozitov s ispol'zovaniem pererabotannogo PET [Overview of polymer composites using recycled PET], Polymers and Polymer Composites, 1(1), 27-35 [in Russian].

[5] Bartl, A. (2014). Perekhod ot vtorichnoj pererabotki k predotvrashcheniyu obrazovaniya othodov: obzor bar'erov i vozmozhnostej [Moving from recycling to waste prevention: A review of barriers and enables]. Upravlenie othodami - Waste Manag. Res., 32(9), 3–18 CrossRefGoogle Scholar [in Russian].

[6] Dzhonson, M.R. Karsi, I.P. (2014). Resheniya po vosstanovleniyu produktsii v kontekste rasshirennoj otvetstvennosti proizvoditelya [Product recovery decisions within the context of extended producer responsibility]. Inzh. tekhnol. manad. - J. Eng. Technol. Manag., 34, 9-28 [in Russian].

[7] Kriterii okonchaniya othodov stekloboya: tekhnicheskie predlozheniya, nauchno-tekhnicheskie otchety JRC (JRC-IPTS, Sevilla 2011) E. VieitezRodriguez, P. Eder, A. Villanueva, H. Saveyn Google Scholar. [E. VieitezRodriguez, P. Eder, A. Villanueva, H. Saveyn: End-of-Waste Criteria for Glass Cullet: Technical Proposals, JRC Scientific and Technical Reports (JRC-IPTS, Sevilla 2011)] Google Scholar [in Russian].

[8] Colombo, P., Brusatin, G. Bernardo, E. Scarinci, G. Curr. Opin.Solid.State.Mater.Sci. 7, 225 (2003).doi:10.1016/j.cossms.2003.08.002 [in English].

[9] Bernardo, E., Scarinci, G., Hreglich, S. (2005). Glass Sci. Technol. 78, 7 [in English].

[10] Bernardo, E., Cedro, R., Florean, M., Hreglich, S. (2007). Ceram. Int. 33, 963 doi:10.1016/j.ceramint.2006.02.010 [in English].

[11] Tanaka, T., Maeda, S., Takahira, N., Hirai, N., Lee J-H (2006). Advanced eco-materials processing from by-products. Mater Sci Forum 512:305–308 [in English].

[12] Jing, Z., Ishida, E.H, Jin, F., Hashida, T., Yamasaki, N. (2006). Influence of quartz particle size on hydrothermal solidification of blast furnace slag. IndEngChem Res 45:7470 [in English].

[13] Bach, H., Neuroth, N. (1995). The properties of optical glass, Schott series on glass and glass ceramics. Springer, Berlin CrossRefGoogle Scholar [in English].

[14] Bach, H., Krause, D. (eds) (1997). Thin films on glass, Schott series on glass and glass ceramics. Springer, Berlin CrossRefGoogle Scholar [in English].

Булекова А.А., Темиргали Г.
ШЫНЫ ҮДЫСТЫ ҚАЙТА ӨҢДЕУ КЕЗІНДЕ ФЬЮЗИНГ ТЕХНОЛОГИЯСЫН
ҚОЛДАНУ

Аңдатпа. Соңғы уақытта табиғи ресурстарды ұтымды пайдалану және өндіріс қалдықтарын ұлғайту туралы мәселе жиі туындайды. Қосылған металға байланысты әртүрлі жұмсарту (балқу) температурасы бар әйнектер алынады. Осы зерттеудің мақсаты шыны қалдықтарын азайту және шыны ыдысты фьюзинг технологиясы бойынша қайта өңдеу болып табылады. Фьюзинг-бұл әйнекті пеште пісіру әдісі, әйнек 800 градусқа дейін температурада пісіріледі, осы температурада әйнек бір-біріне еріп, біртекті болады. 2020 жылғы қаңтар-маусым аралығында тоқсан сайынғы негізде алты айлық кезең ішінде шыны ыдысты жинау және одан әрі кәдеге жарату объектілері жалпы зерттелді. Шыны ыдысты жинаудың 3 пункті зерттелді. Шыны өндірісінде, әдетте, С.О.Е (Expansion Coefficient) деп аталатын әйнек индексі қолданылады, оның фьюзинг үшін үйлесімділігін анықтайтын фактор ретінде қызмет етеді. Тісінше, ақпараттық-ағартушылық іс-шаралар мен және шыны ыдысты жинау мен өңдеудегі инвестициялармен сүйемелденетін балама шараларды қолдану қоршаған ортаның тазалығын одан әрі арттыруға және сақтауға ықпал ететін болады.

Кілт сөздер: технология; шыны ыдыс; фьюзинг; қоршаған орта; табиғи ресурстар; қоқыс; қайта өңдеу.

Bulekova Akzhbek, Temirgali Gulnaz
APPLICATION OF FUSING TECHNOLOGY IN GLASS CONTAINER PROCESSING

Annotation. Recently, the question of rational use of natural resources and increasing production waste has become increasingly important. Depending on the added metal, glasses with different softening (melting) temperatures are obtained. The purpose of this study is to reduce glass debris and process glass containers using fusing technology. Fusing is a technique of sintering glass in a furnace, the glass is sintered at a temperature of up to 800 degrees Celsius, at this temperature, the glass becomes homogeneous, fusing with each other. In total, glass container collection facilities were investigated for collection and subsequent disposal during the six-month period from January to June 2020 on a quarterly basis. 3 collection points of glass containers were investigated. In the production of glass, the so-called C. O. E (Coefficient of Expansion) index of glass is usually used, which serves as a determining factor in determining its compatibility for fusing. Accordingly, the use of alternative measures, accompanied by awareness-raising activities and investments in the collection and processing of glass containers, will further improve and preserve the cleanliness of the environment.

Keywords: technology; glass containers; fusing; environment; natural resources; garbage; recycling.

ӘОЖ 597 (574.1)

ҒТАХР 34.33.33

DOI 10.37238/1680-0761.2021.82(2).41

МАҚСОТ Б.Ғ.*

М.Өтемісов атындағы Батыс Қазақстан Университеті, Орал, Қазақстан

*Корреспондент авторы: 98.bekzada.98@mail.ru

E-mail: 98.bekzada.98@mail.ru

ШАЛҚАР КӨЛІНІҢ ИХТИОФАУНАСЫ

Аңдатпа. Қазіргі уақытта климаттың өзгеруінен, адамның кең ауқымды шаруашылық қызметі нәтижесінде тірі организмдердің тіршілік ету ортасының күрт өзгеруі салдарынан құнды балық түрлерінің биоалуантүрлігі мен өнімділігі төмендеу тенденциялары байқалады. Сондықтан балықтардың биоалуантүрлілігін генетикалық, түрлік және экожүйелік деңгейде сақтау мәселелері ерекше көңіл аударуды қажет етіп отыр.

Бұл мәселе Шалқар көлі үшін де өзекті, себебі соңғы жиырма жыл ішінде Шалқар көлі ихтиофаунасының құрамында сандық және сапалық өзгерістер орын алуда. Негізгі себептері болып балық шаруашылығын тиімсіз ұйымдастыру және оған келіп құятын өзендердің су деңгейінің төмендеуі саналады. Шалқар көліне құятын Шолақанқаты және Есенанқаты өзендері және одан ағып шығатын Ащыөзені, тіпті облыстың басты су артериясы - Жайық өзенінің орташа жылдық ағынының күрт төмендеуі байқалып отыр.

Кілт сөздер: паразитология; моногенетикалық сорғыштар; дигенетикалық сорғыштар; амплитудалар; климат; зоопланктон; зообентос; экологиялық фактор.

Кіріспе

Шалқар көлі – Батыс Қазақстан облысының Теректі ауданында орналасқан ең үлкен көл (сүрет 1). Теңіз деңгейінен 16,7 м биіктікте орналасқан Шалқар көлінің ауд. 205,8 км², ұз. 18,4 км, енді жері 14,7 км., орташа тереңдігі 5 м, ал максимальды тереңдігі 12 м-ге дейін жетеді. Көл шарасы эллипс тәрізді. Жағалауы құлама жар (биікт. 2-5 м.). Шалқар бетегелі-бозды, жусанды өсімдік басым өскен алабы – мал жайылымына ыңғайлы, қар, жанбыр және жерасты суымен толығады. Шалқарға шығысынан Шолақанқаты, Есенанқаты өзендері құяды. Оңтүстік батысынан Ащыөзен ағып өтеді. Шалқар көлі – Батыс Қазақстан облысындағы ең көне, терең және бай ихтиофаунасы бар ерекше, экологиялық, ғылыми, мәдени, рекреациялық және эстетикалық құндылыққа ие ірі су айдыны болып табылады. 1975-1990 жылдары Шалқар көлі су деңгейінің тез азаймауына тосқауыл болар Жайық-Шалқар каналы іске қосылып, тоқтатылған болатын. Содан кейін Шалқар көлі тұйық көлге айналып, Жайық өзенімен байланыс үзілді [1].

Батыс Қазақстан облысы аумағында, Орал қаласынан 66 км қашықтықта орналасқан Шалқар көлінде жоғары қарқынды балық шаруашылығын дамыту үшін паразитологиялық жағдай соңғы жылдары зерттелмеген.

Шалқар көлін зерттеген ғалымдар төмендегідей паразиттер тапқан: Быков (1939) таспа құрттардан *Ligula intestinalis*, шаян тәрізділерден *Ergasilus sieboldi*, *Achtheres percarum* тапса, Дубилин (1943) жұмыр құрттардан *Cammalanus lacustris*, Дубинин моногенетикалық сорғыштардан *Ancyrocephalus paradoxus*, А.И. Агапова (1956) дигенетикалық сорғыштардан *Vucephalus polymorphus* және *Tetracotyle perca-fluvatilis* тапқан.

2005-2006 жылдары жүргізілген зерттеулер бойынша төмендегідей паразит түрлері анықталған: *Caryophyllaeus laticeps*, *Pomphorhynchus laevis*, *Piscicola geometra*, *Raphidascarus acus* [2, б. 18].

Шалқар көлінің ихтиофаунасын алғаш зерттеген XIX ғ. Н.Я. Данилевскийден (1860), соңғы зерттеуші А.Р. Рустеновқа (2003) дейін көптеген авторлар зерттеу жұмыстарын жүргізді. Зерттеушілердің деректеріне сүйенсек, көл ихтиофаунасының жалпы құрамы тұрақты болмай өзгермелі болып, 8-25 түрлі балықтар өзгеріске түсіп отырған. [3] Осы балықтардың ішінде 6 түрі

Шалқар көлінің байырғы жыртқыш балықтары қатарына жатады. Оларды үш отрядқа (Никольский, 1971) топтастырамыз: Шортан тәрізділер: кәдімгі шортан – (*Esociformes*), тұқы тәрізділер: ақмарқа, кәдімгі жайын – (*Cypriniformes*), алабұға тәрізділер (*Pereiformes*): көксерке, алабұға, таутан.

1 - Сурет – Шалқар көлінің жалпы көрінісі

Шалқар көлінің жыртқыш балықтарын көл ихтиофаунасын зерттеушілер деректерін біріктіре отырып, кесте құрастырдым. Кестеден Н.Я. Данилевский зерттеуінде көлде шортан, көксерке балықтарының кездесетінін байқауа болады. Сонымен қатар XIX ғасырдың аяғына қарай Н.А. Бородин Шалқар көлінде жайын мен алабұғаның, М.Н. Маркун XX ғасырдың басында көл ихтиофаунасына ақмарқа (жерех) жыртқыш балығының қосылғанын дәлелдеген болатын. Ал 1928-1929 жылдары К.А. Киселевичтің зерттеулерінде Шалқар көлінде таутан (ерш) балығының мекендейтінін көре аламыз [4].

Көл ихтиофаунасын зерттеушілер С.П. Пахомов (1944), Н.П. Серов (1951), Г.С. Трофимов (1974), С.М. Мудатов (1981), К.М. Мамина (1996), А.Р. Рустенов (2003) деректері Шалқар көлінде жоғарыда анықталған жыртқыш балық түрлерінің мекендейтінің дәлелдеп келген болатын. Сонымен, 140 жыл (1860-2000) аралығында зерттелген Шалқар көлі ихтиофаунасындағы жыртқыш балықтардың тізіміне нүкте қоюға болар еді, алайда 2000-2001 жылдар арасында тағыда бір жыртқыш балық – нәлім (*Lota, lota*) солтүстік салқынсулық балығы Шалқар көлінің төрінен орын алғандығын А.Р. Рустеновтің (2003) деректерінен байқадым [5].

1-кесте. Белгі «+» - түр кездеседі, «-»- түр кездеспейді, «?» - белгісіз

Түрлер құрамы	Авторлар									
	Данилевский (1860)	Бородин (1895)	Киселевич (1929)	Пахомов (1944)	Серов (1951)	Трофимов (1974)	Мудатов (1981)	Мамина (1996)	Рустенов (2003)	
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	
Шортан – <i>Esox lucius</i>	+	+	+	+	+	+	+	+	+	
Теңіз көксеркесі- <i>Sander Lucioperca</i>	+	+	+	+	+	+	+	+	+	

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
Жайын - <i>Silurus glanis</i>	?	+	+	+	+	+	+	+	+
Алабұға - <i>Aspius aspius</i>	?	+	+	+	+	+	+	+	+
Ақмарқа - <i>Abramis brama</i>	?	-	+	+	+	+	+	+	+
Таутан - <i>Lunocerphalus cernua</i>	?	?	-	+	+	+	+	+	+
Нәлім - <i>Lota lota</i>	-	-	-	-	-	-	-	-	+

Көлдің деңгейі мен гидрогеологиялық режимін бақылау 1955 жылдан бастап Шолақаңқаты өзенінің сағасында орналасқан Рыбцех гидрологиялық станциясында жүргізіліп келеді. 1956-2013 жылдар аралығында көлдегі су деңгейіне режимдік бақылаулардың мәліметтері 1 суретте көрсетілген. Өткен жылдарда және 1997-2013 жылдар аралығында судың көкжиектері, көлге жылдық ағынның мәнделері туралы үзік-үзік мәліметтер ғана бар. Шалқар көлінің айналасындағы бірқатар тыңайған жерлеріндегі тұздың құрамында калий мен бордың маңызы өте жоғары. Бірегей тыңайған жердегі бордың маңызы ерекше, сондықтан әлемдегі бұндай кен орындары саусақпен санарлық [6].

Шалқар көліндегі жоғары амплитудалар мен тербелістердің жиілігі көлдегі су деңгейінің көтерілу проблемаларының соңғы 30 жыл ішінде үнемі туындауына себеп болды. Сонымен, Батыс Қазақстан гидрометеорология орталығының материалдары бойынша 1995 жылдан бастап орташа жылдық деңгей біртіндеп төмендей бастайды және осы жылдың қараша айында су деңгейі нөлден 17,28 м жоғары болды. Ең жоғары мәнделер 1957-1958 (19.23 және 19.07 м) және 1993-1994 (18.08 және 18.88 м) жылдары байқалды. 60-жылдардың ортасынан 70-жылдардың аяғына дейін көлдегі деңгей күрт төмендеді және оны ұстап тұру үшін Орал-Шалқар каналы 1972 жылы пайдалануға берілді, ол арқылы жыл сайын 20 млн. м³ су жеткізіліп отырды. 1979 жылдан 1988 жылға дейін деңгей көтеріле бастады, содан кейін 80 жылдардың аяғында ол аздап төмендеді. Содан кейін оны ұстап тұру үшін олар Барбастау-Шалқар каналы бойындағы су қоймасынан жыл сайын 10млн. м³ су ағыза бастады [7].

Зерттеу материалдары мен әдістері

Зерттеу жұмыстары 2020-2021 жылдары Батыс Қазақстан облысы Теректі ауданы Шалқар көлінің ихтиофаунасында жүргізілді. Көл ихтиофаунасының жалпы құрамы тұрақты болмай өзгермелі болып, әр түрлі балықтар өзгеріске түсіп отырды. Далалық зерттеулер кезінде көлден мөңке, табан, сазан балықтары ауланып, олардың биологиялық көрсеткіштері анықталды.

Зерттеу нәтижелері

Табиғи су айдындарындағы қоршаған орта жағдайларының тұрақсыздығы балық жұмыртқалары, личинкалары және шабақтарының өліміне әкеледі, ал ұрықтанған барлық жұмыртқалар жыныстық жасқа жете бермейді. Шалқарда бұрын балықтың 20 түрі болса, қазір 13 түрі кездеседі. Қалғандары «Қызыл кітапқа» енуге жақын. Қазіргі уақытта Шалқар көлінде кездесетін балықтар: шортан, сазан, мөңке, оңғақ, табан балық, ақмарқа, алабұға, көксерке, қызылқанат, қаракөз, ақбалық, шегірбалық, ал тікен балық, үкішабақ, дөігелек бұзаубас балық, таутан, көкше табанның бар жоғы қазіргі кезде белгісіз. Әдеби мәліметтерге сүйенсек, Шалқар көлі балықтарының түрлік құрамы: чархаль майшабағы – *Clupeonella delicatula caspia morpha tscharchalensis*, чархаль қаракөзі – *Rutilus rutilus caspinusnatio tschalensis Berg*, шортан – *Esox lucuis*, торта – *Rutilus rutilus*, сазан – *Cuprianus carpio*, мөңке – *Carassius carassius*, қылыш балық – *Pelecus cultratus*, оңғақ – *Tinca tinca*, табан – *Abramis ballerus*, ақмарқа – *Abramis brama*, алабұға – *Aspius aspius*, аққайран – *Perca fluviatilis*, нәлім – *Lota lota*, көксерке – *Stizostedion lucioperca*, жайын - *Silurus glanis*, қызыл қанат - *Scardinius eruththalmus*, каспий тікені - *Gobitus capsica*, үкішабақ – *Alburnus alburnus*, кіші шаншар - *Pungitius platugaster*, таутан – *Lunocerphalus cernua*, жұмыр бұзаубас - *Neogobius melanostomusaffinisaffinis Eichwald*.

Көл пішіні жұмыртқа тәрізді (ұзыны -16 км, ені -14км) болған мен оның ең тереңдеу аймағы 5-9 аулау орны аралығында 14,5 м ең терең шұңғымасы орналасқан. Осыған байланысты балықтардың қыстауы да, осы аймақша маңында десек, олардың күзгі (қыстауға), көктемгі (уылдырық шашуға

немесе жәйлімге) сапарға шығу қашықтығы 7-8 км шамасында екенін байқаған болатынбыз. Шалқар көлі гидрологиясына бейімделу мен тіршілік ерекшеліктеріне орай көлдің жыртқыш балықтарын үш экологиялық топқа бөліп қарастырамыз:

а) ересектері мен олардың шабақтары көлдің ашық терең кеңістігінде кездесетіндер: көксерке;
б) ересектері көлдің ашық және жағалаулық кеңістігіне бірдей таралып тіршілік етуге бейімделгендер: шортан, алабұға, таутан.

в) Шалқар көлінде де, Үлкен Аңқаты өзенінің ортаңғы, төменгі ағысында тек терең жерлері аймағында болатын, көбею кезінде жылы сулы тайыз жайылымға шығатындар: жайын.

2-Сурет – Шалқар көлінің балықтары

Мөңке – қалың денесі бар, орташа бүйірінен қысылған денесінің ұзындығы 40 см, салмағы 2 кг-ға дейін жетеді. Олар көктемде уылдырық шашады, жұмыртқалар (300 мыңға дейін) өсімдік жамылғысына түседі. Қатал климаты бар жерлерде суық суық түбіне дейін толық мұздатуды сақтай отырып, мөңке балықтары қысқы ұйқыға кетеді. Мөңке балығы өсімдіктермен, ұсақ омыртқасыздармен, зоопланктонмен, зообентоспен және детритпен қоректенеді. Олар тек батпақты және аласа көлдерде және өзендерде өмір сүреді.

2-кесте - Көлдің мөңке сазанының негізгі биологиялық көрсеткіштері

Жас аралығы	Ұзындығы, см (мин-макс)	Орташа ұзындығы, см	Салмағы, г (мин-макс)	Орташа салмағы, г	Саны	%
1+	12,2-14,4	13,3	190-250	220	5	25
2+	16,2-20,6	18,4	320-580	450	13	65
3+	22,4-25,2	23,8	580-640	610	2	10
N	12,2-25,2	18,5	190-640	426,7	20	100

Мөңке сазанының негізгі биологиялық көрсеткіштерінің ұзақ мерзімді динамикасы 2-кестеде келтірілген. Кестеден көріп отырғанымыздай, Шалқар көліндегі ғылыми-зерттеу аулау кезінде мөңке сазанының үлгілері ешқашан маңызды болған емес. Сонымен, 2018 жылы мөңке балығын аулау кезінде мүлдем болмады. 2016 және 2017 жылдармен салыстырғанда 2021 жылы ауланған мөңке балықтарының мөлшері сәл жоғары болды.

3-кесте - Көлдің мөңке сазанының биологиялық көрсеткіштерінің ұзақ мерзімді динамикасы

Жылдар	Ұзындығы, см	Салмағы, г	Ауланған балықтар саны
2021	18,5	427	20
2020	16,0	138	1
2019	–	–	–
2018	14,5	136	1

Табан – тыныш, тоқыраған немесе ақырын ағынды суларда және қатты сазды, түбі сәл саздалған жерлерде мекендейді. Өсімдіктер мен жануарлардың азығына бай жерлерде қоректенеді. Көктемде және жаздың басында ол негізінен қамыстың, тоған шөптерінің және басқа да су өсімдіктерінің өсінділерімен қоректенеді, ерте уылдырық шашатын балықтар мен бақалардың жұмыртқаларын азық етеді. Сонымен қатар, су жәндіктерін, құрттарды, ұсақ ұлуларды, ұсақ сүліктерді оңай жейді. Қорегі күз мезгілінде өсімдіктерден толығымен бас тартып, кішкентай су жәндіктері мен омыртқасыздарға ауысады. Ол тоқтаусыз тамақтанады, өйткені ол асқазансыз балықтарға жатады. Табан балық тұзды суларда, өсімдік жамылғысы кездесетін жағалауда уылдырығын шашады. Сәуірден шілдеге дейін уылдырық шашу мерзімі өтеді, сол аралықта ұрықтанған жұмыртқалар 34 күнде піседі. Еркектерінің дене ұзындығы 29-дан 36 см-ге дейін жетеді; ұзындығы 34-45 см болатын үш-бес жасар аналықтар 2021 жылғы аулау кезінде ауланған балықтардың жалпы санының 19,6% құрады.

4-кесте - Көл сазанының негізгі биологиялық көрсеткіштері

Жас аралығы	Ұзындығы, см (мин-макс)	Орташа ұзындығы, см	Салмағы, г (мин-макс)	Орташа салмағы, г	Саны	%
2+	30,4-32,6	31,5	550-650	600	6	28,6
3+	36,0-38,0	42,0	820-1010	915	15	71,4
N	30,4-38,0	34,2	550-1010	757,2	21	100

Шалқар көлінің табан балығының негізгі биологиялық көрсеткіштерінің ұзақ мерзімді динамикасы 4-кестеде келтірілген. Кестеден көрініп тұрғандай, 2018 жылмен салыстырғанда 2021 жылы ауланған табан балығының едәуір өскендігін байқаймыз.

5-кесте - Көлдің табан балығының биологиялық параметрлерінің динамикасы

Жылдар	Ұзындығы, см	Салмағы, г	Ауланған балықтар саны
2021	36,8	757,5	21
2020	31,6	835	31
2019	18,7	260	1
2018	22,4	290	10

Қаракөз– жануарлармен қоректенетін балық, ол негізінен омыртқасыздармен, моллюскалармен, ал аз мөлшерде шаян тәрізділермен қоректенеді. Қаракөз өзінің тіршілігі барысында орта есеппен 5-6 рет көбейеді. Уылдырық бір мезгілде сәуір-мамыр айларында болады. 2021 жылғы аулау кезінде ауланған балықтардың жалпы санының 14,9% құрады Олардың негізгі биологиялық көрсеткіштері 5-кестеде келтірілген.

6-кесте - Қаракөз балығының биологиялық көрсеткіштері

Жас аралығы	Ұзындығы, см (мин-макс)	Орташа ұзындығы, см	Салмағы, г (мин-макс)	Орташа салмағы, г	Саны	%
3+	10,8-16,4	13,6	115-250	182,5	12	75
4+	16,6-18,6	17,6	250-300	275	4	25
N	10,8-18,6	14,7	115-300	207,5	16	100

Шалқар көлі қаракөз балығының негізгі биологиялық көрсеткіштерінің ұзақ мерзімді динамикасы 6-кестеде келтірілген. Кестеден көрініп тұрғандай, балық аулаудың егде жастағы балықтарының азаюына байланысты балықтардың негізгі биологиялық көрсеткіштері төмендеді .

7-кесте - Қаракөз балығының биологиялық параметрлерінің динамикасы

	Ұзындығы, см	Салмағы, г	Ауланған балықтар саны
2021	14,7	207,5	16
2020	13,7	92	154
2019	14,7	69	13
2018	15,7	78	31

1950-1980жылдары көлдегі жыртқыш балықтардың көптігі (шортан, алабұға, көксерке, ақмарқа) барлық кәсіби балықтардың 37-40% құрап келді. Олардың ішінде шортан мен көксерке 29% құрайды. Шалқар көліндегі жалпы кәсіби бағалы балықтарының табиғи қорының күрт азаюына осы жыртқыш балықтардың (жайын, таутан) да тікелей әсері бар. Көлдегі бағалы балықтар табиғи қорын жақсарту үшін экологиялық факторлармен қатар жыртқыш балықтар санының көбейіп кетпеуін қадағалау керек. Ол үшін әрине жыртқыш балық түрлерін көбею кезінде аулау шараларын қолға алу. Сонымен қатар көксеркенің табиғи қоры біршама азайғандықтан оның көбеюіне барынша жағдай жасауымыз қажет.

8-кесте - Көлдегі әртүрлі балық аулау құралдарындағы балықтардың салмақтық қатынасы

Балық түрлері		Балық аулау құралдарының сипаттамалары					
		Бекітілген гиллнеттер					
		Түрлері бойынша, кг	d=20 мм	d=30 мм	d=40 мм	d=50 мм	d=60 мм
Мөңке	%	8,05	–	31,4	27,9	17,4	29,4
Сазан	%	15,6	–	–	31,4	62	70,6
Қаракөз	%	4,4	–	15	21,4	7,7	–
Алабұға	%	7,66	93	45,4	17,5	12,9	–
Қызылқанат	%	0,5	7	8,2	1,8	–	–
Барлығы:	кг	36,21	2,15	3,66	11,5	15,5	3,4
	%	100	5,9	10,1	31,8	42,8	9,4

Қорытынды

Зерттеу нәтижелері Шалқар көлінің ихтиофаунасында балық түрлерінің әртүрлілігі онша бай болмағанын көрсетеді. 8-кестеден көріп отырғанымыздай, бірқатар құрғақ жылдар ихтиофаунаға кері әсерін тигізіп, қарапайым түрлердің саны айтарлықтай азайды.

9-кесте - Шалқар көлінде кездесетін балықтардың түрлері

Атаулары		
Ғылыми атауы	Қазақша	Орысша
<i>Esox lucius L., 1758</i>	Шортан	Щука
<i>Abramis brama L., 1758</i>	Табан	Лещ
<i>Ballerus sapa (L., 1758)</i>	Шегірбалық	Белоглазка
<i>Blicca bjoerkna (L., 1758)</i>	Балпақ	Густера
<i>Carasius gibelio (Bloch, 1782)*</i>	Мөңке	Карась
<i>Cyprinus carpio L., 1758*</i>	Сазан	Сазан
<i>Leuciscus idus (L., 1758)*</i>	Ақбалық	Язь
<i>Rutilus rutilus caspicus (Jakovlev, 1870)*</i>	Қаракөз	Вобла
<i>Scardinius erythrophthalmus (L., 1758)*</i>	Қызылқанат	Краснопёрка
<i>Tincatinca L., 1758</i>	Оңғақ	Линь
<i>Perca fluviatilis L., 1758*</i>	Алабұға	Окунь
<i>Sander lucioperca (L., 1758)*</i>	Көксерке	Судак

Шалқар көлінің балықтары масалармен, шаян тәрізділермен, балдырлармен (вошерия, водяная сеточка, пиннулярия, спирогира) қоректенеді. Шалқар көлінің төменгі қауымдастықтарының биомассаның мәні су қоймасының қоректену қабілетінің өте төмен деңгейін көрсетеді. Зообентос организмдерінің толық тізімі 9-кестеде келтірілген.

10-кесте - Шалқар көлінің зообентос организмдерінің таксономиялық құрамы

№	Түрлер	1		2		3	
		б/м мг/м ²	саныэ кз/м ²	б/м мг/м ²	саныэ кз/м ²	б/м мг/м ²	саныэ кз/м ²
Шаян тәрізділер							
1.	<i>Gmelinapusilla (Sars, 1896)</i>	139	50	10	3	170	99
2.	<i>Paramysis intermedia (Czerniavskiy, 1882)</i>	3	1	20	3	-	-
3.	<i>Turkogammarusaralensis (Uljanin, 1874)</i>	644	80	304	53	231	34
Қоңыздар							
4.	<i>Sigaraassimilis (Fieber, 1848)</i>	-	-	-	-	20	2
Қосқанаттылар							
5.	<i>Cricotopus gr. Fuscus (van der Wulp, 1874)</i>	-	-	-	-	4	1
6.	<i>Glyptotendipesglaucus (Meigen, 1818)</i>	198	29	201	35	339	43
7.	<i>Glyptotendipesparipes (Edwards, 1929)</i>	107	24	43,2	11	241	31
8.	<i>Microchironomustener (Kieffer, 1918)</i>	122	42	59,2	18	5	2
9.	<i>Saetheria sp. (Jackson, 1977)</i>	28	7	8	2	-	-
10.	<i>Tanytarsusmedius (Reiss et Fittkau, 1971)</i>	9	3	-	-	-	-
Барлығы		1250	236	645,4	125	1010	212

Қазіргі кезде Шалқар көлі үшін де өзекті мәселе, соңғы жиырма жыл ішінде Шалқар көлі ихтиофаунасының құрамында сандық және сапалық өзгерістер орын алуда. Негізгі себептері болып балық шаруашылығын тиімсіз ұйымдастыру және оған келіп құятын өзендердің су деңгейінің төмендеуі саналады. Шалқар көліне құятын Шолақанқаты және Есенанқаты өзендері және одан ағып шығатын Солянка өзені, тіпті облыстың басты су артериясы - Жайық өзенінің орташа жылдық ағынының күрт төмендеуі байқалып отыр. Кез-келген су айдынындағы табиғи тағамдық негіз - бұл күрделі тепе-теңдік жүйесі, оған барлық трофикалық деңгейдегі, бір-бірімен тығыз байланысты организмдер кіреді.

ӘДЕБИЕТ

- [1] Петренко А.З. Природно-ресурсный потенциал и проектируемые объекты заповедного фонда Западно-Казахстанской области / А.З.Петренко, А.А.Джубанов, М.М. Фартушина и др. – Уральск, 1998 – 176 с.
- [2] Мурзашев Т.К. Рыбохозяйственное состояние внутренних водоемов Западно-Казахстанской области: учебное пособие / Т.К.Мурзашев.– Уральск, 2005. – 63 с.
- [3] Привезенцев Ю.А. Практикум по прудовому рыбоводству / Ю.А. Привезенцев // Учебное пособие для зооинженерных факультетов с.-х. вузов. — М.: Высшая школа, 1982. 208 с.
- [4] Алимов А.Ф. Введение в продукционную гидробиологию / А.Ф.Алимов.– Л.: Гидрометеоздат, 1989. – 152 с.
- [5] Дарбаева Т.Е. и др. Растительный мир Западно-Казахстанской области / Т.Е.Дарбаева, А.У.Утаубаева, Т.А.Цыганкова. - Уральск, 2003. – 92 с.
- [6] Иванов В.В. Степи Западного Казахстана в связи с динамикой их покрова / В. В.Иванов. - М.; Л.: Изд-во АН СССР, 1958. – 288 с.
- [7] Петренко А.З. и др. Зеленая книга Западно-Казахстанской области. Кадастр объектов природного наследия / А.З.Петренко, А.А.Джубанов, М.М.Фартушина., Д.М.Чернышев, Ж.М. Тубетов.– Уральск, изд-во РИО ЗКГУ, 2001.- 194 с.

REFERENCES

- [1] Petrenko, A.Z., Dzhubanov, A.A., Fartushina, M.M. (1998). Prirodno-resursnyj potencial i proektiruemye ob"ekty zapovednogo fonda Zapadno-Kazahstanskoj oblasti: uchebnoe posobie [Natural resource potential and projected objects of the reserve fund of the West Kazakhstan region]. Uralsk [in Russian].
- [2] Murzashev, T.K. (2005). Rybohozyajstvennoe sostoyanie vnutrennih vodoemov Zapadno-Kazahstanskoj oblasti: uchebnoe posobie [Fisheries state of inland water bodies of the West Kazakhstan region: textbook]. - Uralsk [in Russian].
- [3] Privezencev, YU.A. (1982). Praktikum po prudovomu rybovodstvu [Workshop on pond fish farming]. *Uchebnoe posobie dlya zootsuzhennykh fakul'tetov s.-h. Vuzov - Textbook for zoengineering faculties of agricultural universities.* - M.: Vysshaya shkola [in Russian].
- [4] Alimov, A.F. (1989). Vvedenie v produkcionnyu gidrobiologiyu [Introduction to production hydrobiology] - L.: Gidrometeoizdat [in Russian].
- [5] Darbaeva, T.E., Utaubaeva, A.U., Tsygankova T.A. i dr. (2003). Rastitel'nyj mir Zapadno-Kazahstanskoj oblasti [The flora of the West Kazakhstan region] - Uralsk [in Russian].
- [6] Ivanov, V.V. (1958). Stepi Zapadnogo Kazahstana v svyazi s dinamikoj ih pokrova [The steppes of Western Kazakhstan in connection with the dynamics of their cover] – M.,L.: Izdatel'stvo AN SSSR [in Russian].
- [7] Petrenko, A.Z., Dzhubanov, A.A., Fartushina, M.M., Chernyshev, D.M., Tubetov, ZH.M. i dr. (2001). Zelenaya kniga Zapadno-Kazahstanskoj oblasti. Kadastr ob"ektov prirodnogo naslediya [Green Book of the West Kazakhstan region. Cadastre of natural heritage objects] – Ural'sk, izd-vo RIO ZKGU [in Russian].

Максом Б.Г

ИХТИОФАУНА ОЗЕРА ШАЛКАР

Аннотация. В настоящее время наблюдается тенденция к снижению биоразнообразия и продуктивности ценных видов рыб в связи с изменением климата, резкими изменениями среды обитания живых организмов в результате масштабной деятельности человека. Поэтому вопросы сохранения биоразнообразия рыб на генетическом, видовом и экосистемном уровнях требуют особого внимания. Этот вопрос актуален и для озера Шалкар, поскольку ихтиофауна озера Шалкар претерпела количественные и качественные изменения за последние двадцать лет. Основные причины - неэффективная организация рыболовства и снижение уровня воды в притоках. Резко сокращается среднегодовой сток рек Шолаканкаты и Есенанкаты, впадающих в озеро Шалкар, и вытекающей из него реки Солянка, и даже главной водной артерии региона - реки Урал.

Ключевые слова: паразитология; моногенетические насосы; дигенетические насосы; амплитуды; климат; зоопланктон; зообентос; факторы окружающей среды.

Maksot B.G.

ICHTHYOFAUNA OF SHALKAR LAKE

Annotation. Nowadays, there is a tendency to reduce the biodiversity and productivity of valuable fish species due to climate change, sharp changes in the habitat of living organisms as a result of large-scale human activities. Therefore, the problem of fish biodiversity at the genetic, species and ecosystem levels require special attention. This issue is also relevant for Shalkar Lake, as the ichthyofauna of Shalkar Lake has undergone quantitative and qualitative changes over the past twenty years. The main reasons are the inefficient organization of fisheries and the decline in the water level of the region – the Ural river.

Keywords: parasitology; monogenetic pumps; digenetic pumps; amplitude; climate; zooplankton; zoobenthos; environmental factors.

ҒЫЛЫМДАҒЫ ОРНЫ ТОЛМАС ҚАЗА НЕВОСПОЛНИМАЯ УТРАТА ДЛЯ НАУКИ AN IRREPARABLE LOSS FOR SCIENCE

ҒАЛЫМ ӘЛИЯ МЕНДЕШҚЫЗЫ МҰХАНБЕТЖАНОВАНЫ ЕСКЕ АЛУ

Профессор, педагогика ғылымдарының докторы Әлия Мендешқызы Мұханбетжанова 2021 жылдың 25 наурызында 70 жасқа толар еді.

Әлия Мендешқызы 1951 жылы 25 наурызда бұрынғы Орал облысы, Чапаев ауданы, Алғабас ауылы, Тельнов селосында дүниеге келген. Қазіргі БҚО, Ақжайық ауданы, Қабыршақты ауылында орналасқан «Первомай» орта мектеп – интернат қабырғасында тәрбиеленіп, 1967 жылы мектепті күміс медальмен бітіргеннен кейін, А.С. Пушкин атындағы Орал педагогикалық институтының физика-математика факультетіне оқуға түсіп, оны 1971 жылы тәмамдады.

1971-1986 жылдары Орал облысы, Гурьев қаласы мектептерінде оқытушы, директордың орынбасары, 1987 жылдан бастап Х.Досмұхамедов атындағы Атырау мемлекеттік университетінің аға оқытушысы, доценті, кейін педагогика факультетінің деканы, университеттің проректоры қызметтерін атқарған болатын. Х.Досмұхамедов атындағы Атырау мемлекеттік университеті жанындағы ОД 14.61.02. Диссертациялық кеңестің төраға орынбасары міндетін атқарды.

1988-1991 жылдар аралығында бұрынғы Кеңестер Одағы Педагогика Ғылымдары Академиясының «Тәрбие теориясы» ғылыми-зерттеу институтына ізденушілікке бекітіліп, педагогика ғылымдарының докторы, профессор Б.З.Вульфовтың ғылыми жетекшілігімен «Система воспитания детей в комплексе «Школа

– детский сад» тақырыбында кандидаттық диссертациясын қорғаса, 2001 жылы педагогика ғылымдарының докторы, профессор А.А.Бейсенбаеваның ғылыми кеңесшілігімен «Бастауыш білімді интеграциялау арқылы оқушыларда дүниенің ғылыми бейнесін қалыптастырудың теориялық-әдіснамалық негіздері» тақырыбында докторлық диссертациясын сәтті қорғады. 28.11.2002 жылы Қазақстан Республикасының Жоғары Аттестациялық Кеңесі шешімімен профессор ғылыми атағы берілді.

2002 жылы Әлия Мұханбетжанова Мендешқызы М.Өтемісов атындағы Батыс Қазақстан мемлекеттік университетінде «Педагогика және психология» кафедрасының негізін қалады.

2002-2012 жылдары аралығында педагогика факультетінің құрамында «Педагогика және психология» кафедрасын басқарды. Жас ғалым тұлғасын тәрбиелеу, ғылыми еңбек тәжірибесі мен қарым-қатынас этикасын қалыптастыру, ғылыми қызмет нәтижелерін талдау мен жариялауда кәсіби құзыретті көзқарасты дамыту-осының бәрі ғалымның ғылыми мектебінің негізіне айналды.

Әлия Мендешеваның жетекшілігімен студенттер мен магистранттарды оқытудың инновациялық әдістері, түрлері мен тәсілдері әзірленіп, оқу процесіне енгізілді. Ол жоғары мектепте оқытудың интерактивті әдістері мен оқу және жазу арқылы сыни ойлау стратегияларын қолдануға аса мән берді.

Әлия Мұханбетжанованың 300-ге жуық ғылыми және ғылыми-әдістемелік жұмыстарының нәтижелері жақын және алыс шетелдердің халықаралық конференцияларында және республикалық басылымдарда жарық көрді.

Әлия Мендешқызының зиялы тұлғасы, ықыласымен шығармашылық энергиясы тек кафедра ғана емес, факультет ұжымының бірігуіне, университеттің ғылыми әлеуетінің қалыптасуына елеулі үлесін қосты. Ғалым аймақтық және республикалық деңгейде, жақын және алыс шетелдермен ынтымақтастықта болуға ерекшәмән беріп, кафедра мен факультет қызметінде елеулі табыстарға қол жеткізуге зор ықпал етті.

Әлия Мұханбетжанова педагогика ғылымының дамуына зор үлесін қосқан алтын әріпті ғалым, ғылыми мектеп құрып, артынан ізбасар шәкірттертобын тәрбиелеген керемет ұстаз, қазіргі ғылым дамуымен қадамын тең басқан заманауи новатор, педагогикалық менеджменттің қыр-сырын терең білетін білгір басшы болды. Әлия Меңдешқызы Мұханбетжанова адал, мейірімді, жарқын мінезімен барлық адамдардың жадында мәңгі сақталады.

Педагогика факультетінің ұжымы

ВЕСТНИК ЗАПАДНО-КАЗАХСТАНСКОГО УНИВЕРСИТЕТА
имени М. УТЕМИСОВА

СЕРИЯ ПЕДАГОГИКА. ФИЛОЛОГИЯ. ИСТОРИЯ. ГЕОГРАФИЯ. ЭКОЛОГИЯ.

№2(82)/2021

ПЕДАГОГИКА – PEDAGOGY

АБИШЕВ А.Р., МУТАФОВА-ЗАБЕРСКА Ю, КОКЕБАЕВА Р.С., ЕСТЕМЕСОВ У.О., САЙДАКОВ Е.М., КЕНДЖИБАЕВ А.Б. СРАВНИТЕЛЬНАЯ ОЦЕНКА ФИЗИЧЕСКОГО РАЗВИТИЯ ДЕВУШЕК ЗАНИМАЮЩИХСЯ И НЕЗАНИМАЮЩИХСЯ СПОРТОМ (КОМПОНЕНТЫ МАССЫ ТЕЛА).....	5
MUTALIEVA A. SH, KAZHIMOVA K.R., AKHTANOVA S.K. INNOVATIVE TECHNOLOGIES IN SCHOOLS.....	12
ГАБДРАХМАНОВА Ш.Т., ИРГАЛИЕВ А.С., МУХАНБЕТЧИНА А.Г. ПРОФЕССОР ӘЛИЯ МҰХАНБЕТЖАНОВАНЫҢ ҒЫЛЫМИ-ПЕДАГОГИКАЛЫҚ МЕКТЕБІ.....	17
ЕРЖАНОВ М.Е. ПРЕЕМСТВЕННОСТЬ ПЕДАГОГИЧЕСКИХ НАЦИОНАЛЬНЫХ ТРАДИЦИИ НАРОДОВ КАЗАХСТАНА И ИХ РОЛЬ В ОБУЧЕНИИ И ВОСПИТАНИИ МОЛОДОГО ПОКОЛЕНИЯ.....	28
БАЙЗАК У., БАЙЗАКОВА Б. «МЕДИЦИНАЛЫҚ БИОФИЗИКА» ПӘНІН ОҚЫТУДЫ ЖЕТІЛДІРУДІҢ КЕЙБІР ЖОЛДАРЫ.....	38
СӘДУАҚАС Г.Т., ТУРАЛБАЕВА А.Т., КАЖИМОВА К.Р. БОЛАШАҚ ПЕДАГОГ МАМАНДАРДЫ КӘСІБИ ДАЯРЛАУДЫҢ ТЕОРИЯЛЫҚ АСПЕКТІЛЕРІ.....	45
КАЗБЕКОВА Г.Н., ТУРСЫМБЕКОВА З.Ж., СҮНДЕТОВА А.Р. БОЛАШАҚ МАМАНДАРДЫ ДАЙЫНДАУДА ПРАКТИКАЛЫҚ-БАҒЫТТАЛҒАН ТӘСІЛДІ ІСКЕ АСЫРУ ЖОЛДАРЫ.....	55
КОКЕБАЕВА Р.С., ЕСЕНБАЕВА Р.К., ХАБИРОВ Р.Р., АБИШЕВ А.Р., СЕЙСЕНБЕКОВ Е.К. ДИНАМИКА ФИЗИЧЕСКОГО РАЗВИТИЯ МАЛЬЧИКОВ КОРЕННОЙ НАЦИОНАЛЬНОСТИ ЗАНИМАЮЩИХСЯ СПОРТОМ (ТОТАЛЬНЫЕ РАЗМЕРЫ ТЕЛА).....	66
КАЖИМОВА К.Р., ТАСМУХАНОВА Б.Т., ТУРАЛБАЕВА А.Т. ВОЛОНТЕРЛЫҚ ІС-ӘРЕКЕТ – БОЛАШАҚ ПЕДАГОГ ҚҰЗЫРЕТТІЛІГІНІҢ ҚҰРАМДАС БӨЛГІ.....	74
ЕРЖАНОВ М.Е. МЕТОДОЛОГИЧЕСКИЙ АНАЛИЗ КАК ИНСТРУМЕНТ ИССЛЕДОВАНИЯ ИДЕОЛОГИЧЕСКОЙ НАПРАВЛЕННОСТИ МУЗЫКАЛЬНОГО ОБРАЗОВАНИЯ.....	81
ҚОШАНОВА Г.Д., КАЗБЕКОВА Г.Н., ЖАБЫКБАЕВ А.М. ЖОО-ДА АҚПАРАТТЫҚ ТЕХНОЛОГИЯЛАРДЫ ОҚЫТУ ПРОЦЕСІНДЕ МЕДИАСАУАТТЫЛЫҚТЫ ҚАЛЫПТАСТЫРУ.....	87
БОЗТАЕВА С.Ж., АБИШЕВ А.Р., ЕСТЕМЕСОВ У.О., ХАБИРОВ Р.Р., ҚАЛДЫБАЕВА А.А. ДИНАМИКА ФИЗИЧЕСКОГО РАЗВИТИЯ ДЕВОЧЕК КОРЕННОЙ НАЦИОНАЛЬНОСТИ ЗАНИМАЮЩИХСЯ СПОРТОМ (ТОТАЛЬНЫЕ РАЗМЕРЫ ТЕЛА).....	93
КРУТИКОВА А.А., БОТАЛОВА О.Б. ИСПОЛЬЗОВАНИЕ ТЕХНОЛОГИИ РАЗВИТИЯ КРИТИЧЕСКОГО МЫШЛЕНИЯ КАК СРЕДСТВО ФОРМИРОВАНИЯ ПОЗНАВАТЕЛЬНОГО ИНТЕРЕСА МЛАДШИХ ШКОЛЬНИКОВ.....	100
БАЙТЛЕСОВА Н.К., ОРЫНҒАЛИ А. Қ. ЖАСӨСПІМ БОКСШЫЛАРДЫҢ ЖАРЫС АЛДЫНДАҒЫ ДАЙЫНДЫҒЫ.....	105

АБИШЕВА.Р., ТАСТАНОВ А.Ж., БОЗТАЕВА С.Ж., САКАЕВ Б.А., САДЫКБЕКОВА А.Б. ВОЗРАСТНАЯ ДИНАМИКА ФИЗИЧЕСКОГО РАЗВИТИЯ МАЛЬЧИКОВ ОТ 8-17 ЛЕТ (продольные размеры тела).....	113
ЖҰМАБАЕВА З.Е., ТҮШГЕН Г.Б. МЕКТЕП ЖАСЫНА ДЕЙІНГІ БАЛАЛАРДЫҢ ШЫҒАРМАШЫЛЫҚ ҚАБІЛЕТІН ДАМУДАҒЫ ЖОБАЛАУ ТЕХНОЛОГИЯСЫ.....	119
МҰСАТАЙ Т., АЯПОВА Т.Т ОРТА МЕКТЕП ОҚУШЫЛАРЫНА ШЕТ ТІЛІН ҚҰЗЫРЕТТІЛІК ТӘСІЛ ТҮРҒЫСЫНАН ОҚЫТУ.....	125
КАЖИМОВА К.Р., АМАНҚОС А.Е., ТУРАЛБАЕВА А. Т. ОҚУШЫЛАРДЫҢ ДАРЫНДЫЛЫҒЫН ДАМУДАҒЫ МҰҒАЛІМНІҢ ЖҰМЫСЫ.....	132

ФИЛОЛОГИЯ – PHILOLOGY

САБЫР М.Б., ӨЗТҮРІК Г., АХМЕТОВ Т.Р., ЕРАЛИЕВА А.Қ. АЛТЫН ОРДА МҰРАЛАРЫ ҚАЗАҚ ТІЛІНІҢ РУХАНИ ЖӘНЕ ЛЕКСИКА-ГРАММАТИКАЛЫҚ ДЕРЕК КӨЗІ.....	141
ТАУБАҒАЕВ ZHARAS, MESHITBAYEVA NAZERKE COGNITIVE AND LINGUO-CULTURAL PECULIARITIES OF EPONYMS.....	148
ТАУБАҒАЕВ ZHARAS, TURGUNOVA ASSYL FUNCTIONS OF POLITICAL TEXTS IN THE FORMATION OF POLITICAL CULTURE OF STUDENTS.....	154
ДЕМЕУБЕКОВА К.К. СОЧЕТАЕМОСТЬ СЛОВ В СОВРЕМЕННОЙ ЛИНГВИСТИКЕ.....	162
САБЫР М.Б., АЖГАЛИЕВ М.Қ., САДУАҚАС Н.А. ТҮРКІТАНУДАҒЫ ЭТИМОЛОГИЯНЫҢ ЗЕРТТЕЛУ ҮДЕРІСІ.....	169
ТАУСОҒАРОВА А.Қ., БАЗАРБЕК С.Т. МӘДЕНИЕТАРАЛЫҚ КОММУНИКАЦИЯ ТАБЫСТЫЛЫҒЫНЫҢ ТІЛДІК ФАКТОРЛАРЫ.....	176

ТАРИХ – ИСТОРИЯ – HISTORY

РЫСБЕКОВ Т.З., ФЕДЕЛЕ А., ЫСҚАҚОВА Д.Е. БӨКЕЙ ОРДАСЫ ТАРИХЫ ЖӘНЕ ОНЫҢ ӨЛКЕДЕГІ ТУРИЗМНІҢ ДАМУЫНДАҒЫ АЛАТЫН ОРНЫ.....	184
DYUSSENGALIYEVA MERZAT, FEDELE ANNAMARIA, YESSENALIN AKILBEK TRADE AND ENTREPRENEURSHIP IN THE INNER HORDE DURING BOKEI AND SHYGAI: FORMATION AND STAGES.....	191
АБДРАХМАНОВА Р.Л. ДОСТИЖЕНИЯ И ВКЛАД ПЕДАГОГИЧЕСКИХ КАДРОВ ЗАПАДНО-КАЗАХСТАНСКОЙ ОБЛАСТИ В ПОДНЯТИИ УРОВНЯ ОБРАЗОВАТЕЛЬНОЙ СФЕРЫ КАЗАХСТАНА (ВТОРАЯ ПОЛОВИНА XX ВЕКА).....	200
ҚОЗЫБАЕВ С. Қ., КАБИЕВА А. Б. «ЖУСАН» АРНАЙЫ ОПЕРАЦИЯСЫ ЖӘНЕ ОНЫҢ ТАРИХИ МАҢЫЗЫ.....	206
АЛИКУЛОВА Н.С. БАТЫС ҚАЗАҚСТАНҒА ЭВАКУАЦИЯЛАНҒАН КӘСІПОРЫНДАР ЖӘНЕ ОЛАРДЫҢ ҚЫЗМЕТТЕРІ.....	214
БАЛЫКОВА А.М., АБДРАХМАНОВА Р.Л. ҰЛЫ ОТАН СОҒЫСЫ ЖЫЛДАРЫНДАҒЫ ОРАЛ ҚАЛАСЫНЫҢ ДЕМОГРАФИЯЛЫҚ ЖАҒДАЙЫ.....	221
ҚОЗЫБАЕВ С. Қ., САПАРГАЛИЕВА М. Д.	

ГЕОГРАФИЯ - GEOGRAPHY

ЛУГОВСКОЙ А.М., ХОМИДОВ Ф.Ф. СОЦИАЛЬНО-ГЕОГРАФИЧЕСКОЕ РАЙОНИРОВАНИЕ РОССИЙСКОЙ ФЕДЕРАЦИИ ПО КРИТЕРИЮ БЕЗРАБОТИЦЫ.....	242
KNAIRULLINA A. K., KAIRLIEVA G. E. TRENDS OF DEVELOPMENT RICE FARMING IN SYRDARYA DISTRICT, KYZYLORDA REGION.....	248
БАХТЫБЕКОВА Ш.М., ТАДЖИКУЛОВА Н.А. ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНЫҢ ТРАНСШЕКАРАЛЫҚ ӨЗЕН СУ РЕСУРСТАРЫН ПАЙДАЛАНУДЫҢ ЕРЕКШЕЛІГІ МЕН ТУЫНДАЙТЫН МӘСЕЛЕЛЕР.....	257

ЭКОЛОГИЯ – ECOLOGY

КАЙСАГАЛИЕВА Г.С., РАХМЕТУЛЛА Л.Б., КИН Н.О. М.ӨТЕМІСОВ АТЫНДАҒЫ БҚУ КЕППЕШӨП ҚОРЫНДА КЕЗДЕСЕТІН КҮРДЕЛІГҮЛДІЛЕР ТҰҚЫМДАСТАРЫНА ТАЛДАУ.....	263
KUNASHEVA ZARIPA, ATANTAY ANELYA USING ENVIRONMENTALLY FRIENDLY MINERAL MATERIALS FOR ROAD CONSTRUCTION.....	270
SARTAYEVA A.A., BAITASHEVA G.U., IMANOVA E.M., PARMANBEKOVA M.H., ASHIROVA ZH. CREATION OF A COLLECTION OF MICROORGANISMS AS A METHOD FOR CONSERVATION OF BIODIVERSITY.....	276
РУСТЕНОВ А.Р., ЕЛЕУГАЛИЕВА Н.Ж., ІЗІМБЕТОВА А.М. ҚАЗАҚТЫҢ БАКТЕРИАН ТҰҚЫМДЫ ТҮЙЕ ІНГЕНДЕРІНІҢ СҮТТЕРІНІҢ БИОЛОГИЯЛЫҚ ҚАСИЕТТЕРІ МЕН ӨНІМДІЛІК ДЕҢГЕЙЛЕРІН ЗЕРТТЕУ.....	280
УСИЕВ Е.Т., КАБАЕВА С.М. АҚТӨБЕ ОБЛЫСЫ АЛҒА ҚАЛАСЫ МАНЫҒДАҒЫ ЕЛЕК ӨЗЕНІНДЕГІ БАЛЫҚТАРДЫҢ БИОЛОГИЯЛЫҚ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ.....	288
БУЛЕКОВА А.А., ТЕМИРГАЛИ Г. ПРИМЕНЕНИЕ ТЕХНОЛОГИИ ФЬЮЗИНГА ПРИ ПЕРЕРАБОТКИ СТЕКЛОТАРЫ.....	294
МАҚСОТ Б.Ғ. ШАЛҚАР КӨЛІНІҢ ИХТИОФАУНАСЫ.....	301
ҒЫЛЫМДАҒЫ ОРНЫ ТОЛМАС ҚАЗА.....	310

МАҚАЛАЛАРДЫ РЕСІМДЕУГЕ ҚОЙЫЛАТЫН ТАЛАПТАР

Мақаланы жариялау үшін әр автор дербес құжаттар түрінде ұсынуға міндетті:

1. Мақала материалдары – мәтін, соның ішінде автордың аты-жөні, мақала атауы, аңдатпа және мемлекеттік, орыс және ағылшын тілдеріндегі түйінді сөздер, жарияланым тіліндегі әдебиеттер, ағылшын тіліндегі әдебиеттер және транслитерация, суреттер және атаулары бар кестелер RTF форматында бір файлмен ресімделеді;

2. Авторлар туралы мәлімет мазмұнына келесі элементтер кіреді:

- аты, әкесінің аты және тегі;
- ғылыми атағы, ғылыми дәрежесі;
- лауазымы немесе кәсібі;
- жұмыс орны (мекеменің немесе ұйымның, елді мекеннің атауы);
- елдің атауы (шетелдік авторлар үшін);
- электрондық мекенжайы (e-mail).

Автордың аты атау септік тұлғасында келтіріледі. Әкесінің атын пайдалану қабылданбаған жағдайда, бір инициалы немесе аты келтіріледі. Ғылыми атағы, ғылыми дәрежесі, лауазымы, кәсібі, жұмыс орны, елдің атауы туралы мәліметтер толық нысанда көрсетіледі. Авторлар туралы мәліметтер қазақ, орыс және ағылшын тілдерінде беріледі.

Жариялау үшін ұсынылған материалдар келесі талаптарға сай болуы тиіс:

1. Бұрын жарияланбаған және басқа басылымдарда жариялануға арналмаған педагогика, филология, тарих, география, биология және экология саласындағы өзекті мәселелер бойынша бірегей ғылыми зерттеулердің нәтижелерін қамтуы.

2. Мақала көлемі 6-12 бет (ғылыми шолулар, қысқаша ғылыми хабарламалар – 4-8 бет), шрифт Times New Roman-12, жиектері – жоғарғы және төменгі – 2 см, сол жақ – 3 см, оң жақ – 1,5 см, абзац – 1,25, жоларалық интервал – 1.

3. Мақала материалдары келесі құрылымда болуы тиіс:

- ӘОЖ – жоғарғы сол жақ бұрышында;
- ҒТАХР – жоғарғы сол жақ бұрышында ӘОЖ кейін келесі жолда;
- DOI – ҒТАХР-дан кейінгі келесі жолда жоғарғы сол жақ бұрышта (журнал редакциясымен беріледі және толтырылады);
- Автордың(-лардың) тегі мен аты – жөні (егер мақала қазақ немесе орыс тілінде жазылған болса); тегі мен аты (толық жазылады) (егер мақала ағылшын тілінде жазылған болса) - ортасында DOI-ден кейінгі бір жолдан соң, қою қаріппен жазылады;
- Ұйымның атауы (жұмыс немесе оқу орны), қаласы, елі – орта тұсында автордың тегі мен аты-жөнінен кейін бір жолдан кейін қою қаріппен жазылады;
- Автор (-лар) дың электрондық поштасы – орта тұста ұйымның (жұмыс немесе оқу орнының) атауынан кейінгі бір жолдан соң;
- Мақала атауы – бет ортасында автор (-лар) электрондық поштасынан кейінгі бір жолдан соң бас әріптермен, қою шрифтпен жазылады;
- Аңдатпа (сөз қою қаріппен жазылады) – мақала атауынан кейінгі бір жолдан соң (жаңа жолдан, теңестіру ені бойынша жүргізіледі);
- Кілт сөздер (сөз тіркесі қою қаріппен жазылады) – аңдатпадан кейін жаңа жолдан бастап (теңестіру ені бойынша жүргізіледі);
- Құрылымдалған негізгі мәтін (кіріспе; зерттеу материалдары мен әдістері; зерттеу нәтижелері; қорытынды; алғыстар) – кілт сөздерінен кейінгі бір жолдан соң (бөлім атауы парақ ортасында курсивті қаріппен теңестіріледі, әрі қарай жаңа жолдан бөлім мәтіні жай қаріппен жазылып, теңестіру ені бойынша жүргізіледі);
- Әдебиет (сөз бас әріптермен және қою қаріппен жазылады). Бұл бөлімде пайдаланылған әдебиеттер жарияланым тілінде жазылады – негізгі мәтіннен кейінгі бір жолдан соң (теңестіру парақ ортасы бойынша, әрі қарай әдебиеттер тізімі жаңа жолдан (абзац), теңестіру ені бойынша);

- References (сөз бас және қою қаріппен жазылады). Бұл бөлімде пайдаланылған әдебиеттер транслитерацияны пайдалана отырып және шаршы жақшада (курсивпен) келтіріледі, ағылшын тіліндегі аударма – әдебиеттен кейінгі бір жолдан соң (теңестіру парақ ортасы бойынша, әрі қарай жаңа жолдан әдебиеттер тізімі (абзац), теңестіру ені бойынша);

- Орыс тіліндегі автор (-лар) дың тегі мен аты-жөні (егер мақала қазақ тілінде жазылған болса) – ортасында references сөзінен кейін бір жолдан соң, қою қаріппен жазылады;

- Мақаланың орыс тіліндегі атауы (егер мақала мемлекеттік тілде жазылған болса) – парақ ортасында автордың тегі мен аты-жөнінен кейінгі жаңа жолдан, қою және бас қаріппен жазылады;

- Орыс тіліндегі аңдатпа (сөз қою қаріппен жазылады) (егер мақала қазақ тілінде жазылған болса) – мақала атауынан кейінгі жаңа жолдан ені бойынша жазылады;

- Орыс тіліндегі кілт сөздер (сөз тіркесі қою шрифтпен жазылады) (егер мақала қазақ тілінде жазылған болса) – аңдатпадан кейінгі жаңа жолдан ені бойынша жазылады;

- Ағылшын тіліндегі автор (-лар) дың тегі мен аты (толық жазылады) (егер мақала қазақ тілінде жазылған болса) – парақ ортасында орыс тіліндегі кілт сөздерінен кейінгі бір жолдан соң қою қаріппен жазылады;

- Ағылшын тіліндегі мақаланың атауы (егер мақала қазақ тілінде жазылған болса) – парақ ортасында жаңа жолдан автордың тегі мен аты-жөнінен кейін қою шрифтпен ерекшеленген бас әріптермен жазылады;

- Ағылшын тіліндегі аңдатпа (сөз қою қаріппен жазылады) (егер мақала қазақ тілінде жазылған болса) – мақала атауынан кейінгі жаңа жолдан ені бойынша жазылады;

- Ағылшын тіліндегі кілт сөздер (сөз тіркесі қою шрифтпен жазылады) (егер мақала қазақ тілінде жазылған болса) - аңдатпадан кейінгі жаңа жолдан ені бойынша жазылады.

Егер мақала орыс тілінде жазылса, онда соңында («References» бөлімінен кейін) қазақ тіліндегі автордың тегі мен аты-жөні, мақаланың атауы, аңдатпа және түйінді сөздер, одан әрі бір жолдан кейін ағылшын тіліндегі автордың тегі мен аты (толық), мақаланың атауы, аңдатпа және түйінді сөздер жазылады.

Егер мақала ағылшын тілінде жазылса, онда соңында («Әдебиет» бөлімінен кейін) қазақ тіліндегі автордың тегі мен аты (толық), мақаланың атауы, аңдатпа мен түйінді сөздер, әрі қарай бір жолдан кейін орыс тіліндегі автордың тегі мен аты-жөні, мақаланың атауы, аңдатпа мен түйінді сөздер жазылады.

Мақала атауы. Мақаланың толық атауы 15 сөзден аспауы тиіс.

Аңдатпа өзіндік мәтін болуы тиіс. Аңдатпа зерттеу пәніне емес, жүргізілген зерттеуге арналуы қажет. Ол мақаланың қысқаша, бірақ мазмұнды түйіндемесі болып табылады. Аңдатпада формулаларды, аббревиатураларды, әдебиеттер тізіміндегі позицияларға сілтемелерді пайдалануға жол берілмейді. Аңдатпа 100-150 сөз көлемінде бір абзацпен жазылады. Жекелеген жағдайларда (эмпирикалық зерттеулер үшін) жалпы кіріспе ақпарат, зерттеу мақсаты, әдістері, нәтижелері, практикалық маңыздылығы секілді тақырыпшалары келтіріліп, құрылымдалған аңдатпалар келтіруге болады. Құрылымдалған аңдатпа көлемі 250 сөзден аспауы тиіс.

Кілт сөздер. Мақала 10-15 кілт сөз немесе сөйлеммен сүйемелденуі керек. Ажыратқыш ретінде нүктелі үтір қолданылады (:).

Құрылымдалған негізгі мәтін:

- **Кіріспе** кез келген мақала үшін міндетті бөлім болып табылады. Мақаланың бұл бөлімінде зерттеу пәні ашылады, зерттеу сұрағы / мәселесі қойылады немесе зерттеу мақсаты тұжырымдалады, зерттеу болжамы негізделеді (егер бар болса). Осы зерттеуді жүргізудің қажеттілігі мен маңыздылығын түсіндіру қажет (зерттеудің белгіленген проблемасын шешу). Мақала аясында тек бір мақсатпен/болжаммен/зерттеу мәселесімен жұмыс істеуге болады. Зерттеу нысанын, пәнін бөлек бөліп, зерттеу міндеттерінің тізімін ұсыну қажет емес. Әдетте, кіріспе 1-3 бет алады;

- **Зерттеу материалдары мен әдістері.** Бұл бөлімде пайдаланылған материалдар мен зерттеу әдістері барынша егжей-тегжейлі сипатталады. Қолданылатын әдістер мен материалдардың нақты және толық сипаттамасы, іріктеме мен т.б. сипаттамасы алынған нәтижелердің шынайылығын бағалауға мүмкіндік береді.

- **Зерттеу нәтижелері.** Осы бөлімде сипатталған әдіснамаға сүйене отырып, зерттеу жүргізу барысында алынған объективті деректерді ұсыну қажет. Авторлық зерттеудің нәтижелері барынша толық ұсынылуы тиіс.

- **Қорытынды.** Бұл бөлім алынған нәтижелерді талдау негізінде қорытындыларды тұжырымдауды білдіреді. Қорытынды толық мәтінмен жазылады, ешқандай жағдайда тізіммен беруге болмайды.

- **Алғыстар.** Мұнда гранттарды немесе зерттеуді қаржылық қолдаудың басқа да түрлерін (сондай-ақ қажет болған жағдайда олардың көздерін) келтіру керек. Содан кейін зерттеуді ұйымдастыруға және жүргізуге көмектескен мамандарға немесе мекемелерге алғыс айту керек. Қолжазбаларды қарауға және қабылдауға қатысқан тұлғаларға, яғни рецензенттерге, редакторларға, сондай-ақ журналдың редакциялық алқасының мүшелеріне алғыс білдіруге тыйым салынады.

Әдебиет. Пайдаланылған әдебиеттер мақала мәтінде көрсетілген ретпен келтіріледі және тік жақшада ресімделеді, мысалы: [1]. Мәтіндегі бірінші сілтеме [1], екіншісі – [2] және т. б. ретімен болуы тиіс. Кітаптан алынған нәтижеге сілтеме жасалған кезде оның әдебиет тізіміндегі нөмірі және (үтір арқылы) осы нәтиже жарияланған беттің нөмірі көрсетіледі, мысалы: [7, 157 б.]. Бірнеше дереккөздердің нәтижелеріне сілтеме жасалған кезде, әдебиеттер тізіміндегі нөмірлер нүктелі үтір арқылы жазылады, мысалы: [7, 157 б.; 8]. Пайдаланылған әдебиеттер өзекті болуы керек, яғни соңғы 5-7 жылда жарияланған болуы тиіс (іргелі еңбектер мен материалдардан басқа). Пайдаланылған әдебиет кемінде 10 позициядан тұруы тиіс. Өзекті және шетелдік әдебиет тізімдегі позициялардың жалпы санының кемінде 10%-ын алуы тиіс. Тізімнің барлық позицияларына мақала мәтінде сілтеме болуы тиіс және керісінше – барлық аталған әдебиеттер әдебиет тізімінде көрсетілуі тиіс. Пайдаланылатын көздерді 25-30-дан арттырмау ұсынылады.

«References» бөлімі үшін орыс мәтінін латын әріптеріне транслитерациялауды <http://www.translit.ru/> сайтындағы бағдарламаны пайдалана отырып тегін жүзеге асыруға болады.

Кестелерді, суреттерді, формулаларды ресімдеу. Мақалада дөңгелек жақшада (1) мәтін бойынша сілтемелер бар формулалар ғана нөмірленеді. Кестелерде, суреттерде, формулаларда символдарды, белгілерді белгілеуде әркелкілік болмауы тиіс. Суреттер анық және таза болуы керек. Мәтіндегі суреттер мен кестелерге сілтемелер болуы тиіс, мысалы: «...1-кестеде» немесе (Кест. 1); «...1-суретте» немесе (Сур. 1). Графиктер, суреттер және фотосуреттер мәтінге олар туралы алғаш рет айтылғаннан кейін автор үшін ыңғайлы түрде салынады. Сурет астындағы жазбалар келесідей беріледі: иллюстрациялардың астында, парақ ортасында реттік нөмірі бар сурет сөзінен кейін, мысалы: Сурет 1 – Сурет атауы; кестенің үстінде, парақ ортасында реттік нөмірі бар кесте сөзінен кейін, мысалы: Кесте 1 – Кесте атауы. Мәтіндегі жалғыз сурет, кесте нөмірленбейді.

Аббревиатуралар мен қысқартуларды пайдалану. Мақаланың негізгі мәтінде аббревиатуралар мен қысқартуларды қолдануға болады. Барлық аббревиатуралар мен қысқартулар, жалпыға бірдей түсініктілерін қоспағанда, мәтінде бірінші рет қолданылған кезде толық түсіндіріліп жазылуы тиіс. Түсіндіріліп жазылғаннан кейін, аббревиатура немесе қысқарту дөңгелек жақшада жазылады, мысалы: «...Батыс Қазақстан облысында (БҚО)». Аңдатпа мен кілт сөздерде аббревиатуралар мен қысқартуларды пайдалануға жол берілмейді.

- Мақала материалдарын қазақ, орыс және ағылшын тілдеріне аудару үшін Интернет-ресурстың автоматтандырылған бағдарламаларын пайдалануға жол берілмейді.

- Мақаланы журналға жіберер алдында, материалдардың жалпы орфографиясын, тиісті терминдердің дұрыс жазылуын және жұмыс мәтіні мен сілтемелерді ресімдеуді мұқият тексеру қажет.

- Мақала осы талаптардың ең болмағанда біреуіне сәйкес келмеген жағдайда, редакциялық алқа оны қабылдамауға құқылы.

ТРЕБОВАНИЯ К ОФОРМЛЕНИЮ СТАТЕЙ

Для опубликования статьи каждый автор обязан предоставить в виде самостоятельных документов:

1. Материалы статьи – текст, включая фамилии и инициалы автора(-ов), название статьи, аннотацию и ключевые слова на государственном, русском и английском языках, литература на языках публикации, английском языке и транслитерация, рисунки и таблицы с названиями, оформляется одним файлом в формате RTF;

2. Сведения об авторах, которые включают следующие элементы:

- имя, отчество и фамилия;
- ученое звание, ученую степень;
- должность или профессию;
- место работы (наименование учреждения или организации, населенного пункта);
- наименование страны (для иностранных авторов);
- электронный адрес (e-mail).

Имя автора приводятся в именительном падеже. В случаях, когда употребление отчества не принято, приводят один инициал или имя. Сведения об ученом звании, ученой степени, должности, профессии, месте работы, наименовании страны указывают в полной форме. Сведения об авторах приводятся на казахском, русском и английском языках.

Представленные для опубликования материалы должны удовлетворять следующим требованиям:

1. Содержать результаты оригинальных научных исследований по актуальным проблемам в области педагогики, филологии, истории, географии, биологии и экологии, ранее не опубликованные и не предназначенные к публикации в других изданиях.

2. Объем статьи 6-12 страниц (научные обзоры, краткие научные сообщения – 4-8 страниц), шрифт Times New Roman – 12, поля – верхнее и нижнее – 2 см, левое – 3 см, правое – 1,5 см, абзац – 1,25, междустрочный интервал – 1.

3. Материалы статьи должен иметь следующую структуру:

- УДК – в верхнем левом углу;
- МРНТИ – на следующей строке после УДК в верхнем левом углу;
- DOI – на следующей строке после МРНТИ в верхнем левом углу (присваивается и заполняется редакцией журнала);
- Фамилия и инициалы автора(-ов) (если статья написана на казахском или русском языке); фамилия и имя (пишется полностью) (если статья написана на английском языке) – по центру через строку после DOI, выделенная жирным шрифтом;
- Название организации (место работы или учебы), город, страна – по центру через строку после фамилии и инициалов автора(-ов) жирным шрифтом;
- Электронная почта автора(-ов) – по центру через строку после название организации (место работы или учебы);
- Название статьи – по центру через строку после электронной почты автора(-ов) заглавными буквами, выделенная жирным шрифтом;
- Аннотация (слово выделяется жирным шрифтом) – через строку после названия статьи (с новой строки, выравнивание по ширине);
- Ключевые слова (словосочетание выделяется жирным шрифтом) – с новой строки после аннотации (выравнивание по ширине);
- Структурированный основной текст (введение; материалы и методы исследования; результаты исследования; заключение; благодарности) – через строку после ключевых слов (выравнивание по центру названия раздела с курсивным шрифтом, далее с новой строки текст раздела обычным шрифтом и выравниванием по ширине);
- Литература (слово пишется заглавными буквами и выделяется жирным шрифтом). В данном разделе использованные источники пишутся на языке публикации – через строку после основного текста (выравнивание по центру, далее список источников с новой строки (абзац), выравнивание ширине);
- References (слово пишется заглавными буквами и выделяется жирным шрифтом). В данном разделе использованные источники приводятся с использованием транслитерации и в квадратных скобках (курсивом) перевод на английский язык – через строку после литературы (выравнивание по центру, далее список источников с новой строки (абзац), выравнивание ширине);
- Фамилия и инициалы автора(-ов) на русском языке (если статья написана на казахском языке) – по центру через строку после References, выделенная жирным шрифтом;
- Название статьи на русском языке (если статья написана на государственном языке) – по центру с новой строки после фамилии и инициалов автора(-ов) заглавными буквами, выделенная жирным шрифтом;

- Аннотация (слово выделяется жирным шрифтом) на русском языке (если статья написана на казахском языке) – по ширине с новой строки после названия статьи;
- Ключевые слова (словосочетание выделяется жирным шрифтом) на русском языке (если статья написана на казахском языке) – по ширине с новой строки после аннотации;
- Фамилия и имя (пишется полностью) автора(-ов) на английском языке (если статья написана на казахском языке) – по центру через строку после ключевых слов на русском языке, выделенная жирным шрифтом;
- Название статьи на английском языке (если статья написана на казахском языке) – по центру с новой строки после фамилии и инициалов автора(-ов) заглавными буквами, выделенная жирным шрифтом;
- Аннотация (слово выделяется жирным шрифтом) на английском языке (если статья написана на казахском языке) – по ширине с новой строки после названия статьи;
- Ключевые слова (словосочетание выделяется жирным шрифтом) на английском языке (если статья написана на казахском языке) – по ширине с новой строки после аннотации.

Если статья написана на русском языке в конце (после раздела «References») пишется фамилия и инициалы автора(-ов), название статьи, аннотация и ключевые слова на казахском языке, далее через строку фамилия и имя (полностью) автора(-ов), название статьи, аннотация и ключевые слова на английском языке.

Если статья написана на английском языке в конце (после раздела «Литература») пишется фамилия и имя (полностью) автора(-ов), название статьи, аннотация и ключевые слова на казахском языке, далее через строку фамилия и инициалы автора(-ов), название статьи, аннотация и ключевые слова на русском языке.

Название статьи. Полное название статьи не должен превышать 15 слов.

Аннотация должна представлять собой самостоятельный текст. Аннотация должна быть посвящена статье – проведённому исследованию, а не предмету исследования в целом. Она представляет собой краткое, но информативное резюме статьи. В аннотации не допускается использование формул, аббревиатур, ссылок на позиции в списке литературы. Аннотация пишется одним абзацем объёмом 100-150 слов. В отдельных случаях (для эмпирических исследований) приветствуются структурированные аннотации с выделением подзаголовков: общая вводная информация, цель, методы, результаты, практическая значимость. Объём структурированной аннотации не должен превышать 250 слов.

Ключевые слова. Статью должны сопровождать 10-15 ключевых слов или выражений. В качестве разделителя используется точка с запятой (;).

Структурированный основной текст:

- **Введение** является обязательным разделом для любой статьи. В этой части статьи раскрывается предмет исследования, ставится проблема/вопрос исследования или формулируется цель исследования, обосновывается гипотеза исследования (если таковая имеется). Следует объяснить необходимость и значимость проведения данного исследования (решения обозначенной проблемы исследования). В рамках статьи возможна работа лишь с одной целью/гипотезой/проблемой исследования. Не следует отдельно выделять объект, предмет и представлять список задач исследования. Как правило, введение занимает 1-3 страницы;

- **Материалы и методы исследования.** В данном разделе максимально детально описываются использованные материалы и методы исследования. Чёткое и подробное описание используемых методов и материалов, характеристика выборки и т.п. даёт возможность оценить достоверность полученных результатов.

- **Результаты исследования.** В данном разделе следует представить объективные данные, полученные в ходе проведения исследования исходя из описанной методологии. Результаты авторского исследования должны быть представлены максимально полно.

- **Заключение.** Данный раздел подразумевает формулирование выводов на основании анализа полученных результатов. Заключение прописывается полноценным текстом, ни в коем случае не списком.

- **Благодарности.** Здесь следует перечислить гранты или другие виды финансовой поддержки (а также, при необходимости, их источники) исследования. Затем следует поблагодарить специалистов или учреждения, которые помогали в организации и проведении исследовании. Не

следует благодарить лиц, которые принимали участие в рассмотрении и принятии рукописей, т.е. рецензентов, редакторов, а также членов редакционной коллегии журнала.

Литература. Используемая литература приводится в порядке упоминания в тексте статьи, и оформляются в квадратных скобках, например: [1]. Первая ссылка в тексте на литературу должна иметь номер [1], вторая – [2] и т.д. по порядку. При ссылках на результат из книги указывается ее номер из списка литературы и (через запятую) номер страницы, на которой опубликован этот результат, например: [7, с. 157]. При ссылках на результаты из нескольких источников номера из списка литературы пишется через точку с запятой, например: [7, с. 157; 8]. Используемая литература должна быть актуальной, т.е. опубликованные за последние 5-7 лет (кроме фундаментальных трудов и материалов). Используемая литература должен содержать не менее 10 позиций. Актуальная и иностранная литература должна занимать не менее 10% от общего числа позиций в списке. На все позиции списка должна быть ссылка в тексте статьи и наоборот – вся упоминаемая литература должна быть перечислена в списке литературы. Рекомендуется использовать не более 25-30 источников.

Транслитерация русского текста на латиницу для раздела «References» можно осуществить бесплатно, воспользовавшись программой на сайте <http://www.translit.ru/>

Оформление таблиц, рисунков, формул. В статье в круглых скобках (1) нумеруются лишь те формулы, на которые по тексту есть ссылки. В таблицах, рисунках, формулах не должно быть разночтений в обозначении символов, знаков. Рисунки должны быть четкими и чистыми. На рисунки и таблицы в тексте должны быть ссылки, например: «... в таблице 1» или (табл. 1); «... на рисунке 1» или (рис. 1). Графики, рисунки и фотографии вставляются в текст после первого упоминания о них в удобном для автора виде. Подрисуночные подписи даются: под иллюстрациями по центру после слова Рисунок с порядковым номером, например: Рисунок 1 – Название рисунка; над таблицей по центру после слова Таблица с порядковым номером, например: Таблица 1 – Название таблицы. Единственный рисунок, таблица в тексте не нумеруется.

Использование аббревиатур и сокращений. В основном тексте статьи допускается использование аббревиатур и сокращений. Все аббревиатуры и сокращения, за исключением заведомо общеизвестных, должны быть расшифрованы при первом употреблении в тексте. После расшифровки аббревиатура или сокращение пишется в круглых скобках, например: «... в Западно-Казахстанской области (ЗКО)». Не допускается использование аббревиатур и сокращений в аннотации и ключевых словах.

- Не допускается использование автоматизированных программ Интернет-ресурса для перевода материалов статьи на казахский, русский и английский языки.

- Перед отправкой статьи в журнал необходимо тщательно проверять общую орфографию материалов, правильность написания соответствующих терминов и оформления текста работы и ссылок.

- В случае несоответствия статьи хотя бы одному из предусмотренных настоящим требованиям, редакционная коллегия вправе её отклонить.

ARTICLE REQUIREMENTS

In order to publish the article, each author is obliged to provide in the form of independent documents:

1. The materials of the article – text, including the names and initials of the author (s), the title of the article, annotation and keywords in the state, Russian and English languages, literature in the languages of publication, English and transliteration, drawings and tables with names, is executed by one file in the format of RTF;

2. Information about authors that includes the following elements:

- First name, middle name and surname;
- Academic title, academic degree;
- Position or profession;
- Place of work (name of institution or organization, settlement);
- Country name (for foreign authors);
- E-mail address.

The author's name is given in the eminent fall. In cases where the use of the middle name is not accepted, one initiator or name is cited. Information about academic rank, academic degree, position,

profession, place of work, name of the country is indicated in full form. Information about the authors is given in Kazakh, Russian and English.

Submissions for publication must meet the following requirements:

1. To contain the results of original scientific research on topical problems in the field of pedagogy, philology, history, geography, biology and ecology, previously not published and not intended for publication in other publications.

2. Article 6-12 pages (scientific reviews, short scientific reports – 4-8 pages), font Times New Roman – 12, fields - upper and lower – 2 cm, left – 3 cm, right – 1.5 cm, paragraph – 1.25, line spacing – 1.

3. The materials of the article should be structured as follows:

- UDC - in the upper left corner;
- IHSTI - on the next line after UDC in the upper left corner;
- DOI - on the next line after IHSTI in the upper left corner (assigned and filled in by journal edition);
- Name and initials of the author (s) (if the article is written in Kazakh or Russian); Last name (written in full) (if the article is written in English) – center through the line after DOI, shown in bold;
- Name of the organization (place of work or study), city, country – in the center through the line after the name and initials of the author (s) in bold;
- E-mail of the author (s) – in the center through the line after the name of the organization (place of work or study);
- Article title-centered through the line after the author's e-mail (s) in capital letters in bold;
- Annotation (the word appears in bold) – the line after the article title (new line, width alignment);
- Keywords (phrase appears in bold) – from the new line after annotation (width alignment);
- Structured body text (introduction; Research materials and methods; results of research; conclusion; Thanks) – through the line after keywords (alignment to the center of the title of the section with italic font, further with a new line the text of the section with regular font and alignment to width);
- Literature (the word is written in capital letters and appears in bold). In this section, the sources used are written in the language of publication – a line after the main text (center alignment, followed by a list of sources with a new line (paragraph), width alignment);
- References (the word is written in capital letters and appears in bold). In this section, the used sources are given using transliteration and in square brackets (italics) translation into English – through the line after the literature (alignment to the center, a further list of sources from the new line (paragraph), alignment of width);
- Surname and initials of the author (s) in Russian (if the article is written in Kazakh) – in the center through the line after References, indicated in bold;
- Title of the article in Russian (if the article is written in the state language) – in the center with a new line after the name and initials of the author (s) in capital letters, indicated in bold;
- Annotation (word in bold) in Russian (if the article is written in Kazakh) – in width with a new line after the article title;
- Keywords (the phrase appears in bold) in Russian (if the article is written in Kazakh) - in width with a new line after annotation;
- Surname and first name (written in full) of the author (s) in English (if the article is written in Kazakh) – in the center through the line after keywords in Russian, indicated in bold;
- Title of the article in English (if the article is written in Kazakh) – in the center with a new line after the last name and initials of the author (s) in capital letters, indicated in bold;
- Annotation (word in bold) in English (if the article is written in Kazakh) – in width with a new line after the article title;
- Keywords (the phrase appears in bold) in English (if the article is written in Kazakh) – in width with a new line after annotation.

If the article is written in Russian at the end (after the section "References"), the name and initials of the author (s), the title of the article, the annotation, and keywords in Kazakh are written, further through the line surname and first name (s) of the author (s), the title of the article, the annotation, and keywords in English.

If the article is written in English at the end (after the section "Literature") the last name and first name (s) of the author (s), the title of the article, the annotation, and keywords in Kazakh are written, further through the line the last name and initials of the author (s), the title of the article, the annotation, and keywords in Russian.

Title of the article. The full title of the article should not exceed 15 words.

The annotation must be self-contained text. The annotation should be devoted to the article - the study carried out, not the subject of the study as a whole. It is a brief but informative summary of the article. In the annotation, you cannot use formulas, abbreviations, references to items in the list of literature. The annotation is written in one paragraph of 100-150 words. In some cases (for empirical studies) structured annotations with subheadings are welcomed: general introduction, purpose, methods, results, practical significance. Structured annotation shall not exceed 250 words.

Keywords. The article must be accompanied by 10-15 keywords or expressions. The delimiter is a semicolon (;).

The structured main text:

- **The introduction** is a mandatory section for any article. This part of the article reveals the subject matter of the study, raises a problem/question of the study or formulates the purpose of the study, justifies the hypothesis of the study (if any). The necessity and importance of conducting this study (solving the identified problem of the study) should be explained. Within the framework of the article, it is possible to work with only one goal/hypothesis/problem of research. Do not separate the object, subject, or list of study tasks. Typically, the introduction takes 1-3 pages;

- **Materials and methods of research.** This section describes the materials and methods of research used in as much detail as possible. A clear and detailed description of the methods and materials used, sampling characteristics, etc., makes it possible to assess the validity of the results obtained.

- **Results of research.** This section should provide objective data from the study based on the methodology described. The results of the author's study should be presented as fully as possible.

- **Conclusion.** This section involves drawing conclusions on the basis of an analysis of the results obtained. The conclusion is prescribed in full text, in no case a list.

- **Thanks.** Here you should list grants or other types of financial support (as well as, if necessary, their sources) of research. The specialists or institutions who assisted in the organization and conduct of the study should then be thanked. Persons who took part in the examination and acceptance of manuscripts, i.e. reviewers, editors, as well as members of the editorial board of the journal, should not be thanked.

Literature. The literature used is given in the order of mention in the text of the article, and is written in square brackets, for example: [1]. The first reference in the text to the literature must have a number [1], the second - [2], etc. in order. References to the result from the book indicate its number from the list of literature and (by comma) the number of the page on which this result is published, for example: [7, p. 157]. When referring to results from several sources, the numbers from the list of literature are written through a comma dot, for example: [7, p. 157; 8]. The literature used should be relevant, i.e. published over the last 5-7 years (except for fundamental works and materials). The literature used must contain at least 10 entries. Current and foreign literature should occupy at least 10% of the total number of positions on the list. All entries of the list should be referenced in the text of the article and vice versa - all the mentioned literature should be listed in the list of literature. A maximum of 25-30 sources is recommended.

Transliteration of Russian text into Latin for the section "References" can be carried out free of charge using the program on the <http://www.translit.ru/>.

Design of tables, figures, formulas. The article, in parentheses (1), numbers only those formulas referred to in the text. Tables, figures, formulas must have no differences in the symbol number, characters. The drawings must be clear and clean. The figures and tables in the text shall be referenced, for example, ".... In Table 1 "or (Table 1); «... Figure 1 "or (Figure 1). Graphics, drawings, and photographs are inserted into the text after the first mention of them in a way convenient for the author. Sub-drawing signatures are given: under illustrations in the center after the word Figure with a serial number, for example, Figure 1 - Name of the figure; Above the table in the center after the word Table with sequence number, for example, Table 1 - Table name. The only figure, the table is not numbered in the text.

Use of abbreviations and acronyms. Abbreviations and acronyms may be used in the main text of the article. All abbreviations and acronyms, with the exception of those known to the public, must be decrypted when first used in the text. After decryption, the abbreviation or acronyms is written in parentheses, for example:... "In the West Kazakhstan region. " Abbreviations and acronyms in annotations and keywords are not allowed.

- It is not allowed to use automated programs of the Internet resource for translation of materials of the article into Kazakh, Russian and English languages.

- Before sending the article to the journal, it is necessary to carefully check the general spelling of the materials, the correctness of the relevant terms and the design of the text of the work and references.

- In cases of non-compliance with the article with at least one of these requirements, the editorial board may reject it.

АВТОРЛАРДЫҢ ТҮПНҰСҚАСЫНАН БАСЫП ШЫҒАРЫЛДЫ
ОТПЕЧАТАНО С ОРИГИНАЛОВ АВТОРОВ

Редакторы-Редактор:

Кужалиева Р.Р.

**Материалдарды компьютерде беттеген:
Верстка и изготовление оригинал-макета:**

Панова Е.Е., Сахметова С.К.

Басуға 07.06.2021 ж. қол қойылды.

Подписано в печать 07.06.2021 г.

Көлемі 36 б.т. Таралымы 150 дана. Тапсырыс № 122.

Объем 36 п.л. Тираж 150 экз. Заказ № 122.

Западно-Казахстанский университет им. М.Утемисова, 2021.
090000, Уральск, пр. Н.Назарбаева, 162.

М.Өтемісов атындағы Батыс Қазақстан университеті, 2021.
090000, Орал, Н.Назарбаев даңғылы, 162.